

საქართველო

პოლიტიკური ისტორია
დამოუკიდებლობის
გამოცხადების შემდეგ

სტივენ ჯონსი

სოციალურ მეცნიერებათა ცენტრი

სოციალურ მეცნიერებათა სერია

© 2012 December 24

Stephen Jones

© 2013 December

CENTER FOR SOCIAL SCIENCES

Published by arrangement with I.B.Tauris & Co Ltd, London'
and in Georgian language by the Center For Social Sciences (CSS)

Published by arrangement with I.B.Tauris & Co Ltd, London. The original English edition of this book (ISBN-10: 1845113381 | ISBN-13: 978-1845113384) is entitled 'Georgia: A Political History since Independence' and published by I.B.Tauris & Co Ltd'.

Copyright of Georgian Translation © 2013 Center for Social Sciences (CSS)

Address: 33 Paliashvili Street, Tbilisi 0179 Georgia,

E-mail: contact@ucss.ge; Web page: www.css.ge

© 2012 დეკემბერი სტივენ ჯონსი

© 2013 დეკემბერი სოციალურ მეცნიერებათა ცენტრი

წიგნის „საქართველო – პოლიტიკური ისტორია დამოუკიდებლობის გამოცხადების შემდეგ“ ორიგინალი გამოცემა დაიბეჭდა ინგლისურ ენაზე (ISBN-10: 1845113381 | ISBN-13: 978-1845113384) გამომცემლობა I.B.Tauris & Co Ltd-ს მიერ; მისამართი: 6 Salem Road, London W2 4BU ვებ გვერდი: www.ibtauris.com

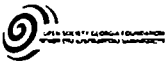
ქართული თარგმანის საავტორო უფლებას ფლობს © სოციალურ მეცნიერებათა ცენტრი (CSS) მისამართი: ქ. თბილისი, ფალიაშვილის ქ. 33, 0179,

ელ. ფოსტა: contact@ucss.ge; ინტერნეტგვერდი: www.css.ge

მთარგმნელი: *ხათუნა ჩხეიძე*
სამეცნიერო რედაქტორი: *მარინე ჩიტაშვილი*
ენობრივი რედაქტორი: *ლია კაჭარავა*
ყდის დიზაინი, დაკაბადონება: *გიორგი ბაგრატიონი*
ყდაზე გამოყენებულია *გურამ ნიბახაშვილის* ფოტო

წიგნის ქართული თარგმანი მომზადდა სოციალურ მეცნიერებათა ცენტრის მიერ. გამოცემულია ფონდ „ლია საზოგადოება – საქართველოს“ ფინანსური მხარდაჭერით. ავტორის/ავტორების მიერ საინფორმაციო მასალაში გამოთქმული მოსაზრება შესაძლოა არ გამოხატავდეს ფონდის პოზიციას. შესაბამისად, ფონდი არ არის პასუხისმგებელი მასალის შინაარსზე. წიგნი დაიბეჭდა გამომცემლობა „ნეკერთან“ თანამშრომლობით.

The Georgian translation of the book has been prepared by the CENTER FOR SOCIAL SCIENCES (CSS). Published with the financial support of the Open Society Georgia Foundation. The views, opinions and statements expressed by the authors and those providing comments are theirs only and do not necessarily reflect the position of the Foundation. Therefore, the Open Society Georgia Foundation is not responsible for the content of the information material. The book was published in cooperation with NEKERI Press.

ISBN 978-9941-0-5972-8

ISSN - 1512-4576,

ვუძღვნი ქეთლინს და აეთანდილს,
ანგლო-ქართული თანამშრომლობის მშვენიერ მაგალიტს

სტივენ ჯონსი მაუნტ პოლიოკის კოლეჯის (მასაჩუსეტი) – რუსეთისა და ევრაზიის კვლევების მიმართულების – პროფესორი. ის რამდენიმე წიგნის ავტორია კავკასიის ისტორიისა და პოლიტიკის შესახებ. სტივენ ჯონსი საბჭოთა და რუსულ პოლიტიკას ასწავლიდა კალიფორნიის სანტა კრუზის უნივერსიტეტში, ლონდონისა და ოქსფორდის უნივერსიტეტებში.

პროფესორ სტივენ ჯონსის 2012 წელს გამოცემული წიგნი „საქართველო – პოლიტიკური ისტორია დამოუკიდებლობის გამოცხადების შემდეგ“ საქართველოს დამოუკიდებლობის შემდგომი, ბოლო ოცი წლის, პოლიტიკური ისტორიის ძალზედ საინტერესო, სინთეზური ანალიზია, რომელშიც გამოყენებულია ადგილობრივი და საერთაშორისო რესურსები, ასზე მეტი პირადი ინტერვიუ მინისტრებთან, პრეზიდენტებთან, ელჩებთან, ქვეყნის მართვისა და განვითარების პროცესებში მონაწილე წამყვან პოლიტიკურ პირებთან. წიგნი მოიცავს ბოლო 20 წლის მანძილზე ქვეყანაში მიმდინარე სამუშაო პოლიტიკური პროცესების, ამომრჩეველთა ქცევის, სახალხო მოძრაობებისა და სოციალური ორგანიზაციების შესახებ ე.წ. bottom-up (ქვემოდან ზემოთ) ანალიზს. ნაშრომში სიღრმისეული და მრავალმხრივი შეფასებაა ქვეყანაში მიმდინარე პოლიტიკური და ეკონომიკური პროცესებისა, რაც, თავის მხრივ, მეტად მიმზიდველს ხდის მას, როგორც აკადემიური სფეროს წარმომადგენლებისათვის, ასევე ფართო საზოგადოებისთვისაც. შეიძლება ითქვას, რომ, ფაქტობრივად, ეს პირველი წიგნია, რომელიც ახდენს პოსტსაბჭოთა საქართველოს, როგორც ქვეყნის განვითარების რეფლექსიას, რაც კიდევ უფრო მეტ მნიშვნელობას ანიჭებს მას თანამედროვე განვითარების, პოლიტიკის შეფასებისა და სამომავლო განჭვრეტისათვის.

აღნიშნული წიგნის ქართული გამოცემა დაეხმარება ფართო საზოგადოებას, რათა მან მიუკერძოებლად შეხედოს ქვეყანაში დამოუკიდებლობის წლებში მიმდინარე პროცესებს, გაეცნოს ობიექტურ მონაცემებზე დაფუძნებულ კვლევასა და არსებული სიტუაციის მრავალასპექტიან განხილვას.

შინაარსი

ილუსტრაციათა სია	vii
რამდენიმე განცხადება და მადლობა	ix
ტრანსლიტერაცია და ტერმინოლოგია	xii
რუკები:	
საქართველოს ადმინისტრაციული რუკა	xiii
ნავთობისა და გაზის მილსადენები სამხრეთ კავკასიაში	xiv
საქართველოს დიდი ეთნიკური ჯგუფები	xv
შესავალი	xvii
ნაწილი პირველი: საუკეთესო დროება იდგა და, ამავდროულად, ცუდზე უარესი: 1985-1995	
1. საქართველო: გაყოფილი ერი	3
2. რევოლუციის წინაპირობები	35
3. პოპულიზმი საქართველოში: გამსახურდიას ფენომენი	73
4. ინტერრეგნუმი	104
ნაწილი მეორე: სახელმწიფო და საზოგადოება: 1995-2011	
5. დემოკრატია ქვემოდან?	149
6. სახელმწიფო	199
7. ეკონომიკა	253
8. ქართული ნაციონალიზმის მითი	303
9. ეროვნული უსაფრთხოება და საგარეო პოლიტიკა	337
შემაჯამებელი მოსაზრებები	381
მოვლენათა ქრონოლოგია: 1985-2011	385
შენიშვნები	391
ბიბლიოგრაფია	447

ილუსტრაციათა სია

დასავლეთი საქართველოში შემოდის. თბილისის ერთერთი ქუჩა 1990-იანი წლების ბოლოს. (გურამ ნიბახაშვილის ფოტო)	10
1989 წლის აპრილი, ტანკების შემოსვლამდე. (გურამ ნიბახაშვილის ფოტო)	48
დაცემული გმირები. მთავრობის სახლის ჩამოგდებული მცველები. (გურამ ნიბახაშვილის ფოტო)	53
ზვიად გამსახურდია მიმართავს საქართველოს პარლამენტს	74
სამოქალაქო ომის დაწყება თბილისის ცენტრში 1991 წელს. (გურამ ნიბახაშვილის ფოტო)	100
ჯეიმს ბეიკერი მესამე, აშშ-ის სახელმწიფო მდივანი, 1992 წლის 25 მაისს ჩამოვიდა საქართველოში, სადაც მას დახვდნენ სახელმწიფო საბჭოს პრეზიდენტის წევრები. (გურამ ნიბახაშვილის ფოტო)	113
რიგი კვების პროდუქტებზე თბილისში, 1995 წელი. (გურამ ნიბახაშვილის ფოტო)	130
ვარდების რევოლუციის დასაწყისი. ხალხი მთავრობის სასახლის წინ იკრიბება. 2003 წლის ნოემბერი. (გურამ ნიბახაშვილის ფოტო) ...	152
წნორის ბაზარი (კახეთი). (გურამ ნიბახაშვილის ფოტო)	186
საქართველოს საპრეზიდენტო სისტემა, 2004-13	211
ადგილობრივი არჩევნები თბილისში, 2010 წლის მაისი. (სტივენ ჯონსის ფოტო)	223
პრეზიდენტი სააკაშვილი გორის ეროვნული თავდაცვის აკადემიას ხსნის. (პრეზიდენტის ადმინისტრაციის ვებგვერდის ფოტო)	238
შევარდნაძე უცხოური ინვესტიციების მოზიდვაზე საუბრობს. (გურამ ნიბახაშვილის ფოტო)	269
იყიდება მარქსიზმ-ლენინიზმის ინსტიტუტი. (სტივენ ჯონსის ფოტო)	284

მუსლიმანები ლოცვის დროს, სოფელი ნამაზი, პანკისის ხეობა. (არჩილ ქიქოძის ფოტო)	322
2008 წლის აგვისტოს ომის დაშავებულები. (გიორგი ბუხაიძის ფოტო)	344
ბაქო-თბილისი-ჯეიჰანის მილსადენის მშენებლობა. (გურამ ნიბახაშვილის ფოტო)	350

რამდენიმე განცხადება და მადლობა

ს მ წიგნში რამდენიმე ადრინდელი კვლევა გამოვიყენე. მეორე თავში გამოყენებულია მასალები Armenian Review-ს 43-ე კრებულიდან: R. Suny (ed.), Glasnost, perestroika and the Georgian Soviet Socialist Republic (საჯაროობა, პერესტროიკა და საქართველოს საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკა); ზაფხული-შემოდგომის ნომერი; გვ. 127-52. მესამე თავში ჩართულია მასალები Schwarz და R. Panossian (eds), წიგნიდან: Nationalism and History: The Politics of Nation Building in Post-Soviet Armenia, Azerbaijan and Georgia, 'Populism in Georgia: the Gamsakhurdia phenomenon' (პოპულიზმი საქართველოში: გამსახურდიას ფენომენი), ტორონტოს უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1994, გვ. 127-49; მეოთხე თავში გამოყენებულია მასალა C. Danopoulos და D. Zirker (eds), წიგნიდან Civil-Military Relations in the Soviet and Yugoslav Successor States, 'Adventurers or commanders: civil-military relations in Georgia,' 1996, გვ. 35-52. მეხუთე თავი Slavic Review-ს 59-ე კრებულში დაბეჭდილი წერილის განვრცობილი ვერსიია, 'Democracy from below: interest groups in Georgian Society' (დემოკრატია ქვემოდან: ინტერესთა ჯგუფები ქართულ საზოგადოებაში), 2000, გვ. 42-73; მერვე თავში მოტანილი არგუმენტები ეყრდნობა წერილს Georgia: from under the rubble წიგნიდან L. Barrington (ed.), After Independence: Making and Protecting the Nation in Postcolonial and Postcommunist States, 2006, გვ. 248-76. მეცხრე თავში გამოყენებული მაქვს The role of cultural paradigms in Georgian Foreign Policy,' (კულტურულ პარადიგმათა როლი საქართველოს საგარეო პოლიტიკაში), წიგნიდან R. Fawn (ed.), Ideology and National Identity in Post-Communist Foreign Policies, London: Frank Cass, 2003, გვ. 83-110.

წიგნზე ხუთი წლის განმავლობაში ვმუშაობდი, მაგრამ ანალიტიკურ ინფორმაციასა და ცნობებს 30 წელზე მეტი ხნის მანძილზე ვკრებდი. ტაქსის მძღოლებს, სკოლის მასწავლებლებს, მეგობრებსა და ოჯახის წევრებს სუფრასთან, ჭადრაკის მოთამაშებებს პარკებში, ჩემს კოლეგებს სხვადასხვა უნივერსიტეტიდან თუ ბიბლიოთეკიდან, პარლამენტის წევრებს, მინისტრებს და თავად პრეზიდენტებსაც თავისი წვლილი აქვთ შეტანილი ამ ნაშრომში გადმოცემული მოსაზრებების, იდეებისა თუ თეორიების ჩამოყალიბებაში. საქართველოს ხელისუფლების წარმომადგენლები, ოპოზიციურად განწყობილი პოლიტიკოსები და არასამთავრობო ორგანიზაციების თანამშრომლები ერთნაირი კეთილგანწყობით დამთანხმდნენ მათთან ინტერვიუებზე. ამ საინტერესო და მომხიბვლელ საზოგადოებაში მაინც მინდა გამოყოყნო ის ხალხი, რომელსაც განსაკუთრებული მადლობა ეკუთვნის ჩემგან.

მე მადლიერი ვარ ჩემი მასწავლებლების, პროფესორ პიტერ რედუეისის, ლეილა გეგუჩაძის და ზეინაბ ებრალიძის ხანგრძლივი მეგობრობისა და დახმარებისთვის. წლების მანძილზე ჩემმა ქართველმა კოლეგებმა გააღრმავეს ჩემი ცოდნა და წარმოდგენები ქართული პოლიტიკასა და კულტურაზე და მათი სიყვარულიც, რისთვისაც ძალიან მადლობელი ვარ. მინდა განსაკუთრებული სიტოპოთი მოვიხსენიო ის სულგრძელი ადამიანები, რომლებმაც ამ წიგნის ცალკეული თავები თუ მთლიანი ტექსტი წაიკითხეს, ესენი არიან: პროფესორი რონ სუნი, პროფესორი ალექსანდრე რონდელი, დოქტორი გია თარხან-მოურავი, პროფესორი ვლადიმერ პაპავა, დოქტორი ნატა საბანაძე, ელჩი თედო ჯაფარიძე, დოქტორი რომან გოცირიძე, პროფესორი რევაზ გაჩეჩილაძე და დოქტორი ოლივერ რაისნერი. ამერიკის შეერთებულ შტატებსა და დიდ ბრიტანეთში ჩემი ნაშრომის დიდსულოვანი მკითხველები იყვნენ: პროფესორი ჩარლზ კინგი, დოქტორი ლორენს ბროერსი, პროფესორი ვალერი ბენსი და პროფესორი ჯული ჯორჯი. აქვე მინდა ანონიმ მკითხველებსაც გადავუხადო მადლობა, რომლებმაც ბევრი საინტერესო და აზრიანი შენიშვნა მომცეს.

და ბოლოს, უღრმესი მადლობა ჩემს მეგობრებს, რომლებიც მათთან გვიანი სტუმრობისას უსმენდნენ ჩემს არგუმენტებს და ზრდილობიანად უარყოფდნენ ჩემს ვარაუდებს. განსაკუთრებით ვაფასებ გელა ჩარკვიანს, ხათუნა ჩხეიძეს, ალექსანდრე კუხიანიძეს, მალხაზ მაცაბერიძეს, ქეთევან კინწურაშვილს, ბექა მინდიაშვილს, გურამ სვანიძეს, ნანა სუმბაძეს, ლევან ბერძენიშვილს, ნანა ჯანელიძეს, ვახტანგ ხმალაძეს, ელჩ თემურ იაკობაშვილს, მამუკა წერეთელს, გია ნოდისას, თინა ხიდაშელს, დათო უსუფაშვილს, პაატა ზაქარეიშვილს, ლევან რამიშვილს, მარინა ჩიტაშვილს, გიორგი ხელაშვილს, ს. ნილ მაკფარლენს, კონსტანტინ პლემუკოვს, რობერტ პარსონს, კობა თურმანიძეს, რეჯებ ფორდანიას, თორნიკე გორდაძეს, თათუნა გრძელიძეს, გიგი თევზაძეს, ნინო სააკაშვილს, მაიკლ კლეიტონს, ან გარდაცვლილ ჯეკ გრიფინს და ინგულინა ლორიას. დიდი სიტოპოთი და მადლიერებით ვიხსენებ ან გარდაცვლილ ზაალ ქიქოძეს. განსაკუთრებით უნდა აღვნიშნო ნანა ხვედელიანის დახმარება, რომელიც ჩემი სპეციალური არხი იყო საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკის რეზერვებთან დასაკავშირებლად და ჩემი ყველაზე სულგრძელი მასპინძლის დავით დარჩიაშვილის თანადგომა საქართველოს პარლამენტის არქივში მუშაობის დროს.

ან გარდაცვლილმა კონსტანტინე სიღამონ-ერისთავმა დიდი დახმარება დამინია. მის გარეშე, ეს წიგნი ვერასდროს მიაღწევდა გამომცემლობამდე. რუსუდან ქარელი საუცხოო თანაშემწე იყო კვლევით მუშაობაში; ტელიორ ჩუთცმა პოლიტიკური დიაგრამა გამიკეთა, ხათუნა ჩხეიძე მოვლენათა ქრონოლოგიურად დალაგებაში დამეხმარა, ალი ბრაუნი და ნინო გურული გარემოს დაცვასთან დაკავშირებული ინფორმაციის შეკრებაში დამეხმარნენ, ხოლო დორინ სენტ ჯონმა რუკები შემიდგინა. მაუნთ ჰოლიოკის რუსე-

თისა და ევრაზიის კვლევების მიმართულების კოლეგები (განსაკუთრებით, პიტერ სკოტო და ედვინა კრუზი) დიდი მოთმინებით ისმენდნენ საქართველოს პოლიტიკის ჩემულ ინტერპრეტაციას და აღწერას. მაუნთ ჰოლიოკის კოლეჯის დეკანი დონალ ო'შეა ჩემი დიდი მხარდამჭერი და გამამხნევებელი გახლდათ.

ამ პროექტის ყველაზე მნიშვნელოვანი ინიციატორი სმით რიჩარდსონის ფონდი იყო, რომელმაც წარმატებით დაასრულა კიდევც ის. განსაკუთრებით მინდა აღვნიშნო საერთაშორისო უსაფრთხოებისა და საგარეო პოლიტიკის დოქტორ ნადია შედლოვის დახმარება, რომელიც გამორჩეული ტაქტიკითა და მოთმინებით ზედამხედველობდა ურჩ გრანტიორს ჩემი სახით. დიდი მადლობა მინდა გადავუხადო მაუნთ ჰოლიოკის კოლეჯის ბიბლიოთეკის თანამშრომლებს, რომლებიც ჩემს ყველა ბუნდოვან თხოვნას ასრულებდნენ, საქართველოს პარლამენტის არქივისა და პარლამენტის ეროვნულ ბიბლიოთეკის ძალზე გულისხმიერ თანამშრომლებს..

ჩემი დიდი ოჯახის წევრები - თამუნა, გოგი, დათო, დარეჯანი, ლევანი, მანანა, დუტუ და თინიკო გვერდზე მედგნენ და იმდენად მამხნევებდნენ, რომ ნამდვილად ღირდა ამ საქმის გაკეთება. დათოსა და დარეჯანის გარეშე კი, საერთოდ ვერ წარმომიდგენია, კიდევ რამდენი დრო დამჭირდებოდა ამ წიგნის დასამთავრებლად. ჩემს მეუღლეს, მარინას და შვილებს, ლორენსსა და ილიას, ჩემგან უდიდესი მადლობა იმისთვის, რომ მუშაობის რთულ ეტაპებზე სიყვარულით მაიძულებდნენ, რომ ღიმილით დამეძლია სირთულეები.

ამჰერსტი, იენისი, 2012.

ტრანსლიტერაცია და ტერმინოლოგია

ტრანსლიტერაციის ჩემი სისტემა ქართულისთვის მარტივია. დიაკრიტიკული ნიშნები ამოვიღე და ერთნაირად ვწერ ქართულ ასოებს „ქ“-ს და „ქ“-ს, „ც“-ს და „წ“-ს, „ჭ“-ს და „ჩ“-ს, „თ“-ს და „ტ“-ს, „ფ“-ს და „პ“-ს. „ლ“ და „ყ“ ასოების ტრანსლიტერირება შესაბამისად „gh“ და „q“ მოვახდინე. ზოგიერთ შემთხვევაში, შევიწინარწუნე უფრო ჩვეული დანერილობა, მაგალითად, ვწერ Ilya-ს Ilia-ს ნაცვლად და Yakobashvili-ს Iakobashvili-ის მაგივრად. ქართველები არ იყენებენ ასომთავრულს და მეც ასევე ვიქცევი, გარდა სახელების და ადგილების დასახელებებისა. რუსული ენისთვის კი, კონგრესის ბიბლიოთეკის ტრანსლიტერაციის სისტემას ვიყენებ. ვიყენებ აგრეთვე ქართულ ლარს (GEL), საქართველოს ეროვნულ ვალუტას 1992 წლის შემდგომ, ეკონომიკური მაჩვენებლებისთვის, თუმცა როცა წყარო აშშ დოლარებშია, დოლარს ვტოვებ და არ გადამყავს მანეთებში, კუპონებსა თუ ლარებში. ამასთან, ლარს ვაკონვერტირებ დოლარში, თუკი ვგრძნობ, რომ ეს მკითხველისთვის სასარგებლო ინფორმაცია იქნება (პენსიის, გასამრჯელოს და ა.შ. მოცულობა, მაგალითად). საქართველო 67 ადმინისტრაციულ რაიონად და ცხრა მხარედ არის დაყოფილი. რაიონს – district-ს ვუწოდებ, ხოლო მხარეს province-ს. რუსულ „ობლასტი“-ს კი, რეგიონად (region) ვთარგმნი. რუსული „რაიონ“-ი ქართული რაიონის, ან district-ის ექვივალენტია. როცა ქართულ ტერმინებს, მაგალითად საკრებულოს (council) მრავლობით რიცხვში ვთარგმნი, დაბნეულობის თავიდან ასაცილებლად, უბრალოდ “s”-ს ვამატებ. ქართული ენის მრავლობითი ფორმა აბნევს ინგლისელ მკითხველს. ხოლო რაც შეხება ისეთ პრობლემურ, დანალმულ სფეროს, როგორიც ტოპოგრაფიული სახელებია, მე შევიწინარწუნე ქართული ვარიანტები თანამიმდევრულობის გამო (მაგალითად, სოხუმი და არა – სუხუმი; აჭარა და არა – აჭარია; სამეგრელო და არა – მეგრელია). მაგრამ აფხაზეთის შემთხვევაში, რუსულ სახელს – Abkhazia-ს ვიყენებ, რადგან ის უფრო გავრცელებული და ნაცნობი სახელია, ვიდრე ქართული აფხაზეთი.

შესავალი

1 1991 წლის 9 აპრილის საქართველოს უზენაესმა საბჭომ მნიშვნელოვანი გადაწყვეტილების მისაღებად რიგგარეშე სესია მოიწვია. დღის წესრიგში საქართველოს დამოუკიდებლობის საკითხი იდგა. უზენაეს საბჭოს 1990 წლის ოქტომბრიდან მრგვალი მაგიდა-თავისუფალი საქართველო აკონტროლებდა ყოფილი დისიდენტის, 52 წლის ზვიად გამსახურდიას, ხელმძღვანელობით. 1989 წლის 9 აპრილს წამებულთა ხსოვნის უკეცდავ-საყოფად გამოცხადებული წუთიერი დუმილის შემდეგ, ზვიად გამსახურდია ტრიბუნაზე ავიდა საქართველოს სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის აღდგენის აქტის წასაკითხად: „ქართველი ხალხი არასდროს შეგუებია თავისუფლების დაკარგვას“, – თქვა მან და მსმენელებს შეჰპირდა, რომ ახალი სახელმწიფო დემოკრატიული იქნებოდა:

„საქართველოს რესპუბლიკა ისწრაფვის რა, დაიკავოს ღირსეული ადგილი მსოფლიოს სახელმწიფოთა თანამეგობრობაში, აღიარებს და თანაბრად უზრუნველყოფს საერთაშორისო სამართლით გათვალისწინებულ ადამიანის, ეროვნული, ეთნიკური, რელიგიური და ენობრივი ჯგუფების ყველა უფლებას და თავისუფლებას, როგორც ამას მოითხოვს გაერთიანებული ერების წესდება...“¹

ზვიად გამსახურდია ორი საათი საუბრობდა უზენაესი საბჭოს ტრიბუნიდან რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობებზე; საბჭოთა რუსეთის მიერ 1920 წლის მაისის ხელშეკრულების დარღვევაზე, საქართველოს 1921 წლის თებერვლის უკანონო ანექსიასა და დასავლეთ სამყაროს გულგრილობაზე ოკუპაციის მიმართ; საბჭოთა რეჟიმის წინააღმდეგ 1924 წლის აჯანყებაზე; 1989 წლის 9 აპრილის სისხლიან ტრაგედიაზე და 1990 წლის მარტში ჩატარებულ დამოუკიდებლობის რეფერენდუმზე, რომელშიც საქართველოს მოსახლეობის 91%-მა თავისი ნება დამოუკიდებლობის სასარგებლოდ გამოხატა.² გამსახურდიას გამოსვლის შემდეგ უზენაესი საბჭოს გადაწყვეტილებას ქართულმა მართლმადიდებლურმა ეკლესიამ დაუჭირა მხარი. მერე კი, სხდომათა დარბაზი აპლოდისმენტებით გაივსო. სხდომას

ქართველ-ებრაელთა ჯგუფი და მეზობელი ინგუშეთის ლიდერები ესწრებოდნენ. დამსწრეები მუშტებმემართულებიც იდგნენ (თუმცა, ყოფილი კომუნისტური ნომენკლატურის წარმომადგენლებს გაუბედაობა ეტყობოდათ). დარბაზში საქართველოს ახლადმიღებული ჰიმნის, დიდების, მელოდია ჟღერდა. ჰიმნი 1918-1921 წლების დემოკრატიული რესპუბლიკის დროინდელი იყო და დარბაზში მყოფთაგან ცოტამ თუ იცოდა მისი სიტყვები. მიუხედავად იმისა, რომ ქართველებსა და ოსებს (ქვეყნის ჩრდილოეთით მოსახლე ეროვნული უმცირესობა) შორის ბრძოლები მიმდინარეობდა, ეს დღე მაინც დიდი ზეიმი იყო ქართველებისათვის. ხალხი ქუჩებში მღეროდა და პრეზიდენტის სახელს სკანდირებდა.³

დეკლარაცია სიმბოლური იყო, როგორც თავად ქართული პოლიტიკის დიდი ნაწილი. სიტყვებმა: „დამოუკიდებლობა“, „დემოკრატია“ და „ევროპა“ 90-იან წლებში ათასობით ქართველი გამოიყვანა ქუჩებში, თუმცა, ამ სიტყვების მნიშვნელობა ბევრს გააზრებულაც კი არ ჰქონდა. „დამოუკიდებლობა“ გახლდათ ტერმინი, რომლისგანაც, ქართველები მისტიურ აყვავებას, დემოკრატიას, სამართლიანობას და უსაფრთხოებას ელოდნენ. ამრიგად ამ საზეიმო სხდომას დასავლეთის არც ერთი სახელმწიფოს წარმომადგენელი დასწრებია და არც ერთ დიდ სახელმწიფოს არ უღიარებია საქართველოს „დე იურე“ დამოუკიდებლობა. რვა თვის შემდეგ, როცა საბჭოთა კავშირი დაიშალა, საქართველო მართლაც გახდა დამოუკიდებელი, მაგრამ ეს მონაპოვარი, შიდა ეთნიკური კონფლიქტებით, სამოქალაქო ომით, ტერორით, ეკონომიკური კოლაფსითა თუ რუსეთთან ომით განადგურებული ქვეყნისთვის, მეტისმეტად მტკივნეული და სისხლიანი აღმოჩნდა.

2011 წელს, საბჭოთა კავშირის დაშლიდან 20 წლის შემდეგ, საქართველოს ხელისუფლება ისევ ვერ აკონტროლებს საკუთარ ტერიტორიებს და ვერც ეკონომიკური უსაფრთხოებით უზრუნველყოფს საკუთარ მოქალაქეებს. მიუხედავად ეკონომიკურ თუ პოლიტიკურ სივრცეში გარკვეული მიღწევებისა, მან მაინც ვერ შეძლო აეშენებინა ეფექტური დემოკრატია, რომლის მიმართაც მოსახლეობას ნდობა ექნებოდა. საქართველო, ერთდროულად წარმატებული და დამარცხებულიც, პარადოქსებისა და გამოცანების სიუხვეს არ უჩივის. დასავლეთში, ჩვენ, ამ ქვეყნის პროგრესს იმ აბსტრაქტული პოლიტიკური და ეკონომიკური სტანდარტებით ვზომავთ, რომლებსაც თავად არ ვიყენებთ; ან, უბრალოდ, ნომინალურად ვეთანხმებით საქართველოს თვითშეფასებას. ამის შედეგი დაუბალანსებელი კრიტიკა და მეტისმეტი ქებაა.

საქართველო დღეს იმ ფუნდამენტური გამოწვევების წინაშე დგას, რომელიც დასავლეთში დავიწყებულია. ყველაზე სასწრაფო და გადაუდებელი, რაც ქართულ პოლიტიკურ ელიტას უნდა შეექმნა, გახლდათ სუვერენული სახელმწიფოებრიობის ორგანოები, უნდა ჩამოეყალიბებინა ფართო და ტევადი ეროვნული იდენტობა, რომელიც თავის თავში გააერთიანებდა

არაეთნიკურ ქართველებს, ჩაენაცვლებინა ცენტრალიზებული გეგმიური ეკონომიკა კონკურენტუნარიანი ბაზრით, დაეარსებინა დემოკრატიული ინსტიტუტები და სამოქალაქო საზოგადოების დამხმარე სტრუქტურები და გაეტარებინა დამოუკიდებელი საგარეო პოლიტიკა. ამ რევოლუციური გამოწვევების ერთობლიობა და სირთულე ნებისმიერ მთავრობას მოხრიდა წელში. მით უმეტეს, საქართველოს, რომელიც სწრაფად ცდილობდა საქმის გაკეთებას გამოცდილი კადრების, შესაფერისი ინსტიტუტების, ქმედითი აღმასრულებელი ხელისუფლებისა და, რაც მთავარია, საჭირო თანხების გარეშე. ალექსანდრ მოტილის სიტყვებით რომ ვთქვათ, რევოლუციური ცვლილების მსურველი პოლიტიკური ელიტა განსაკუთრებულად კარგად უნდა იყოს მატერიალურად უზრუნველყოფილი.⁴ ქართულ ელიტასა და საქართველოს საზოგადოებას არც ფსიქოლოგიური და არც მატერიალური რესურსები არ გააჩნდათ რევოლუციური ცვლილებებისთვის.

დასავლეთის ნამყვანმა სახელმწიფოებმა მნიშვნელოვანი როლი შეასრულეს გარდამავალ ეტაპზე. საქართველო ყოფილ საბჭოთა რესპუბლიკებს შორის, ერთ სულ მოსახლეზე, ყველაზე დიდ დახმარებას იღებს აშშ-გან. მიუხედავად დიდი ფულადი დახმარებისა, მოსახლეობის უმრავლესობა დღესაც სიღარიბის ზღვარზე ან ზღვარს მიღმა ცხოვრობს. ამ ბოლო წლებში, მართალია, საქართველოში გასატარებელმა პოლიტიკამ მნიშვნელოვანი კორექტირება განიცადა, შეიძლება ითქვას, რომ დასავლეთის სახელმწიფოები დამარცხდნენ ამ ქვეყანაში, მათ ვერ მიაღწიეს დასახულ მიზნებს. კერძოდ, ვერ შექმნეს სტაბილური ეკონომიკა და კონსოლიდირებული დემოკრატიული სახელმწიფო. ყოფილი საბჭოთა კავშირის რესპუბლიკებისთვის შექმნილმა საერთაშორისო სავალუტო ფონდის გეგმამ, თითქმის ბოლშევიკურმა, შეიძლება ითქვას, თავისი მოცულობითა და შეუვალი დამაჯერებლობით, დიდი წვლილი შეიტანა სწორედ იმ პოლიტიკურ არასტაბილურობასა და ეკონომიკურ ვარდნაში, რომლის თავიდან ასაცილებლადაც ის შემუშავდა და, ამასთან, უფრო გამწვავა დაძაბულობა ეკონომიკურ და პოლიტიკურ ლიბერალიზაციას შორის.

ამ ნიგნს ოთხი მიზანი აქვს: პირველი, გააანალიზოს ის დრამატული სოციალ-ეკონომიკური ცვლილებები, რომელიც ქვეყანაში დამოუკიდებლობის გამოცხადების შემდეგ მოხდა. ინგლისურ ენაზე ცოტა ნიგნია იმ სოციალურსა და ფსიქოლოგიურ ძვრებზე, რაც 1990-იანი წლების ეკონომიკურმა და სტრუქტურულმა კრიზისმა გამოიწვია ქართულ საზოგადოებაში. როგორც ცნობილია, ქართულს საკუთარი ანბანი აქვს, რომელიც დაკავშირებული არ არის დიდ ლინგვისტურ ჯგუფებთან, მაგრამ ეს ჩვენი ზედაპირული დამოკიდებულების ბრალიცაა. როცა საქართველო დასავლეთის სახელმწიფოების მხედველობის არეში ამოყოფს თავს, ის ეთნოგრაფიულ იშვიათობად ან სტრატეგიულ ობიექტად გვევლინება, ხოლო კავკასია – რომლის ცენტრალურ ნაწილშიც ეს ქვეყანაა – არასტაბილურ ეთნიკურ

მრავალფეროვნებად (მელანჟად) აღიქმება ევროპის პერიფერიაზე. საბჭოთა კავშირის დაშლის შემდეგ აღორძინებული გეოპოლიტიკის წყალობით, რასაც ნაციონალიზმისადმი განახლებული ინტერესიც დაერთო, ხელი შეეწყო დასავლური კვლევების ზრდას რეგიონის როგორც ეთნიკური კონფლიქტების წყაროს დიდი სახელმწიფოების პოლიტიკისა და ენერგოკონკურენციის შესახებ. ეს თემები საკმაოდ მნიშვნელოვანი, მაგრამ ცალმხრივია. საქართველოს პოლიტიკურ კულტურას, საზოგადოებრივ ურთიერთობებს, ადგილობრივ მმართველობას, დასაქმების პრობლემებს ანუ, პოლიტიკური ცხოვრების ყოველდღიურობას, ჩრდილში აქცევს ქართული ელიტის გროტესკული ქცევა და სამოქალაქო ომი, სეპარატიზმი და რუსეთის ინტერვენცია. ტიპ ო'ნილის მაქსიმას, „ყველანაირი პოლიტიკა ადგილობრივია“, თავიდან გვაცილებს აბსტრაქტულ ფორმულებს აქ, სახლში, მაგრამ იმავე ფორმულას იშვიათად ვიყენებთ საზღვარგარეთის ქვეყნების შესწავლისას. დასავლეთის გაელენიანი პოლიტიკოსებისთვის ჩვენ ვერ შევძლებთ ქართული პოლიტიკის ახსნას და ვერც იმ გამოწვევებს დავადგენთ, რის წინაშეც საქართველოა თუ არ გავიგებთ ქართველთა ტრანსფორმაციას და არ გავეცნობით ახალ ინტერესებს, ღირებულებებსა და ინტერესთა ჯგუფებს.

მეორე მიზანი საზოგადოებრივი პოლიტიკა გახლავთ. ყოფილი საბჭოთა რესპუბლიკების სრულიად განსხვავებული გეოგრაფიის, ისტორიის, პოლიტიკური კულტურის, ეკონომიკური მდგომარეობისა და ხელმძღვანელობის სტილის გამო, ამ ქვეყნების გარდამავალ პერიოდებს საერთო თითქმის აღარაფერი აქვთ. მიუხედავად იმისა, რომ მათ საერთო პრობლემები ჰქონდათ, ადგილობრივი პირობებისა და გარემოებების გამო, შედეგები სპეციფიკურია. საქართველოში გატარებული რეფორმის დეკლარირებული მიზანი სტაბილური და წარმატებული დემოკრატიის შექმნაა. მაგრამ როგორ ესმით ქართველებს დემოკრატია და როგორ ავითარებს მას სამთავრობო პოლიტიკა? საქართველოს სასამართლო, აღმასრულებელი, ადმინისტრაციული და საკანონმდებლო ორგანოების ფუნქციონირებაზე პასუხების ძიებისას გათვალისწინებული უნდა იქნეს ქართველთა სოციალური და ინტელექტუალური არაერთგვაროვნება. ქართული პოლიტიკის ბირთვის საქართველოს პოლიტიკის გულის – არაფორმალური ჯგუფების გარიგებების, ელიტების განწყობების, თაობათა განმასხვავებელი ნიშან-თვისებებისა და მოქალაქეთა ყოველდღიური საზრუნავის ანალიზი ძნელად თუ იძლევა განზოგადების საშუალებას. ამავე დროს, განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა ქვეყნის ხელმძღვანელობას ტრანსფორმაციის ამ ბოლო ორი ათწლეულის მანძილზე, რომელსაც განუზომლად დიდი ძალაუფლების სამი ლიდერი ახდენდა.

მესამე მიზანი გახლავთ ტრანზიციაზე/გარდამავალ პერიოდზე, პოსტ-კოლონიალიზმზე, რევოლუციებზე, ნაციონალიზმზე, პოპულიზმსა და

დემოკრატიის მშენებლობაზე არსებული თეორიული ლიტერატურის დაკავშირება საქართველოს გამოცდილებასთან. ამ შემთხვევაში, რამე განსაკუთრებული სახის ახსნა-განმარტებითი ჩარჩო ამ წიგნისთვის არ ამიღია და ჩემი მეთოდოლოგიაც საკმაოდ ეკლექტურია, ეფუძნება რა ინტერვიუებს, დოკუმენტურ მასალას, ჩემს დაკვირვებებს და სტატისტიკურ კვლევებს/გამოკითხვებს. თეორიას ინტერპრეტაციაზე ყურადღების მისაპყრობად ვიყენებ და არა ამა თუ იმ თეორიული მოდელის არსებობის დასამტკიცებლად. ინტერპრეტაციას მე ვიყენებ თეორიის ახსნის და არა ამა თუ იმ თეორიული მოდელის არსებობის დასამტკიცებლად. მოდელები, სასარგებლო და მიმანიშნებელიცაა, მაგრამ იშვიათად თუ აღწევს იმ წინასწარმეტყველურ თვისებებს, რომელთა მხარდამჭერადაც გვევლინება. თეორიას პროგნოზთან კი არ მივყავართ, არამედ, კითხვებთან. როგორ უნდა გავიგოთ საქართველო, როგორც პოსტიმპერიული საზოგადოება, რომელიც საბჭოურ მემკვიდრეობას ებრძვის, თუ როგორც რევოლუციური საზოგადოება, რომელსაც ეკონომიკური და პოლიტიკური ტრანსფორმაციის უამი უდგას? წარმოადგენს თუ არა საქართველოსთვის ეს უკანასკნელი ორი ათწლეული მოძრაობას ეროვნული განთავისუფლებიდან სამოქალაქო სახელმწიფოებრიობის მშენებლობისკენ? ან, უკეთ ხსნის თუ არა მუდმივი ნეოპატრიმონიალური ინსტიტუტები და ლუსტრაციის არარსებობა ლეგიტიმურ სახელმწიფო ინსტიტუტებთან დაკავშირებულ პრობლემებს?

და ბოლოს, თეორიულ ვარაუდებითა და ჩემს 30 წლიან გამოცდილებაზე დაყრდნობით, რა შეიძლება ვთქვა საქართველოს მომავალზე, როგორი იქნება ის? შეუძლიათ თუ არა ქართველებს მიაღწიონ იმ მიზნებს, ასე ამაყად რომ ჩამოაყალიბეს „საქართველოს სახელმწიფოებრიობის აღდგენის აქტივი?“. პასუხი მხოლოდ ქართველებზე ან მათ ლიდერებზე არ არის დამოკიდებული. საქართველოს რეგიონული მეზობლები – თურქეთი, ირანი, რუსეთი, ჩრდილო და სამხრეთ კავკასია – ხშირად მტრულად არიან მისდამი განწყობილი. ამ პატარა სახელმწიფოს, ძლიერ რომ აუღის თავის საგადასახადო ვალდებულებებს, აურაცხელი შეზღუდვა აქვს დაწესებული საგარეო თუ სამინაო პოლიტიკაზე. შესაბამისად, ვაშინგტონსა თუ მოსკოვში მიღებულ გადაწყვეტილებებს დიდი მნიშვნელობა ენიჭება მისი მომავლისთვის. თუმცა პატარა, სუსტ და გალატაკებულ, ასევე კორუმპირებულ სახელმწიფოებსაც შეუძლიათ ისეთი კურსის შემუშავება, რომელიც საშუალებას მისცემს მათ მოერგონ არახელსაყრელ სტრატეგიულ მდებარეობას და დაამარცხონ ეკონომიკური სირთულეები.

წიგნი ორ ნაწილადაა გაყოფილი. პირველი ნაწილი (პირველი ოთხი თავის ჩათვლით), მოიცავს 1985-დან 1995 წლამდე პერიოდს. მეორე ნაწილი (მეხუთედან მეცხრე თავამდე) უფრო ანალიტიკურია და თეორიულ დაკვირვებებსაც შეიცავს 1995 წლის შემდგომი პერიოდის, გარდამავალი ეპოქის, პრობლემებისა და პროცესების შესახებ. მეორე ნაწილი აერთიანებს

შევარდნაძისა და სააკაშვილის პრეზიდენტობის პერიოდებს. ეს ცოტა დამაბნეველი შეიძლება აღმოჩნდეს მკითხველისთვის. მეც ქრონოლოგიური დილემების წინაშე აღმოვჩნდი, მაგრამ გამოვკვეთ ჩემს აზრს, რომ შევარდნაძისა და სააკაშვილს შორის არსებული სისტემური მემკვიდრეობითობა, ისეთივე მრავლისმეტყველია, როგორც მათი განსხვავებები. ვარდების რევოლუცია, არსებითად, კი არ დაუპირისპირდა შევარდნაძის ეკონომიკურ და პოლიტიკურ კურსს, პირიქით, ახალმა პრეზიდენტმა, სააკაშვილმა, დააჩქარა და გააღრმავა შევარდნაძის მიერ დაწყებული რევოლუცია.

წიგნში წამოწეულია ეკონომიკური, ინსტიტუციური და დემოკრატიული ხასიათის ჩავარდნები ამ ბოლო ოცი წლის მანძილზე, მაგრამ მე, აგრეთვე გამოვკვეთ საქართველოს სვლას მდგომარეობის გაუმჯობესებისა და სტაბილურობისკენ. ამ წიგნის საფუძველი, ერთი მხრივ, კონტექსტისა და ისტორიის ურთიერთობაა, მეორე მხრივ კი, ქართველთა ლტოლვა ეკონომიკური და დემოკრატიული მიზნებისაკენ. ამ ყველაფერმა ამბივალენტური დასკვნები გამაკეთებინა ოცნლიანი ქართული პოლიტიკის შესახებ. ამ წიგნში კრიტიკა მკაცრია, მაგრამ კეთილსინდისიერი. მიზანი კი, რამდენადმე პრეტენზიული, სურვილი, დავეხმარო ქართველებს, რათა იფიქრონ, თუ როგორ უნდა შეინარჩუნონ წინსვლა ეფექტიანი დემოკრატიული სახელმწიფოსაკენ.

ნანილი პირველი

**საუკეთესო დროება იდგა და,
ამავდროულად, ცუდზე უარესი: 1985-1995**

თავი პირველი

საქართველო: გაყოფილი ერი

ქ ავჭავაძის გამზირზე, ვარაზის ხევის, კეკელიძისა და მელიქიშვილის ქუჩების კვეთაზე დადექით. ეს ყველაზე დატვირთული გზაჯვარედინია თბილისში. აქ უერთდება ვაკის ფეშენებელური საცხოვრებელი უბანი ქალაქის ცენტრს. ახლა, შეადარეთ თქვენ წინ გადაშლილი სურათი (2011) ოცი წლის წინანდელს. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის წიგნის მალაზია ჭავჭავაძის გამზირზე აღარ არსებობს, მის ნაცვლად, აქ კაფეა, ტროტუარზე გამოტანილი ფერდ-ფერადი მაგიდებით. მელიქიშვილის გამზირზე მდებარე ჩაის სახლის შენობაში კი, აზარტული თამაშების ცენტრი მაქსბეტია გახსნილი. ცოტა კიდევ გაჰყევით ჭავჭავაძის გამზირს და სულ ახალთახალ მალაზიებს დაინახავთ, „ნიუ ტრენდს“, „ჯორდანოს“ და კიდევ ერთ კაფეს, „ესიდ ბარს“ მიადგებით. გზაჯვარედინზე, ავტობუსის ძველ გაჩერებაზე, ისევ გააჩერებთ ტაქსად გადაკეთებული მანქანას, მაგრამ შავი გამონაბოლქვით ცნობილი უნგრული იკარუსები თბილისში აღარ დადიან. ისინი ჰოლანდიელების ნაჩუქარმა ახალმა, პრიალა ავტობუსებმა ჩაანაცვლა. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტისა და ყოფილი ცარისტული გიმნაზიის იმპოზანტურ, ნეოკლასიკურ ნაგებობას ჭავჭავაძისა და ვარაზის ხევის კუთხეში, ახალი და ლამაზი ლობე არტყია გარს. იქვე განლაგებული საზოგადოებრივი ტელეფონებით კი, (2010 წელს აქ ერთადერთი ტელეფონი იდგა, 2011 წელს კი არც ერთი) ქართული ლარით ნაყიდი სატელეფონო ბარათებით და არა ორკაპიკიანი მონეტებით შეგიძლიათ ისარგებლოთ. მაგრამ ამ ტელეფონებს თითქმის აღარავინ იყენებს, რადგან 4.5 მილიონიან ქვეყანაში, 2.755 მილიონი ადამიანი მობილურ ტელეფონს ხმარობს.¹ ძვირიანი მერსედესები, ვოლვო და ჰამერებიც განსხვავდებიან იმ საბჭოთა წარმოების ტოლიატიური უიგულეებისგან, რომლებითაც სავსე იყო ქალაქი. როგორც ადრე, ახლაც არავინ აქცევს ყურადღებას ქუჩაში მოძრაობის წესებს, თუმცა, პარადოქსია, მაგრამ რაც ტრანსპორტის ნაკადის ხელის მოძრაობებით დამრეგულირებელი პოლიციელები აღარ ჩანან (ისინი ავტომაგისტრალების საპატრულო პოლიციამ შეცვალა 2004 წელს), ქუჩებში, ნამდვილად, ნაკლები ქაოსია.

უნდა აღინიშნოს, რომ ამ ბოლო ოცი წლის განმავლობაში მიმდინარე ქართული გარდაქმნის ნიშნები წარსულის ნაშთსა და ჩვეულებებთანაა აღ-

რეული, მიუხედავად იმისა, რომ ვარდების რევოლუციონერებს ძალა არ დაუშურებიათ მათ წასაშლელად. აი, ეს დააფიქრებს კაცს საქართველოში მომხდარ ცვლილებათა ხარისხზე. ქართული ტრანზიცია, მიუხედავად ახალგაზრდა ლიდერების მომხიბვლელობისა, სოკოებივით მომრავლებული სასტუმროების და სარკისებური მინის მლაზიებისა (მშენებლობაზე გაცემული ნებართვების რაოდენობა გასამმაგდა თბილისში 2004-2007 წლებში) მაინც გზაჯვარედინზეა შეჩერებული, იქ, სადაც ახალი განაცხადები, იმპორტირებული იდეები, თანამედროვე ლირებულებები თუ კერპადქცეული მოდურობა საზრდოობს წარსულით და ერწყმის ძველ წეს-ჩვეულებებს, ინერციას, კულტურულ ტრადიციებს და ანტიმოდერნისტულ განწყობებს. შედეგად ვიღებთ მრავალშრიან პალიმფსესტს, რომელიც თანამედროვე, ოპტიმისტური და ბიზნესზე ორიენტირებულია ზევით, ხოლო – ღარიბია, ტრადიციული და ტრავმირებული ქვედა შრეზე. ამის მაგალითად გამოდგება ახლადშეღებილი ფასადები რუსთაველის გამზირზე და ვულგარული ზღვისპირა სასტუმროები ბათუმში, – ჭეშმარიტად შთამბეჭდავი ინვესტიციების ზეიმი, რომლის ფონზე არ ჩანს გარეუბნების გაჭირვებული მოსახლეობა. აი, ასეთი გაორება დამახასიათებელია გარდამავალი პერიოდის ბევრი საზოგადოებისთვის. შედეგი კი, ორმაგი სტანდარტის გაორებული დემოკრატია და გაორებული ეკონომიკა გახლავთ, და სულ უფრო მზარდი უფსკრული სოფლელსა და ქალაქელს შორის, შეძლებულსა და უქონელს, ინგლისურად მოსაუბრე და ინგლისურის უცოდინარს, ახალგაზრდასა და ხანდაზმულს, დასაქმებულსა და უმუშევარს შორის.

2003 წლის ნოემბრის რევოლუციის ზღურბლზე, – ეს მესამე პოლიტიკური მეტამორფოზა იყო 1990-იანი წლების შემდეგ – საქართველო ისევ კრიზისით იტანჯებოდა. საბჭოთა კავშირის დაშლის პერიოდი (1991 წელი) და ზვიად გამსახურდიას ლიდერობის მშფოთვარე წლები ქვეყნისათვის მასობრივი ისტერიის ხანა იყო. ამ დროს გათამაშდა მისთვის საკუთარი დაშლილ-დანაწევრებული წარსული ისტორიის ჯოჯოხეთური ვარიანტი. 1992 წელს ედუარდ შევარდნაძის საქართველოში დაბრუნების შემდეგ, მიუხედავად იმისა, რომ ხშირად ისმოდა მოწოდებები ძირფესვიანი მოდერნიზაციისკენ, არც შერიგების კომისია შექმნილა და არც კომუნისტური პარტიის თანამდებობის პირთა პოლიტიკური წმენდა ჩატარებულა. პირიქით, ჩვენ მოწმენი გავხდით, როგორ დაბრუნდა პოლიტიკურ სცენაზე საკუთარების მქონე რეინკარნირებული ნომენკლატურა და როგორ შეერწყა ერთმანეთს სახელმწიფო სტრუქტურებში კრიმინალური და პოლიტიკური, საჯარო და კერძო ინტერესები. დევიდ სტარკი ამ მოვლენას „რეკომბინაცია“ უწოდებს, ანუ ორგანიზაციათა ხელახალი შექმნის პროცესი, ოღონდ არა „კომუნიზმის ნანგრევებზე, არამედ კომუნიზმის ნანგრევებით“.²

ედუარდ შევარდნაძემ, რომელიც ქართულ პოლიტიკაში 1972 წლიდან 2003 წლამდე დომინირებდა (ხანმოკლე პერიოდის გამოკლებით, კერძოდ,

1985-დან 1992-მდე, როცა ის მოსკოვში გადაიყვანეს საგარეო საქმეთა მინისტრად), ძალაუფლება ისე აღადგინა, როგორც მას ესმოდა. მან კომუნისტური პარტიის წევრებიც ამოიყენა გვერდში ახალგაზრდა ტექნოკრატებისა და რეფორმატორების მცირე ჯგუფთან ერთად და ეჭვიც არ შეჰპარვია, რომ ამ უცნაური პოლიტიკური ნარევის გაკონტროლებას შეძლებდა. მაგრამ ამ გუნდმა ვერ მოახერხა საქართველოსთვის იმჟამად, გადაუდებელი ზომების გატარება. შევარდნაძის აქცენტს სტაბილურობასა და საზოგადოების კონსოლიდაციაზე ქართველები გაგებით ეკიდებოდნენ, მაგრამ 1990-იანი წლების ბოლოსთვის ეკონომიკურმა რეფორმებმა მარცხი განიცადა. მისი პრეზიდენტობის უკანასკნელ წლებში, ცენტრალური ხელისუფლება იმდენად დასუსტდა და გამოიფიტა კორუფციის, ინტრიგების, გაუხსნელი მკვლევობებისა თუ ცარიელი ბიუჯეტის წყალობით, რომ, ფაქტიურად, აღარც არსებობდა. ადმინისტრაციას უნარი აღარ შესწევდა მონესრიგებულ, კარგად ორგანიზებული სახელმწიფო აეშენებინა. პრობლემას კიდევ უფრო ამწვავებდა მოუგვარებელი კონფლიქტები ქვეყნის ტერიტორიაზე და ძველი სააზროვნო ჩვევები. ამ ჩვევებს საქართველო ქვემო ათათურქისა და შარლ დე გოლის თაყვანისმცემლის, ამბიციური მიხეილ სააკაშვილის რევოლუციით მოწყდა 2003 წლის ნოემბერში³ (რასაც, ხუან ლინცი პერფორაციით ტრანზიციას უწოდებს). რევოლუციას, რომელსაც ვარდების სახელი უწოდეს, სათავეში ნეოფიტები და მემამბოხეები ედგნენ. ისინი, მართალია, წარსულის ტრადიციებზე აპელირებდნენ, მაგრამ საბჭოთა რეჟიმის ნარჩენების სწრაფ განადგურებას შეუდგნენ. პრეზიდენტმა სააკაშვილმა, საზოგადოებასთან ურთიერთობის უბადლო პრაქტიკოსმა და პოლიტიკოსმა, არა მხოლოდ გარდაქმნა საქართველოს პოლიტიკური (და ურბანული) პეიზაჟი, არამედ სახელმწიფოს დომინანტობის ტრადიციული მახასიათებლებიც განამტკიცა.

რევოლუცია და დემოკრატია

ბოლშევიკური ექსპერიმენტის წარმატებაში დაეჭვებული, მწუხარებით გულგატეხილი ლენინი 1923 წელს წერდა:

„ჩვენი სახელმწიფო აპარატი ისეთ სავალალო მდგომარეობაშია... რომ, პირველ რიგში, სერიოზულად უნდა დაეფიქრდეთ, თუ როგორ შევებრძოლოთ მის ნაკლოვანებას, ამავდროულად, არ უნდა დავივიწყოთ, რომ ამ ნაკლოვანების ფესვები წარსულშია, მართალია, გადატრიალებულ, მაგრამ არა აღმოფხვრილ წარსულში...“

პრინციპში, ლენინი თითქმის ყველა რევოლუციონერის დილემას გამოხატავდა. როგორც ბენედიქტ ანდერსონი წერს, რევოლუციონერები იძულებულ

ბული არიან „ძველი სახელმწიფოს ელგაყვანილობა გამოიყენონ“⁵. პოსტიმპერიულ სახელმწიფოში ძველი ინსტიტუციური ქსელები ქმნიან ახალს. პრობლემა მაშინ რთულდება, როცა ახალი გაყვანილობა სულ თავიდანაა ჩასაყრელი და დასამონტაჟებელი. ამ თვალსაზრისით, როგორც ხუან ლინზი და ალფრედ სტეპანი ვარაუდობენ, პოსტსაბჭოთა ქვეყნები უარეს მდგომარეობაში აღმოჩნდნენ ვიდრე ლათინური ამერიკისა და სამხრეთ აზიის ბევრი „ახალი დემოკრატია“. სამხრეთ აზიის სახელმწიფოებს, თუმცა, მეტისმეტად შევიწროებულებს გავლენიანი სამხედროებისგან, მაინც მეტნაკლებად მყარი ინსტიტუტები ჰქონდათ და თავისუფალ ბაზარსაც იცნობდნენ⁶. ინსტიტუციური დამოუკიდებლობისა და ეკონომიკური პლურალიზმის ისტორიის არმქონე გარდამავალი პერიოდის პოსტკომუნისტურ ქვეყნებს სახელმწიფოებრიობის და დემოკრატიის მშენებლობის გაცილებით რთული ამოცანები ჰქონდათ, საქართველოს კი, კიდევ ერთი სირთულე ემატებოდა, კარის ზღურბლთან ჩამომჯდარი ძველი იმპერია.

დემოკრატიის ცნებამ საქართველოში მრავალი მნიშვნელობა შეიძინა. ფორმალურად დემოკრატია ლიბერალურია, რეალობაში კი, ხშირად არალიბერალური. პრეზიდენტ სააკაშვილის რიტორიკა თავისი უხეში პოპულიზმითა და ლიბერალური მგრძნობელობით, სწორედ ამ გაორებულ დამოკიდებულებას ირეკლავს. შეუძლებელია იმის დადგენა, ლიბერალია სააკაშვილი თუ აგრესიული ნაციონალისტი. ის ორივეა. ის წარმოადგენს ქვეყანას, რომელიც მუდმივად ცვალებად პოლიტიკურ და ეკონომიკურ მდგომარეობაშია, რომელიც ფსიქოლოგიურად ისევ ძველის ნანგრევებსა და ახლის შენებაშია მოქცეული. დემოკრატიული სტრუქტურები ძველი რეჟიმის წეს-ჩვეულებებსა და ინსტიტუტების გვერდით თანაარსებობენ. ქართველებს სურთ, რომ ჰქონდეთ საკუთარი რელიგია, ტრადიციები, ჰეროიკული წარსული, ჰყავდეთ გავლენიანი პატრონები და ძლიერი პრეზიდენტი, რომელიც კრიმინალს მოთოკავს, მაგრამ, ამავე დროს, თანამედროვე და კულტურულად დახვეწილი „ევროპელობაც“ სურთ. 2004 წელს მიღებული საქართველოს დროშა, რომელზეც ხუთი ჯვარია გამოსახული, ქვეყნის ახალი რელიგიური იდენტობის სიმბოლო გახლავთ. ის ევროკავშირის ვარსკვლავებიანი დროშის გვერდით ფრიალებს ქვეყნის თითქმის ყველა საჯარო დანესებულების თავზე, გამოხატავს რა, საქართველოს მუდმივ კულტურულ გაორებას.

დმანისში აღმოჩენილმა 1.7 მილიონი წლის გაქვავებულმა თავის ქალებმა ქართველები ლამის გიჟურ ალტაცებაში მოიყვანა. „ზეზვად“ და „მზიად“ მონათლული პირველი ევროპელი მოსახლეების სტენსილები (სახეები) მთელ თბილისს უმალ მოედო. დმანისის ექსპედიციამ დაამტკიცა, რომ ევროპის უძველესი ადამიანები საქართველოში სახლობდნენ. პრეზიდენტმა სააკაშვილმა კი, განაცხადა, რომ ქართველები „უძველესი ევროპელები“ არიან.⁷ მაგრამ ქართული პოლიტიკა, თუკი ის ევროპულია, ამ ევროპულთან სრულ-

ლიად შეუსაბამოა. რაც ყველაზე მნიშვნელოვანი გახლავთ ევროპის ისტორიისთვის ესაა ბრძოლა დემოკრატიათა და სახელმწიფოს შორის; ბრძოლა ეროვნულ უმცირესობათა და უმრავლესობათა შორის, ომი მეზობლებთან ტერიტორიების დასაპყრობად და მათზე გასაბატონებლად და კიდევ, რევოლუციური რეჟიმი, რომელიც ძირს უთხრის სახალხო ხელისუფლებას. ეს შეიძლება ის ევროპა არ იყოს, რომელსაც ქართველი გულისხმობს, როცა საერთო ღირებულებებზე ლაპარაკობს, მაგრამ ეს საქართველოა, ევროპის სამხრეთ-აღმოსავლეთის რთული ნაწილი, სადაც ბრძოლა სახელმწიფოსთვის, დემოკრატიათა და მოქალაქეობისთვის ევროპის ბრძოლების დაუსრულებელი გამოძახილია.

ზვიად გამსახურდიას პრეზიდენტობის დროს დემოკრატის ნარუმატეზლობა სათავეს იღებდა დამოუკიდებელი სახელმწიფოებრიობისა და უმრავლესობის მმართველობის შესახებ მეტისმეტად გამარტივებული შეხედულებიდან; ედუარდ შევარდნაძის პრეზიდენტობის დროს დემოკრატია შთანთქა კორუფციამ და არაანგარიშვალდებულმა ქსელებმა; სააკაშვილის პრეზიდენტობის პერიოდში, სწრაფად და ზედმეტად თავდაჯერებულად გატარებულმა საჯარო პოლიტიკამ გაუცხოების შეგრძნება გაუჩინა მოქალაქეთა დიდ ნაწილს, მათ შორის, ეროვნულ უმცირესობებს და იმ „საშუალო კლასსაც“ რომელიც ნელ-ნელა გამოდის სცენაზე და რომელიც სააკაშვილს თავის გვერდით სურს, რომ იხილოს. ვერც ერთმა ლიდერმა ვერ მოახერხა ბალანსის დაცვა ორი სახის საჭიროებას შორის, კერძოდ, განსახელმწიფოებრიობასა (სახელმწიფოს როლის შემცირება ეკონომიკაში, უფრო მეტი ინსტიტუციური გამჭვირვალება და თვითმმართველობის გაფართოება) და სახელმწიფოს მიერ შესასრულებელ ვალდებულებებს შორის (მაგალითად, კერძო ინტერესების რეგულირება, კანონების შესრულება და ეროვნული უსაფრთხოების გაძლიერება). ამას ყველაფერს დრო უნდა, თუმცა პარადოქსია, მაგრამ საერთაშორისო სავალუტო ფონდისა და მსოფლიო ბანკის მიერ ქვეყნისთვის განკუთვნილი ხარჯების მკვეთრმა შემცირებამ და ქართველებისთვის ჩვეულმა ანტისახელმწიფოებრივმა გრძნობებმა ცენტრალური ხელისუფლება გაათავისუფლა ზედმეტი შებოჭილობისგან. სახელმწიფო ქმედითი უნდა იყოს, რათა რადიკალური რეფორმა გაატაროს, მაგრამ ქართულ გარემოში, სადაც კანონის უზენაესობა დაცული არ არის და პიროვნული კავშირები ძლიერია, ევროპული ძლიერი სახელმწიფოს ტრადიციამ, რომელიც ნაქარვეად, ზემოდან მკვიდრდებოდა, დაჯაბნა ევროპული სამოქალაქო უფლებების დაცვის ტრადიცია.

საკაშვილის მმართველობა ნათელი ილუსტრაციაა იმ დაძაბულობისა, რაც დემოკრატიათა და სახელმწიფოს მშენებლობას შორის არსებობს. სამთავრობო პოლიტიკამ, რომელიც საბაზრო სამოთხის შექმნას გულისხმობდა, უცხოური ინვესტიციები კი მოიზიდა, მაგრამ, სხვა მხრივ, აზრი გამოაცალა დემოკრატიათა.⁸ ძველი იმპერიული სახელმწიფოს სალტეებმა

და ამ საღებებისგან თავის დაღვრენის ძვალ-რბილში გამჯდარმა ჩვევამ სირთულეები შეუქმნა დემოკრატიის პრაქტიკულ განხორციელებას საქართველოში. დემოკრატიის ამბიციურმა დასავლელმა მშენებლებმა კიდევ უფრო შეუნყვეს ხელი საერთო დაბნეულობას აბსტრაქტული მოდელებისა და კონცეფციების იმპორტირებით. მაგრამ დემოკრატიის კლონირება ხომ ცხვის კლონირებას არ ჰგავს.⁹ მთავარ დაბრკოლებას დემოკრატიის განვითარებისთვის საქართველოში მთავრობის რეპრესიები კი არ განაპირობებს, ან სამოქალაქო და ეთნიკური ნაციონალიზმის დაპირისპირება (ეს ყალბი დიქტომიაა), ან თუნდაც საგარეო საფრთხეები, არამედ, უფრო პოლარიზებული და სუსტი ეკონომიკა, ორგანიზებული საზოგადოებრივი ჯგუფებისა და სოლიდარობის არარსებობა და ბოლოს, სანდო საზოგადოებრივი ინსტიტუტების უქონლობა. როგორც ილია რუბანისი ამბობს, „ქართველ პოლიტიკოსებს ძალაუფლებასთან დამაკავშირებელი სიმები არ გააჩნიათ“, რადგან არც არტიკულირებული ინტერესების პირისპირ დგანან და არც სოციალურად ორგანიზებულ ელექტორატთან აქვთ საქმე.¹⁰ გამსახურდიას პრეზიდენტობის დროინდელი პოსტსაბჭოური ლუმპენპროლეტარიატი, რომლისთვისაც დაბნეულობა და რისხვა (თითქმის ყველაფერის მიმართ, ხელისუფლების წარმომადგენლების მიმართ, ინტელიგენციის მიმართ, დასავლეთის მიმართ და ეროვნული უმცირესობების მიმართ) იყო დამახასიათებელი, შედარებით ზომიერი გახდა, მაგრამ არ გამქრალა. ასეთი რისხვა შემამფოთებელია, რადგან დაბრუნება სჩვევია. პარადოქსია, მაგრამ ფაქტია, რომ სააკაშვილის მიერ სახელმწიფოს როლის შემცირებამ მისი სიძლიერის ზრდასთან ერთად, გააქტიურა პოლიტიკურ ელიტათა დელეგატიმაცია და დაასუსტა მათი წარმომადგენლობითი ფუნქცია. ნეოლიბერალურმა პოლიტიკამ რეფორმათა და ზრდის პიკს 2007 წელს მიაღწია, და, როგორც ჩანს, გლობალური კრიზისის გათვალისწინებით, რაც დასავლური დახმარებისა და ყურადღების შემცირებას იწვევს ზოგადად, ეკონომიკური ვარდნა და სოციალური არასტაბილურობა საქართველოში მოსალოდნელი იქნება.

ინსტიტუციური რეფორმებისადმი მექანიკურ მიდგომას ყოველთვის არასასურველი შედეგები მოაქვს. მაგალითად, ნაფიც მსაჯულთა სისტემა, რომელიც მხოლოდ სასიკეთო განზრახვით იწერება, შეიძლება არ იყოს პოზიტიური რეფორმა, თუ მსაჯულებს დააძინებენ, ან წინასწარი გამოძიება პროკურატურის წნეხის ქვეშ დარჩება. ან, ავიღოთ, მშობლებისა და პედაგოგებისგან შემდგარი სამეურვეო საბჭოების დაარსება საჯარო სკოლებში, რაც წარმატებულ რეფორმად იქნა მიჩნეული, მაგრამ ქართულ კონტექსტში (განსაკუთრებით კი, თბილისიდან მოშორებით, სადაც პატრიარქალური და უფროსებისადმი მორიდებული განწყობები კვლავ ძლიერია), სწრაფად იქცა გაუგებრობად. „რეფორმა“ გამოსადეგი სიტყვაა, მაგრამ არასწორად იხმარება. ქართველების პიროვნულ თავისუფლებას უფრო არ-

სებიტი სახის დაბრკოლებები ელობება და არა ინსტიტუციური, მათ შორისაა უმუშევრობა, ავადმყოფობა, დანაშაული და კორუფცია. ამ შემთხვევებზე ფაქტორებს დრამატული შედეგები მოაქვს როგორც დემოკრატიულად ცხოვრებისთვის, ისე დემოკრატიის მშენებლობისთვისაც. 1990-იან წლებში ქართველთა უმრავლესობისთვის ცხოვრების დონის კატასტროფულმა დაცემამ და ქმედითი სახელმწიფოებრიობის კოლაფსმა ხაზი გაუსვა პოსტსაბჭოთა სახელმწიფოების ტრანზიციისთვის დამახასიათებელ პრობლემებს. სტივენ ჰოლმსი ფიქრობს, რომ მეტისმეტმა „განსახელმწიფოებრიობამ“ ხელი შეუწყო პრობლემის დამძიმებას. მაიკლ მანი კიდევ უფრო შორს მიდის. იხსენებს რა, ალექსანდერ ჰამილტონის გაფრთხილებას „დემოკრატიული სულის ძალმომრეობასა და მღელვარებაზე“, ის ვარაუდობს, რომ „დემოკრატიის ბნელ მხარეს“ გარკვეულ კონტექსტებში „მიყვავართ არალიბერალურ ერამდე და სუსტ სახელმწიფომდე.“¹¹

თომას ქაროთერსმა (Thomas Carothers) ეჭვქვეშ დააყენა „გარდამავალი პარადიგმა“ და ტელეოლოგიური ვარაუდები რეფორმის თანამიმდევრობაზე, რასაც საბოლოოდ სრულყოფილ დემოკრატიამდე მიყვავართ. ის ფიქრობს, რომ ბევრი პოსტსაბჭოთა ჰიბრიდული რეჟიმი „რუხ ზონაშია“ გაჩხერილი, სადაც:

„მოქალაქეთა ინტერესები არასათანადოდ არის წარმოდგენილი, არჩევნებში მონაწილეობის გარდა, პოლიტიკური მონაწილეობა არაფერს გულისხმობს, ხელისუფლების წარმომადგენლები კანონს ხშირად არღვევენ, არჩევნები საექტო ლეგიტიმაციით ხასიათდება, საზოგადოების ნდობა საჯარო ინსტიტუტებისადმი ძალზე დაბალია და სახელმწიფო მუდმივად ვერ ასრულებს თავის მოვალეობებს.“¹²

ვარდების რევოლუციის შემომქმედები ამტკიცებენ, რომ მათ ქვეყანა დაძრეს და ამ რუხი ზონიდან გამოიყვანეს. მაგრამ, არის კი, დღევანდელი ქართული პოლიტიკა უფრო მეტად მონაწილეობითი და ღია, ვიდრე 1990-იანებში იყო? პასუხი ბუნდოვანია. საზოგადოების ნდობა სახელმწიფო ინსტიტუტებისადმი გაიზარდა შევარდნაძის ხელისუფლებიდან წასვლის შემდგომ, მაგრამ სასამართლო სისტემას ნდობის დაბალი მაჩვენებლები აქვს, ისევე როგორც, ადგილობრივი თვითმმართველობის ინსტიტუტებსა და პარლამენტს. ვარდების რევოლუციამ „რეფორმის“ მექანიზმი გაათავისუფლა საცობებისგან, მაგრამ მშპ-ის შთამბეჭდავი ზრდა და ბიუჯეტის ჭარბი შემოსავლები ვერ გარდაქმნა იმ იარაღებად, რომლებსაც სიღარიბის დასაძლევად, დეინდუსტრიალიზაციისთვის, გამოფიტული სოფლის მეურნეობის აღსადგენად, უსუსური სოცუზრუნველყოფის სამსახურების ასაღორძინებლად და ტერიტორიული მთლიანობის აღსადგენად გამოიყენებდა. არ შეიძლება დემოკრატიული მოდელის „ყურით მოთრევა“ და მისი დანერგვა, როცა დაპირისპირებულ ხალხებს (ქართველებს, ოსებს,

აფხაზებს) და დაპირისპირებულ თაობებს არ ძალუძთ საერთო პრინციპებზე შეთანხმება.¹³ პარლამენტარიზმის მწირი გამოცდილება, ძლიერი მეზობელი ჩრდილოეთით, რომელსაც ქვეყნის დესტაბილიზაცია აქვს განზრახული, მუდმივი უნდობლობა ხელისუფლებისადმი და დაქსასული სამოქალაქო საზოგადოება ძალზედ ართულებს საქართველოში დემოკრატიის მშენებლობას. საქართველო, ნებისმიერი სამართლებრივი განსაზღვრებით, დემოკრატია გახლავთ. მაგრამ, არის თუ არა ეს ქმედითი დემოკრატია, რომელიც ლეგიტიმურობას ანიჭებს სახელმწიფოს და მოქალაქეებისთვის მუშაობს?¹⁴

დასავლეთი საქართველოში შემოდის. თბილისის ერთ-ერთი ქუჩა 1990-იანი წლების ბოლოს

მემკვიდრეობა

ქართველებს ერთი ასეთი ანდაზა აქვთ: ჩვეულება რჯულზე უმტკიცესიაო. შეიძლება ითქვას, რომ ეს მათ რწმენას გამოხატავს, რომ განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება. საბჭოთა მემკვიდრეობა, როგორი ბუნდოვანი, გამოგონილი ან დამახინჯებულიც იყოს, მაინც არსებობს და უფრო მეტიც, ის მყარად არის ჩაშენებული საქართველოს ანწყოში. ამ მემკვიდრეობის გააზრება ძალზე მნიშვნელოვანია იმისთვის, რომ ავხსნათ ქართული დე-

მოკრატული ინსტიტუტების სისუსტე. ის კავშირები, რომლებიც არსებობს არაკვალიფიციურ ინსტიტუციონალიზაციასა და „ქარიზმატულ“ ლიდერებს შორის, სუსტ პარტიებსა და ძლიერ პრეზიდენტებს შორის, მყიფე სამოქალაქო საზოგადოებასა და მალულად მოქმედ ბიუროკრატულ აპარატს შორის, ეკოლოგიური მდგომარეობის გაუარესებასა და დემოგრაფიულ კრიზისს შორის და ბოლოს, სახელმწიფოს უუნარობაც, რომ ეროვნული უმცირესობების ინტეგრაცია მოახდინოს, უკავშირდება საბჭოთა წარსულს.

საბჭოთა სახელმწიფო საკმაოდ შთამბეჭდავად ჩამონტაჟდა საქართველოში. საბჭოეთისგან საქართველომ მიიღო: უზენაესი საბჭო, მინისტრთა საბჭო, სახელმწიფო ბიუჯეტი, პროფკავშირის ფედერაცია, კონსტიტუცია, საარჩევნო კანონი, ადგილობრივი თვითმმართველობა და საკუთარი საგარეო საქმეთა სამინისტროც. რესპუბლიკას თავისი სახელმწიფო შიშნი (ის იწყებოდა სიტყვებით: იდიდე, ჩემო სამშობლო), დროშა და გერბი ჰქონდა და, რა თქმა უნდა, ჰყავდა თავისი საფეხბურთო გუნდები (ეს გუნდები ოფიციალურად არ იწოდებოდნენ „ეროვნულად“, მაგრამ უფრო ეროვნულები იყვნენ, ვიდრე რომელიმე დღევანდელი ეროვნული ევროპული საფეხბურთო გუნდი). ეს ნაციონალური სიმბოლიზმი სულაც არ იყო პოტიომკინისეული ფასადი. საქართველოს პოლიტიკურ ინსტიტუტებს სტანდარტული საბჭოური წესებითაც რომ ემუშავათ, ქართული პოლიტიკური ელიტა, განსაკუთრებით კი, თბილისს გარეთ, მაინც ახერხებდა, რომ საკუთარი სამსახური ნახევრად დამოუკიდებლად ემართა. ის სარგებლობდა, როგორც ვალერი ბიუნსი უწოდებს, „ძირგამომთხრელი“ ეთნოფედერალური ინსტიტუტებით, რამაც, საბოლოოდ, ბოლო მოუღო საბჭოთა კავშირს.¹⁵ 1970-იანი წლებისთვის მოსკოვი მნიშვნელოვანწილად მამულს გარეთ მცხოვრებ მემამულეს ჰგავდა. ქართული ინსტიტუტები კი, ფორმით საბჭოთა, მაგრამ შინაარსით ქართული იყვნენ. ქართველი მინისტრები მოსკოვთან შეთანხმებით ამტკიცებდნენ პროექტებსა და ბიუჯეტს, მაგრამ მათი განხორცილება უკვე ქართული ამბავი იყო. თუმცა, საქართველოს კუთვნილი „სახელმწიფო“ არც ნაციონალური იყო და მას არც თანამედროვე საჯარო სამსახურის მართავდა, იმის გარდა, რომ სუსტი და არაქმედითი იყო საერთოდ.

1991 წელს საბჭოთა კავშირის დაშლის შემდგომ, საბჭოთა სტრუქტურები და ფსიქოლოგია დაბრკოლება იყო იმ დემოკრატიისთვის, რომელიც ქართველებს წარმოედგინათ, რომ სურდათ. ერთ-ერთი ყველაზე საზიანო მემკვიდრეობა, რაც საბჭოთა კავშირმა დაუტოვა თავის მემკვიდრეებს, სოციალური და პოლიტიკური უფსკრული გახლდათ ელიტებსა და „სუბიექტებს“ შორის. საბჭოთა სახელმწიფომ არა მარტო ვერ შეაღწია ქართულ საზოგადოებაში, არამედ მისი უადგილობა, არარელევანტურობაც უზრუნველყო პატრონაჟის სისტემის, რეგიონული ბოსებისა და ძალაუფლების შესანარჩუნებლად საჭირო ქსელების სამუშაოებით. საბჭოთა სისტემა ვერასდროს ახერხებდა საქართველოს ნორმალურად მართვას ინ-

სტიტიუტების მეშვეობით. ამ ჩვეულ დაპირისპირებას – „ჩვენ“ და „ისინი“ – ვერც 1970-იანი წლების ქართველმა დისიდენტებმა მოუხერხეს ვერაფერი და ვერც 1990-იანების არასამთავრობო ორგანიზაციებმა, პარლამენტმა და პოლიტიკურმა პარტიებმა. უფსკრული კიდეც უფრო გააღრმავა სოციალურმა არეულობამ და 1990-იანი წლების ეკონომიკური კრიზისით გამონვეულმა იმედგაცრუებამ. სცენაზე დაბრუნდნენ ქონების საეჭვო პრივატიზებით გამდიდრებული საბჭოთა თანამდებობის პირები ძლიერი პოლიტიკური ელიტების სახით. სააკაშვილის მთავრობამ ამ ძველი თაობის რიგებში წმენდა ჩაატარა, კორუფცია შეამცირა და ბიძგი მისცა ეკონომიკურ ზრდას. მაგრამ სახელმწიფო, როგორც ასეთი, ჰორიზონტზე ისევ არ ჩანს. რევოლუციური ენთუზიზმით აღსავსე ახალი მთავრობა, რომელიც ზემოდან სწრაფი ტრანსფორმაციისთვის ძალებს არ იშურებს, ხალხის ხმას უგულბებლყოფს რისკის ფასად.

სააკაშვილის პარტიის, ერთიანი ნაციონალური მოძრაობის გადაქცევა „მოქალაქეთა კავშირის“ (შევარდნაძის პარტია 1990-იან წლებში) ასლად გვეუბნება, რომ „ძველი ქსელები“ გამძლე და სიცოცხლისუნარიანი აღმოჩნდა. ქართული პოლიტიკური პარტიები, წესით, დემოკრატიული ღირებულებების სერიოზული კომუნიკატორები უნდა იყვნენ, მაგრამ ჯერჯერობით, ისინი ვერ ახერხებენ გასაგები ალტერნატივის შექმნას. შევარდნაძის პრეზიდენტობის პერიოდში, პოლიტიკურმა პარტიებმა სრული დისკრედიტაცია განიცადეს ერთმანეთში გაუთავებელი მტრობით, კინკლაობითა და ინტრიგებით. მათ ვერ შეძლეს ნამდვილი, მასების პარტიისთვის დამახასიათებელი ორგანიზაციული შესაძლებლობებისა და სტრუქტურების ჩამოყალიბება და განვითარება.¹⁶ პარტიებს ხელი შეუშალა ამორფულმა ქართულმა საზოგადოებამაც და გლობალური კაპიტალიზმის ახალი ფორმის გამოჩენამ, რომელმაც საქართველოს სოციალურ და ეკონომიკურ იდენტობას დარტყმა მიაყენა. რასაც დღეს საქართველოში ვხედავთ, ეს გახლავთ ძალიან მდიდარი უმცირესობა, რომელიც კონცენტირებულია თბილისის კოსმოპოლიტურ უბრანიზებულ კუნძულზე და უმუშევართა და ლატაკთა მასა, რომელიც რაიონებშია მიმოფანტული. საშუალო კლასი და გავლენიანი ბიზნეს ასოციაციები, რაზეც დემოკრატიის დასავლელი მშენებლები ოცნებობენ, საქართველოსგან ჯერ კიდევ შორს არიან, ხოლო რაც შეეხება პროფკავშირებს, ნებისმიერი სამოქალაქო საზოგადოების სასიცოცხლოდ აუცილებელ გაერთიანებებს, ისინი უბრალოდ, გაქრნენ. საქართველოში მათზე არავინ ფიქრობს, საერთაშორისო შრომითი ორგანიზაციების გარდა.

ხელისუფლებისა და საზოგადოების არასაკმარის კომუნიკაციას ამძაფრებს ქალაქსა და სოფელს შორის დიდი სხვაობა, რაც მე-19 საუკუნეში იღებს სათავეს, როცა თბილისს (ქალაქს რასაც ეძახდნენ) სომეხი საქმოსნები და რუსი მმართველები მართავდნენ. სოფლად მოსახლეობის შენარჩუნებას სტიმული მისცა შრომატევადი კულტურების ხელშეწყობამ და

ქართული სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციისთვის მომგებიანი დახურული ბაზრის არსებობამ. ამას ხელს უწყობდა აგრეთვე, შიდა საპასპორტო რეჟიმიც, რომელიც ზღუდავდა მიგრაციის პროცესებს ქალაქებისკენ. 1989 წლისთვის საქართველოს მოსახლეობის 56% ქალაქში ცხოვრობდა. ეს 10%-ით ნაკლები იყო საბჭოთა კავშირის საშუალო მაჩვენებელზე.¹⁷ შედარებითი კეთილდღეობა, რაც საქართველოს ზოგიერთ რაიონში შეინიშნებოდა, არ ნიშნავდა განვითარებულ ცხოვრებას სოფლად. ქალაქისა და სოფლის ღრმა ფსიქოლოგიური დაყოფა ასახავდა არსებულ განსხვავებებს განათლებაში, ჯანდაცვის რესურსებზე ხელმისაწვდომობაში, სიკვდილიანობის დონესა და პოლიტიკური გემოვნების დახვეწილობაში. ახალგაზრდა თბილისელი კურსდამთავრებულები ყველაფერს აკეთებდნენ, რათა თავი აერიდებინათ სავალდებულო ვადიანი სამსახურისთვის რაიონებში უმაღლესის დამთავრების შემდეგ (მაგალითად, ფიქტიური ქორწინება ჩვეულებრივი ხრიკი იყო ამ ვალდებულებისგან გასათავისუფლებად). ქართველ გლეხს, რომელსაც თეორიულად უდიდეს პატივს სცემდნენ, როგორც ქართული კულტურის ბურჯს, ქალაქელი თანამემამულეები „გოიმს“ ეძახდნენ. ეს სიტყვა თავის თავში მოიცავს უხეშობასა და ვულგარულობასაც. საბჭოური პოლიტიკა ხელს უწყობდა თბილისის, როგორც უპირატესი მნიშვნელობის ქალაქის განვითარებას, რომელიც გარშემორტყმული იქნებოდა განუვითარებელი პროვინციებით. ყველა სავალი (ნორმალური) გზა დედაქალაქისკენ მიდიოდა, შიდა დამაკავშირებელი რაიონული გზები უვარგისი იყო. დამოუკიდებლობის გამოცხადების შემდგომ სოფელი-ქალაქის დაყოფამ კიდევ უფრო მწვავე ხასიათი მიიღო სოფლის მეურნეობაში შექმნილი კრიზისისა და ეკონომიკური ვარდნის გამო. მდგომარეობა დაამძიმა, აგრეთვე უმაღლეს სასწავლებლებში სწავლის გადასახადის დაწესებამ და, საერთოდ, რეგიონული განვითარების პოლიტიკის არარსებობამ. თბილისი ისევ იზრდება. ის ახლა ექვსჯერ დიდია საქართველოს მეორე დიდ ქალაქზე, ქუთაისზე. 2002-2008 წლებში თბილისელთა რაოდენობა 3%-ით გაიზარდა იმ ხალხის ხარჯზე, რომელიც სოფლის სიღარიბეს და ბუნებრივ კატასტროფებს გამოექცა ან ეთნიკურ წმენდაში მოჰყვა¹⁸. დედაქალაქი წელში მოიხარა სიღარიბისა და გადატვირთული, საცობებით სავსე გზებისგან. სააკაშვილმა სცადა ხელისუფლების გადანაწილება და პარლამენტი ქუთაისში გადაიტანა, ხოლო საკონსტიტუციო სასამართლო ბათუმში, მაგრამ საეჭვოა, რომ ამან თბილისს ხელი შეუშალოს მთელი ქვეყნის რესურსების შთანთქმვაში ან ქვეყნის მოქალაქეებისთვის გაადვილოს პოლიტიკურ პროცესებში მონაწილეობა.

უცხოელ მოქალაქეთა უმრავლესობას, რომელიც თბილისში ცხოვრობს და მუშაობს, წარმოადგენს კი არ აქვს, როგორც ცხოვრობენ ქართველები დედაქალაქის გარეუბნებში, მაგალითად, დიდი დილმის ჩაბეტონებულ უიმედობაში, ან გადატაკებულ პროვინციულ ქალაქებში, დავუშვათ, ზუგდიდში, ახალქალაქში თუ ლანჩხუთში. ყველა რეგოლუცია, განსაკუთრებით

კი, კაპიტალისტური, არათანაბარი განვითარებით ხასიათდება. ამაში ნამდვილად დარწმუნდებით, უფრო მეტიც, როცა სამეგრელოს რეგიონულ დედაქალაქს, ზუგდიდს ეწვევით, მიხვდებით, რომ რევოლუციას ჯერ არც კი ჩაუდნევია ამ ქალაქამდე. დემოკრატიზაციას, უცხოელთა აშენებულ ფეშენებელურ სასტუმროებს და ახალგაზრდა სახეებს მერიაში არ შეუცვლიათ პროვინციული მმართველობის ბუნება, სადაც გოგოლისეულ რევიზორებსა და მოკუნტულ კლერკებს აქვთ დაპყრობილი ბიუროკრატიული სივრცე. შეიძლება ითქვას, რომ საქართველოში არ არსებობს განვითარებული ურთიერთობები, ინტერაქცია, სოფლელსა და ქალაქელს შორის, განათლებულსა და გაუნათლებელს შორის, მმართველსა და მართულს შორის, და რომ ხალხი არ მონაწილეობს ქვეყნის პოლიტიკურ ცხოვრებაში. ეს ყველაფერი კი, აფერხებს სახელმწიფოს მშენებლობას.

მე კიდევ ორ საბჭოურ ნარჩენს დავამატებდი, რომელიც სახელმწიფოს მშენებლობასა და ერის ჩამოყალიბებას ართულებს. საბჭოთა სახელმწიფო ხელს უწყობდა სამოქალაქო ცხოვრების პრივატიზებას, განსაკუთრებით, არარუსულ ტერიტორიებზე. საქართველოში, ყვაოდა იუმორსა და არალეგალურ ეკონომიკურ საქმიანობებში გამოხატული კონტრაკულტურა დაქვემდებარებულ საზოგადოებებში (რასაც ჯეიმს სკოტი „ფარულ ჩანანერებს“ უწოდებს, ან კოდირებული ინფორმაციის გაზიარებას არაოფიციალურად).¹⁹ 1970-იანი წლებში, საბჭოთა სისტემის აბსურდულობამ, რასაც ერთვოდა დეფიციტური ეკონომიკა და ობსტრუქციული ბიუროკრატია, ხალხი აიძულა პირად სივრცეში, ოჯახის წევრებისა და მეგობრების წრეში ეძია თავშესაფარი. საბჭოთა ხელისუფლება ხაზს უსვამდა ოჯახის მნიშვნელობას, როგორც საზოგადოებრივი კონტროლის განხორციელების საშუალებას, მაგრამ ამ აქცენტმა შეამცირა კიდევ სახელმწიფოს წვდომა გარკვეულ შესაძლებლობებზე. ქართველებმა თავის სასარგებლოდ გამოიყენეს კარგად განვითარებული პატრონაჟის სისტემა ყოველდღიური პრობლემების მოსაგვარებლად.²⁰ ასე რომ, პირადი სივრცე, რომელშიც ნაცნობების და ახლობლების დახმარებით კეთდებოდა საქმეები და არაოფიციალური შეთანხმებები ფორმირდებოდა, სანდოდ და სარწმუნოდ მიიჩნეოდა, ხოლო საზოგადოებრივი სივრცე, რომელშიც საბჭოთა პროპაგანდა, კანონები და პოლიტიკური კამპანიები ბატონობდა – არა. ამ არაფორმალურმა სისტემამ, რომელშიც ორმხრივ ნდობას თუ ერთმანეთზე დამოკიდებულებას, ოჯახის წევრებისადმი ერთგულებასა ან რაიონის თავკაცისადმი /ქარხნის დირექტორისადმი/ დაქვემდებარებულობას ექცეოდა ყურადღება, გააძლიერა კერძო ინტერესები და ქართველები საერთოდ მონყვიტა საჯარო ორგანიზაციას, ხელი ააღებინა კოლექტიურ სახელმწიფოსთან მოლაპარაკებებზე და მასთან საქმის დაჭერაზე. ეს ყველაფერი დამოუკიდებელ საქართველოშიც ისახება, სადაც მუდმივად აქცენტი კეთდება კერძო თუ ოჯახის პრიორიტეტებზე და სადაც სახელმწიფოს პრობლემებს, მიუხედავად საა-

კაშვილის პატრიოტული მოწოდებებისა, თავისად არ აღიქვამს ადამიანი.

ერი და სახელმწიფო აბსტრაქტული ცნებებია ქართველთა უმეტესობისთვის, თუმცა, ამას არასდროს აღიარებენ. პირადი კავშირები კი დაცვის, გადარჩენისა და სოლიდარობის წყაროებია მისთვის. აფხაზეთთან ომის დროს (1992-1993) მართალია, ქართული „ჯარი“ თავიდან ენთუზიაზმით ჩაერთო ბრძოლაში და ბევრი მამაცი მოხალისეც გამოიუწხდა, მაგრამ მას სახელმწიფოს ერთგულების ან მისთვის სამსახურის განევის იდეა კი არ ამოძრავებდა, არამედ საველე მეთაურებისადმი პიროვნული ერთგულება და ძარცვა-გლეჯით ნადავლის მოპოვების იმედი. ქართველებისთვის აფხაზეთთან ომი სამართლიანი იყო, მაგრამ შორეული და დამაბნეველი. ჩარლზ ტილის მოსაზრებების საპირისპიროდ, მიმაჩნია, რომ 1990 წლის ომმა საერთო ეროვნული გამაერთიანებლის ან სახელმწიფოებრიობის გამაძლიერებლის ფუნქცია ვერ შეასრულა,²¹ პირიქით, მას ქართველთა გაყოფა და სამოქალაქო ომი მოჰყვა. ჯარი, რომელიც თითქმის ყველა კულტურაში პატრიოტიზმის გულისგულს წარმოადგენს, საქართველოში დაცინვის ობიექტი გახდა და სრულიად დაკარგა მოქალაქეთა ნდობა.²² ახალი ხელისუფლება შეუპოვრად ცდილობდა ეროვნული და სამხედრო სიამაყის აღძვრას მოქალაქეებში, აწყობდა პატრიოტულ ბანაკებსა და აღლუმებს, გაზარდა დაფინანსება და შემოიტანა სავალდებულო სამხედრო სამსახური. როგორც ჩანს, წარმატებასაც მიაღწია, რადგან ერთ-ერთ გამოკითხვაში, რომელიც 2007 წლის ოქტომბერში ჩატარდა, მოსახლეობის 72% ჯარს უცხადებდა ნდობას (ამ გამოკითხვით, 82%-ით პირველ ადგილს ეკლესია იკავებდა).²³ ჯარმა ავტორიტეტი დაიბრუნა, მაგრამ პარალელურად, გაიზარდა თავდაცვის საბიუჯეტო თანხებიც (2007 წლის ბიუჯეტის 25%) 2008 წელს, რუსეთ-საქართველოს ომში წარუმატებელი ოპერაციების გამო, ქართულ არმიას სახელი გაუტყდა. ის ვეღარ აღიქმებოდა სახელმწიფოებრიობის მამოძრავებელ ძალად, მაგრამ სააკაშვილის სახელმწიფოს მშენებლობის პროექტის მთავარი ღერძად რჩება და, 1990-იანი წლებისგან განსხვავებით, ეროვნული ერთიანობის სიმბოლოც გახდა.

ძველი საბჭოთა „ინტელიგენცია“ საქართველოსთვის კიდევ ერთ პრობლემას წარმოადგენდა სახელმწიფოს მშენებლობის გზაზე. 1980-იან წლებში ქართული კულტურული ელიტა საზოგადოების ყველაზე პრივილეგირებული ფენა იყო. ის სარგებლობდა მასობრივი განათლებისა და სოციალური თანასწორობის იდეებით ინსპირირებული და სახელმწიფოს მიერ სუბსიდირებული კინოსტუდიებით, თეატრებით, გაზეთებით, გამომცემლობებითა და უნივერსიტეტებით. ამ სტრუქტურებს სახელმწიფო ინახავდა კულტურის მოლგანეებისთვის, როგორც „კულტურის მწარმოებლებისთვის“. სანაცვლოდ კი, მათ ხელოვნება უნდა შემოეტანათ ცხოვრებაში და საბჭოთა რეჟიმის ლეგიტიმაცია მოეხდინათ. რეჟიმის ერთგულ ხელოვანებს კომუნიზმის „ნაციონალიზაციის“ უფლებამოსილებაც ჰქონდათ და ნაციო-

ნალიზმის დისიდენტური ფორმით გამოვლინებასაც დარაჯობდნენ, რათა მისი აღმოცენება არ დაეშვათ. მათი მესიჯი ეყრდნობოდა კულტურული ერის იდეას.²⁴ პრინციპში, კულტურის მოღვაწეებმა ოფიციალურად აღიარეს ქართველთა პრეტენზიები კულტურულ და პოლიტიკურ უპირატესობაზე და გაუხარდლივეს ლეგიტიმაცია საბჭოთა საქართველოს, მჭიდროდ დაუკავშირეს რა, ის წარსულის დიდებას. განსაკუთრებით, 1970-1980 წლებში, უამრავი სატელევიზო პროგრამა, საგაზეთო სტატია, ფილმი, უფრნალი თუ ნიგნი ეძღვნებოდა შუა საუკუნეების საქართველოს ბრწყინვალეობას და ლიტერატურის რენესანსს 1860-იანებში. საჯარო სკოლები იაკობ გოგებაშვილის (1840-1912) პატრიოტულ სახელმძღვანელოებს იყენებდნენ გრამატიკასა და ლიტერატურაში. „დედა ენა“ – ასე ერქვა ქართული ენის სახელმძღვანელოს, რომელიც პირველად 1876 წელს გამოიცა. ქართული სკოლა საქართველოს დიდებული ისტორიის ყველაზე პატრიოტული მიმწოდებელი და გამავრცელებელი გახლდათ და ამაში დარწმუნება არ გაგიჭირდებათ, თუ იმდროინდელი სკოლის სახელმძღვანელოებს გადახედავთ.²⁵

ირლანდიელების მსგავსად, თანამედროვე ქართველებიც, როგორც წესი, ისტორიას, „ეთიკურ რეალობას“ აღიქვამენ, რომელიც მჩაგვრელებისა და მტანჯველების წინააღმდეგ მორალურ ბრძოლას განასახიერებს.²⁶ საბჭოთა სისტემისთვის ისტორიის პოლიტიზირება და პროგრესულად მოაზროვნეების წმინდანებად შერაცხვა დამახასიათებელი იყო. ის ამ გზით აკეთებდა აქცენტირებას ისტორიით გატაცებასა და შეიძლება ითქვას, შეპყრობაზე. ამან კი, შედეგად ის მოიტანა, რომ ქართველების თვითწარმოდგენა ფოკუსირდა გენეალოგიაზე, მტრისადმი განუვლ წინააღმდეგობასა და ვიქტიმიზაციაზე და რაც მთავარია, საქართველოს ოქროს ხანის ჰეგემონიაზე. ზურაბ ქარუმიძე ამას საქართველოს „ნარცისულ ნაციონალიზმს“ უწოდებს.²⁷ ეს საკმაოდ გამოსადეგი მექანიზმი იყო საბჭოური კონტროლის განსახორციელებლად და პოლიტიკური იარაღიც გახლდათ ერთგულების შესანარჩუნებლად, თუმცაღა, საბოლოო ჯამში, ძირიც გამოუთხარა საბჭოთა ღირებულებებს. კონკრეტულად პოსტსაბჭოთა საქართველოს კი, ამ იარაღის დამსახურებით, სერიოზული პრობლემები შეექმნა. პირველი, აფხაზებმა, ოსებმა და ქართველებმა ერთმანეთის გამომრიცხავი ისტორიები ააგეს. ტერიტორიულ და კულტურულ პრივილეგიებზე პრეტენზიებმა რთული გახადა მრავალეროვნული სამოქალაქო საზოგადოების (საქართველოს მოქალაქეების) შექმნა, რასაც ეკონომიკურმა კოლაფსმა და 1980-1990-იან წლებში რესურსებისთვის გაჩაღებულმა კონკურენციამ კიდევ უფრო მეტი სიძნელე დაურთო. მეორე, შეიქმნა საკმაოდ გავლენიანი ინტელიგენცია, რომლის შემოქმედებითი ზრდა შეფერხდა სწორედ წარსულზე ფოკუსირების გამო და რომელიც თითქმის შეუიარაღებელი აღმოჩნდა იმისთვის, რომ სახელმწიფოს მშენებლობა ბოლომდე მიეყვანა დემოკრატიულ გარემოში. ქართული, აფხაზური და ოსური ინტელიგენცია, რომელიც ბოლო 50

წლის მანძილზე აბსოლუტურად გულგრილი იყო დამოუკიდებლობის პერსპექტივისადმი, მოუმზადებელი და საბოლოოდ უუნაროც გამოდგა იმისთვის, რომ სახელმწიფო თანამედროვე სამყაროში აუცილებელ სამოქალაქო განვითარებაზე გადაეწყობა.

აოსტსაგჟოთა მემკვიდრეობა

საქართველოს ეკონომიკურ და დემოკრატიულ განვითარებაზე საბჭოთა წარსულის ზემოქმედება ამბის ერთი ნაწილია. რატომ მოხდა სამოქალაქო ომი საქართველოში 1991 წელს და არ მოხდა, მაგალითად, უკრაინაში? რით აიხსნება 2003 წლის ნოემბრის სახალხო ამბოხის წარმატება და რატომ არ განვითარდა 2003 წლის ოქტომბრის მოვლენები აზერბაიჯანში ისე, როგორც საქართველოში? მნიშვნელოვანწილად, ამის ახსნა შეიძლება მმართველობის პოლიტიკით, ეკონომიკური პირობებით, ეთნიკური და დემოგრაფიული კონტექსტით, მეზობლებთან დამოკიდებულებით და რასაც ფილიპ შმიტერი და გილერმო ო'დონელი უწოდებენ, *virtu* და *fortuna*-ით (ლიდერების როლი და მოვლენათა მოულოდნელი განვითარება).²⁸ საქართველოს ბედი შეიძლება სულ სხვანაირად დატრიალებულიყო, მაგალითად, ზვიად გამსახურდიამ რომ არ ჩამოშორებოდა ოპოზიციას ტრანზიციის გადამწყვეტ, საწყის ეტაპზე (1990-92).

ანალიტიკური ჩარჩო, რომელიც განსაზღვრავს საქართველოს პოლიტიკას, როგორც წარსულის დანართს ან როგორც ისტორიულ „ეთნოტრამვას“, საკმაოდ გამოსადეგია, მაგრამ არაადეკვატური.²⁹ 1980-იანი წლებიდან მოყოლებული, საქართველოს „პერმანენტული რევოლუციის“ ყოველ სტადიაზე დიდ გავლენას ახდენდა პოლიტიკურ ლიდერთა დაპირისპირება, იმპორტირებული კაპიტალიზმის პირობებში ცვალებადი სოციალური ურთიერთობები, ახალი საერთაშორისო გარემო და გლობალური ძალები. მსოფლიოს შეცვლასთან ერთად, საქართველოც იცვლებოდა. საქართველოს შიდა ომები სისხლიანი ეთნიკური კონფლიქტების ისტორიით ვერ აიხსნება. ეთნიკური კონფლიქტები ხომ არ არსებობდა საბჭოთა კავშირის დაშლამდე და საქართველოს (სეცესიური) კონფლიქტები, რომელთა კულმინაციად იქცა 2008 წლის რუსეთ-საქართველოს ომი, არანაკლებ უკავშირდება რუსეთის პოსტიმპერიულ ამბიციებს, ვიდრე არაქართველთა ისტორიულ პრეტენზიებს.

ისტორიულმა მიდგომამ ნაციონალისტურ უგუნურებამდე მიგვიყვანა, მიუხედავად იმისა, რომ საზოგადოებრივი აზრის გამოკითხვის შედეგების მიხედვით, ნაციონალიზმი ჩვეულებრივ, არ ექცევა სიის სათავეში დასაქმების, დანაშაულისა და კორუფციის შემდეგ. 2005 წლის ივნისში, საერთაშორისო რესპუბლიკურმა ინსტიტუტმა თავის კვლევაში გვიჩვენა, რომ ქართული ოჯახებისთვის პირველი სამ პრობლემა იყო: უმუშევრობა

(45%); ეკონომიკური და ფინანსური პრობლემები (35%); და დაბალი შემოსავლები, ხელფასები და პენსიები (13%). რაიონებში, სადაც მოსახლეობის სამი მეოთხედი ცხოვრობს, ოდნავ განსხვავებული სურათი გვაქვს, კერძოდ, პირველი სამი ადგილი დაიკავა: ³⁰ უმუშევრობამ (38%), ცუდმა გზებმა (32%) და ელმომარაგებამ (16%). ყველაფრის საბჭოთა სისტემისთვის გადაბრალეობა, რაც საქართველოში 1991 წლის შემდგომ მოხდა, შეიძლება მოსახერხებელი იყოს, მაგრამ არასწორი შეფასებაა, რასაც აუცილებლად მივყავართ, პირველ რიგში, არარეალისტურ მოსაზრებამდე, რომ კანონმდებლობით შეიძლება საქმის გამოსწორება (მაგალითად, მასობრივი პრივატიზაცია) და მეორეც, საბჭოთა პროფესიონალებისადმი ყოველად გაუმართლებელ უსამართლო მოპყრობამდე, რომელთაგან ბევრი გაცილებით კვალიფიციურია, ვიდრე მათი არაკომუნისტი შემცველი. ჯულიეტ ჯონსონის აზრით, პოსტკომუნისტურ განვითარებას უფრო დაბალანსებულად ხსნის „სიტუაციაზე მორგების გზის“ კონცეფცია (‘path contingency’), ვიდრე „წარსულის ტრექტორიაზე დამოკიდებულების“ ცნება (‘path dependency’), რადგან პირველი ითვალისწინებს იმ მრავალ სიტუაციას, სადაც ურთიერთმოქმედებენ პოლიტიკური გადაწყვეტილებები და ინსტიტუციური მემკვიდრეობა. საქართველოს სინამდვილეში პოლიტიკური გადაწყვეტილებები, ინსტიტუციური მემკვიდრეობა და სოციალურ-ეკონომიკური პირობები ისე ერწყმოდა ერთმანეთს, რომ პროგნოზირებაც შეუძლებელი იყო. ³¹

დემოკრატია და ერი

ჩვეულებრივ, „ეროვნული საკითხის“ ინტერპრეტაცია საქართველოში ქართველების ურთიერთობებს გულისხმობს ეროვნული უმცირესობების წარმომადგენლებთან. ჩვენ იმეითად თუ ვფოკუსირდებით ქართულ სახელმწიფოზე და მის შიდა ბრძოლებზე. ³² მაგრამ, აფხაზეთისა და ოსეთის კონფლიქტები დამოკიდებულია ქართველების საკუთარ თვითაღქმაზე, რაც ისახება კიდევ ღირებულებების, მოქალაქეობის, პასპორტებსა თუ დროშების თაობაზე მიმდინარე დებატებში. მე-8 თავში დანვრილებით შევხები ეთნიკურ კონფლიქტებს, მაგრამ ამ ეტაპზე მინდა ყურადღება გავამახვილო იმაზე, თუ რა შედეგები მოიტანა ქართულმა ეროვნულმა იდენტობამ და ნაციონალიზმმა დემოკრატიის განვითარებისა და სახელმწიფოს მშენებლობისთვის.

მოდით, მაიკლ მანისა და ფარიდ ზაქარიას პროვოკაციული მოსაზრებით დავიწყოთ იმის შესახებ, რომ დემოკრატია (და დემოკრატიზაცია) დამნაშავეა ნაციონალისტური გრძნობების მოზღვაებაში. მანი გენოციდს უკავშირებს „ხალხისთვის“ პოლიტიკური ლეგიტიმაციის მინიჭებას. ³³ ბუნებრივია, რომ უმრავლესობის უფლებები, ეროვნული სუვერენიტეტი და სახალხო კონტროლი ბევრ პოსტიმპერიულ მრავალეროვნულ ქვეყანაში

იდეოლოგიურ ჩარჩოებს ქმნის ეთნიკური კონფლიქტისათვის. უმრავლესობა და უმცირესობაც აღფრთოვანებული არიან უფლებებით და შესაბამისად, ძალაუფლების ან დაცვის მოპოვების სურვილით. ასე მოხდა ზვიად გამსახურდიას პრეზიდენტობის დროს, როცა დემოკრატია არ იყო განმტკიცებული ეკონომიკური სტაბილურობითა და ეროვნული უმცირესობების დაცვის ლიბერალური ტრადიციებით გამონართობილი.

დემოკრატია არა მხოლოდ შიდა ურთიერთობებზე იქონია ზეგავლენა, მან შოკიც მოჰგვარა ქართველებს, საკუთარი, ეროვნული იდენტობის გამო. გამსახურდიას ქვეყნიდან გაძევების შემდეგ, 1990-იანი წლების დასაწყისში ყველას პირზე ეკერა ერთი და იგივე შეკითხვა „ვინ ვართ?“. ქართველების წარმოდგენა საკუთარ თავზე, როგორც ერთიან, პატრიოტ და ტოლერანტ ერზე, რომელიც კოლონიალიზმის პირობებში განვითარდა, ეჭვქვეშ დააყენა პოსტსაბჭოურმა ცხოვრებამ, რომელსაც გადატრიალებების, მკვლევლობებისა და სამოქალაქო ომის გარდა, არაფერი მოუტანია მაშინდელი საქართველოსთვის. ამ გამოცდილებამ, ეროვნული მიკუთვნებულობის უკიდურესად მწვავე შეგრძნების გამო, გამანადგურებელი გაკვეთილი ჩაუტარა ქართველებს. შიდა განხეთქილებები პოსტსაბჭოთა ქაოსისა და უსაფრთხოების არარსებობის პროდუქტი იყო, მაგრამ, ამავედროულად, ქართულ ეროვნულ იდენტობაში გაჩენილ ბზარსაც ასახავდა. ყველაფერი კი, იმით მწვავედებოდა, რომ ქართველებს არ ჰქონდათ კოლონიალიზმის წინააღმდეგ ძლიერი და გაერთიანებული ბრძოლის გამოცდილება. ნანა სუმბაძემ თავის ნაშრომში გვიჩვენა, თუ როგორ მკვეთრად იყოფა საქართველოს მოსახლეობის აზრი მმართველობაზე, დემოკრატიის მნიშვნელობაზე, მოქალაქეობაზე, რუსეთსა და დასავლეთზე.³⁴ დამოუკიდებლობის გამოცხადების მიჯნაზე საქართველო წარმოადგენდა, თუ შეიძლება ითქვას, დაუმთავრებელ ნაციონალურ საზოგადოებას. არ არსებობდა საერთო ღირებულებები და სახელმწიფო ინსტიტუტები, მაგალითად, ჯარი და დამოუკიდებელი პარლამენტი. ეს კი სახელმწიფოს შესაძლებლობას არ აძლევდა დაემყარებინა ყველასთვის მისაღები დემოკრატიული წესრიგი. პარლამენტის დეპუტატის ლევან ბერძენიშვილის სიტყვებით რომ ვთქვათ, საქართველო „ვირტუალური სახელმწიფოა“, მას 1990 წელს, ბრწყინვალე წარსულის შემკვიდრედ მიაჩნდა თავი, რომელიც ფაქტიურად, იმ საშიშ მითად იქცა, რომელსაც „ხალხის მტრების“ გამოსაამჟღავნებლად იყენებდნენ.³⁵ საბჭოთა კავშირის დროს ქართველებს უფლება არ ჰქონდათ ჰყოლოდათ საკუთარი ეროვნული საფეხბურთო გუნდი, თუმცა კი, ოცნებობდნენ მასზე. მაგრამ, როცა შესაძლებლობა მიეცათ, აღმოჩნდა, რომ არასაკმარისად მომზადებული იყვნენ ამ საქმისთვის, არც გუნდური თამაშის უნარი გააჩნდათ, არც საშუალებები და არც შესაფერისი ხელმძღვანელი ჰყავდათ, რომელიც გუნდს შექმნიდა.

1991 წელს ქართველებს ჯერ კიდევ ვერ გაერკვიათ, როგორი სახელმ-

ნიფო უნდოდათ – ტრადიციული თემი, რომელიც ეთნიკური სოლიდარობისა და ჰარმონიის, ოჯახის ერთგულებისა და ხანგრძლივი ისტორიული არსებობის რომანტიკულ იდეებს დაეყრდნობოდა თუ ჰეტეროგენული და „სეკულარული“ სახელმწიფო, რომელიც აიტანდა შიდა ტერიტორიულ პრეტენზიებს და პლურალისტულ თანამედროვე ევროპასთან ინტეგრაციას. აი, ამ ორ ხედვას შორის არსებული დაძაბულობა ედო საფუძვლად 1991-1993 წლების სამოქალაქო ომს. მას შემდეგ საქართველოში ვითარება შეიცვალა, შეიქმნა საჯარო სივრცე, სადაც ემოციური, მაგრამ არააგრესიული დებატები მიმდინარეობს; გაზეთები და ტელევიზიაც ხელს უწყობს იდეათა და პოლიტიკურ შეხედულებათა გაცვლა-გამოცვლას. მაგრამ, უნდა ითქვას, რომ პროცესი მაინც გაუნონასწორებელი, არასრულყოფილი და შექცევადია. ყოველი ჩატარებული არჩევნები გვიჩვენებს, რომ არ არსებობს შეჯერებული და შეთანხმებული პროცედურები ხელისუფლების ლეგიტიმურობის დასადგენად. 26 მაისის დემონსტრაციის დროს პოლიციასა და დემონსტრანტებს შორის მომხდარმა სისხლიანმა შეტაკებამ დაადასტურა, ხელისუფლებისა და ოპოზიციის პოლარიზაცია.

არსებობს ბევრი ჰიპოთეზა იმასთან დაკავშირებით, თუ რას მოითხოვს დემოკრატიისკენ ტრანზიცია. სეიმურ მარტინ ლიპსეტი თავის ლირსშესანიშნავ სტატიაში (1959) ამბობს, რომ ეკონომიკური განვითარებაა მთავარი; სამუელ ჰანთინგტონი და რონალდ ინგლეჰარტი საერთო კულტურულ მახასიათებლებს მიიჩნევენ გადამწყვეტად; ფარიდ ზაქარია და რასელ ბოვა ხაზს უსვამენ ლიბერალური რეჟიმის არსებობის გამოცდილებას, თუნდაც კოლონიური არსებობის პირობებში; რობერტ პუტნამი მახვილს სოციალურ კაპიტალსა და ნდობაზე სვამს; ხოლო ადამ პრუვეროსკი – შემოსავლების თანასწორობის ზრდაზე.³⁶ ყველა თანხმდება, რომ დემოკრატიის წარმატებისთვის რაღაც დონეზე საჭიროა ზიარი პოლიტიკური ღირებულებები და ლოიალურობა, რაც საფუძვლად უდევს პოლიტიკურ შეთანხმებას საერთო წესებზე. გარკვეული აღიარებული პარამეტრების ფარგლებში მიმდინარე დიალოგისა და მოლაპარაკებების გარეშე დემოკრატია დროებით „შეჩერდება“, როგორც ჰობსბაუმი აღნიშნავს.³⁷ საქართველოს შემთხვევაში, პოლიტიკურმა დაყოფამ, სახელმწიფოებრიობის ხანგრძლივი დროით უქონლობამ და ჩამოუყალიბებელმა, პიროვნული ერთგულების მიხედვით დაშლილმა სამოქალაქო საზოგადოებამ მიგიყვანა სუსტ ნაციონალურ საზოგადოებამდე. პოლიტიკურ ნაციონალიზმს, რომელიც ფოკუსირებული იქნებოდა თვითმმართველობაზე, სოციალურ სამართლიანობასა და დამოუკიდებლობაზე შეიძლებოდა სახელმწიფოებრიობის უფრო ძლიერი შეგროვება ჩამოუყალიბებინა და გაეზარდა შანსი დემოკრატიის განვითარებისთვის ძირეულ დონეზე, მაგრამ ეს უმნიშვნელო რამ იყო ქართული ნაციონალიზმისთვის, რომლის ფოკუსი 1917 წლამდეც და შემდგომ პერიოდშიც, სოციალური სამართლიანობა კი არა (თუმცა, კი არსებობდა), არ-

ამედ ენა, ლიტერატურა, ფოლკლორი და არქეოლოგია იყო. კულტურული წარსულისადმი ნოსტალგიამ სახელმწიფოს ისტორია ხელოვნების ნიმუშად, ქართველთა ესთეტიური უპირატესობის ილუსტრაციად აქცია.

მეორე მსოფლიო ომის შემდეგ, საქართველოში ძლიერი ნაციონალისტური მოძრაობა არ გაშლილა. ქვეყნის დამოუკიდებლობაზე მეოცნებე ქართველ ნაციონალისტთა ხმა 1980-იანი წლების ბოლომდე რჩებოდა ხმად „მღალადებლისა უდაბნოსა შინა“ და თვითგამორკვევის იდეის პროპაგანდისტისაც იშვითად თუ ვინმე განძრეულა, რომ არაფერი ვთქვათ საერთო-სახალხო ბრძოლაზე.³⁸ ქართული სახელმწიფო წიგნებში, ფილმებსა და შუა საუკუნეების წარსულში ცხოვრობდა და არა პოლიტიკურ სტრუქტურებში სახელმწიფოებრივი წეს-ჩვეულებებით. აპოლიტიკური და რეაქციონერი, ის ნააგავდა ჯეფ ჰერბსტის მიერ აღწერილ სუბ-საჰარის შეუმდგარ სახელმწიფოებს. წარსულში ძლიერი ანტიკოლონიური მოძრაობის არარსებობამ და სახელმწიფოებრიობის სუსტმა ტრადიციებმა სახელმწიფოს მშენებლობის პროექტის პარალიზება გამოწვია.³⁹ ორგანიზებული პარტიები მასების მხარდაჭერის მოსაპოვებლად თავიანთი საპროგრამო მანიფესტებით მხოლოდ გორბაჩოვის „გლასნოსტისა“ და დემოკრატიზაციის დაწყების შემდეგ გამოვიდნენ სცენაზე.

ქართული კუთხური ერთგულება საქართველოს ნაციონალური საზოგადოების „დაუსრულებელ“ ხასიათს ასახავს. რეგიონალიზმი და ეროვნული იდენტობა საქართველოში, ალბათ, შეთავსებადია, მაგრამ კუთხურმა იდენტობამ მაინც განსაკუთრებული როლი ითამაშა 1992-1993 წლების სამოქალაქო ომში. დასავლეთ საქართველოს ერთ-ერთი კუთხის, სამეგრელოს მოსახლეობა დევნილი პრეზიდენტის, ზვიად გამსახურდიას მომხრე იყო. მეგრელებმა ვარდების რევოლუციასაც გადაწყვეტ მომენტში დაუჭირეს მხარი, როცა 2003 წლის ნოემბერში მასიურად ავტობუსებით ჩამოვიდნენ თბილისში. საქართველოს ისტორიისთვის, ისევე როგორც იტალიისა თუ ესპანეთის, მუდმივი თანმდევი მოვლენა შიდა რეგიონული/კუთხური ომებია. გაერთიანებული სახელმწიფო უფრო გამოწვევის წარმოადგენდა, ვიდრე წესს. მონღოლთა 1236 წლის შემოსევის შემდეგ, საქართველოს ტერიტორიული მთლიანობა რუსეთის მმართველობის ქვეშ აღდგა. საქართველოს კუთხეებს, სამეგრელოს, აჭარასა და სვანეთს არ გააჩნიათ სეპარატისტული მიდრეკილებები, მაგრამ ადგილობრივი პოლიტიკური სოლიდარობა, რომელიც ეთნიკურ-კუთხურ იდენტობას ეყრდნობა, საქართველოს ნაციონალური სოლიდარობის მუდმივ სიმყიფეს ასახავს. დღესაც კი ვერ გაურკვევიათ ქართველებს, შეიძლება თუ არა მუსლიმანი აჭარელი, მესხი (ან, თუნდაც ქართველი კათოლიკე) საქართველოს ნაციონალურ საზოგადოებას მოერგოს.

როჯერს ბრუბეიკერი, ვიქტორ ზასლავსკი და ტერი მარტინი ამტკიცებენ, რომ საბჭოთა კავშირი ხელს უწყობდა სახელმწიფოს მშენებლობას

თავის რესპუბლიკებში.⁴⁰ მაგალითად, საბჭოთა საქართველოში, ქართული „სახელმწიფო“ ძალზე მოძლიერდა სოციალური და ეკონომიკური, დემოგრაფიული და კულტურული განვითარების თვალსაზრისით. 1926-1989 წლებში, საქართველოში მცხოვრებ ქართველთა რაოდენობა გაორმაგდა და 1.8 მილიონიდან 3.8 მილიონამდე მიაღწია, რამაც რესპუბლიკის მთელი მოსახლეობის 70.1% შეადგინა. ეს ციფრი კი, 1897 წლის შემდეგ პირველად დაფიქსირდა⁴¹. ლიტვის შემდეგ, საქართველო მეორე რესპუბლიკა იყო, სადაც ეთნიკური მოსახლეობის მალალი კონცენტრაცია გვხვდება. ქართველთა 95.1% საქართველოში ცხოვრობდა და ქვეყნიდან მათი გადინებაც ნაკლებად ხდებოდა. საქართველოს ეკონომიკამ თითქმის ყველა დონის სამუშაო ძალის შთანთქმა შეძლო ისე, რომ არ დაეშვა არაქართველთა მიგრაცია. ამავე, საბჭოთა პერიოდში გაიზარდა ქალაქში მაცხოვრებელთა რიცხვიც. 1989 წელს მოსახლეობის 62.1% ქალაქად ცხოვრობდა. 1926 წლისთვის ეს ციფრი მხოლოდ 48% შეადგენდა. თბილისის მოსახლეობაც დაახლებით ასევე გაიზარდა, თუ 1922 წელს თბილისში ქართველთა 34.6% ცხოვრობდა, 1989 წლისთვის ამ რიცხვმა 66.1% მიაღწია. ამავე წელს, ქართველთა 98.2% ქართული ენა მიაჩნდა მშობლიურად.⁴² მაგრამ, დღევანდელი სირთულეები, რაც სახელმწიფოს მშენებლობას ახლავს თან, გვაფიქრებინებს, რომ საბჭოთა პოლიტიკამ, რომელიც ურბანიზაციის, მასობრივი განათლებისა თუ კვაზიფედერალური ინსტიტუტების განსავითარებლად ტარდებოდა, უფრო ეთნიკური სახის პარტიკულარიზმის წარმოშობას შეუწყო ხელი და არა თანამედროვე ნაციონალური საზოგადოებისას.⁴³ ეს უკანასკნელი საკმაოდ რთული მექანიზმია, რომელიც ზიარი სოციალური ღირებულებების, ნორმების, კანონებისა და ინსტიტუტების განვითარებას გულისხმობს; კუთხური თუ ნათესაური ერთგულების ჩანაცვლებას ხალხისადმი და მისი „დამცველი“ სახელმწიფოსადმი აღებული ვალდებულებებით. ქართველების მუდმივი „ჯგუფური“ და „ნათესაური“ ერთგულება ის თვისებაა სწორედ, რომელიც საფრთხეს უქმნის როგორც ინსტიტუციურ სოლიდარობას სახელმწიფოს დონეზე, ასევე სამოქალაქო ორგანიზაციების სოლიდარობას თემის დონეზე. ქართველების უმრავლესობას ნდობა არა აქვს თავისი მოქალაქეებისადმი, ის ნათესავებსა და მეგობრებს უფრო ენდობა.

საბჭოთა რეჟიმს ქართველებისთვის არ მიუცია დამოუკიდებელი ინსტიტუტები და ეროვნული ბაზარი, არც კანონი, რომელიც საზოგადოების ჩვეულებებისა თუ ტრადიციების ამსახველი იქნებოდა, არც არმია ან პოლიცია და ეროვნული საგანმანათლებლო სისტემა, მოკლედ რომ ვთქვათ, ისეთი არაფერი, რაც სახელმწიფო პოლიტიკის წარმართვას შეუწყობდა ხელს. ქართული საბჭოთა სტრუქტურები არაადეკვატურ მექანიზმებად მოგვევლინენ თანამედროვე ნაციონალური საზოგადოებისთვის; სტრუქტურები ვერტიკალური იყო, მოსკოვზე ფოკუსირებული და ჰორიზონტალურად დაკავშირებული საზოგადოების ჩამოყალიბებას უშლიდა

ხელს, იმ საზოგადოების რომელიც არაქართველთა ჩართვას შეძლებდა თავის ფეხებზე და „მოქალაქეობის“ წესებს შემოიღებდა. საბჭოთა კავშირი თავის შემადგენლობაში მყოფ ხალხებს უფლებას აძლევდა, გორბაჩოვის სიტყვებით რომ ვთქვათ, „გაეზარდა ეროვნული თვითშეგნებისა და საკუთარი ისტორიული ფესვებისადმი ბუნებრივი ინტერესი.“⁴⁴ კულტურული ნაციონალიზმის ამ ფორმების წყალობით ქართველებში ეროვნული სიამაყე გაძლიერდა და მათი ხედვა თუ წარმოდგენებიც მტკიცედ გადაეჭდო რომანტიულ-პეროიკულ წარსულს. ამან კი, შეაყოვნა ერთიან ინსტიტუტებსა და კანონებზე დამყარებული ნაციონალური საზოგადოების მშენებლობა. ამ გზით, საბჭოთა კოლონიალიზმმა ჩაშალა, საბოტაჟი მოუწყო თანამედროვე და ლიბერალური ერი-სახელმწიფოს შექმნას საქართველოში.

საბჭოთა კავშირის მიერ ქართული ეროვნული მითების ინკუბაცია არასწორად, ქართული ნაციონალური ერთიანობის ნიშნად იქნა გაგებული. თითქოსდა, არსებობდა სოციალური და პოლიტიკური საფუძველი ქმედითი ქართული სახელმწიფოსთვის: ძალზე განათლებული მოსახლეობა, პოლიტიკური ელიტა, კვაზისახელმწიფოებრივი სტრუქტურები, – მაგრამ დამოუკიდებლობის შემდეგ გამოაშკარავებულმა იდენტობის კრიზისმა გვიჩვენა, რომ უპირატესობის შეგრძნებასა და ფოლკლორული ტრადიციების გაფეტიშებასთან მიბმული „კულტურული ნაციონალიზმი“ აბრკოლებდა ინსტიტუტების ასაგებად საჭირო შესაძლებლობების განვითარებას. 1991 წელს ქართველი ხალხი კულტურულ ფენომენს წარმოადგენდა და არა სამოქალაქო ან პოლიტიკურ ერთობას. მაგრამ, 2007 წლის მასობრივი ანტისამთავრობო დემონსტრაციები, 2009 წელს რუსთაველის გამზირზე დადგმული საკენები იმის ნიშნად, რომ საქართველოს მოსახლეობა საპატიმროში ცხოვრობს, და ხელისუფლებისა და ოპოზიციის ერთმანეთთან მოლაპარაკებების უუნარობა, პოლიტიკური პოლარიზაციის ნიშნებზე გაცილებით მეტია. ფაქტიურად, საქართველო კულტურათა ომშია ჩართული, ორივე მხარე ეჭვქვეშ აყენებს ერთმანეთის უფლებამოსილებას. პრეზიდენტი სააკაშვილი ემოციური პატრიოტული რიტორიკით ცდილობს დაძლიოს ქართველების უნდობლობა თანამემამულეებისადმი, ეს საქართველოსთვის მეორე მცდელობაა 1991 წლის შემდეგ, რომ შექმნას თანამედროვე სახელმწიფო. თუმცა, პრეზიდენტის რიტორიკა, რომელშიც ის ოპოზიციონერ პოლიტიკოსებს სამშობლოს ღალატში ადანაშაულებს და პოლიცია, რომელმაც არ იცის მოქალაქეებთან მოქცევა და რომელიც საპროტესო დემონსტრაციის დაშლისას სახელმწიფოს უსაფრთხოებასთან ერთად თავის სამუშაო ადგილსაც იცავს, გვიჩვენებს, რამდენად სახიფათოა ძალაუფლებისა და ერთგულების მჭიდრო კავშირი.⁴⁵

პოლიტიკური კულტურა

ქართველ ლექსიკოგრაფსა და დიპლომატს, სულხან-საბა ორბელიანს (1658-1725) ნათქვამი აქვს სიმართლე კეფას ჰგავსო, იცი სად არის, მაგრამ ვერ ხედავო.⁴⁶ იგი ასეთნაირად დაახასიათებდა პოლიტიკურ კულტურასაც, ალბათ: მისი გავლენა აშკარაა და შესაგრძნობი, მაგრამ აი, როგორ გამოათავისუფლებ ერთმანეთში გადახლართული პოლიტიკური ქცევებისგან, სხვა საქმეა. გაურკვევლობა, რომელიც პოლიტიკური გავლენას სდევს თან, ღირებულებები, განწყობები და აზრები პოლიტიკურ სისტემაზე, კვანტური მექანიკის გაურკვევლობაზე ნაკლები არ არის, მაგრამ კამათი იმის შესახებ, რამდენად სწორია და საფუძვლიანი მის ანალიტიკურ მეთოდად გამოყენება არ შეწყვეტილა დღემდე. მკვლევართა უმრავლესობა თანხმდება იმის თაობაზე, რომ პოლიტიკური სისტემები ჩასმულია, კოლინ გრეის სიტყვებით რომ ვთქვათ: „სოციალურად გადაცემული იდეების, განწყობების, ტრადიციებისა და გონების ჩვევების კონტექსტში“, მაგრამ ჩნდება კითხვა, როგორ მოქმედებს ეს კულტურული კონტექსტი პოლიტიკურ ქცევაზე.⁴⁷ და ვისი კულტურა მიიღება მხედველობაში? ამ კითხვებზე პასუხის გასაცემად, საჭიროა ვანარმოთ კონკრეტული ჯგუფების, ინსტიტუტების, საზოგადოებრივი აზრისა და პოლიტიკური გადანყვევტილების მიღების პროცესის სისტემატური კვლევები ხანგრძლივი დროის განმავლობაში.⁴⁸ ამ ნიგნს სხვა მიზნები აქვს. მე მხოლოდ გავბედავ და წამოვაყენებ თუნდაც ბანალურ ოთხ მოსაზრებას პოლიტიკური კულტურის როლის შესახებ საქართველოში.

პირველ რიგში, მინდა აღვნიშნო, რომ პოლიტიკური კულტურის გარეშე პოლიტიკური ქცევისა თუ პოლიტიკის კეთების ანალიზი დამაკმაყოფილებელი არ იქნება. მეორე, არსებობს კავშირები პოლიტიკურ კულტურასა, ეკონომიკურ განვითარებასა და წარმატებული დემოკრატიის მშენებლობას შორის⁴⁹. პოლიტიკური ღირებულებები და ნორმები, განსაკუთრებით კი, ცვლილებათა დინამიურ პერიოდში, ზემოქმედებენ ლეგიტიმაციაზე, პარტიულ სისტემებზე, მონაწილეობის ხარისხსა და პოლიტიკურ კონფლიქტზე. მესამე, ქართული პოლიტიკური კულტურა მუდმივ ცვლილებებშია. მისი კატეგორიზაცია თანამედროვედ თუ ტრადიციულად, მატერიალისტურად თუ პოსტმატერიალისტურად გარკვეულ გასაღებს კი გვთავაზობს, მაგრამ ვერ განმარტავს ღირებულებათა დინამიურსა და რთულ აღრევას ერთმანეთში ტრანსფორმაციისთვის დამახასიათებელი კაპიტალიზმის ზემოქმედების ქვეშ, რომელიც ანგრევს ტრადიციულ სოციალურ იდენტობას და ქმნის ახალს საცხოვრებლის, განათლების, პროფესიისა და ასაკის მიხედვით. მეოთხე, გამოკითხვები, რომლის დროსაც პოლიტიკური ღირებულებები იზომება, ყოველთვის ცვალებადია და გულდასმით შემომნებასა და შესწავლას საჭიროებს, განსაკუთრებით კი, საქართველოში, სადაც მეთოდოლოგია სუსტია, ხოლო შედეგები ხშირად პოლიტიზირებული.⁵⁰

საქართველოს „ეთნიკურმა“ კონფლიქტებმა იოლად ასახსნელი გახადა საქართველოს პრობლემები „კულტურით“. მაგრამ პოლიტიკური კულტურა ჰომოგენური არ გახლავთ. მოსახლეობის დაახლოებით ერთი მეხუთედი ქართველი არ არის და სახეზეა მნიშვნელოვანი განსხვავებები ქალაქსა და სოფელს, ინტელექტუალებსა თუ მუშებს, და თაობებს შორის. საბჭოთა კომუნისტური ნომენკლატურის წარმომადგენლები, ე.წ. „აპარატჩიკები“, რომლებიც ხელისუფლებაში იყვნენ 1990-იან წლებში, სხვანაირად ხედავენ მსოფლიოს, ვიდრე ზუგდიდელი მუშები ან ახალქალაქელი სომეხი გლეხები. 1995 და 1998 წლებში ჩატარებულმა სოციოლოგიურმა კვლევებმა გვიჩვენეს, რომ მუშები ყველაზე პესიმისტურ, აპათიურ და ავტორიტარულ ჯგუფს წარმოადგენდნენ საქართველოში. მენარმეები და სტუდენტები კი, პირიქით, ყველაზე ტოლერანტული და ოპტიმისტურად განწყობილი აღმოჩნდნენ.⁵¹ ახლახან, ნანა სუმბაძემ გვიჩვენა, თუ რამდენად განსხვავებული მოსაზრებები აქვთ ქალაქად და სოფლად მაცხოვრებლებს დემოკრატიის მნიშვნელობაზე, ადამიანის უფლებათა დაცვაზე თუ კანონის უზენაესობაზე. სოფლად და პროვინციულ ქალაქებში მაცხოვრებელ ხალხს უფრო მეტი ნდობა აქვს ხელისუფლებისადმი და, სავარაუდოდ, უფრო სჯერათ, რომ დემოკრატია და კანონის წინაშე თანასწორობა საქართველოში არსებობს. საკმაოდ მნიშვნელოვანია, აგრეთვე, რამდენად განსხვავდება თბილისისა და პროვინციული ქალაქების მოსახლეობის წარმოდგენები სიტყვის თავისუფლებაზე და ხელისუფლების უფლებამოსილებაზე დაშალოს საპროტესტო დემონსტრაცია (თბილისის მოსახლეობა, რომელმაც უპირატესობა სიტყვის თავისუფლებას მიანიჭა 16%-ით აღემატებოდა პროვინციული ქალაქებისას).⁵²

საბჭოთა კომუნიზმი, როგორც კვინ ჯოვიტი ამბობს, აერთიანებდა თანამედროვე, ტრადიციულ და ქარიზმატულ ნიშან-თვისებებს.⁵³ მიუხედავად იმისა, რომ საბჭოთა ცენტრალური ხელისუფლება 70 წლის მანძილზე ახორციელებდა მასშტაბურ სოციალურ და ეკონომიკურ ტრანსფორმაციას, მან მაინც ვერ დაასრულა თანამედროვე სეკულარულ სახელმწიფოდ ქცევის პროცესი.⁵⁴ 1970-იანი წლებისთვის საბჭოთა რესპუბლიკელები თავიანთი საკუთარი ვერსიის ნაციონალურ-კულტურული კომუნიზმის გზას მიჰყვებოდნენ. საბჭოთა საქართველოში პეტრე დიდისა და პუშკინის ნაცვლად, მე-12 საუკუნის მეფე დავით აღმაშენებელი და მე-19 საუკუნის განმანათლებელი ილია ჭავჭავაძე წარმოადგენდნენ ერის დამაკავშირებლებს დიად წარსულთან. საქართველოს სოფლის მოსახლეობისთვის საბჭოთა სახელმწიფო რაღაც შორეული, სუსტი ავტორიტეტის მქონე, რომლისაც ზოგჯერ ეშინოდა კიდევ, მაგრამ კულტურულად მაინც უცხო იყო. სოფლის ელიტა 1880-იანების შემდეგ არსობრივად არც შეცვლილა, მიუხედავად იმ თავზარდამცემი მოვლენებისა, რაც იძულებითი კოლექტივიზაციასა და მოდერნიზაციას მოჰყვა მისთვის. სოფელი პატრიარქალური, ცრუ რწმე-

ნით გაულენთილი ტრადიციებით განაგრძობდა ცხოვრებას, სადაც ოჯახის უფროსი დომინირებდა. მართალია, რელიგიას ნაკლებ მნიშვნელობას ანიჭებდა და გენდერული თანასწორობაც მეტ-ნაკლებად დაცული ჰქონდა, რელიგიურ დღესასწაულებს, დაკრძალვის ცერემონიას თუ ქელებს, ქალის გამზითვებას და ბევრ სხვა ქართულ წეს-ჩვეულებას ისევ მნიშვნელოვანი ადგილი ეჭირა სოფლის ცხოვრებაში და მათ წინააღმდეგ მიმართული კამპანიები ფუჭი იყო. სახელმწიფოსგან ბევრ შემთხვევაში სალაპარაკო ენით გამიჯნული სოფლები ფეოდალური ტიპის უფროსის იმედად არსებობდნენ. ეს უკანასკნელი კი, ცენტრიდან მართული საბჭოთა სისტემის წყალობით იდებდა ქონს.⁵⁵

ქალაქად მაცხოვრებელთა უმრავლესობა გაცილებით თანამდეროვე იყო სოფელ თანამემამულეებთან შედარებით და დამოკიდებულებაც განსხვავებული ჰქონდა ჩაცმულობის, განქორწინებისა თუ ახალი ტექნოლოგიებისადმი. ქალაქელი მუდმივ კონტაქტში იმყოფებოდა სახელმწიფო სტრუქტურებთან და მათი სიკეთითაც უფრო სარგებლობდა პროფკავშირების, უფასო საგზურებითა თუ სამომხმარებლო საქონლით. მაგრამ, მიუხედავად ამ განსხვავებებისა, 1970-იან წლებში ვერ შეხვდებოდით ადამიანს, სულ ერთია, ვინ იქნებოდა ის, მუშა, ტაქსის მძღოლი თუ პარტიული ჩინოვნიკი, რომელიც მიჯაჭვული არ იქნებოდა საქართველოს ისტორიისა და ტრადიციების იდეალიზირებულ მითებსა თუ სიმბოლოებს. საბჭოთა სახელმწიფო ამაოდ ცდილობდა ახალი სეკულარული ტრადიციების დამკვიდრებას, რადგან მას უკვე იდეალიზებული ჰქონდა გასაბჭოებამდელი ქართული ღირებულებები. მეცხრეკლასელი ქართველი სკოლაში ალექსანდრე ჭავჭავაძისა და ილია ჭავჭავაძის პატრიოტულ ლექსებსა და ხოტბადიდებას სწავლობდა საქართველოს გმირულ წარსულზე.⁵⁶

ქართულ ღირებულებებს ტრადიციული სიმღერები, ანდაზები, პოეზია და დღესასწაულები ინარჩუნებენ. ეს ქართველი ერის არსია, თუ გნებავთ, ძარღვი, რომელშიც დაღუპული გმირების, გაიდებულნი წინაპრებისა და წმინდა ადგილების ემოციურად დამუხტული სადიდებლები გადის. ქეიფით ქართველები მნიშვნელოვან მოვლენებს აღნიშნავენ, მაგალითად, ქორწინებასა და დაბადებას, ხოლო ქელებზე გარდაცვლილს იგონებენ დაკრძალვის შემდეგ. ქეიფი მთელი რიტუალია, აქ საზიგორდ ცხადდება საერთო ღირებულებები და მყარდება მტკიცე, არაფორმალური კავშირები, რომელიც სახელმწიფოს გვერდს უდის. ქეიფი საბჭოთა პერიოდშივე იქცა ქართული ღირებულებების ანტიმოდერნისტულ ზეიმ-გამარჯვებად საბჭოთა ღირებულებებზე. როგორც ემზარ ჯგერენაია ამტკიცებს, ქეიფის დროს ქართული ზეპირი ტრადიციების რეალიზება ხდებოდა დაწერილი საბჭოთა კულტურის საპირისპიროდ. ლევან ბრეგვაძე კი პირდაპირ უკავშირებს ქეიფს რუსეთის იმპერიის მიერ საქართველოს ოკუპაციას. ის ვარაუდობს, რომ ქეიფმა სახე იცვალა მე-19 საუკუნეში საქართველოს დაპყრობის შემდეგ და

ეროვნული თვითგამოხატვისა და ჯგუფური სოლიდარობის გამოცხადების შესაძლებლობად იქცა.⁵⁷

საინტერესო ისაა, თუ რა ზემოქმედებას ახდენს ეს კულტურული ტრადიციები პოლიტიკურ ცხოვრებაზე. როგორ ზეგავლენას ახდენენ ერთმანეთზე იმპორტირებული იდეები დემოკრატიაზე და სახელმწიფოს თანამდეროვე ევროპული პრინციპები და ქართული ტრადიციული პოლიტიკური ღირებულებები თუ წარმოდგენები? ქართული პოლიტიკის მკვლევარს ყველაზე მეტად თვალში რაც ხვდება, გახლავთ მისი დრამატული ბუნება: მუშტი-კრივი პარლამენტში, ერთმანეთის შეურაცხყოფა სატელევიზიო დებატების დროს (რამდენიმე ხნით ქართულმა არხებმა მოპაექრე პოლიტიკოსებს სხვადასხვა სტუდიაში მიუჩინეს ადგილი), სამშობლოს ღალატში დადანაშაულება, საჯარო დემონსტრაციები, სიკვდილამდე შიმშილობის გამოცხადება და პოლიტიკოსთა გასაიდუმლოებული ფრენები საზღვარგარეთ. ეს ტრაგედიისა და ბნელი, ორმაგი თამაშების მთელი თეატრალური სამყაროა, რომლისთვისაც არც პრანჭიაობაა უცხო ხილი და არც გამოუცდელია, თუ გნებავთ, დაუხვეწელია. რონალდ ინგლეჰარტმა, რობერტ პუტნამმა და სხვა მეცნიერებმაც დაადგინეს ინდივიდუალურ პირებსა და თემებს შორის არსებული ნდობის კორელაცია დემოკრატის ეფექტურ მუშაობასთან.⁵⁸ საბჭოური გამოცდილებით ჩამოყალიბებული სხვებისადმი უნდობლობა ზოგადად, რაც დადასტურდა უამრავ გამოკითხვაში, რომელიც კი ჩატარებულა საქართველოში დამოუკიდებლობის გამოცხადების დღიდან, ერთიანდება პოზიციების ემოციურ საჯარო გამოვლინებასთან, რაც სათუოს ხდის კომპრომისსა და თანამშრომლობას პოლიტიკურ პარტიებსა და ფრაქციებთან თუ ნაციონალურ საზოგადოებასთან⁵⁹. ორივე მხარის მიერ აღიარებული პოლიტიკური მეტოქეობის ნორმატიული ჩარჩოების არარსებობამ შედეგად მოიტანა სისხლიანი დაპირისპირება და კონფრონტაცია. გაერთიანებული პარტიების შენარჩუნება რთულია. ამის გამო იყო, რომ ეროვნულმა მოძრაობამ ერთიანად ვერ შექმლო საბჭოთა ხელისუფლებას დაპირისპირებოდა 1980-იანებში, ხოლო 1990-იანებში საერთოდ დამთრგუნველი მდგომარეობა შეიქმნა: დარბაზს დემონსტრაციულად ატოვებინებდნენ და აძევებდნენ ოპონენტ დეპუტატებს, ერთმანეთში ჩხუბობდნენ და ბოიკოტს უცხადებდნენ სხდომებს.

ოჯახის, ნათესავეებისა და მეგობრებისადმი ერთგულება ღირსების საქმეა. მე-12 საუკუნის ეპიკური ნაწარმოების, შოთა რუსთაველის „ვეფხისტყაოსნის“ გმირების რაინდულ სიამაყესა და პასუხიმგებლობის გრძნობას ბევრი თანამდეროვე ქართველი ქცევის მისაბამ მოდელად აღიქვამს⁶⁰. პასუხიმგებლობა ოჯახისა და მეგობრებისადმი განსაზღვრავს რამდენად ვაჟკაცურია ადამიანი; და პირიქით, თუ ვინმემ მცირე შეცდომა და მარცხი განიცადა, მასთან კავშირს წყვეტენ მეგობრები და, ალბათ, გარიყავენ კიდევ. პოლ საქსის შენიშვნა ირლანდიელებზე ქართველებზე გამოთქმულ აზრს ჰგავს:

„ირლანდიელი თავის გარშემო არსებულ სამყაროს უყურებს, როგორც პიროვნული ურთიერთობების დიდ ქსელს. ცოდნა ამ სამყაროს შესახებ მას ამ ქსელებითა და ახლობლების ქსელების მეშვეობით აქვს შეძენილი...ის ადამიანებს არ აღიქვამს თავიდანვე მათ ფორმალურ როლებში, როგორც ბიუროკრატებს, იურისტებს ან კომპანიის დირექტორებს, ის მათ ხედავს, პირველ რიგში, როგორც მეგობრებს, მეგობრების მეგობრებსა თუ მეგობრების ნათესავებს: ადამიანებს, რომლებიც დავალებული არიან მისგან.“⁶¹

ეს არის ის, რასაც ჩვენ „ანტი-სოციალური კაპიტალი“ შეიძლება დავგვწოდებინა. ასეთი ქსელები საზოგადოების წევრთა შორის სოციალური ურთიერთობების განვითარებას ხელს არ უწყობს, არც თანამშრომლობისა და ნდობის ჩამოყალიბების სურვილს აღძრავს. სოციოლოგი გურამ სვანაძე ამტკიცებს, რომ საქართველოში ინდივიდები მიმდგრებული არიან ერთ სამსახურში თანამშრომლობის, თანასკოლელობის, ან ერთ კუთხესა თუ ქალაქში ცხოვრების საფუძველზე შექმნილ ჯგუფებთან⁶². ის ამბობს, რომ როცა ორი ქართველი ერთმანეთს ხედავს, პირველი, რასაც ერთმანეთს ეკითხებიან არის: „რა გვარის ხარ?“, შემდგომ, ამ კითხვას, როგორც ნესი, მოსდევს „სადაური ხარ?“ მშობლიური ქალაქი, რაიონი, მეზობლობა, სოფელი ან მეგობართა წრე ახდენს ადამიანის ლოკალიზებას ჯგუფში. საქართველოში ეს აუცილებელია ერთი საფეხურით წინ წაწევისთვის და პრივილეგიების მოსაპოვებლად. მსგავსი ჯგუფები და მათი წევრობა ხშირად მერიტოკრატული პრინციპების, თანამშრომლობის („სოციალურ კაპიტალს შორის ხიდის გადება“) და კანონის უზენაესობის წინააღმდეგ მიდის. ჯგუფური იდენტობა მრავალნაირად ზემოქმედებს საჯარო მოხელეთა ხარისხსა და სახელმწიფო ინსტიტუტების ეფექტურობაზე. გორბის 2000 წლის კვლევაში, რომელშიც გამოკითხულ ქართველთა 62%-მა აღნიშნა, რომ სამსახური ნაცნობების დახმარებით შქონდა ნაშრომი, მხოლოდ 2% აღმოჩნდა კონკურსის საფუძველზე სამსახურში მიღებული.⁶³ კავკასიის კვლევითი რესურსების ცენტრის (CRRC) მიერ 2011 წელს ჩატარებული გამოკვლევის მიხედვით, თანამშრომლობის დონე ფერმებში თუ ახლადშექმნილ მშობელთა და პედაგოგთა საბჭოებში დაბალია „ანტი-სოციალური კაპიტალის“ გამო.⁶⁴

საბჭოთა და პოსტსაბჭოთა კორუმპირებული ინსტიტუტების „წყალობით“ დიდი ოჯახის ფუნქცია, როგორც მისი წევრების დამცველისა და დამწინაურებლის, კიდევ უფრო გაძლიერდა. 1989 წელს საქართველოს მოსახლეობის მხოლოდ 3.4% ცხოვრობდა ოჯახს გარეთ, მაშინ როცა საბჭოთა მასშტაბებით საშუალო მაჩვენებელი 11% წარმოადგენდა იმ დროისთვის.⁶⁵ კვლევის შედეგების მიხედვით, მცირე ოჯახები (ნუკლეარული – მშობლები და შვილები) ოჯახთა საერთო რაოდენობის 5.9%-ია, ხოლო ოჯახების

რაოდენობა, სადაც ორი თაობის წარმომადგენლები ცხოვრობენ – 39.4% და სადაც სამი თაობა – 51%.⁶⁶ გვიან საბჭოურ პერიოდში, თანამდებობის პირები სამსახურიდან დროზე ადრე ქრებოდნენ და შვილებს მიყვებოდნენ უნივერსიტეტის მისაღებ გამოცდებზე ან შორეული ნათესავის გასვენებაში მიდიოდნენ. შევარდნადის პრეზიდენტობის დროს ჩატარებულ კვლევებში ჩანს, რამდენად კატასტროფულად დაბალი ერთგულების გრძნობა აქვთ ადამიანებს საჯარო ინსტიტუტების მიმართ. ზემოთ ნახსენებ 2000 წლის კვლევაში, მოსახლეობის 53% „რამდენადმე“ ან სრულიად არ ენდობოდა პარლამენტს; 53% ასევე იყო განწყობილი სასამართლო სისტემისადმი, ხოლო 62.8% არმიისა და უსაფრთხოების სამსახურებისადმი არ ჰქონდა ნდობა. 2007 წლისთვის ვითარება უკეთესობისკენ შეიცვალა, მაგრამ მიუხედავად ამისა, 43% მაინც „რამდენადმე“ ან სრულიად არ ენდობოდა პარლამენტს და 42% – სასამართლოებს.⁶⁷ რესპონდენტები ყველაზე მეტად ეკლესიას ენდობოდნენ. საერთაშორისო რესპუბლიკური ინსტიტუტის ყოველწლიური კვლევების შედეგების მიხედვით, 2003 წლის მაისში ეკლესიას გამოკითხულთა 80%-იანი ნდობა ჰქონდა; 2006 წელს – 87.3%, ხოლო 2009 წელს – 93%.⁶⁸ დღეს, საქართველოს სრულწლოვან მოსახლეობას ძნელად თუ სჯერა საჯარო საქმიანობის ეფექტიანობის. მაგალითად, საზოგადოებრივი პოლიტიკის ინსტიტუტის 2006 წლის კვლევის მიხედვით, რესპონდენტთა 77% სწამს რომ რიგით მოქალაქეს არ შეუძლია პოლიტიკურ გადაწყვეტილებაზე გავლენის მოხდენა.⁶⁹ გაურკვეველი ინსტიტუტების მიერ განვითარებული, თუ ხელისუფლების გასაიდუმლოებული მოქმედებების მიზეზითა და ჭორებით წარმოშობილი კონსპირაციული თეორიებით მოცულია საზოგადოების ყველა ფენა, რაც უმწიბობის საერთო შეგრძნებას კიდევ უფრო ამძაფრებს.

როცა ხალხი სახელმწიფოს ასეთ დონეზე არასაიმედოდ აღიქვამს, მაშინ ყოველგვარ ძალას კარგავს კანონიერება და მორალური ნორმები. შავ ბაზარზე მუშაობა საბჭოთა ცხოვრებისთვის იყო დამახასიათებელი, მაგრამ 1999 წლისთვის საქართველოს მოსახლეობის დაახლოებით 52% ისევ არაფორმალურ სექტორში იყო დასაქმებული, თუმცა მცირე მასშტაბებით და უმეტესად, როგორც დროებითი, სეზონური მუშები.⁷⁰ ეს სურათი დიდად არ შეცვლილა სააკაშვილის პერიოდში, რადგან მოთხოვნა (რიგიან ხელფასზე) არ ემთხვევა მოწოდებას (რიგიანი ხელფასების). ქართულ საზოგადოებას არც ანუხებს, რომ სამართლებრივად დაურეგულირებელი საქმიანობა არაფორმალურ სექტორში არაეთიკურია ან, რომ ეს ძირს უთხრის სახელმწიფოს ქმედითობას. ნათესაური თუ მეგობრული კავშირები ისევ მთავარი მექანიზმია სამსახურის მოსაპოვებლად. ეს კი, თავისთავად აფერხებს სოციალურ მობილობას მათთვის, ვისაც სათანადო კავშირები არ გააჩნია, რაც სრულიად შეუსაბამო, არაპროპორციული ძალით ზემოქმედებს სოფლად მცხოვრებ არაქართველებზე და ამას გარდა, გაღიზიანებასაც წარმოშობს ხანგრძლივად დასაქმებულებსა და კავშირების უქონელ ახალგაზრდობას შორის.

სახელმწიფოსადმი უნდობლობამ პატრონების იმედი გააჩინა ეკონომიკაში, საჯარო სამსახურსა და პოლიტიკურ პარტიებში, ხოლო პოლიტიკურ სივრცეში ქარიზმა გახდა ძალაუფლების წყარო. ქართველთა უმრავლესობა იდენტიფიცირებას ძლიერ ლიდერებთან ახდენს და მათ ენდობა (აქ ნოსტალგია ირეკლება საქართველოს დიდ მეფეებზე, დავით აღმაშენებელსა და თამარ მეფეზე). ის არ ენდობა პარტიებს ან ინსტიტუტებს. საერთაშორისო რესპუბლიკური ინსტიტუტის 2009 წლის კვლევამ გვიჩვენა, რომ გამოკითხულთა 55% ხმას აძლევს ლიდერს და მხოლოდ 23% ირჩევს პოლიტიკურ პარტიას.⁷¹ ამ უკანასკნელს კი, ჯერჯერობით სოციალური ელექტორატი არ ჰყავს, არც ორგანიზებულ ინტერესთა ჯგუფებთან აქვს ურთიერთობები ჩამოყალიბებული. ის ლიდერთა პიროვნულ სიძლიერეს, გავლენას და ფინანსურ რესურსებს ეყრდნობა. როგორც დუგლას ნორთი ამბობს, სწორედ ეს აბრკოლებს პოლიტიკურად სტაბილური ველის შექმნას და ეკონომიკის განვითარებას.⁷² 2006 წლის გამოკითხვა გვიჩვენებს, როგორ ამყარებს მის ჰიპოთეზას პიროვნებებზე დამოკიდებული კულტურა-რესპონდენტთა 63.5% ფიქრობდა, რომ ძლიერი ხელმძღვანელი, რომელსაც ხელს არც პარლამენტი შეუშლიდა და არც არჩევნები, „კარგი“ ან „რამდენადმე კარგი“ იყო საქართველოსთვის.⁷³ ძლიერი და გავლენიანი პატრონი ეკონომიკაში აყალიბებს რენტისა და მონოპოლიის გზით გამდიდრების განწყობას, ხოლო საგარეო პოლიტიკაში, პუტინის პიროვნებაზე ხაზგასმა მდგომარეობის ნესიერად გაანალიზების საშუალებას არ იძლევა და, შესაბამისად, პრობლემებიც ვერ გვარდება. შედეგად, ისეთი ვითარება იქმნება, როგორსაც ლარი დაიმონდა „დემოკრატიის ინსტიტუციურ სიცარიელეს“ უწოდებს გარდამავალი პერიოდის ქვეყნებში.⁷⁴

და ბოლოს, არის ერთი საკითხი, კერძოდ, ეროვნული იდენტობა და მისი ზემოქმედება სახელმწიფოსა და დემოკრატიის მშენებლობაზე. საქართველოს სახელმწიფოებრიობის საძირკვლის სულ პირველი (და, ამავე დროს, გამანადგურებელი) სამშენებლო ბლოკები გახლდათ კულტურული წარმოდგენები ქართველების განსაკუთრებულობაზე, რასაც აძლიერებდა რეგიონში მათი ისტორიული უპირატესობის აქცენტირება, ეს უპირატესობა არსებითად უდავო იყო საბჭოთა პერიოდში. პოსტსაბჭოურ რეალობაში კი, სწორედ ამ წარმოდგენებმა აღარ მისცეს საშუალება ქართველ პოლიტიკოსებს ალტერნატივები მოეძიათ ქვეყნის ტერიტორიულ მოწყობისთვის.

ქართველებს „ეთნიკური“ მიკუთვნებულობის ძლიერი განცდა აქვთ, ეს მრწამსია, რომ ქართველობა წარმომავლობით არის განსაზღვრული და ამას განუსყვეტილ იმეორებენ მწერლები და პოეტები, ყურნალისტები, სუფრასთან შეკრებილი ადამიანები; ეს ისმის საბავშვო ბალებში, პარლამენტში და სატელევიზო გადაცემებშიც. გამსახურდიას პრეზიდენტობის დროს შიდაეთნიკურმა ურთიერთობებმა კრიზისის უმაღლეს ნერტილს მიადანია, სახელმწიფოს მიერ ქართველობის განდიდების შედეგად. ათიოდ

ნლის შემდეგ, ვარდების რევოლუციის წინა პერიოდში გავრცელებულმა ჭორებმა რეფორმისტ პოლიტიკოსზე, ზურაბ ჟვანიაზე, რომელსაც ებრაული და სომხური წარმომავლობა ჰქონდა, კარგად წარმოაჩინა რამდენად მიდრეკილია ქართული პოლიტიკა ასეთი თემებისადმი (2011 წელს პრეზიდენტი სააკაშვილი მისდამი არაკეთილგანწყობილმა რუსთაველის თეატრის რეჟისორმა რობერტ სტურუამ სომხობაში „დაადანამაულა“).⁷⁵ დღეს საქართველოში მოქმედებს ლიბერალური კანონი მოქალაქეობის შესახებ, რომელიც საცხოვრებელ ადგილ-სამყოფელს ეფუძნება, მაგრამ 1990-იანების ბოლოს ხალხი მაინც მხარს უჭერდა ეროვნების რეკვიზიტების შენარჩუნებას ოფიციალურ დოკუმენტებში, მათ შორის, შიდა მოხმარების პასპორტებში. გურამ შარაძე, ერთ-ერთი პოპულარული ხმა ქართულ პოლიტიკაში და მოძრაობის „საქართველო უპირველეს ყოვლისას“ ლიდერი, რომელსაც მხარს უჭერდა მწერალთა კავშირიც, ეროვნების რეკვიზიტების ამოღებას დოკუმენტებიდან ადარებდა საქართველოს გასვლას კოსმოპოლიტიზმის საცდელ პოლიგონზე.⁷⁶ 2002 წლის პანელური გამოკითხვის შედეგების მიხედვით, რესპონდენტთა 61.0% ფიქრობდა, რომ ეთნიკურ ქართველებს უპირატესობა უნდა მინიჭებოდათ საჯარო სამსახურში და 67.4% მიაჩნდა, რომ საქართველოში არამაცხოვრებელ ქართველებს უფრო მეტი უფლება უნდა ჰქონოდათ მიწაზე, ვიდრე საქართველოს არაქართველ მოქალაქეებს.⁷⁷ აფხაზებიც და ოსებიც ასევე სვამენ მახვილს ეთნიკურ უპირატესობაზე თავიანთ არაოფიციალურად აღიარებულ სახელმწიფოებში. 2006 წლის გამოკითხვაში, ქართველების 28.5% უნდობლობით იყო განწყობილი სომხებისადმი, ხოლო 26.5% – აზერბაიჯანლებისადმი, თუმცა, შეუწყნარებლობა სხვა ეთნიკური ჯგუფებისადმი არ ჩანს ქალაქად და, განსაკუთრებით, სოფლად. ქართველები გაცილებით შეუწყნარებლები არიან ჰომოსექსუალებისადმი, ნარკომანებისა და რელიგიური სექტანტებისადმი.⁷⁸

ქართველთა განსაკუთრებულ ეროვნულ თვითშეგნებას ხშირად ახლავს სახელმწიფო რელიგიასთან იდენტიფიცირებაც. საქართველო ისტორიულად ტოლერანტული მრავალკონფესიური სახელმწიფოა, მაგრამ ქართველების დემონსტრაციულმა ერთგულებამ ეკლესიისადმი, რომელიც კატეგორიულად უარყოფს ეკუმენიზმს და „უცხოურ სექტებსაც“ (მაგალითად, ორმოცდაათიანელებს და იეჰოვას მოწმეებს) და რომელიც აცხადებს, რომ „ქართველობა“ და ქრისტიანობა განუყოფელია, სერიოზული გავლენა იქონია სახელმწიფოსა და უმცირესობების ურთიერთობებზე, მათ შორის, მუსლიმან ქართველებთან ურთიერთობებზეც. ქართველთა უმეტესობისთვის რელიგია კულტურულ გერბს უფრო წარმოადგენს, ვიდრე მეტაფიზიკურ გამოცდილებას, მაგრამ დამოუკიდებლობის შემდეგ რელიგიის, ხალხისა და სახელმწიფოს შერწყმა, რასაც ახალი, 2004 წელს მიღებული ხუთჯვრიანი დროშაც განასახიერებს სიმბოლურად, კიდევ უფრო გააძლიერა ბარიერები უმცირესობათა ინტეგრაციის გზაზე.⁷⁹ 2006 წლის გამოკითხვაში, ქართ-

ველთა 66.2%-მა აღნიშნა, რომ სხვა რელიგიურ ჯგუფებს არ მისცემდა იმავე უფლებებს, რაც ქართულ ეკლესიას ჰქონდა მინიჭებული; უმრავლესობა არ მისცემდა ორმოცდაათიანელებსა და იეპოვას მონმეებს რელიგიური რიტუალების ჩატარების უფლებას.⁸⁰ ქართული ეკლესიის დაცვას „დასავლეოისადმი“ მტრული განწყობილებაც ახლავს. გამსახურდიას პრეზიდენტობის დროინდელი დევიზი „ძირს ბუმი! ძირს კომუნიზმი!“ იყო, შევარდნაძის პრეზიდენტობის დროს სოროსის ფონდის გაძევებას ითხოვდნენ, ხოლო დღეს ლეიბორისტული პარტიის ლიდერი შალვა ნათელაშვილი გმობს სააკაშვილს [ატლანტიკის] ოკეანის წყლის დაღვევისთვის, ანუ დასავლეთში მიღებული განათლებისა და ქართული ეროვნული და რელიგიური ფასეულობების შერყვნის გამო.

ბევრი ქართული განწყობა შეესაბამება, რასაც რონალდ ინგლექარტი თავის ნაშრომში უწოდებს „გადარჩენას“ ან „მატერიალისტურ“ ღირებულებებს. მათი ფოკუსირება ხდება ისეთ ეკონომიკურ საკითხებზე, როგორიცაა, ბრძოლა ფასების ზრდის წინააღმდეგ და ნესრიგის დაცვა. პოსტმატერიალისტური ღირებულებები კი, მეორე მხრივ, ფოკუსირდება თვითგამოხატვაზე და ხასიათდება სამოქალაქო უფლებების დაცვითა და საზოგადოების მონაწილეობის ხელშეწყობით ხელისუფლების გადანყვეტილებებში. ეს ღირებულებები უფრო მდიდარ და სტაბილურ დემოკრატიებში გვხვდება.⁸¹ გადარჩენის ღირებულებები ტრადიციული საზოგადოებების დამახასიათებელია, რომელთა ნევრებიც ინტერპერსონალური ნდობის დაბალი დონით (ოჯახისა და ახლო მეგობრების წრის გარეთ), დაბალი შემოსავლებითა და ავტორიტეტისადმი რიდიტა და პატივისცემით გამოირჩევიან, რაც, უნდა ითქვას, რომ სწორად აღწერს საქართველოს. 2003 წლის პანელური გამოკითხვის შედეგების მიხედვით (ავტორებმა ინგლექარტის ღირებულებათა სკალა გამოიყენეს), საქართველოს მოქალაქეების 54%-მა ორივე, მატერიალისტური და პოსტმატერიალისტური ღირებულებები ირჩია; 43%-მა – მატერიალისტური (ნესრიგმა სძლია პიროვნულ თავისუფლებას) და მხოლოდ 3%-მა აირჩია მხოლოდ პოსტმატერიალისტური ღირებულებები.⁸² როგორც ინგლექარტი ფიქრობს, საზოგადოება, რომელიც მატერიალისტური ღირებულებებს ანიჭებს უპირატესობას, სტატისტიკურად, სავარაუდოდ, ვერ შეძლებს სტაბილური დემოკრატიის შექმნას. თუმცა, ბევრ სტაბილურ და საქართველოზე გაცილებით მდიდარ დემოკრატიულ სახელმწიფოში, მაგალითად, ირლანდიაში, ესპანეთსა და იაპონიაში, დემოკრატიულ სტრუქტურებთან თანაარსებობენ პირად ეროვნულებაზე დაფუძნებული ფართო ტრადიციული ქსელები. გამოკითხვათა უმრავლესობაში ქართველები ხაზს უსვამენ თავიანთ ეროვნულებას პირადი კავშირებისადმი, თუმცაღა, გაცნობიერებული დემოკრატიული ღირებულებებისადმიც გამოხატავენ ლოიალურობას. 2009 წლის გამოკითხვაში, რესპონდენტთა 70%-ზე მეტმა უპირატესობა მიანიჭა ისეთ პოლიტიკურ სისტემას, რომელიც უზრუნვე-

ლყოფდა თავისუფლებას, თანასწორ პოლიტიკურ და სამოქალაქო უფლებებს, ანგარიშვალდებულებასა და გამჭვირვალობას.⁸³ ისტორიულად ქართველების მიერ ევროპასთან იდენტიფიცირება დემოკრატიათა ბოლომდე გაცნობიერებულს არა, მაგრამ სასურველ სიკეთედ ქმნის.

პრეზიდენტი სააკაშვილი, თავისი ამომრჩევლების მსგავსად, წესრიგსაც დიდ მნიშვნელობას ანიჭებს და დემოკრატიულ უფლებებსაც. განათლებული, პროდასავლელი და დისციპლინის მომხრე კაცი, თავს კომფორტულად იგრძნობდა აშშ-ს ჩაის პარტიის წრეებში. სამხედრო-მილიტარისტული ღირებულებებისა და მკაცრი სისხლის სამართლებრივი პოლიტიკის მხარდაჭერასთან ერთად, ის სამოქალაქო ინტეგრაციისა და დეცენტრალიზაციის პროგრამების ადვოკატირებასაც ეწევა, თანაც უფრო ლიბერალური პროგრამების, ვიდრე ზოგიერთი ევროპული სახელმწიფო ახორციელებს ეროვნულ უმცირესობებთან მიმართებაში. სააკაშვილი რელიგიური შემწყნარებლობისკენ მოუწოდებს მოქალაქეებს, მაგრამ არ აკრიტიკებს ეკლესიას, რომელიც რელიგიურ განხეთქილებებს უწყობს ხელს. ეს პარადოქსები ასახავს იმ ღირებულებებს, რაც საერთო აქვს მატერიალისტურ და პოსტ-მატერიალისტურ ღირებულებებს შორის მოქცეულ უამრავ ქართველს. სააკაშვილი, თავისი თანამემამულეების მსგავსად, მოდერნიზმსა და ტრადიციას შორის მოძრაობს, ევროპული ყაიდის ინსტიტუციურ მშენებლობასაც უწყობს ხელს და ამასთან, მხოლოდ ერთგულებაზე დაფუძნებულ ქსელებს ეყრდნობა ჯიუტად, სწორედ იმ ქსელებს, რომლებიც ძირს უთხრიან ინსტიტუციურ ეფექტიურობას. ის დემოკრატია ბუნებით და არალიბერალი.

დასკვნა

ქართული საზოგადოება მეტამორფოზას განიცდის. ტრადიციულისა და ახლის ნარევი არაერთგვაროვანია; დემოკრატიათა ღირებულებები, მაგალითად, კანონის წინაშე თანასწორობა და მანიფესტაციის უფლება, გვერდიგვერდ არსებობს არატოლერანტულ განწყობებთან მარგინალური ჯგუფებისადმი, მაგალითად ჰომოსექსუალებისადმი თუ რელიგიური უმცირესობებისადმი. ინსტიტუციური და საზოგადოებრივი პოლიტიკის განვითარების მხრივ, მდგომარეობა გამოსწორდა, მაგრამ როგორც ამ ნიგნის დანარჩენი თავებიდან შევიტყობთ, პროცესი მძიმედ მიმდინარეობს და მრავალეროვნული დემოკრატიული სახელმწიფოს მშენებლობის გზაზე ბევრი ფსიქოლოგიური და კულტურული დაბრკოლებაა, ისევე როგორც ფინანსური თუ ინსტიტუციური. სამი ფაქტორი – დაძაბულობა („თავსებადობის“ პრობლემა) ტრადიციულ ღირებულებებსა და თანამედროვე ინსტიტუტების მოქმედ ნორმებს შორის, ადამიანებს შორის ერთმანეთისადმი დაბალი ნდობა (2008 წელს გამოკითხულ ქართველთა მხოლოდ 18% მიიჩნევდა თავის თანამე-

მამულეებს სანდოდ) და მხოლოდ საქართველოსთვის დამახასიათებელი კულტურული ნაციონალიზმი, გადაეღობა ინკლუზიური ნაციონალური საზოგადოებისა და ლეგიტიმური სახელმწიფოს შექმნას.⁸⁴ თანამედროვე საზოგადოებრივი ცხოვრება, თავისი მაღალპროფესიული ბიუროკრატით, გავლენიანი საჯარო ინსტიტუტებით, ქმედითი პარტიებით, პასუხისმგებელი კანონმდებლებით და მოქალაქეობრიობის შეგრძნებით ჯერჯერობით ისევ მისწრაფებად რჩება ქართველებისთვის.

თავი მეორე

რევოლუციის წინაპირობები

ღონლეულების მანძილზე საბჭოთა კავშირი მის მიერ კოლონიზებული ქვეყნების ელიტებს კოოპტაციისა და კარიერული ზრდის შესაძლებლობებით იმადლიერებდა. საბჭოთა კავშირი ასიმილაციისა და პოზიტიური დისკრიმინაციის პოლიტიკას ატარებდა და, მიუხედავად სტალინის ადრინდელი სისასტიკისა, გასაოცარ წარმატებას მიაღწია სტაბილური მრავალეროვნული იმპერიის შენარჩუნებაში. საბჭოური ხელისუფლებები უკრაინაში, ყაზახეთში, საქართველოსა და ყველა სხვა რესპუბლიკაში გაერთიანებული იყვნენ სახელმწიფოს მიერ, რომელსაც, იური სლენკინის თქმით, გამოყოფილი ჰქონდა მათთვის ცალ-ცალკე ოთახები ერთ კომუნალურ ბინაში.¹ ურთიერთობას ბინის მესაკუთრესთან მდგმურები ჭკვიანური და მრავალფეროვანი გზებით აყალიბებდნენ. ოთახების „დიზაინი“, „ურთიერთობა მესაკუთრესა და მდგმურს შორის“, მეზობლობის ხასიათი და ადგილობრივი „ბოსების“ ფსიქოლოგია – ამ ყველაფერმა თავისი ნვლილი შეიტანა 1980-იან წლებში წამოწყებულ მზარდ ეროვნულ მოძრაობებს შორის არსებულ ფართო განსხვავებებში. მაგალითად, საქართველოში რუსი ეროვნების მცხოვრებთა მცირე რაოდენობამ და საქართველოსთვის საბჭოთა ხელისუფლების მიერ დადგენილმა ადმინისტრაციულმა მოდელმა – რომელიც მოიცავდა ორ ავტონომიურ რესპუბლიკას და ერთ ავტონომიურ ოლქს – გადამწყვეტი გავლენა იქონია დამოუკიდებლობის მოპოვების შემდეგ საქართველოს რევოლუციის კურსზე.

1991 წელს, 1918 წლის მსგავსად, ქართველებს თავს მოახვიეს დამოუკიდებლობა, რომელსაც ისინი არ ელოდნენ. ეს დამოუკიდებლობა მათ მოსკოვის წინააღმდეგ ხანგრძლივი ეროვნული ბრძოლით კი არ მოუპოვებიათ, არამედ ცენტრალურ დონეზე ძალაუფლების დაშლის შედეგად. ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა მეოცე საუკუნის მინურული საქართველოში ვერ შეედრებოდა „სოლიდარობის“ ან ლიტვის მძლავრ იატაკქვეშა ქსელს. ქართული ნაციონალიზმი არასდროს წარმოადგენდა მასობრივ პოლიტიკურ მოძრაობას და მას არ შეუქმნია იატაკქვეშა ორგანიზაციები, რომლებიც მოგვიანებით გაჩნდა სახალხო ფრონტების ან ერთიანი ნაციონალური მოძრაობის სახით. სახალხო

ფრონტები არსებით როლს ასრულებდნენ იმ გარდაქმნებისთვის, რომლებიც არაძალადობრივი გზით, მოლაპარაკებით განხორციელდა აღმოსავლეთ ევროპასა და ბალტიისპირეთის ქვეყნებში. საქართველოში კი სახალხო ფრონტი დაგვიანებული გამოდგა და მას არასოდეს მიუღია ლეგიტიმურობა როგორც ეროვნულ ორგანიზაციას. საქართველოს ეროვნული მოძრაობა „პერესტროიკამდე“ კონცენტრირებული იყო „კულტურის“ საკითხებზე – ეს იყო ენა, ისტორიის განმარტება, ქართული ხელოვნების ძეგლების დაცვა, და ამ მოძრაობას სათავეში საზოგადო მოღვაწეები – ინტელექტუალები ედგნენ. საქართველოში ყველაზე მნიშვნელოვანი საპროტესტო აქციები ომის შემდგომ საბჭოთა პერიოდში მიმართული იყო სტალინის კულტის დასაცავად (1956 წელს) (სტალინი დაიბადა საქართველოს პატარა ქალაქ გორში) და ქართული ენის დასაცავად (1978 წელს).² ისტორიკოსების, დრამატურგების, რეჟისორებისა და ფილოსოფოსების თვითმარქვია როლმა და უმრავლესობის უფლებებისა და ეთნიკური პრივილეგიების გაუზარებელმა ინტერპრეტაციამ 1980-იანი წლების ბოლოს საქართველოში „მორალის პოლიტიკის“ პერიოდი მოიტანა. ემოციამ, დრამამ და თეატრალურმა სიმბოლიზმმა გამოდევნა პრაგმატიზმი, დიალოგი და თანამშრომლობა.

საბჭოური მოდერნიზაციის სამოცდაათმა წელიწადმა, მათ შორის, საყოველთაო განათლებამ, წერა-კითხვის ცოდნამ და ეკონომიკურმა განვითარებამ ნიღაბი ააფარა სუსტ ქართულ ეროვნულ საზოგადოებას. საქართველოს ერთიანობის – რომელიც დასავლელ პოლიტიკოსებს შთააგონებდა, საბჭოთა ტოტალიტარიზმში ბზარები ეძებნათ – ზედაპირის ქვემოქვეულიყო სოციალურად დაყოფილი და ეთნიკურად დანაწევრებული საზოგადოება. ქართული საზოგადოება, რომელშიც დომინირებდა ზედმეტად განებივრებული ქართული კულტურული ელიტა, რომელიც შეუჩვეველი იყო პასუხისმგებლობას და ძალაუფლების განხორციელებას, გოგოლის ცნობილი „ტროიკის“ მსგავსად გაქანდა დამოუკიდებლობისაკენ. მასობრივი ორგანიზებული ეროვნული მოძრაობის არარსებობამ და ძლევამოსილ მფარველებსა და პერსონალიებზე ტრადიციულმა დამოკიდებულებამ ხელი შეუწყო ინტელექტუალებისა და ახალგაზრდა აქტივისტების, რევოლუციის „მეოხების“ არამდგრადი ჯგუფის ჩამოყალიბებას, რომელიც დიდ მნიშვნელობას არ ანიჭებდა საზოგადოებრივ აზრს თუ კოალიციების შექმნის აუცილებლობას. ეს იყო რისხვის და ძალაუფლებისკენ ლტოლვის, მაგრამ მოსახლეობას და მის პრობლემებს მონყვეტილი პოლიტიკა. ქართული აქტივისტებისთვის დამოუკიდებლობა, თელი ჯაფარიძის თქმით, „სულიერი მდგომარეობა“ იყო.³ დამოუკიდებლობაზე ოცნებასთან ერთად ეროვნული მოძრაობის ზმანებებმა თავზარი დასცა მათ, ვინც შორს იდგა ეროვნული მოძრაობისაგან ან სკეპტიკურად იყო განწყობილი მის მიმართ. ქართველების ახალი ფილოსოფია უმრავლესობის უფლებებთან

დაკავშირებით უაღრესად დაუპირისპირდა უმცირესობათა თემების მოთხოვნებს, რაც ჩანასახშივე ძირს უთხრიდა ქართულ დემოკრატias.

საქართველოს ეროვნულმა მოძრაობამ რამდენიმე ეტაპი განვლო. იგი 1980-იან წლებში დაიწყო, ირლანდიური და ამერიკული რევოლუციების მსგავსად, დამოუკიდებლობისათვის მებრძოლი ზომიერი „საკონსტიტუციო“ მოძრაობის ფორმით. მას სათავეში ჩაუდგნენ ყოფილი კოლონიური ელიტარული წრეების წარმომადგენლები და მათი შთამომავლები – საქართველოს პარტიული ორგანიზაციის წევრები და მათდამი სიმპათიით განწყობილი ადამიანები. ისინი შეზღუდული მიზნებით გამოირჩეოდნენ და ტაქტიკურ საკითხებში წარმოქმნილი უთანხმოებები მწვავე დაპირისპირებას იწვევდა უფრო რადიკალურად განწყობილ წარმომადგენლებთან. რევოლუცია გადაიზარდა ძალადობაში, საკუთარ თავთან დაპირისპირებაში.⁴ მას შემდეგ, რაც რევოლუციამ ქუჩებში გადაინაცვლა, თავი იჩინა ქართულ საზოგადოებაში დიდი ხნის განმავლობაში არსებულმა დაფარულმა სოციალურმა და კულტურულმა უთანხმოებებმა, რამაც დაამსხვრია ტოლერანტულ და დემოკრატიულ რესპუბლიკაზე გადასვლის მოლოდინი. 1991 წლის აგვისტოს წინა პერიოდში მოწოდებებმა დამოუკიდებლობისაკენ ჩაახშო ყველა სხვა მოწოდება, თუმცა საქართველოს რევოლუცია იმაზე მეტი იყო, ვიდრე მხოლოდ „ეროვნული“. ზედაპირის ქვეშ დულდა სოციალური უთანხმოებები, ასევე რეგიონული უთანხმოებები და უკმაყოფილება პრივილეგიებულ მდგომარეობაში მყოფთა მიმართ. საქართველოში კლასობრივი პოლიტიკა, ახლადგათავისუფლებული საბჭოთა რესპუბლიკების უმეტესობის მსგავსად, თითქმის შეუმჩნეველი იყო რევოლუციის წინა პერიოდში, მაგრამ ეროვნული ბრძოლის მნიშვნელოვანი შემადგენელი იყო მინასთან და ხელფასების ზრდასთან დაკავშირებული მოთხოვნები და ხალხის გაღიზიანება პოლიტიკური მესვეურების, მაფიოზური ჯგუფებისა და კორუმპირებული პოლიტიკოსების მიმართ.

რევოლუციის წინა პერიოდი

საბჭოთა ხელისუფლების ბოლო ათწლეულებში საქართველოს „ადამიანური კაპიტალის“ (როგორც პუტინამი უწოდებს) მნიშვნელოვანი ოდენობა ჰქონდა. 1987-1988 წლებში რესპუბლიკის ყოველი 1000 მცხოვრებიდან 16.3, 19-დან ერთ-ერთ უმაღლეს სასწავლებელში სწავლობდა, ხოლო ყოველი 1000 მცხოვრებიდან 159-ს ჰქონდა უმაღლესი ან არასრული უმაღლესი განათლება. დედაქალაქში – თბილისში – 24.9 პროცენტს – მოსახლეობის ერთ მეოთხედს – ჰქონდა უმაღლესი განათლება. 1970-1989 წლებში მეცნიერთა და მკვლევართა რაოდენობა 50 პროცენტით გაიზარდა. განათლების სისტემაში შედიოდა 131 სამეცნიერო-კვლევითი დაწესებულება, რომელთა

უმრავლესობა წარმოადგენდა პრესტიჟული საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ნაწილს. 1970-1989 წლებში ქალაქების მოსახლეობის რაოდენობა 47.8 პროცენტიდან 55.8 პროცენტამდე გაიზარდა. ამ რიცხვში თბილისის მოსახლეობა მთლიანი რაოდენობის დაახლოებით 48 პროცენტს შეადგენდა. მაღალი იყო ახალგაზრდების პროცენტი – 1989 წელს თითქმის ერთ მესამედს შეადგენდნენ 19 წლამდე ასაკის ახალგაზრდები. დასაქმებული მოსახლეობის ერთი მეოთხედი დაწესებულებებში მუშაობდა.⁵ ეს შთამბეჭდავი რიცხვებია, რომლებიც ახასიათებს დინამიკურად განვითარებად საზოგადოებას. თუმცა მოსახლეობაში ქალაქის, განათლებული და ახალგაზრდა მოსახლეობის სიჭარბე პრობლემა იყო. საქართველოში, ისევე, როგორც სსრკ-ის ნებისმიერ ადგილას, ეკონომიკა დაღმასვლას განიცდიდა და კარგი სამუშაოს პოვნა ძნელი იყო. აღინიშნებოდა არქიტექტორების, ინჟინრების, მუსიკოსებისა და მხატვრების სიჭარბე, სახეზე იყო სულ უფრო მწვავე სოციალური და ეკონომიკური სიდუხჭირის ნიშნები, მათ შორის, ყველაფრის დეფიციტი, საკვებ პროდუქტებზე ნორმების დანესება, ცინიკური დამოკიდებულება ოფიციალური იდეოლოგიისადმი, ეკლესიის მიმართ ინტერესის აღდგენა და სისხლის სამართლის დანაშაულებისა და ნარკოტიკების მოხმარების ზრდა, რამაც ააჭრელა ქართული გაზეთები და სატელევიზიო ეკრანები. არაფერი არ იყო წესრიგში.

ეკონომიკური ზრდისა და მოხმარების შემცირებასთან ერთად, ასი-მილაციისა და შეზღუდული თვითმმართველობის საბჭოურმა იმპერიულმა მოდელმა დაკარგა თავისი მიმზიდველობა. საბჭოთა კავშირმა დაიწყო ჩამორჩენა დასავლეთის ქვეყნებთან ეკონომიკისა და სამხედრო სფეროებში კონკურენციაში. ხდებოდა მოსკოვის გადაწყვეტილებების საბოტაჟი ადგილობრივი ელიტების მხრიდან. ამ ტენდენციის შესაჩერებლად 1972 წელს ედუარდ შევარდნაძე საქართველოს კომუნისტური პარტიის პირველ მდივნად დაინიშნა. საბჭოთა კავშირისადმი მიძღვნილ ნაშრომში კეროლან ჰამფრი აღწერს 1980-1990-იან წლებში მის მიერ „სუბურენიტეტებად“ წოდებული ინსტიტუციური ქსელებისა და ნახევრად ოფიციალური სისტემების დამლუპველ ზრდას, რამაც ძირი გამოუთხარა ცენტრის ეკონომიკურ და პოლიტიკურ ძალას.⁶ საქართველოში ადგილობრივი უმაღლესი წრეების წარმომადგენლები საკუთარ ინტერესებს ატარებდნენ ისეთი სახელმწიფო ინსტიტუტებით, როგორებიც არის უმაღლესი სასწავლებლები, ფაბრიკა-ქარხნები და კოოპერატივები, საქონლის გადამისამართების, ნათესავ-მეგობრების სამსახურში აყვანისა და ყალბი დიპლომების გაცემით.⁷ სახელმწიფოს მიერ სუბსიდირებული ქართველი „კულტურული მოხელეები“ – კინოფილმებში, ლიტერატურასა და თეატრში – იყენებდნენ შეფარულ გზავნილს, მეტაფორას ან სხვა ეზოპესეულ სტრატეგიულ ხერხებს საბჭოური წყობისთვის ძირის გამოსათხრელად.⁸ უფრო დაუფარავ წინააღმდეგობას გამოხატავდნენ დისიდენტები, მაგალითად, საქართველოს ჰელსინკის ჯგუფი, რომელიც 1975 წელს, ჰელსინკის შეთანხმების ხელმოწერის

შემდეგ შეიქმნა, ასევე სტუდენტური მოძრაობა, რომელმაც 1978 წელს გაილაშქრა ქართული ენის დასაცავად, როდესაც მას დაემუქრა სახელმწიფო ენის სტატუსის ჩამორთმევის საფრთხე, და მცირე რაოდენობის იატაკქვეშა აქტივისტები, რომლებმაც 1983 წელს ლიად გააპროტესტეს რუსეთ-საქართველოს შორის 1783 წელს დადებული გეორგიევსკის ტრაქტატის ორასი წლის იუბილე. მოსკოვი ცდილობდა კონტროლის შენარჩუნებას ცენზურის, ადამიანების დაპატიმრებისა და არალოიალური ელემენტებისგან წმენდის პოლიტიკის განხორციელებით, მაგრამ მისი არჩევანი შეზღუდული იყო, რადგან პოლიტიკური ნება დღითიდღე სუსტდებოდა და მმართველ წრეებში სულ უფრო იჩენდა თავს კორუფცია. გორბაჩოვი შეეცადა, განემტკიცებინა საბჭოური კონტროლი ეკონომიკის რესტრუქტურისა და კომუნისტური პარტიის რეორგანიზაციისა და საერთაშორისო გარემოს ტრანსფორმირების გზით.

როგორც აღმოჩნდა, გორბაჩოვის რეფორმებმა ძირი გამოუთხარა მთლიან პოლიტიკურ სტრუქტურას, მათ შორის, მის იმპერიულ საყრდენებს. რესპუბლიკებში „პერესტროიკამ“ ბიძგი მისცა ორმაგ პროტესტს – პროტესტს კომუნიზმის წინააღმდეგ ქვეყნის შიგნით და პროტესტს მოსკოვის კოლონიალიზმის წინააღმდეგ. საბჭოთა რესპუბლიკებში მომხდარი გარდატეხის რევოლუციების ტემპი, მიმართულება და პრობლემები ძალზე განსხვავდებოდა ერთმანეთისაგან. საქართველოში რევოლუციური მოძრაობის პირველ ეტაპზე – 1980-იანი წლების შუა პერიოდში – დომინირებდა ბრძოლა ნაციონალიზმის ორ ურთიერთსაწინააღმდეგო კონცეფციას შორის; ეს იყო კომპარტიის „ოფიციალური ნაციონალიზმი“, რომელსაც მმართველი წრეები უჭერდნენ მხარს, და ქუჩის პოპულისტური ნაციონალიზმი. ამ კონფლიქტში გარდატეხის წერტილად იქცა 1989 წლის 9 აპრილი, როდესაც ქართველი დემონსტრანტების სასტიკმა დარბევამ საბოლოოდ მოუღო ბოლო კომუნისტური პარტიისადმი ნდობას და გააძლიერა დამოუკიდებლობისკენ მოწოდებები. ეს იყო დასასრული, ჰანტინგტონის თქმით, დემოკრატიისკენ გადანაცვლება „ტრანსფორმაციის“ გზით, როდესაც მმართველი ელიტა ხელმძღვანელობს დემოკრატიზაციის პროცესს და ოპოზიცია შესუსტებულ ხელისუფლებასთან თანამშრომლობს ძირითადი რეფორმების გასატარებლად. საბოლოო ეტაპია „ჩანაცვლება“, როდესაც ხელისუფლებას აღარ შეუძლია მართვა და ოპოზიცია ხელში იღებს მართვის სადავეებს.⁹

1989 წლის აპრილის შემდეგ ოპოზიციის მოთხოვნები ეკონომიკურ დამოუკიდებლობასთან, თვითმმართველობასა და კულტურულ უფლებებთან დაკავშირებით შეიცვალა პოლიტიკური დამოუკიდებლობის, საბჭოთა ჯარების გაყვანისა და თავისუფალი არჩევნების ჩატარების მოთხოვნებით. დებატების წარმართვის პირველობამ გადაინაცვლა ახალ პარტიებთან, რომლებიც ჩამოაყალიბეს ყოფილმა დისიდენტებმა მერაბ კოსტავამ, ზვიად გამსახურდიამ, ზურაბ ჭავჭავაძემ და გია ჭანტურიამ;

სწორედ ისინი ხელმძღვანელობდნენ საბჭოთა ხელისუფლებაზე შეტევას. 9 აპრილის შემდეგ პარტიის ძალაუფლების შესუსტებით დაიმედებული ქართველები უერთდებოდნენ უწყვეტ რეჟიმში მიმდინარე დემონსტრაციებს, ხელს აწერდნენ უამრავ პეტიციას, აქტივისტები კი ხშირად შიმშილობდნენ საკუთარი მოთხოვნების დაკმაყოფილების მიზნით. ქუჩა კარნავალს დაემსგავსა: ყოველ ნაბიჯზე დაინახავდით საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის (1918-1921) შინდისფერ დროშებს, შავ ანაფორიან მღვდლებს, მთავრობის სახლის (რუსთაველის გამზირზე მდებარე მინისტრთა საბჭოს შენობის) სვეტებს შორის გაჭიმული იყო ანტისაბჭოური სლოგანები და ტარდებოდა გამოსვლები სახელდახელოდ მონყობილ ტრიბუნებზე, საიდანაც ისმოდა მონოდებები „რეალური“ დემოკრატიისაკენ.¹⁰ მაგრამ ეს იყო მანც დიალოგის და არა განხეთქილების დრო. ოპოზიციასა და საქართველოს კომპარტიის ხელმძღვანელებს შორის მრგვალი მაგიდის გარშემო გამართული ინტენსიური მოლაპარაკების შედეგად 1990 წლის ოქტომბერში ჩატარდა არჩევნები, რომელმაც ხელისუფლებაში მოიყვანა ზვიად გამსახურდია და ბლოკი „მრგვალი მაგიდა-თავისუფალი საქართველო“. იმ დროიდან მოყოლებული, ქართულმა რევოლუციურმა საგამ გადაინაცვლა მესამე, „ჩანაცვლების“, ეტაპზე. თუმცა, შექსპირის ტრაგედიის მსგავსად, გამარჯვების ეიფორიის ტალღა გაექანა თავისი ტრაგიკული დასასრულისკენ – მეოთხე, რადიკალური განბილების, რევოლუციის შემდგომი ეტაპისაკენ, რამაც ქვეყნის პირველი სახალხოდ არჩეული პრეზიდენტის განადგურება გამოიწვია.

რევოლუციის სათავეებთან

1985 წლის ივლისში ედუარდ შევარდნაძემ, რომელმაც თავის ქვეყანაში ბაზრის შეზღუდული რეფორმის ექსპერიმენტი ჩაატარა (აბაშისა და ფოთის ექსპერიმენტები), გორბაჩოვის ყურადღება მიიქცია და ამ უკანასკნელმა იგი მოსკოვში, საგარეო საქმეთა მინისტრის თანამდებობაზე მიიწვია. შევარდნაძე ძალზე არაპოპულარული იყო თავის ქვეყანაში მას შემდეგ, რაც მან 1984 წელს გასცა განკარგულება, დაეხვრიტათ თვითმფრინავის ოთხი ახალგაზრდა ქართველი გამტაცებელი, რომელთა საბჭოთა კავშირიდან გაქცევის მცდელობა მარცხით დამთავრდა. ქართველებს გული არ დასწყვეტიათ შევარდნაძის ნასვლის გამო. საბჭოთა პოლიტიკურს უფრო კონსერვატიულმა წევრებმა ხელი შეუწყვეს საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის პირველ მდივნად ჯუმბერ პატიაშვილის დანიშვნას. ეს იყო გამოცდილი, თუმცა ინიციატივას მოკლებული აპარატის მუშაკი, რომელმაც თავისი მოღვაწეობა გაძლიერებული ანტიკორუფციული კამპანიით დაიწყო. მან გააგრძელა შევარდნაძის ბრძოლა რელიგიის

წინააღმდეგ და თავს ესხმოდა „პარაზიტობას“, „სპეკულანტებს“ და „ანტისოციალურ ელემენტებს“. მოგვიანებით, 1989 წლის თებერვალში, მან დააპატიმრა ოპოზიციის ლიდერები, რომლებიც აპროტესტებდნენ 1921 წელს საქართველოში საბჭოთა შეიარაღებული ჯარების შემოჭრას. პატიაშვილი მაქსიმალურად დიდხანს ეწინააღმდეგებოდა დიპლომატიას ახალ „არაფორმალურ ჯგუფებთან“, რომლებიც საჯაროობის („გლასნოსტის“) გამოცხადებასთან ერთად აღმოცენდნენ. ამავე დროს, საზოგადოების მხრიდან ზენოლის პასუხად, 1988 წელს მან გაატარა ახალი კანონი, რომელიც განამტკიცებდა მოქალაქეთა მიერ მთავრობის კანონპროექტების თავისუფალი განხილვის უფლებებს და მხარი დაუჭირა სახალხო მოძრაობას 1988 წელს გორბაჩოვის მიერ შემოთავაზებული საკონსტიტუციო ცვლილებების წინააღმდეგ, რომლებიც ზღუდავდა საქართველოს მიერ საბჭოთა კავშირიდან გამოსვლის საკონსტიტუციო გარანტიას.¹¹ და მინც, შეეარდნაძქესთან შედარებით, რომელმაც უფრო არახელსაყრელ ვითარებაში გააფართოვა პოლიტიკური და ეკონომიკური ექსპერიმენტების საზღვრები და საქართველოს პრესა და კინო გახადა ერთ-ერთი ყველაზე საინტერესო საბჭოთა კავშირში, პატიაშვილი იყო კონსერვატორი, რომელმაც ვერ შეძლო მოეხდინა სწრაფი ადაპტირება შეცვლილ განწყობებთან.¹²

ყველაზე მნიშვნელოვანი პოლიტიკური გამოწვევა, გარდა იმ შიდა ინტრიგებისა, რომლებსაც პატიაშვილს მისი პარტიული მეტოქე სოლიკო ხაბეიშვილი უწყობდა, მას 1987 წლის ზაფხულში დაუდგა. თუ გავითვალისწინებთ ქართველების რომანტიკულ დამოკიდებულებას საკუთარი ქვეყნის ბუნებასთან, გასაკვირი არ იყო, რომ დამნაშავეები გარემოს დაცვაზე პასუხისმგებელი ადამიანები იყვნენ. რომანტიკულობა გარემოს დაცვასთან დაკავშირებით მრავალწლიანი ტრადიცია იყო საქართველოში.¹³ 1970-იანი წლებიდან მოყოლებული ქართველი დისიდენტები ლაპარაკობდნენ ეროვნული ძეგლებისთვის შექმნილი საფრთხეების შესახებ. ამის მაგალითები იყო თბილისში მე-13 საუკუნის მეტიხის ეკლესიის გარდაქმნა ახალგაზრდულ თეატრად ან გამსახურდიას ხმამაღალი კამპანია საბჭოთა არმიის პოლიგონის გაუქმების შესახებ მე-6 საუკუნის დავით გარეჯის სამონასტრო კომპლექსის მახლობლად.¹⁴ მაგრამ ყველაზე მეტად ქართველი აქტივისტები სამოქმედოდ გამოიწვია „საუკუნის მშენებლობად“ მონათლულმა კავკასიის სამთო რკინიგზამ, რომელიც საბჭოთა პოლიტიკურად თავიდან 1984 წლის მაისში დაამტკიცა. რკინიგზა ყველაზე პირდაპირი გზით დააკავშირებდა მოსკოვსა და საქართველოს, ვინაიდან მას უნდა გადაეკვეთა დიდი კავკასიონის ქედი 11 გვირაბით, 15 დერეფნით და 85 ხიდით. ისევე, როგორც ციმბირის მდინარეების კალაპოტის შეცვლის პროექტი, რომელიც მიზნად ისახავდა შუა აზიის ბამბის მინდვრების ირიგაციას, ეს იყო საბჭოთა ქვეყნის ერთ-ერთი ყველაზე გრანდიოზული ბოლო პროექტი. ექვსთვიანმა კამპანიამ, რომელსაც აწარმოებდნენ ქართველი ინტელექტუალები – მათ

შორის იყვნენ ისტორიული, კულტურული და ბუნების ძეგლთა დაცვის საზოგადოება, რუსთაველის საზოგადოების ეკოლოგიური ასოციაცია (რომელიც მოგვიანებით მწვანეთა მოძრაობაში გადაიზარდა) ანდა პირველი არაოფიციალური გარემოსდაცვითი ჯგუფი – კავკასიის კლუბი, აიძულა საქართველოს კომპარტია, გადაედო ეს მშენებლობა. პატიაშვილმა თავისი ოპონენტები „ხალხის მტრებად“ მონათლა.¹⁵ რკინიგზა, რომელიც გამიზნული იყო ამიერკავკასიის რესპუბლიკების ეკონომიკის განსავითარებლად და რუსეთის სამხედრო ძალებისთვის რეგიონში შეღწევის გასაიოლებლად, ქართული ოპოზიციის განცხადებით, გამოუსწორებელ ზიანს მოუტანდა მთის გარემოს, დააჩქარებდა მთებში მცხოვრები თემების დეპოპულაციას და დაბინძურებდა თბილისის წყალმომარაგებას. არაოფიციალურად ისმოდა შეშფოთება იმის გამო, რომ რკინიგზა ხელს შეუწყობდა რუსეთიდან საქართველოში მუშახელის მიგრაციის ზრდას.¹⁶

კამპანიის წარმატების შემდეგ გარემოსდაცვითი მოძრაობები მოყოლდნენ. კრიტიკის საგანი გახდა სვანეთში ხუდონის ჰიდროელექტროსადგურისა და არაგვის ხეობაში გაზსადენის მშენებლობა, ტყის ჩეხვა. საქართველოს მწვანეთა პარტია, რომელსაც სათავეში ედგა ახალგაზრდა ბიოლოგი – მომავალი პრემიერ-მინისტრი ზურაბ ჟვანია – ოფიციალურად 1989 წლის მაისში ჩამოყალიბდა, ხოლო დედამიწის დღე პირველად 1990 წლის 22 აპრილს აღინიშნა. ქართველებისთვის ჰესების კაშხლების, პოლიგონებისა და წყალმომარაგების დაბინძურების წინააღმდეგ მიმართული გარემოსდაცვითი კამპანიები ისევე იყო დაკავშირებული ისტორიასთან, დემოგრაფიულ ხელშეუხებლობასა და „უცხო“ ჯარების მათ ტერიტორიაზე ყოფნასთან, როგორც სუფთა ჰაერთან ან ხელუხლებელ ტყეებთან. 1989 წლის დეკემბერში ჩატარებული საქართველოს მწვანეთა პარტიის პირველი კონგრესის ლოგიკური დასკვნით გარემოს გაუმჯობესების ერთადერთი შანსი დაკავშირებული იყო საქართველოს ჭეშმარიტ პოლიტიკურ და ეკონომიკურ სუვერენიტეტთან.¹⁷

კავკასიის სამთო რკინიგზის პროექტის წარუმატებლობა იყო კარიბჭეში გაჩენილი ბზარი, რომელშიც ენერჯიულად შემოიჭრნენ ქართველი ნაციონალები. 1988 წლის შემოდგომაზე თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში შეიქმნა ნახევრად ოფიციალური პრესკლუბი „დამოუკიდებელი“ სტუდენტური ხმის გასაჟღერებლად, ხოლო ოქტომბერში შვიდმა ყოფილმა პოლიტპატიმარმა, მათ შორის ზურაბ ჭავჭავაძემ და მერაბ კოსტავამ, რომელიც 1987 წლის აპრილში დაბრუნდა ბანაკსა და გადასახლებაში ათწლიანი ცხოვრების შემდეგ – ჩამოაყალიბეს „ილია ჭავჭავაძის საზოგადოება“ – „არაოფიციალური“ ორგანიზაცია და პირველი სამართლებრივი გამონწვევა კომუნისტური პარტიის პოლიტიკური მონოპოლიისათვის.¹⁸ 1988 წელს ჩატარდა ოცდათვრამეტი მიტინგი და დემონსტრაცია, მათგან მხოლოდ ოთხი იყო ოფიციალურად დაშვებული.¹⁹ მოსკოვისადმი როგორც სომხეთის,

ასევე აზერბაიჯანის კომპარტიების დაუმორჩილებლობა (რამაც გამოიწვია 1988 წელს მთიან ყარაბაღში ტრაგიკული ომის გაჩაღება), საპროტესტო გამოსვლები აღმოსავლეთ ევროპაში და საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის შთამბეჭდავი მე-19 ყრილობა 1988 წლის ივნისში – ფსიქოლოგიური თრილერი, რომელმაც დაადასტურა რეალური პოლიტიკის შესაძლებლობა – საქართველოში მიმდინარე მასობრივ მიტინგებს განსაკუთრებულ სიმწვავეს ანიჭებდა. დამოუკიდებლობის დღის (26 მაისი) აღნიშვნა ან წითელი არმიის მიერ საქართველოს დაპყრობის (1921 წლის 25 თებერვალი) აღსანიშნავად გამართული იმიტირებული დაკრძალვის ცერემონიალები საბჭოთა მოქალაქეებს ემბრიონულ საქართველოს მოქალაქეებად გარდაქმნიდნენ. მთავარი ქალაქები შეუერთდნენ პროცესს და საქართველოს კომპარტიის ცენტრალურ კომიტეტში დაიწყო შემაშფოთებელი ანგარიშების შემოდინება მარაგების კრიზისისა და დაბნეულობის შესახებ პარტიის ადგილობრივ და რეგიონულ ორგანიზაციებში, რომლებსაც აღარ შესწევდათ უნარი, გაეკონტროლებინათ მათი მონოპოლიის წინააღმდეგ ამალგებული ხმების კაკოფონია. საქართველოს უმაღლესი საბჭოს პრეზიდიუმის 1988 წლის იანვრის სხდომაზე დელეგატმა ლიპარტელიანმა განაცხადა, რომ ლენტეხის რაიონში „ნელ-ნელა იშლება ახალი ეკონომიკური მეთოდები და ფორმები.“²⁰

უფრო მეტად შემაშფოთებელი ის ფაქტი იყო, რომ 1988 წლის მაისში სტუდენტებმა გააპროტესტეს აზერბაიჯანელების მიერ მიწის „უკანონო“ შექმნა თელავისა და გარდაბნის რაიონებში; იყო საზოგადოებრივი კონფლიქტები სომხეთთან ეროვნულ ძეგლთა იდენტიურობასთან დაკავშირებით, ხოლო 1988 წლის ოქტომბერში „არაფორმალების“ მიერ ორგანიზებულ იქნა მასობრივი მიტინგი სოფლის აზერბაიჯანელი მკვიდრის მიერ ქართველი გოგონას სავარაუდო გაუპატიურების გასაპროტესტებლად. ყოფილი ადამიანის უფლებათა დამცველების მეურვეობის ქვეშ მყოფი ქართული ნაციონალიზმი წინა პლანზე წევდა ისეთ თემებს, როგორებიცაა ადამიანების დევნა და დემოგრაფიული დაღმასვლა. საქართველოს კომუნისტური პარტია ცდილობდა სიტუაციის დაშოშმინებას. 1988 წლის მარტში საქართველოს უმაღლესი საბჭოს პრეზიდიუმმა დაუშვა შეზღუდული საზოგადოებრივი დემონსტრაციები; სექტემბერში თბილისის საქალაქო საბჭომ დაუშვა საზოგადოებრივი მიტინგები იპოდრომის ტერიტორიაზე, ხოლო 19 ნოემბერს საქართველოს უმაღლესმა საბჭომ უარყო გორბაჩოვის შემოთავაზებული საკონსტიტუციო ცვლილებები. იმავე თვეში პარტიამ ნებართვა გასცა რუსთაველის საზოგადოების – ზომიერი, მავანთა აზრით კი, კონფორმისტული – ინტელექტუალთა ორგანიზაციის შექმნაზე, რომელიც „არაფორმალების“ გავლენის საწინააღმდეგოდ ჩამოყალიბდა.²¹ მაგრამ პარტიამ ვერ შეძლო თავიდან აეცილებინა პატრიოტი პოეტის მუხრან მაჭავარიანის არჩევა საქართველოს მწერალთა კავშირის თავმჯდომარის თანამდებობაზე.²²

პარტიამ პატრიოტული თემატიკის მოშველიება სცადა. 1988 წლის ნოემბერში მან გამოაქვეყნა „ქართული ენის სახელმწიფო პროგრამა“, რომელმაც დასახა სახელმწიფო და კულტურულ დაწესებულებათა გაქართულების განრიგი.²³ 1989 წლის იანვარში პარტიულმა ხელმძღვანელობამ შექმნა 1930-იან და 1940-იან წლებში რეპრესირებულ პირთა რეაბილიტაციის კომისია, ხოლო 1989 წლის თებერვალში გამოაქვეყნა კიდევ ორი პროგრამა, რომლებიც ეხებოდა ისტორიული ძეგლების დაცვას და საქართველოს ისტორიის მხარდაჭერას.²⁴ პარტიული პრესა განიხილავდა მანამდე ტაბუდადებულ ისეთ საკითხებს, როგორცაა წითელი არმიის მიერ 1921 წელს საქართველოში შემოჭრა, ანტიბოლშევიკური ნაციონალისტური აჯანყება საქართველოში 1924 წელს, 1960-იანი წლების კორუფცია და პროსტიტუციის, სისხლის სამართლის დანაშაულის და ნარკომანიის პრობლემები. ამგვარმა ტაქტიკურმა სვლამ ხელი შეუწყო თბილისელების დაყოფას დამატებითი სარგებლით დაკმაყოფილებულ ზომიერ ინტელექტუალებად და რადიკალურ დისიდენტებად, რომლებიც ქუჩებში უკმაყოფილო ადამიანებს აგროვებდნენ. საბოლოოდ, პარტიამ უფრო ზომიერ ჯგუფებზეც კი დაკარგა კონტროლი. რუსთაველის საზოგადოებამ, რომელიც თვით პარტიის ქმნილება იყო, თავმჯდომარედ აირჩია აკაკი ბაქრაძე – საბჭოთა რეჟიმის დიდი ხნის კრიტიკოსი, რომელმაც შეცვალა პარტიის მორჩილი პოეტი ირაკლი აბაშიძე. ბაქრაძე ხალხს მოუწოდებდა დამოუკიდებლობისაკენ, პლურალიზმისაკენ, მიწაზე კერძო საკუთრებისა და დამოუკიდებელი პარტიების ჩამოყალიბებისაკენ.²⁵ პოლიციის მიერ საზოგადოებრივი მითინგების უგუხურმა დაშლამ და 1989 წლის მარტის სახალხო დემოკრატიული ყრილობის არჩევნებზე დაშვებულმა გაყალბებამ პარტიის დისკრედიტაცია მოახდინა. რაიონების სამოც პროცენტში – პატიაშვილის რაიონის ჩათვლით – წარმოდგენილი იყო მხოლოდ ერთი კანდიდატი, რასაც შედეგად მოჰყვა სამოცდაერთი პარტიული კანდიდატი ათ არაპარტიულ კანდიდატზე. რაიონებში, ჩვეულებისამებრ, იკვებნდნენ, რომ გამოცხადდა ამომრჩევლების 99.5%. შეზღუდული კონკურენციის მიუხედავად, არჩევნებმა ცხადყო, რომ პარტია-სახელმწიფო კვლავ ინარჩუნებდა კონტროლს.²⁶ თუმცა ერთი თვის თავზე პარტიის გამარჯვებას მოჰყვა ტრაგედია, რომელმაც სამუდამოდ დაასრულა კომუნიზმი საქართველოში.

9 აპრილი

9 აპრილს, გამთენიის 4 საათზე საბჭოთა და ქართულ პოლიტიკაში ყველაფერი შეიცვალა. განყდა ის სუსტი ძაფი, რომელიც აკავშირებდა საქართველოს ინტელექტუალურ ელიტას „პერესტროიკასთან“, ხოლო საქართველოს – რუსეთთან. ეს იყო საზარელი შეხსენება „პერესტროი-

კის" ყველა აქტივისტისა და მხარდამჭერისათვის, რომ საბჭოთა კავშირი პოლიციური სახელმწიფო იყო. გორბაჩოვის რევოლუცია სისხლით იყო გაჟღერებული და ეს მისთვის ისეთი მორალური ლაქა გამოდგა, რომელიც ვერასოდეს ჩამოირეცხა. იმ დილით საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქმა ილია II-მ მიმართა რუსთაველის გამზირზე, მთავრობის სახლის წინ შეკრებილ ათასობით ალელვებულ ახალგაზრდა მომიტინგეს, რომლებსაც ხელში სანთლები ეკავათ. პატრიარქმა გააფრთხილა ისინი მოსალოდნელი ძალადობის შესახებ და შეევედრა, დაშლილიყვნენ. მომიტინგეებმა, რომელთა გარშემო ფრიალებდა დროშები ილია ჭავჭავაძისა და საქართველოს მფარველი წმინდანის – წმინდა გიორგის გამოსახულებებით, ხოლო უკანა პლანზე, ნეოკლასიკური სტალინისტური სტილის სვეტებზე, გაკრული იყო ლოზუნგები საბჭოთა ოკუპაციის დასრულებისაკენ მონოდებებით, ერთხმად უარი განაცხადეს. რამდენიმე წუთში, მას შემდეგ, რაც ბოლო გამომსვლელმა გამოაცხადა, რომ „ეს არის ახალი ეპოქის დასაწყისი" და „ჩვენი ქვეყნის ისტორიის უდიდესი მომენტი", დემონსტრანტების სიმღერა გადაფარა ჯავშანტრანსპორტიორების გრუხუნმა ლენინის მოედნიდან და ძერჟინსკის ქუჩიდან.²⁷ რუსთაველის გამზირი გადაიკეტა საჯარისო ერთეულებისა და საბჭოთა კავშირის შინაგან საქმეთა სამინისტროს სპეცდანიშნულების დანაყოფების მიერ (კერძოდ, სასწრაფოდ განათავსეს ძერჟინსკის დევიზია გენერალ ლებედის მეთაურობით). ბარიკადები ტანკების მუხლუხებმა გასრისა, ხოლო ტრანშეების ამოსათხრელი გაღესილი ნიჩბებით, ხელკეტებითა და ცრემლსადენი გაზის შემცველი ბალონებით შეიარაღებულმა ჯარისკაცებმა დემონსტრანტების რიგებში შეაღწიეს და მჭიდრო წრე შემოხაზეს ახალგაზრდა მოშიშმილევების გარშემო. საბჭოთა ჯარისკაცების ოპერაციის შედეგად გარდაიცვალა 19 ადამიანი, მათ შორის, 16 ქალი და დაშავდა 427 ადამიანი.

9 აპრილი იყო წყალგამყოფი ქართულ რევოლუციურ მოძრაობაში, ისეთივე სიმბოლო, როგორც სისხლიანი ორშაბათი 1956 წელს უნგრეთში, მოძალადე იმპერიასა და ეროვნულ მონამეებს შორის შერკინებისა. ტრაგედია დაიწყო მას შემდეგ, რაც 1989 წლის 18 მარტს ოცდაათი ათასი აფხაზი (აფხაზეთის მთლიანი მოსახლეობის ერთი მესამედი) შეიკრიბა გუდაუთის რაიონის სოფელ ლიხნიში აფხაზეთისთვის საკავშირო რესპუბლიკის სტატუსის დაბრუნების (ანუ საქართველოდან გამოყოფის) მოთხოვნით. „ლიხნის მიმართვის" გამოქვეყნებამ და ქართულ-აფხაზურმა რამდენიმე შეხლა-შემოხლამ გამოიწვია მწვავე რეაქცია საქართველოში, მათ შორის, აფხაზი პარტიული ლიდერების რეპრესიები.²⁸ 4 აპრილს საპროტესტო გამოსვლებში მონაწილე სტუდენტებმა დაიკავეს მთავრობის სახლის ფართო კიბე, მოამზადეს საძინებელი ტომრები და შიმშილობა გამოაცხადეს. დემონსტრაციას შეუერთდნენ რადიკალური ლიდერები ზვიად გამსახურდია და გია ჭანტურია, რომლებმაც აქცია საქართველოს დამოუკიდებლობის,

აფხაზეთის ავტონომიის გაუქმებისა და საქართველოში ნატოს ჯარების შემოყვანის მოთხოვნად აქციეს. აფხაზეთის საკითხმა უკანა პლანზე გადაინია, ქართველები დიდ ნაკადებად ჩამოდოდნენ რეგიონებიდან და მიტინგებმა მთელი დედაქალაქი მოიცვა. ზოგ შემთხვევებში მიტინგებს უერთდებოდნენ არაქართველები, მაგალითად, ადგილობრივი სომხები. ქართველი აქტივისტები, კერძოდ, ილია ჭავჭავაძის საზოგადოების წევრები, მოუწოდებდნენ ქართულ-აფხაზური სოლიდარობისაკენ და აცხადებდნენ, რომ საბჭოთა მთავრობა ეთნიკური შუღლის ნაპერწკლებს აღვივებდა, რათა დაესუსტებინა ეროვნული მოძრაობა.

7 აპრილს პატიაშვილმა მოსკოვში გაგზავნა დეპეშა, რომელშიც ბრალს სდებდა „ექსტრემისტულ ელემენტებს“ „ქაოსის შექმნაში და პარტიისა და სახელმწიფო ინსტიტუტების სახელის შეურაცხყოფაში“ და მოითხოვდა „საგანგებო ღონისძიებების“ გატარებას.²⁹ 8 აპრილს შეიკრიბა პოლიტიბიურო ეგორ ლიგაჩოვის თავმჯდომარეობით. სხდომას არ ესწრებოდნენ 7 აპრილის საღამოს ლონდონიდან ჩამოსული გორბაჩოვი და შევარდნაძე. გორბაჩოვის მტკიცებით, მან არაფერი იცოდა პოლიტიბიუროს გადაწყვეტილების შესახებ, განკარგულება გაცემულიყო გენერალ-პოლკოვნიკი იგორ როდიონოვის, ამიერკავკასიის სამხედრო ოლქის მეთაურისა და კონსტანტინ კოჩეტოვის, სსრკ-ის თავდაცვის მინისტრის პირველი მოადგილის, სახელზე, ზედამხედველობა გაენიათ მომიტინგეთა დაშლისათვის. ოპერაციის ხელმძღვანელობის სრული უფლებამოსილება როდიონოვს გადაეცა. პატიაშვილმა, რასაც არსებითი მნიშვნელობა აქვს, პარტიული აქტივის 8 აპრილს ჩატარებულ სხდომაზე უგულუბელყო მოწოდებები დიალოგისაკენ. ისმოდა დაუინებელი მოთხოვნები ორ მხარეს შორის შეხვედრების ჩატარების თაობაზე, მათ შორის, მოთხოვნები საქართველოს კომპარტიის რიგებიდან, მაგრამ პატიაშვილის გაუბედაობამ, ოპოზიციის სიჯიუტემ, მომიტინგეთა ალტკინებამ და საბჭოთა არმიის სისასტიკემ გამოიწვია ის საშინელი ტრაგედია, რომელიც მოხდა. პატიაშვილმა უარყო მოსკოვიდან ჩამოსული შეთავაზება შევარდნაძისა და გიორგი რაზუმოვსკის (რომელიც იმ ხანად პარტიულ კადრებს განაგებდა) თბილისში ჩასვლის თაობაზე, რასაც შეეძლო სიტუაციის განმუხტვა. 8 აპრილს შედგა საქართველოს თავდაცვის საბჭოს სხდომა, რომელსაც ესწრებოდნენ როდიონოვი და კოჩეტოვი, თუმცა ამ სხდომის შესახებ არანაირი ჩანაწერი არ არსებობს. ჯარების შეტევაზე გადასვლამდე ნახევარი საათით ადრე შემფოთებულმა პატიაშვილმა დაურეკა როდიონოვს და იგი დაარწმუნეს, რომ მსხვერპლი არ იქნებოდა.

ორგანიზაციამ “The Physicians for Human Rights” (PHR) დაასკვნა, რომ ქლოროპიკრინის ბაზაზე დამზადებული აირის მაღალმა კონცენტრაციამ გამოიწვია მრავალი ლეტალური შედეგი.³⁰ საქართველოს უმაღლესი საბჭოს საგამოძიებო კომისიამ განაცხადა, რომ ძალის გამოყენება იყო უკანონო და რომ მასზე პასუხისმგებლობა ეკისრებოდათ გენერალ იაზოვს – თავდაცვის

მინისტრს, ვიქტორ ჩებრიკოვს – სახელმწიფო უსაფრთხოების კომიტეტის უფროსს, და ეგორ ლიგაჩოვს – სოფლის მეურნეობის მდივანს პარტიის ცენტრალურ კომიტეტში, ასევე საქართველოს პარტიულ ხელმძღვანელებს. ოპერაცია, კომისიის დასკვნით, იყო „სადამსჯელო“, როდესაც არსებობდა ასევე ალტერნატიული ზომების გატარების შესაძლებლობა. კომისიამ მომხდარ ტრაგედიაში ბრალი ტოტალიტარულ სისტემას დასდო, დაგმო საბჭოეთში არსებული უკანონობა და 9-დან 14 აპრილამდე გამოცხადებული საგანგებო მდგომარეობა „დე ფაქტო ოკუპაციად“ მონათლა. მან მოითხოვა სისხლის სამართლებრივი დევნის აღძვრა ოპერაციის „არაპირდაპირი ინიციატორების“ წინააღმდეგ.³¹ გამოძიებებმა – სხვა გამოძიებები მოიცავდა სახალხო დეპუტატთა კრების კომისიას ლენინგრადის წარმომადგენლის ანატოლი სობჩაკის ხელმძღვანელობით და საბჭოთა სამხედრო პროკურატურის ანგარიშს – ბევრი პასუხგაუცემელი კითხვა დატოვა.³² საერთოდ არ ყოფილა ნახსენები გორბაჩოვის როლი და კვლავ გაუგებარი რჩება, ვინ იცოდა ძალის გამოყენების თაობაზე გადაწყვეტილების შესახებ. არავინ მიცემულა პასუხისგებაში. უმოქმედობამ ცენტრის მხრიდან, სახალხო დეპუტატთა კრების მიერ როდინოვის მიმართ გაჟღერებულმა მხარდაჭერამ, ისტორიებმა, რომლებსაც ყვებოდნენ ქართველი ჯარისკაცების მიმართ საბჭოთა არმიის ცუდ მოპყრობაზე და ცენტრალური და საბჭოთა სამხედრო პრესის (განსაკუთრებით, გაზეთების „კრასნაია ზეზდას“ და „ლენინსკოიე ზნამიას“) მიერ საქართველოში მომხდარი ამბების მუდმივმა დამახინჯებამ გამოიწვია მზარდი ანტირუსული განწყობა საქართველოში.³³ ადამიანების მკვლელობამ ყურადღების ცენტრში მოაქცია „არაფორმალური“ და წარმოშვა დამოუკიდებლობის საყოველთაო მოთხოვნა. 9 აპრილამდე, როგორც ყურნალისტი ტარიელ ჭანტურია წერდა:

„ქართველი ხალხი ცხოვრობდა იმ ილუზიით, რომ მან შექმნა ჭეშმარიტი და დამოუკიდებელი, თავისუფალი და სუვერენული რესპუბლიკა... მაგრამ ილუზიები დაიშხვრა. ისევე, როგორც 1956 წელს, როდესაც ტანკებმა ბუდაპეშტის ქუჩებში გადათელა ეგრეთ ნოდებული ხრუშჩოვისეული „დათობა“, საქართველოს დედაქალაქის მრავალტანჯულ ქუჩებში „პერესტროიკას“ ზედ გადაუარეს მკვლელებით სავსე ტანკებმა და ჯავშანტრანსპორტიორებმა.“³⁴

საქართველოს საგამოძიებო კომისიამ ეს მოვლენა დაახასიათა როგორც „ოფიციალური იდეოლოგიის კატასტროფა“.³⁵ ადამიანების სასტიკმა დახოცვამ მასობრივი ისტერია გამოიწვია – გარდაცვლილების ფოტოები გამოფენილი იყო ქუჩებში და მათ ადამიანები დაატარებდნენ პროცესიებში ანთებული სანთლებით ხელში. 4000-ზე მეტმა ადამიანმა, მათ შორის, სკოლის მოსწავლეებმა, მიაკითხეს საავადმყოფოებს საბჭოთა ჯარისკაცების მიერ გამოყენებული მომნამლავი აირებით მოწამვლის ჩვილით.

ორგანიზაციის "The Physicians for Human Rights" თქმით, მათ აღენიშნებოდათ „კატასტროფაზე რეაგირების სინდრომი“ ანუ ჯგუფური ფსიქოლოგიური ტრავმა. რადიოში სამგლოვიარო მუსიკა ჟღერდა, ქარხნებმა შეწყვიტეს მუშაობა, ხოლო 15 აპრილს ჩატარდა მსხვერპლთა მასობრივი დაკრძალვა, რომელიც ტელევიზიით გადაიციემოდა. მთავრობის სახლის კიბის საფეხურები გადაიქცა თაყვანისცემის ადგილად, მათ გასწვრივ იდგნენ შავებში ჩაცმული მტირალი ქალები, ჩამწკრივებული იყო დალუპულთა ფოტოები, რელიგიური სიმბოლოები და ყვავილები. სულ რამდენიმე კვირაში 9 აპრილის ამბები ჩაინერა საქართველოს ისტორიაში ესოდენ მრავლად არსებული ეროვნული კატასტროფების ეპიკურ მითოლოგიაში. იმ ადგილას, სადაც ეს მკვლევლობები მოხდა, აღიმართა დროებითი ძეგლი, რომელზეც ამოტიფრული იქნა ქართველი ერის „მამის“ – ილია ჭავჭავაძის სიტყვები: „ენა, მამული, სარწმუნოება“. მსხვერპლთა ახალგაზრდა ასაკი და სქესი ამძაფრებდა მათი მონამეობის განცდას და როდესაც ეროვნული მოძრაობის ლიდერები ხანმოკლე დაკავების შემდეგ ციხიდან გამოვიდნენ, ხალხმა ისინი გმირებად აქცია. ტრაგედია უკვდავყოფილ იქნა მომდევნო წლის 9 აპრილს საქართველოს დამოუკიდებლობის გამოცხადებით.

1989 წლის აპრილი, ტანკების შემოსვლამდე

კომპარტიის აღსასრული

ქართული რევოლუციის შემდეგი ეტაპი 1989 წლის აპრილიდან 1990 წლის ოქტომბრამდე გაგრძელდა, როდესაც ზვიად გამსახურდიას ბლოკმა „მრგვალი მაგიდა – თავისუფალი საქართველო“ გაიმარჯვა უმაღლესი საბჭოს არჩევნებში და ხელში აიღო სახელმწიფოს მართვის სადავეები. ეს იყო ორხელისუფლებიანობის ინტერლუდია, რომელიც წააგავდა 1917 წლის თებერვალსა და ოქტომბერს შორის პერიოდს. სულთმობრძავი კომუნისტური მმართველობა მისთვის დამახასიათებელი ყველაზე ლიბერალური რეჟიმით, რომელიც კი უნახავთ ქართველებს, უმეტესწილად რადიკალური ოპოზიციის მიერ კონტროლდებოდა. იგი უფრო დემოკრატიული იყო, ვიდრე ის, რაც მას გამსახურდიას მმართველობის დროს მოჰყვა და ნაკლებად კორუმპირებული, ვიდრე შევარდნაძის მმართველობის ერა (1992–2003). თუმცა, მიუხედავად იმისა, რომ ეს გახლდათ რევოლუციური იმედისა და მიღწევების დრო, გათიშულობა, პოლარიზაცია და ძალადობა ოპოზიციურ ძალებს შორის ავის მომასწავებელი ნიშნები იყო. თვრამეტვიანი გარდამავალი პერიოდი, რომლის კულმინაცია არჩევნებში ნაციონალისტური ოპოზიციის გამარჯვება იყო, გასაკვირად წყნარი აღმოჩნდა – მიმდინარეობდა ხანგრძლივი მოლაპარაკება კომუნისტურ ხელისუფლებასთან და მიღწეულ იქნა შეთანხმება თავისუფალი არჩევნების წესებთან დაკავშირებით. ორი წლით ადრე პოლონეთში მრგვალი მაგიდის გარშემო გამართული მოლაპარაკების მსგავსად, გარკვეული შეთანხმება იქნა მიღწეული საბჭოთა აღმასრულებელი ხელისუფლების მაღალჩინოსნებთან, რომლებიც ბევრ დათმობაზე წავიდნენ. საქართველოს კომპარტია, რომელმაც ტრანსფორმირება განიცადა და საკუთარი თავი დამოუკიდებლობის დამცველ ეროვნულ პარტიად გარდაქმნა, პირდაპირი არჩევნების შედეგად საბოლოოდ დამარცხდა. ოპოზიციამ ისარგებლა იმით, რომ მოსახლეობა კარგა ხანია განზილებული იყო პარტიული პროპაგანდით, რომელიც გამუდმებულად „პროგრესს“, მატერიალიზმსა და სოციალისტურ ერთობას ქადაგებდა. ოპოზიციის ფეფქტურ ლოზუნგებს შორის იყო მონადეხა შობადობის გაზრდისაკენ, ქალების სახლებში დაბრუნებისაკენ, მონარქიის აღდგომისაკენ, თეოკრატიის შემოღებისა და ტრადიციული ქართული პროდუქციის – ღვინისა და ხილის – ექსპორტის აკრძალვისაკენ. ისეთი სიტყვები, როგორებიცაა მართლმსაჯულება და თავისუფლება, ისმოდა ბრალდებებთან ერთად „მოლალატეების“, „ხალხის მტრების“, „ბანდიტების“ და „კრემლის აგენტების“ მიმართ, რომლებიც მონაწილეობდნენ „ინტრიგებში“ და „შეთქმულებებში“ ერის წინააღმდეგ.

ამ პერიოდს ახასიათებდა სამი ნიშანი: კომუნისტური პარტიის დაშლა, ახალ პარტიებსა და პერსონალებს შორის ძალადობის ზრდა და შიდაეთნიკური კონფლიქტის პირველი ნიშნები. უკანასკნელი იყო უბედურება,

რომელმაც დაამსხვრია ქართველების ადრინდელი „რომანი“ დემოკრატიასთან. საქართველოს პარტიული ორგანიზაცია აღარ გამოჯანმრთელებულა 9 აპრილის შემდეგ. გივი გუმბარიძემ, რომელიც 1988 წლის მარტში დაინიშნა საქართველოს სუე-ის ხელმძღვანელად, 14 აპრილს შეცვალა კომპარტიის პირველი მდივანი პატიაშვილი.³⁶ 44 წლის გუმბარიძე ცდილობდა, დაეოკებინა სახალხო უკმაყოფილება – იგი ხელს უწყობდა ეროვნული კომპარტიის პოპულარიზაციას და მოუწოდებდა მისი სტრუქტურის, პოლიტიკისა და სტილის ტრანსფორმირებისკენ. მან წამოიწყო მოლაპარაკება ოპოზიციასთან. 1989 წლის აგვისტოში პარტიამ დაიწყო ქართული ენის სახელმწიფო პროგრამის რეალიზაცია, ხოლო 1989 წლის სექტემბერში, დანიშნვიდან ხუთი თვის შემდეგ, გუმბარიძემ წარმოადგინა საქართველოს კომპარტიის პროგრამა, რომელიც მოუწოდებდა სახელმწიფო სუვერენიტეტისა და რესპუბლიკის კანონმდებლობის უზენაესობისაკენ საკავშირო კანონმდებლობასთან მიმართებაში. პროგრამა მთელ ეროვნულ სიმდიდრეს სახელმწიფო საკუთრებად აცხადებდა, ხოლო მიწას და ნედლეულს – რესპუბლიკის საკუთრებად.³⁷ საქართველოს დამოუკიდებლობის გამოცხადება 1918 წლის 26 მაისს – ბოლშევიზმის ისტორიული უარყოფა – მიჩნეულ იქნა ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს თარიღად საქართველოს ისტორიაში. პროგრამის მიხედვით, საჭირო იყო ახალი კანონები საქართველოს მოქალაქეობაზე, ქართული ენის დაცვასა და ეროვნული საჯარისო ნაწილების შექმნაზე. იგი მოითხოვდა ძალაუფლების გაყოფას, მრავალპარტიულ კონკურენციას, სხვადასხვა სახის საკუთრებას ქონებაზე მიწის დაბრუნებით მათთვის, ვინც მას ამუშავებდა. პროგრამა ასევე მოუწოდებდა სრული კულტურული ავტონომიისაკენ, თანამდებობებზე დანიშვნის ნომენკლატურული სისტემის დასრულებისა და ახალი კავშირისთვის კონფედერაციული კონსტიტუციის მიღებისკენ.

1989 წლის ნოემბერში საქართველოს უმაღლესმა საბჭომ კონსტიტუციაში შეიტანა ცვლილებები, რომლებმაც „გააქართულა“ რესპუბლიკის მთელი ქონება და ჩამოაყალიბა საქართველოს კანონმდებლობის უზენაესობა საკავშირო კანონმდებლობაზე. ცვლილებები ახდენდა კერძო საკუთრების ლეგალიზაციას ბიზნესის სფეროში, ხელს უწყობდა დამოუკიდებელი სამართლოს არსებობას, განამტკიცებდა სამართლებრივ ენას საბჭოთა კავშირიდან გამოსვლის უფლებასთან მიმართებაში და საქართველოს უმაღლეს საბჭოს ანიჭებდა სრულ კონტროლს მის საზღვრებსა და ადმინისტრაციულ ერთეულებზე, როგორცაა აფხაზეთის ავტონომიური საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკა. ახალი საარჩევნო კანონი უზრუნველყოფდა იმუნიტეტის უფლებებს საქართველოს უმაღლესი საბჭოს დეპუტატებისათვის და კონკურენტულ პირდაპირ არჩევნებს.³⁸ ლეგალიზებულ იქნა არასამთავრობო ორგანიზაციები და მუშაობა კანონპროექტებზე, რომლებიც ეხებოდა იმიგრაციის შეზღუდვას, რესპუბლიკის მოქალაქეობის დადგენას და ეროვნული ერთეულების ჩამოყალიბებას.³⁹ 1990 მარტში უმაღლესი საბჭო

თავის დეკლარაციაში სათაურით „საქართველოს სახელმწიფო სუვერენიტეტის დაცვის გარანტიები“ მოითხოვდა ყველა იმ შემოთავაზებული საბჭოთა საპრეზიდენტო უფლებამოსილების გაუქმებას, რომლებიც არღვევდა რესპუბლიკის სუვერენიტეტს. საქართველოს კონსტიტუციაში შეტანილ იქნა ცვლილებები კომუნისტური პარტიის მონოპოლიის აღმოფხვრის მიზნით. საქართველოში საბჭოთა არმიის შეჭრა 1921 წლის თებერვალში გამოცხადდა „დე ფაქტო ანექსიად“ და „საერთაშორისო დანაშაულად“.40 უმაღლესმა საბჭომ 1921 წლის 21 მაისის სამოკავშირეო ხელშეკრულება საქართველოსა და რუსეთის საბჭოთა ფედერაციულ სოციალისტურ რესპუბლიკას შორის ძალადაკარგულად გამოაცხადა და მოითხოვა მოლაპარაკების წარმოება „დამოუკიდებელი საქართველოს სახელმწიფოს აღდგენის დასაწყებად“.41

ეს თავისთავად გასაოცარი იყო, თუმცა 1990 წლის ივნისში ტემპმა იმატა, როდესაც უმაღლესმა საბჭომ კომუნისტების უმრავლესობით თავის საგანგებო სხდომაზე დაამტკიცა კანონების შემდგომი პაკეტი ეკონომიკური სუვერენიტეტის, სამხედრო განვითარების ალტერნატიული სამსახურისა და დამოუკიდებელი პოლიტიკური პარტიების ფორმირების უფლების შესახებ. დამტკიცდა პირდაპირი სახელმწიფოებრივი კავშირები ბალტიისპირეთის რესპუბლიკებთან და ჩამოყალიბდა კომისია, რომლის მიზანი იყო „სასამართლო მექანიზმის“ შემუშავება საქართველოს დამოუკიდებლობის აღსადგენად.42 საქართველოს კომპარტიამ დაგმო სსრკ-ის მიერ ლიტვის აპრილ-ივნისის ბლოკადა ლიტვის მიერ დამოუკიდებლობის გამოცხადების შემდეგ და მოუწოდა თანასწორუფლებიან და დამოუკიდებელ კომუნისტურ პარტიათა ფედერაციისაკენ. რეგიონების დონეზე კადრების მასობრივი შენაცვლება მოხდა ადგილობრივი პარტიის წევრებით.

მაგრამ, მიუხედავად გუმბარიძის მცდელობისა, მოეხდინა პარტიის ნაციონალიზაცია, იგი საქართველოს ეროვნული მოძრაობის ბოლოში მოჩანჩალებდა. გუმბარიძემ ვერ შეძლო დაემალა საბჭოთა კავშირის კომუნისტურ პარტიასთან თავისი კავშირები და, რეფორმების მიუხედავად, პარტია ძველებურად ფუნქციონირებდა. 1989 წლის ნოემბერში გუმბარიძე „ერთხმად“ აირჩიეს საქართველოს უმაღლესი საბჭოს პრეზიდენტის თავმჯდომარედ. ახალი წესების თანახმად, 1990 წლის ივლისში იგი აირჩიეს საბჭოთა პოლიტიბიუროშიც. და საბჭოთა კავშირისადმი მისმა შეფარულმა ერთგულებამ ძირი გამოუთხარა მის განცხადებებს მოსკოვისგან დამოუკიდებლობის შესახებ.43 რევოლუციის ნიშნები გაჩნდა თვით საქართველოს პარტიულ ორგანიზაციაშიც, თუმცა, როგორც აღმოჩნდა, უკვე ძალიან დაგვიანებული იყო. ინსტიტუციური ცხოვრების დეპოლიტიზაცია და პარტიის მიერ საქართველოს დამოუკიდებლობის მხარდაჭერა ვერ იხსნიდა მის დაშლას. გუმბარიძე შეიცვალა უფრო ასაკოვანი და მეტი ავტორიტეტის მქონე ავთანდილ მარგაიანით 1990 წლის დეკემბერში, მას შემდეგ, რაც გუმბარიძემ ვერ შეძლო ძალაუფლების შენარჩუნება 1990 წლის ოქტომბრის არჩევნების შედეგად.

წარმოშობით სვანმა (სვანეთის მთიანი რეგიონიდან) და, ძირითადად, აზერბაიჯანელებით დასახლებული გარდაბნის რაიონის ყოფილმა პარტიულმა მაღალჩინოსანმა მარგინამ განწყვიტა კავშირები საბჭოთა კავშირის კომუნისტურ პარტიასთან, მაგრამ ვერ შეძლო პარტიის გადარჩენა. ორ თვეში იგი შეცვალა ჯემალ მიქელაძემ, რომელიც ექვსი თვის შემდეგ, საბჭოთა იმპერიის ჩამოშლისთანავე, იძულებული გახდა, გადამდგარიყო.

1990 წლის გაზაფხულზე პარტია უმწეოდ აკვირდებოდა, როგორ აყირავებდნენ აღგზნებული ადამიანები კომუნისტურ ძეგლებს, რომლებიც თვეების მანძილზე დაფარული იყო ანტიკომუნისტური წარწერებით. სულ პირველი ჩამოაგდეს სერგო ორჯონიკიძე, სტალინის თანამებრძოლი, რომელმაც მონაწილეობა მიიღო 1921 წელს დამოუკიდებელ საქართველოში საბჭოთა მე-11 არმიის შეჭრის გეგმის შემუშავებაში. მისი მონუმენტური ძეგლი თბილისის საბურთალოს რაიონში განასახიერებდა რევოლუციური ძალაუფლების რომანტიკას, მაგრამ ვინაიდან იგი წარწერებით იყო დაფარული, ხელისუფლების ორგანოებმა გადაწყვიტეს მისი დემონტაჟი. მისი მაღალყელიანი ფეხსაცმელი, რომელიც ძნელი მოსახსნელი იყო, თვეების განმავლობაში რჩებოდა კვარცხლბეკზე, როგორც სიმბოლო საბჭოთა სისტემის იდეოლოგიური სიცარიელის და მისი კომიკური მონყვლადობისა. ყველაზე შთაბეჭდავი სურათი იყო ლენინის მოედანზე ლენინის ძეგლის დემონტაჟი, რომელიც 1990 წლის აგვისტოში ჩამოაგდეს ჯაჭვების, თოკებისა და ამწების დახმარებით. რეგიონული პარტიული ორგანიზაციები საყოველთაო სიძულვილის ფონზე ჩამოიშალა. ხელისუფლების დაშლის პროცესის არაქართველებით დასახლებულ ტერიტორიებზე გადასვლის შემდეგ საქართველოს კომპარტია აცხადებდა, რომ საზოგადოება „ნელ-ნელა იძირებოდა ძალადობის, ქაოსის, განუკითხაობისა და უკანონობის მორევში“.⁴⁴ გაფიცვებმა, დეზერტირობამ საბჭოთა არმიიდან, სისხლის სამართლის დანაშაულის მზარდმა ციფრებმა, ისეთი მოხალისე სამხედრო ჯგუფების ჩამოყალიბებამ, როგორებიცაა „მხედრიონი“ და „თეთრი გიორგი“, პარტიისა და მთავრობის შენობების დაკავებამ, მათ შორის, მარქსიზმ-ლენინიზმის ინსტიტუტის (რომელიც „შეურიგებლების“ სახელით ცნობილი რადიკალური ოპოზიციის შტაბბინა გახდა) და ლესია უკრაინკას ქუჩაზე მდებარე სუკი-ის შტაბბინის შტურმით ალებამ 16 სექტემბერს, პარტიის პარალიზება გამოიწვია.⁴⁵

მასიური დეზერტირობით შეპყრობილი ქართული ორგანიზაციები გამოდიოდნენ საკავშირო ასოციაციებიდან და ორგანიზაციებიდან. 1990 წლის მარტში ჩატარებულ ყრილობაზე საქართველოს ყურნალისტთა კავშირმა განწყვიტა კავშირი თავის ზემდგომ საკავშირო ორგანოსთან.⁴⁶ საქართველოს პროფკავშირი გამოვიდა სსრკ-ის პროფესიული კავშირების ცენტრალური საბჭოდან და სამ თვეში ჩამოაყალიბა საქართველოს პროფკავშირების დამოუკიდებელი კონფედერაცია. თავის პროგრამაში კონფედერაცია საკუთარ თავს ახასიათებდა როგორც ნებაყოფლობითს და არაპოლიტიკურს.⁴⁷ საქა-

რთველოს კომკავშირმა თავის 34-ე ყრილობაზე 1990 წლის მარტში გამოაცხადა „თვითგამორკვევა“ საქართველოს ორგანიზაციისთვის. ამან ვერ ააცილა კომკავშირს თავიდან მისი რიგებიდან მასიური გამოსვლა და ალტერნატიული, საქართველოს თავისუფალი ახალგაზრდული კავშირის შექმნა. ცალკე ჩამოყალიბდა საქართველოს საფეხბურთო კავშირი და საქართველოს ფეხბურთის ახალმა ფედერაციამ განიზრახა, გამხდარიყო ფეხბურთის ასოციაციების საერთაშორისო ფედერაციის (FIFA) დამოუკიდებელი წევრი.

დაცემული გმირები. მთავრობის სახლის ჩამოგდებული მცველები

ახალი პარტიები

1990 წლის ცხელი ზაფხულის მიწურულს საქართველოში არსებობდა სულ მცირე 130 პარტია, ბლოკი, საზოგადოება და კლუბი. თითქმის ყველა მათგანი, გარდა რამდენიმე არაქართული ორგანიზაციისა, ემხრობოდა საქართველოს დამოუკიდებლობას, დემოკრატიას (მისი ნებისმიერი გაგებით), საბაზრო ეკონომიკას და ქართველების, როგორც ქვეყნის დომინანტური ეროვნული ჯგუფის, უპირატეს როლს. თითქმის ყველა მათგანი კონცენტრირებული იყო რომელიღაც ცნობილი ადამიანის გარშემო. ისინი განგაშის ზარებს რეკავდნენ ქართველების დემოგრაფიული სიტუაციის გაუარესების

გამო და იძლეოდნენ გაფრთხილებებს აფხაზეთის, ჯავახეთის ისტორიულ ტერიტორიებსა და საქართველოს სხვა ადგილებში ქართველების რაოდენობის შემცირებასთან დაკავშირებით. იყო განსხვავებები – ეროვნული დემოკრატიები გია ჭანტურის ხელმძღვანელობით მხარს უჭერდნენ „თვითდემოკრატიის“ ზომიერ ფორმას, სადაც ეკლესიას ნამყვანი როლი უნდა ეთამაშა ერის „ზნებრივ საკითხებში“. სახალხო ფრონტი, რომელსაც სათავეში თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ფილოსოფიის პროფესორი ნოდარ ნათაძე ედგა, გამოდიოდა საბაზრო ეკონომიკაზე სწრაფი გადასვლის წინააღმდეგ, რადგან შიშობდა, რომ ამის შედეგად უცხოური ფირმები დაიტაცებდნენ საქართველოს ბუნებრივ რესურსებს. რუსთაველის საზოგადოება ეკონომიკურ დამოუკიდებლობას მეტ პრიორიტეტს ანიჭებდა, ვიდრე პოლიტიკურ დამოუკიდებლობას. ფედერალურ-რესპუბლიკური პარტია ყურადღებას ამახვილებდა დეცენტრალიზებულ რეგიონულ სტრუქტურაზე, ხოლო მწვანეები მოუწოდებდნენ სამხრეთ კავკასიის ქვეყნებს შორის უფრო აქტიური თანამშრომლობისაკენ.⁴⁸ სხვა მნიშვნელოვანი განსხვავებები შეეხებოდა ტაქტიკურ საკითხებს: პარტიებს განსხვავებული პოზიციები ეჭირათ თითქმის ყველა საკითხში, როგორცაა არჩევნები, კომუნისტური პარტიის როლი, პირდაპირი მოქმედება, დამოუკიდებლობის ტემპი და კავკასიის რეგიონული თანამშრომლობა (რეგიონული კოორდინაცია ოპოზიციას შორის არასდროს გამოიჩინებდა ეფექტიანობით).

ყველაზე სერიოზული შეფერხებები საბჭოთა ძალაუფლებისთვის ქმედითი წინააღმდეგობის განევაში (რაც მოითხოვდა დემოკრატიის შენებისგან განსხვავებულ თვისებებს) იყო განსხვავებები პიროვნებებს შორის, გამოუცდლობა, უდისციპლინობა და პირდაპირი მოქმედებისაკენ ლტოლვა. თითქმის ყველა პარტიის ლიდერი ოცდაათიდან ორმოცამდე წლის ან ნაკლების იყო: 1990 წელს ირაკლი წერეთელი, ეროვნული დამოუკიდებლობის პარტიის ჩაფსკენილი ლიდერი, 29 წლის იყო, გია ჭანტურია კი, პოლიტიკური სცენის ენერგიული ფიგურა და ეროვნულ-დემოკრატიების ლიდერი, 30 წლის. 51 წლის გამსახურდია ერთ-ერთი ყველაზე ასაკოვანი იყო. კონფლიქტები პიროვნებებს შორის და „დაყოფა“, ანუ „ვიწრო პარტიული ან ორგანიზაციული პატრიოტიზმი“, მერაბ კოსტავას სიტყვებით, იყო ეროვნული მოძრაობის „აქილევსის ქუსლი“ და პირველი წინააღმდეგობის თიანებელი ოპოზიციისთვის.⁴⁹ ეს დასაწყისშივე გახდა ნათელი, როდესაც პირველი დამოუკიდებელი ანტიკომუნისტური პოლიტიკური ორგანიზაცია – ილია ჭავჭავაძის საზოგადოება – 1988 წლის მარტში გაიყო პირადი შეხლა-შემოხლის შედეგად.⁵⁰ შეიქმნა ილია ჭავჭავაძის ორი საზოგადოება – ორივე მათგანს პრეტენზია ჰქონდა ილია ჭავჭავაძის მანტიაზე.⁵¹ მეორე შეფერხება ერთიანობის გზაზე ძლიერ ლიდერზე დამყარებული შინაგანად ავტორიტარული პარტიები იყვნენ, მცირე ოდენობის ან ფიქტიური ნევრებით და მიდრეკილებით ცილისწამებისა და ეგზიბიციონიზმისაკენ. ოპონენტებს

აკრავდნენ სუკ-ის აგენტების იარლიყებს. ჩვეულებრივი ამბავი იყო შიმშილობები და შეიარაღებული მცველებისა და მილიციის გამოყენება. მესამე, პარტიები გამოირჩეოდნენ კონფრონტაციულობით. ეს იყო რევოლუციური, გამოუცდელი ბრძოლა ძალაუფლებისთვის წესების, ტრადიციებისა თუ პოლიტიკური პროცესის გარეშე. ლიდერების უმრავლესობამ მემკვიდრეობით მიიღო დირექტივების გაცემისა და ცილისწამების საბჭოური ჩვევა. მეოთხე, არ არსებობდა ქართული საზოგადოება, რომელიც შეასრულებდა პარტიების სხვადასხვაგვარ პოლიტიკას შორის მედიატორის როლს: მხარეები იქმნებოდნენ ზემოდან და არ იყო რაიმე ორგანიზებული სოციალური ინტერესი ან ლობი ქვემოდან. სოციალური ფესვებისა და თავიანთ მიმდევრებთან კონტაქტის უქონლობის პირობებში ლოზუნგების გამოყენება მოსახლეობის მობილიზების ერთადერთი საშუალება იყო.

ახალი პოლიტიკოსები – თავაზიანი გია ჭანტურია, ბავშვივით მრგვალსახიანი ირაკლი წერეთელი, მჭევრმეტყველი ზურაბ ჭავჭავაძე, სიტყვაძუნწი თამარ ჩხეიძე და „უფროსები“ – ზვიად გამსახურდია (ჰელსინკის კავშირის ლიდერი) და მერაბ კოსტავა (ეროვნული მოძრაობის ზნეობრივი სიმბოლო და ეროვნული გადარჩენის მთავარი კომიტეტის ლიდერი) – ყველანი იყვნენ ყოფილი პოლიტიკური პატიმრები. მათ უმრავლესობას უჭირდა ადაპტირება გორბაჩოვის მიერ შექმნილ სამართლებრივ სივრცეში. პოლიტიკა იყო „პრინციპისთვის“ ბრძოლის ველი (თუმცა იგი ასევე ძალაუფლებისთვის ბრძოლასაც შეეხებოდა); მმართველ კომუნისტურ პარტიასთან კომპრომისი კოლაბორაციონიზმად და უზნეობად ითვლებოდა. უფრო რადიკალურად განწყობილებს, როგორებიც იყვნენ ირაკლი წერეთელი და გია ჭანტურია, „შეურიგებლებს“ უწოდებდნენ. ისინი იყენებდნენ ემოციურ ტერმინოლოგიას („ქვეყნის მოლაღატეები“) და ემუქრებოდნენ მედიას, რაც საბჭოური ტრადიცია იყო, რომლის აღმოფხვრასაც, რაც პარადოქსულია, იმ დროს საქართველოს კომპარტია ცდილობდა. მაშინ, როდესაც ახალი პარტიები აცხადებდნენ, რომ ისინი იყვნენ ხალხის ერთადერთი წარმომადგენლები, გუმბარიძე საჯაროდ გაემიჯნა თავისი პარტიის „მონოპოლისტურ განცხადებებს სიმართლესა და პატრიოტიზმთან დაკავშირებით“.⁵²

იყო ოპოზიციის ერთ ჭერქვეშ გაერთიანების მცდელობები. 1989 წლის აპრილში ჩამოყალიბდა ეროვნული გადარჩენის კომიტეტი, ხოლო საქართველოს სახალხო ფრონტმა თავისი სადამფუძნებლო ყრილობა 1989 წლის ივნისში ჩაატარა. მან განაცხადა, რომ იმუშავებდა „არსებული კანონმდებლობის ფარგლებში“ და დაუშვებდა მასში კომპარტიის წევრების განევრიანებას (ეს გადანყვევტილება მან შემდგომში გააუქმა). თუმცა სახალხო ფრონტი, რომელიც ძირითადად მაშინდელ ინტელიგენციას წარმოადგენდა, რომელთაგან ზოგი იყო საქართველოს უმაღლესი საბჭოს ანდა სახალხო დეპუტატთა ყრილობის დეპუტატი, დაუპირისპირდა „შეურიგებლებს“. სახალხო ფრონტი ადანაშაულებდა ახალგაზრდებს ტოტალიტარულ ტენდენ-

ციებში. ახალგაზრდებიც ვალში არ რჩებოდნენ. მას შემდეგ, რაც სახალხო ფრონტმა გადანყევტილება მიიღო 1990 წლის მარტის არჩევნებში მონაწილეობის თაობაზე, სახალხო ფრონტი გამოცხადდა ნეოკომუნისტურ ორგანიზაციად და საქართველოს დამოუკიდებლობის იდეის მოლალატედ.⁵³

1990 წლის მარტში საქართველოს რადიკალურმა ოპოზიციამ, შთაგონებულიმა ესტონეთის ყრილობის მაგალითით, რომელიც ერთი თვით ადრე იქნა არჩეული ოფიციალური არჩევნების ალტერნატივის სახით, გააჟღერა მონოდებები ოპოზიციური პარტიების ეროვნული ფორუმის შექმნისაკენ. ფორუმმა, რომელიც გაიმართა ფილარმონიის შენობაში, უმაღლესი საბჭოს სიახლოვეს, მოითხოვა მარტში დაგეგმილი უმაღლესი საბჭოს არჩევნების ბოიკოტირება. კანდიდატებმა მასიურად დაიწყეს საარჩევნო კამპანიიდან გასვლა და საქართველოს კომუნისტური პარტია, ოპოზიციასთან გამართული ინტენსიური მოლაპარაკების შემდეგ, დათანხმდა არჩევნების 1990 წლის ოქტომბრამდე გადატანაზე. ეროვნული ფორუმი, რომელშიც აღევლებული ახალგაზრდობა დომინირებდა, ითხოვდა საქართველოს „ოკუპირებულ ქვეყნად“ გამოცხადებას, ხალხს მოუწოდებდა „დემოგრაფიული ექსპანსიისაკენ“ არაქართულ რეგიონებში და მოითხოვდა ალტერნატიული ეროვნული ყრილობის არჩევნების ჩატარებას. ყრილობა მონაწივედა ეროვნულ კონგრესს და ჩამოაყალიბებდა პარალელურ მთავრობას დამოუკიდებლობის უზრუნველსაყოფად. ზომიერები, მათ შორის, უმრავლესობა ისეთი პარტიებისა, როგორებიცაა სახალხო ფრონტი, რესპუბლიკური პარტია, ლიბერალ-დემოკრატიული პარტია და სოციალურ-დემოკრატიული პარტია, ებრძოდნენ ფორუმის მშფოთვარე უმრავლესობას. მათ მიაჩნდათ, რომ ხელისუფლების ორგანოების ბოიკოტი გამოიწვევდა მოსკოვის ჩარევას. მათ დაგმეს ფორუმის წინადადება მისი ალტერნატიული არჩევნებიდან კომუნისტების, სოციალ-დემოკრატებისა და უმაღლესი საბჭოს დეპუტატების გამორიცხვის თაობაზე.⁵⁴

მშვიდობისმყოფელები დამარცხდნენ.⁵⁵ მომავალი მოვლენების წინასწარი მინიშნება იყო, როდესაც აპრილში, მარქსიზმ-ლენინიზმის ინსტიტუტის გარე პერიმეტრზე მომხდარი სროლა ზვიად გამსახურდიასა და გია ჭანტურიას შეიარაღებულ მხარდამჭერებს შორის გადავიდა ქუჩებში. გამსახურდიას პელსინკის კავშირმა დატოვა ფორუმი. მათ შეუერთდნენ მონარქისტები, წმინდა ილია მართლის საზოგადოება (უფრო ზომიერი ილია ჭავჭავაძის საზოგადოებისგან გამოყოფილი მისი მეტოქე) და მერაბ კოსტავას საზოგადოება; ახალმა დაჯგუფებამ დაირქვა „მრგვალი მაგიდა“. მას სათავეში გამსახურდია ედგა და, ბალტიისპირეთის რესპუბლიკების მაგალითის გათვალისწინებით, იგი მოუწოდებდა დამოუკიდებლობაზე მშვიდობიანი გადასვლისაკენ ოფიციალურ არჩევნებში მონაწილეობის გზით. ეროვნულმა ყრილობამ, რომელიც 23-25 მაისს გაიმართა და რომელშიც წარმოდგენილი იყო ოთხმოცდაორი პოლიტიკური და კულტურული ორ-

განიზაცია, მათ შორის, არაქართული და ემიგრაციაში მყოფი ორგანიზაციების წარმომადგენლები, ალტერნატიული ეროვნული კონგრესის საკუთარი არჩევნები სექტემბერში დანიშნა. კონგრესს, როგორც გარდამავალ საკანონმდებლო ორგანოს, ექნებოდა უფლებამოსილება, ჩატარებინა რეფერენდუმები, წარმოედგინა კანონპროექტები საქართველოს მომავალი პოლიტიკური სისტემის თაობაზე და ეწარმოებინა მოლაპარაკება მოსკოვთან საქართველოს დამოუკიდებლობის საკითხებზე. ამასობაში ყრილობამ აირჩია საქართველოს ეროვნული მოძრაობის საკოორდინაციო ცენტრი, მაგრამ სახალხო ფრონტის გასვლამ და რუსთაველის საზოგადოებისა და „მრგვალი მაგიდის“ არყოფნამ შეარყია მისი პრეტენზია – ყოფილიყო ქართველის ხალხის ნების გამომხატველი.

ფრონტის ხაზები უკვე გავლებული იყო: ყრილობის ახალგაზრდა წევრები გია ჭანტურიას ხელმძღვანელობით მოითხოვდნენ წარსულთან კავშირის განწყვეტას, ხოლო გამსახურდიას მომხრეები ითხოვდნენ „გარდამავალ პერიოდს“ უკვე არსებული ინსტიტუციური მექანიზმებით.⁵⁶ მათი მიზნები არსებითად ერთნაირი იყო – ეთნოსთა შორის ურთიერთობების ტრანსფორმირება ქართველების სასარგებლოდ, ტრადიციული და რელიგიური ფასეულობების განმტკიცება, კომუნიზმის აღმოფხვრა და საბჭოთა იმპერიის დანგრევა. საქართველოს ტრაგედია ის იყო, რომ ეს უმნიშვარი პარტიები ვერ თანხმდებოდნენ ტაქტიკასა თუ სტრატეგიაზე და პირდაპირი მოქმედებით, ბარიკადებითა და ძალადობით შედიოდნენ პარტიებს შორის შეურაცხყოფელ კონფლიქტებში. ამან რამდენიმე თვეში ქვეყანა სამოქალაქო ომამდე და „არშემდგარი ქვეყნის“ სინდრომის საწყისებამდე მიიყვანა, რამაც შევარდნაძის მმართველობის მთელი პერიოდი გასტანა.

ეროვნული საკითხი

1970-იანი წლებიდან საქართველოს ეკონომიკა შენელებული ტემპით ვითარდებოდა. 1985-1989 წლებში მისი დაღმავალი სვლა დაჩქარდა პოლიტიკური არასტაბილურობის, გაფიცვების, რესპუბლიკებს შორის ვაჭრობის მოცულობის შემცირების, წარმოების დაცემის, ენერგოდეფიციტის, ჯანდაცვისა და ბინათმშენებლობის გაუარესების შედეგად. ვაჭრობის ჩამოშლა განსაკუთრებით საზიანო იყო რესპუბლიკისთვის, რომელმაც 1988-1990 წლებში თავისი მთლიანი შიდა პროდუქტის 44 პროცენტი მიიღო სხვა საბჭოთა ტერიტორიებზე ექსპორტიდან და იმპორტიდან.⁵⁷ მიუხედავად ოფიციალური სტატისტიკისა, რომელიც მიუთითებდა ოთხმოციანი წლების მეორე ნახევარში სტაბილურ ზრდაზე, რომან გოცირიძე, ეკონომისტი, საქართველოს ეროვნული ბანკის ყოფილი პრეზიდენტი (2005-2007), აღნიშნავს, რომ 1985-1992 წლების პერიოდში, კუმულაციურად, ეროვნული შემოსავალი

შემცირდნ 34%-ით, სმრენველო წარმოებნ – 22%-ით, სოფლის მეურნეობის პროდუქციონ – 25, ხოლო მთლინდნ მწარმოებლურობნ – 30%-ით.⁵⁸

ასეთი იყო კონტექსტი ქართველთნ შემწოთებისნ დემოგრაფიის, დსაქმების, იმიგრაციისნ დნ „უმრავლესობის უფლებების“ სსკითხებით. ნაციონალიზმი არასწორდნ (გდსაქარბებით) არის შეფსებული ქართული პოლიტიკის „მამოდრავებელ“ ძალდნ დნ 2011 წლის პერსპექტივიდნ თუ ვიმსჯელებთ, რადიკალური ნაციონალიზმი დროებით იყო მიმზიდველი ქართველებისთვის. თუმცნ 1985-1990 წლებში, ანუ იმ პერიოდში, რომელსაც ეხებნ ეს თავი, იგი დომინანტურ თემს წარმოადგენდნ. ქართული პოლიტიკის თითქმის ყველნ სსკითხი, იქნებოდნ ეს ეკონომიკნ, ისტორიონ, გნნათლებნ თუ ეკლესიონ, ეროვნულ სსკითხს უკავშირდებოდნ. კულტურული მოძრაობიდნ, რომელსაც ინტელექტულები წარმართავდნენ, ქართული ნაციონალიზმი 1980-იანი წლების ბოლოს გდნიქცნ დამოუკიდებლობზზე ორიენტირებულ მასობრივ მოძრაობდნ. ეროვნული სუვერენიტეტის სსკითხზნ სსხიფათო დილემები წამოჭრნ სსქართველოს წინაშე. რნ უფლებები უნდნ მიეცეთ სსქართველოში მცხოვრებ დსახლოებით 30 პროცენტ ეროვნულ უმცირესობებს; სველდებულო უნდნ იყოს თუ არნ არსსქართველებისთვის ქართული ენის სწავლნ; როგორი წარმომადგენლობნ უნდნ ჰქონდეთ მთ; დნ უნდნ მიენიჭოს თუ არნ ეროვნულ ეკლესიას გნსსკუთრებული პრივილეგიები? კარგი კითხვონ, რატომ გდნიზარდნ მასობრივი გამოსვლები ძლადობზში? თუმცნ ნაციონალიზმი ყოველთვის ვერ იქნებნ ამის ახსნ.

1989-1990 წლებში ხალხის მიერ რეალობის აღქმნ კიდევ უფრო არნადეკვბატური გხდნ. მითები, მითქმნ-მოთქმნ დნ შემწოთებნ დემოგრაფიული მდგომარეობის გუარესების გამო, ანდნ ისტორიები ქართველების დისკრიმინაციის შესახებ ქმნიდნენ ცრუ რეალობს. მიუხედავდ ციფრებისნ, რომლებიც ქართველი მოსახლეობის როდენობის გნსნსალ ზრდს მიუთითებდნ, 1985-1990 წლებში ქართველები აზროვნებდნენ დნ მოქმედებდნენ ისე, თითქოს ისინი წარმოადგენდნენ სსფრთხის ქვემ მყოფ უმცირესობს. ნწნილობრივ ასეთი შეგრძნების გჩენის მიზეზი იყო ქართველების არათწნბარი გნსსახლებნ: პერიფერიებზე სხვნ ეროვნების ხალხის რიცხობრივი სიჭარბე სსრკ-ის იმპერიული გეგმის სსფუძველზე დნ სსქართველოს მდებარეობნ უმეტესდნ მუსლიმანებით დსსახლებულ რეგიონში (მეზობლები – აზერბეიჯანი, თურქეთი, ირანი, დალესტანი დნ ჩეჩნეთ-ინგუშეთი). მიუხედავდ კულტურული დნ პოლიტიკური კონსოლიდაციისნ, ქართველები შემწოთებულები იყვნენ სსკუთარი მცირერიცხოვნობით სსმხრეთით ქვემო ქართლსნ დნ სსმცხე-გვავახეთში, სსმხრეთ ოსეთის ავტონომიურ ოლქში (რომელიც სსქართველოს პარლამენტმნ 1990 წლის დეკემბერში გსაუქმნ) დნ აფხზეეთის ავტონომიურ სსბჭოთნ სოცილისტურ რესპუბლიკაში (სდდც ქართველები უმრავლესობს წარმოადგენდნენ). თბილისის უნივერსიტეტის სოციოლოგიის კათედრის მიერ 1990

წლის იენისში ჩატარებულმა გამოკითხვამ ცხადყო, რომ გამოკითხულთა 88.5 პროცენტს უმთავრეს პრიორიტეტად „საქართველოს ტერიტორიული მთლიანობის შენარჩუნება“ მიაჩნდა.⁵⁹ საბჭოური პოზიტიური დისკრიმინაციის პოლიტიკა, უმცირესობებისთვის სხვადასხვა სიკეთის გამო, ქართველებს შორის უსამართლობის განცდას წარმოშობდა.⁶⁰ ქართველებმა უყურადღებოდ დატოვეს დემოკრატიის ახლებური გაგება, ხაზგასმით უმცირესობების დაცვის მექანიზმებზე და ძალაუფლების გადანაწილებაზე. პარადოქსია, მაგრამ ეროვნული მოძრაობისთვის მსგავსი მიდგომა უმცირესობებისადმი საბჭოური მართვის უსამართლობასთან ასოცირდებოდა.

ცხრილი 1. ეროვნული შემადგენლობა საქართველოში, 1970–2002 წლები*

	1970		1979		1989		2002	
	სულ	%	სულ	%	სულ	%	სულ	%
საქართველო: სულ	4,686,358	100	4,993,182	100	5,400,841	100	3,661,173	100
ეროვნების მიხედვით:								
ქართველები	3,130,741	66.8	3,433,011	68.8	3,787,393	70.1	3,661,173	83.8
აფხაზები	79,449	1.7	85,285	1.7	95,853	1.8	3,527	0.1
ოსები	150,185	3.2	160,497	3.2	164,055	3.0	38,028	0.9
სომხები	452,309	9.7	448,000	9.0	437,211	8.1	248,929	5.7
რუსები	396,694	8.5	371,608	7.4	341,172	6.3	67,671	1.5
აზერბაიჯანელები	217,758	4.6	255,678	5.1	307,556	5.7	284,761	6.5
ბერძნები	89,246	1.9	95,105	1.9	100,324	1.9	15,166	0.3
ებრაელები	55,382	1.2	28,298	0.6	24,795	0.5	3,772	0.1
ქურთები	20,690	0.4	25,688	0.5	33,331	0.6	2,514	0.0
იეზიდები**							18,329	0.4
უკრაინელები	49,622	1.1	45,036	0.9	52,443	1.0	7,039	0.2
ქისტები***							7,110	0.2
სხვები	44,282	0.9	44,976	0.9	56,708	1.0	13,516	0.3

წყარო: საქართველოს მოსახლეობის 2002 წლის პირველი საყოველთაო ეროვნული აღწერის ძირითადი შედეგები: სტატისტიკური კრებული, თბილისი: საქართველოს სტატისტიკის სახელმწიფო დეპარტამენტი, 2004.

* მოსახლეობის 2002 წლის აღწერამ არ მოიცვა აფხაზეთისა და სამხრეთ ოსეთის ხელი-სუფლებების მიერ კონტროლირებული ტერიტორიები.

** იეზიდები წარმოადგენენ არამუსლიმან ქურთ მოსახლეობას, რომლებიც 2002 წლამდე ითვლებოდნენ ქურთებად.

*** ქისტები ენათესაებიან ჩეჩნებსა და ინგუშებს. ისინი ცხოვრობენ ძირითადად პანკისის ხეობაში ჩრდილო-აღმოსავლეთ საქართველოში.

საქართველოს ეროვნული უსაფრთხოების სისუსტე 1960-იანი წლებიდან მოყოლებული თვალნათლივ ჩანდა როგორც ოფიციალურ, ისე არაოფიციალურ ლიტერატურაში. საქართველოს კომპარტიის პირველი მდივნის შევარდნაძის მმართველობის დროს პარტიის, ეკლესიისა და დისიდენტ-ნაციონალისტების უცნაური ალიანსი აწარმოებდა კამპანიას რესპუბლიკის მოსახლეობის რაოდენობის დაღმავალი მაჩვენებლის წინააღმდეგ, გამობდა აბორტს, მოუწოდებდა ჩვილ ბავშვთა სიკვდილიანობის მაჩვენებლისა და განქორწინებების ისედაც დაბალი პროცენტის შემცირებისაკენ.⁶¹ საჯაროობის („გლასნოსტის“) გამოცხადების შემდეგ საქართველოს პარტიები და ასოციაციები, მათ შორის, საქართველოს კომპარტია, ყურადღებას ამახვილებდნენ ქართველთა დემოგრაფიულ სისუსტეზე.⁶² ისეთი საზოგადოებები, როგორც იყო მერაბ კოსტავას სახელობის საქართველოს საადგილმამულო მოსახლეობის განსახლებისა და დახმარების ფონდი, ფინანსდებოდა მთავრობის, ეკლესიის, შემოქმედებითი კავშირების მიერ და მიზნად ისახავდა ქართული ოჯახების განსახლებას იმ რეგიონებში, სადაც ცხოვრობდნენ რიცხოვნობით მათზე დიდი სხვა ეთნიკური ჯგუფები. საქართველოს კომპარტიამ შემოიღო „ქართველის დედის“ ახალი წოდება ქალებისთვის, რომლებსაც ჰყავდათ ხუთი ან მეტი შვილი, ხოლო 1989 წელს ჩამოაყალიბა დემოგრაფიული კომისია რესპუბლიკის რეგიონებში ქართველების არასაკმარისი წარმომადგენლობის გასაუმჯობესებლად. აჭარასა და სვანეთში მომხდარი რიგი ბუნებრივი კატასტროფის შედეგად მოხდა უსახლკაროდ დარჩენილი ქართველების გადასახლება აზერბაიჯანელებითა და სომხებით დასახლებულ ტერიტორიებზე, რასაც არ ჩაუვლია სერიოზული დაძაბულობების გარეშე. აქცენტი კეთდებოდა ქართველების ბიოლოგიურ ჯანმრთელობაზე. გაზეთები გამოდნენ პრობლემებს საცხოვრებლით უზრუნველყოფის სფეროში, საავადმყოფოებში გამეფებულ ანტისანიტარიას და დაბინძურებას – ყოველივე ეს განიხლებოდა როგორც ქართველების ნაყოფიერების შემცირების ხელშემწყობი ფაქტორები.

ქართველები შიშობდნენ, რომ საბჭოთა კავშირიდან გამოსვლის შემთხვევაში, მათი ეროვნული უმცირესობები, განსაკუთრებით, სომხები, აზერბაიჯანელები და ოსები, შეეცდებოდნენ გაერთიანებას თავიანთ ეთნიკურ ჯგუფებთან და საქართველოს ტერიტორიის გახლეჩას. მსგავსი რამ მოხდა პირველი რესპუბლიკის წლებში (1918–1921). ქართული პარტიების განცხადებებით და, აზერბაიჯანელების შემთხვევაში, მათ მიერ მიწების თითქოს უკანონოდ მიტაცების წინააღმდეგ წარმოებული მედიაკამპანიით შემფოთებულმა უმცირესობებმა დაიწყეს კულტურული და პოლიტიკური თავდაცვის ისეთი ორგანიზაციების ფორმირება, როგორც იყო „აღამონ ნიხასი“ (სახალხო ტაძარი) სამხრეთ ოსეთში, „აიდგილარა“ (ერთიანობა) აფხაზეთში, „ჯავახი“ ახალქალაქში, „გაირეტი“ მარნეულში და „ვოტანი“ მესხეთში. რუსებმა, რომელთა წარმომადგენლები სოციალურად და

ეკონომიკურად გაბნეულები იყვნენ საქართველოს მუშახელის რიგებში, ვერ შეძლეს სერიოზული „წინააღმდეგობის“ ორგანიზება, გარდა ადგილობრივი „ინტერფრონტის“ (რუსების დიასპორის წარმომადგენლებს შორის იმ საკავშირო მოძრაობის ნაწილი, რომლის მიზანი იყო სსრკ-ის შენარჩუნება) რამდენიმე მიტინგისა.⁶³

დაუცველობის განცდა, რომელიც ქართველებსა და არაქართველებს ჰქონდათ, ერთი მეორეს ასაზრდოებდა, რაც ხელს უწყობდა კულტურული ანტაგონიზმის გაღრმავებას და პოლიტიკური გაურკვეველობის ზრდას. ქართული ენის სახელმწიფო პროგრამამ ეკვივალენტური ქმედებები გამოიწვია აფხაზეთსა და სამხრეთ ოსეთში.⁶⁴ საქართველოს სუვერენიტეტის გამოცხადების თაობაზე განცხადებებზე იდენტური რეაგირება იყო აფხაზეთისა და სამხრეთ ოსეთის მხრიდან. ვინაიდან საქართველოს მთავრობამ, რომელსაც 1990 წლის ოქტომბრიდან სათავეში ზვიად გამსახურდია ედგა, დაიწყო იმ საბჭოთა ხელშეკრულებების მოშლა, რომლებიც უზრუნველყოფდა ეთნოადმინისტრაციული საზღვრებისა და უმცირესობების უფლებათა გარანტიებს, არაქართველები შიშობდნენ, რომ მოსკოვის სამართლებრივი და ფიზიკური არყოფნა ბოლოს მოუღებდა მათთვის სასიცოცხლოდ მნიშვნელოვან დაცვის მექანიზმებს. თბილისიდან წამოსული შოვინისტური განცხადებები ახალი აგრესიული მონოეთნიკური სახელმწიფოს წარმოქმნას მოასწავებდა. ადგილობრივი ინტელიგენციის წარმომადგენლები, რომლებსაც ეშინოდათ პრივილეგიების დაკარგვის და რომლებსაც მხარს უჭერდნენ რუსეთის კონსერვატიული სამხედრო წრეები – გაღვივებული ანტიქართული გამოსვლები აფხაზეთსა და სამხრეთ ოსეთში აძლიერებდა ქართველების შემფოთებას ქვეყნის დანაწევრებასთან დაკავშირებით. სექტლანა ჩერვონაია, აფხაზეთში ომამდე განვითარებული მოვლენების მონაწილე, აცხადებს, რომ სისხლიანი დემონსტრაციები აფხაზეთში 1989-1990 წლებში დაგეგმილი იყო აფხაზეთის აქტივისტების მიერ, რომლებიც იმედს ამყარებდნენ მოსკოვის ჩარევაზე. ეს, მისი თქმით, იყო ომი, „გამოცხადებული ქართველი ხალხისთვის ვლადისლავ არძინას მიერ, რომელიც ძალით ითრევდა აფხაზ ხალხს ამ საშინელ კატასტროფაში“.⁶⁵ შედარებით ადრეულ პერიოდში ეროვნულ ნიადაგზე ყველაზე მძიმე დაპირისპირება 1989 წლის ივლისში მოხდა, როდესაც 22 ადამიანი დაიღუპა და 500-ზე მეტი დაიჭრა აფხაზეთის დედაქალაქ სოხუმში თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ფილიალის გახსნასთან დაკავშირებით გამართული საპროტესტო გამოსვლების დროს.⁶⁶ აფხაზები, რომლებიც აფხაზეთის ავტონომიური საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკის მოსახლეობის (93267) 17,8%-ს შეადგენდნენ, სოხუმში უნივერსიტეტის ქართულენოვანი ფილიალის გახსნას 1970-იანი წლების „გააფხაზების“ პოლიტიკის შემობრუნებად და ქართველების მხრიდან სეპარატისტულ სვლად აღიქვამდნენ; ქართველები აცხადებდნენ, რომ, როგორც ყველაზე

მსხვილ ეროვნულ ჯგუფს აფხაზეთის რესპუბლიკაში (45.7% 1989 წელს), მათ ჰქონდათ უფლება, მიეღოთ უმაღლესი განათლება საკუთარ ენაზე (სწავლება აფხაზეთის სახელმწიფო უნივერსიტეტში უმეტესად რუსულ ენაზე მიმდინარეობდა). კულმინაცია ამ კონფლიქტისა, რომელიც სულ უფრო ღვივდებოდა მთელი ივლისის განმავლობაში, გახდა აფხაზეთის უმაღლესი საბჭოს აფხაზური ნაწილის მიერ 1990 წლის 25 აგვისტოს გაკეთებული ოფიციალური განცხადება „აფხაზეთის სახელმწიფო სუვერენიტეტის შესახებ“. აფხაზეთის კანონმდებლობას უპირატესობა მიენიჭა საქართველოს კანონმდებლობასთან შედარებით.⁶⁷ საკონსტიტუციო ბრძოლა ორ მხარეს შორის მთელი 1991 წლის განმავლობაში მძვინვარებდა. ივლისში გამსახურდიამ უკვე შეიტანა შესწორებები საქართველოს კონსტიტუციაში, რომლებმაც მას მისცა შესაძლებლობა, გაეუქმებინა საქართველოს ავტონომიების ყველა დადგენილება და „საკანონმდებლო აქტი“, თუ ისინი არ შეესაბამებოდნენ საქართველოს კონსტიტუციას.

კონფლიქტს საფუძვლად ედო ისტორიული, სოციალური და ეკონომიკური უკმაყოფილება. აფხაზეთის ელიტარული წრეების წარმომადგენლები აღაშფოთა აფხაზეთის შეყვანამ საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის შემადგენლობაში 1918 წელს და საბჭოთა საქართველოში ავტონომიური რესპუბლიკის სახით 1931 წელს. ისინი მთელი საბჭოთა პერიოდის განმავლობაში იბრძოდნენ საქართველოდან გამოყოფისთვის. დემოგრაფიული სურათის გაუარესება და რეგიონული ეკონომიკური უთანასწორობა (აფხაზეთში შრომის პროდუქტიულობა და შემოსავლები ნაკლები იყო, ვიდრე დანარჩენ საქართველოში) განიმარტებოდა როგორც შეგნებული პოლიტიკა საქართველოს მხრიდან. აფხაზები მწარედ უჩიოდნენ საქართველების პოლიტიკას დაწყებული 1930-იანი წლებიდან, როდესაც ლავრენტი ბერია ხელმძღვანელობდა საქართველოს და ამიერკავკასიის პარტიულ ორგანიზაციებს (1931-1938). ბერიამ ბოლო მოუღო აფხაზურ ენოვან რადიოსადგურებს და სკოლებს, გააქართულა მათი ანბანი „კირილიცა“ და ტოპონიმები, სამსახურიდან გაათავისუფლა აფხაზი მასწავლებლები და დაიწყო ქართველების განსახლების პოლიტიკა, რომელმაც ხელი შეუწყო ავტონომიურ რესპუბლიკაში აფხაზების ნილობრივი შემადგენლობის შემცირებას 27.8%-დან 1926 წელს 17.8%-მდე 1989 წელს.⁶⁸ მიუხედავად 1970-იანი წლებიდან დაწყებული პოზიტიური დისკრიმინაციის პოლიტიკისა, რომელმაც განაპირობა აფხაზური პოლიტიკური ზეგავლენის მნიშვნელოვანი ზრდა ავტონომიურ რესპუბლიკაში, აფხაზები ჩამორჩებოდნენ ქართველებს განათლების თვალსაზრისით და მიაჩნდათ, რომ ხდებოდა ტურიზმიდან და ციტრუსების რეალიზაციიდან მიღებული თანხების უსამართლო გადაქაჩვა თბილისში.⁶⁹

მსგავსი, თუმცა ნაკლებად მწვავე, დაპირისპირება მოხდა საქართველოს სხვა უმცირესობებით დასახლებულ რეგიონებშიც. ოსები,

რომლებიც ირანული ძირის ენაზე ლაპარაკობენ, შეადგენდნენ სამხრეთ ოსეთის ავტონომიური ოლქის მოსახლეობის (65 232) 66,4%-ს. 98 000 ოსი ცხოვრობდა საქართველოს დანარჩენ ტერიტორიაზე, მათ შორის 33 000 თბილისში. საზღვრის იქით ჩრდილოეთ ოსეთში (რომელიც რუსეთის საბჭოთა ფედერაციული სოციალისტური რესპუბლიკის შემადგენელი ნაწილი იყო) ცხოვრობდა ოსი ეროვნების კიდევ 335 000 ადამიანი.⁷⁰ არსებობდა ქართულ-ოსური დაძაბულობა და უარყოფითი განწყობები, რომლებიც უკავშირდებოდა წარსულ, საქართველოს დამოუკიდებლობის პერიოდში, კონფლიქტებს (იყო მოკლე ომი 1920 წელს) და საქართველების პოლიტიკას 1930-იანი წლებიდან დაწყებული, როდესაც დაიხურა სამხრეთ ოსეთის სკოლები. თუმცა 1960-იანი წლებიდან მოყოლებული სამხრეთ ოსეთის მკვიდრებმა სარგებელი მიიღეს პოზიტიური დისკრიმინაციის პოლიტიკის შედეგად, რომლის მიზანი იყო სამხრეთ ოსეთში სიკვდილიანობის მაღალი პროცენტული მაჩვენებლისა და განათლების დაბალი დონის პრობლემის გადაჭრა. 1980-იანი წლებისთვის ავტონომიურ ოლქში 90 ოსურენოვანი სკოლა იყო. ადგილობრივ პარტიულ სტრუქტურებში დომინირებდნენ ოსი ეროვნების ადამიანები და ისინი კარგად იყვნენ ინტეგრირებულნი ქართულ საზოგადოებაში, მათ შორის, 32,5% თავისუფლად ფლობდა ქართულ ენას. მათი უმრავლესობა სამხრეთ ოსეთის ტერიტორიის ფარგლებს გარეთ ცხოვრობდა.⁷¹ მაგრამ 1989 წელს „ადამონ ნიხასმა“, რომელიც შეაშფოთა თბილისის განცხადებებმა „უკანონო ავტონომიების“ შესახებ და ქართული ენის სახელმწიფო პროგრამამ, რომელიც სახელმწიფო დაწესებულებებში დასაქმებისთვის ქართული ენის შესწავლას მოითხოვდა, განაახლა იდეა, რომელსაც სამხრეთ ოსეთის ინტელექტუალები პერიოდულად წარუდგენდნენ ხოლმე მოსკოვს და რომელიც უკავშირდებოდა გაერთიანებას მოძმე ერთან ჩრდილოეთ ოსეთის ასსრ-ში. ქართველების პროტესტის მიუხედავად, 1989 წლის ნოემბერში სამხრეთ ოსეთის რეგიონულმა საბჭომ სამხრეთ ოსეთი ავტონომიურ რესპუბლიკად გამოაცხადა და ოსური „სახელმწიფო ენად“ დაანება.⁷² ქართული პარტიების (საქართველოს კომუნისტების ჩათვლით) ალიანსმა დაგმო ამგვარი ქმედებები როგორც არაკონსტიტუციური. ნოემბერში სამხრეთ ოსეთის დედაქალაქ ცხინვალში მოხდა კონფრონტაცია, როდესაც ქართველები, ზოგიერთი მათგანი შეიარაღებული, 400 ავტობუსით ჩავიდნენ ცხინვალში და გამოხატეს თავიანთი აღშფოთება ოსების მოთხოვნების გამო. ქართველების აღშფოთებას საფუძვლად ედო მათი განცხადება, რომ ოსები მხოლოდ ახლახან გამოჩნდნენ ამ ტერიტორიაზე და დასახლდნენ მიწაზე, რომელიც ოდითგან საქართველოს შემადგენელი ნაწილი იყო. 1990 წლის სექტემბერში სამხრეთ ოსეთის რეგიონულმა საბჭომ გადადგა თამამი ნაბიჯი და გამოაცხადა სამხრეთ ოსეთის საბჭოთა დემოკრატიული რესპუბლიკა, მიიღო დეკლარაცია

სახელმწიფო სუვერენიტეტის თაობაზე და მოუწოდებდა მისი შეყვანისკენ საბჭოთა კავშირის შემადგენლობაში.⁷³ დეკემბრის არჩევნების შედეგად არჩეულ იქნა ახალი უმაღლესი საბჭო, რომელშიც ოსები დომინირებდნენ. იმავე თვეში (11 დეკემბერს) საქართველოს უმაღლესმა საბჭომ (რომელიც უკვე გამსახურდიას კონტროლის ქვეშ იყო) გააუქმა სამხრეთ ოსეთის ავტონომიური ოლქი, რის შემდეგაც ქართველები მოიხსენიებენ მას მისი შუა საუკუნეების სახელებით „სამაჩაბლო“ ან „შიდა ქართლი“. გამოცხადდა საგანგებო მდგომარეობა ცხინვალსა და ჯავის რაიონში.⁷⁴ მიუხედავად 1991 წლის იანვარში მოსკოვის მიერ შინაგან საქმეთა სამინისტროს საჯარისო ნაწილების გაგზავნისა და საბჭოთა კავშირის პრეზიდენტის მიერ ყველა ქართული და ოსური საჯარისო ფორმირების გაყვანის მოთხოვნისა, სამართლებრივი ბრძოლა საქართველოს და სამხრეთ ოსეთის უმაღლეს საბჭოებს შორის სულ უფრო მწვავედებოდა. დაპირისპირების ესკალაცია მოხდა, როდესაც ადგილობრივი მილიცია (სამხრეთ ოსეთმა ჩამოაყალიბა საკუთარი ეროვნული გვარდია) შეიარაღდა და საქართველოს და აფხაზეთის მთავრობებმა დაიწყეს რეზერვისტების მობილიზება. 1991 წლის აპრილში საქართველოს დამოუკიდებლობის გამოცხადების შემდეგ სამხრეთ ოსეთის უმაღლესმა საბჭომ კვლავ მოუწოდებდა ჩრდილოეთ ოსეთთან გაერთიანებისაკენ, რაც განამტკიცა 1992 წლის იანვრის ადგილობრივმა რეფერენდუმმა. იმ დროისთვის კონფლიქტის შედეგად გაჩნდა 100 000-ზე მეტი ქვეყნის შიგნით გადაადგილებული პირი – დევნილი – როგორც სამხრეთ ოსეთიდან, ასევე დანარჩენი საქართველოდან.⁷⁵

სომხურ და აზერბაიჯანულ უმცირესობებს რეგიონებში (უმთავრესად სამცხე-ჯავახეთსა და ქვემო ქართლში) საკუთარი თავი სოციალური და ეკონომიკური დისკრიმინაციის მსხვერპლად მიაჩნდათ. მწვავე ეკონომიკური პრობლემები არაქართველებით დასახლებულ ტერიტორიებზე, როგორებიცაა საავადმყოფოების, სკოლების აღჭურვილობის უკმარისობა და გაურემონტებელი გზები, შეგნებულ უგულვებელყოფად განიხილებოდა. ყველაზე მწვავე საზოგადო საკითხი, რომელიც 1988-1989 წლებისთვის წარმოიშვა, იყო მინაზე უფლებები და განსახლება. ქართულ-აზერბაიჯანული უთანხმოება 1989 წლის მაისში დაიწყო, როდესაც გაიმართა მასობრივი მიტინგები და აზერბაიჯანელებმა მოითხოვეს მათთვის ავტონომიის სტატუსის მინიჭება რაიონის ძველი, ბორჩალოს, სახელით. ყველაფერი დამთავრდა აზერბაიჯანელების გაძევებით ქალაქ ბოლნისიდან და სროლით 1989 წლის ივნის-ივლისში აზერბაიჯანელებით დასახლებულ რაიონ მარნეულში. კონფლიქტი მოგვარდა შინაგან საქმეთა სამინისტროს ჯარების გადმოსროლით. ადგილობრივი მოსახლეობა ადანაშაულებდა საქართველოს დემოგრაფიულ საზოგადოებებს, რომლებიც ეწეოდნენ სოფლების გადასახლებას და აზერბაიჯანელების ქონების შესყიდვას.⁷⁶

1989 წელს სომხები რესპუბლიკის მოსახლეობის 8,1%-ს შეადგენდნენ. მიუხედავად ქალაქ თბილისში ქართულად მოლაპარაკე სომხების დიდი თემისა, სომხების უმეტესობა ცხოვრობდა გაგრაში (აფხაზეთი), ახალქალაქისა და ბოგდანოვკის (ამჟამად ნინოწმინდის) რაიონებში. ახალქალაქში (91,3% – სომხები 1989 წელს) და ბოგდანოვკაში (89,6% – სომხები) (ორივე სამცხე-ჯავახეთის რეგიონის ნაწილია) ძლივს იქნა თავიდან აცილებული შეიარაღებული კონფლიქტი, როდესაც ქართველთა ჯგუფებმა შეიძინეს მიწები 1990 წლის ზაფხულში რეგიონიდან რუსი დუხობორების გადასახლების შემდეგ. შედარებით რადიკალურმა ქართველმა ნაციონალისტებმა პროტესტის ნიშნად მოკლე ხნით გადაკეტეს რკინიგზა სომხეთის მიმართულებით. სომხურ-ქართულ დაძაბულობას დიდი ხნის ისტორია აქვს, რაც სათავეს იღებს მეცხრამეტე საუკუნიდან, როდესაც სომხები ეკონომიკურად დომინირებდნენ აღმოსავლეთ საქართველოში. 1918 წელს სადავო საზღვრების ირგვლივ არსებული დაპირისპირება გადაიზარდა ხანმოკლე შეიარაღებულ კონფლიქტში ახალ დამოუკიდებელ სახელმწიფოებს სომხეთსა და საქართველოს შორის. ამ წინაპირობების გათვალისწინებით, მეზობლად მთიან ყარაბაღში აზერბაიჯანელებსა და სომხებს შორის მიმდინარე კონფლიქტი (ქართველები აცხადებდნენ, რომ სომხებს გააჩნდათ ირედენტული პრეტენზიები ჯავახეთზე), ახალქალაქში სომხების ეკონომიკური სიდუხჭირე და ქართველების შეშფოთება ახალი სახელმწიფოს მიმართ სომხების ლოიალურობასთან დაკავშირებით აღრმავებდა უნდობლობას ერთმანეთისადმი.⁷⁷

ქართველი ნაციონალისტის ფიქრი სცდებოდა საქართველოს საზღვრებს. ქართული პარტიები ღიად უჭერდნენ მხარს ინგილოებს – მუსლიმან და ქრისტიან ქართველთა მცირე ზომის ანკლავს, რომელიც დასავლეთ აზერბაიჯანის კასპიის რაიონის მესამედს შეადგენს. მუსლიმანი მესხების მცდელობას, დაბრუნებულიყვნენ მესხეთში, სამხრეთ საქართველოში, საიდანაც ისინი 1944 წელს იძულებით გადაასახლეს სტალინის ბრძანებით, თითქმის საყოველთაო წინააღმდეგობა მოჰყვა. 1989 წლის ივნისში დარბევის („პოგრომის“) შემდეგ უზბეკეთიდან გაძევებული მესხების დაბრუნების შესახებ თხოვნის დაკმაყოფილება, ქართველების აზრით, გამოიწვევდა იმ მოსახლეობის აყრას, რომლებიც უკვე 40 წელია ცხოვრობდნენ მესხეთში, დაძაბულობას შეიტანდა ადგილობრივ ეკონომიკაში და გაამყარებდა ისლამს სტრატეგიულ სასაზღვრო ტერიტორიაზე. საქართველოს ეროვნული მოძრაობა შეშფოთების სამ ძირითად წყაროს ასახელებდა: მესხები არ იყვნენ საკმარისად ქართველები, მათ არ იცოდნენ ქართული ენა და ისინი უკვე აღარ იყვნენ ქრისტიანები.⁷⁸

ისტორია, რელიგია და ენა

საქართველოს ეროვნულ მოძრაობას პარადოქსული ტენდენციები ახასიათებდა. იგი იყო საერო, პროდასავლური და მიიღებდა დემოკრატიისა და ევროპის ერთა ოჯახში წევრობისაკენ. ამავ დროს, ეს იყო კულტურული მოძრაობა, რომლის ფესვები მითოლოგიური წარსულისაკენ მიდიოდა. ის ფასეულობები, რომლებსაც ამ წლების განმავლობაში მხარს უჭერდნენ როგორც ქართველი აქტივისტები, ასევე, ნაკლებ ხარისხით, საქართველოს კომპარტია, კონცენტრირებული იყო ისტორიაზე (განსაკუთრებით, ისტორიულ ტერიტორიებზე პრეტენზიებზე), ქართულ მართლმადიდებლურ ეკლესიაზე და ენაზე. ეს იდეები გამოძახილი იყო ენის, მამულისა და სარწმუნოების წმინდა სამებისა, რომელსაც ქადაგებდა ილია ჭავჭავაძე. ეს ლოზუნგი ჩნდებოდა ყველგან, სადაც მიმდინარებდა მიტინგი დამოუკიდებლობის მხარდასაჭერად. თუმცა, სხვა მხრივ, ეროვნულმა მოძრაობამ გადაუხვია ილია ჭავჭავაძის პრამატულ შეგუებას იმპერიალისტურ მმართველობასთან. ისტორიას, როგორც ბერნარდ ლიონს აღნიშნავს, ყოველთვის აქვს მიზანი.⁷⁹ და საქართველოს ეროვნულმა მოძრაობამ, მისი აფხაზი და ოსი მონინალმდევრების მსგავსად, გამოიკვლია რანდენიც შექლო, წარსულის შესახებ. 1960-იანი და 1970-იანი წლებს საბჭოთა საქართველოს ინტელექტუალების ნაშრომებზე დაყრდნობით ყოველ ახალ აღმოჩენას წარსული კონფლიქტის და მსხვერპლის შესახებ იყენებდა რელიგია და ენის კონსოლიდაციისთვის პოლიტიკურ დამოუკიდებლობისთვის ბრძოლაში. 1970-იან და 1980-იან წლებში სკოლებში, ტელევიზია და საბავშვო პოპულარული იყო კულტურულ ბრძოლებსა და საქართველოს დაუმორჩილებლობაზე ლაპარაკი. ეს იყო ბავშვებისა და ბებების მიერ მონაცოლი პირადი მოგონებები საბჭოთა პოლიტიკის სისასტიკეზე; მოთბრობები დიდ მოწრავ გიორგი სააკაძეზე, რომელმაც გადაარჩინა თავისი სამშობლო სპარსელებისაგან; მე-19 საუკუნის პატრიოტის დიმიტრი ყიფიანის გადასახლებისა და მკვლელობის ამბავი მის მიერ ქართული ენის დაცვის გამო; «ქართველის გედის» ნაკითხვა სკოლაში ან ტელევიზორში «ოთარაანთ ქვრივის» – ქართველი გლეხი ქალი სტოიციზმზე ფილმის – ყურება. «გლასნოსტის» დამკვიდრების შემდეგ ქართული პრესის ფურცლები აჭრელდა ახალი მხილებებით 1918-1921 წლების საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის შესახებ, 1924 წელს ბოლშევიკების მმართველობის წინააღმდეგ მომხდარი აჯანყების, 1920-იან წლებში მოსკოვის მხრიდან ცენტრალიზაციისთვის ქართველი ნაციონალ-უკლონისტების წინააღმდეგობის, 1930-იანი წლების რეპრესიების და 1940-იანი წლების დეპორტაციების (ქართველი მთიელი ხალხების იძულებითი მიგრაციის ჩათვლით), 1956 წელს თბილისში სამოქალაქო არეულობის შესახებ და ქართველი ანტიბოლშევიკური ემიგრაციის ისტორიის ამსახველი

მასალებით. ყოფილი „მოლაღატეები“, როგორებიც იყვნენ გრიგოლ რობაქიძე და ექვთიმე თაყაიშვილი, რომლებიც ევროპაში გაემგზავრნენ ემიგრაციაში, გმირებად გადაიქცნენ; საბჭოთა ხელისუფლების მიერ ხანგრძლივი პერიოდის განმავლობაში აკრძალული ღირსშესანიშნაური დღეები, როგორებიცაა დამოუკიდებლობის გამოცხადება 1918 წლის მაისში ან რელიგიური დღესასწაულები, მაგალითად, გიორგობა, ოფიციალურ კალენდარში შევიდა.

ისტორია იყო პოლიტიკა, ხოლო ისტორიული ბრძოლები ქართველ, აფხაზ და სამხრეთ ოსეთის ინტელექტუალებს შორის მემკვიდრეობის, ძეგლებია და ისტორიული პირველობის შესახებ – სუვერენიტეტზე პრეტენზიების გამართლება. 1990 წელს შეიქმნა საქართველოს სამხრეთ ოსეთის ოლქის სტატუსის შემსწავლელი კომიტეტი, რომელმაც გამოიტანა დასკვნა, რომ სამხრეთ ოსეთის ავტონომიური ოლქის გაუქმება ისტორიულად გამართლებული იყო, ვინაიდან ოსები რეგიონში უფრო გვიან იყვნენ ჩასახლებულები. ნითელი არმიის შემოჭრა საქართველოში შესწავლილ იქნა საქართველოს უმაღლესი საბჭოს კომისიის მიერ და უკანონოდ გამოცხადდა, რაც აუქმებდა ყველა საბჭოთა პრეტენზიას იურიდიულად. 1990 წლის თებერვალში ისტორიისა და არქეოლოგიის საზოგადოების, აკადემიური და პარტიული დანებებულებების ერთობლივმა კომისიამ ჩამოაყალიბა საქართველოს ისტორიის სამეცნიერო გამოკვლევის, შესწავლია და პოპულარიზაციის სახელმწიფო პროგრამა, რომელიც გეგმავდა პრიორიტეტებს საქართველოს ისტორიკოსებისთვის, განათლების სფეროს მუშაკებისა და გამოცემლებისთვის. ფიზიკურ ლანდშაფტს ახალი ძეგლები დაემატა, შეიცვალა ქუჩების სახელები (ლენინის ქუჩა გახდა კოტაბავა ქუჩა) და გამოჩნდა ახალი პარტიები საბჭოთა კავშირამდე არსებული პარტიების დროშებითა და სიმბოლოებით, რაც მათ ავტორიტეტსა და ავთენტურობას ანიჭებდა.

საქართველოს მართლმადიდებლური ეკლესია აწინავებდა ურთიერთობებს ეთნოსებს შორის. 1989 წელს საქართველოს მოახლეობის 70% იყო მართლმადიდებელი, დანარჩენები იყვნენ გრიგორიანელები (სომხეთის სახელმწიფო ეკლესია), რუსი მართლმადიდებლები, მუსლიმანები, კათოლიკეები, პროტესტანტები, ბაპტისტები, იეზიდები და სტაროვერები. „გლასნოსტის“ პირობებში აღდგა საქართველოში არსებული ყველა სარწმუნოების რიტუალები და სიმბოლოები. მოიხსნა შეზღუდვები საქართველოს ეკლესიის შემოსავლებზე; მას მიეცა უფლება, გაეხსნა და აემუშებინა ახალი ეკლესიები, ენარმოებინა საქველმოქმედო საქმიანობა, ჩამოეყალიბებინა ახალი კონგრეგაციები და მიეცა ხალხისთვის რელიგიური განათლება. 1988-1989 წლებში ხელახლა გაიხსნა 313 ქართული ეკლესია და მონასტერი, ჩამოყალიბდა სასულიერო აკადემია, ამოქმედდა ახალი საკათედრო ტაძარი თბილისში, გამრავლდა რელიგიური გამოცემები.⁵⁰ სახელმწიფო

სახედამხედველო ორგანო – საქართველოს საბჭო რელიგიურ საკითხებში 1990 წლის იანვარში დაიშალა. ეკლესიას სრულად დაუბრუნდა მისი ქონება, რამაც გამოიწვია დავები სხვა რელიგიების წარმომადგენლებთან, როგორებიც არიან კათოლიკეები და სომეხი გრიგორიანელები, და 1990 წლის აპრილში ეკლესიის ორგანიზაციები და თანამშრომლები გათავისუფლდნენ სახელმწიფო გადასახადებისაგან. რელიგიურმა თავისუფლებამ წამოჭრა საქართველოს ეკლესიის სახელმწიფოსთან ურთიერთობის საკითხი. ეროვნული მოძრაობის პარტიათა უმრავლესობა განსაკუთრებულ ეროვნულ როლს ანიჭებდა ეკლესიას. საქართველოს ეკლესია დაუბრუნდა თავის კონსერვატიულ ფესვებს, რაც გულისხმობს მართლმადიდებლურ რჯულზე, როგორც ეროვნულ სარწმუნოებაზე, მოქცევას და სხვა სარწმუნოებების – განსაკუთრებით – სხვა ქრისტიანული სარწმუნოებების, მათი განდგომის გამო – დაგმობას. ეკლესიამ, ნაცვლად იმისა, რომ გამოსულიყო მშვიდობისმყოფელის როლში, რომელსაც შესწევს უნარი, გააერთიანოს ყველა სარწმუნოება ერთი ეროვნული ქოლგის ქვეშ, გარიყა ისინი.

ეკლესია გახდა ეროვნული მოძრაობის სიმბოლო. მან განაგრძო თავისი მოღვაწეობა არაქართველების მიერ დასახლებულ რეგიონებში, მონაწილეობდა ქართული პარტიების ყრილობებსა და შეხვედრებზე, აწარმოებდა ქართველების დემოგრაფიული და ეკოლოგიური ჯანმრთელობის დაცვის კამპანიებს და კანდიდატებსაც წარმოადგენდა საქართველოს უმაღლეს საბჭოში. კათალიკოს-პატრიარქ ილია II-ის გამოჩენა 9 აპრილის მიტინგზე, მის მიერ ეროვნული ლიდერის მერაბ კოსტავას დაკრძალვის ცერემონიალის წარმართვა 1989 წლის ოქტომბერში და საქართველოს ეროვნული ყრილობის გახსნა 1990 წლის მაისში – ყოველივე ეს სიმბოლური გამოხატვა იყო ეროვნულ რევოლუციასთან ეკლესიის სოლიდარობისა. ქართული პარტიები მხარს უჭერდნენ ეკლესიის ჩართულობას პოლიტიკურ ცხოვრებაში. მაგალითად, ქრისტიანული კავშირის პარტიამ ქრისტიანობა ეროვნულ ვალდებულებად გამოაცხადა.⁸¹ საქართველოს კომპარტიამაც კი აღიარა ეკლესიის როლი, აფინანსებდა მის მოღვაწეობას არაქართველთა შორის და პატრიარქის ეპისტოლეებს პარტიულ პრესაში გამოსცემდა.⁸²

და ბოლოს, ალბათ, ყველაზე მნიშვნელოვანი ენის საკითხი იყო. ენას არსებითი მნიშვნელობა აქვს ეკონომიკისა და განათლების ხელმისაწვდომობისთვის ისეთ მრავალეროვან ქვეყანაში, როგორიცაა საქართველო. სულაც არ იყო გასაკვირი, რომ ქართულ-აფხაზური შეიარაღებული შეტაკება 1989 წლის ივლისში შეეხებოდა განათლების უფლებებს. ქართველებისთვის ენა იდენტობის მთავარი წყაროა. მათ, ისევე, როგორც ყოფილ საბჭოთა მოქალაქეთა უმრავლესობას, სწამთ ლინგვისტური ეროვნულობის კონცეფციისა. პოლიტიკური საზღვრები უნდა ასახავდეს ლინგვისტურ საზღვრებს, ხოლო დომინანტური ლინგვისტური ერი ქვეყნის შიგნით უნდა განსაზღვრავდეს ენის პოლიტიკას. გორბაჩოვის მმართველობის

დროს აღმოცენებული ახალი შესაძლებლობების გათვალისწინებით, ბუნებრივი (და, შესაძლოა, გონიერულიც) იყო რესპუბლიკაში ქართული ენის სტატუსის დაცვისკენ მიმართული ღონისძიებების მოლოდინი. გარდა „ქართული ენის სახელმწიფო პროგრამისა“, მინისტრთა საბჭოსთან ჩამოყალიბდა ქართული სალიტერატურო ენის მუდმივმოქმედი სახელმწიფო კომისია.⁸³ მის ფუნქციებში შედიოდა ლინგვისტური ნორმების ჩამოყალიბება და მთავრობისა და კულტურის დანერგებულებების მიერ სახელმწიფო ენის გამოყენების უზრუნველყოფა. 14 აპრილი ქართული ენის დღედ გამოცხადდა.⁸⁴ პრაქტიკული ზომები, რომლებიც მიიღეს ქართული ენის მდგომარეობის გასაუმჯობესებლად, მოიცავდა ქართულენოვანი საბჭები მანქანების, დეპეშის გასაგზავნი მონყობილობებისა და სატელეფონო ცნობარების შექმნას. ამგვარი ღონისძიებები, ქართული ენისთვის პრიორიტეტის მინიჭების შესახებ ქართული პარტიების მოთხოვნებთან ერთად, მათ შორის, ნორმაც (რომელიც იმ დროს არ იქნა მიღებული), რომ პარლამენტის წევრობის ყველა კანდიდატი ლაპარაკობდეს ქართულად, საფრთხეს უქმნიდა არაქართველ თემებს. ენა იყო ძალა და საქართველოს ეროვნული მოძრაობის იდეები, არაქართული ენების დასაცავად მიღებული მსგავსი ზომების გარეშე, უფრო მეტად ძაბავდა ეროვნული უფლებების ირგვლივ შექმნილ ვითარებას. ბუნებრივია, რომ სამხრეთ ოსეთის მკვიდრმა ოსებმა და აფხაზებმა, თავის მხრივ, შეიმუშავეს საკუთარი კანონმდებლობა თავიანთ ენებთან დაკავშირებით.⁸⁵

დასკვნა

1990 წლის შემოდგომაზე გაიმართა ორი მნიშვნელოვანი არჩევნები. პირველი იყო არჩევნები არაოფიციალური ეროვნული ყრილობისა, რომელსაც გამსახურდიამ „საეჭვო პირების თვითმარქვია ყრილობა“ უწოდა.⁸⁶ არჩევნებში მონაწილეობდა ექვსი ბლოკი 40 პარტიის შემადგენლობით (კენჭისყრის სამი რაუნდის შემდეგ ძლივს შედგა ამომრჩეველთა მონაწილეობის 50.8%). ყრილობის მონაწილეებმა უარყვეს არსებული საკანონმდებლო და საარჩევნო ჩარჩო. ყრილობამ, რომელშიც დომინირებდნენ ეროვნული დამოუკიდებლობისა და ეროვნულ-დემოკრატიული პარტიები, მოუწოდა საბჭოთა „საოკუპაციო ჯარების“ გასვლისკენ და საქართველოს დამოუკიდებლობის საკითხზე მოსკოვთან დაუყოვნებელი მოლაპარაკების გამართვისაკენ. თუმცა, ამომრჩეველთა იმედის გამაცრუებელი გამოცხადების შედეგად, ეროვნული ყრილობის როლი დაქვეითდა – ალტერნატიული საკანონმდებლო ორგანოდან იგი საქართველოს ეროვნული მოძრაობის მაკოორდინირებელ ორგანოდ იქცა. ის იმოქმედებდა, როგორც სახალხო ორგანო და გააკონტროლებდა საქართველოს ახალ ხელისუფლებას.⁸⁷

თავის მხრივ, 28 ოქტომბრის საქართველოს უმაღლესი საბჭოს „ოფიციალური“ არჩევნების მონაწილეებმა, ეროვნული ყრილობისაგან განსხვავებით, აღიარეს ჩამოყალიბებული ინსტიტუტები და მხარი დაუჭირეს უფრო თანდათანობით გადასვლას დამოუკიდებლობაზე. უმრავლესობისა და პროპორციული წარმომადგენლობის შერეული სისტემიდან გამომდინარე, საბჭოთა კავშირის ისტორიაში პირველ ჭეშმარიტ მრავალპარტიულ არჩევნებში მონაწილეობა მიიღო ექვსმა პარტიამ და ხუთმა საარჩევნო კოალიციამ (რომლებიც აერთიანებდნენ კიდევ 23 პარტიას). ყველა მათგანი, მათ შორის, საქართველოს კომპარტია, იყო „დამოუკიდებლობის“ მომხრე. საარჩევნო კანონი, რომელიც 1990 წლის გაზაფხულის შემდეგ დებატების ცენტრში მოექცა, შეიმუშავა 32 წევრიანი ცენტრალური საარჩევნო კომისიამ. ოპოზიციის რაოდენობა სჭარბობდა კომისიის მცირე ბლოკს კომუნისტური პარტიის ხუთი თანამდებობის პირის შემადგენლობით. მიღებულ იქნა კანონი, რომელიც ართმევდა საარჩევნო უფლებას საბჭოთა შეიარაღებულ ძალებში მომსახურე პირებს, რომელმაც დანერგა პროპორციული წარმომადგენლობისა და ერთწევრიანი რაიონების კომბინირებული სისტემა და გაამარტივა პარტიების დარეგისტრირების სისტემა, ამ პროცესიდან იუსტიციის სამინისტროს გამორიცხვით. თუმცა კანონის მიერ იმ პარტიების უარყოფამ, „რომელთა საქმიანობა არ ვრცელდება საქართველოს მთელ ტერიტორიაზე“, შეზღუდა საქართველოს ეროვნული უმცირესობების მონაწილეობა. ამან გამოიწვია „აიდგილარას“ და „ადამონ ნიხასის“ მიერ ბოიკოტის გამოცხადება.

საარჩევნო კამპანიას აკვირდებოდა არაუმეტეს 40 საერთაშორისო დამკვირვებლისა და, მიუხედავად გაუთავებელი თავდასხმების და ძალმომრეობისა, მათ შორის, არჩევნებამდე ორი დღით ადრე გააჭანტურისას მკვლელობის მცდელობისა, ევროპის უსაფრთხოებისა და თანამშრომლობის კომისიამ (CSCE) გამოიტანა დასკვნა, რომ სახეზე იყო „სამართლიანი არჩევნების ორგანიზების მექანიზმებისა და პროცედურების შთაბეჭედავი მცდელობა“.⁸⁸ გამსახურდიას ბლოკი „მრგვალი მაგიდა – თავისუფალი საქართველო“, რომელიც მოუწოდებდა მინის პრივატიზებისა და მუნიციპალური ბინებით უზრუნველყოფისკენ, თავისდა გასაკვირად არჩეული იქნა ხმათა 54 პროცენტით და მოიპოვა 155 ადგილი 250-დან. საქართველოს კომპარტია მიიღო 29.6 პროცენტი და დაიკავა 64 ადგილი, სახალხო ფრონტმა – 12 ადგილი (ყველა ერთმანდატიანი საარჩევნო უბანი). ახალი უმაღლესი საბჭო, მიუხედავად მის მიერ კაპიტალიზმზე ეტაპობრივად გადასვლის მხარდაჭერისა, გახდა უპირატესად რადიკალური ნაციონალების ორგანო. მოხდა უმცირესობისა და ზომიერი ინტელიგენციის შეხედულებათა მარგინალიზაცია, ისევე, როგორც იმ არაქართველებისა, რომლებსაც არ ჰყავდათ სათანადო წარმომადგენლობა საკანონმდებლო ორგანოში. მიუხედავად ამომრჩეველთა 70-პროცენტისანი გამოცხადებისა,

არაქართველების უმეტესობამ აფხაზეთსა და სამხრეთ ოსეთში გაიზიარა „აიდგილარას“ და „ადამონ ნიხასის“ რეკომენდაციები არჩევნების ბოიკოტთან დაკავშირებით. მათი რაოდენობიდან გამომდინარე (აფხაზები შეადგენდნენ საქართველოს რესპუბლიკის მოსახლეობის 1,8%-ს, ხოლო ოსები – 3%-ს), ისედაც ნაკლებად სავარაუდო იყო, რომ ისინი მოიპოვებდნენ რეალურ წარმომადგენლობას. ცხინვალში, სამხრეთ ოსეთის დედაქალაქში, ხმის მიცემის უფლების მქონე 40 000 ამომრჩევლიდან არჩევნებში მონაწილეობა მხოლოდ 7 000-მა მიიღო.⁸⁹

არჩევნები წარმოადგენდა დასასრულს იმისა, რასაც ბრუბეიკერი „პოლიტიკის მაძიებელ ნაციონალიზმს“ უწოდებს ანუ ეროვნული მოძრაობისა, რომელიც იბრძვის სახელმწიფოებრიობის ჩამოყალიბებისათვის.⁹⁰ მართალია, დამოუკიდებლობის მოპოვებამდე წელიწადზე მეტი იყო დარჩენილი, საქართველოს ეროვნული მოძრაობა – ან მისი ერთ-ერთი ნაწილი – ახლა ხელისუფლებაში იყო. რევოლუცია ახალ ფაზაში შევიდა. საქართველოს სახელმწიფო საქართველოს საკუთრება გახდა და შესაძლებელი იყო ქვეყნის ნაციონალიზაციის პროცესის დაწყება. 1985-1990 წლების პერიოდმა ხანგრძლივი გავლენა მოახდინა შემდგომ მოვლენებზე. პოლიტიკური ბრძოლის სასტიკმა მეთოდებმა, ურთიერთდადანაშაულებამ ღალატსა და შეთქმულებაში, განხეთქილებებმა და პრეტენზიებმა მონოპოლიურ მდგომარეობაზე შედეგად მოიტანა მწვავე ბრძოლა სახელმწიფოზე კონტროლის მოპოვებისთვის. ახალი რესპუბლიკა, მიუხედავად ქართველების მხრიდან კონტროლის და საერთაშორისო აღიარებისა, ზენოლის შედეგად დაიშალა.

თავი მესამე

კოვულიზმი საქართველოში: გამსახურდიას ფენომენი

ბუნაკერი

1 992 წლის 2 იანვარს საქართველოს ტელევიზიით გადაიცა ახლად-შექმნილი სამხედრო საბჭოს დეკლარაცია. დეკლარაციის თანახმად, „მიღებულ იქნა კონსტიტუციური გადაწყვეტილება, რომელმაც აღადგინა სამართლიანობა“. დეკლარაციაში დაგმობილი იყო პრეზიდენტ გამსახურდიას მთავრობა, რომელიც „იცავდა საქართველოს სსრ 1922, 1927, 1937 და 1978 წლების კონსტიტუციების ტოტალიტარულ პრინციპებს“.¹ უარყოფდა რა გამსახურდიას ისტორიულ ლეგიტიმაციას, სამხედრო საბჭო ადასტურებდა, რომ 15 თვის წინ ერთხმად არჩეული პარლამენტი, დაითხოვეს და კონსტიტუციის მოქმედება შეჩერდა. თბილისში საგანგებო მდგომარეობა და კომუნდანტის საათი გამოცხადდა. როგორც კი ახალი მთავრობა შეიქმნებოდა, სამხედრო საბჭო მოიხსნიდა უფლებამოსილებებს. ოთხი დღის შემდეგ 6 იანვარს 3:30 სთ-ზე ქანცგამოლეულმა გამსახურდიამ, რომელიც მთავრობის სასახლის სარდაფის კაფეტერიაში იყო გამოკეტილი, დარჩენილი მხარდამჭერები შეკრიბა და საარტილერიო ცეცხლის ხმაურში თვალცრემლიან მომხრეებს შეატყობინა თავისი გადაწყვეტილება დედაქალაქის დატოვების შესახებ. დაახლოებით 8 საათზე სამმა ჯავშნიანმა პერსონალურმა ავტომანქანამ, ორმა ავტობუსმა და რამდენიმე ავტომობილმა, რომლებშიც ისხდნენ გამსახურდია, თავისი ოჯახი და 80 ერთგული თანამოაზრე, დატოვა „ბუნკერი“ – ეს ტერმინი ოპოზიციას ჰიტლერთან პარალელის გასაველებად ჰქონდა შერჩეული. მთავრობის სასახლის ალყამ ბოლო მოუღო 15-თვიან ტრიუმფსა და ტრაგედიას. გასაქცევი გზის გავლით, რომელიც რუსულ ძალებს ჰქონდათ გახსნილი მისთვის, დამოუკიდებელი საქართველოს პირველმა სახალხოდ არჩეულმა პრეზიდენტმა, სიცოცხლის გადასარჩენად, თავი მეზობელ სომხეთს შეაფარა და უკან მოიტოვა დამსხვრეული ილუზიებისა და უიღბლო გადაწყვეტილებების შემზარავი სატანჯველი.² 107 ქართველი დაიღუპა და 527-ზე მეტი დაიჭრა. საქართველოს არქიტექტურული

საგანძური, სასტუმრო თბილისი და №1 სკოლა, ნანგრევებად იყო ქცეული³. გამსახურდიამ თავის 1990 წლის ნოემბრის ინაუგურაციაზე იწინასწარმეტყველა, რომ „საქართველო გახდებოდა მორალური სიდიადის მაგალითი მთელი მსოფლიოსათვის“, მაგრამ სულ რაღაც ერთი წლის შემდეგ საქართველო იქცა არაკომპეტენტური ავტორიტარიზმის მაგალითად და ერთ-ერთ ისეთ სახელმწიფოდ პოსტსაბჭოთა სივრცეში, რომელმაც ყველაზე ადრე იგემა წარუმატებლობა⁴. 1990 წელს საქართველოს უზენაესი საბჭოს თავმჯდომარედ საყოველთაო ალტკინებული სულისკვეთებით არჩევიდან ზუსტად სამი წლის შემდეგ ზვიად გამსახურდია 54 წლის ასაკში სამეგრელოში საექვო ვითარებაში გარდაიცვალა.

ზვიად გამსახურდია მიმართავს საქართველოს პარლამენტს

ეს უჩვეულო მოვლენები ჩვეულებრივ ქართული ნაციონალიზმის დესტრუქციული ძალით აიხსნება. გამსახურდიას ხანა (1990-92) განიხილება როგორც ნაციონალიზმის მწვერვალი. მაგრამ ნაციონალიზმი ნებისმიერი დროის ქართული პოლიტიკის არასრული თეორიული ჩარჩოა გამსახურდიას აღზევებისა და დაცემის ჩათვლით. გამსახურდიას სწამდა ნახევრად მითოლოგიური და რასობრივად წმინდა ქართული წარსულის;

ის საქართველოს ადარებდა მეკდრეთით აღმდგარ ლაზარეს, მაგრამ გამსახურდიას დიდი პოპულარობა მხოლოდ ამ ფანტაზიებით არ იყო განპირობებული. ის სოციალური კონსერვატიზმის მიმდევარი გახლდათ და აპელირებდა ქართველთა შორის საბჭოთა პერიოდამდელი უმანკო დროებისადმი ნოსტალგიური სწრაფით, რაც გამოხატული იყო ტრადიციული ოჯახური როლით, მეგობრობით, რელიგიითა და თავგანწირვით, იმ თვისებებით, რომლებიც გამსახურდიას შინაგანად ქართულ თვისებებად მიაჩნდა.⁵ ის მიმართავდა „პატარა ადამიანს“, რომელსაც არ მისცემია შანსი, ეცხოვრა ქართული ნომენკლატურისათვის ხელმისაწვდომი პრივილეგირებული ცხოვრების წესით, ასევე ახალგაზრდობასა და ინტელიგენციას. მისი მხარდაჭერა სოციალური ჰეტეროგენულობით ხასიათდებოდა და ემყარებოდა, უსულგულო თანამედროვეობის და სოციალური არამობილურობის გამო დაგროვილ აღშფოთებას, რასაც სოციალური სტატუსისა და სიმდიდრის მოპოვების სირთულე და მსოფლიოს მიერ საქართველოს არალიარებით გამოწვეული უკმაყოფილება ემატებოდა. გამსახურდია საქართველოს თანამედროვეობის კრიზისს ასახავდა. მისი მთავრობა სწრაფად შეივსო სოციალურად მარგინალური ხელოვანებით, მღვდლებით და ყოფილი მსჯავრდებულებით, ახლა მათი დრო იყო.

გამსახურდია ექსტრემალურ ვითარებაში გამოჩნდა სარბიელზე: ქვეყნის დაშლა და ეკონომიკის ვარდნა სახიფათო სისწრაფით მიმდინარეობდა და საზოგადოებაც უკიდურესად პოლარიზებული იყო. მისი პოლიტიკური მეთოდები ნაციონალიზმის, პოპულიზმის, რელიგიურობისა და კონსერვატიზმის რადიკალური ნარევი იყო. (უპირველეს ყოვლისა, გამსახურდია მესამე მსოფლიოს ბევრი ლიდერის მსგავსად, იმპერიული სისტემის პროდუქტი იყო. მიუხედავად იმისა, რომ მწვავედ უპირისპირდებოდა საბჭოთა სტრუქტურებსა და ღირებულებებს, ის მაინც მათი მსგავსი ჩამოსხმის გახლდათ, რაც განსაკუთრებით ნათლად ჩანდა კანონის, პრესის, პარლამენტისა და ოპოზიციის მიმართ გამსახურდიას პატერნალისტურ დამოკიდებულებაში. გამსახურდია ისე იქცეოდა, როგორც საბჭოთა პარტიული ბოსი; გულში ქართულ ეროვნულ ინტერესებს ატარებდა, მაგრამ ავტორიტარული ჩვევები საბჭოთა სისტემისგან ჰქონდა შესისხლხორცებული, რამაც ის, საბოლოოდ, დაამარცხა კიდეც.)

მეორე, გამსახურდია ცდილობდა შეექმნა კვაზიდემოკრატიული ხელისუფლება ზედაპირულად მოდერნიზებულ, მაგრამ ღრმად ტრადიციულ კულტურაში. ქრისტოფერ კლაფამმა (საქართველოს მსგავსი კულტურები დაახასიათა, როგორც ნეოპატრიმონიალური – სადაც სახელისუფლებო სტრუქტურების საფუძველი პირადი ურთიერთობები და სტატუსი იყო და სადაც ოფიციალურ და კერძო სამყაროს შორის განსხვავებები ძალიან მცირეა.⁶) ეს არის საზოგადოება, რომელშიც დომინირებენ პატრონები და კლიენტები, რომლებიც შეკრულნი არიან ეთნიკურობისა

ღა ნათესაობის ან ახლო მეგობრობისა ღა თანამშრომლობის ნიშნით. ასეთ საზოგადოებაში კაბინეტებში მოკალათებული პიროვნებები იქცევიან პოლიტიკური ძალაუფლებისა ღა რესურსების წყაროდ. ეს ღაგვეხმარება, რათა გავიგოთ იმის მიზეზი, თუ რატომ ვერ მოიკიდეს საქართველოში ფეხი პარტიებმა ღა ლეგიტიმურმა ეროვნულმა ინსტიტუტებმა, რომლებიც ხალხის მონანილეობას ემყარებოდნენ. ინსტიტუტი, როგორც ასეთი, პიროვნებისაგან განსხვავებით, პრინციპული მნიშვნელობის არ იყო ხალხისთვის.

მესამე, გამსახურღია არ მართავღა სუვერენულ სახელმწიფოს. საქართველო არ იყო დამოუკიდებელი სსრკ-ის დაშლამდე ანუ 1991 წლის დეკემბრამდე. (გამსახურღიას მანევრირება უწევღა მომაკვდავი იმპერიული სახელმწიფოს ფარგლებში, რომელსაც ჯერ კიდევ შესწევღა ძალა საქართველოს ხელისუფლებისთვის საბოტაჟი გავნია. მეოთხე, გამსახურღია აღმოჩნღა ეთნიკურად ღა პოლიტიკურად ფრამენტირებული სახელმწიფოს პირისპირ. არაქართველები ნაკლებად იჩენდნენ ლოიალურობას ახალი სახელმწიფოს მიმართ ღა ქართული ოპოზიცია, რომელიც ის-ის იყო გამოღიოღა მინისქვეშეთიდან, არ იცნობღა მშვიდობიანი მეტოქეობის წესებს. მას სახელმწიფოს კონტროლი მიაჩნღა ძალაუფლებისა ღა თვითგადარჩენის ერთადერთ გზად.)

(ღა ბოლოს, გამსახურღია აღმოჩნღა უპრეცედენტო ეკონომიკური კატასტროფის პირისპირ ისე, რომ მას ფუნქციონირებადი საბაზრო ეკონომიკის შესაქმნელად არ გააჩნღა არც რესურსები ღა არც კომპეტენტურობა. საქართველოს არ ჰქონღა თავისი ვალუტა ღა ვერ აკონტროლებღა ვაჭრობასა თუ მიგრაციას თავის საზღვრებზე. წარმატებული სახალხო მობილიზაცია ერთდროულად მოითხოვღა ღა წარმოშობღა კიდევ, რადიკალურ გადაწყვეტილებებს. სამხრეთ ოსეთისა თუ სხვა მსგავს საკითხებზე საუბრისას გამსახურღია იძულებული იყო დაედასტურებინა, რომ თავად უფრო რადიკალური იყო, ვიდრე ოპოზიცია.)

ასეთი პირობები ხელს უწყობღა ქარიზმატულ პოლიტიკას. გამსახურღიამ ვერ დაიცვა ლეგიტიმურობა გაუმჯობესებული ცხოვრების დონით. ადგილობრივი ბურჟუაზიის, სახელმწიფო შემოსავლებისა თუ უცხოური ინვესტიციების გარეშე, ის იძულებული იყო დაყრდნობოღა იმას, რაც გააჩნღა – თვითღინებაზე მიშვებული ფორმის სახელმწიფო სოციალიზმს, მასობრივ სწრაფვას ცვლილებებისადმი ღა საკუთარ პიროვნებას. საქართველოს ნეოპატრიმონიალური კულტურის კონტექსტში, ლეგიტიმური სახელმწიფო ინსტიტუტების გარეშე, ხელისუფლებას პრეზიდენტი განასახიერებღა. ქარიზმა იყო გამსახურღიას ხელისუფლების ყველაზე სანდო წყარო. მათმა უმეტესობამ, ვინც გამსახურღიას მისცა ხმა, ხმა მისცა ადამიანს ღა არა პროგრამას. გამსახურღიას იდენტიფიკაციამ სახელმწიფოსთან მის მიმართ მონინება ღა დამთმობლობა გააღვივა, მაგრამ ასევე მოიტანა

ოპოზიციის წარმომადგენლების მოლაღატეებად შერაცხვა და უმცირესობის ვიქტიმიზაცია. ამან გააძლიერა პოლიტიკური ექსტრემიზმი ოპოზიციაში და ხელი შეუწყო სახელისუფლებო რეპრესიებს. კომპრომისისათვის ადგილი აღარ დარჩა. გამსახურდიას ხელმძღვანელობის სტილმა ძირი გამოუთხარა ჩანასახოვან მდგომარეობაში მყოფ წარმომადგენლობით ინსტიტუტებს საქართველოში; ის პირდაპირ მოუწოდებდა მასებს, რომ გადაელახათ ინსტიტუციური დაბრკოლებები. ეკონომიკურმა ქაოსმა ხელი შეუწყო განტევების ვაცების ძებნას. საქართველოში ესენი იყვნენ კომუნისტები, „ნითელი ინტელიგენცია“, სსრკ, ეროვნული უმცირესობები, და ბოლოს, დასავლეთი. საქართველო არ იყო განწირული პოპულისტური ავტორიტარიზმისათვის. გამსახურდიას პიროვნებამ და სტილმა კრიტიკული ფაქტორის როლი შეასრულა იმ ტრაგედიაში, რაც შემდგომ განვითარდა. ვაცლავ შაველი რომ ყოფილიყო საქართველოში, მოვლენები სხვაგვარად განვითარდებოდა. მაგრამ საქართველოში არსებული ფსიქოლოგიური, კულტურული, პოლიტიკური და ეკონომიკური პირობები გამსახურდიას პიროვნებისთვის იყო ხელსაყრელი და არა შაველის. მსგავსმა გარემოებებმა სხვა პოსტსაბჭოთა სახელმწიფოებში მსგავსი პიროვნებები და რეჟიმები წარმოშვა.

პოპულიზმი იდეოლოგიურად ბუნდოვანი და პოლიტიკურად მოქნილია. უმეტესად, ის ადვილად ერგება სხვადასხვა სოციოეკონომიკურ კონტექსტს; იღებს ურიცხვი რაოდენობის ორგანიზაციულ ფორმას და იფურჩქნება გარდამავალ პერიოდებში, როცა გარკვეულობა დაკარგულია, მომავალი კი – საფრთხის შემცველი. მას შეუძლია ფესვი გაიდგას ნებისმიერ სოციალურ კლასში; შეიძლება იყოს რურალური და არალიბერალური ან ურბანული და დემოკრატიული.⁸ ინტელექტუალური რაობისა და სოციოლოგიური შეუსაბამობის პრობლემის კვლევისას მარგარეტ კანოვანი თავის ნაშრომში პოპულიზმის შესახებ, მის შვიდ განმარტებას კეთავაზობს.⁹ თავად მისი აზრით, (პოპულისტური მოძრაობები „გულისხმობს გარკვეულ სახის ეგზალტაციას და „ხალხზე“ აპელირებას; და ყველა მათგანი ამა თუ იმ აზრით ანტიელიტისტურია.“¹⁰ ეს ნათელს ჰფენს ისეთი პოსტსაბჭოთა ფიგურებისათვის დამახასიათებელ არსებით თვისებებს, როგორებიც იყვნენ ელცინი, გამსახურდია და ლუკაშენკო. ამავე დროს, იკვეთება სხვა თვისებებიც: ეთნიკურად „სხვების“, ინტელექტუალების, ან უცხოეთის მთავრობების განტევების ვაცად გამოცხადება; სახელმწიფოს მიერ მართული ეკონომიკა (თუმცა არა უცილობლად საკუთრებაში მყოფი); პრესის მანიპულირება; ხაზგასმა ქარიზმატულ ძალაუფლებაზე; განსაკუთრებული ბედისწერა ერისათვის; ძლიერი საპრეზიდენტო სისტემით გამყარებული ხელმძღვანელის კულტი. მასობრივი დემონსტრაციები, პლემბისციტები და პოლიტიკური ზენოლა მასობრივი მობილიზაციის ინსტრუმენტია. გამსახურდიას რეჟიმი იმპერატორ ლუი ნაპოლეონის მსგავსად იმართებოდა

საყოველთაო თანხმობით, არჩევნებითა და რეფერენდუმებით, მაგრამ მას უკან სწევდა პოპულისტური იდეები და არადემოკრატიული სტრუქტურები.¹¹

ზვიად გამსახურდია

ზვიად გამსახურდია ადამიანის უფლებების გამორჩენილი დამცველი იყო 1960-იან და 1970-იან წლებში. ის გაიგივებული იყო რუსეთის დემოკრატიულ მოძრაობასთან. ის გახლდათ ადამიანის უფლებათა დაცვის საინიციატივო ჯგუფის (1974) და საქართველოს ჰელსინკის სადამკვირვებლო ჯგუფის (1977) ერთ-ერთი დამფუძნებელი. 1956 და 1989 წლებში სამჯერ იყო დაპატიმრებული, ბავშვობა გაატარა მოყვარული მამის მბრძანებლობის – მწერალ კონსტანტინე გამსახურდიას – გავლენის ქვეშ. თითქმის მთელი თავისი შეგნებული ცხოვრების მანძილზე ის გაუთავებელი კონტროლისა და მეთვალყურეობის ქვეშ იყო სახელმწიფო უშიშროების კომიტეტისაგან (სუქ-ისაგან).¹² ყოველივე ამის გამო, არც არის გასაკვირი, რომ ის ერთ-ერთი ყველაზე მეტად ავტორიტარული რეჟიმის ხელმძღვანელად მოგვევლინა ყოფილ საბჭოთა კავშირში, 1990 წლის ოქტომბერიდან 1991 წლის იანვრამდე. თუ დაუჟკირდებით მის გამონათქვამებსა და ნაწერებს ამ თანამდებობაზე არჩევამდე და არჩევის შემდეგ, დავინახავთ, რომ მისი სამიზნე იყო არა ადამიანის უფლებები, არამედ ქართველის უფლებები. არალეგალურად გამოცემულ ყურნალებში, რომლებიც მისი რედაქტორობით ან თანარედაქტორობით გამოდიოდა – „ოქროს სანმისი“, „საქართველოს მოამბე“ და „მოამბე“ - ის ხაზს უსვამდა რუსიფიკაციის საფრთხეს, ქართველების დემოგრაფიული შემცირების ტენდენციას, კორუფციას საქართველოს ეკლესიაში, საზღვარგარეთ მცხოვრები ქართული თემების (როგორცაა ინგილო მოსახლეობა აზერბაიჯანში) სავალალო მდგომარეობას. მისი განსხვავება რუსეთის დისიდენტური მოძრაობის ლიბერალი წარმომადგენლებისაგან თვალნათლივ გამოჩნდა ე.წ. „გლასნოსტის“ შემდეგ. მაგალითად, 1990 წლის ივლისში გამსახურდია დაუპირისპირდა ანდრეი სახაროვს, ამ უკანასკნელის წინადადების გამო ახალი მულტინაციონალური კავშირის შექმნის შესახებ, სადაც ყველა ერს, მიუხედავად საბჭოთა ფედერაციაში მათი სტატუსისა, უფრო მეტი თანასწორუფლებიანობა ექნებოდა მინიჭებული. გამსახურდიამ ეს ახსნა როგორც იმპერიის შენარჩუნების მექანიზმი და არა ეროვნული თანასწორუფლებიანობის პრობლემის გადაჭრის გზა. როგორც ის აღნიშნავდა, ეს იყო „ბოლშევიკური ნაციონალური პოლიტიკის“ გაგრძელება და 1920 წლის მისის საქართველო-რუსეთის შეთანხმების უკანონო დარღვევა.¹³

გამსახურდიას ნაციონალიზმს დასავლეთში თავდაპირველად ხოტბას ასხამდნენ და ნათლავდნენ, როგორც ბრძოლას იმპერიული ცენტრის წინააღმდეგ. მაგრამ სსრკ-ს მასშტაბით მისმა ინტელექტუალურმა

იზოლაციაში, ალტერნატიული პოლიტიკური შეხედულებებისა და დებატების არარსებობამ, შეთქმულებისა და გადატრიალების შიშმა, რაც აღმოცენებული იყო სუკ-თან მისი მრავალწლიანი ურთიერთობის ნიადაგზე, ის თავდაცვით ეთნოპოპულიზმამდე მიიყვანა. მის კარგად ნაცნობ რიტორიკულ ჩამონათვალში შედიოდა: ეროვნული ერთობა, პატრიოტიზმი, თავგანწირვა, პატარა ადამიანის დაცვა ძლიერთაგან ამა ქვეყნისა, უცხოების არმილება და მტრების ძიება. 1970-იანებში გამსახურდიას ღვარძლი მიმართული იყო იმპერიის ცენტრისაკენ, 1980-იან წლებში კი მთელი გაღიზიანება გადაიტანა რესპუბლიკაში მცხოვრებ ეროვნულ უმცირესობებზე, განსაკუთრებით მათზე, ვისაც მიიჩნევდა საქართველოსათვის არამკვიდრ (საბჭოთა კატეგორია) მოსახლეობად, როგორებიც იყვნენ სომხები და ოსები.¹⁴ 1980-იანების ბოლოსათვის გამოჩნდა ახალი მტერი – „წითელი ინტელიგენცია“ ანუ ისინი, ვინც ხელი შეუწყო ოფიციალური ქართული კულტურული ნაციონალიზმის ჩამოყალიბებას. ყველა ამ ჯგუფის დემონიზაცია – რასაც დაემატა სტუდენტები, მედია, ყოფილი სახელისუფლებო მოხელეები, რადგან პოლიტიკური ცხოვრება იმ პერიოდში, სულ უფრო უღმობელი გახდა და პოლიტიკური მორჩილების მისაღწევად გამსახურდიას ბრძოლის შემადგენელ ნაწილად იქცა. ის ასახავდა ლენინისტურ მიდგომას პოლიტიკისადმი, რასაც იზიარებდა თითქმის ყველა პოლიტიკური ჯგუფი საქართველოში გამსახურდიას პრეზიდენტობის მთელ პერიოდში, როცა კანონის უზენაესობა იყო დაბრკოლება, ხოლო ზომიერება – კაპიტულაცია. ერთიანობის ძიებამ, რასაც ერთვოდა საბჭოთა პოლიტიკური განათლება აბსოლუტიზმზე, შეუცდომლობაზე, ბრძოლასა და თავდადებაზე აქცენტებით, მონიშნავდა მდგომარეობის ორ ბანაკად გაყოფას, სადაც ერთ მხარეს იდგა სწორი, ჭეშმარიტი და ერთგული და მეორე მხარეს – მცდარი, ყალბი და ვერაგი. კონსტიტუციური ლიბერალიზმი – რასაც ფარად ზაქარია სამოქალაქო უფლებების დაცვისათვის სასიცოცხლო მნიშვნელობას ანიჭებს – საქართველოში სიხალე და უმრავლესობის უფლებების განხორციელებისათვის დაბრკოლება იყო.¹⁵

გამსახურდიას და მის ოპონენტებს ქართველი „ხალხი“ მიაჩნდათ როგორც ისტორიულად წინ მდგომი ერთადერთი საზოგადოება, რომელსაც უნდა ესარგებლა ოდიტგან მინიჭებული უფლებებით თავის სამშობლოში. ამას მხარს უჭერდა თავის დროზე საბჭოთა იდეოლოგია, რომელიც ადგენდა „სუვერენულ“ საზღვრებს კავშირის რესპუბლიკებს შორის და ყოფდა საბჭოთა ნაციონალურ ჯგუფებს პრივილეგირებულ „მკვიდრ“ და ნაკლებად პრივილეგირებულ „არამკვიდრ“ მოსახლეობად. პრინციპში, ნებისმიერი მცდელობა, მოეწვივებინათ მკვიდრი მოსახლეობა თავიანთი ისტორიული მიწიდან, 1970-იანებში მიუღებლად იყო მიჩნეული, თუმცა, რეალურად, მაჰმადიანი მესხებივით გადასახლებულ ხალხებს უჭირდათ მამა-პაპათა მიწაზე დაბრუნება.¹⁶ გამსახურდიას განცხადება, რომ მკვიდრ

მოსახლეობას თანდაყოლილი უფლება აქვს და არამკვიდრს – არა, სწორედ ამ პოლიტიკიდან იღებდა სათავეს. ეს მხოლოდ საქართველოსათვის არ არის დამახასიათებელი, (ეს ნამყვანი პრინციპია ბევრ დემოკრატიულ ქვეყანაში, როგორებიცაა გერმანია და იტალია, სადაც არამკვიდრ მოსახლეობას ნაკლები უფლებები აქვთ მინიჭებული.) გამსახურდიას საქართველოში ეს ნიშნავდა, რომ საბჭოთა პოზიტიურ დისკრიმინაციას, რომელიც იცავდა ეროვნულ უმცირესობებს (თუმცა სუსტად) ყველი გაუვიდა. ლოგიკურად, არამკვიდრ ხალხს, თუ ისინი არ ფლობდნენ ტერიტორიებს, შეიძლებოდა საცხოვრებელი უფლებების დაკარგვის საფრთხე შექმნოდათ.) საქართველოში ემოციური რიტორიკა, რომელიც ქადაგებდა გამორჩეული ჯგუფებისათვის კანონით უპირატესობის მინიჭებას, არამკვიდრთა გასაგონად ხაზს უსვამდა, რომ საქართველოს სახელმწიფო არ იყო მათი სახელმწიფო. ამერიკელ ჟურნალისტთან ინტერვიუში გამსახურდია ბრალს სდებდა აზერბაიჯანელ და ოს იმიგრანტებს, რომლებიც „ფეხქვეშ თელავენ მკვიდრი ქართველი მოსახლეობის უფლებებს“ და „ცდილობენ ხელყონ საქართველოს რესპუბლიკის ტერიტორიული მთლიანობა, მოქალაქეთა სიცოცხლე“.17 კახეთში სიტყვით გამოსვლისას, სადაც გაიმართა დისპუტი ადგილობრივ ლეკებთან (დაღესტნის წახურ და ავარიულ ტომთა ქართული სახელწოდება) მან განაცხადა:

„კახეთი ყოველთვის იყო დემოგრაფიულად ყველაზე სუფთა რეგიონი, სადაც ქართული ელემენტი მუდამ სჭარბობდა, მუდამ მძლავრობდა. ახლა ისე მოგვიწყვეს საქმე ამ კომუნისტებმა, რომ საგონებელში ვართ ჩავარდნილნი, როგორ გადავარჩინოთ კახეთი. აქეთ თათრობა ეძალება, იქით ლეკობა ეძალება, აქეთ სომხობა ეძალება, აქეთ ოსობა ეძალება და სადაცაა კახეთს გადაყლაპავენ...“^{18 1}

ხელისუფლებაში ყოფნის პერიოდში, გამსახურდია ყველას აფრთხილებდა, რომ მხოლოდ ისინი მიიღებდნენ მოქალაქეობის და მიწაზე საკუთრების უფლებას, ვინც ხმამისცა 1991 წლის 31 მარტის რეფერენდუმში საქართველოს დამოუკიდებლობას. გამსახურდიას დაჟინებული სწრაფვა იდეოლოგიურად მართებულისადმი, ლენინის პოლიტიკას წააგავდა, რომელიც ადრე თუ გვიან წინააღმდეგობის მოძრაობას წარმოქმნიდა ქვეყნის შიგნით. შიდა და გარე მტრებთან ბრძოლა ამართლებდა სხვაგვარად მოაზროვნეების რეპრესიებს და საფუძველს უყრიდა მტრულ კამპანიას ალტერნატიული პოლიტიკური იდეოლოგიების წინააღმდეგ, მაგალითად, ლიბერალურის, რადიკალურისა თუ კომუნისტურის. გამსახურდია გამუდმებით სასაცილოდ იგდებდა ე.წ. ოპოზიციას და უწოდებდა უბადრუკს, „უმცირესობას“, რომელსაც არ ჰქონდა არანაირი პლატფორმა, „კრიმინალურს“ და „ანტიკონსტიტუციურს“.

¹ გაზეთი „ივერია“; 6.06 1990 № 23

შევარდნაძესთან და მოსკოვში თავმოყრილ სხვა შეთქმულებთან შეკრულს.¹⁹

ყველა პოპულისტის მსგავსად გამსახურდია კრიზისის პირობებში გაძლიერდა, თუმცა სწორედ კრიზისის მართვის უუნარობამ დაამხო ის საბოლოოდ. ომის პერიოდში გამსახურდიას შეეძლო ემტკიცებინა, რომ სახელმწიფოს გადარჩენისათვის ერთობა იყო უმნიშვნელოვანესი, ხოლო პლურალისტური სტრუქტურები და ინტერესთა ჯგუფები – მეორეხარისხოვანი. ლენინის გამონათქვამი, რომ წარმოება დემოკრატიაზე ადრე გაჩნდა, მეორდებოდა გამსახურდიას თვალსაზრისში (თუმცა არ არსებობს დამამტკიცებელი საბუთები, რომ მან ეს საჯაროდ განაცხადა), რომ დემოკრატია მეორეხარისხოვანია სახელმწიფოს დამოუკიდებლობასთან შედარებით. გამსახურდიას განცხადებები, რომ ადამიანი უნდა ჰგავდეს „ქარქაშიდან ამოღებულ ხმალს, ალესილ სამართებელს და არა შეშინებულს“, გასაოცარ მსგავსებას ამჟღავნებს ლენინის აზრებთან მიუხედავად იმისა, რომ გამსახურდია შთაგონებული იყო იოანეს გამოცხადებით.²⁰ კონფლიქტმა გამსახურდიას ძალაუფლება მიანიჭა: ის წარმოადგენდა სეპარატიზმის და რეგიონალიზმის ძალების წინააღმდეგ შემდგარ ერთობას. ერნესტო ლაკლაუ თავის კვლევაში პოპულიზმის შესახებ ამგვარი სახის არგუმენტებს უწოდებს „პოლიტიკური სიფრცის გამარტივებას“.²¹ სახალხო ბრძოლა ერთიანდება ერთი საკითხის ირგვლივ და პოლიტიკურ სირთულეს „ჩვენთანებად“ და „სხვებად“ ხედვა ანაცვლებს. გამსახურდიას საქართველოში „ისინი, სხვები“ ინტელექტუალები, ექსპერტები, უცხოები და იმპერიალისტები იყვნენ, რომლებსაც ერთი რამ აერთიანებდათ – „ხალხის“ ექსპლუატაცია. ისინი საფრთხეს უქმნიდნენ საზოგადოების ორგანულ ერთიანობას და, მისი აზრით, დიდი შეთქმულების მოწყობაც შეეძლოთ.²² 1991 წლის სექტემბერში მან ოპოზიციურ „ხუნტაში“ გააერთიანა:

✓ „ხალხი, რომელიც ნაწყენია რესპუბლიკის ხელმძღვანელობაზე, ვინც დაკარგა მაღალი თანამდებობები, მათი ნათესავეები, ინტელიგენციის ის ნაწილი, რომელმაც დაკარგა კომუნისტების დროს მიინიჭებული პრივილეგიები, უზნეო კომუნისტური მედია, ახალგაზრდობის ნაწილი, რომელიც ე.წ. ეროვნული კონგრესის პროპაგანდამ და მხედრონის კრიმინალურმა დაჯგუფებამ ააცდინა სწორ გზას.“²³

✓ ოპოზიციისადმი უნდობლობა ასახავდა არა მხოლოდ გამსახურდიას პიროვნებას, არამედ ქართული საზოგადოების შიგნით არსებულ განხეთქილებებსაც. მმართველობის პირველ თვეებში გამსახურდიას თითქმის უნივერსალური მხარდაჭერა ჰქონდა, მაგრამ მისი აქტიური მიმდევრების ბირთვი, რომელიც დომინირებდა პარლამენტში და აღმასრულებელ ხელისუფლებაშიც, არ წარმოადგენდა კულტურულ, პოლიტიკურ და აკადემიურ ელიტას. საკუთარი ხმის დაკარგვით აღშფოთებული ქართული ინტელიგენციის წარმომადგენლები, რომლებიც ხალხის სინდისის გა-

მომხატველად მიიჩნევენ თავს, მათ „მდაბიობებს“ და „პროვინცილებს“ უწოდებდნენ. როცა ძველი კულტურული ელიტა დაუპირისპირდა ახალი ხელისუფლების ავტორიტარულ პოლიტიკას, გამსახურდიამ და მისმა მიმდევრებმა დაუყოვნებლივ გამოაცხადეს ისინი „ნომენკლატურულ ინტელიგენციად“. რომელიც შებლალული იყო ძველი კომუნისტური რეჟიმის პერიოდში მინიჭებული პრივილეგიებით. ისინი მონათლეს ელიტის წარმომადგენლებად, ჩვეულებრივი ადამიანებისათვის მიუწევდომლებად, მეტისმეტად დახვეწილებად, ევროპიზირებულებად, იმ „რეალური“ ქართული ფასეულობებისაგან მონყვეტილებად, რასაც განასახიერებდა ჩვეულებრივი ხალხი.²⁴ მიზანში ამოიღეს უნივერსიტეტები და, როცა 1991 წლის ოქტომბერსა და ნოემბერში ხელისუფლება განსაკუთრებულად დასუსტდა, თბილისში პროვინციელი მხარდამჭერები ავტობუსებით ჩამოიყვანეს პარლამენტის შენობის დასაცავად, როგორც პერონის არგენტინაში – „დესკამისადოები“. გამსახურდიას, მეგრული წარმოშობის წყალობით, დიდი მხარდაჭერა ჰქონდა საქართველოს დასაფლეთში – სამეგრელოში.

ედუარდ შილსი მიიჩნევს, რომ პოპულიზმი არის „მეტროპოლიასა და პროვინციას შორის დაძაბულობის შედეგად წარმოშობილი ფენომენი“. კუთხური ერთგულება და ქალაქი-სოფლის დაყოფა მნიშვნელოვანი ფაქტორები იყო საქართველოს შიდა კონფლიქტში. 1991 წლის შემოდგომაზე მთავრობის სასახლის ალყის დროს გამსახურდიას მონინალმდეგეებმა ქართულ დროშასთან ერთად ბარიკადებზე თბილისის დროშაც ააფრიალეს. სექტემბერში გამსახურდიას მომხრეებმა ახალი ლოზუნგი გააჟღერეს „თბილისელებო, გაეთრიეთ ქალაქიდან“. იმავე თვეში, გაძლიერდა რა ძალადობა, გამსახურდიამ მიუთითა, რომ „თბილისელების სახელით არათბილისელებს უსწორდებოდნენ“.²⁵ ჯაბა იოსელიანმა გამსახურდია დაადანაშაულა „სოფლისა და ქალაქის დაპირისპირებაში“.²⁶ 1991 წლის მაისის საპრეზიდენტო არჩევნების შედეგებმა აჩვენა, რომ პროპორციულად ურბანულ ცენტრებში, კერძოდ, თბილისსა და ბათუმში ამომრჩეველთა ყველაზე ნაკლებმა რაოდენობამ მისცა ხმა გამსახურდიას, ხოლო ოპოზიციურმა კანდიდატებმა თბილისის ფეშენებელურ რაიონებში – ვერასა და ვაკეში – ყველაზე მეტი ხმა მოიპოვეს. რეგიონებში ბევრი გაღიზიანებული იყო იმ პრივილეგიების გამო, რითაც სარგებლობდა დედაქალაქი. თბილისი, მესამე მსოფლიოს მთავარი ქალაქების მსგავსად, „დანარჩენებისაგან“ სოციალური და ეკონომიკური უფსკრული ჰყოფდა. ის შთანთქავდა რესურსების ლომის წილს და კარნახობდა პოლიტიკის რეგიონებში.

ქალაქი-სოფლის დაყოფა სხვა სოციალურ უთანხმოებებთანაც იყო გადახლართული. გამსახურდიას მხარდამჭერთა ბირთვს წარმოადგენდა კომუნისტების დროს ნაკლებად პრივილეგირებული მოსახლეობის ნაწილი. ეს

მხარდაჭერა განსაკუთრებით ძლიერი იყო ქალებს, დაბალი თანამდებობის მოხელეებს (მასწავლებლების ჩათვლით), მუშებსა და პენსიონერებს შორის. ძველი იერარქიების დამხობით გათავისუფლებული და ძალაუფლებისა და პრივილეგიების ტრადიციული დიფერენციაციით აღშფოთებული მოსახლეობის ეს ნაწილი იწონებდა გამსახურდიას მიერ ძველი მეტროპოლიური ელიტის „მინასთან გასწორებას“. გამსახურდიას მიერ „რიგითი ადამიანის“ აქცენტირებას ემატებოდა მითითება საქართველოს გმირულ წარსულზე. გამსახურდია, რომელიც თავყვანს სცემდა შუა საუკუნეების ქრისტიანული საქართველოს რაინდ გმირებს, თავის თავს წარმოიდგენდა იმ ქართველი ქრისტიანი მეფეების მემკვიდრედ, რომლებმაც გაათავისუფლეს ქვეყანა უცხოური უღლისაგან ან განდევნეს მტრული ელემენტები საქართველოს ტერიტორიებიდან. სტატიაში, რომელშიც ხოტბას ასხამდა მწერალ მამას, მან ჩამოთვალა ის დიდი სახელები საქართველოს წარსულიდან, რომლებიც ასეთ გმირთა ტიპურ ნიმუშებად მიაჩნდა:

„კონსტანტინე გამსახურდიას გმირებმა თავი შესწირეს, უპირველეს ყოვლისა, სოციალური იდეალების სამსახურს. ისინი თავისუფალნი არიან საკუთარი პირადი ბედნიერებისა თუ ეგოსაგან. დიდი ხუროთმოძღვარი არსაკიძე, დავით აღმაშენებელი, გიორგი ჭყონდიდელი... განა მათ თავი არ შესწირეს მამულს? განა მათ თავიანთი სოციალური იდეალებისადმი ერთგულებით არ დაამტკიცეს ერთგულება ქრისტეს ყველაზე მნიშვნელოვანი მცნებებისადმი?“²⁷

გამსახურდიას ეპოქაში საფუძველი დაედო ძველი ბრწყინვალეებისა და დაკარგული ტრადიციების აღორძინებას, რაც ეროვნული სიმბოლოების, დღესასწაულებისა და ქუჩებისათვის ქართული სახელების აღდგენით დაიწყო, მაგრამ სწრაფად გადაიზარდა ვნებათაღელვად პოლიტიკური ცხოვრების ყველა სფეროში. გამსახურდიას მთავრობა ხელს უწყობდა განათლების ნაციონალიზაციას; ხელისუფლებაში მოსვლის შემდეგ პირველი, რაც გაკეთდა საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის (1918-21) დროშის, ჰიმნისა და გერბის აღდგენა იყო. ის ქართულ მართლმადიდებლურ ეკლესიას ქართულ სახელმწიფოებრიობასთან აიგივებდა და ხელს უწყობდა მის ევანგელისტურ საქმიანობას არაქართულ რაიონებში. ქართული ენა იყო განდიდებული – გამსახურდია მას უწოდებდა „ლაზარეს ენათა შორის“ უკვდავსა და ღვთიურს. სახელმწიფო ხელს უწყობდა ქართველთა დასახლებებს არაქართულ რეგიონებში.²⁸ გამსახურდიას რიტორიკა ხაზს უსვამდა აღორძინებასა და მკვდრეთით აღდგომას, ქართული კულტურის უძველეს სიმბინდეს და ქართველების უწყვეტ კავშირს თავიანთ წინაპრებთან. პოპულარულ ბროშურაში „საქართველოს სულიერი მისია“, რომელიც 1990 წელს თბილისის ფილარმონიის დარბაზში გამართულ

ანტროპოსოფიულ დღესასწაულზე წარმოადგინა, ქართული ცივილიზაციის წარმოშობას მესიანისტური ტერმინოლოგიით აღწერდა. გამსახურდია ქართველებს იუპიტერის „თეთრ რასასთან“ აკავშირებდა, ძველ კოლხებს განიხილავდა ელინური კულტურის დამაარსებლებად და ამტკიცებდა, რომ აქილევსი იყო „ქართველური ხალხის“ (ანუ ქართველების) წარმომადგენელი. ის იმონებდა ქართულ რელიგიურ და ჰაგიოგრაფიულ ტექსტებში გამოთქმულ შეხედულებას, რომ საქართველოს განსაკუთრებული ადგილი ეჭირა ქრისტიანობის განვითარებაში ღმერთთაგან განსაკუთრებული ურთიერთობის ჩათვლით. ქვეყნის წარსულის გამსახურდიასეული ხედავ - ძღვეამოსილი ქრისტიანული სახელმწიფო, რომელსაც მართავენ ქართველები - ემყარებოდა მისსავე იდეალს, - შერენფოლკის დემოკრატიას, სადაც სულიერად და კულტურულად წინმდგომი ქართველები იქნებოდნენ დაშვებული სახელმწიფოს მართვის სადავეებთან.

თითქმის ყველა პოპულისტური მოძრაობის უმთავრესი ნიშანი მთელი ძალაუფლების კონცენტრირებაა ლიდერის ხელში. ქარიზმატული „პიროვნების კულტი“ მთავრობის მიერ ორგანიზებული მიტინგებისა და დემონსტრაციების პარალელურად ვითარდებოდა. გამსახურდია ცენტრალური ევროპის იმ ქვეყნების ლიდერებისაგან განსხვავებით, რომლებსაც ახალი მოპოვებული ჰქონდათ დამოუკიდებლობა და რომლებიც მხარს უჭერდნენ საპარლამენტო სისტემას, დაჟინებით მოითხოვდა ძლიერი საპრეზიდენტო მმართველობის შემოღებას. მისთვის ლიდერის იდეალები იყვნენ რონალდ რეიგანი და გენერალი დე გოლი.)ის ამტკიცებდა, რომ ქართული ეროვნული ხასიათისათვის ზედგამოჭრილი იყო ძლიერი საპრეზიდენტო ხელისუფლება: „საპარლამენტო რესპუბლიკა ჩვენთვის ნიშნავს ერისა და პარლამენტის ნგრევას... საპრეზიდენტო წყობა ერთადერთი საშუალებაა ჩვენი ხალხის ხსნის. უნდა იყოს ძლიერი პრეზიდენტი და ძლიერი საპრეზიდენტო წყობა... ამის გარეშე საქართველო ვერ იარსებებს...“²⁹

გამსახურდია აქტივისტური სახელმწიფოს მომხრე იყო, სახელმწიფოსი, რომელიც მეტ კონტროლს დაამყარებდა ეკონომიკაზე. გამოუცდელმა მთავრობამ, რომელსაც კარგად ჰქონდა გაცნობიერებული უმუშევრობისა და ფასების ზრდის უარყოფითი გავლენა მის მხარდაჭერაზე, ძველი ბიუროკრატიული აპარატი ადგილზე დატოვა, რათა შეენარჩუნებინა მართვის უნარი და გაეკონტროლებინა სუბსიდიები და დასაქმების დონე. 1991 წლის მაისში გამსახურდიამ შეამცირა ფასები ტრანსპორტსა და პურზე. (ბაზრის განვითარების ხელშეწყობისათვის საჯაროდ ნაკისრი ვალდებულებების მიუხედავად, სახელისუფლებო მონოპოლიები ხელ-შეუხებელი რჩებოდა; ნიაღისეულის, სტრატეგიული მნიშვნელობის სამრეწველო საწარმოებისა და მინის მესაკუთრე ისევ სახელმწიფო იყო. იმის შიშით, რომ პრივატიზაციის შედეგად მინა არაქართველების საკუთრებაში

აღმოჩნდებოდა, გამსახურდიამ, პირველ რიგში, კოლექტიური მეურნეობები სახელმწიფო მეურნეობებად გარდაქმნა სოფლად. შეიძლება ითქვას, რომ ასეთი ჩარევის პოლიტიკა განპირობებული იყო ეკონომიკის სისუსტით. საპრივატიზაციო კანონმდებლობა შემუშავდა, მაგრამ ისევ სახელმწიფო რჩებოდა შემოსავლის ერთადერთ რეალურ წყაროდ. არ შემოდიოდა არავითარი დახმარება უცხოეთიდან, არ ბრუნავდა კერძო კაპიტალი, არ არსებობდა ადგილობრივი ბურჟუაზია და, ამასთან, მთავრობას არ ჰყავდა უცხოელი თუ ადგილობრივი ექსპერტი, რომელიც რჩევებს მისცემდა, თუ როგორ უნდა ემოქმედა.) გამსახურდია დღევანდელი ქართველი ლიდერებისაგან სრულიად განსხვავებულ სიტუაციაში იმყოფებოდა.

საბჭოთა ეკონომიკური სტრუქტურების შენარჩუნება გახლდათ ის ნაკლებრისკიანი პოლიტიკა, რომელსაც გზად ბევრი წინააღმდეგობა არ შეხვდებოდა სწრაფი პოლიტიკური ცვლილებების ხანაში. გამსახურდიას გარემოცვაში რამდენიმე ადამიანი მუშაობდა სახელმწიფო კაპიტალიზმის თეორიაზე, მაგალითად, მისი ბოლო პრემიერ-მინისტრი ბესარიონ გუგუშვილი. 1991 წლის აგვისტოში წარმოდგენილ ეკონომიკური პროგრამაში პრეზიდენტი ირწმუნებოდა, რომ კონვერგენციის მოძველებული თეორია მიზანშეწონილი იქნებოდა საქართველოსთვის.³⁰ გამსახურდია რონალდ რეიგანს იმონშებდა კაპიტალიზმის ღირსებების შესახებ, მაგრამ ჩანდა, რომ ინსტინქტურ სიძულვილს განიცდიდა ბაზრის მიმართ. ის პროტესტს უცხადებდა „ხალხის სისხლის მწოველებს“, მაგალითად, კოოპერატივებს, რომლებსაც დახურვით დაემუქრა ფასების ზრდის გამო და ვეტო დაადო პრივატიზაციის შესახებ თავდაპირველად მიღებულ კანონს იმ მიზეზით, რომ თითქოსდა კონტროლის სახელმწიფო კომიტეტი პრეზიდენტის დაქვემდებარებაში არ შეყავდა. ის მტრულად უყურებდა ერთობლივ სანარმოებს და თავის საინაგურაციო სიტყვაში 1991 წლის ივნისში ისაუბრა „სოციალურ ბაზარზე“ და სოციალური უფლებების, მათ შორის, სოცუზრუნველყოფის მთელი რიგი ღონისძიებების, თავისუფალ შრომასთან შეთანხვების საჭიროებაზე.³¹ ხელისუფლებაში მოსვლიდან 15 თვის განმავლობაში არანაირი ღონისძიება არ გატარებულა დემონოპოლიზაციისა და პრივატიზაციის მიზნით. საგამომცემლო საქმე, გაზეთებისათვის ქალაქის მიწოდება და თითქმის მთელი წარმოება ცენტრალური ხელისუფლების კონტროლის ქვეშ რჩებოდა. საქონლის უმეტესი წილი, განსაკუთრებით, კვების ძირითადი პროდუქტები, ფასების კონტროლისაგან თავისუფალი არ იყო. უამრავი დასახელების კვებისა და სამრეწველო პროდუქტების ექსპორტი აკრძალული იყო ან მკაცრად რეგულირდებოდა, რაც მთავრობას აძლევდა უცხოეთთან ვაჭრობის დე ფაქტო კონტროლის უფლებას და ზრდიდა საქართველოს ეკონომიკურ იზოლაციას.³² 1991 წლის შემოდგომაზე საქართველომ უარი თქვა, ხელი მოეწერა შემოთავაზებულ ეკონომიკურ ხელშეკრულებაზე ყოფილ საბჭოთა რესპუბლიკებს შორის.

რას აკეთებდა გამსახურდია, ნეოკორპორატიულ ეკონომიკას უჭერდა მხარს თუ საქართველოს სტრატეგიულ და ეროვნულ ეკონომიკურ ინტერესებს იცავდა? რა უნდა გაკეთებულიყო საქონლისა და კაპიტალის საქართველოდან გადინების შესაჩერებლად? გონივრული იქნებოდა თუ არა, რომ, ჯერ ინვენტარიზაცია ჩატარებინათ და შეეკრიბათ ინფორმაცია საქართველოს ეკონომიკური აქტივების შესახებ, სანამ პრივატიზაციის კამპანიაში ამოყოფდნენ თავს, რომლის მსგავსი პრეცედენტიც აქამდე არ ყოფილა და არც არანაირი სტრუქტურა არ არსებობდა მის განსახორციელებლად? რა მოტივაციაც არ უნდა ჰქონოდა გამსახურდიას ეკონომიკური რეფორმების დასაყოვნებლად, ბაზრის შესახებ მისი მწირი ცოდნის, ფასების მასობრივად სუბსიდირების (პურის ფასი ოთხჯერ შემცირდა საბჭოთა კავშირში პურის ფასთან შედარებით) რუსეთისადმი მტრული დამოკიდებულებისა (საქართველოს ძირითადი მომმარაგებელი ნედლეულით) და მისი პოლიტიკის სანინალმდეგო და გაფიცვებისა და სარკინიგზო ბლოკადისკენ უგუნური მონოდებების გამო, საქართველო ეკონომიკური კატასტროფის წინაშე დადგა. პრეზიდენტის მმართველობაში სჭარბობდა ეკონომიკის კონტროლის საბჭოური ჩვევა. 1991 წლის აგვისტოსთვის საქართველოს მთლიანმა ეროვნულმა შემოსავალმა იკლო 16.7%-ით წინა წელთან შედარებით, ხოლო პროდუქტიულობა დაეცა 15.9 პროცენტით.³³ 1990 და 1992 წლებში – უპირატესად გამსახურდიას მეთვალყურეობით – მონეტარული ემისია გაორმაგდა და 2.6 მილიარდი მანეთი შეადგინა. ენერგეტიკულმა კრიზისმა სტრატეგიული მნიშვნელობის ქარხნები ენერგეტიკული მოთხოვნების 15-50 პროცენტის, ხოლო გადამზდი ტრანსპორტი – გაზის 44%-ის ამარა დატოვა. გამსახურდიას მცდელობა, შეენარჩუნებინა ხალხის მხარდაჭერა ფასების კონტროლის მეშვეობთ, ველარ მალავდა იმ ფაქტს, რომ საშუალო ქართველის ცხოვრების დონე მკვეთრად დაეცა, კორუფცია გავრცელდა, პური და შაქარი ნორმირებული გახდა და ეკონომიკა 1920 წლის შემდეგ ყველაზე ღრმა კრიზისმა მოიცვა.

ძველი ყაიდის ეკონომიკასთან ერთად გამსახურდია მხარს უჭერდა სოციალურ კონსერვატიზმს. თავის პირველ მიმართვაში ჰარლამენტისადმი 1990 წლის ნოემბერში ის აცხადებდა, რომ საქართველოში გაზრდილი დამნაშავეობა (კრიმინალი) და სხვა სოციალური სირთულეები რელიგიის განადგურების შედეგი იყო. სოციალური ჰარმონიის მიღწევა შესაძლებელი იყო მხოლოდ „რელიგიური აღორძინებით, ახალგაზრდობის შესაბამისად აღზრდით და საზოგადოებაში მორალური იდეალების დამკვიდრებით“.³⁴ ის შემფოთებული იყო ქართველი მოსახლეობის კლებით, მოუწოდებდა ქალებს, დაბრუნებოდნენ ოჯახურ კერას და ამისათვის ქორწინების ასაკი დანია ქალებისთვის 18 წლიდან 16-მდე. ის მოითხოვდა, დაეხურათ ვიდეომაღაზიები და ეკლესიის მხარდაჭერით მოუწოდებდა წყვილებს, უარი ეთქვათ განქორწინებაზე. პოპულიზმი უბრალო ხალხისათვის

ხელისუფლებაში გზის გახსნას გულისხმობს, მაგრამ საქართველოს შემთხვევაში მასობრივი მიტინგები და ეგალიტარული რიტორიკა სახელმწიფოს მართვაში ხალხის მონაწილეობის ზრდაზე ვერ აისახა. ძალაუფლების კონცენტრაციამ, ძლიერმა პატრონაჟულმა სისტემამ, სოციალურად კონსერვატიულმა იდეოლოგიამ, რაც ხელს არ უწყობდა ქალების პოლიტიკაში ჩაბმას და ნაციონალისტურმა იდეოლოგიამ, რაც ეროვნული უმცირესობების დისკრიმინაციას ახდენდა, წარმოქმნა პრივილეგიების არალიბერალური სისტემა, სადაც ხელისუფლებაში მოსვლის შესაძლებლობა ოდნავ უკეთესი იყო, ვიდრე კომუნისტების პერიოდში 1980-იანი წლების შუა ხანებში. გამსახურდიამ არისტოკრატულს მიერ ნაწინასწარმეტყველები დემოკრატიის დამცველის ბედი გაიზიარა, რომელიც მებრძოლ დესპოტად გადაიქცა. ქარიზმატულ პიროვნებაზე დაყრდნობით ხელისუფლების ერთადერთი ცენტრის შექმნა ვერ გახდება ძალაუფლების სტაბილური წყარო. დიდი პოლიტიკური ოსტატობაა საჭირო იმისთვის, რომ ხელისუფალმა მოახერხოს ბიუროკრატიის, არმიის კოოპტაცია, ოპოზიციის მარგინალიზაცია და მოსახლეობის მოლოდინები უკეთესი ცხოვრების შესახებ რეალობას შეუსაბამოს. გამსახურდიასთვის შეუძლებელი აღმოჩნდა ამ ყველაფრის მიღწევა.

ქართული პოპულიზმის სტილი

სტილი მნიშვნელოვანია პოპულისტი ლიდერებისათვის, და გამსახურდიასაც მთელი რიგი სტილისტური თავისებურებები აახლოებდა ზუან პერონთან, ჰიუი ლონგთან და უგო ჩავესთან. მას ჰქონდა ბუნებრივი უპირატესობებიც – გახლდათ პოპულარული მწერლის ვაჟი, იყო თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ფილოლოგიის ლექტორი, შექსპირისა და ოსკარ უაილდის მთარგმნელი და საქართველოში ყველაზე ცნობილი უფლებადამცველი. სხვებთან შედარებით ახალგაზრდა, წარმოსადეგ და შთაბეჭდავ მჭევრმეტყველს, გამსახურდიას, საქართველოს წრფელი სიყვარული და პატრიოტიზმი ამოძრავებდა. თავდაპირველად მედია მისი გავლენის ქვეშ მოექცა, ვინაიდან მიუჩვეველი იყო სახელმწიფოს ლიდერების კრიტიკას. გაზეთები და ტელევიზია პოპულარიზებას უწევდნენ ლიდერის კულტს, რაც იმ ჰიპერბოლის პაროდისა წარმოადგენდა, რომლის გარემოცვაშიც იყვნენ მოქცეული საბჭოთა პოლიტიკოსები. მას ხოტბას ასხამდნენ კოლეგები, პარლამენტარები, და მწერლები, როგორც საქართველოს თავისუფლებისა და დამოუკიდებლობისათვის მებრძოლს, დიდი ქართველი მეფეების ჭეშმარიტ მემკვიდრეს. ზოგი ამტკიცებდა, რომ ის ღვთაებრივად იყო დანიშნული. იგი ასოცირდებოდა ქრისტიან ჯვაროსნებთან, წმ. გიორგისთან (საქართველოს მფარველ წმინდანთან) და

ქართული ლიტერატურული და მითოლოგიური მეტროდოლ გმირებთან შოთა რუსთაველის „ვეფხისტყაოსნიდან“. ტიპურ პანეგირიკში საქართველო უზენაესი საბჭო ახცადებდა, რომ „თქვენ [გამსახურდია] განასახიერებთ ყველა ჩვენს წინაპარს, რომელიც სიმართლისათვის იბრძოდა“.³⁵ მისი ნაშრომები, ქართულზე ორიენტირებული და ღრმად რელიგიური, ფასდებოდა როგორც დიდი წვლილი ქართულ მეცნიერებაში.³⁶ მისი სურათები ამშვენებდა ოფისებსა თუ სახლებს და დღე არ გავიდოდა, რომ მედიას მისი შელამაზებული ფოტო არ გამოექვეყნებინა – იქნებოდა ეს ეკლესიაში, მიტინგზე გამოსვლისას, საქართველოს დროშით ხელში, ან ქართულ ეროვნულ სამოსში გამოწყობილი და ფიქრებში ჩაძირული. ამ პერიოდში შექმნილი ერთი სიმღერა ასე იწყებოდა „ზვიადი საქართველოა, სიმები ჩვენ ვართ ყველაო...“³⁷ ეს ყველაფერი გამსახურდიას თავში აუფარდა. მადამ დე პომპადურის მსგავსად წარმოიდგინა, რომ მის წასვლას ქაოსი მოჰყვებოდა. როგორც თავად აცხადებდა, თანამდებობიდან მის წასვლას:

*„ახლო მომავალში მოჰყვებოდა საქართველოს სახელმწიფო მთლიანობის სრული დაშლა და განადგურება, როგორც ასეთის და ტოტალური ანარქია მთელ საქართველოში და, განსაკუთრებით, თბილისში... საქართველო გახდება ტოტალური ანარქიის მსხვერპლი და საქართველოს არსებობა, მისი მომავალი ზოგადად, კითხვის ნიშნის ქვეშ დადგება.“*³⁸

გამსახურდიამ მოახდინა პოლიტიკური ძალების პოლარიზება. ოპოზიციის წინააღმდეგ მიმართულ მის ლექსიკაში ჭარბობდა 1930-იანი წლების სსრკ-სთვის დამახასიათებელი აპოკალიფსური ლოზუნგები, რაც ქმნიდა ისეთ ატმოსფეროს, რომელსაც ერთმა მეცნიერმა „საზოგადო შეშლილობა“ უწოდა.³⁹ პარლამენტის ერთ-ერთი დეპუტატის განცხადებით ის ხალხი, რომელიც „ნებსით თუ უნებლიედ“ მხარს უჭერდა მტერს, იყო „ქართველი ხალხის მტერი“.⁴⁰ გამსახურდიას შეხედულება პოლიტიკაზე კონფლიქტური იყო, სამკვდრო-სასიცოცხლო შერკინება კეთილისა ბოროტის წინააღმდეგ. ღმერთმა დააკისრა ქართველებს „დიადი მისია“ და იცავდა მათ „კანონიერ ქმედებებს“ სამყაროში. ამ მორალურმა სიმართლემ, რასაც გამსახურდიას შემთხვევაში დიდი დოზით პარანოია ემატებოდა, ის იქამდე მიიყვანა, რომ თავის ოპონენტებს „ერის მტრებად“, „კრემლის აგენტებად“, „იუდეებად“ და უბრალოდ „კრიმინალებად“⁴¹ რაცხავდა. სემინარიელი იოსებ ჯულაშვილის (სტალინის) მსგავსად, გამსახურდია მიმართავდა „ნათლის“, „ბნელი ძალების“, „სიმართლის“, „მისიის“, „მსხვერპლის“ და „სისხლის“ რელიგიურ მეტაფორებს. პრესაც ახდენდა რა, გამსახურდიას პოლემიკური სტილის იმიტაციას, ეროვნულ უმცირესობებს უწოდებდა „უცხოებს“, „ბანდიტებს“, „ექსტრემისტებს“.⁴² პოლიტიკური ლექსიკონი გაჯერებული იყო სიტყვებით: „მხილებული“, „პუტჩისტები“, „რეაქციული ძალები“, „იმპერიული კოლაბორაციონისტები“ და

„დეზინფორმაცია“. ეს ენა, რომელსაც ასევე მიმართავდა არასაპარლამენტო ოპოზიცია, ასახავდა მისაღები პოლიტიკური ჩარჩოების არარსებობას. შეურაცხყოფელი რიტორიკა მოსახლეობის მობილიზებას და ოპონენტების დემონიზებას ახდენდა, რამაც კომპრომისი და თანამშრომლობა – დემოკრატიის უცილობელი ნიშნები – მიუღწეველი გახადა.⁴³

სამხრეთ ოსეთთან კონფლიქტმა ცეცხლი შეუთო მის რიტორიკას და დაეხმარა, რომ საჯარო კრიტიკაზე ცენზურა და შეზღუდვები გაემართლებინა. ამას მოჰყვა ისეთი პოლიტიკური ოპონენტებისა და ჟურნალისტების დაპატიმრება, როგორებიც იყვნენ ეროვნულ-დემოკრატიული პარტიის ლიდერი გია ჭანტურია, სამხრეთ ოსეთის ლიდერი ტორეზ კულუმბეგოვი, ჯაბა იოსელიანი და რეჟისორი, ოპოზიციური ეროვნული კონგრესის წევრი, გოგა ხაინდრავა.⁴⁴ შეთქმულებები და საიდუმლო შეთანხმებები მრავლდებოდა, ჭორები ვრცელდებოდა, რადგან ხალხს რიგებში უნევდა დგომა სანთლების, პურისა თუ სანავის შესაძენად. გამსახურდიას აზრით, შევარდნაძის, გორბაჩოვის, ჯორჯ ბუშის და აშშ-ს სახელმწიფო მდივნის ჯეიმს ბეიკერის მსგავსი გავლენიანი ფიგურები გახლართული იყვნენ ანტიქართულ შეთქმულებაში და ამტკიცებდა, რომ „ყველაფერი ინსპირირებული იყო მოსკოვიდან“. ფარულად დგებოდა მტრების სია, პრესაში ქვეყნდებოდა ანონიმური წერილები, რომლებიც ამხელდა ოპოზიციას და გამოფენილი იყო ოპოზიციის მიერ დახოცილ „მსხვერპლთა“ სურათები.⁴⁵

გამსახურდიას დემოკრატია სიმბოლურად ესმოდა. ის არჩევნებს, კონსტიტუციებსა და მრავალპარტიულობას საკმარისად მიიჩნევდა. მას არ ესმოდა დემოკრატიის პროცედურები (კანონის უზენაესობა) ანდა მისი სამოქალაქო ნიშან-თვისებები – შეგუება და ჩართულობა. ასეთივე გამოუცდელი უზენაესი საბჭოს თავმჯდომარე აკაკი ასათიანი, ხშირ-ხშირად ახსენებდა კანონმდებლებს, რომ მათი მოვალეობა კანონშემოქმედება იყო და არა „აღმასრულებელი ორგანოების მონიტორინგი“.⁴⁶

გამსახურდიამ მნიშვნელოვანი უპირატესობით მოიგო პირველი საპრეზიდენტო არჩევნები 1991 წლის მაისში – მისმა უახლოესმა მეტოქემ ხმების 8.1% მიიღო გამსახურდიას 86%-თან შედარებით – როგორც ერთპიროვნულად მართვის მანდატი. ეს იყო საბედისწერო ამპარტავნება. მას სჯეროდა, რომ სურვილისამებრ შეეძლო შეეცვალა კონსტიტუცია და სისხლის სამართლის კოდექსი. მან გაახანგრძლივა ბრალდების წარდგენამდე პირის წინასწარი დაკავების ვადა სამიდან ცხრა თვემდე, რათა საპატიმროში გაეჩერებინა თავისი მონინაალმდეგეები, გამოსცა საპრეზიდენტო დეკრეტი, რომელსაც უპირატესი ძალა ჰქონდა საკანონმდებლო აქტების მიმართ, გადააყენა მინისტრები, რომლებიც საკმარის პირად ლოიალობას ვერ იჩენდნენ და ძალაუფლების ცენტრალიზაცია მოახდინა პრეზიდენტის ხელში.⁴⁷ (ხელისუფლებამ მასობრივი მხარდაჭერის საჩვენებლად რე-

ფერენდუმები და მუშების/გლეხების თუ ლოიალურად განწყობილი ეროვნული უმცირესობების ერთობლივი წერილები გამოიყენა. 1991 წლის აპრილში დამოუკიდებლობის გამოცხადებას მოჰყვა, მაგალითად, 31 მარტის რეფერენდუმი, სადაც ხმის უფლების მქონე ამომრჩეველთა 89.7%-მა – არაქართველების ჩათვლით, მაგრამ აფხაზეთისა და სამხრეთ ოსეთის მოსახლეობის უმეტესობის გამოკლებით (მათ ბოიკოტი გამოაცხადეს) – მოითხოვა სსრკ-დან გამოყოფა.⁴⁸) ამგვარი ტექნიკის გამოყენებით ხელისუფლება ქმნიდა ემოციურად დამუხტულ ატმოსფეროს, სადაც ნებისმიერი ოპოზიცია განიხილებოდა როგორც არალოიალური. ლოიალური ოპოზიციისათვის სამოქმედო არის შემცირებამ სწორედ ის არალოიალურობა გამოიწვია, რისიც გამსახურდას ასე ეშინოდა, ხოლო მასთან დაახლოებული პირების გამსახურებამ გათავისუფლებამ ერთგულების ყოველგვარი სტიმული ჩაუკლა მის ირგვლივ მყოფთ. დასასრულ, გამსახურდას სტილმა – მისმა ავტოკრატიულმა ქცევამ, სამინისტროების საქმიანობაში ჩარევამ, პოლიტიკურმა არაკომპეტენტურობამ და დასავლეთისაგან გაუცხოებამ – საფრთხე შეუქმნა ახალი ელიტის უსაფრთხოებას და ბიუროკრატიული ფენები და არასაპარლამენტო ოპოზიცია მის წინააღმდეგ ძლიერი კოალიციის შექმნამდე მიიყვანა.

ქართული პოპულიზმის პოლიტიკა

გამსახურდა ეფექტური რევოლუციონერი, მაგრამ არაეფექტური სახელმწიფოს მშენებელი იყო. მიუხედავად ქალაქებში დაპირებული ეკონომიკური პროგრამისა, ის ფოკუსირებული იყო სიმბოლურ ატრიბუტებზე. მისი პირველი ნაბიჯები უზენაესი საბჭოს თავმჯდომარის რანგში, იყო კონსტიტუციიდან ტერმინ „საბჭოთას“ ამოღება. გამსახურდას ბევრი არ უფიქრია იმაზე, როგორ უნდა გაეტარებინა თავისი პოლიტიკა. მას სჯეროდა, რომ მონოდეები მსოფლიო ლიდერებისადმი შეძრავდა დასავლეთს და დახმარებას აღმოუჩინდნენ. არც მას და არც სხვა ვინმეს საქართველოში არ ჰქონდა ინსტიტუციური განვითარებისათვის აუცილებელი არანაირი სტრატეგია. მან ვერ შეძლო ისეთი სახელმწიფო ორგანოების ჩამოყალიბება, რომლებსაც ექნებოდათ პოლიტიკის განხორციელების უფლებამოსილება, ლეგიტიმურობა და უნარი. მხოლოდ სახალხო მხარდაჭერით, მონესრიგებული სახელმწიფო აპარატის, ეკონომიკური რეფორმებისა და კანონის უზენაესობის განვითარების გარეშე, შეუძლებელი იყო დემოკრატიის ხორცშესხმა.

«რატომ ვერ შეძლო გამსახურდას ხელისუფლებამ სტაბილური სახელმწიფოს შექმნა საქართველოში? პირველი, ეს გახლდათ, როგორც აღექსანდრ მოტილი უნოდებს, „პოსტტოტალური ნგრევის“ მემკვიდრეობა,

რაც ასუსტებდა და ძალას აცლიდა სახელმწიფო სტრუქტურებს, რათა მოეპოვებინათ რესურსები, ეკონტროლებინათ ტერიტორიები და გაცათ ხელფასები.⁴⁹⁾ მეორე, იდგა „სახელმწიფოებრიობის“ პრობლემა ანუ ჭირდა თანხმობის მიღწევა იმაზე, თუ ვინ უნდა მიკუთვნებოდა ახალ სახელმწიფოს; საქართველო, როგორ ბრუბეკერის სიტყვებით თუ ვიტყვით, უნდა გამკლავებოდა „გარე ნაციონალურ სამშობლოებს“ ანუ მეზობელი სახელმწიფოების (რუსეთის, სომხეთისა და აზერბაიჯანის) პრეტენზიებს, უზრუნველყო მათი ეთნიკური თუ ლინგვისტური ნათესავეების არა მხოლოდ დაცვა, არამედ ხშირად რეინკორპორირებაც კი.⁵⁰⁾ მესამე, გამსახურდია სუსტი იყო, როგორც ხელმძღვანელი. მან ვერ შეძლო რევოლუციონერიდან პოლიტიკოსად გადაქცევა და ინტერესთა კოალიციის შენარჩუნება. კომუნისტური პარტიის კარგად აწონილ-დანონილი საკადრო პოლიტიკისაგან განსხვავებით, გამსახურდიას მიერ განხორციელებული დანიშნვები იყო შემთხვევითი, თითქოსდა იმ მნიშვნელოვან ჯგუფებს შორის მტრობის გასაღვივებლად გამიზნული, რომელთათვისაც უნდა ეხელმძღვანელა. მისმა ანტირუსულმა რადიკალიზმმა ფრუსტრირებულ ქართველთა შორის მხარდამჭერები კი მოუპოვა, მაგრამ გადაამტერა ინტელიგენციას, ეროვნულ უმცირესობებსა და დაუპირისპირა მეზობელ რუსეთს, რომელიც გორბაჩოვის პრეზიდენტობის პერიოდში მზად იყო კომპრომისზე წასასვლელად. მეოთხე, ნეოპატრიმონიალიზმს თან ახლდა პატრონაჟული და ნეპოტისტური ნიშნები, რაც აზიანებდა ინსტიტუციურ ძალაუფლებას და კერძო ინტერესებს ეროვნულზე მაღლა აყენებდა. და ბოლოს, ეკონომიკა უკიდურესად მძიმე მდგომარეობაში იყო. თენგიზ სიგუამ, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მეტალურგიის ინსტიტუტის ყოფილმა დირექტორმა და გამსახურდიას ახალმა პრემიერ-მინისტრმა, საქართველოს რესპუბლიკის ახლადარჩეული უზენაესი საბჭოს გახსნით სესიაზე 1990 წლის ნოემბერში მოსალოდნელი უმუშევრობის, ინფლაციის, საბიუჯეტო დეფიციტისა და ენერგეტიკული კრიზისის პირქუში სურათი დახატა.⁵¹⁾ მომდევნო წლის ივლისში წარმოების მაჩვენებლები 25%-ით შემცირდა სანავის, ენერგეტიკისა და ნედლეულის მარაგების ამონურვის გამო.⁵²⁾

(საქართველოს სახელმწიფოებრიობის ყველა პრობლემას გამსახურდიას ვერ დავაბრალვთ. მას საქმე ჰქონდა ოპონენტებთან, რომლებიც მასავით ზედაპირულად ესმოდათ დემოკრატიული წესები. დროდადრო გამსახურდია უდრო მეტ პრაგმატიზმს ამჟღავნებდა, ვიდრე ოპონენტები და ნაკლებად კრიტიკულ სიტუაციაში შეეძლო აერჩია უფრო ზომიერი გზა. „მეურთხეველთაგან“ განსხვავებით, გამსახურდია მზად იყო გამოეყენებინა საბჭოთა ინსტიტუტები მიუხედავად იმისა, რომ მათ საბოლოო განადგურებას ესწრაფოდა.) „მრგვალი მაგიდა – თავისუფალი საქართველოს“ საარჩევნო პლატფორმა, მართალია, უარყოფდა საბჭოთა ხელისუფლების კანონიერებას და რელიგიას პოლიტიკურ ცხოვრებაში

გამორჩეულ ადგილს აკუთვნებდა, მაგრამ მხარს უჭერდა თვალსაზრისს, რომ დამოუკიდებლობასა და ბაზართან შეგუებას საცქაოდ დიდი დრო სჭირდებოდა. ამ პერიოდში ძველ საბჭოთა კანონებს უნდა ემოქმედა ახალი ქართული კანონების პარალელურად.⁵³ მხოლოდ ხანგრძლივი საკანონმდებლო მომზადების, დემოკრატიული არჩევნებისა და ინტერნაციონალური საზოგადოების აღიარების შემდეგ გამოაცხადებდა საქართველო დამოუკიდებლობას. აქ ხორვატიასა და ბულგარეთის მსგავსად არ დანყებულა კომუნისტებზე, როგორც კუდიანებზე ნადირობა, ბევრი ყოფილი კომუნისტი რჩებოდა გამსახურდიას ადმინისტრაციაში. 1991 წლის ივლისში მთავრობამ მიიღო კანონი მოქალაქეობის შესახებ, რომელიც საქართველოში ცხოვრების ხანგრძლივობის მიუხედავად, ლატვიისა და ესტონეთის კანონებისაგან განსხვავებით, მოქალაქეობას ანიჭებდა რესპუბლიკის ყველა მაცხოვრებელს. საქართველოს ტერიტორიაზე დაბადებულ საქართველოს მოქალაქეობის არმქონე პირთა შვილებს ენიჭებოდათ საქართველოს მოქალაქეობა.⁵⁴ თავის საინაუგურაციო სიტყვაში 1991 წლის ივლისში საქართველოს უზენაესი საბჭოს სესიაზე მგზნებარე რევოლუციონერიდან თვალის დახამხამებაში პრეზიდენტად სახეცვლილი გამსახურდია არაქართველებს სრულ კულტურულ დაცვას შეჰპირდა.⁵⁵ სექტემბერში მან აფხაზეთში კონსოციალური სისტემა დაამკვიდრა, მისცა რა აფხაზ უმცირესობას ავტონომიური რესპუბლიკის საკანონმდებლო ორგანოში ადგილების უმრავლესობა. ის სამხრეთ ოსეთის საკითხზე კომპრომისის მიღწევას ცდილობდა ბორის ელცინთან, რსფსრ-ს უზენაესი საბჭოს თავმჯდომარესთან. 1991 წლის მარტში მან და ელცინმა ხელი მოაწერეს „ყაზბეგის ხელშეკრულებას/პროტოკოლს“, რომელიც არალეგალური ჯგუფების განიარაღების მიზნით, ითვალისწინებდა გაერთიანებულ რუსულ-ქართულ სამხედრო ძალების სამხრეთ ოსეთში შეყვანას. ამგვარი პოლიტიკური ნაბიჯები გვარანმუნებს, რომ გამსახურდია არ იყო გამოუსწორებელი ფანატიკოსი.)

მაგრამ მიუხედავად სანახევროდ კარგი კანონებისა მოქალაქეობის, პრესის, პოლიტიკური გაერთიანებების და მართლმსაჯულების შესახებ – რამაც მინიმალური საფუძველი ჩაუყარა სამართლებრივ სახელმწიფოს – ინტენსიურად გრძელდებოდა კონტროლი აღმასრულებელი შტოს მხრიდან. მაგალითად, იუსტიციის მინისტრს შეეძლო უარი ეთქვა პარტიის რეგისტრაციაზე, თუ ის ხელს უშლიდა „სახელმწიფო ორგანოების ნორმალურ ფუნქციონირებას“. გენერალურ პროკურორს შეეძლო აეკრძალა პარტიის ფუნქციონირება სამი თვით, თუ ის „უხეშად დაარღვევდა საკუთარ წესდებს“. კანონი პრესის შესახებ კრძალავდა ცენზურას და უზრუნველყოფდა გაზეთების გავრცელებას რესპუბლიკის ტერიტორიაზე ყველა ენაზე, მაგრამ, ამავე დროს, ნებას რთავდა ბრალი დაედოთ გაზეთისთვის „ისეთი ფაქტების გავრცელების გამო, რაც არ შეესაბამებოდა

სინამდვილეს“. 1991 წლის მაისში კი, საპრეზიდენტო არჩევნების პერიოდში, გამსახურდიამ ოპოზიციის კანდიდატებს სახელისუფლებო პრესის გამოყენება აუკრძალა.⁵⁶ ბუნდოვანი პუნქტები კანონმდებლობაში და არაკანონიერი სახელისუფლებო წნეხი ასახავდა თავად გამსახურდიას უუნარობას, გადაელახა საბჭოური ჩვევები.

საქართველოს ახალი კონსტიტუციით – ეს იყო საბჭოთა დედანი ცვლილებებითა და დამატებებით – სახელმწიფო ერის მთავარი სურვილის გამომხატველად და სეპარატისტული ტენდენციების წინააღმდეგ აღმართულ ბასტიონად გამოცხადდა. მესამე და მეხუთე თავები სხვა საკითხებთან ერთად ეძღვნებოდა მოქალაქეების სულიერ, მორალურ და აღმზრდელობით კეთილდღეობას და სამშობლოს დიდ მნიშვნელობას. ახლეთურად ესმოდა ხაზი შრომითი კოლექტივების უფლებებს, ხელისუფლების მიმართ ხალხის კონტროლს და სამოქალაქო და სოციალური კეთილდღეობის ისეთ საკითხებს, როგორებიცაა: მინიმალური ხელფასი და უფასო ჯანდაცვა, მაგრამ „უფლებამოსილებებით აღჭურვის“ ეს პოპულიზტური პუნქტები არ შეესაბამებოდა პრეზიდენტისა და პრეფექტურის შესახებ კანონებს, რომელთა თანახმადაც, ძალაუფლების კონცენტრირება ცენტრში ხდებოდა. 1991 წლის თებერვალში შეიქმნა პრეფექტის ინსტიტუტი რეგიონებზე ცენტრალური კონტროლის განსახორციელებლად. პრეფექტს ერთობლივად ნიშნავდნენ პრეზიდენტი და უზენაესი საბჭო. ის პასუხისმგებელი იყო უშუალოდ პრეზიდენტის წინაშე. მათ უფლებამოსილებებში შედიოდა პოლიციაზე, ადგილობრივ ადმინისტრაციასა და ადგილობრივი ბიუჯეტის შესრულებაზე ზედამხედველობა. პრეფექტს დიდი გავლენა ჰქონდა ადგილობრივ წარმომადგენლობით ორგანოზე – საკრებულოზე, რომელიც იმ პერიოდში გაჭირვებით აუდიოდა თავის მოვალეობებს. პრეფექტმა კი, სწრაფად მოიხვეჭა ქედმაღალი და კორუფციაში გახვეული ჩინოვნიკის სახელი. სინამდვილეში, ეს იყო რეგიონული კომუნისტური პარტიის მდივნის შეცვლა ახალი სახელის მქონე პრეფექტით. მართვის მოდელი კვლავ პიროვნებისა და პატრონაჟული სისტემის ირგვლივ განაგრძობდა ტრიალს.⁵⁷

მორჩილი პარლამენტის მიერ ერთხმად მიღებული კანონი პრეზიდენტის შესახებ (მიღებულ იქნა 1991 წლის აპრილში, საქართველოს დამოუკიდებლობის გამოცხადებიდან რამდენიმე დღეში), გახლდათ თვალსაჩინო მაგალითი იმისა, თუ რამდენად განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებდა გამსახურდია ცენტრალურ მართვას. ეს კანონი ეფუძნებოდა ფრანგულ საპრეზიდენტო სისტემას, რაც გამსახურდიას ანიჭებდა პარლამენტისაგან დამოუკიდებელ სახალხო მანდატს. როგორც პრეზიდენტს, მას უზარმაზარი ძალაუფლება ეძლეოდა. უზენაესი საბჭოს „თანხმობით“ (გაურკვეველია, დაშვებული იყო თუ არა პარლამენტის ვეტო) მას შეეძლო დაენიშნა და გაეთავისუფლებინა პრემიერ-მინისტრი, მისი კაბინეტი, სასამართლოს უმაღლესი თანამდებობის პირები და ნამყვანი დიპლომატები. პრეზიდენტს უფლება ჰქონდა ყოფილიყო

კაბინეტის სხდომების თავმჯდომარე (ანუ განესაზღვრა დღის წესრიგი) და გაეუქმებინა მისი გადანყვეტილებები. საპრეზიდენტო ვეტოს დაძლევა პარლამენტის ორ მესამედს შეეძლო. მაგრამ ასეთ შემთხვევაში პრეზიდენტს უფლება ეძლეოდა, დაეთხოვა პარლამენტი ან მოეწყო რეფერენდუმი. როგორც უმაღლესი მთავარსარდალი, გამსახურდია აკონტროლებდა ეროვნულ გვარდიას და სამხედრო პირთა დანიშვნებს. მას, პარლამენტის დაუყოვნებელი თანხმობის გარეშე, შეეძლო გამოეცხადებინა საგანგებო მდგომარეობა და ამ პერიოდში გამოეცა დეკრეტები. გარდა ამისა, 1991 წლის ივლისში შეტანილი დამატების თანახმად, მას უფლება მიეცა, შეეჩერებინა ავტონომიური რესპუბლიკების და რეგიონების კანონების, დეკრეტებისა და დადგენილებების მოქმედება. პრეზიდენტის არჩევა დასაშვები იყო შეუზღუდავი ვადით, ხოლო მის იმპიჩმენტს პარლამენტის დეპუტატების ხმათა სამი მეოთხედი სჭირდებოდა.⁵⁸ 1991 შემოდგომაზე, როცა გამსახურდიას რეჟიმი სერიოზული გამოწვევის წინაშე დადგა, მან უფრო გაიზარდა საპრეზიდენტო უფლებები. 1991 წლის სექტემბერში შინაგან და საგარეო საქმეთა სამინისტროები, სუკ-ი, იუსტიციისა და თავდაცვის სამინისტროები უშუალოდ პრეზიდენტის დაქვემდებარებაში გადავიდა.⁵⁹

(გამსახურდიას საკანონმდებლო პროგრამა, მიუხედავად იმისა, რომ დიდწილად ვერ განხორციელდა, პრინციპში, დემოკრატიული იყო. ყველაზე სერიოზულ დაბრკოლებას არა ენობრივი ბუნდოვანება ან სამართლებრივი ორაზროვნება წარმოადგენდა, არამედ დემოკრატიული პროცესების არასწორი გაგება. პრესის ლიბერალურმა კანონმა, საბოლოო ჯამში, ვერ მოახერხა დაეცვა მედიის დამოუკიდებლობა. დამოუკიდებელი გაზეთების გამოცემა გრძელდებოდა, მაგრამ გამსახურდიამ პრესა სამთავრობო რუპორად გადააქცია მიტინგებზე არალოიალური ჟურნალისტების მიმართ გამოთქმული მიუქარისა თუ ოპოზიციური გაზეთების „ქალაქის ნაკლებობის“ მიზეზით დახურვის „დამსახურებით“. უწყებრივი პასუხი მგებლობა მერიის მიერ გამოცემულ გაზეთ თბილისისთვის მან თავის ადმინისტრაციას გადასცა. ის ნიშნავდა მთავარი სამთავრობო გაზეთების რედაქტორებს და საქართველოს ტელევიზიის დირექტორს.) 1991 წლის ზამთარში მხოლოდ თითზე ჩამოსათვლელი დამოუკიდებელი გაზეთები დაარჩნენ. რუსული გაზეთი „ნოვაია გაზეტა“ (ყოფილი „მოლოდიოეგრუზი“) და „ახალგაზრდა ივერიელი“ (ყოფილი „ახალგაზრდა კომუნისტი“) 1991 წლის შემოდგომაზე დაიხურა და რიგი ჟურნალისტებისა და აპატიმრებულების 1991 წლის აგვისტოში მოსკოვის პუტჩის შემდეგ არაკეთილგანწყობილი რუსული გაზეთები ერთი თვით აიკრძალა, უცხოელ კორესპონდენტებს კი, რამდენჯერმე მისი მომხრეები დაესხნენ თავს. (1991 წლის სექტემბერში თითქმის 200 ტელეჟურნალისტმა გაფიცვა მოაწყო არაოფიციალური ცენზურისა და ტელევიზიის ხელმძღვანელების „ბოლშევიკური მეთოდების“ გასაპროტესტებლად.)

გამსახურდიას პარლამენტისა და სასამართლოს მიმართ ქედმაღლური დამოკიდებულება ჰქონდა. 1991 წლის ივლისში მან განაცხადა, რომ ხალხის მიერ ნდობის გამოცხადება სჯობდა პარლამენტის მიერ ნდობის გამოცხადებას.⁶¹ 26 მაისს დანიშნულ საპრეზიდენტო არჩევნებამდე უზენაესმა საბჭომ გამსახურდია პრეზიდენტად ერთხმად აირჩია აპრილის თვეში. პარლამენტი რეგულარულად ამტკიცებდა საკონსტიტუციო ცვლილებებსა და სამართლებრივად სადავო კანონებს. 1991 წლის აგვისტოში კანონმდებლებს არანაირი სინდისის ქენჯნა არ განუცდიათ, როცა ქართული კომუნისტური პარტიის 64 წევრს სადეპუტატო უფლებამოსილება შეუწყვიტეს.⁶² სამართლებრივი მოთხოვნების მიუხედავად, რომელთა თანახმადაც საგანგებო ღონისძიებების გატარებისათვის უცილებელი იყო პარლამენტის თანხმობა, 1991 წლის სექტემბერში გამსახურდიამ შექმნა ეროვნული თავდაცვის საბჭო და განსაკუთრებული უფლებამოსილებები მიანიჭა. მან ნოემბერში შეაჩერა კანონი პოლიტიკური გაერთიანებების შესახებ, დაითხოვა გენერალური პროკურორი და საგანგებო მდგომარეობა გამოაცხადა თბილისში პარლამენტთან შეუთანხმებლად. უზენაეს სასამართლოსა და საკონსტიტუციო ზედამხედველობის კომიტეტს გამსახურდიას ოპონენტების დაცვა არც კი უცდიათ. არც ერთ მათგანს არ გაუპროტესტებია კომუნისტი დეპუტატების პარლამენტიდან გაძევება, ოპოზიციის წევრების დაპატიმრება ან კანონის დამახინჯება, მაგალითად, წინასწარი პატიმრობის ვადის გაზრდა ბრალის წარუდგენლად სამიდან ცხრა თვემდე, რათა არ დაეშვათ გია ჭანტურიას ციხიდან გამოშვება.⁶³ არ არსებობდა არც ვერტიკალური პასუხისმგებლობა გამოუცდელი და დეზორგანიზებული ხალხის მხრიდან და არც ჰორიზონტალური – ახლადჩამოყალიბებული ინსტიტუტების მხრიდან, რომლებიც ხოტბას ასხამდნენ აღმასრულებელ ხელისუფლებას. (შურმან ომანიძემ, გამსახურდიას ყოფილმა საგარეო საქმეთა მინისტრმა, გამსახურდიას მმართველობის გვიანი პერიოდი აღწერა როგორც „ნამდვილი დიქტატურა“. მისი თქმით, ეს იყო „ერთი პირის მმართველობა, ერთი ინდივიდის მიერ ძალაუფლების სრულად და აბსოლუტურად უზურპირება. ვისი იყო უმაღლესი საბჭო, მთავრობა? არავის არაფერი ეკუთვნოდა. ის [გამსახურდია] წყვეტდა თავად ყველაფერს“.)⁶⁴ ბედის ირონიით, რაც უფრო მეტ ძალაუფლებას იხვეჭდა გამსახურდია, მით უფრო უძლური ხდებოდა. კანონის ბოროტად გამოყენებამ შეინირა მისივე ლეგიტიმურობა. 1991 წლის შემოდგომაზე მისი ძალაუფლება მხოლოდ თბილისის ცენტრალურ უბნებსა და ორიოდ ერთგულ პრეფექტს თუ სწვდებოდა. დასავლეთის სახელმწიფოებთან უხეშ დამოკიდებულებას ქართულ ელიტის იმედეგაცრეუბა დაემატა. გამსახურდიას საგარეო პოლიტიკა იყო პრადგმატიზმის, შოვინიზმის და ანტიკომუნიზმის ნაზავი. ის მჭირდოდ იყო გადაჯაჭვული საშინაო პოლიტიკასთან. მაგალითად, მისმა უუნარობამ, გადაეჭრა ეროვნულ უმცირესობათა პრობლემა შინ, საქართველოში გარედან

ჩარევის საფრთხე გაზარდა, სტიმული მისცა მეზობელ სახელმწიფოებთან მტრობის გაღვივებას და დააზარალა მისი ურთიერთობები დასავლეთთან. მისი პოლიტიკა სამხრეთ ოსეთთან მიმართებით დასავლეთის ქვეყნებმა აღიქვეს როგორც ადამიანის უფლებების დარღვევა და მისმა უუნარობამ გაეკონტროლებინა საქართველოს ტერიტორია, უარყოფითად იმოქმედა საერთაშორისო აღიარებაზე. 1991 წლის ბოლოს საქართველო იყო ერთადერთი ყოფილი საბჭოთა რესპუბლიკა, რომელსაც არ ჰქონდა მიღებული დე იურე აღიარება დასავლეთის ქვეყნებისაგან.

გამსახურდიას ანტაგონიზმმა რუსეთთან, საბოლოოდ, მოახდინა საქართველოს იზოლირება. საბჭოთა კავშირი, როგორც ყოფილი იმპერიული სახელმწიფო, საქართველოს განსაცდელისათვის განტეგების ვაცად იქცა. გამსახურდია სათავისოდ იყენებდა ქართველების ისტორიულ ვიქტიმიზაციის გრძნობას. მაგრამ ის აქ ნააწყდა დილემას: როგორ უნდა შეერწყა ერთმანეთისთვის რადიკალური ნაციონალიზმი საშინაო დონეზე და ყოფილი კოლონიური ცენტრიდან ეკონომიკური დახმარების მიღება? საქართველოში მარცვლეულის, გაზისა და სანვაგის 100% ჩრდილოეთიდან შემოდოდა. ხილისა და ბოსტნულის სამოცდაექვსი პროცენტი, ღვინის 60% და კონიაკის 93% გადიოდა საბჭოთა კავშირში, უმეტესად რუსეთში.⁶⁵ გამსახურდიამ თავიდანვე აღიარა, რომ თანდათანობითი და „ცივილური“ გამოყოფა იყო საჭირო სსრკ-დან. მას არ აკლდა პრავამატულობა, რათა მოლაპარაკება გაემართა ელცინის რუსეთთან ან სხვა ყოფილ, მეზობელ საბჭოთა რესპუბლიკებთან ეკონომიკურ და პოლიტიკურ შეთანხმებებზე, მიუხედავად მისი ღრმა რწმენისა, რომ სომხეთსა და აზერბაიჯანს ტერიტორიული პრეტენზიები ჰქონდათ საქართველოსადმი. მაგრამ, არჩევიდან ექვს თვეში, 1990 წლის ოქტომბერში გამსახურდიამ საქართველოს დამოუკიდებლობა გამოაცხადა, მიუხედავად იმ მოსალოდნელი მძიმე შედეგებისა, რაც ამ ფაქტს შეიძლებოდა მოჰყოლოდა საქართველო-რუსეთის ან სხვა რესპუბლიკებთან პოლიტიკური და ეკონომიკური ურთიერთობებისთვის.

გამსახურდიამ რადიკალურ ანტიკოლონიურ ლიდერთათვის უჩვეულო გზა აირჩია. მან ყოფილ კოლონიურ ქვეყანასთან შეგუებას მისი უარყოფა ამჯობინა. მისი მთავრობა მუდმივად კრიზისულ მდგომარეობაში იმყოფებოდა სსრკ-თან: კონფლიქტები სეპარატისტულ სამხრეთ ოსეთთან და აფხაზეთთან, გორბაჩოვის საერთო საკავშირო რეფერენდუმის ბოიკოტირება თუ უარი საკავშირო ხელშეკრულების დადებაზე (საქართველოს მიერ სსრკ-ს როგორც ოკუპანტი ძალის აღიარება, საქართველოს კანონმდებლობისათვის უპირატესობის მინიჭება საერთო საკავშიროსთან მიმართებით, სუკ-ის „ნაციონალიზაცია“ 1990 წლის ნოემბერში და საბჭოთა სამხედროებისთვის არჩევნებში მონაწილეობის აკრძალვა გონივრული ნაბიჯები იყო ეროვნული მთავრობის მხრიდან – მაგრამ გამსახურდიას 1991 წლის სექტემბერის გადანყვებილებამ, გაენყვითა ოფიციალური

ურთიერთობები საბჭოთა კავშირთან საქართველოს აღიარებაზე უარის თქმის გამო, მხოლოდ გააძლიერა საქართველოს იზოლაცია და დაამძიმა გამსახურდიას პრობლემები.)

გამსახურდიას გულუბრყვილოდ სჯეროდა, რომ ქრისტიანული საქართველო უძველესი დროიდან იყო ევროპული ცივილიზაციის ნაწილი, რაც საქართველოს ევროპული სახლისაკენ უხსნიდა გზას. „ჩვენ ქართველებს ყოველთვის გვქონდა ევროპული ორიენტაცია“, აცხადებდა ის, „ჩვენ გვინდა, რომ ვიყოთ ევროპული სახლის ნაწილი“.⁶⁶ მუსლიმები, მეორე მხრივ, იყვნენ კლასიკური „სხვები“, რომლებიც ქართული კულტურული გადარჩენის საფრთხეს ქმნიდნენ. გამსახურდიას დასავლეთი წარმოდგენილი ჰქონდა როგორც დამოუკიდებელი საქართველოს ახალი მფარველი, მაგრამ 1991 წლის აგვისტოში პრეზიდენტ ბუშის ცნობილი "Chicken Kiev" (კიევიური კატელეტი) სიტყვის შემდეგ უკრაინის უმაღლეს საბჭოში, რომელმაც ხაზგასმით დაგმო „ეთნიკურ ზიზღზე დამყარებული თვითმკვლელი ნაციონალიზმი“ და აშშ-ს მხარდაჭერა აღუთქვა გორბაჩოვს კავშირის ხელშეკრულების პროექტის საკითხში, გამსახურდიამ ბუში დაადანაშაულა „კომუნიზმის, ტირანიისა და ყალბი რეფორმების“⁶⁷ მხარდაჭერაში. დასავლეთის მფარველობის ძიების ნაცვლად მან ირჩია რეგიონული მხარდაჭერა. მან შემოიტანა საერთო კავკასიური ცივილიზაციის იდეა და გამოაცხადა კავკასიელ ხალხთა ფორუმის შექმნის აუცილებლობა.⁶⁸ მან განსაკუთრებით ახლო ურთიერთობები დაამყარა ჩეჩნეთ-ინგუშეთის ავტონომიურ რესპუბლიკასთან. ამ ალიანსმა ტრადიციულ მუსულმან მტრებთან, რასაც თენგიზ სიგუამ უწოდა საქართველოს მზარდი „ალბანიზაცია“ გამსახურდიას პერიოდში, ჩამოამორა საქართველოს ბიზნეს- და საგარეო პოლიტიკური ელიტა, რომელისაც სურდა არა მხოლოდ საერთაშორისო საზოგადოებაში შესვლა, არამედ რუსეთთან ვაჭრობის გაგრძელება. დასავლეთის მხარდაჭერის არარსებობამ ქართული საზოგადოების გარკვეული ფენების იმედგაცრუებასა და პრეზიდენტის პოლიტიკურ დასამარებაში გადამწყვეტი როლი ითამაშა.

დასასრული

1991 წლის შემოდგომაზე დაწყებული პოლიტიკური კრიზისი გამსახურდიას რეჟიმის დასასრულის დასაწყისი აღმოჩნდა. აგვისტოს მოსკოვის პუტჩის შემდეგ ეროვნული გვარდიის გაძლიერებით შეშინებულმა გამსახურდიამ გვარდია სპეციალური დანიშნულების მილიციის რაზმის (ომონის) ქვედანაყოფად აქცია და დაითხოვა მისი მეთაური თენგიზ კიტოვანი. როგორც ამბობდნენ, ამ გზით დაიცვა გვარდია პრეზიდენტმა საბჭოთა სამხედრო ძალებისგან.⁶⁹ კიტოვანი, ყოფილი მოქანდაკე და გამსახურდიას

სკოლის ძველი მეგობარი, არ დაემორჩილა ამ გადანყვეტილებას. მან 15000-იანი ეროვნული გვარდიის ერთგული ნაწილი (მას იცნობდნენ ბატიას ანუ „პატარა მამის“ მეტსახელით) თბილისის ჩრდილოეთიდან 40 კილომეტრში რკონის ტყეში გადაიყვანა. მას შეუერთდა გამსახურდიას პრემიერ-მინისტრი თენგიზ სიგუა, რომელსაც აგვისტოს პუტჩამდე უკვე ემუქრებოდნენ გათავისუფლებით. გამსახურდიამ საპასუხოდ სუკი გადააკეთა ეროვნული უშიშროების დეპარტამენტად, მოგვიანებით სექტემბერში კი – სამინისტროდ. სექტემბერში მან შექმნა ეროვნული უშიშროების საბჭო, რომელშიც შედიოდნენ ძალოვანი ორგანოები და მასთან დაახლოებული მრჩეველები.⁷⁰

ამ ინსტიტუციურმა ცვლილებებმა, გამსახურდიას მონოდებებმა ერთიანობისაკენ და ეროვნული გვარდიის სტატუსის აღდგენამ გვარდიას ქედი ვერ მოადრეკინა. 2 სექტემბერს ოპოზიციური მიტინგი კინოს სახლთან თბილისის ცენტრში სისხლისღვრით დასრულდა, როცა სამთავრობო ძალებმა ცეცხლი გაუხსნეს მომიტინგეებს. ქართველებისათვის შორეული კოლონიური ცენტრის წინააღმდეგ წარმოსახვითი ათწლეულებით გამოტარებული სოლიდარობის შემდეგ ეს მეტისმეტად მტკივნეული აღმოჩნდა. ქართველები ესროდნენ ქართველებს. ეს აძლიერებდა ოპოზიციას და აღრმავებდა ხალხის იმედგაცრუებას. რუსთაველის გამზირზე ბარიკადები აღიმართა, პარლამენტის მუშაობა დროებით შეჩერდა და 11 სექტემბერს 27 პოლიტიკური პარტია და ორგანიზაცია, რომლებიც სულ რამდენიმე თვის წინ ერთმანეთს ექიმებოდნენ, გაერთიანდნენ პრეზიდენტის გადადგომის მოთხოვნით.⁷¹ გამსახურდიას როგორც „ერის მამის“ როლი იოლად დასაცავი აღარ ჩანდა. გამსახურდია სერიოზულად დაასუსტა სექტემბრის მოვლენებმა, მაგრამ ის ადანაშაულებდა არასაპარლამენტო ოპოზიციას და ქართველებს ბანდიტების „ლიკვიდაციისაკენ“ მოუწოდებდა. ამან შენიღბა სამოქალაქო ომის განზრახვა, ხოლო ოპოზიციის დემონიზაციამ ამ უკანასკნელში წინააღმდეგობის სურვილი გააძლიერა. შემდგომი სამი თვის განმავლობაში გამსახურდიას ძალაუფლება დაქუცმაცდა. ვინაიდან ოპოზიციასთან მოლაპარაკების ყველა რაუნდი ჩაიშალა, ცხადი გახდა, რომ გამსახურდიას მცირე პოლიტიკური, ეკონომიკური და სამხედრო მხარდაჭერა დარჩა. ის კომპრომისისა და გაერთიანებისაკენ მოუწოდებდა, მაგრამ პროვინციებიდან ჩამოჰყავდა მხარდამჭერები, რომლებიც კარგებს შლიდნენ მთავრობის სასახლის წინ. მისი დასაყრდენი მრგვალი მაგიდა-თავისუფალი საქართველო დაიშალა. გამსახურდიას ყოფილმა მომხრეებმა – ქარტია 91 – საქართველოში საყოველთაო სამოქალაქო მშვიდობის დაცვა, დააფუძნეს. წინასწარგანზრახულად მიუთითებდა რა, ჩეხოსლოვაკიის ადამიანის უფლებათა დაცვის ორგანიზაციაზე, ქარტია 77-ზე, ამ ახალმა საპარლამენტო ფრაქციამ ბოლო მოუღო საკანონმდებლო ორგანოს უგუნურ ერთსულოვნებას. პატრიარქის მხარდაჭერით ქარტია

91-მა დაგმო „ყაზარმული დისციპლინა საზოგადოებრივ ცხოვრებაში“ და მოითხოვა „თავისუფალ აზრზე და გამოხატვაზე ზენოლის დასრულება“.⁷² ოქტომბერში რიგმა შედარებით ზომიერმა პარტიებმა – სახალხო ფრონტმა, მწვანეებმა და რესპუბლიკურმა პარტიამ – დააფუძნეს საქართველოს დემოკრატიული მოძრაობა, რომლის ერთ-ერთი მიზანი იყო საპრეზიდენტო სისტემის საპარლამენტო სისტემით შეცვლა. პარლამენტში ნამდვილი დებატები გაიმართა. დეპუტატების მიერ დარბაზის მასობრივად დატოვებამ აჩვენა, რომ გამასახურდიამ აქამდე მის მორჩილ ორგანოზე კონტროლი დაკარგა. რუსთაველის გამზირი პროტესტის ნიშნად მოშიმშილეებით, ანტისამთავრობო ლოზუნგებითა და დემონსტრანტებით გაივსო. სიტყვით გამომსვლელთა ხმა ღამიულ ექოდ ისმოდა. ავტომანქანებისაგან, ყუთებისა და მილებისაგან შექმნილი ბარიკადები აღმართული იყო ოპოზიციის შტაბებთან. გამასახურდია მთავრობის სასახლეში ჩრებოდა ეროვნული გვარდიის ერთგული წევრების, შაოსანი ქალებისა და მთავარ შესასვლელთან კარვებში გამაგრებული პროვინციელი მხარდამჭერების ამარა.

1991 წლის სექტემბრიდან ნოემბრამდე თბილისი ფიზიკურად იყო გაყოფილი. ოპოზიცია გამაგრებული იყო ფილარმონიაში, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში, მარქსიზმ-ლენინიზმის ინსტიტუტსა და ტელევიზიის სტუდიებში. მხედროინს ჭადრაკის სასახლეში ჰქონდა მოწყობილი თავისი შტაბ-ბინა. გამასახურდიას ძალები აკონტროლებდნენ მთავრობის სასახლეს და რუსთაველის გამზირზე მდებარე სხვა სამინისტროების შენობებს. მიმდებარე რაიონებში ვაკესა და ვერაზე უპირატესად დომინირებდა „წითელი ინტელიგენცია“ და „ოქროს ახალგაზრდობა“, რომლებსაც ასე ვერ იტანდა გამასახურდია. იმართებოდა მიტინგები, იქმნებოდა ბლოკოსტები, ღამლამობით მიმდინარეობდა პიკეტირება კოცონების გარშემო, რასაც თან ერთვოდა ცეცხლსასროლი იარაღიდან გახსნილი ცეცხლი. მუშებით დასახლებული შედარებით არაპრესტიჟული რაიონები: გლდანი, ნაძალადევი და დიდუბე გამასახურდიას უჭერდა მხარს.⁷³ ქალაქი პარალიზებული გახდა – ბევრი ვერ ბედავდა ღამით გარეთ გასვლას. 16 სექტემბერს ედუარდ ლიდეური გააჭანტურია დღისით მზისით გადმოსვეს თვითმფრინავიდან, რომელსაც გეზი მოსკოვისკენ ჰქონდა აღებული და დააპატიმრეს. ამას მოჰყვა სხვა დაპატიმრებები, მათ შორის იყო პოპულარული ტელეჟურნალისტი ვალერი კვარაცხელია.⁷⁴ 21 სექტემბერს კიდევ ერთი სისხლიანი შეტაკება მოხდა. გამასახურდიას სიტყვა, რომელიც მოუწოდებდა ხალხს მოსულიყვნენ პარლამენტის დასაცავად, გაუჩრებლად გადაიცემოდა ტელევიზიით. 25 სექტემბერს გამასახურდიამ თბილისში საგანგებო მდგომარეობა გამოაცხადა. გამასახურდიამ საერთო მობილიზაცია გამოაცხადა და პრეზიდენტის მმართველობის დამყარებითა და პარლამენტის დათხოვნით დაიმუქრა. გაჩაღდა ბრძოლები ტელესტუდიებზე კონტროლის მოსაპოვებლად. ჟურნალისტები ოპოზიციას შეუერთდნენ და სახელმწიფო ტელევიზიის

გენერალური დირექტორის გადადგომა მოითხოვეს. კიტოვანის ეროვნული გვარდია ხელახლა დაბრუნდა თბილისში, ხოლო პროვინციებიდან გამსახურდიას მხარდამჭერებით გაჭედილი უამრავი ავტობუსი დაიძრა.

სამოქალაქო ომის დაწყება თბილისის ცენტრში 1991 წელს.

იყო შეთანხმების რამდენიმე მცდელობა. მათ შორის, ეროვნულ გვარდიის მიერ ჯარების გაყვანა, მაგრამ სექტემბრის ბოლოს მოხდა ის, რისიც ყველას ეშინოდა – გაჩაღდა სამოქალაქო ომი. როგორც ირაკლი წერეთელმა, ეროვნული დამოუკიდებლობის პარტიის ლიდერმა შენიშნა 25 სექტემბერის თაობაზე, „ან ჩვენ დავიღუპებით, ან – ის [გამსახურდია]“.⁷⁵

სამხედრო კონფლიქტის ესკალაციამ დრამატული სახე მიიღო დეკემბერში, როცა ორივე მხარემ მოიპოვა იარაღი საბჭოთა შეიარაღებული ძალებისაგან, რომელმაც ამ უთანხმოებით კარგად მოითბო ხელი.⁷⁶ მოსკოვი თავიდანვე იყო დაინტერესებული თავისი ბაზების შენარჩუნებით საქართველოში. საქართველოს საბრძოლო ძალები დაკომპლექტებული იყო არაპროფესიონალებისაგან, რომლებიც მოქმედებდნენ არაკოორდინირებულად და რომელთა რაოდენობა 1000-დან 3000 კაცამდე თუ იქნებოდა თითოეულ მხარეს.⁷⁷ ოპოზიციურ ეროვნულ გვარდიას შეუერთდა მხედრიონი და სხვა მცირე საპარლამენტო ჯგუფები. ჯაბა იოსელიანი, რომელიც ციხიდან გაიქცა 27 დეკემბერს გია ჭანტურიასთან ერთად,

მეთაურობდა მხედრიონს. ბრძოლა, რომელიც მიმდინარეობდა უპირატესად თბილისის ცენტრალურ რაიონებში, ქალაქის ცენტრის ნგრევით დასრულდა. საქართველოს ისტორიაში პირველი სახალხოდ არჩეული არაკომუნისტი პრეზიდენტი 15-თვიანი მმართველობის შემდეგ პირველ ექსპრეზიდენტად იქცა. იმ ფაქტმა, რომ სტუდენტების, ოპოზიციონერების, მოხალისე მებრძოლებისა და ყოფილი მსჯავრდებულების ასეთმა მცირე და დეზორგანიზებულმა ძალებმა მოახერხეს პრეზიდენტის გადაგდება, ნათლად აჩვენა, თუ როგორი მყიფე გამხდარიყო გამსახურდიას ძალაუფლება.

დასკვნა

1991 წლის აგვისტოს მოსკოვის პუტჩს აჯანყება მოჰყვა გამსახურდიას წინააღმდეგ, თუმცა დაუმორჩილებლობა მანამდე დაიწყო და ძლიერდებოდა. მიუხედავად იმისა, რომ გამსახურდიაზე არსებობდა ეჭვები, რომ ის მოსკოვის საგანგებო მდგომარეობის რეაკციური სახელმწიფო კომიტეტის (გეკაჩეპე) გავლენის ქვეშ მოექცა, ეროვნული გვარდიის სტატუსის დაქვეითება, როგორც ჩანს 19 აგვისტომდე იყო დაგეგმილი. გამსახურდიას თავდაპირველი 20 აგვისტოს საჯარო პასუხი პუტჩზე, მიუხედავად ოპოზიციის განცხადებისა, რომ პრეზიდენტმა მიუტევებელი სისუსტე გამოიჩინა, საკმაოდ მტკიცე იყო. ის ლიად არ გამოხატავდა გეკაჩეპეს, მაგრამ იცავდა საქართველოს დამოუკიდებლობის უფლებას და დემოკრატიულ სისტემას.⁷⁸

გამსახურდიას დაცემა ხანგრძლივი და გაუთვალისწინებელი ფაქტორების გაერთიანებამ გამოიწვია. არსებითად, მან ვერ შეძლო ქვეყნის სოციალური და პოლიტიკური ძალების ჩართვა სახელმწიფოს აღმშენებლობის პროცესში. 1990-91 წლებში ეროვნული ერთიანობის ემოციური აზვირთება დროებითი აღმოჩნდა, მას ეიფორია უფრო ახლდა თან, ვიდრე საერთო ეროვნული მიზნის გაცნობიერება. საქართველოს მრავალეთნიკური ბუნება, შერწყმული ნეოპატრიმონიალურ ტრადიციებთან და ეროვნული ინსტიტუტების არარსებობა, ქმნიდა საზოგადოებას, რომელსაც არ გააჩნდა საერთო ღირებულებები თუ შემწყნარებლობა. სოციალური ურთიერთდამოკიდებულება – რასაც ჯორჯ ჰერბერტ მიდი ათწლეულების წინ უწოდებდა – ორმხრივ „უესტებით საუბარს“ – ძალიან სუსტი იყო.⁷⁹ სსრ კავშირმა საქართველოში შექმნა ჩაკეტილი საზოგადოება, რომლის წევრებშიც ფესვგადგმული იყო უნდობლობა სახელმწიფოს მიმართ. მან ხელი შეუშალა დამოუკიდებელი ინტერესთა ჯგუფებისა და პარტიების ზრდას და თრგუნავდა პოლიტიკური შეგუების ჩვევების განვითარებას. სსრკ ხელს უწყობდა გმირის თაყვანისცემას, ადიდებდა სახელმწიფო ძალაუფლებას და აძლიერებდა ჯგუფებს შორის ფარული გარიგებებს

სურვილს ყველა დონეზე. გამსახურდია იმ უჩვეულო პოლიტიკური კულტურის ნაწილი იყო, რომელშიც შერწყმული იყო მოდერნისტული და პრემოდერნისტული ნიშან-თვისებები. მას შეეძლო მისი ტრანსფორმაცია დაეწყო მაგალითის მიცემითა და თანამშრომლობის მეშვეობით, მაგრამ უაზრო ლოზუნგების, რევოლუციური ბრძოლისა და არაკეთილგანწყობილი ოპონენტების კონტექსტში მისთვის კონტროლის ერთადერთ მექანიზმად საბჭოთა მმართველობის ჩვეული ფორმები იქცა. არ არსებობდა არც ერთი ინსტიტუტი თუ წარმომადგენლობითი მხარე, რომელიც შუამავლობას გაუწევდა ახალ დემოკრატიულ პოლიტიკას, რომლის წესებიც, ისედაც ცოტამ თუ იცოდა.

ეკონომიკურ დაცემასთან ერთად მიმდინარე სწრაფმა და დამანგრეველმა ცვლილებებმა საქართველოში ინსტიტუციური შენება განსაკუთრებით რთული გახდა. სისტემური ლეგიტიმაცია ფოკუსირებული იყო პრეზიდენტზე, გამსახურდიას პოლიტიკა წარუმატებლობას წარუმატებლობაზე განიცდიდა, რესპუბლიკის ინსტიტუტების გამაგრების სხვა მექანიზმი კი არ არსებობდა. კარგი მაგალითი გახდა ეროვნული გვარდია, გამსახურდიას შეურიგებელი მტერი. პრეზიდენტმა პროფესიული არმიის ჩამოყალიბებას ვერ შეუწყო ხელი, პირიქით, ის დაეყრდნო კოლორიტულ სამხედრო წინამძღოლს, რომელიც ვიგინდარათა რაზმეულს უნდა ჩადგომოდა სათავეში, მაშინ როცა საქართველოს უამრავი პროფესიონალი გენერალი ჰყავდა. გამსახურდიას არ შეუშლია ხელი ეროვნული გვარდიის შიდა პოლიტიკურ პროცესებში ჩართვისთვის. ის შეიქმნა 1990 წლის დეკემბერში და „გვარდია“ ეწოდა საბჭოთა კავშირის მხრიდან ანტაგონიზმის ასარიდებლად. ეროვნულ გვარდიას, არაპროფესიონალურ ორგანიზაციას, რომელსაც სხვა ქართული ინსტიტუტების მსგავსად, „სანდო“ მეგობრები ხელმძღვანელობდნენ, წილად ერგო კლიენტელიზმისა და პიროვნებისადმი ერთგულების საბჭოური მემკვიდრეობა.⁸⁰ ამან გაართულა ეროვნულ გვარდიაში დამოუკიდებელი ინსტიტუციური სუბორდინაციის დაცვა და ხელი შეუწყო გამსახურდიასა და კიტოვანს შორის პირად ქიშპობას. საქართველოში არ არსებობდა ის, რასაც ჰანტიგეტონი შეიარაღებულ ძალებზე „ობიექტურ“ კონტროლს უწოდებს და არც დამოუკიდებელი და პროფესიული სამხედრო ძალები არსებობდნენ, სამოქალაქო ცხოვრებისგან განცალკევებით.⁸¹ დამოუკიდებელი საკანონმდებლო ორგანოსა და სასამართლოს არქონამ ზიანი მიაყენა სამოქალაქო თავდაცვას.

და მანაც, მხოლოდ საქართველოს სახელმწიფოს სუსტი ინსტიტუციური ბაზისის გამო, მეფე არ გაშიშვლებულა, ეს გამსახურდიას სტილის ბრალიც იყო. ის იყო რევოლუციონერი – ბუნებით პოლარიზატორი – და წმინდა წყლის ავტორიტარი, რომელიც, საბოლოოდ, ვერ ჩანვდა მაკიაველისეულ გადარჩენის პრაგმატულ რეცეპტს, რაშიც მეტოქეების დამოშმინება, ხალხის უსაფრთხოების უზრუნველყოფა და სახელმწიფოსათვის მო-

კავშირების შემომტკიცებაც იგულისხმება. 1991 წლის აგვისტოში ეროვნული გვარდიისთვის სტატუსის დაქვეითებამ განაპირობა მისი „ბუნკერში“ გამოკეტვა. გამსახურდია ცხოვრობდა არქაულ სამყაროში, სადაც ქართველების კანონიერი კუთვნილება უნდა ყოფილიყო ახალ ეთნიკურ საფუძველზე დამყარებული სახელმწიფო. ეს კონცეფცია, გლობალიზაციისა და მასობრივი იმიგრაციის პირობებში, დიდ ხანია უკუგდებული აქვს ევროპის სახელმწიფოების უმეტესობას. მისი ხასიათის უდიდესმა ნაკლმა – უნდობლობამ და მერყეობამ – გამსახურდია ყველა ჯგუფს ჩამოაშორა, რომელსაც შეეძლო დაეცვა მისი რეჟიმი. მათში იგულისხმება არაქართველ პოლიტიკოსთა ელიტა, რუსი და საბჭოთა ლიდერები, ადგილობრივი საბჭოთა ჯარის ნაწილები, დასავლეთის ქვეყნები, ადგილობრივი ინტელიგენცია, პრესა, სტუდენტობა, ყოფილი კოლეგები მთავრობასა თუ ოპოზიციაში, მხედრიონი, ეროვნული გვარდია, და ბოლოს, უბრალო მოქალაქეები. მხედრიონსაც და ეროვნულ გვარდიასაც სტატუსი დაუქვეითეს გამსახურდიას ბრძანებულებით. მხედრიონს სამართლებრივი სტატუსი გაუუქმდა 1990 წლის შემოდგომაზე, ხოლო 1991 წლის თებერვალში დაშლილ იქნა საბჭოთა და ქართული სამხედრო ძალების მიერ.

საბჭოთა შეიარაღებული ძალები და დასავლეთის სახელმწიფოები მზად არ აღმოჩნდნენ, რათა დახმარება გაენიათ პრეზიდენტისათვის, რომელიც ერთდროულად ახერხებდა ანტირუსულიც ყოფილიყო და ანტიდასავლურიც. მისი კოლეგები, ეროვნული გვარდიის ხელმძღვანელების ჩათვლით, უფრო ნაკლებად მყარად გრძნობდნენ თავს თანამდებობებზე, ვიდრე სტალინის გარემოცვა. ეს საკმარისი მიზეზი იყო გასაჭირში ჩავარდნილი პრეზიდენტის მისატოვებლად. რაც ყველაზე მნიშვნელოვანია, გამსახურდია აღმოჩნდა საკუთარი მოხელეების – ინტელექტუალებისა და ჩინოვნიკების – ამბოხის წინაშე. „წითელი ინტელიგენცია“ და პარტიული თანამდებობის პირები გადამტერებულები იყვნენ გამსახურდიას ანტიმოდერნისტული რიტორიკის, მზარდი ეკონომიკური დაუცველობის, საარსებო საშუალებებისა და გაელენის მოსაპობის საფრთხის გამო.

გამსახურდია რევოლუციის ტალღაზე მოვიდა ხელისუფლებაში 1990 წლის ოქტომბერში. ის შეუდგა საბჭოთა სტრუქტურების ნგრევას და 1991 წლის აპრილში ქვეყანა „დამოუკიდებლობამდეც“ მიიყვანა. მაგრამ, მან ვერ შეძლო ახალი სახელმწიფოს აშენება. მისმა ამბიციურმა რადიკალიზმმა ხანგრძლივი რევოლუციური კრიზისი გამოიწვია. არეულობამ, გახლეჩილმა პოლიტიკურმა საზოგადოებამ, ქვეყნის ეკონომიკის აწეწვით ხალხის გამოფიტვამ მისი რეჟიმი დაასუსტა ჭრელ ოპოზიციასთან შედარებით, რომელსაც ერთადერთი რამ აერთიანებდა – ეს იყო გამსახურდიას მიმართ მტრობა. მართალია, ქართველი სამხედრო ფორმირებები ძლიერ ძალას არ წარმოადგენდნენ, მაგრამ მათმა ლიდერებმა მანაც შეძლეს ძალაუფლების ხელში აღება გამსახურდიას არაკომპეტენტურობისა და პოლიტიკური

შეზღუდულობის გამო. მათ ვერ მოახერხეს მასობრივი მხარდაჭერის მობილიზება და მიზნად დაისახეს მხოლოდ ქართული დემოკრატიული რევოლუციის მონყობა. ეს არ იყო არც სამხედრო გადატრიალება – „სამხედროებს“ არც პროფესიული ცოდნა ჰქონდათ, არც *esprit de corps* – და არც რევოლუცია, რომელსაც სათავეში პოლიტიკურად გათვითცნობიერებული ინტელექტუალები უდგანან. საკუთარ თავსა და კიტოვანზე საუბრისას იოსელიანი აცხადებდა, რომ „საქართველოში ხელისუფლების სათავეში მოვიდნენ „ცნობილი ქურდი და უცნობი მოქანდაკე“.⁸² ეს გახლდათ უსაფრთხოების მაძიებელი გარიყული და გაძევებული ადამიანების პუტჩი. ფრუსტრირებული ახალგაზრდობა ბრძოლას შეუერთდა არა მხოლოდ დრამატიზმის ძიების სურვილით. საკითხავი იყო, შეძლებდა თუ არა ეს ახალი კოალიცია წესრიგის დამყარებასა და სამოქალაქო პოლიტიკის ჩამოყალიბებას. „დემოკრატია ლობიოს ქამა არ გეგონოთ“, გამოუცხადა იოსელიანმა თავის ოპონენტებს.⁸³ რამდენიმე თვეში ჯაბა იოსელიანის, თენგიზ კიტოვანისა და თენგიზ სიგუას მმართველმა ტრიუმფირატმა მოსკოვში შევარდნაძის კარზე მიაკაკუნა და ქართული პოლიტიკის ცხარე კერძი უფრო გამოცდილს შესთავაზა.

თავი მეოთხე

ინტერრეგნუმი

1992 წლის 7 მარტს 64 წლის პენსიონერი ედუარდ შევარდნაძე თბილისში ჩამოფრინდა. მას თან ახლდნენ მეუღლე, უახლოესი მრჩეველები ჯერ კიდევ ძველი საბჭოთა დროის საგარეო საქმეთა სამინისტროდან – თემურ სტეპანოვი და სერგეი ტარასენკო – ახალგაზრდა თბილისელ მებრძოლთა და მოქალაქეთა გუნდი. აეროპორტში მას ჯაბა იოსელიანი, თენგიზ კიტოვანი და დაახლოებით 2 000 მხარდამჭერი დახვდნენ – ძირითადად – ინტელიგენციის წარმომადგენლები, რომლებსაც ხელში წითელი მიხაკები ეჭირათ. მოშორებით ყოფილი პარტიული მაღალჩინოსანის მისამართით გამსახურდიას აღშფოთებული მომხრეების შეურაცხმყოფელი შეძახილები გაისმოდა. შევარდნაძემ, რომლის ჩამოსვლამ შვევით ამოასუნთქა მისი მომხრეები, ერთ ჟურნალისტს განუცხადა, რომ საქართველოში ჩამოსვლის გადაწყვეტილება ყველაზე სარისკო გადაწყვეტილება იყო, რაც კი ოდესმე მიუღია ცხოვრებაში.¹ სიმბოლურად ეწვია რა ჯერ სიონის ტაძარს, სადაც პატრიარქის კურთხევა მიიღო, ხოლო შემდეგ გამსახურდიასთან „ორკვირიან ომში“ დაღუპული მებრძოლების საფლავებს, მან განაცხადა: „ყველაფერი დანგრეულია... ჩვენ უნდა ხელებდაკაპინებულებმა ვიპრომოთ და საქმე ვაკეთოთ“.²

ყოფილი კომუნისტური პარტიის ცენტრალური კომიტეტის შენობა თბილისში, რომელსაც თბილისელები „ქაჯეთის ციხეს“ უწოდებდნენ, შევარდნაძისთვის მკაცრი წესრიგის განსახიერება იყო. ისტორიის ირონია იყო ის, რაც ყოფილი საბჭოთა კავშირის მოქალაქეებისთვის ჩვეული რამეა, როდესაც ედუარდ შევარდნაძე, ქართველი პარტიული ლიდერი 1972-1985 წლებში, თავისი ქვეყნიდან წასული საძულველი საბჭოთა ლაქია, რომელიც ურცხვად აცხადებდა, რომ საქართველოსთვის მზე ჩრდილოეთიდან ამოდის, დაბრუნდა როგორც ქვეყნის მხსნელი. მოგვიანებით ერთ-ერთ ქართულ წიგნში დაიწერა, რომ „ეს იყო გონის მოქცევა“.³ იგი მოინწივეს გამარჯვებულმა, მაგრამ პოლიტიკურად გამოუცდელმა მემამბოხეებმა – იოსელიანმა, კიტოვანმა და თენგიზ სიგუამ, რათა წესრიგი დაემყარებინა და მათი უსაფრთხოება უზრუნველყო. მომდევნო სამი წლის განმავლობაში ბედის ბორბალი კვლავ დატრიალდა და იოსელიანი და კიტოვანი, რომლებსაც შევარდნაძე „უდიდეს სახელმწიფო მოღვაწეებს“ უწოდებდა, ამბოხები-

სკენ მონოდებისთვის ისევ ციხეში აღმოჩნდნენ. სიგუა, ტრიუმფირატის ერთ-ერთი წევრი, რომელიც შევარდნაძის დაბრუნების წინააღმდეგი იყო, 1993 წლის აგვისტოში გადადგა და პოლიტიკიდან წავიდა, მას შემდეგ, რაც 18 თვე პრემიერ-მინისტრი იყო შევარდნაძის მთავრობაში. ახლადმონათლული (1992 წლის ნოემბერში) შევარდნაძე 1995 წლის შემოდგომისთვის დემოკრატიული რეფორმების მამამთავრად მოგვევლინა. იმ წელს, თუმცა გაყალბებული არჩევნებით, ქართველებმა ხმათა 72.9 %-ით შევარდნაძე პრეზიდენტად აირჩიეს.

სამი წელი 1992-დან 1995 წლამდე ინტერრეგნუმი (ქაოტური, შუალედური მმართველობა) იყო გამსახურდიას მეორე რესპუბლიკის გამოფიტულ რადიკალიზმსა და შევარდნაძის მეოთხე რესპუბლიკის ზომიერ პოლიტიკას შორის, რომელიც ელიტური წრეების მონაწილეობით ხორციელდებოდა. ამ უკანასკნელის ფესვები 1995 წლიდან იძებნება თავისი ახალი კონსტიტუციით. მაგრამ შუალედური მმართველობა, რასაც მე მესამე რესპუბლიკას ვუნდობ, „არეულობის დრო“ იყო, რომელიც ხასიათდებოდა ძლიერი გასამხედროებელი ძალების არსებობით, უცხოური ინტერვენციითა და სამხედრო კრიზისით სამხრეთ ოსეთსა და აფხაზეთში. „მხედრონი“ და სხვა შეიარაღებული არაფორმალური ლიად ატარებდნენ იარაღს ქუჩებში, სასტუმროებსა და პარლამენტშიც კი. ღამლამობით თბილისს არ აძინებდა სროლისა და სწრაფად მიმავალი მანქანების დამუხრუჭების ხმა. პოლიტიკურ არეულობას ისეთივე სიმძიმის ეკონომიკური გაჩანაგება ამძაფრებდა, როგორც ეს 1920-იანი წლების ვაიმარის რესპუბლიკაში იყო. უეცრად თავს დამტყდარი სილატაკე, ზამთრები სანთლის შუქზე, მრავალრიცხოვანი დანაშაულები, გადაუხდელი ხელფასები, ინფლაციის 15 000-ზე მაღალი პროცენტი შოკი აღმოჩნდა ქართველების უმრავლესობისათვის, რომლებიც, როგორც ყოველთვის, არავითარ როლს არ თამაშობდნენ პოლიტიკურ გადაწყვეტილებათა მიღებაში. ერთ დროს მძლავრი სახელმწიფოს საგარეო საქმეთა მინისტრი შევარდნაძე ახლა დასავლეთ ვირჯინიის ზომის ეკონომიკურად გაკოტრებული პერიფერიული სახელმწიფოს მეთაური იყო. იგი ყველაზე დიდი გამოწვევის წინაშე იდგა მთელი თავისი კარიერის მანძილზე. მას უნდა აღედგინა და გარდაექმნა სოციალური და ეროვნული საზოგადოება. დემოკრატია და ეკონომიკური რეფორმა მიმდინარე პროცესის შემადგენელ ნაწილს წარმოადგენდა, მაგრამ შევარდნაძის ფუნდამენტური ამოცანა იყო სახელმწიფოს ერთიანობის აღდგენა. მის პიროვნებაში ბევრი თვისება იყრიდა თავს – ის იყო პოლიტიკური კონფორმისტი, რისკიანი ადამიანი, კომუნისტი, ნაციონალისტი, შემწყნარებელი პედანტი, ემოციური პრაგმატიკოსი და გულუბრყვილო რეალისტი. მაგრამ 1992 წელს იგი თანხვედრილი იყო თავის ხალხთან: განასახიერებდა წესრიგს და მშვიდობას ჰპირდებოდა მათ.⁴

1992 წელს საქართველოში დაბრუნებას რომ იხსენებს, შევარდნაძე პარალელს ავლებს შარლ დე გოლის სამშობლოში დაბრუნებასთან 1958

ნელს საფრანგეთის მეოთხე რესპუბლიკის დაცემის შემდეგ.⁵ დე გოლის მსგავსად, შევარდნაძე დანგრეულ ქვეყანაში დაბრუნდა, სადაც სამხედროები დომინირებდნენ; იგი იძულებული იყო, არაპოპულარული გადაწყვეტილებები მიეღო და დაემთავრებინა დამლუკველი ომი სამხრეთ ოსეთში. ამ პროცესში თავად კინალამ დაიღუპა შეთქმულების ხელით. დე გოლის მსგავსად, მან შექმნა ახალი რესპუბლიკა ძლიერი საპრეზიდენტო კონსტიტუციით, რასაც სამი წელი დასჭირდა და რაც მონოდებული იყო, რომ უმოქმედო პოლიტიკური პარტიების დათრგუნვით გაეძლიერებინა აღმასრულებელი ხელისუფლება. როგორც მოგვიანებით აღიარა, მან იცოდა, რომ „უამრავი ხაფანგი, ჩიხი და დახლართული ქსელი“ ელოდა.⁶ შევარდნაძემ არ დააბრუნა კომუნისმი ან დიქტატურა, მაგრამ ვერც დაპირებული დემოკრატია და ეროვნული ხსნა უზრუნველყო.

ჩარლზ ტილი აღნიშნავს სახელმწიფოს სამ ძირითად ფუნქციას – მოპოვების, იძულებისა და ინტეგრირების ფუნქციებს⁷. ახალ ქართულ ხელისუფლებას სამივე უნდა უზრუნველყო – შემოსავლების გენერირება, საზოგადოებრივი წესრიგის დამყარება (საზღვრების უსაფრთხოების ჩათვლით) და მოქალაქეების ლოიალურობა სახელმწიფოს მიმართ (როგორც გაბოროტებული დამარცხებულების, ასევე გაუცხოებული ეროვნული უმცირესობების). სახელმწიფო, როგორც ამას დიდი ხნის წინ აღნიშნავდნენ აღმონდი და პაუელი, მთლიანად უნდა მოიცავდეს საზოგადოებას.⁸ მომდევნო სამი წლის შედეგები საქართველოსთვის დამანგრეველი აღმოჩნდა. ქვეყნის დანაწევრებული ელიტა ვერ ახერხებდა ძირეული განსხვავებების პერიგებას. მას ანტიზვიადისტებად გაერთიანებამ მოუწია, ზვიადის წასვლის შემდეგ კი ისევე დაიშალა. მათ ქუჩებში გადაიტანეს პარლამენტი, ვინაიდან ვერ მოახერხეს ხალხთან თავიანთი ურთიერთობების ინსტიტუციონალიზება.⁹ შევარდნაძემ ვერ შექმნა მორჩილი ბიუროკრატია, რომელიც ეკონომიკაში სახელმწიფოს მისიას შეასრულებდა. საქართველოსთვის დეფოლტის შედეგად თავსმობხვეულმა ეკონომიკურმა ლიბერალიზაციამ რესურსების მოპოვება კი არა, მათი გაქრობა გამოიწვია. 1994 წლის შემოდგომამდე არ არსებობდა საერთაშორისო სავალუტო ფონდის მიერ შექმნილი ეკონომიკური სტაბილიზაციის გეგმა, არც იმ სახელმწიფო ინსტიტუტების ან გავლენიანი პოლიტიკური ფიგურების მონიტორინგი ხორციელდებოდა, რომლებიც სახელმწიფო აქტივების გაცხოველებულ გასხვისებაში ჩაებნენ. დენაციონალიზაცია სპონტანურად ხდებოდა, რადგან წარმოება შეწყდა, და საკუთრების უფლების მოპოვება დასწრებაზე იყო. ამ ყველაფერს უპრეცედენტო დინდუსტრიალიზაცია ემატებოდა.

ქვეყანა სამოქალაქო ომსა და უცხოურ ინტერვენციაში იყო გახვეული. წარუმატებელი ომი აფხაზ სეპარატისტებთან 1992 წლის აგვისტოდან 1993 წლის სექტემბრამდე ვერ იქცა მაკონსოლიდირებელ ფაქტორად საომარ მდგომარეობაში მყოფი ქვეყნისთვის, შეასუსტა მისი ლეგიტიმურობა და

ადმინისტრირების შესაძლებლობა (თავსმოხვეული პრობლემა). სახელმწიფოს არ ჰქონდა საზღვრების დაცვის უნარი; მას არ შეეძლო დანაშაულის ან მზარდი კორუფციის კონტროლი. საზოგადოების რწმენა მკვეთრად დაეცა, ვინაიდან მთავრობა არ იხდოდა ხელფასებსა და პენსიებს, ვერ უზრუნველყოფდა ადეკვატურ სკოლებსა და სავადმყოფოებს; ეს იყო გადარჩენის პოლიტიკა მის ყველაზე მკაფიო გამოხატულებაში; საზოგადოებრივი მხარდაჭერის გარეშე, ან საკუთარი პოლიტიკის გატარების შეუძლებლობის პირობებში საქართველოს სახელმწიფო ვერ განიცდიდა რეფორმირებას. დედაქალაქის ფარგლებს მიღმა არსებული რეგიონების გაკონტროლების უუნარობის გამო, სახელმწიფო, საკუთარი პოლიტიკა რომ გაეტარებინა, დამოკიდებული ხდებოდა ადგილობრივ ავტორიტეტებზე და საეკლესიო მეთაურებზე, რის სანაცვლოდაც აღნიშნული პირები სახელმწიფოს რესურსებიდან მოიპოვებდნენ „საკუთარ ხელფასებს“. ეს იყო გარემო, სადაც კორუფცია და იძულება მშვენივრად დანყვილდნენ. შევარდნაძე შერიგებისკენ ისწრაფოდა, მან მუშაობა დაიწყო სამუშაო შესთავაზა, სტუდენტებს „მოეფერა“, რამდენჯერმე ამისტია გამოაცხადა, შემწყნარებლობას ქადაგებდა, ხელფასები გაზარდა, მოლაპარაკება დაიწყო სეპარატისტებთან (ინტეგრაციის პრობლემა). მაგრამ აფხაზეთის ომის მიმდინარეობისას, 1992 წლის ზაფხულში, მან აღიარა: „არ უნდა დაებრუნებულიყავი... ეს იყო დინების სანინაღმდეგოდ ცურვა...“¹⁰

ახალი გამოწვევები

ყველაზე მწვავე პრობლემა მშვიდობის დამყარება იყო. 1992 წელს ქვეყანას საეკლესიო მეთაურები მართავდნენ, კერძოდ, „მხედრიონი“ და ეროვნული გვარდია, რომლებიც ერთად აკონტროლებდნენ ახლადშექმნილ სამხედრო საბჭოს, შავ ეკონომიკასა და რეგიონების უმეტესობას. ზვიადისტიკებთან ანგარიშსწორების ოპერაციები შიშის ატმოსფეროს ნერგავდა. შიშისმომგვრელი მოხალისე ჯარისკაცები სახლებს დაუბრუნდნენ. შემდეგი ნაბიჯი იყო ისეთი სახელმწიფოს შექმნა, რომელიც აღიარებდას მოიპოვებდა. შეუძლებელი იყო რაიმე რეფორმის გატარება ან სახელმწიფოს აღმშენებლობა სახელმწიფო საზღვრებისა და განსაზღვრული სახელმწიფო ტერიტორიის გარეშე. ეს ძნელი ამოცანა იყო მრავალეროვან საზოგადოებაში, რომელიც გახლენილი იყო გამსახურდიას პრეზიდენტობის პერიოდში მიღებული გამოცდილების გამო. მიუხედავად მოქალაქეობის შესახებ კანონის ლიბერალური ხასიათისა, გამსახურდიამ კითხვის ნიშნის ქვეშ დააყენა არაქართველების ქართველი სახელმწიფოსადმი მიკუთვნება. 1995 წლის შუა პერიოდში ჯერ კიდევ მიუღწეველი იყო შეთანხმება საქართველოს ტერიტორიულ მონყობასთან – უნიტარულთან, დეცენტრალიზებულსა თუ ფედერალურთან (ვინ შევიდოდა, სად

შევიდოდა რა მოიაზრებოდა ამაში) დაკავშირებით. ეროვნულ უმცირესობათა უნდობლობის გამო რამდენჯერმე გადაიძო ადგილობრივი არჩევნები, რამაც შეაფერხა პრივატიზაციისა და მიწის განაწილების პროცესი.

შერიგებას პრიორიტეტული მნიშვნელობა ჰქონდა. ექსპრეზიდენტის მომხრეები მტრულად იყვნენ განწყობილნი, ხოლო სამეგრელოს რეგიონში მათი კონცენტრაციის გათვალისწინებით ისინი საშიშიც კი იყვნენ. ახალ მთავრობას, რომელმაც უკანონოდ ჩამოაგდო დემოკრატიულად არჩეული პრეზიდენტი, ლეგიტიმურობა უნდა მოეპოვებინა. ეს ნიშნავდა ინსტიტუციონალიზაციას: ახალ კანონებს მოქალაქეობის, პრივატიზაციის, ადგილობრივი თვითმმართველობის, სასამართლოს, არჩევნების, პარლამენტის და აღმასრულებელი ხელისუფლების შესახებ. გამსახურდიამ ნაჩქარევი კონსტიტუცია დატოვა, ნახევრად საბჭოთა და ნახევრად ქართული; მისი მრავალრიცხოვანი საპრეზიდენტო დეკრეტები და ბრძანებულებები კანონმდებლობის და კანონების დისკრედიტაციას ახდენდა. ამ გახლართული გორგლის დაშლა და კანონების განხორციელების უზრუნველყოფა ძალზე მნიშვნელოვანი იყო. ეკონომიკური სტაბილურობაც უალრესად საჭირო იყო. გამსახურდიამ ეკონომიკურ რეფორმას ეწინააღმდეგებოდა და ყველა მთავარი ეკონომიკური მაჩვენებელი დიდი სისწრაფით ეცემოდა. ჯანმრთელობის, პენსიების, ხელფასების მდგომარეობისა და დანაშაულთან ბრძოლის გაუმჯობესების გარეშე ან, სულ მცირე, ამის იმედის გარეშე ხალხის მხარდაჭერაზე ფიქრიც კი ზედმეტი იყო. ახალი რეჟიმების ლეგიტიმურობა ხშირად ძალზე მყიფეა; შევარდნაძეს შეიძლება არ აკლდა გამოცდილება, მაგრამ ხალხისთვის უფრო მნიშვნელოვანი იყო კეთილდღეობის უზრუნველყოფა და წესრიგის დამყარება.

საჭირო იყო ეფექტიანი საგარეო პოლიტიკა, რომელიც სავაჭრო ურთიერთობებს გააუმჯობესებდა და ქვეყანაში სტაბილურობას უზრუნველყოფდა, ეს კი რუსეთთან მეგობრულ ურთიერთობას და დასავლეთის მხრიდან აღიარებას და ინვესტირებას ნიშნავდა. გარდა ამისა, თავად შევარდნაძის პრობლემაც არსებობდა. საქართველოს პარტიული ლიდერის რანგში ხანგრძლივი ინმსახური მის მიმართ უალრესად ამბივალენტურ დამოკიდებულებას იწვევდა. მსგავსი პოზიცია დიქტატურის განმეორების შიშს ბადებდა. მას არ ჰქონდა კარგი ურთიერთობა კიტოვანთან, ტრიუმფვირატის ერთ-ერთ წევრთან, რადგან საქართველოს შინაგან საქმეთა მინისტრად მუშაობისას, 15 წელი მიუსაჯა კიტოვანს სერიოზული ავტოსაგზაო ავარიის გამო.¹¹ შევარდნაძეს პრორუსული ორიენტაციის მქონედაც მიიჩნევდნენ. მეორე მხრივ, გავლენიან რუსულ წრეებში, განსაკუთრებით, სამხედროებში, ანტიშევარდნაძისტული განწყობა იყო საბჭოთა იმპერიის დაშლაში მისი როლის გამო. შევარდნაძის პიროვნება პრობლემა იყო ქართულ-რუსულ ურთიერთობებში.

კიდევ უფრო ღრმა პრობლემა იყო მუდმივი წინააღმდეგობა ეროვნული და პოლიტიკური საზოგადოებრიობის შეურიგებელ კონცეფციებს შორის.

გამსახურდიას წასვლით ეროვნული თვითმყოფადობის იდეები არ გამქრალა. გრძელდებოდა გამშაგებული დებატები მოქალაქეობასთან, ეკლესიის როლთან და კონსტიტუციასთან დაკავშირებით. მართალია, საბჭოთა კავშირი ეროვნული თვითმყოფადობის კულტურული კონცეფციის აქცენტირებას ახდენდა, მაგრამ, ამავე დროს, იგი სამოქალაქო თანასწორობის, სეკულარიზმის და ურბანიზმის თანამედროვე, საერო იდეებს უწევდა პროპაგანდას. მაგრამ ამას არასდროს ღრმად არ შეუღწევია ქართული (და არც რუსული) საზოგადოების ცნობიერებაში. კომუნისტური ელიტა – „აპარატნიკები“, როგორც იყო შევარდნაძე ან თუნდაც მისი თანამზრახველი ინტელექტუალები – მწერალი გურამ ფანჯიკიძე და კინორეჟისორი ელდარ შენგულაია – თანამედროვე სეკულარული სახელმწიფოს მომხრენი იყვნენ. მაგრამ საქართველოს მოსახლეობის უმეტეს ნაწილს, განსაკუთრებით, პროვინციებში ნაკლებად შეეხო გლობალიზაციის გზაზე დამდგარი მსოფლიო და თუ შეეხო, ამან მისი შიში გამოიწვია. ბევრისთვის, ისევე როგორც მათი ყოფილი გმირის გამსახურდიასთვის, ძვირფასი იყო რომანტიკული, არათანამედროვე და ტრანსცენდენტური შეხედულება ერის/სახელმწიფოს შესახებ. მათი სწრაფვა, ისევე როგორც წინასაბჭოურ პერიოდში, მიმართული იყო ოჯახისა და წარსულის იდეალიზებული დიდებისკენ. 2001 წლის მიმართვა „ქართველი ერისადმი,“ რომელსაც ხელს აწერდნენ გამოჩენილი ინტელექტუალები, ქართველ ხალხს სეკულარიზაციის საფრთხის შესახებ აფრთხილებდა: „ქართული გენოფონდი, მართლმადიდებლობა, საქართველოს ეკლესია, ოჯახი, პიროვნება, ტრადიციები, ქვეყნის ეკონომიკა, მისი განათლება და კულტურა შეგნებულად ინგრევა“.¹² ერის შეხედულებების ამგვარი დაყოფა ტრადიციულად და სეკულარულად ყოველთვის მკაფიო არ არის – ქართველთა უმრავლესობა ორივეს აერთიანებს – მაგრამ ეს ჭეშმარიტად კულტურული განხეთქილება იყო 90-იან წლებში და ამას სერიოზული მნიშვნელობა ჰქონდა ქართული სახელმწიფოს მშენებლობისთვის.¹³

დემოკრატიული სახელმწიფოს წარმატებულ მშენებლებად რომ ქცეულიყვნენ, საქართველოს ახალ ლიდერებს კულტურული განხეთქილება უნდა გარდაექმნათ კონსენსუალურ და წესრიგზე დამყარებულ შეჯიბრად. მათ ახალი პოლიტიკური ღირებულებები უნდა დაემკვიდრებინათ. შევარდნაძე ეკონომიკური კოლაფსის და ომის პირობებში ნაციონალიზმის უფრო ზომიერი ფორმის დანერგავს ცდილობდა. მან ბოლო მოუღო ზედმეტად სახალხო დემოკრატიზაციას, რამაც გამსახურდიას დროს პირდაპირი მოქმედებები და ძალადობა გამოიწვია. მას სურდა ხალხის ნება პარლამენტის საშუალებით გამოსატყლიყო, მაგრამ ამისთვის ახალ პარტნიორებთან – ჯაბა იოსელიანთან და თენგიზ კიტოვანთან – შეთანხმებისთვის უნდა მიეღწია და გაენეიტრალებინა თავისი რადიკალური ოპონენტები. ამის გასაკეთებლად მან მოიზიდა ძველი ელიტა და დასავლური ორიენტაციის ახალგაზრდა აქტივისტები, რომლებიც გამსახურდიას წინააღმდეგ გამოსვლებს

ხელმძღვანელობდნენ.¹⁴ 1993 წლის ნოემბერში შეიქმნა „საქართველოს მოქალაქეთა კავშირი“, ახალი პარტია შევარდნაძის თავმჯდომარეობით, რომელიც სამოქალაქო თანხმობის და კანონის უზენაესობის პროპაგანდას ეწეოდა. კომუნისტებისა და ახალგაზრდა „პოსტკომუნისტების“ გაერთიანებისთვის გამიზნული ეს პარტია სწრაფად გადაიქცა პოლიტიკური და ეკონომიკური სიკეთეების ახალი რეჟიმის მხარდამჭერთა შორის გადასანაწილებელ მექანიზმად. შევარდნაძე აქცენტს აკეთებდა რუსეთთან და სამხრეთ ოსეთთან შერიგებაზე და ახალ სახელისუფლებო სტრუქტურებში ოპოზიციური ძალების ჩართვაზე. ეს განსხვავებული სტილის ხელმძღვანელობა იყო, რომელიც კოალიციებს, შეთანხმებებს და მანიპულაციებს უფრო ეფუძნებოდა, ვიდრე დიქტატს, გათიშვას და ბატონობას. კოალიციის შექმნის შევარდნაძისეული სტრატეგია ასახავდა სახელმწიფოს მშენებლობის პოსტრადიკალურ საფეხურს. ლექსიკაში გაჩნდა ახალი სიტყვები – „ურთიერთდამოკიდებულება“, „სამოქალაქო საზოგადოება“, „შერიგება“, რომლებმაც შეცვალა გამსახურდიას ფრაზები: „ბნელი ძალები“ და „ნითელი ინტელიგენცია.“¹⁵ როგორც ერთ-ერთმა დასაველელმა მონემ ჩამოაყალიბა, ეს იყო „სიტყვა მახვილის წინააღმდეგ.“¹⁶

1992 წლის 2 აგვისტოს საქართველოს ახლადშექმნილმა სახელმწიფო საბჭომ „შერიგების მანიფესტი“ გამოაქვეყნა და ამნისტიის საფუძველზე 1992 წლის იანვარსა და ივნისს შორის პერიოდში დაპატიმრებული ყველა ოპოზიციონერი გაათავისუფლა. 9 აპრილი „ეროვნული ერთობის, სამოქალაქო თანხმობისა და სამშობლოსათვის დაღუპულთა ხსოვნის დღედ“ გამოცხადდა.¹⁷ რადიკალური სოციალური ტრანსფორმაციის სულისკვეთება რეფორმიზმის სულისკვეთებით შეიცვალა და გამსახურდიას მიერ უარყოფილი მიწისა და მრეწველობის პრივატიზაცია საპირისპირო ტენდენციამ ჩაანაცვლა, რომლის თანახმადაც საქართველოს სახელმწიფომ გაათვითცნობიერა იმის საჭიროება, რომ ყველა მოქალაქისთვის უნდა შეეთავაზებინა საერთო ქონების ნაწილი. ნაციონალისტური იზოლაციონიზმი უარყოფით თვისებად იქცა და თუ საქართველომ კომუნისტი შევარდნაძის ხელმძღვანელობით პირი ჩრდილოეთისკენ იბრუნა, პოსტკომუნისტი შევარდნაძის მეთაურობით მან პირი იცვალა დასაველეთისკენ, რომელიც ეკონომიკური დახმარებისა და უცხოური ინვესტიციების წყარო იყო.

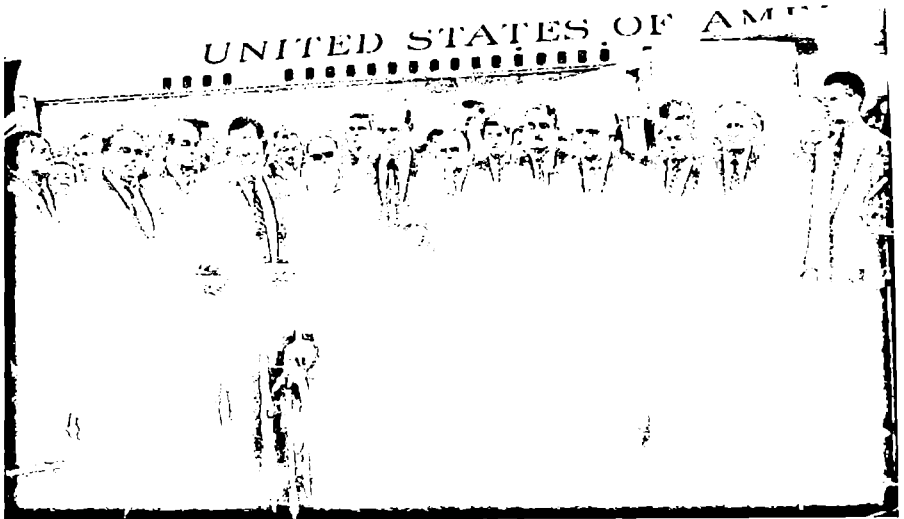
სახელმწიფოს მხანაგლობა

საქართველოს ეროვნული ერთიანობისა და ქმედითი სახელმწიფოებრიობისთვის უშუალო საფრთხეს წარმოადგენდნენ შეიარაღებული ფორმირებები. ალ კაპონეს და ჩიკაგოს ბანდების მსგავსად, ისინიც უდისციპლინო, არაპროფესიონალი და დაქსაქსულები იყვნენ, მაგრამ როგორც სამუელ

პანტინგტონი ამბობდა „როდესაც სხვა ყველაფერი გამორთულია, გოლფის სათამაშო ფიხიც საყვირად მოგეჩვენება“ (ანუ უძალლო ქვეყანაში კატებს აყეფებენ).¹⁸ 1992 წლის იანვრის შემდეგ ქართულ სამხედრო ფორმირებებს სახელმწიფო ძალაუფლება ეპყრათ ხელთ, მაგრამ ამ ხანმოკლე გამოცდილებამ ცხადყო, რომ მათ პროფესიონალიზმი არ ჰქონდათ და მართვა არ შეეძლოთ. სამხედრო ფორმირებები მოქალაქეებით იყო დაკომპლექტიებული, ესენი იყვნენ კოლორიტული კაუდილიოები, მსგავსად თენგიზ კიტოვანის და ჯაბა იოსელიანისა, მხატვრები, მწერლები, თავზეხელაღებული ვაკელი და საბურთალოელი ახალგაზრდები, ნარკომანები, ყოფილი კრიმინალები.¹⁹ იოსელიანი, ჭკვიანი და მომხიბლავი გარეგნობის ადამიანი, რომელსაც გამუდმებით დასთამაშებდა სახეზე ირონიული ღიმილი, 1992 წელს 66 წლის იყო. პირველად ის 16 წლის ასაკში დააპატიმრეს და მოგვიანებით 25 წელი მიუსაჯეს შეიარაღებული ყაჩაღობისთვის. იგი წამყვანი ფიგურა გახდა რუსეთის კრიმინალურ სამყაროში როგორც კანონიერი ქურდი.²⁰ მას შემდეგ, რაც პატივისცემა დაიმსახურა თბილისში როგორც თეატრალური ხელოვნების სფეროში პროფესორმა (ამ გამორჩეული ადამიანისთვის ეს შესაფერისი მონოდება იყო), მან „მშვიდობიანი მოსახლეობის“ დასაცავად 1989 წლის აგვისტოში „მხედრონი“ დააარსა.²¹ მოქანდაკე თენგიზ კიტოვანი, რომელმაც გარკვეული დრო ასევე ციხეში გაატარა, უფრო ფლეგმატური ყაჩაღი იყო, რომელიც ეროვნული გვარდიის ხელმძღვანელობას ინარჩუნებდა. ორივე ეს ადამიანი და მათი ორგანიზაციები 1992-93 წლებში გადამწყვეტ როლს თამაშობდნენ საქართველოს სახელმწიფოს ფიზიკურ გადარჩენაში, მაგრამ 1994 წელს ისინი უკვე ამავე ქვეყნის დანგრევის საფრთხეს ქმნიდნენ. ორივე არაფორმალურ და დაუნერულ ვალდებულებებზე დაყრდნობით უჭერდა მხარს სახელისუფლებო სისტემას. კონტროლის დასამყარებლად გაჩაღებულ ბრძოლას ინსტიტუციური ჩარჩოები არ გააჩნდა და ეკონომიკური და პოლიტიკური სიკეთეები განაწილებული იყო ძლიერ სამხედრო მეთაურებს შორის, რომლებსაც თავ-თავიანთი ქსელები ჰქონდათ. მოსახლეობა მარგინალიზებული იყო; საბჭოთა კოლონიურმა მემკვიდრეობამ არ დაუტოვა ადგილი სამოქალაქო პოლიტიკას. ამავე დროს, სახელმწიფო რესურსებში დიდი სიმდიდრე იყო თავმოყრილი ფაბრიკა-ქარხნების, უძრავი ქონების, სამხედრო აღჭურვილობის სახით, რომლისთვისაც ნამდვილად ღირდა ბრძოლა. ამის შედეგი იყო საყოველთაო ქურდობა, რომელმაც საქართველო სანარმოო სიმძლავრეების გარეშე დატოვა, და ეს მდგომარეობა დღემდე არ გამოსწორებულა. და მანც, ლეგიტიმურობისა და საერთაშორისო აღიარებისკენ ქართველი ლიდერების სწრაფვა თავიდანვე მოითხოვდა მათგან, საზოგადოების მხრიდან დემოკრატიის მხარდაჭერა მოეპოვებინათ და სამოქალაქო მმართველობას შეგუებოდნენ.

სამხედრო საბჭო 1991 წლის დეკემბერში შეიქმნა, გამსახურდიას განდევნამდე რამდენიმე დღით ადრე. ეს მეორე მთავრობა იყო იმ ოთხ მთავ-

რობას შორის, რომელიც 1992 წელს შეიქმნა საქართველოში. მისი თვით-გამოცხადებული მისია ახალი არჩევნების ჩატარებამდე ეკონომიკური რეფორმების დაწყება და წესრიგის შენარჩუნება იყო. მას რჩევებს აძლევდა პოლიტიკური საკონსულტაციო საბჭო, რომელშიც ყველა პარტია და გაერთიანება შედიოდა, რომელსაც ამ საქმეში მონაწილეობის მიღება სურდა – „ყველა მინუს ერთი“ – როგორც ამბობდა იოსელიანი (და ის ერთი გამსახურდია იყო). გარკვეული პოლიტიკური ტოლერანტულობის უესტი იყო ის, რომ გამსახურდიას მომხრე პარტიები და არაქართველებიც მიიწვიეს მონაწილეობის მისაღებად. სწრაფად შეიქმნა დროებითი მთავრობა თენგიზ სიგუას ხელმძღვანელობით, რომელიც ყოფილი პრემიერ-მინისტრი იყო გამსახურდიას მთავრობაში. მინისტრები „ქარგი ავტორიტეტით და ნაცნობ-მეგობრების რეკომენდაციებით“ ინიშნებოდნენ. რეჟიმი ყოფილ პარტიულ ნომენკლატურაზე აკეთებდა ძირითად აქცენტს. თუმცა ეს არ იყო კომუნისტების აღორძინება: ყოფილი ქართველი ბიუროკრატი კომუნისტები ენთუზიასტი ნაციონალისტები იყვნენ.

ჯეიმს ბეიკერი მესამე, აშშ-ის სახელმწიფო მდივანი, 1992 წლის 25 მაისს ჩამოვიდა საქართველოში, სადაც მას დახვდნენ სახელმწიფო საბჭოს პრეზიდენტის წევრები. მარცხნიდან მეოთხე თენგიზ კიტოვანი, პრემიერ-მინისტრის მოადგილე; მის მარცხნივ ვიცე-თავმჯდომარე ჯაბა იოსელიანი; მიკროფონთან ჯეიმს ბეიკერი მესამე; მისგან მარცხნივ მეოთხე - თენგიზ სიგუა (ულვაშებით), მოქმედი პრემიერ-მინისტრი; მის მარცხნივ - პრეზიდენტის თავმჯდომარე ედუარდ შევარდნაძე.

სახელმწიფო საბჭომ რამდენიმე ლიბერალური უესტი გააკეთა: მან აღადგინა უმაღლესი სასწავლებლების ავტონომია, გამოაცხადა მთავრობისგან მასშედის დამოუკიდებლობა, გაათავისუფლა ტორეზ კულუმბეგოვი, სამხრეთ ოსეთის „პრეზიდენტი“, და მრენველობის დენაციონალიზაციას დაჰპირდა ხალხს. სამხედრო საბჭომ აღადგინა ურთიერთობა რუსეთის ამიერკავკასიის სამხედრო ოლქის ხელმძღვანელობასთან, რომელიც თბილისში იყო ბაზირებული, ალუთქვა მას რუსი სამხედრო მოსამსახურეების დაცვა და გააუქმა ტერმინი „საკოუპაციო ძალები“. ყოფილი საბჭოთა სამხედრო პროფესიონალი, გენერალ-ლეიტენანტი ლევან შარაშენიძე დაინიშნა გარდამავალი პერიოდის თავდაცვის მინისტრად; მისი დანიშვნის მიზანი იყო ყველა არსებული სამხედრო ფორმირების გაერთიანება ერთიანი ხელმძღვანელობის ქვეშ. ხელფასები და პენსიები 100%-ით გაიზარდა, რათა პურსა და ტრანსპორტზე ათჯერ გაზრდილი ფასების კომპენსაცია მომხდარიყო. ბინების პრივატიზაცია უფასო გახდა. სამხედრო საბჭომ 1921 წლის კონსტიტუცია აღადგინა და არალეგიტიმურად გამოაცხადა საბჭოთა კონსტიტუციაზე დამყარებული ყველა მმართველობა, გამსახურდიას მმართველობის ჩათვლით.

დასავლეთ საქართველო ანარქიული რჩებოდა. გამსახურდიას ძალები, რომლებიც დასავლეთ საქართველოს ქალაქების კონტროლისთვის იბრძოდნენ, აფერხებდნენ თბილისის საკვები პროდუქტებით მომარაგებას. ისინი ზუგდიდში იყვნენ თავშეფარებული და მტკიცედ ჰქონდათ გადანყვეტილი, წინააღმდეგობა გაენიათ „თბილისელების შოვინიზმისთვის“. ექსპრეზიდენტის მომხრეებმა დედაქალაქში თბილისის რკინიგზა დაიკავეს და ყოველდღე დემონსტრაციებს მართავდნენ. დაძაბულობა სამხრეთ ოსეთში ფეთქებად-საშიში გახდა მას შემდეგ, რაც 1992 წლის იანვარში ჩატარებულმა უკანონო რეფერენდუმმა გამოავლინა, რომ მოსახლეობის 92 პროცენტი მეზობელ ჩრდილოეთ ოსეთთან შეერთებას ემხრობოდა.²² სამხედრო საბჭოში ძირითადი უთანხმოება საქართველოს სახელმწიფოს მომავალი მონყობის საკითხმა გამოიწვია. ეროვნული დემოკრატიები და მონარქისტები კონსტიტუციურ მონარქიას ემხრობოდნენ; ჯაბა იოსელიანი შევარდნაძის დაბრუნებას და საპარლამენტო სისტემის დამყარებას მოითხოვდა.²³ თითქმის სამი თვის თავზე სამხედრო საბჭომ კვლავაც ვერ მიაღწია რაიმე პროგრესს საკუთარი ლეგიტიმურობის დამკვიდრებასა თუ მართვის სამოქალაქო ინსტიტუტების მომზადებაში. ეროვნული კონფლიქტები, შიდა განხეთქილება და პოლიტიკური არასტაბილურობა გაუარესებისკენ მიდიოდა. სამხედრო საბჭოს მიერ გამოცხადებული საეჭვო ამნისტიით, რომელიც იოსელიანის დაჟინებით მოხდა, დაახლოებით 8000 პატიმარი გაათავისუფლეს, რამაც საქართველოს დანაშაულებრიობის ქრონიკული მაჩვენებელი გაზარდა. მარტის დასაწყისში, იმ დროს, როდესაც ქვეყანაში ეძებდნენ პოლიტიკურ ლიდერებს და ამაოდ მიისწრაფოდნენ უსაფრთხოებისა და საერთაშორისო

ალიარებისკენ – ევროპის ფეხბურთის ფედერაციამაც კი უარი უთხრა ქართულ გუნდებს უეფას თასის გათამაშებაში მონაწილეობაზე – სამხედრო საბჭომ ოფიციალური დელეგაცია გააგზავნა მოსკოვში, რათა შეეარდნადისთვის დაბრუნება ეთხოვათ. ეს ნაბიჯი გარკვეული შემოფოტების და მღელვარების ფონზე გადაიდგა, რადგან სამხედრო საბჭოს წევრებს სტაბილურობის მოთხოვნა იქნა, მაგრამ თან ემინოდათ, რომ ისინი კი არ გამოიყენებდნენ შევარდნაძეს, არამედ თავად შევარდნაძე გამოიყენებდა მათ. შევარდნაძის ჩამოსვლიდან რამდენიმე დღეში, 10 მარტს, სამხედრო საბჭო დაიშალა.²⁴

სამხედრო საბჭოს ნაცვლად შექმნილი სახელმწიფო საბჭო სამოქალაქო ორგანიზაცია იყო, რომელიც თავის თავს უწოდებდა „ყველაზე წარმომადგენლობით ორგანოს, რომელიც არჩევნების ჩატარებამდე განახორციელებდა ყველა მმართველობით და მაკონტროლებელ ფუნქციას საქართველოს მთელ ტერიტორიაზე.“²⁵ სახელმწიფო საბჭომ აღუთქვა ხალხს „ფუნდამენტური ეკონომიკური რეფორმების გატარება და მასშედის გათავისუფლება სახელმწიფოს დიქტატისგან.“²⁶ იგი თავისუფალ არჩევნებსაც დაჰპირდა მოსახლეობას. თავიდან სახელმწიფო საბჭო 60 წევრისგან შედგებოდა, ძირითადად თბილისის ინტელექტუალური ელიტის წარმომადგენლებისგან. ესენი იყვნენ პროფესორები, მწერლები, ფიზიკოსები და გაზეთების რედაქტორები. საბჭოს ტიპური წარმომადგენლები იყვნენ პატრიოტი მწერალი ჭაბუა ამირეჯიბი, ისტორიკოსი აკაკი ბაქრაძე, უნივერსიტეტში მოღვაწე ეკონომისტი რომან გოცირიძე და კინორეჟისორი ლანა ლოლობერიძე. საბჭოს ოცდახუთი წევრი საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიაში მუშაობდა. ინტელექტუალების გვერდით იყვნენ პარტიების წარმომადგენლები – სოციალ-დემოკრატი გურამ მუჩაიძე, „ქარტია 91-ის“ წარმომადგენელი თედო პაატაშვილი, მწვანეთა პარტიის წარმომადგენელი ზურაბ ყვანია, ეროვნული დემოკრატიების წარმომადგენელი ირაკლი ქადაგიშვილი. სახელმწიფო საბჭოში რამდენიმე თვის განმავლობაში 44 პარტიის წარმომადგენელი მონაწილეობდა და მათი რიცხვი 85-მდე ავიდა. დაარსდა კომიტეტები და კომისიები, რომლებსაც უნდა მოეხდინათ სახელმწიფო საკუთრების, ეკონომიკური რეფორმების, განათლების, ეკოლოგიის და სხვა სფეროების ადმინისტრირება, მაგრამ საბჭოს პოლიტიკური სიჭრელის გამო, მისი პროექტიულობა დიდი არ იყო.

სახელმწიფო საბჭომ, მიუხედავად მისი შემოფოტებისა შევარდნაძის განზრახვების გამო, ერთხმად აირჩია იგი თავმჯდომარედ. სახელმწიფო საბჭოს ძალაუფლება უმეტესად სიმბოლური იყო. რეალური ძალაუფლება საბჭოს პრეზიდენტი ხელში იყო, რომელიც უმაღლეს საკანონმდებლო და აღმასრულებელ ფუნქციებს აერთიანებდა და გადამწყვეტი ხმის მქონე ოთხი წევრისგან შედგებოდა. ესენი იყვნენ პრეზიდენტის თავმჯდომარე შევარდნაძე, ვიცე-თავმჯდომარე ჯაბა იოსელიანი (დრამატურგი, დოქტორი,

პროფესორი); „პრემიერ-მინისტრის ფუნქციების შემსრულებელი“ თენგიზ სიგუა და პრემიერ-მინისტრის მოადგილე თენგიზ კიტოვანი. პრეზიდენტის წევრების ხმები „კონსენსუსის“ პრინციპზე იყო დამყარებული და თითოეულ მათგანს ჰქონდა სახელმწიფო საბჭოს დეკრეტებზე ვეტოს დადების უფლება. სახელმწიფო საბჭოს შექმნა ვეტოს გაუქმება, რისთვისაც ხმათა ორი მესამედი უნდა მიეღო, რაც, თუ გავითვალისწინებთ მის დაქსაქსულობას, არარეალური იყო. პრეზიდენტი აკონტროლებდა შეიარაღებულ ძალებს და სამხედრო პოსტებზე დანიშნავს; მისი თავმჯდომარე ნიშნავდა დიპლომატიურ წარმომადგენლებს, ხელს აწერდა ყველა განკარგულებას, დადგენილებას და განსაზღვრავდა სახელმწიფო საბჭოს დღის წესრიგს.

პრეზიდენტი იყო გარკვეული პაქტი, რომელიც უზრუნველყოფდა გარანტიებს მისი წევრებისთვის. ის სამხედრო მმართველობიდან სამოქალაქო მმართველობაზე გადასვლის ხელშესაწყობად და დემოკრატიზაციის პროცესის გასაფართოებლად შეიქმნა, ოფიციალურად მაინც. თუმცა დემოკრატიული რეფორმები, ომის და სახელმწიფოს კოლაფსის პირობებში, საკმაოდ პრობლემური იყო. ეს პაქტი თავიდანვე დაძაბულობის ნიშნებს ატარებდა. თავდაჯერებული კიტოვანი, რომელიც ეროვნულ გვარდიას აკონტროლებდა, ყურადღებას არ აქცევდა როგორც პრეზიდენტს, ისე სახელმწიფო საბჭოს. 1992 წლის აგვისტოში, როგორც მტკიცებულება ადასტურებს, კიტოვანმა შეგნებულად გააჩაღა ომი აფხაზეთში და თბილისთან შეუთანხმებლად კონტროლი დაამყარა სოხუმზე. იოსელიანი უფრო მეტად იყო განწყობილი თანამშრომლობისთვის, მაგრამ იგი უარს აცხადებდა პრეზიდენტის მოთხოვნების შესრულებაზე, რათა ბოლო მოეღებოდა „მხედრონის“ ავტონომიას²⁷ და ის ერთიან ქართულ არმიას შერწყმოდა. შევარდნაძე მძიმე მდგომარეობაში იყო სამხედრო და ბიუროკრატიული აპარატების უქონლობის გამო და ხშირად იღებდა ერთპიროვნულ გადაწყვეტილებებს, რათა თავიდან აეცილებინა ვეტო.

სახელმწიფო საბჭოსთვის ყველაზე პრიორიტეტული საკითხი სახელმწიფო უსაფრთხოება იყო. 1992 წელს საბჭომ განაცხადა:

„პოლიტიკურმა და სოციალურმა დაძაბულობამ პიკს მიაღწია. პოლიტიკური არასტაბილურობა და ეკონომიკური კრიზისი თითქმის ყველა სფეროში აღინიშნება, უდისციპლინობა და უპასუხისმგებლობა ახალისებს დესტრუქციულ ძალებს და კრიმინალურ დაჯგუფებებს. განსაკუთრებით შემაშფოთებელია... სისტემატური ტერორისტული და დივერსიული აქტები. დასავლეთ საქართველოს მთელ რიგ რაიონებში დაუსჯელად დათარეშობენ შეიარაღებული ბანდები.“²⁸

თებერვლიდან ივნისამდე 21 ტერორისტული და დივერსიული აქტი დაფიქსირდა ხიდებზე, რკინიგზაზე, მილსადენებზე, მთავრობისა და ხე-

ლისუფლების წარმომადგენლების წინააღმდეგ. სახელმწიფო საბჭოს მცდელობა, მოეხდინა უსაფრთხოების სისტემის რეორგანიზაცია, წარუმატებელი აღმოჩნდა: გამოქვეყნდა სამხედრო რეფორმის, არმიის გაერთიანების, ჯარში 18 თვიანი განვევის დანესების და ახალი თავდაცვის სამინისტროს შექმნის შესახებ დეკრეტები. დანესდა საზღვრები და სასაზღვრო ზონები, უშიშროების სამინისტრო შეიცვალა ინფორმაციისა და დაზვერვის სამსახურით, ნაკლებად სამიში დანესებულებით, რომელსაც შეზღუდული ჰქონდა მოქალაქეებზე დაკვირვების უფლებები. სახელმწიფო საბჭომ ყველა იარაღის დარეგისტრირება (მათი კონფისკაცია შეუძლებელი იყო) და საბჭოთა სამხედრო საკუთრების ნაციონალიზაცია მოითხოვა. 1992 წლის სექტემბერში დაარსდა ანტიტერორისტული საკოორდინაციო ცენტრი, რომელსაც საქართველოში უცხო ქვეყნების აგენტებისთვის უნდა მიეხედა. რეორგანიზაციას დიდი შედეგი არ მოჰყოლია. საბჭოთა არმიამ ნაციონალიზაციის შესახებ საბჭოს მოთხოვნის იგნორირება მოახდინა, გაანადგურა აღჭურვილობა, რომელიც ვერ გაიტანა ან მიჰყიდა მას, ვინც ყველაზე დიდი ფული გადაიხადა. შეიარაღებული ბანდები, რომელთა დიდი ნაწილი პოლიტიკურ პარტიებთან იყო დაკავშირებული, დაუსჯელად მოქმედებდნენ. ეროვნული გვარდია და „მხედრიონი“ მართავდნენ ბენზინის შემოტანას და ეწოდნენ სიგარეტისა და იარაღის კონტრაბანდას შინაგან საქმეთა სამინისტროსთან ერთად. 1992 წლის დეკემბრიდან 1993 წლის აგვისტომდე სამინისტროს თემურ ხაჩიშვილი, მხედრიონელი და ორჯერ ნასამართლევ კრიმინალი, ხელმძღვანელობდა. სახელმწიფო ბანდიტიზმის ფაქტის წინაშე აღმოჩენილმა შევარდნაძემ პოლიტიკური დასაყრდენისათვის მრჩეველთა საკუთარ აპარატს მიმართა, რომელიც პოლიტიკურ საბჭოში შედიოდა. ესენი იყვნენ: ვაჟა ლორთქიფანიძე, საქართველოს კომკავშირის ცენტრალური კომიტეტის ყოფილი პირველი მდივანი, რომელიც სახელმწიფო მინისტრი გახდა (რაც პრემიერ-მინისტრის ეკვივალენტური იყო); ირაკლი მენაღარიშვილი, კომკავშირის აქტივისტი და ყოფილი ჯანდაცვის მინისტრი, რომელიც საქართველოს საგარეო საქმეთა მინისტრი გახდა; ყოფილი კომუნისტური პარტიის ცენტრალური კომიტეტის მდივანი ავთანდილ მარგინი, რომელიც შევარდნაძის პრემიერ-მინისტრის მოადგილედ მსახურობდა და უიული შარტავა, საქართველოს კომკავშირის ცენტრალური კომიტეტის მეორე ყოფილი მდივანი, რომელიც 1993 წელს აფხაზეთის მინისტრთა საბჭოს თავმჯდომარე გახდა.²⁹

1992 წლის ივნისში გამსახურდიას 200 შეიარაღებული მხარდამჭერი ვალტერ შურღაიას ხელმძღვანელობით, რომელიც ზუგდიდის ყოფილი მერი იყო, თბილისის შუაგულში ტელევიზიაში შეიჭრა. ეროვნული გვარდიის ძალებმა ხანმოკლე ბრძოლის შემდეგ, რომლის შედეგად სამი მებობოხე მოკლეს, ჩაახშეს „გადატრიალების“ ეს განწირული მცდელობა. 13 ივნისს იოსელიანის მკვლელობის მცდელობა იყო, ხოლო დასავლეთ საქა-

რთველოში სამხედრო ფორმირებები, განსაკუთრებით, „მხედრონი“ გამ-სახურდიას მომხრეებს ებრძოდნენ და სადაც კი შედიოდნენ, ძარცვავდ-ნენ, აპატიმრებდნენ და, სხვათა შორის, ხოცავდნენ სოფლის მოსახლეო-ბას. ქართული სასამართლოები უმოქმედოდ იყვნენ, ხოლო ადგილობრივ პოლიციას მოსახლეობის დაცვის ძალა არ შესწევდა. ასეთი ზენოლის მიუხედავად, სახელმწიფო საბჭოს შექმლო გარკვეული წარმატების შეს-ახებ ელაპარაკა. მან ეროვნებათაშორისი საქმეების და ადამიანის უფლე-ბების მარგულირებელი კომისია დააარსა და შექმნა შრომის საკითხების კომისიები სხვადასხვა სახის დავების განსახილველად. გამსახურდიას რე-ჟიმის დროს შემოღებული აკრძალვითი კანონები გაუქმდა და 1992 წლის ივნისში ქუჩის დემონსტრაციებისათვის უფრო ლიბერალური რეგულა-ციები იქნა შემოღებული. ივლისში, ოქტომბრის არჩევნების წინ, დაძაბუ-ლობის შენელების მიზნით, გამოცხადდა ყველა პოლიტიკური პატიმრის ამნისტია. აგვისტოში დედაქალაქში გაუქმდა საგანგებო მდგომარეობა. კიდევ უფრო მნიშვნელოვანი იყო ის ფაქტი, რომ ბორის ელცინსა და შევარდნაძეს შორის ივნისში გამართული რამდენიმე შეხვედრის შემდეგ სამხრეთ ოსეთში გამოცხადდა ცეცხლის შეწყვეტა, რითაც დასრულდა ომი, რომლის შედეგი იყო 600-ზე მეტი მსხვერპლი და 65 000 იძულებით გადაადგილებული პირი (ღვენილი).³⁰ შევარდნაძის თქმით, „უსირცხვილო-ბა“ იყო კონფლიქტში რუსეთის ჩარევა, აგრეთვე მუქარები რუსეთის მო-ქალაქეების დასაცავად სამხრეთ ოსეთის ოკუპირების და საქართველოს ორად – დასავლეთი გამსახურდიას და აღმოსავლეთი შევარდნაძეს – გაყ-ოფის შესახებ.³¹ საქართველოსთვის სამწუხაროდ, კონფლიქტის მოგვარე-ბაში რუსეთის ჩარევა გარდაუვალი იყო.

საბჭოთა კავშირის დაშლის შემდეგ საქართველოს ეკონომიკური კრაზი სუსტი მმართველობით და ტრადიციული ბაზრების უეცარი დაკარგვით იყო გამოწვეული. საქართველო ვაჭრობაზე იყო დამოკიდებული; 1988-90 წლებში მისი მთლიანი შიდა პროდუქტის (მშპ) ნახევარს იმპორტი და ექს-პორტი შეადგენდა. ქვეყნისთვის საჭირო სანავი და გაზი რუსეთიდან შემო-დიოდა და მსუბუქი მრეწველობისთვის საჭირო ნედლეულის 90%-ს ქვეყანა საბჭოთა კავშირიდან იღებდა.³² 1992 წელს სამხრეთ ოსეთსა და აფხაზეთში ომის გამო, რუსეთის მხრიდან გამოცხადებულ ბლოკადას დამლუპველი შედეგები მოჰყვა. საქართველოს ფინანსური და საკრედიტო სისტემები ჩიხში მოექცა, მინის პრივატიზაციის გამოცხადების (მაგრამ არასათანადო განხორციელების) შემდეგ სოფლის მეურნეობას ძირი გამოეთხარა; ქარ-თული კაპიტალის, ნედლეულის და მანქანა-დანადგარების არალეგალური ექსპორტის შედეგად, გაიძარცვა საქართველოს ძირითადი ინფრასტრუქტუ-რა. 1992 წლის იანვარსა და ივნისს შორის წარმოება 47.4%-ით დაეცა წინა წლის იმავე პერიოდთან შედარებით. ქვანახშირის მოპოვება 79.1%-ით, ელექტროენერჯის წარმოება 50%-ით, ბენზინის იმპორტი 49%-ით, ხოლო

ხორცის წარმოება 33%-ით დაეცა.³³ 1992 წლის პირველი რვა თვის განმავლობაში სამომხმარებლო საქონლისა და მომსახურების ფასები ათჯერ გაიზარდა, ხოლო საბანკო შემნახველი ანაბრები ხუთჯერ გაიზარდა. საქართველოს დემოკრატიულმა პარტიამ ამას მოსახლეობის „გაპროლეტარება“ უწოდა.³⁴

ახალმა მთავრობამ წამოიწყო ეკონომიკური რეფორმის პროგრამა, რომელიც მრავალრიცხოვან განკარგულებებს შეიცავდა გაკოტრების, ბაზრის რეგულირების და პრივატიზაციის შესახებ, მაგრამ ძალიან ძნელი იყო მათი განხორციელება ქვეყანაში საბიუჯეტო კრიზისის პირობებში (სექტემბერში საქართველოს 25 800 მილიონი რუბლის დეფიციტი ჰქონდა, რომლის შევსება მხოლოდ ეროვნული ბანკის დიდი კრედიტის ხარჯზე იყო შესაძლებელი), ომი წარმოებდა ორ ფრონტზე, სამეგრელოსა და აფხაზეთში.³⁵ საქართველო ეკონომიკურ უფსკრულში იყო გადაჩეხილი. მიუხედავად მის მიერ 1992 წლის მარტის ბოლოს საერთაშორისო სავალუტო ფონდის და მსოფლიო ბანკის წევრობაზე შეტანილი განაცხადებისა, ამ ორგანიზაციებთან რეალური კავშირი 1994 წლის შემოდგომამდე არ დამყარებულა. თუმცა შევარდნაძის ჩამოსვლას დასავლეთთან ურთიერთობის სწრაფი გამოსწორება მოჰყვა. გერმანიის საგარეო საქმეთა მინისტრი დიტრიხ გენშერი, აშშ-ის სახელმწიფო მდივანი ჯეიმს ბეიკერი და თურქეთის პრეზიდენტი სულეიმან დემირელი ერთმანეთის მიყოლებით ჩამოვიდნენ საქართველოში მომდევნო სამი თვის განმავლობაში. ყველა მიესალმა ახალ დემოკრატიულ საქართველოს. 23 მარტს საქართველო ევროპის ეკონომიკურმა თანამეგობრობამ აღიარა. პრეზიდენტმა ბუშმა ღია წერილი მისწერა შევარდნაძეს 8 აპრილს და ამერიკულ ინვესტიციებს დაჰპირდა; მოგვიანებით იმავე თვეში აშშ-ის საელჩო გაიხსნა, ხოლო ივლისში შევარდნაძე დელეგაციას წარუძღვა პელსინკიში, რათა ევროპის უსაფრთხოებისა და თანამშრომლობის კომისიის ყრილობაში მიეღო მონაწილეობა, რომელმაც თავისი მშვიდობისმყოფელის ფუნქციები გააფართოვა. 30 ივლისს მეგობრობისა და თანამშრომლობის შესახებ საქართველო-თურქეთის შეთანხმებას მოეწერა ხელი, ხოლო 31 ივლისს შევარდნაძემ საზეიმოდ გამოაცხადა „ახალი საქართველოს დაბადება“ მას შემდეგ, რაც ქვეყანა ოფიციალურად გახდა გაერთიანებული ერების ორგანიზაციის 179-ე წევრი; ყოფილი საბჭოთა კავშირის ქვეყნებს შორის საქართველო უკანასკნელი იყო, რომელმაც ეს გააკეთა.³⁶ სიმბოლური თვალსაზრისით, ასეთი გააქტიურება მნიშვნელოვანი იყო, მაგრამ ამას არ მოჰყოლია ხელშესახები შედეგი აფხაზეთთან ომში ჩაბმული ქვეყნისათვის. რუსეთში მიმდინარე პოსტკომუნისტური გარდაქმნის ამ რთულ საფეხურზე დასავლურ ქვეყნებს, რომლებიც ბალკანეთში მიმდინარე პროცესებში იყვნენ ჩათრეული, არ სურდათ ჩარეულიყვნენ და შეეჩერებინათ რუსეთის სამხედრო აგრესია.

ახალი რეჟიმი

16 ოქტომბერს თავის ნებაყოფლობით ლიკვიდაციამდე სახელმწიფო საბჭომ ახალი საარჩევნო კანონი მიიღო. აღნიშნული კანონის საფუძველზე იქმნებოდა სამწლიანი გარდამავალი პერიოდის პარლამენტი, აგრეთვე განისაზღვრებოდა, ვინ დაწერდა მომდევნო კონსტიტუციას. სახელმწიფო საბჭომ, რომელიც საქართველოს დემოკრატიული არჩევნების პარტიის („დასი“) – საკონსტიტუციო ცოდნით აღჭურვილი პატარა პარტია – მიერ შექმნილ პროექტს ეყრდნობოდა, განიხილა და უარყო პროპორციული საარჩევნო სისტემა და არჩევანი გააკეთა შერეულ პარტიულ სიაზე და მაჟორიტარულ სისტემაზე.³⁷ დემოკრატიული გარდამავალი პერიოდის ეს მეორე მცდელობა და 1990 წლის ოქტომბრის შემდგომი პერიოდის მეოთხე კონკურენტული არჩევნები (ადგილობრივი არჩევნები 1991 წლის აპრილში ჩატარდა, ხოლო საპრეზიდენტო არჩევნები – მომდევნო მაისში) მონოდებული იყო, მაქსიმალურად გაეზარდა პოლიტიკური მონაწილეობა და აღეკვეთა ერთი პარტიის დომინირება. საარჩევნო ბარიერი არ არსებობდა, საარჩევნო კომისიებში მონაწილეობა ყველა რეგისტრირებულ პარტიას შეეძლო (სულ მცირე ერთი წევრით ცენტრალურ საარჩევნო კომისიაში). საპარლამენტო კანდიდატად ნომინაციისთვის მხოლოდ 500 ხელმოწერა იყო საჭირო. კანდიდატები ფინანსურ დახმარებას იღებდნენ სახელმწიფოსგან, უფასოდ აქვეყნებდნენ პარტიის პროგრამებს პრესაში, არჩევნებში მონაწილეობის მისაღებად არ იყო მუდმივი საცხოვრებლის, არც მინიმალური შემოსავლის და ბრუნვის მოთხოვნა.³⁸ ნოემბერში გაიმართა პარლამენტის პირველი სხდომა, რომლის შედეგადაც მიღებულ იქნა დროებითი „კონსტიტუცია“ ანუ კანონი სახელმწიფო ხელისუფლების შესახებ და საქართველოს პარლამენტის შესახებ დროებითი დებულება. ეს კანონები ერთობლივად აკონტროლებდნენ ძალაუფლებას მომდევნო სამი წლის განმავლობაში. მათზე გავლენა მოახდინა ოთხმა ფაქტორმა: გამსახურდიას ავტორიტარულმა მემკვიდრეობამ და მისი დაბრუნების შესაძლებლობამ (იგი კვლავ აქტიურ-ოპოზიციაში იყო); ომმა აფხაზეთში; სახელმწიფოს ხელახალი აშენების საჭიროებამ; და თავად შვედრენაძის პიროვნებამ. მართალია, კანონები დროებითი იყო, მაგრამ მათი მიზანი იყო ევროპული ტიპის სამოქალაქო დემოკრატიის შექმნა, რომელიც აღკვეთდა ძლევამოსილი თანამდებობის პირის აღზევებას და სახელმწიფოს დაშლას ეთნიკური ნიშნით.

ძლიერი ხელმძღვანელის საჭიროებამ და, ამავდროულად, ავტორიტარული მოდელის უარყოფამ წარმოქმნა პოლიტიკური ჰიბრიდი, რომელიც ერთდროულად საპარლამენტოც იყო და საპრეზიდენტოც. შვედრენაძე, რომელმაც კარგად იცოდა თავისი არაპოპულარობის შესახებ, ეწინააღმდეგებოდა ძლიერი პრეზიდენტის აპარატის შექმნისკენ მონოდებას, მაგრამ მისწრაფოდა საერთო საქვეყნო პოზიციისკენ, როგორც იყო პირდა-

პირი არჩევნების გზით მოსული პარლამენტის თავმჯდომარე. საარჩევნო კანონში 31 აგვისტოს შეტანილი ცვლილება ხელსაყრელი იყო შევარდნაძისათვის, მაგრამ ამ პოზიციის მაძიებელ კანდიდატებს მხოლოდ 5 დღეს აძლევდა, რომ საჭირო 5 000 ხელმოწერა მოეგროვებინათ. 1992 წლის 6 ნოემბერს პარლამენტმა სახელმწიფოს მეთაურად შევარდნაძე აირჩია პარლამენტის თავმჯდომარეობის პარალელურად და მიანიჭა მას ბრძანებულებების გამოცემისა და საგანგებო ვითარების გამოცხადების უფლებამოსილება. სინამდვილეში, ამით მისი უფლებამოსილება ოდნავადაც არ გაზრდილა. მიუხედავად სამსახურების შექმნისა, რომელთა დანიშნულება იყო კანონებისა და ბრძანებულებების შესრულების მონიტორინგი, როგორც ბრაზილიელმა სახელმწიფო მოღვაწემ ვისკონტი ურუგვაიმ თავისი მთავრობის შესახებ თქვა, ეს იყო „მხოლოდ თავი ხელ-ფეხის გარეშე“.³⁹ 1992 წლის მარტიდან 1994 წლის სექტემბრამდე სახელმწიფოს მეთაურის მიერ გამოქვეყნებული 728 დადგენილებიდან და ბრძანებულებიდან მხოლოდ 287 განხორციელდა სწრაფად, 99 საერთოდ არ განხორციელებულა, ხოლო დანარჩენი სანახევროდ.⁴⁰ აფხაზეთის ომმა ინსტიტუციების მშენებლობისთვის საჭირო ადეკვატური რესურსები წაართვა მთავრობას. შევარდნაძის თქმით, ეს სიტუაცია იმას ჰგავდა, როცა მთელ ქალაქს ერთი სახანძრო მანქანა ემსახურება.⁴¹

1992 წლის ოქტომბრის არჩევნებამდე ცოტა ხნით ადრე შევარდნაძეს მომავალი პარლამენტი წარმოედგინა არა იმდენად დემოკრატიულ ორგანოდ, არამედ ყველა პოლიტიკური ძალის გამაერთიანებელ ორგანოდ. საარჩევნო კანონი, რომელიც აერთიანებდა ერთმანდატიან საარჩევნო ოლქებს და პროპორციულ საარჩევნო სისტემას, რომელიც ეყრდნობოდა ერთ გადაცემად ხმას, მონოდებული იყო, ხელი შეეშალა ერთი პარტიის დომინირებისათვის, მაგრამ ამის სანაცვლოდ მიიღეს დანაწევრებული პარლამენტი, რომელსაც უნარი არ შესწევდა, უზრუნველყო მნიშვნელოვანი კანონების მისაღებად საჭირო საპარლამენტო უმრავლესობა. პატარა პარტიები („ერთ დივანზე, რომ მოთავსდებიან“, ასე უწოდებენ პოლონელები), რომლებსაც არც რესურსები ჰქონდათ და არც ორგანიზაციული ბერკეტები, რათა „რჩეულთა პარტიებად“ იქცნენ.⁴² ქართულმა საკანონმდებლო ორგანომ, სადაც თავზეხელაღებული ადამიანები დომინირებდნენ ჩვეული ემოციური აფეთქებებით და ფიზიკური შეურაცხყოფით (ეს ყველაფერი ტელევიზიით გადაიცემოდა), სწრაფად დაკარგა ხალხის ნდობა. ეროვნული კრიზისის ატმოსფეროში კვლავ დაიწყეს ისეთი ეპითეტების ხმარება, როგორც იყო „მოლაღატე, „ქურდი“ და „ლაჩარი“, რასაც პარლამენტარები სასტიკ საჯარო მტრობამდე მიჰყავდა და აფერხებდა ხანგრძლივი კოალიციების შექმნას. სახელმწიფო საბჭოს საარჩევნო კანონი დემოკრატიული გახსნილობის ფესტი იყო, რასაც საპარლამენტო ქაოსი მოჰყვა.⁴³

არჩევანი და კანონმდებლობა

1992 წლის 11 ოქტომბერს აფხაზეთსა და სამეგრელოში მიმდინარე სისხლისმღვრელი ომის დროს, საყოველთაო არჩევნები ჩატარდა. არჩევნებში მონაწილეობდა ორმოცდაშვიდი პარტია (15 მათგანი ოთხ საარჩევნო ბლოკად გაერთიანდა); არჩევნებში ყველა დაუშვეს – მონარქისტები, სოციალისტები, გამსახურდიას მომხრე პარტიები – თუმცა გამსახურდიას მხარდამჭერები პროტესტს გამოთქვამდნენ დევნის გამო. არჩევნებში მონაწილეობის მაჩვენებელმა 81% შეადგინა, თუმცა გამსახურდიას მხარდამჭერ რეგიონში, სამეგრელოში, ეს მაჩვენებელი გაცილებით დაბალი იყო. უცხოელი დამკვირვებლების მიერ არჩევნები ადეკვატურად იქნა მიჩნეული, მიუხედავად იმისა, რომ სატელევიზიო არხები მიკერძოებული იყო შევარდნაძის სასარგებლოდ, აღინიშნებოდა პროცედურული დარღვევები და ოპოზიციური გაზეთების დაშინების მცდელობები.⁴⁴ მას შემდეგ, რაც პირველ, მეორე და მესამე ადგილზე გასულთა ხმების დათვლის რთული პროცესი დამთავრდა, ბლოკმა „მშვიდობა“ ხმების უმრავლესობა – 20.38 პროცენტი მოიპოვა. საბოლოო ჯამში, პარლამენტში 26 პარტია მოხვდა, ზოგიერთი მათგანი ბლოკის შემადგენლობაში. ბლოკი „მშვიდობა“, რომლის თავმჯდომარეც არჩევნების წინ ცოტა ხანს შევარდნაძე იყო, ერთმანეთთან შეუთავსებელი შვიდი პარტიისგან შედგებოდა. მასში შედიოდნენ ყოფილი კომუნისტები ავთანდილ მარგიანი, კინორეჟისორები თენგიზ აბულაძე და ელდარ შენგელაია, მოქანდაკეები, მაგალითად, მილიონერი ზურაბ წერეთელი. ამ ბლოკმა ყველაზე მეტი ადგილი (35) მოიპოვა 235-ნევრიან პარლამენტში. მისი უახლოესი კონკურენტი იყო 11 ოქტომბრის ბლოკი, რომელშიც უფრო ახალგაზრდა რეფორმატორები შედიოდნენ – ფიზიკოსები, ჟურნალისტები, ფილოსოფოსები, „დასის“ და რესპუბლიკელთა პარტიის ჩათვლით (12.1% და 19 ადგილი). ბლოკმა „ერთობამ“ მესამე ადგილი მოიპოვა 15 მანდატით; მათი უმრავლესობა ყოფილი კულტურული და პოლიტიკური ელიტის წარმომადგენლები იყვნენ, რომლებსაც გამსახურდია „წითელ ინტელიგენციას“ უწოდებდა. ყველაზე დიდი ერთიანი პარტია იყო ეროვნულ-დემოკრატიული პარტია – ახალგაზრდული და ისტაბლიმენტის წინააღმდეგ განწყობილი პარტია (მიუხედავად იმისა, რომ შევარდნაძესთან თანამშრომლობდა), რომელსაც 15 ადგილი ჰქონდა. გამსახურდიას ყოფილმა (იმედგაცრუებულმა) მომხრეებმა წარმომადგენლობა მოიპოვეს „ქართია 91“-ის (9 მანდატი) და ტრადიციონალისტთა კავშირის (შვიდი მანდატი) წყალობით.⁴⁵ სახელმწიფო საბჭოს წევრების ნახევარზე მეტი (92-დან 51) პარლამენტარები გახდნენ. პარტიული სიით არჩეული 150 პარლამენტარის მონაცემების გაანალიზებით გაირკვა, რომ მათგან 72 სამეცნიერო ინტელიგენციის წარმომადგენელი იყო – ეკონომისტები, ფიზიკოსები და მათემატიკოსები, 22 კულტურული ინტელიგენციიდან იყო

– კინორეჟისორები, მწერლები და ლინგვისტები. დეპუტატებიდან 60 ინჟინერი იყო, 30 ისტორიკოსი, 28 ფილოლოგი და 26 ეკონომისტი. ამ ზომაზე მეტად განათლებულ პარლამენტში მხოლოდ ერთს ჰქონდა არასრული საშუალო განათლება.⁴⁶

იყო მცდელობა, რომ საქართველოს ცხრა ტრადიციული მხარის უკეთესი წარმომადგენლობის მიზნით, ცალკე პარტიული სია შეედგინათ, მაგრამ ამან ვერ უზრუნველყო არაქართველთა გაზრდილი რაოდენობა საკანონმდებლო ორგანოში. ეროვნულ უმცირესობებს მხოლოდ შვიდი წარმომადგენელი ჰყავდათ – ორი აფხაზი (რომელთაგან ერთი დიდი ხანია, თბილისის მკვიდრი იყო), ორი სომეხი, ორი ებრაელი და ერთი ბერძენი. ეს გამოწვეული იყო პარტიული სიის სისტემით, რომელიც დომინანტ ეთნიკურ ჯგუფებს აძლევდა უპირატესობას, აგრეთვე აფხაზებისა და სამხრეთ ოსეთის მხრიდან ბოიკოტით. აზერბაიჯანულმა რაიონებმა ბოლნისმა და მარნეულმა ხმა მისცეს დანაპირებ მფარველობას და თენგიზ კიტოვანი და თენგიზ სიგუა აირჩიეს. ოსელიანმა მუშათა კლასის უბანში – ნაძაღდეში იყარა კენჭი. აფხაზებისა და სამხრეთ ოსეთის მკვიდრებისთვის, რომლებიც თავიანთი მოსახლეობის სიმცირის გამო, ვერ მოიპოვებდნენ მანდატებს პარტიული სიებით, არ იყო გათვალისწინებული სპეციალური კვოტა. თუმცა აფხაზეთისა და აჭარის უმაღლეს საბჭოებს პარლამენტის თავმჯდომარის მოადგილის სტატუსები მიენიჭათ, რაც პარლამენტის დეპუტატებს უნდა დაემტკიცებინათ. პარლამენტარები 11 საპარლამენტო ფრაქციად დაიყვნენ (სადაც მინიმუმ ათი წევრი უნდა ყოფილიყო), რამაც ბევრი ახლადშექმნილი საარჩევნო ალიანსის დაშლა გამოიწვია.⁴⁷ აფხაზური ენა ოფიციალურ საპარლამენტო ენად განისაზღვრა, ხოლო ქალებმა 12 მანდატი მიიღეს.

კანონმა „სახელმწიფო ძალაუფლების შესახებ“ და საქართველოს პარლამენტის დროებითმა წესდებამ განსაზღვრა საკანონმდებლო ორგანოს სტრუქტურა და წესები. პირველი იყო დროებითი კონსტიტუცია, რომელშიც არ იყო გათვალისწინებული ადამიანის უფლებები, სასამართლოს მოწყობა, ძალაუფლების განაწილება, მაგრამ მოცემული იყო პარლამენტის კომპეტენციის მონახაზი. აღდგა ბევრი დემოკრატიული ბერკეტი, რომელიც გამსახურდიას კონსტიტუციით გაუქმდა. ყველაზე მნიშვნელოვანი იყო პარლამენტის უფლება, აერჩია და გადაეყენებინა სახელმწიფოს მეთაური ხმათა ორი მესამედით. მას შეეძლო მთავრობის დათხოვნა მარტივი უმრავლესობით და ექსკლუზიური უფლება ჰქონდა, დაენიშნა ახალი არჩევნები, გაეუქმებინა პარლამენტის თავმჯდომარის ვეტო და ცვლილება შეეტანა კონსტიტუციაში (ხმათა ორი მესამედით). გამსახურდიას კონსტიტუციაში პარლამენტი არც სახელმწიფოს მეთაურს ირჩევდა და არც არჩევნების დანიშნის ექსკლუზიური უფლება ჰქონდა. პრეზიდენტის გადაყენება მხოლოდ ლალატის შემთხვევაში იყო შესაძლებელი საპარლამენტო უმრავ-

ლესობის ხმათა სამი მეოთხედით და დეპუტატებს არ მოეთხოვებოდათ პრეზიდენტის შემოღებული საგანგებო მდგომარეობის დამტკიცება.

1992 წელს – გამსახურდიას შემდგომ პერიოდში – პარლამენტის დეპუტატებმა მოიპოვეს უფლება, გაეუქმებინათ ცენტრალური და ადგილობრივი ორგანოების აქტები, რომლებიც არ იყო კანონთან შესაბამისობაში. მათ უფლება მიეცათ, გადაეწყვიტათ ომისა და მშვიდობის საკითხები, განესაზღვრათ სახელმწიფო, სამთავრობო და სამხედრო სტრუქტურები, მოეთხოვათ აღნიშნულ ორგანოებში ხელახალი არჩევნების დანიშვნა. პარლამენტს შეეძლო უარი ეთქვა ნებისმიერი კანდიდატის ნომინაციაზე პრემიერ-მინისტრის ან მინისტრის, გენერალური პროკურორის, უზენაესი სასამართლოს თავმჯდომარის, უშიშროების და ინფორმაციის კომიტეტის თავმჯდომარის, ეროვნული ბანკის პრეზიდენტის თანამდებობაზე. მას შეეძლო უნდობლობის ვოტუმი გამოეცხადებინა მინისტრთა კაბინეტის მიმართ, თუ ამას დეპუტატების ერთი მეხუთედი მოითხოვდა. საქართველოს პარლამენტის დროებითი დებულება დეპუტატებს უფლებამოსილებას ანიჭებდა, აერჩიათ პარლამენტის სპიკერი (თავმჯდომარის მოადგილე), სპიკერის ორი მოადგილე, 17 მუდმივი საპარლამენტო კომიტეტის თავმჯდომარე და საპარლამენტო მდივანი. ყველა ამ თანამდებობის პირი და საპარლამენტო ფრაქციების თავმჯდომარეები, თავიანთი პოზიციის წყალობით, შედიოდნენ საპარლამენტო კოლეგიაში. საპარლამენტო კოლეგია და სათანადო საპარლამენტო კომისია თითოეულ კანონპროექტს განიხილავდნენ. საპარლამენტო კომისიას ჰქონდა დამატებითი უფლებამოსილება – მოეთხოვა ნებისმიერი სამთავრობო დოკუმენტი და ჩაეტარებინა სამთავრობო საათი, სადაც მინისტრებს შეკითხვებს დაუსვამდნენ დეპუტატები.⁴⁸

მიუხედავად ამ გაზრდილი უფლებამოსილებისა, ახალი პარლამენტი არ იყო ეფექტიანი. საარჩევნო ბლოკები სწრაფად დაიშალა. 5 ნოემბერს, პარლამენტის გახსნის დღეს, პატრიარქმა ილია II-მ სთხოვა დეპუტატებს, არ დაეწყათ ერთმანეთში მტრების ძებნა და შეახსენა, რომ „თავისუფლება მარტო დროშების ფრიალი არ არის“.⁴⁹ მის გაფრთხილებას დიდი შედეგი არ მოჰყოლია. აფხაზეთის კრიზისი ლალატში ურთიერთბრალდებებს იწვევდა, ხოლო ეკონომიკური კრახი – პურის მარაგისა და უმუშევრობის შესახებ გამძვინვარებულ კამათს. რუსეთთან შერიგებაზე მსჯელობა ლალატის ბრალდებებში გადადიოდა, ხოლო ადგილობრივი არჩევნების გადადება დემოკრატიისათვის ხელის შემლად განიხილებოდა. კონფლიქტები აღმასრულებელ ხელისუფლებასთან არ უწყობდა ხელს „ლოიალური“ ოპოზიციის კონსოლიდირებას. ეროვნულ-დემოკრატიულ პარტიას, რომელმაც შევარდნაძე 1993 წლის დეკემბერში, დსთ-ში შესვლის შემდეგ, მიატოვა, შეეძლო ამ როლის შესრულება, მაგრამ 1994 წლის დეკემბერში ამ პარტიის სტრატეგის – გია ჭანტურიას მკვლელობამ შეასუსტა პარტიის ქმედითობა. „რადიკალური ოპოზიცია“ ეროვნული დამოუკიდებლობის პარტიის, „ქარტია 91“-ის,

მერაბ კოსტავას საზოგადოების, მონარქისტებისა და ილია ჭავჭავაძის საზოგადოების შემადგენლობით ვერ ახერხებდა კონსენსუსის მიღწევას.

პარლამენტის სისუსტეს კიდევ უფრო ამძაფრებდა პარლამენტარების გამოუცდელიობა. სპიკერი ვერ უნესებდა სანქციებს იმ დეპუტატებს, რომლებიც აცდენდნენ სხდომებს. დეპუტატების მხრიდან გაცდენების სიხშირეზე ლაპარაკის დროს ერთ-ერთი გამომსვლელი აღნიშნავდა, რომ სახეზე იყო „საპარლამენტო კრიზისი.“⁵⁰ დეპუტატების მიერ „პარტიების“ და პარტიული დისციპლინის უარყოფამ გამოიწვია ის, რომ კვორუმები არ დგებოდა და კომისიები ცუდად იყო ორგანიზებული. ქართული გაზეთი „რეზონანსი“ 1993 წლის აპრილში წერდა, რომ 222 დეპუტატიდან მხოლოდ 143 ესწრებოდა სესიებს მეტ-ნაკლები რეგულარულობით.⁵¹ დისკუსიები დაბალი დონის იყო (დეპუტატების უმალესი განათლების მიუხედავად), ხოლო საპარლამენტო პროცედურები – ხშირად იგნორირებული. ეს საქართველოს მოსახლეობას შეუძრწეველი არ დარჩენია. 1993 წლის ივნისში გამოკითხულთა თითქმის ნახევარმა დაბალი შეფასება მისცა პარლამენტის საქმიანობას.⁵² ას ორ დეპუტატს სხვა სამსახური ჰქონდა, რასაც პირდაპირ კრძალავდა კანონი პარლამენტის წევრის შესახებ (1993). ეს გასაკვირი არ იყო, თუ გავითვალისწინებთ პარლამენტარების ხელფასს, რომელიც თვეში 15000 კუპონს (\$10) შეადგენდა.

პარლამენტში არსებული ცუდი სამუშაო პირობები, რასაც აუარესებდა კვალიფიციური შტატების, გამართული ტელეფონების, საბეჭდი მანქანების, ფაქსების არარსებობა, ხელს უშლიდა საკანონმდებლო საქმიანობის პროდუქტიულობას. ყველაზე აქტიური და რეფორმისტული საპარლამენტო ფრაქციები, როგორებიც იყვნენ მწვანეთა პარტია, რესპუბლიკელები და ეროვნულ-დემოკრატები, ვერ ახერხებდნენ პარტიული დისციპლინის დამყარებას ან მნიშვნელოვანი წევრების მოზიდვას. ძნელი იყო პარტიების პროგრამების დიფერენცირება და მწვანეთა და ეროვნულ-დემოკრატების მცდელობა, ჩამოეყალიბებინათ ინტერფრაქციული ბლოკი რეფორმისტული კანონმდებლობის გასატანად, ჩაიშალა. თუმცა დაახლოებით 75 პარლამენტარისგან შემდგარი, ერთმანდატიან უბნებში არჩეული მაჟორიტარების დიდი ჯგუფი უზრუნველყოფდა პრეზიდენტ შევარდნაძისთვის საპარლამენტო უმრავლესობას უმეტეს საკითხებზე.

1992 წლის არჩევნები ღირსშესანიშნავი ნაბიჯი იყო მთავრობის ლეგიტიმურობის გზაზე. ის მნიშვნელოვან უფლებებს და იმუნიტეტს ანიჭებდა პარლამენტარებს, მაგრამ პოლიტიკური სისტემა ვერ ახერხებდა თანმიმდევრული პარტიების ან ეფექტიანი ოპოზიციის შექმნას. იგი უძლური აღმოჩნდა, რომ გამსახურდიას მომხრე ძალების ინტეგრირება მოეხდინა და მხოლოდ ეროვნული უმცირესობის რამდენიმე წარმომადგენლის ჩართვა მოახერხა უმრავლესობაში. კიტოვანის და იოსელიანის არჩევით არ შესუსტებულა მათი კავშირები კრიმინალურ სამყაროსთან, რისი იმედიც ჰქონ-

დათ, და ახალმა პარლამენტმა ვერ დაამკვიდრა სახელმწიფო, სადაც კანონის უზენაესობა გამეფდებოდა. შევარდნაძემ, გამოიყენა რა თავისი ძალაუფლება, გააძლიერა აღმასრულებელი ხელისუფლება პარლამენტის ხარჯზე.

სახელმწიფოს მეთაური და აღმასრულებელი ხელისუფლება

შევარდნაძემ პარლამენტის თავმჯდომარეობისათვის, ყოველგვარი წინააღმდეგობის გარეშე, იყარა კენჭი, როგორც მაშინ, როდესაც კომუნისტური პარტიის მეთაური იყო. ცხრა საარჩევნო უბანი არ მონაწილეობდა ბიოკონტისა და უსაფრთხოების პრობლემების გამო, მაგრამ შევარდნაძემ ხმების სარეკორდო რაოდენობა – 96% მოიპოვა, მაშინ, როცა გამსახურდიამ 1991 წელს 87% მიიღო.⁵³ ეს არანორმალური შეფარდება იმაზე მეტყველებდა, რომ ქართველები არარეალისტურ იმედებს უკავშირებდნენ შევარდნაძეს, რომელსაც სტაბილურობისა და ქვეყნის შიგნით მშვიდობის განსახიერებად აღიქვამდნენ. მას შემდეგ, რაც მან პარლამენტის თავმჯდომარის თანამდებობა მოიპოვა, პარლამენტის ახალმა წევრებმა იგი სახელმწიფოს მეთაურად აირჩიეს. შევარდნაძე ოფიციალურად მართავდა როგორც საკანონმდებლო, ისე აღმასრულებელ შტოს. ეს უჩვეულო კომბინაცია საშუალებას აძლევდა მას, პარლამენტის რეგულარული ან რიგგარეშე სხდომები მოეწვია, საკონსტიტუციო ცვლილებები შეეთავაზებინა, ბრძანებები და განკარგულებები გამოეცა, კანონპროექტი შეეტანა, კანონპროექტები (რაც მხოლოდ ერთხელ მოხდა) დაებრუნებინა, საპარლამენტო კოლეგიის საპარლამენტო დებატებსა და შეხვედრებს გასძლიოდა. პარლამენტის თანხმობით მას შეეძლო დაენიშნა და გაეთავისუფლებინა პრემიერ-მინისტრი და მინისტრები, გენერალური პროკურორი, უშიშროებისა და ინფორმაციის კომიტეტის თავმჯდომარე, ეროვნული ბანკის პრეზიდენტი. მას პარლამენტის თანხმობა ესაჭიროებოდა დიპლომატიურ თანამდებობებზე დანიშნისა და, რამდენადაც ეს პრაქტიკულად შესაძლებელი იქნებოდა, საგანგებო მდგომარეობისა და საომარი მობილიზაციის გამოცხადებლად.

პარლამენტი შევარდნაძეს, როგორც ქვეყნის მეთაურს, ექსკლუზიურ უფლებებს ანიჭებდა. იგი პასუხისმგებელი იყო საგარეო ურთიერთობებზე და პარლამენტის თანხმობის გარეშე ნიშნავდა უმაღლეს სამხედრო პერსონალს და რეგიონებში სახელმწიფოს წარმომადგენლებს (გუბერნატორებსა და მერებს). მან შექმნა საკუთარი აპარატი, რომელიც სახელმწიფო ადმინისტრაციას აკონტროლებდა. სტრუქტურულად ეს ახალი აპარატი ყოფილი კომუნისტური პარტიის ცენტრალური კომიტეტს ჰგავდა და, როგორც მისი ხელმძღვანელი ვაჟა ლორთქიფანიძე ამბობდა, შექმნილი იყო, რომ „სახელმწიფოს მეთაურს სტრატეგიულ საკითხებში დახმარებოდა“ და ახალი კანონების ზემოქმედებისათვის შეფასება მიეცა.⁵⁴ ფაქტობრივად, მას გაც-

ილებით უფრო ფართო უფლებამოსილება ჰქონდა, რადგან კაბინეტს და რეგიონულ ადმინისტრაციას აკონტროლებდა. იგი შევარდნაძეს უზრუნველყოფდა საექსპერტო ცოდნის დამოუკიდებელი წყაროთი და თანაშემწეებით, რომლებსაც შეეძლოთ საკანონმდებლო აქტების გატანისკენ მიემართათ ძალისხმევა. ამ აპარატის ყველაზე მნიშვნელოვან ორგანოებს შევარდნაძე ხელმძღვანელობდა, მათ შორის ეროვნული უშიშროებისა და თავდაცვის საბჭოებს, რომლებიც 1993 წელს შეიქმნა აფხაზეთში კრიზისის მოსაგვარებლად; ეკონომიკურ საბჭოს (რომელიც მოგვიანებით გარდაიქმნა საგანგებო ეკონომიკურ საბჭოდ); სამეცნიერო-ტექნიკურ კომისიას, რომელიც სამხედრო-სამრეწველო საკითხებს იხილავდა; და უმაღლეს მრჩეველთა საბჭოს. შევარდნაძე ხელმძღვანელობდა როგორც სახელმწიფო საკონსტიტუციო კომისიას, რომელიც ახალი კონსტიტუციის შექმნაზე იყო პასუხისმგებელი, ისე სახელმწიფოს მეთაურის საბჭოს, რომელიც საკონსულტაციო ორგანო იყო ინტელექტუალებისა და არაქართველთა წარმომადგენლების შემადგენლობით. იმ 100 ოფიციალური პირიდან, რომლებიც სახელმწიფოს მეთაურის აპარატში იყვნენ 1993 წელს, ნახევარი აკადემიკოსი იყო, ხოლო სამი მეოთხედის ასაკი 40 წელზე ნაკლები იყო. ვაჟა ლორთქიფანიძის განცხადებით, მათი მხოლოდ 8 პროცენტი იყო ყოფილი ნომენკლატურის წარმომადგენელი („აპარატიკები“), ხოლო დაახლოებით 52 პროცენტი სხვა პოლიტიკური პარტიებიდან იყვნენ.⁵⁵

შევარდნაძის ხელმძღვანელობა ძალაუფლების რეცენტრალიზაციას ასახავდა. მისი ძალაუფლება გაიზარდა 1993 წლის ივლისში და შემდეგ სექტემბერში, როდესაც პარლამენტმა მას უფლება მიანიჭა, გამოეცა კანონის ძალის მქონე ნორმატიული აქტები ეკონომიკურ სფეროში, მოენჯია და გასდლოლოდა კაბინეტის სხდომებს და პარლამენტის სანქციის გარეშე შეეცვალა მაღალი თანამდებობის პირები. 1993 წლიდან 1995 წლამდე საქართველოს პარლამენტი – აჭარის უზენაესი საბჭოს გამოკლებით, რომელიც იშვიათად იკრიბებოდა – ერთადერთი არჩეული ორგანო იყო საქართველოში. არეულობამ ქართულ კანონმდებლობაში და სუსტი კაბინეტების მთელმა წყებამ მოქმედების თავისუფლება მისცა შევარდნაძეს პოლიტიკური ურსის გატარების დროს. 1993 წლის სექტემბრიდან 1994 წლის აპრილამდე პერიოდში მას დროებით ეკავა პრემიერ-მინისტრის, შინაგან საქმეთა მინისტრის და თავდაცვის მინისტრის თანამდებობები. გუბერნატორებსაც ის ნიშნავდა, თუმცა ამის კონსტიტუციური უფლებამოსილება არ ჰქონდა. პარლამენტარების პროტესტს ძალაუფლების განაწილებასთან დაკავშირებით და მონოდებებს კაბინეტის რეფორმირებისკენ და სახელმწიფოს მეთაურის გადადგომისკენ შედეგი არ მოჰყოლია. დაპირებების და მუქარების გამოყენებით შევარდნაძე ოსტატურად ახერხებდა მინისტრების დანიშნავასთან დაკავშირებით თავისი წინააღმდეგობრივი გადანაცვლებების რეალიზებას. მისი ყველაზე დიდი გამარჯვება ამ პერიოდში იყო

პარლამენტის მხარდაჭერის მოპოვება საქართველოს დსთ-ში შესვლასთან დაკავშირებით და 1995 წელს კონსტიტუციის მიღება.

მთავრობა და ეკონომიკა

მინისტრთა კაბინეტს 1993 წლის აგვისტომდე თენგიზ სიგუა ხელმძღვანელობდა. 1992 წლის დეკემბერში, საბჭოთა მოდელზე დაყრდნობით, 19 სამინისტრო და 10 სახელმწიფო კომიტეტი შეიქმნა. პრეზიდენტი, რომელშიც პრემიერ-მინისტრი, პრემიერ-მინისტრის ოთხი მოადგილე და მთავარი სამინისტროების წარმომადგენლები შედიოდნენ, მთავრობის პოლიტიკის კოორდინირებას ახდენდა. კაბინეტს მნიშვნელოვანი უფლებამოსილება ჰქონდა, მათ შორის, ავტონომიური რესპუბლიკების მთავრობების ნებისმიერი გადაწყვეტილების შეჩერების უფლება. 1992 და 1995 წლებს შორის მთავრობის ორი რესტრუქტურულიზაცია და გადაჯგუფება მოხდა, რაც კაბინეტის უეფექტო მუშაობის გამოსწორების მცდელობა იყო. 64 წლის ოთარ ფაცაცია, უღიმამო „აპარატივის“ და ზუგდიდის ქალაქის კომბინატის ყოფილი დირექტორის, დანიშვნა მინისტრთა საბჭოს თავმჯდომარედ დათმობა იყო მეგრელების მიმართ, რამაც ძირი გამოუთხარა ეკონომიკურ რეფორმას. სიტყვაძუნნი ფაცაცია დროს მინისტრთა კაბინეტი სრული შემადგენლობით იშვიათად იკრიბებოდა. მაკროეკონომიკური სტაბილიზაციის პროგრამამ, რომელიც 1993 წლის თებერვალში გამოქვეყნდა, არ იმუშავა, რადგან მინისტრებმა ვერ წარმოადგინეს კონკრეტული გეგმები. ფაცაციამ უარი თქვა საწარმოთა ფართომასშტაბიან პრივატიზებაზე და კურსი ჩაის, საკვები პროდუქტების გადამუშავების, ელექტროენერჯის და სხვა სტრატეგიული მიმართულებების სახელმწიფო მონოპოლიებზე აიღო.⁵⁶ სოფლის მეურნეობის მინისტრი მის მთავრობაში, ზურაბ გეგეჭკორი, ამტკიცებდა, რომ მინის პრივატიზება უცხო იყო ქართული კულტურისთვის.⁵⁷

სასწრაფოდ უნდა ჩატარებულიყო ეკონომიკური რეფორმა, მათ შორის შემცირებულიყო სახელმწიფო სუბსიდიები, მომხდარიყო მონეტარული სისტემის სტაბილიზება, მცირე და საშუალო საწარმოების პრივატიზება, საგადასახადო სტრუქტურის და საბანკო სისტემის რეფორმა, დემონოპოლიზაცია და უზრუნველყოფილიყო უსაფრთხოება მზარდი სილატაკის პრობებში. მომდევნო სამი წლის განმავლობაში გარკვეული ცვლილებები მოხდა. 1992 წელს გამოცხადდა ფასების ლიბერალიზაცია, რაც არ შეეხო პურის, ელექტროენერჯის, ბუნებრივი გაზის და სამოქალაქო ტრანსპორტის ფასებს, მოიხსნა შეზღუდვები იმპორტზე, გაუქმდა ბარიერები სასაქონლო ბაზარზე მონაწილეობისთვის, შემოღებულ იქნა ახალი საგადასახადო სტრუქტურა, ხოლო ბრუნვაზე არსებული საბჭოთა გადასახადი 1993 წელს დამატებული ღირებულების გადასახადით (დღგ) შეიცვალა. შემოღებულ იქნა საჯარიმო

სანქციები გადასახადების გადახდისთვის თავის არიდების გამო.⁵⁸ 1993 წლის აპრილში საქართველოში ახალი ფულის ერთეული – „კუპონი“ შემოიღეს, რომ რუსულ რუბლზე აღარ ყოფილიყვნენ დამოკიდებული (ქართველ მუშა-მოსამსახურეებს 6-8 თვის განმავლობაში არ ჰქონდათ მიღებული ხელფასები რუბლის დეფიციტის გამო) და დამოუკიდებელი ფინანსური კონტროლი დაენსებინათ. 1994 წელს თანამდებობებზე სამი რეფორმატორი დაინიშნა – ლადო პაპავა ეკონომიკის მინისტრად, თემურ ბასილია პრეზიდენტის მრჩევლად ეკონომიკური რეფორმების განხრით და ნოდარ ჯავახიშვილი ეროვნული ბანკის პრეზიდენტად. ამის შედეგად ისეთი პოლიტიკის გატარება დაიწყო, რომელსაც 1995 წლისათვის კონტროლირებადი ჰიპერიფლაცია და სასიცოცხლო მნიშვნელობის მქონე სავალუტო რეფორმის გატარება მოჰყვა.

პრივატიზაცია 1992 წელს დაიწყო ურბანული საცხოვრებელი სახლებით და მიწით; თითოეულ ფერმერს 1.25 ჰექტარი სახნავ-სათესი მიწა თუ 5 ჰექტარი საძოვარი გამოუყვეს. 1994 წლისათვის სასოფლო-სამეურნეო მიწის დაახლოებით 20 პროცენტი პრივატიზებული იყო, თუმცა მის მეპატრონეებს არ ჰქონდათ მიწის გაყიდვის უფლება. პრივატიზაცია აუქციონებითა და ვაუჩერების დარიგების გზით ხორციელდებოდა. 1994 წლის სექტემბრიდან მოქალაქეები თითო-თითო ვაუჩერს იღებდნენ, რომლის ღირებულებაც 60 000 კუპონი (დაახლოებით 30 აშშ დოლარი) იყო. მათ შეეძლოთ ვაუჩერი საპრივატიზაციო აუქციონზე გამოეყენებინათ.⁵⁹ 1994 წლის ბოლოსთვის მცირე საწარმოების თითქმის ერთი მესამედი – მაღაზიები, კაფეები, გამომცემლობები პრივატიზებულ იქნა. საშუალო და დიდი საწარმოები, ხშირად გადაკეთებული სააქციო საზოგადოებებად, მაინც სახელმწიფოს მიერ კონტროლირებად და სუბსიდირებულ საწარმოებად რჩებოდა. საბანკო რეფორმა 1991 წელს დაიწყო საქართველოს ეროვნული ბანკის შექმნით; 1994 წელს დაიწყო ბანკების პრივატიზება და შეიქმნა მარეგულირებელი სისტემა, რომელსაც უნდა ეკონტროლებინა სოკოებივით მომრავლებული კომერციული ბანკები. 1991 წლიდან 1994 წლამდე კერძო ბანკების რაოდენობა 14-დან 270-მდე გაიზარდა. მაგრამ, კაპიტალიზაციის და ლიცენზირების სტანდარტების გამკაცრებასთან ერთად, 1995 წლის პირველ ცხრა თვეში 90 ბანკი დაიხურა.⁶⁰ პრივატიზაცია განათლებასა და ჯანდაცვასაც შეეხო. 1991-დან 1993 წლამდე პერიოდში 300 კერძო სასწავლო დაწესებულება შეიქმნა.⁶¹ მთავრობა აცნობიერებდა, რომ საჯარო სექტორის მოსამსახურეთა რაოდენობა 30-40%-ით შემცირდებოდა (გაუქმდებოდა 250 000 სამუშაო ადგილი სახელმწიფო სამსახურში) და შეიქმნა უმუშევართა ფონდი და უმუშევრობის დაზღვევა.

ამ რეფორმების უმრავლესობას დიდი შედეგი არ მოჰყოლია. მათ განხორციელებას ხელი შეუშალა ომმა და გადახდის უუნარო გაკოტრებულმა სახელმწიფო ინსტიტუტებმა. 1990-დან 1994 წლამდე პერიოდში მთლიანი ეროვნული პროდუქტის (მეკ) მოცულობა ხუთჯერ შემცირდა და ეკონომიკური საქმიანობის დონე 1960-იანი წლების დონემდე დაეცა. წარმოების

კრაზი, სუსტი ეკონომიკური მმართველობა და სამხედრო საჭიროებები ბიუჯეტის მასიურ დეფიციტს იწვევდა. მაშინაც კი, როდესაც შემოსავლების აკრეფა ხერხდებოდა, ეს საკმარისი არ იყო ხარჯების დასაფარად. მაგალითად, 1994 წლის პირველი ხუთი თვის განმავლობაში ბიუჯეტის დეფიციტი შემოსავლების 45.3% იყო.⁶² ეროვნული ბანკის მეტისმეტად ლიბერალური მონეტარული პოლიტიკა ფარავდა ფისკალურ დეფიციტს (უცხოურ გრანტებთან და ფულად ჰუმანიტარულ დახმარებასთან ერთად), მაგრამ მილიარდობით კუპონის ემისიით და არაუზრუნველყოფილი კრედიტებით მონეტარულ სისტემას ძირი გამოეთხარა. გაჩნდნენ მყისიერად გამდიდრებული მენარმეები, რამაც მოსახლეობის მხრიდან რეფორმების მხარდაჭერაც შეასუსტა.⁶³ შემოღებიდან ორი თვის თავზე კუპონი გაუფასურდა. როგორც ეს 1993 წლის ივნისში ჩატარებული შემონმებით დადგინდა, 27 პროდუქტისგან შემდგარი სამომხმარებლო კალათიდან 60%-ის, მათ შორის, ფქვილის, შაქრის და ხორცის, შეძენა მხოლოდ რუბლებზე და დოლარებზე შეიძლებოდა.⁶⁴ კუპონის დოლართან შეფარდება 1993 წლის გაზაფხულზე იყო 1:2 400 000 (არაოფიციალურად 1:5 300 000), რაც ძალიან აძვირებდა ცხოვრების დონეს მათთვისაც კი, ვინც ხელფასს დოლარში იღებდა.⁶⁵ საქართველოს ეროვნული ვალუტა მოკვდა, მიუხედავად იმისა, რომ კანონის ძალით ის ერთადერთი ოფიციალური ფულადი ერთეული იყო.

რიგი კვების პროდუქტებზე თბილისში, 1995 წელი.

ვერც პრივატიზაციამ და ვერც ახალმა საგადასახადო კანონებმა ვერ გაზარდეს შემოსავლები. ვაუჩერები შავ ბაზარზე გაიყიდა და როდესაც 1995 წლის ივნისში 25 კომპანიისთვის პირველი საჯარო აუქციონი გაიმართა, აღმოჩნდა, რომ აქციების უმეტესობა უკვე გაყიდული იყო. პრივატიზაციის პროცესის დასასრულისთვის გამოშვებული აქციების მხოლოდ 7 პროცენტი იქნა ნამდვილად შესყიდული.⁶⁶ პრივატიზაცია, რომელსაც სახელმწიფო ქონების მართვის სამინისტრო უძღვებოდა, გასაიდუმლოებული იყო და შეღავათიან კრედიტებს ითვალისწინებდა. მაგალითად, ვარკეთილის საკონსერვო ქარხანა 900 აშშ დოლარად გაიყიდა, რაც მისი ღირებულების მხოლოდ უმცირესი ნაწილი იყო.⁶⁷ ქონების ახალი პატრონები, ძირითადად, რანტიეები იყვნენ და არა ბიზნეს-ინვესტორები, რომელთა მოზიდვისთვისაც იყო გამიზნული რეფორმა. სიტუაციას კიდევ უფრო ამძაფრებდა ახალი საგადასახადო სისტემა, რომლის სირთულე და საგადასახადო ინსპექტორების მხრიდან მანიპულირების შესაძლებლობები თითქმის ყველა ბიზნესს უბიძგებდა უკანონობისკენ. 1995 წელს საქართველოს ერთ-ერთი ყველაზე დაბალი მაჩვენებელი ჰქონდა მსოფლიოში გადასახადებისა და მშპ-ს შეფარდების კუთხით (5 პროცენტი), ხოლო შავ ბაზარზე მოდიოდა რეალური მეპ-ის 70-80 პროცენტი.⁶⁸ საქართველოს უცხოური ვალი 1.5 მილიარდი აშშ დოლარი იყო (თითო სულზე 300 აშშ დოლარი), რომელიც ძირითადად ენერგომატარებლების მომწოდებლებზე მოდიოდა, როგორც იყო მაგალითად, თურქმენეთი. სტრუქტურულ ცვლილებებს განათლებაში, დასაქმების პოლიტიკასა და სოციალურ უზრუნველყოფაში ასევე უარყოფითი შედეგები მოჰყვა. კერძო განათლება უკონტროლო და მნიშვნელოვანწილად ულიცენზიო კომერციულ დაწესებულებად იქცა, ხოლო უმუშევრობის შემწეობა იმდენად უმნიშვნელო იყო, ინფლაცია კი იმდენად სწრაფი, რომ ცოტა ვინმე თუ დარეგისტრირდა მის მისაღებად. 1994 წელს 77 000 რეგისტრირებული უმუშევარი იყო, მაგრამ მათი რიცხვი ფაქტობრივად 841 000-ს აღწევდა.⁶⁹ უცხოური ინვესტიცია მინიმალური იყო. 1992 წლისათვის 271 რეგისტრირებული ერთობლივი საწარმოდან მხოლოდ 37 ფუნქციონირებდა და მათგან პირველ ოთხ საწარმოზე მთლიანი წარმოებისა და მომსახურების 93 პროცენტი მოდიოდა.⁷⁰

ამ ქაოსს ბევრი არაეკონომიკური ფაქტორი უწყობდა ხელს – ომი (რომელმაც გადაკეტა საგაყრო გზები და ახალისებდა საბოტაჟის ფაქტებს გაზისა და ნავთობის მილგაყვანილობებზე), 250,000 გალატაკებული დევნილი, კვალიფიციური ახალგაზრდების მიგრაცია, კრიმინალის ზრდა და ინსტიტუციური ვაკუუმი, რომელიც ნაკლებად კვალიფიციური მენეჯერებით და პოლარიზებული კაბინეტით ხასიათდებოდა. ეროვნული ბანკის შეღავათიანი კრედიტების დამანგრეველი პოლიტიკა შევარდნაძის მიერ 1994 წლის გაზაფხულამდე იყო დაშვებული. მოსახლეობის უმეტესობის ცხოვრებაში ჩვეულებრივი ამბავი იყო ნორმირებული პურის და ბენზინის გრძელი

რიგები, გაუტყემელი ხელფასები და პენსიები, ხელმიუწვდომელი მედიცინა, ავადმყოფი ბავშვები, დახურული სკოლები და საშიში ქუჩები. 1994 წლის შემოდგომაზე ოფიციალური ხელფასი 1 მილიონ კუპონს შეადგენდა (41 ცენტი), რაც პურის საყიდლად და ტრანსპორტისთვისაც კი არ იყო საკმარისი (1 კგ პური 100 000 კუპონი ღირდა). 1995 წლის გაზაფხულზე სიღატაკის ოფიციალური ზღვარი 90 მილიონი კუპონით განისაზღვრებოდა (69 აშშ დოლარი). სახელმწიფო რეგულირებადი ეკონომიკა დაიშალა, რამაც საქართველოს მოქალაქეები იმაზე დააფიქრა, ჰყავდათ თუ არა მთავრობა, როგორც ასეთი. როგორც 1994 წლის სექტემბერში ერთი გაზეთი წერდა: „აქედან სერიოზულ სოციალურ კატაკლიზმამდე მხოლოდ ერთი ნაბიჯია.“⁷¹

ომი და სამხედროები

1992-1995 წლებში ქართველების ურთიერთობა ეროვნულ უმცირესობებთან კრიზისს განიცდიდა. 1992 წლის მაისში სამხრეთ ოსეთმა დამოუკიდებლობა გამოაცხადა. სამხრეთ ოსეთის ლიდერები ქართველებს ადანაშაულებდნენ „გენოციდში“, რომელიც მიზნად ისახავდა მათი ხალხის „გადაშენების პირას“ მიყვანას.⁷² 1992 წლის ივნისში შევარდნაძემ ორმხრივ ხელშეკრულებას მოაწერა ხელი რუსეთის ფედერაციასთან შავი ზღვის რუსულ კურორტ დაგომისში, რათა ბოლო მოეღო სისხლისღვრისთვის. ეს დოკუმენტი სოჭის ხელშეკრულების სახელით არის ცნობილი. იგი ითვალისწინებდა სამხრეთ ოსეთში ცეცხლის საყოველთაო შეწყვეტას, დემილიტარიზაციის გეგმას და ოთხმხრივი საკონტროლო კომისიის შექმნას ყველა მხარის მონაწილეობით (რუსეთი, საქართველო, სამხრეთ და ჩრდილოეთ ოსეთი), აგრეთვე სამხრეთ ერთობლივ სამშვიდობო ძალებს კონფლიქტის შემდგომი განვითარების აღსაკვეთად.⁷³ მაგრამ კონფლიქტი მოუგვარებელი რჩებოდა, მიუხედავად იმისა, რომ არსებობდა დევნილთა დაბრუნების შესახებ ოქმები, ინფრასტრუქტურის გარდაქმნაში თანამშრომლობისა და ინვესტიციების მოზიდვის დაპირებები, ტარდებოდა შეხვედრები შევარდნაძესა და მის კოლეგებს შორის სამხრეთ ოსეთიდან. ამას სტიმულს აძლევდა რუსეთის უმაღლესი საბჭოს მიერ სამხრეთ ოსეთის მხარდასაჭერად მიღებული დეკლარაციები და ქართველთა ისტერიული რეაქციები.

კიდევ უფრო მეტი საფრთხის შემცველი იყო საომარი მოქმედებები დასავლეთ საქართველოში, რომელსაც 1993 წელს კვლავაც გამსახურდიას მომხრეები აკონტროლებდნენ, და აფხაზეთში, რომელსაც ვლადისლავ არძინბას ადმინისტრაცია მართავდა. 1991 წლის ივნისში აფხაზი მმართველები ორეროვან აფხაზურ რესპუბლიკაზე შეთანხმდნენ, სადაც წამყვან თანამედრობებს ეთნიკური კვოტების მიხედვით დაიკავებდნენ. ნებისმიერ საკონსტიტუციო ან საკანონმდებლო ცვლილებაზე საჭირო იყო როგორც

ქართველი, ისე აფხაზი დეპუტატების თანხმობა. მაგრამ მას შემდეგ, რაც საქართველო სამოქალაქო ომში გაეხვია, აღნიშნულმა ხელშეკრულებამ ძალა დაკარგა. აფხაზეთში ოფიციალურად რეგისტრირებული არასამთავრობო ორგანიზაციის „სლავური სახლის“ და სოხუმის ინტერნაციონალისტების საზოგადოების მიერ ნაქეზებულმა აფხაზმა ლიდერებმა არ გაუშვეს ხელიდან შესაძლებლობა და დამოუკიდებელი სახელმწიფო გამოაცხადეს. 1991 წლის დეკემბერში აფხაზეთის უმაღლესმა საბჭომ კონტროლი დაამყარა ადგილობრივ სამხედრო შენაერთებზე, ხოლო 1992 წლის მარტში ვლადისლავ არძინბამ ხელი მოაწერა დეკრეტს, რომლის თანახმად სამხედრო სამსახურს რესპუბლიკაში გაივლიდნენ. ივნისში ახლად შექმნილმა აფხაზურმა გვარდიაშვილებმა შეიარაღებული ძალები დაიკავეს და ქართველის ნაცვლად აფხაზი შინაგან საქმეთა მინისტრი დანიშნა. 23 ივლისს აფხაზეთის უმაღლესმა საბჭომ ყოფილი საბჭოთა აფხაზეთის 1925 წლის კონსტიტუცია მიიღო. კონსტიტუციის ეს პროექტი, რომელიც არასდროს ყოფილა რატიფიცირებული საბჭოთა პერიოდში, აფხაზეთს ცნობდა „სუვერენულ“ საბჭოთა რესპუბლიკად, რომელსაც საქართველოსთან საგანგებო სახელშეკრულებო ურთიერთობა ჰქონდა. აფხაზეთის უმაღლესი საბჭოს ქართველმა დეპუტატებმა პროტესტის ნიშნად ბოიკოტი გამოუცხადეს მის შემდგომ სხდომებს, ხოლო საქართველოს სახელმწიფო საბჭომ 25 ივლისს გააუქმა აფხაზური გადაწყვეტილება.⁷⁴

1992 წლის 13 აგვისტოს თენგიზ კიტოვანი, რომელიც მაისში თავდაცვის მინისტრად დანიშნა, დასავლეთ საქართველოსკენ გაუძღვა ჯარებს რკინიგზის სოჭი-ენგურის მონაკვეთის დასაცავად, ქართული მთავრობის მძევლად აყვანილი წევრების გასათავისუფლებლად და ადგილობრივი მოსახლეობის უსაფრთხოების უზრუნველსაყოფად. ივლისში გამსახურდიას მომხრეებმა სახელმწიფო საბჭოს თორმეტი წარმომადგენელი გაიტაცეს, მათ შორის, შინაგან საქმეთა მინისტრი და მისი მოადგილე და შევარდნაძის მრჩეველი ეროვნული უშიშროების საკითხებში. მაგრამ დასავლეთ საქართველოში გარეგნობის ნაცვლად, კიტოვანი აფხაზეთის დედაქალაქ სოხუმისკენ წავიდა, ზურგსუკან კი ნგრევა და მტრები დატოვა. მთავრობის აფხაზი წევრები ჩრდილოეთში, გუდაუთაში გაიტყვნენ მას შემდეგ, რაც კიტოვანმა აფხაზეთის უმაღლესი საბჭოს წინ დააყენა თავისი ჯარები. ვინ მისცა კიტოვანს სოხუმის დაკავების ბრძანება, გაურკვეველია. შესაძლოა, ეს კიტოვანის პირადი საომარი ხრიკი იყო, რათა ხელი შეეშალა საქართველოში ოქტომბრის არჩევნების ჩატარებისთვის. ეს არჩევნები ისეთი სამხედრო ლიდერების მარგინალიზებას მოახდენდა, როგორც კიტოვანი იყო.⁷⁵ შევარდნაძის განცხადებით, მან გააფრთხილა არძინბა, რომ ქართველთა სამხედრო ინტერვენცია მხოლოდ სარკინიგზო სისტემაში წესრიგის დამყარებას ისახავდა მიზნად და სოხუმში შესვლა არ მოხდებოდა. სახელმწიფო საბჭოს 10 აგვისტოს დადგენილება ადასტურებს შევარდნაძის ვერ-

სიას.⁷⁶ თენგიზ სიგუა, შევარდნაძის პრემიერ-მინისტრი იმ პერიოდში, ამის საპირისპიროდ აცხადებს, რომ სახელმწიფოს მეთაურმა გასცა ბრძანებები აფხაზეთის „ოკუპაციის“ შესახებ და რომ კიტოვანისთვის სოხუმში შესვლის აკრძალვა უაზრობა იყო, რადგან არ არსებობდა სხვა გზა, რომელსაც შეეძლო ქართული ჯარები გუდაუთის ჩრდილოეთით წაეყვანა.⁷⁷ რა ბრძანებაც არ უნდა ყოფილიყო და ვისაც არ უნდა გაეცა ის, 14 აგვისტოს აფხაზეთმა გვარდიამ შეუტია ქართულ ჯარს, რომელიც სოხუმისკენ მიიწვედა. აფხაზეთის უმაღლესი საბჭოს პრეზიდიუმმა დაგმო აფხაზი ხალხის „უსაზღვრო ტერორი და ფიზიკური განადგურება“ და რესპუბლიკის დასაცავად „სამამულო ომისკენ“ მოუწოდა. მან რესპუბლიკის ზრდასრული მამაკაცების დაუყოვნებელი მობილიზაცია გამოაცხადა.⁷⁸

აფხაზები მარტო არ იბრძოდნენ. მათ შეუერთდნენ კაზაკების შენაერთები, თურქეთის და სირიის მკვიდრი აფხაზური დიასპორის წარმომადგენლები და კავკასიის მთიელ ხალხთა კონფედერაციის წარმომადგენლები, რომელიც 1989 წელს შეიქმნა და დედაქალაქად სოხუმი გამოაცხადა.⁷⁹ აფხაზები თვითგამორკვევაზე ოცნებობდნენ, მაგრამ აფხაზ ლიდერებთან (და მოლდოვასა და უკრაინაში [ყირიმში] არსებულ სხვა პრორუსულ სეპარატისტულ მოძრაობებთან ალიანსში) მყოფი რუსი პოლიტიკოსები და სამხედრო ოფიცრები აფხაზეთის დამოუკიდებლობაზე ორიენტირებული კი არ იყვნენ, არამედ საქართველოსა და შევარდნაძის განადგურება სურდათ. „სლავური სახლი“ და კონსერვატიული „სოიუზი“ (კავშირი), რომელსაც ფილიალი სოხუმში ჰქონდა, გარკვეული იდეოლოგიის მატარებლები იყვნენ, რომელიც რუსული იმპერიული ძლიერების შენარჩუნებისთვის ბრძოლას ითვალისწინებდა. ისინი რუსეთის ანტიქართული პოლიტიკის სასიცოცხლო არხებს წარმოადგენდნენ აფხაზეთში.⁸⁰ მათ ხოტბას ასხამდა ვლადიმერ ჟირინოვსკის ლიბერალურ-დემოკრატიული პარტია, რუსული პატრიოტული გაზეთი „დენ“ (დღე), ვიცე-პრეზიდენტი ალექსეი რუცკოი და რუსეთის პარლამენტის სპიკერი რუსლან ხასბულატოვი, რომლებიც ყველაზე გააფთრებით იცავდნენ აფხაზთა საქმეს.⁸¹ რუსეთის მხარდაჭერას პრაქტიკული მიზეზებიც ჰქონდა – მას სამხრეთში უსაფრთხოებასთან დაკავშირებული ინტერესები ამოძრავებდა (განსაკუთრებით კი, შავი ზღვის სანაპიროს მნიშვნელოვანი მონაკვეთის დაკარგვა აღელვებდა); გარდა ამისა, კაზაკები და რუსი დაქირავებული მეზობლები, რომლებიც აფხაზების მხარეს ომობდნენ, იარაღით ვაჭრობას ეწეოდნენ, რაც ძალიან სარფიანი საქმე იყო.⁸²

ეს ომი არ იყო მხოლოდ რუსული პოლიტიკის გამოხატულება, რომელიც საქართველოს სახელმწიფოს დასუსტებისკენაა მიმართული, როგორც ამას შევარდნაძე ამტკიცებდა. საკუთარი მოსაზრება აფხაზებსაც ჰქონდათ. არძინბას კიდევაც რომ არ გამოეცხადებინა ეს ომი აფხაზეთის გადასარჩენ ომად, აფხაზებს მაინც ჰქონდათ საფუძველი – ქართველთა ჰეგემონიის

შიში. უბრალო აფხაზებისთვის მრავლისმეტყველი იყო 1990-დან 1992 წლამდე პერიოდში სამხრეთ ოსეთის მაგალითი. აფხაზმა ისტორიკოსმა სტანისლავ ლაკობამ თავის წიგნს უწოდა „საქართველოს 100 წლიანი ომი აფხაზეთის წინააღმდეგ.“ ბევრი აფხაზისათვის ეს სულაც არ იყო გადაჭარბება.⁸³ ანტიქართული განწყობების გავლივება გაადვილდა ომის მიმდინარეობის კვალობაზე, როდესაც ადამიანები ოჯახის წევრებს კარგავდნენ. თუმცა ეს ომი სავსებით მოსალოდნელი და პროვოცირებული იყო ორივე მხარის ელიტის მიერ; ეს არ იყო ეთნიკური ომი, რომელიც ქვემოდან დაიწყო. ომის პირველ თვეებში ადგილობრივი სოფლების ქართველი და აფხაზი მკვიდრები შეთანხმდნენ, რომ რაც არ უნდა გაეკეთებინათ გარეშეებს და რაც არ უნდა ეთქვათ პოლიტიკოსებს, ისინი ერთმანეთს არ დაესხმოდნენ თავს.⁸⁴

ომი 13 თვე გაგრძელდა და მას ორივე მხრიდან სისხლიანი დანაშაულები მოჰყვა. რვა ათასი ადამიანი დაიღუპა და 18 000 დაიჭრა.⁸⁵ ხელშეკრულებები, რომლებიც რუსეთის, ეუთოს და გაეროს შუამდგომლობით იდებოდა, სისტემატურად ირღვეოდა. ცეცხლის შეწყვეტის შესახებ ბოლო ხელშეკრულება, რომელიც 1993 წლის 27 ივლისს დაიდო სოჭში რუსეთის შუამდგომლობით და რომლის განხორციელების გარანტიაც რუსეთი გამოდიოდა, აფხაზურმა მხარემ 16 სექტემბერს დაარღვია, ცხადია, რუსეთის ჩუმი თანხმობით. 11 დღიანი ბრძოლის შემდეგ ქართველთა მიერ დაკავებული სოხუმი დაეცა და 250 000-მა ეთნიკურმა ქართველმა აფხაზეთი დატოვა. მაგრამ ტრაგედია საერთო იყო აფხაზეთის მკვიდრი ყველა ხალხისთვის: დაახლოებით 30,000-40,000 აფხაზი, რუსი, ბერძენი და სომეხი იძულებული გახდა, დაეტოვებინათ თავისი სახლი საომარ ზონაში. დღესდღეობით (2012 წლისათვის) აფხაზთა ფაქტობრივი რაოდენობა აფხაზეთში უცნობია. საერთაშორისო შეფასებებით მთლიანი მოსახლეობა (ბერძენების, სომეხების, რუსების, ქართველების და სხვ. ჩათვლით) 195,000-დან 200,000-დღა, რაც გაცილებით ნაკლებია 1989 წელს რეგისტრირებულ ნახევარმილიონიან მოსახლეობაზე. აღნიშნული რიცხვიდან აფხაზები დაახლოებით 65,000-80,000 არიან, ქართული წყაროებით მათი რიცხვი 40-50,000-ია, ხოლო აფხაზების მიერ 2003 წელს ჩატარებული (ალბათ არაზუსტად) აღწერით 94,597 აფხაზია აღრიცხული.⁸⁶

გამსახურდიამ სცადა, ომი გამოეყენებინა და ძალაუფლების რესტავრაციაზე თავისი პრეტენზიები წამოეყენებინა. ამის შედეგი იყო სამოქალაქო ომი, რომელიც 1993 წლის ნოემბერში გამსახურდიას მარცხით დამთავრდა, მაგრამ მხოლოდ რუსეთის ჩარევის წყალობით, ამჯერად შევარდნაძის მხარდასაჭერად. რუსეთის მიერ „დათრგუნული“ საქართველო, როგორც ეს შევარდნაძემ თქვა, იძულებული გახდა, 1993 წლის ოქტომბერში დსთ-ში შესულიყო და ხელი მოეწერა სამხედრო ხელშეკრულებებისთვის.⁸⁷ რუსულ ჯარებს აღარ მოეთხოვებოდათ, დაეტოვებინათ ქვეყანა 1995 წლის ბო-

ლოსთვის ან გადაეცათ საქართველოსთვის პორტები, როგორც ეს 1993 წლის მაისის შეთანხმებით იყო გათვალისწინებული. ამის ნაცვლად რუსეთი ინარჩუნებდა სამ სამხედრო ბაზას (მოგვიანებით მათი რიცხვი ხუთამდე გაიზარდა) და შეეძლო გამოეყენებინა საქართველოს პორტები და პოლიგონები. რუსი მესაზღვრეები ეხმარებოდნენ საქართველოს 2 000 კმ-ზე მეტი ხმელეთის და 320 კმ-ზე მეტი საზღვაო საზღვრის პატრულირებაში. ქვეყნიდან მათი გასვლის თარიღი აღარ იყო დაწესებული. თბილისის პოლიციის უფროსმა დახმარებაც კი სთხოვა რუსულ ჯარს კრიმინალის წინააღმდეგ ბრძოლაში.⁸⁸ დსთ-ში შესვლით შეეარდნაძემ პოლიტიკური მხარდაჭერა დაკარგა, მათ შორის, ეროვნულ-დემოკრატიული პარტიისა, რომელმაც კაბინეტი დატოვა. ხელშეკრულებები, რომელთაგან ბევრი არ იყო რატიფიცირებული არც რუსული და არც ქართული პარლამენტების მიერ, სერიოზულად უთხრიდა ძირს საქართველოს სუვერენიტეტს.⁸⁹ 1995 წელს შეიქმნა რუსული ჯარების ჯგუფი ამიერკავკასიაში (Группа российских войск в Закавказье – ГРВЗ) და ქვეყანაში 20 000-იანი რუსული შენაერთი განთავსდა.

ომმა მოსპო საქართველოში „ნორმალური“ პოლიტიკა. ეროვნული უსაფრთხოების პრინციპი აძლიერებდა ძალოვან სამინისტროებს. მორიგებები და პოლიტიკური კომპრომისი „პრინციპს“ და ქვეყნის თავდაცვას ემსხვერპლა. პარლამენტის პოპულისტური გადაწყვეტილებები და დემაგოგიური რიტორიკა ხელს უშლიდა საპარლამენტო პროცედურის განვითარებასა და პარტიებს შორის თანამშრომლობას. ეკონომიკურ და სოციალურ კანონებს ნაკლებად იღებდნენ და სამოქალაქო თავისუფლებებს ზღუდავდნენ. 1993 წლის სექტემბერში გამოცხადებული საგანგებო მდგომარეობის დროს იყო ცენზურა და პოლიციის მხრიდან უზრუნველყოფის დაშინება, ხოლო 1993 წლის ოქტომბერში შეიქმნა ახალი, უფრო ძლიერი უშიშროების სამინისტრო.⁹⁰ რუსეთთან ნორმალური პოლიტიკური და სავაჭრო ურთიერთობები შეუძლებელი იყო. 1992-დან 1995 წლამდე საქართველო და რუსეთი პერმანენტული კრიზისის მდგომარეობაში იყვნენ და ვერ აღწევდნენ შეთანხმებას აფხაზეთში რუსი მშვიდობისმყოფელების როლთან და ქართველი დევნილების დაბრუნებასთან დაკავშირებით.

დევნილების ნაკადი აფხაზეთიდან და სამხრეთ ოსეთიდან მძიმე ტვირთად დაანვა ქვეყნის ბიუჯეტს და საქართველოს ქალაქებს, რომლებიც იძულებული გახდნენ, დაეხმარებინათ ისინი. დანაშაული და უმუშევრობა კიდევ უფრო გაიზარდა, როდესაც თბილისის ქუჩებს ჯარისკაცები მოედნენ, რომლებიც სამსახურს ვერ შოულობდნენ და სამოქალაქო ცხოვრებაზე გადართვას ვერ ახერხებდნენ. საქართველოს თავდაცვის სამინისტროს მონაცემებით, „მოსახლეობაში 25 000 ავტომატური ცეცხლსასროლი იარაღი იყო,“ და საქართველოში შექმნილ სიტუაციას თბილისის მერმა კოტე გაბაშვილმა (1992 წლის თებერვალი – 1993 წლის ოქტომბერი) საქართველოს

„ვიეტნამის სინდრომი“ უნდა.⁹¹ შეიარაღებული თავდასხმები და ყაჩაღობა კიდევ უფრო გაამძაფრა სამოქალაქო მმართველობაზე გადასვლის გაჭიანურებამ. სახელმწიფოსათვის ყველაზე სერიოზული საფრთხეს ისედაც სუსტი არმიის კიდევ უფრო დასუსტება წარმოადგენდა. ქართველები მასობრივად არიდებდნენ თავს სამხედრო სამსახურს. მწირი რესურსების მქონე ქართველი სამხედროები, რომლებსაც ერთნაირი ფორმებიც კი არ გააჩნდათ, ნარკოტიკების მომხმარებლების რეპუტაცია ჰქონდათ და თავიანთ რიგებში ძალადობით გამოირჩეოდნენ, ისინი ვერ იქცნენ ეროვნული ერთიანობისა და სახელმწიფოს ერთგულების პოპულარულ სიმბოლოდ.⁹² პარლამენტმა მხოლოდ 1996 წელს მოიფიქრა, შემოეღო „არმიის დღე“ (30 აპრილი).

სამოქალაქო-სამხედრო ურთიერთობები

ომით გამოწვეული ერთ-ერთი ყველაზე სერიოზული პრობლემა იყო სამხედროებზე სამოქალაქო კონტროლის დამყარება. 1992 წლის ოქტომბრის არჩევნებში გამარჯვების შემდეგ შევარდნაძე შეიარაღებული ძალების მთავარსარდალი გახდა. იმისათვის, რომ მისი მმართველობა ეფექტიანი ყოფილიყო, საჭირო იყო შეიარაღებული ფორმირებების დამორჩილება. მისი პირველი ნაბიჯი გახდა ეროვნული უსაფრთხოებისა და თავდაცვის საბჭოს შექმნა, რომლის ფარგლებშიც შეიარაღებული ფორმირებების მეთაურები რჩებოდნენ საბჭოს თავმჯდომარის მოადგილეებად, მაგრამ ვეტოს უფლების გარეშე. მასში შევიდნენ, აგრეთვე, შევარდნაძის სამოქალაქო თანამშენებელი და პროფესიონალი ოფიცრები. თენგიზ კიტოვანისა და თავდაცვის სამინისტროს გვერდის ავლით შეიქმნა ალტერნატიული სამხედრო სტრუქტურები. დაარსდა სამხედრო კონსულტანტების ჯგუფი, რომელსაც მეთვალყურეობა უნდა გაენია სამხედრო საკითხებთან დაკავშირებული სამინისტროებისთვის და გაეკონტროლებინა ეროვნული უსაფრთხოებისა და თავდაცვის საბჭოს გადაწყვეტილებების შესრულება. სამოქალაქო პირებით დაკომპლექტდა ეროვნული თავდაცვის ფონდი, რომელიც თავდაცვის საკითხების დამოუკიდებელ კომპეტენტურ წყაროს წარმოადგენდა; თავდაცვის სამინისტროსგან ავტონომია მიენიჭათ საზღვრის დაცვის დეპარტამენტს, რომელიც შინაგან საქმეთა სამინისტროს საგანგებო ფორმირება იყო, და სამხედრო პროკურატურას. შევარდნაძემ პოლკოვნიკი ვლადიმერ ჩიქოვანი დანიშნა თავის პირად მრჩეულად სამხედრო საკითხებში, რომელიც დამოუკიდებელი იყო როგორც კიტოვანის, ასევე იოსელიანისაგან.⁹³

შევარდნაძის მეორე პრიორიტეტი იყო შეიარაღებული ძალების პროფესიონალური დონის უზრუნველყოფა. მოხდა კიტოვანის ეროვნული გვარდიის ინტეგრირება რეგულარულ არმიაში სწრაფი რეაგირების ძალების სახით, თუმცა ის ავტონომიას ინარჩუნებდა. 1993 წელს მიიღეს კანონი თავ-

ღაცვის შესახებ, რომლის საფუძველზე სამხედრო ძალებზე სამოქალაქო კონტროლი განანიღღა პარლამენტს, მინისტრთა კაბინეტს, ეროვნული უსაფრთხოებისა და თავღაცვის საბჭოს და სახელმწიფოს მეთაურს შორის. შევარღნაძემ შეინარჩუნა უფლება, ღამოეცხადებინა მობილიზაცია, საღანგებო მღგომარეობა, დაენიშნა სამხედრო მეთაურები, გაეცა ბრძანება საომარი მოქმედებების შესახებ, განესაზღვრა სამხედრო ასიგნებები, ღემტიციებიინა დაფინანსება. პარლამენტს სახელმწიფოს მეთაურის ღადანყვეტილებების მხოლოდ რატიფიცირება შეეძლო ან მათთვის ვეტოს დაღება, თუმცა ბიუჯეტის კონტროლს ის აწარმოებღა. თავღაცვის სამინისტროს ევალებოღა საორღანიზაციო საკითხების მოღვარება და საბრძოლო მზადყოფნის უზრუნველყოფა.⁹⁴

სამხედრო რეფორმის ღატარებას ართულებღა აჯანყება დასავლეთ საქართველოში და ომი აფხაზეთში. კიტოვანი კვლავ ცდილობღა თავისი დამოუკიდებლობის დამტკიცებას. ის ახალისებღა რუსული იარაღის იძულებით კონფისკაციას, მართავღა არასანქცირებულ მოლაპარაკებას ღამსახურღიას ძალებთან და რუსეთის თავღაცვის მინისტრთან. ის საჯაროდ ახღენღა შევარღნაძის დისკრედიტაციას, აცხადებღა რა, რომ შევარღნაძე სამხედრო საკითხებში უცოდინარი იყო და მოუნოდებღა მას, „თავისი საქმისთვის მიეხეღა.“ ის არად აღღებღა პარლამენტის მონოდებას მისი ღადადგომის შესახებ და ამბობღა, რომ ეს „ხალხისა და არმიის პრეროგატივა იყო.“⁹⁵ თუმცა პარლამენტის ზენოლით, რაც გულისხმობღა ასევე ბრალღებებს, რომ კიტოვანი ღადატრიალებას გეგმავღა, შევარღნაძე იძულებული გახღა, დაეჭარებინა საქართველოს თავღაცვის სტრუქტურების რეფორმა. 1993 წლის მაისში მან დაითხოვღა ეროვნული უსაფრთხოებისა და თავღაცვის საბჭო, რომელშიც კიტოვანიც შედიოღა და იოსელიანიც. პარლამენტარებს მიაჩნღათ, რომ აღნიშნული საბჭო არაანღარიშვალღებული ორღანო იყო, რომელმაც საკანონმღებლო ძალაუფლების უზურპირება მოახღინა. თავღაცვის მინისტრის თანამღებობაზე კიტოვანი 27 წლის გიორგი ყარყარაშვილმა, ყოფილმა საბჭოთა კაბიტანმა და ღასამხედროებული ფორმირების „თეთრი არნივის“ მეთაურმა, შეცვალა. სწრაფი რეაღირების კორპუსი, როგორც ცალკე ერთეული, ოფიციალურად გაუქმღა. თავღაცვის სამინისტროში რეორღანიზაცია ჩატარღა და სამოქალაქო პირი თამაზ ნადარეიშვილი დასახელღა აფხაზეთის თავღაცვის საბჭოს თავმჯღდომარედ, რამაც კიღდეუ უფრო შეამცირა კონტროლი კიტოვანის მხრიღან.⁹⁶

კიტოვანი სერიოზულ ძალად რჩებოღა ქართულ პოლიტიკაში, მარღამ ეროვნული ღვარღიის არმიასთან შერწყმამ მის ძალაუფლებას დასაყრღენი ღამოაცალა. თუმცა შევარღნაძის კონტროლი სამხედროებზე კვლავაც სუსტი იყო. გიორგი ყარყარაშვილი აღრძელებღა დამოუკიდებელი ღადანყვეტილებების მიღების ტენღენციას, რომელიც მის წინამორბეღებს ახასიათებღათ; თუმცა მისი ასაკი, პოლიტიკური ღამოუცღდელობა და აფხა-

ზეთის ომის ცუდი გამოცდილება უფრო აადვილებდა მის მართვას, ვიდრე ეს კიტოვანის შემთხვევაში იყო.⁹⁷ ამავე დროს, „მხედრიონს“, რომელიც საქართველოს სამხედრო ფორმირებებიდან ყველაზე კარგად იყო შეიარაღებული, კვლავ გადამწყვეტი მნიშვნელობა ჰქონდა ქვეყნის გადარჩენის საქმეში. იოსელიანი მნიშვნელოვანი იყო შევარდნაძისთვის – იგი კორუფციულ, მაგრამ სტაბილურ წესრიგს არეგულირებდა და სასარგებლო იყო იმით, რომ პოლიტიკურ საფრთხეს წარმოადგენდა, რაც შევარდნაძეს მანიპულირების საშუალებას აძლევდა. მაგრამ იოსელიანი სარგებლობდა თავისი ძალაუფლებით, მათ შორის, პარლამენტის შენობის შეიარაღებული პიკეტირებით და დასავლეთ საქართველოდან თავისი ძალების გამოყვანით იმუქრებოდა, რათა თავდაცვის სტრუქტურაში „მხედრიონის“ ოფიციალური აღიარებისთვის მიეღწია. 1993 წლის სექტემბერში „მხედრიონს“ სახელი გადაარქვეს, „ქართველ მამულთა კორპუსი“ უწოდეს და სახელმწიფო კომიტეტის სტატუსი მიანიჭეს, რაც ერთი საფეხურით დაბლა იყო სამინისტროზე, თუმცა არმიის ფარგლებში მისი ავტონომიურობის გარანტიას წარმოადგენდა.

1993 წლის სექტემბერში სოხუმის დაცემისა და ქართული არმიის დაშლის შემდეგ იოსელიანი შევარდნაძის მერე ყველაზე გავლენიან პოლიტიკურ ფიგურად იქცა საქართველოში. იგი ეროვნული უსაფრთხოებისა და თავდაცვის ახალი საბჭოს წევრი გახდა, რომელიც 1993 წლის ივლისში აღადგინეს, და დროებითი საგანგებო კომისიის თავმჯდომარედ დაინიშნა ოქტომბერში. მიუხედავად დაპირებისა, რომ განაიარაღებდა „მხედრიონს“, მაგრამ, საჭიროების შემთხვევაში, შეინარჩუნებდა იარაღის აღების უფლებას, „მხედრიონი“ მისი პირადი მილიციის ფუნქციას ასრულებდა. იოსელიანს ურთიერთობა გაუფუჭდა შევარდნაძესთან. 1993 წლის სექტემბერში იოსელიანმა შევარდნაძე დიქტატორული ძალაუფლების დამყარებაში დაადანაშაულა, რასაც ამ უკანასკნელის მყისიერი გადადგომა მოჰყვა. მაგრამ ხალხის დემონსტრაციებმა შევარდნაძის ძალაუფლების აღდგენის მოთხოვნით და თავდაცვისა და უშიშროების მინისტრების ძლიერმა მხარდაჭერამ აჩვენა იოსელიანის ძალაუფლების ფარგლები. შინაგან საქმეთა სამინისტრომ, რომელსაც 2003 წლის სექტემბერში მცირე ხნით უძღვებოდა შევარდნაძე, დაიწყო შინაგან ჯარებზე კონტროლის დაბრუნება და ახალი მეთაურის, შოთა კვირიაძის ხელმძღვანელობით კამპანია წამოიწყო „მხედრიონთან“ დაკავშირებული კრიმინალური დაჯგუფებების წინააღმდეგ. თავად „მხედრიონის“ შიგნით არსებული განხეთქილების ნიადაგზე დაიწყო მისი ლიდერების მკვლელობები. ერთი მათგანი კლასიკური მათეის სტილში მოკლეს საპარიკმახეროში. 1994 წლის აპრილში გენერალი ვარდიკო ნადიბაიძე, საბჭოთა არმიის 35 წლის ვეტერანი, თავდაცვის მინისტრად დაინიშნა. ამან შევარდნაძეს იოსელიანის წინააღმდეგ მნიშვნელოვანი სამხედრო მოკავშირე მოუპოვა.

1993 წლის ბოლოსთვის შევარდნაძეს სამართლებრივი თვალსაზრისით მყარი პოზიცია ჰქონდა. მას საგანგებო უფლებები მიენიჭა ივლისსა და სექტემბერში, აფხაზეთთან ომის დროს, როდესაც საქართველოს პარლამენტმა ნებაყოფლობით შეაჩერა ფუნქციონირება. მისი პოპულარობა კიტოვანის და იოსელიანის პოპულარობას აღემატებოდა.⁹⁸ საქართველოს სამხედრო ძალების კოლაფსი აფხაზეთში დამარცხების შემდეგ შეუძლებელს ხდიდა გადატრიალების მცდელობას, ხოლო გამსახურდიას ძალები წლის ბოლოსათვის გაფანტული იყო. მაგრამ ძალაუფლების შევარდნაძის ხელში თავმოყრა საქართველოს ინსტიტუციური უძღურების მიმანიშნებელი იყო. სამოქალაქო ინსტიტუტების, მათ შორის, პოლიციისა და რეგიონული ადმინისტრაციების ნგრევა შევარდნაძეს აღმასრულებელ ძალას ართმევდა, რაც ასე აუცილებელია სამოქალაქო მართვისთვის. 1993 წლის დეკემბერში უშიშროებისა და თავდაცვის მინისტრებს შორის გაჩენილ უთანხმოებას იმის თაობაზე, თუ ვისი ბრალი იყო აფხაზეთში დამარცხება, უშიშროების სამინისტროში აფეთქებები და თავდაცვის მინისტრის მოადგილის მკვლელობა მოჰყვა. ეს ყოველივე და საქართველოს პარლამენტში თბილისის პოლიციის უკმაყოფილო შეფის დავით ზეიკიძის შეჭრა იმავე წლის დასაწყისში საქართველოს სისტემური სიმეციფის (სისუსტის, არამდგრადობის) მანიშნებელი იყო.⁹⁹

სახელმწიფოს სტაბილიზაცია

1992–1995 წლების შუალედურ მმართველობას (ინტერრეგნუმს) თან დადებითი შედეგებიც ახლდა. ხალხის არჩეულმა პარლამენტმა დემოკრატიული სახელმწიფოებრიობის საკანონმდებლო ჩარჩო შექმნა; 1992 და 1995 წლებს შორის პერიოდში მიღებულ იქნა კანონები მენარმეობის, ინვესტიციების, პრივატიზაციის, გადასახადების აკრეფის, მინის მფლობელობის, შეიარაღებული ძალების და არჩევნების შესახებ. კანონმდებლებმა საკანონმდებლო განხილვებისა და საპარლამენტო პროცედურების გამოცდილება შეიძინეს. მაგრამ სახელმწიფოს მშენებლობის, სახელმწიფოებრიობის და დემოკრატიის პრობლემები კვლავაც გადაუჭრელი იყო. კანონები ცარიელ ნიადაგზე ხვდებოდა. აფხაზეთი და სამხრეთ ოსეთი რჩებოდა უკონტროლო ზონებად და ქვეყნის შიდა და გარე საზღვრები განსაზღვრული არ იყო. რეგიონებს აკონტროლებდნენ ადგილობრივი ეთნოკრატიები, რომლებიც ხშირად კრიმინალურ ბანდებთან იყვნენ დაკავშირებული, და შევარდნაძის დანიშნული სუსტად კონტროლირებადი რეგიონული მმართველები. აჭარის ავტონომიურ რესპუბლიკას ასლან აბაშიძე, უზუნაესი საბჭოს კორუმპირებული თავმჯდომარე, მართავდა. სამეგრელო ძალზე სუსტად იყო ინტეგრირებული სახელმწიფოში. ძალაუფლების კონკურენტული ცენტრები და მაღალი თანამდებობის პირები

თავიანთ სფეროებს არაფორმალური კავშირებით, ურთიერთშელავათებითა და ვალდებულებებით უძღვებოდნენ. მათი ძალაუფლება კანონებს კი არა, კანონებისთვის ოსტატურად გვერდის ავლას ეყრდნობოდა. ძალიან მცირე იყო მოტივაცია საიმისოდ, რომ ასე არ მოქცეულიყვნენ.

საქართველოში მიმდინარე არეულობები შევარდნაძემ დაბალანსებული პოლიტიკის, ჩართულობისა და ზომიერების წყალობით შეაჩერა. რეგონების მხრიდან დათმობას მან ისეთი ადამიანების დანიშვნით მიაღწია, როგორებიც იყვნენ პრემიერ-მინისტრი ოთარ ფაცაცია და მისი მოადგილე ავთანდილ მარგიანი (რომელსაც „ბატონი 25 პროცენტის“ სახელით იცნობდნენ, რაც მინიშნება იყო იმ ქრთამზე, რომელსაც ის ითხოვდა ხოლმე). თუმცა შევარდნაძეს ეს ძვირად დაუჯდა, რადგან მინისტრთა კაბინეტში რეფორმატორების გაუცხოება დაიწყო, კერძოდ, პრემიერ-მინისტრის მოადგილის რომან გოცირიძის და ფინანსთა მინისტრის დავით იაკობიძის. სახელმწიფოს განვითარების საერთო მიზნები და პროგრამები არ არსებობდა. საქართველო თავის თავს მოიაზრებდა დემოკრატიულ და უნიტარულ სახელმწიფოდ, თუმცა 1995 წლის ბოლოსთვის არც ერთი იყო და არც მეორე.

შევარდნაძის ერთ-ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი მიღწევა იყო ახალი კონსტიტუციის შექმნა, რომელიც 1995 წლის 24 აგვისტოს მიიღეს ორწლიანი დამუშავების შემდეგ. თუმცა საკონსტიტუციო კომისია, რომელიც 1993 წელს შეიქმნა პარლამენტის დეპუტატების, ეროვნულ უმცირესობათა წარმომადგენლების და არასამთავრობო ორგანიზაციების შემადგენლობით, 25 თვის მანძილზე სულ ორჯერ შეიკრიბა. კონსტიტუციის პროექტზე რეალურად მუშაობა დაევალა უფრო მომცრო სარედაქციო კომისიას, რომელშიც სხვადასხვა პარტიის წარმომადგენლები შედიოდნენ. სულ განხილულ იქნა კონსტიტუციის თორმეტი პროექტი, რომელთა ავტორებიც სხვადასხვა პარტია და კავშირი იყვნენ.¹⁰⁰ კონსტიტუციის ქართველ შემქმნელებს 1994 წლის გაზაფხულზე დემოკრატიული ინსტიტუტებისა და ადამიანის უფლებათა ოფისი, ევროკომისია და აშშ-დან ექსპერტები დაეხმარნენ, რათა მათ ორ ვერსიამდე დაეყვანათ კონსტიტუცია: ერთი იყო საპარლამენტო (გერმანული მოდელი) და მეორე ნახევრად საპრეზიდენტო (ფრანგული მოდელი). საბოლოოდ ქართველი პარლამენტარების ჯგუფმა და დასავლელმა ექსპერტმა კონსტიტუციონალისტებმა 1994 წელს ერთი მოდელი შექმნეს ჩიკაგოში. „ჩიკაგოს ვარიანტის“ სახელით ცნობილი ეს პროექტი ვენეციის კომისიამაც დაამტკიცა.¹⁰¹ თუმცა ის შევარდნაძის დაქვემდებარებაში არსებულმა შვიდკაციანმა სარედაქციო ჯგუფმა დაინუნა და სასწრაფოდ დაინერა კონსტიტუციის ახალი ვერსია, რომელიც მნიშვნელოვნად აძლიერებდა პრეზიდენტის ფუნქციებს და ამერიკულ მოდელს ბაძავდა. შევარდნაძე ამტკიცებდა, რომ საპარლამენტო სისტემა ქვეყნის ქაოტური საშინაო და საგარეო პირობების გამო, საქართველოსთვის „მიუღებელი“ იყო.¹⁰²

ძლიერი საპრეზიდენტო მოდელის პარლამენტის მიერ დამტკიცების დროს გადამწყვეტი აღმოჩნდა შევარდნაძის გავლენა. ხმათა ორი მესამედის მოსაპოვებლად დათმობებზე წავიდნენ. ფედერალური სტრუქტურის შემოღება გადაიდო (რაც, ოპოზიციის აზრით, სეპარატიზმის წახალისება იყო); ამოღებულ იქნა პარლამენტის დათხოვნის საპრეზიდენტო პრეროგატივა; გაუქმდა მინისტრთა კაბინეტის ერთი წლით დანიშვნის საპრეზიდენტო უფლება, თუ მისი შემადგენლობა რამდენჯერმე იქნებოდა პარლამენტის მიერ დანუნებული. პარლამენტის მიერ ვეტოს დადების უფლება ხმათა ორი მესამედიდან სამ მეხუთედამდე იქნა დაყვანილი და მას მინისტრების დამტკიცების უფლებაც მიენიჭა. პარლამენტს კონტროლის პალატის მეშვეობით, ასევე დაეკისრა ფინანსური კონტროლის პასუხისმგებლობა.

აღსანიშნავია, რომ ამ ყოველივეს არ მოუხდენია შევარდნაძის სტრუქტურის ძირეული შეცვლა. პრეზიდენტმა ისეთი ძალაუფლება მოიპოვა, რომელმაც მას საკანონმდებლო პროცესზე დომინირება გაუადვილა. იგი ხალხის, მანამდე კი პარლამენტის არჩეული იყო – მაქსიმუმ ორი ხუთწლიანი პერიოდით ზედიზედ. ვიცე-პრეზიდენტის თანამდებობა არ არსებობდა (რანგით მეორე პირი პარლამენტის სპიკერი იყო); მინისტრებს პრეზიდენტი ნიშნავდა და ათავისუფლებდა. მათ გაათავისუფლებას პარლამენტის დასტური აღარ სჭირდებოდა. მინისტრთა კაბინეტს სახელმწიფო მინისტრი ხელმძღვანელობდა, რომელიც პირდაპირ პრეზიდენტის წინაშე იყო ანგარიშვალდებული. ფრანგული საპრეზიდენტო სისტემისგან განსხვავებით, სადაც პრემიერ-მინისტრს ხშირად საპარლამენტო ძალაუფლების ბაზა ჰქონდა, შევარდნაძეს თავისი სახელმწიფო მინისტრების მხრიდან ოპოზიცია არ ჰყავდა. ახალი კონსტიტუცია კრიზისის დროს შეიქმნა და ის, ნაცვლად კონსტიტუციური სტაბილურობის უფრო გრძელვადიანი პერსპექტივებისა, მოკლევადიან საჭიროებებს აბალანსებდა. ის უფრო ცენტრალიზებული იყო, ვიდრე ჩიკაგოს ვარიანტი, მაგრამ, ხარვეზების მიუხედავად, მას სასიცოცხლო მნიშვნელობა ჰქონდა საქართველოს პოლიტიკისთვის. მან ქართული სახელმწიფო დახვეწა და გავლენიანი ინსტიტუტები შექმნა.

იმედის გამონათება

1992 წელს პარლამენტის გახსნის სესიაზე შევარდნაძემ მსმენელებს შეახსენა:

„ამ დარბაზის გარეთ სხვა საქართველოა, სადაც ხალხი იღუპება, შიმშილობს, სკოლები ვერ მუშაობს ნორმალურად... სადაც საავადმყოფოებში საჭირო ნაწილები არ არის... და კულტურა დანგრევის პირას არის მისული. ყოველთვის უნდა გვახსოვდეს ეს რეალური ქვეყანა, რომელიც ჩვენ წინაშეა და ხალხი, რომელმაც ჩვენ აგვირჩია.“¹⁰³

1992 და 1995 წლებს შორის პერიოდში ეს „რეალური ქვეყანა“ მძიმე გაჭირვებაში ჩავარდა. პოლიტიკური პლურალიზმის მიუხედავად – 1993 წელს 54 რეგისტრირებული პოლიტიკური პარტია, 22 გაზეთი და 55 სატელევიზიო კომპანია არსებობდა – ეს იყო პოლიტიკა ხალხის გარეშე. არ არსებობდა არც ეფექტიანი პარტიები და არც სამოქალაქო საზოგადოების განვითარებისთვის ხელშემწყობი სათანადო უსაფრთხო და ეკონომიკური პირობები. არამყარი იყო ვერტიკალური კავშირები სახელმწიფოსა და საზოგადოებას შორის და ჰორიზონტალური კავშირები არასამთავრობო ორგანიზაციებს შორის. 1992 და 1995 წლებს შორის პერიოდში შეინიშნებოდა სოციალური აქტიურობის ნიშნები, მათ შორის, გაფიცვები, პროტესტის გამოხატვა სოფლის მცხოვრებლების და უბნების მხრიდან კორუმპირებული ჩინოვნიკების მისამართით ან სინათლის გამორთვასთან დაკავშირებით, დამოუკიდებელი პროფკავშირების (მათ შორის, ყურნალისტთა სამი ასოციაციის) და რამდენიმე არასამთავრობო ორგანიზაციის შექმნა.¹⁰⁴ მაგრამ პროტესტები სპონტანური იყო, ხოლო არასამთავრობო ორგანიზაციები პატარა, ცუდად ორგანიზებული და რესურსებს მოკლებული. მთავრობისადმი ნდობის ხარისხი დაბალი. 1994 წლის დასაწყისში ჩატარებული კვლევა აჩვენებს, რომ შესაბამისად 60.7 და 86.8 პროცენტი არ ენდობოდა პარლამენტის და მინისტრთა კაბინეტის ინფორმაციას.¹⁰⁵ ინკლუზიური მოქალაქეობის კანონის მიღებამ, ეთნიკური უმცირესობების საბჭოს და საქართველოს ხალხთა ეროვნებათაშორისი საბჭოს შექმნამ ვერ უზრუნველყო არაქართველების ინტეგრირება სახელმწიფოში. პოლიციის სისასტიკე გამსახურდიას მხარდამჭერების მიმართ და არასაპარლამენტო ოპოზიციის დათრგუნვა ძირს უთხრიდა შერიგებისკენ მიმართულ შევარდნადის პოლიტიკას.

მაგრამ ამ ქაოსიდან ზოგიერთი გასაოცარი ცვლილება ნამოვიდა. სახელმწიფო სამსახურების კოლაფსმა, უმუშევრობამ, მიგრაციამ და ბაზარმა დამკვიდრებული ღირებულებების და ქცევების რყევა გამოიწვია. 1994 წლის მაისში ჩატარებულმა კვლევამ, რომლის დროსაც 1,300 ოჯახი გამოკითხეს, აჩვენა, რომ ოჯახების შემოსავლის 48.8% კერძო სექტორიდან მოდიოდა, ხოლო 51.2% – სახელმწიფო სექტორიდან. ეს ძალზე მნიშვნელოვანი შემობრუნება იყო სამ წელიწადში, თუმცა „კერძო სექტორის“ უდიდესი ნაწილი არალეგალური რჩებოდა.¹⁰⁶ საბჭოთა პროფესიონალი „სამუშაო კლასები“ მსახიობები, მეცნიერები და ექიმების აგებდნენ მენარმეთა ახალ ნახევრადლეგალურ ფენასთან, რომლის ნაწილი ჩრდილოვანი ეკონომიკიდან მოვიდა. ნიჭიერ სტუდენტებს აღარ ჰქონდათ სტიმული, რომ უნივერსიტეტებში აკადემიური კარიერისთვის დარჩენილიყვნენ და უცხოურ ბიზნეს-სამაგისტრო ხარისხს, ბანკებს, იურიდიულ ფირმებს და სადაზღვევო კომპანიებს ეტანებოდნენ. სოციალური მობილურობა, თუმცა ხშირად დაღმავალი მიმართულებით, ძირს უთხრიდა სოციალური პრესტიჟის საბჭოთა ღირებულებ-

ბებს. მაგრამ ნორმები და ღირებულებები ნელა იცვლება და 1995-1996 წლების კვლევა აჩვენებს, რომ ქართველთა უმრავლესობას კვლავაც სჯეროდა, რომ სახელმწიფო პასუხისმგებელია მათი სოციალური პრობლემების გადაჭრაზე, სამსახურის უზრუნველყოფასა და ფასების კონტროლზე.¹⁰⁷

პარადოქსულია, მაგრამ ეკონომიკური კრახის, შობადობის დაცემისა და სიკვდილიანობის გაზრდის მიუხედავად, „ევრობარომეტრის“ მიერ 1995 წელს ჩატარებული კვლევა აჩვენებს, რომ დსთ-ს ქვეყნებს შორის ქართველები ყველაზე ოპტიმისტურად განწყობილი და ეკონომიკური ცვლილებების მომხრეები იყვნენ. 1995 წელს 45% აცხადებდა, რომ ქვეყანა სწორი მიმართულებით მიდიოდა, რაც 28 პროცენტისა იყო 1994 წელთან შედარებით; 45% მხარს უჭერდა საბაზრო ეკონომიკას (რაც ყველაზე მაღალი მაჩვენებელი იყო დსთ-ს სხვა ქვეყნებს შორის); 50%-ს მიაჩნდა, რომ ეკონომიკური რეფორმები მეტისმეტად ნელა ხორციელდებოდა, ხოლო 43% აცხადებდა, რომ კმაყოფილი იყო დემოკრატიული განვითარებით, რაც წინა წელთან შედარებით 25%-ით მაღალი მაჩვენებელი იყო.¹⁰⁸ ეს ცვალებადი ეკონომიკური და პოლიტიკური წესების მიღების მეტ მზაობაზე მიუთითებდა. ასეთი ოპტიმიზმი 1994 წელთან შედარებით, შესაძლოა საერთო გაუმჯობესებამ გამოიწვია. დამოუკიდებლობის მოპოვებიდან ეს იყო სამოქალაქო მშვიდობის პირველი წელი. გასამხედროებული დაჯგუფებები ძირითადად მოთვინიერებულნი იყვნენ, იარაღი კონტროლდებოდა (1994 წელს უფრო მკაცრი კანონი მიიღეს ცეცხლსასროლი იარაღის შესახებ) და ქუჩის კრიმინალი კლებულობდა. 1994 წლის მარტში შევარდნაძე პრეზიდენტ კლინტონს ესტუმრა ვიზიტით და აშშ-გან 70 მილიონი დოლარის ოდენობით პირდაპირი დახმარება მიიღო.

1994 წლის დეკემბერში საერთაშორისო სავალუტო ფონდის მხარდაჭერით ამოქმედდა მაკროსტაბილიზაციის 12-თვიანი პროგრამა, რომელიც ორიენტირებული იყო სუბსიდიების შემცირებაზე, ფასების ლიბერალიზებაზე, საბანკო სისტემის რეფორმირებასა და კუპონის სტაბილიზებაზე. 1994-1995 წლებში შემოვიდა მსოფლიო ბანკისა და საერთაშორისო სავალუტო ფონდის პირველი სესხები, რომელთა ოდენობა დაახლოებით 300 მილიონ აშშ დოლარს უტოლდებოდა. საქართველოს 850 მილიონიანი დოლარის საგარეო ვალის ნაწილი ჩამოაწერეს. ამის შედეგი 1995 წელს გამოჩნდა, როდესაც ოთხწლიანი სისტემატური ვარდნის შემდეგ, 2.4-პროცენტის პირველი პოზიტიური ეკონომიკური ზრდა აღინიშნა. მოსახლეობაში ადაპტაციის პროცესი დაიწყო, რასაც ხელს უწყობდა შემოსავლის მიღება შავი ბაზრიდან, ნათესაებისგან, რომლებმაც საზღვარგარეთ იშოვეს სამსახური ან სოფლად მცხოვრები ახლობლებისგან. გამსახურდიასთან დაკავშირებით მიღებულმა გამოცდილებამ და აფხაზეთში მარცხმა რეალიზმის ახლებური განცდა გააჩინა და ხელი შეუწყო იმის გაცნობიერებას, რომ მხოლოდ პატრიოტიზმით შორს ვერ წახვალ.

ეს პროგრესი კინალამ შეწყდა 1995 წლის 29 აგვისტოს. მარქსიზმ-ლენინიზმის ყოფილ ინსტიტუტში განთავსებული პარლამენტის შენობიდან გამოსული შევარდნაძის მანქანაში ნალმი აფეთქდა. ქვებისა და ლითონის ნამსხვრევებში მოყოლილი შევარდნაძე, რომელიც ახალ კონსტიტუციაზე ხელის მოსაწერად მიდიოდა, სასწაულებრივად გადარჩა მკვლელების ყოყმანის გამო.¹⁰⁹ მკვლელობის მცდელობა მოგვიანებით იგორ გიორგაძეს მიაწერეს, პრორუსულ ფიგურას, რომელიც საქართველოს უშიშროების სამსახურის უფროსი იყო, და ჯაბა იოსელიანს. ამით შევარდნაძეს შანსი გაუჩნდა. მოგვიანებით იოსელიანი დააპატიმრეს თავის 200 „მხედრონელთან“ ერთად. უშიშროების სამინისტროში განხორციელებულმა დაჭერებმა განმინდა ის [სამინისტრო] არალოიალური კადრებისგან, ხოლო გიორგაძე მოსკოვში გაიქცა უახლოესი რუსული სამხედრო ბაზიდან. შევარდნაძის კამპანია ორგანიზებული დანაშაულის წინააღმდეგ, რომელსაც შინგან საქმეთა ახალი მინისტრი შოთა კვირიაა ჩაუდგა სათავეში, რალაც პერიოდით გაძლიერდა. ხელმძღვანელობის გარეშე დარჩენილი „ქართველ მაშველთა კორპუსი“ ოქტომბერში დაიშალა. მკვლელობის მცდელობამ შევარდნაძის ძალაუფლება გააძლიერა, თუმცა საკითხავი იყო, რამდენად მოახერხებდა ის საკუთარი ძალაუფლების გამყარებას.

ნანილი მეორე

სახელმწიფო და საზოგადოება: 1995-2011

თავი მხვთა

დემოკრატია ქვემოდან?

რუსთაველის გამზირზე, 2003 წლის 22 ნოემბერს, გაყალბებული არჩევნების საწინააღმდეგო მასობრივ დემონსტრაციებს თეატრალიზებული დასასრული ჰქონდა. სააკაშვილი ერთი ვარდით ხელში ოპოზიციონერ ლიდერებს წინ გაუძღვა, პარლამენტში შეიჭრა და შევარდნაძეს სიტყვით გამოსვლისას სხდომა დაატოვებინა. გზად ოპოზიციონერებმა, რაც კი ხელთ მოხვდათ, ყველაფერი დალენეს. შევარდნაძე მეორე დღეს გადადგა. ეს მოხდა ორი წლით ადრე მისი საპრეზიდენტო ვადის ამონურვამდე. მოგვიანებით, ამ მოვლენებს „ვარდების რევოლუცია“ შეერქვა, მაგრამ რა იყო ეს სინამდვილეში, დემოკრატია ქვემოდან თუ ძალაუფლების დაუფიქრებლად, არაკონსტიტუციური გზით მიტაცება ფიცხი ახალგაზრდების მიერ? ფაქტიურად, ეს მასების რეაგირებაც იყო კორუმპირებული რეჟიმის წინააღმდეგ და ძალაუფლების მიტაცებაც, რომელსაც ზემოდან ხელმძღვანელობდნენ. რეფორმებისთვის გზა კი გაიხსნა, მაგრამ, ხელისუფლების კანონიერად გადაცემის კუთხით, სრული დამარცხება გახლდათ. ეს იყო საქართველოს ხელისუფლების ძალდობრივი გზით შეცვლის მეხუთე შემთხვევა ბოლო ასი წლის განმავლობაში, რომელმაც ნათლად აჩვენა საქართველოს სახელმწიფოს მუდმივი ინსტიტუციური სისუსტე, რასაც ვიქვენ ჩეტერიანმა საქართველოს „მუდმივი რევოლუცია“ შეარქვა.¹

ახლადმოსულმა ხელისუფლებამ ლიბერალური დემოკრატიისა და ლიბერალური ეკონომიკური რეჟიმის შექმნის ვალდებულება აიღო. თუმცა, მისმა მიღწევებმა, რომელთა შორისაა უფრო ღია არჩევნები, კორუფციის დონის შემცირება, მკვეთრი ეკონომიკური ზრდა და დაბალანსებული ბიუჯეტი, ლიბერალურ ეკონომიკასა და სამოქალაქო დემოკრატიას შორის დაძაბულობა გამოავლინა. ახალი ხელისუფლების მიერ სუსტი პოლიტიკური სისტემის მქონე ღარიბ ქვეყანაში ეკონომიკური ფილოსოფიის დანერგვის მცდელობამ ის ხიფათები ამოატივტივა, რომლებსაც კარლ პოპერმა „უტოპიური ინჟინერია“ უწოდა. გაიზარდა წინააღმდეგობები ინდივიდუალურ უფლებებსა და კოლექტიურ უფლებებს შორის, ფორმალურ უფლებებსა და ფაქტობრივ უფლებებს, სახელმწიფოს ჩარევასა და კერძო თავისუფლებას შორის. მსგავსი წინააღმდეგობები საქართველოს დაუსრულებელი ბრ-

ძოლებია მოდერნიზაციის გზაზე და ის, როგორ გადაიღახება ეს წინააღმდეგობები, გადაწყვეტს საქართველოს დემოკრატიულობის ხარისხს.

დემოკრატიის გაზომვა არჩევნების სიხშირით ან საბაზრო რეფორმებისა თუ პოლიტიკური ბრძოლებით, რიცხვებით ხატვას ჰგავს. დემოკრატია ტექნიკური სავარჯიშო არ არის, ის ცხოვრებისეული გამოცდილება გახლავთ. პოლიციასთან, სასამართლოს წარმომადგენლებთან, ჩინოვნიკებსა და ადგილობრივ ხელისუფლებასთან ყოველდღიური შეხება დემოკრატიის შეფასების ძირითადი ელემენტებია. მოქალაქეებისთვის ამ ხალხთან ურთიერთობა განსაზღვრავს დემოკრატიის ხარისხს, ამ ურთიერთობებით წვდებიან ისინი მის არსს და უჩნდებათ სურვილი, რომ მონაწილეობა მიიღონ დემოკრატიულ პროცესებში. მაგრამ ავიღოთ, ერთი მაგალითი. ინფორმაციის თავისუფლება, რასაც თომას ჯეფერსონი „დემოკრატიის ვალუტას“ უწოდებდა, დაცულია საქართველოს კონსტიტუციითა და ზოგადი ადმინისტრაციული კოდექსით, მაგრამ ოფიციალური პირები, უმეტეს შემთხვევაში, საჯარო ინფორმაციის გაცემაზე უარს ამბობენ.² თბილისს გარეთ (სადაც მოსახლეობის უმრავლესობა ცხოვრობს) რესურსებზე წვდომა (მაგალითად, ქონების შექცევა) ერთიანი ნაციონალური მოძრაობის ან მათი მფარველობის ქვეშ მყოფი ადამიანების პრივილეგიაა. ხელისუფლების მუშაობის პრაქტიკა და სტილი ისეთ გარდამავალ სისტემაში, როგორშიც საქართველოა, ისეთივე მნიშვნელოვანია, როგორც ძალაუფლების ინსტიტუციური განაწილება. შესაძლოა, საქართველო დემოკრატიული ქვეყანაა, მაგრამ როგორია ეს დემოკრატია?³

თანამედროვე დემოკრატიებს გარკვეული პრინციპები და პროცედურები საერთო აქვთ – პარტიული კონკურენცია, რეგულარული არჩევნები, კანონის უზენაესობა და სამოქალაქო უფლებები, რაც მოიცავს სიტყვის, შეკრებისა და საჯარო პროტესტის გამოხატვის თავისუფლებებს – მაგრამ ეს პრინციპები იშვიათად თუ გამოდგება ზუსტ ორიენტირად იმის დასადგენად, თუ როგორ ფუნქციონირებს დემოკრატია რეალურად. როცა ქართულ დემოკრატიას ქულებით ვზომავთ, მას ძალაუვნებურად დასავლურ სტანდარტებსა და პრაქტიკას ვადარებთ. მაგრამ ჩვენი დემოკრატიულობის დეფიციტი – პოლიტიკური აპათია, კორუფცია, პრესის მონოპოლია და არარჩეული ინტერესებისა და ორგანიზაციების ძალაუფლება – შედარებას არარეალურს ხდის.⁴ ევროკავშირის მიერ კოპენჰაგენის კრიტერიუმების აქცენტირება და ევროპის სამეზობლო პოლიტიკის სამოქმედო გეგმებში (მათ შორის, საქართველოსთვის განკუთვნილშიც) გამოწერილი რეცეპტები აუფასურებს დემოკრატიას, მის ფუნქციონირებას და ამასთან, სოციალურ-ეკონომიკურ საყრდენს მნიშვნელობას უკარგავს რეალურ ცხოვრებაში. უცხოური პროგრამები თავიანთი პირობებითა თუ დათქმებით საქართველოსნაირ ქვეყნებს აქეზებენ დემოკრატიის „ფორმალური“ მოთხოვნების დაცვისკენ, რასაც ისინი აკეთებენ კიდეც, მაგრამ

გაცილებით რთული ამოცანის ხარჯზე, როგორცაა, მაგალითად თვისებრივი ცვლილებების დანერგვა (რასაც ლარი დაიმონდი „დემოკრატიის სულს“ უწოდებს).⁵ ამის შედეგად, ტერმინი „რეფორმა“ თავის მნიშვნელობას კარგავს. ქართველებისთვის რეფორმა დამთრგუნველია და, ხშირად, პირადი თავისუფლების შეზღუდვასაც ნიშნავს. 2004 წლის საკონსტიტუციო რეფორმამ, რომელიც თავდაპირველად კაბინეტის პასუხისმგებლობის გაზრდას გულისხმობდა, დაასუსტა საპარლამენტო კონტროლი აღმასრულებელ ხელისუფლებაზე. ისეთი ეკონომიკური რეფორმები კი, როგორცაა არაეფექტურად ფუნქციონირებადი ანტიმონოპოლიური სამსახურის გაუქმება თუ სამშენებლო ნებართვების გაცემის გაიოლება ეკონომიკური თავისუფლების ხელშეწყობის ფონზე, ზღუდავს ეკონომიკურ კონკურენციას და მოქალაქეთა შესაძლებლობას გააკონტროლონ თავიანთი ფიზიკური გარემო. წარმატებული „რეფორმა“, კერძოდ ფიქსირებული 20%-იანი გადასახადის დანესება არაპროპორციულად ამძიმებს შედარებით ღარიბ მოსახლეობას, მიუხედავად იმისა, რომ მისი გადახდის ადმინისტრაციული პროცედურები გამარტივდა.

ვარდების რევოლუციის ავტორები დარწმუნებულები არიან, რომ წარმატებული საბაზრო დემოკრატიის შექმნის საუკეთესო გზა „სახელმწიფოს შეკვეცაა“,⁶ მაგრამ განვითარებად ქვეყნებში, სადაც სოციალური უთანასწორობა სუფევს, მსგავსი სტრატეგია აფერხებს მოქალაქეებისთვის პოლიტიკური უფლებების მინიჭების პროცესსა და შესაძლებლობათა გაფართოებას. „თავისუფალი“ ფარმაცევტული ბაზრისა და (ამ, უმეტესწილად, დაურეგულირებელმა ბაზარმა, ბევრ ოჯახს დაადო დიდი ვალები და უსაფრთხოების უზრუნველყოფის საკითხები წამოჭრა) ძვირადღირებული სწავლა-განათლების მიზეზით, ღარიბ და სოფლად მაცხოვრებელ ქართველებს, გარკვეულწილად, ნაერთვა ქვეყნის ეკონომიკურ და პოლიტიკურ ცხოვრებაში მონაწილეობის შანსი. საქართველო „შეზღუდული წვდომის საზოგადოებრივი წყობაა“, სადაც მობილურობა და ქვეყნის პოლიტიკურ სისტემაში შესასვლელი ბლოკირებულია სიღარიბით, უთანასწორობითა და სისტემური იერარქიებით.⁷

მკაცრ ეკონომიკურ რეფორმას შეუძლია განამტკიცოს დემოკრატია თუ შეზღუდული ორთოდოქსიის წესს აამოქმედებს და სახელმწიფო კონტროლს გააძლიერებს, მაგრამ, ამავდროულად, მას შეუძლია ეკონომიკური ძალაუფლების კონცენტრაციაც. სააკაშვილის ეკონომიკურმა ლიბერალიზმმა უტოპიური მეტრძოლი სახე მიიღო, ფოკუსირდა რა, როგორც რობერტ რეიხი ამბობს, მომხმარებელზე და არა მოქალაქის ღირებულებებზე.⁸ საქართველოს ეკონომიკურმა პოლიტიკამ უკიდურესად შეამცირა სახელმწიფო ინვესტიციები შრომით ბაზარზე, ჯანდაცვასა და გარემოს დაცვაში და გაათავისუფლა აღმასრულებელი ხელისუფლება საჯარო სექტორის ინსტიტუტების კონტროლისგან. ჯ. კ. გალბრაიტის ტერმინით, „გამწონას-

ნორბელი ძალის“ სისუსტემ არასტაბილურ ქარიზმატულ პოპულიზმზე დაფუძნებული პოლიტიკური სისტემა წარმოშვა. სახელმწიფოს დერეგულაციის შედეგად მის მოქალაქეებს სამოქალაქო უფლებები უფრო შეუმცირდათ.

ვარდების რევოლუციის დასაწყისი. ხალხი მთავრობის სასახლის წინ იკრიბება. 2003 წლის ნოემბერი

საქართველოში, ბოლო ოცი წლის განმავლობაში, ინდივიდუალური უფლებები და საბაზრო ეკონომიკა სუსტადაა დაბალანსებული ეკონომიკური უსაფრთხოებით. საქართველოს დემოკრატიის სახალხო და ინსტიტუციური საფუძველი ისევ არასტაბილურია. 2008 წელს არჩევნებზე მოქალაქეებმა თავისუფლად გამოავლინეს თავისი ნება (თუმცა, არჩევნები სამართლიანი იყო, ვერ ვიტყვით), მთავრობაც, ფაქტიურად, განმენდილი იყო დანაშაულებრივი ელემენტებისგან და კანონიც ნორმალურად მუშაობდა. სააკაშვილი მნიშვნელოვან დათმობებზე წავიდა ოპოზიციასთან. მან გაზარდა მათი წარმომადგენლობა ცენტრალურ საარჩევნო კომისიაში (ცესკო), საზოგადოებრივი მაუწყებლის სამეთვალყურეო საბჭოში და მიიწვია ისინი უშიშროების საბჭოს გაფართოებულ სხდომებზე. მაგრამ სასამართლო არაპროგნოზირებადია და ბევრი ქართველისთვის მიუწვდომელიც. საკანონმდებლო, სასამართლო და საზოგადოებრივი ზედამხედველობა აღმასრულებელ ხე-

ლისუფლებაზე მინიმალურია. ოპოზიცია ისევ უმოქმედოა და ინტერესთა ჯგუფები სუსტი, ხოლო პოლიციის მიერ მოქალაქეებზე თვალთვალის განხორციელება სულ უფრო დიდ მასშტაბებს იძენს. სამოქალაქო საზოგადოება არაერთგვაროვანია. შეადარეთ თბილისის დიდი დიღმისა თუ ნაძალადევის გაჭირვებული მოსახლეობის სამოქალაქო ცნობიერება და ორგანიზებულობა შექმნილ ვაკეს ან საბურთალოს, სადაც, ძირითადად, ცხოვრობენ დასავლეთიდან ჩამოსული ოპტიმისტები და აკვირდებიან საქართველოში მიმდინარე მოვლენებს.

პლურალისტური სტრუქტურები საქართველოში საზღვარგარეთიდანაა ჩამოტანილი და დამყნობილია ისეთ ქართულ გაიდვალეზულ ღირებულებებზე, როგორცაა ეთნიკური ტოლერანტობა, ინდივიდუალიზმი და „ევროპელობა“, რაც ანიჭებს კიდეც მათ ლეგიტიმაციას. პრეზიდენტ შევარდნაძის აქცენტი შერიგებაზე სასიცოცხლოდ აუცილებელი იყო „ნორმალური“ პოლიტიკური ცხოვრების დასაწყებად. მაგრამ ელიტებს შორის გაფორმებულმა პაქტმა, რომელმაც მშვიდობა მოიტანა ქვეყანაში და ყოფილი მტრებიც მიიღო თავის რიგებში, მთავრობის იზოლაცია კიდეც უფრო განამტკიცა. შევარდნაძის პრეზიდენტობის დროინდელი მთავრობა შუასაუკუნეების მეფის კარს ჰგავდა, სადაც ნომენკლატურული ვასალები ერთმანეთს რესურსებისა და ძალაუფლებისთვის ებრძოდნენ. რიგითი ქართველების აღშფოთება საკუთარი ქვეყნისდამი მატულობდა. შევარდნაძის ხელისუფლება ვერ უზრუნველყოფდა მას უსაფრთხოებით, ჯანდაცვითა თუ სწავლა-განათლებით. ისევ გალბრაიტი შეგვახსენებს, რომ „არაფერი... ისე არ ზღუდავს ადამიანის თავისუფლებას, როგორც ფულის სრული უქონლობა“. ეს ნამდვილად ასეა იმ ქვეყანაში, რომლის ერთი მესამედი ოფიციალური მონაცემებით, სიღარიბის ზღვარს მიღმა ცხოვრობს.⁹

დემოკრატია არ იზადება კომუნიზმის ნანგრევებზე. თესლს დათესვა და მოვლა სჭირდება, ამოსულ ყლორტებს – მორწყვა, ტოტებს – სარები. სახელმწიფომ განსაკუთრებული როლი უნდა ითამაშოს ბაზრის სტიმულირებასა და ხალხის დაინტერესებაში, რომ ამ უკანასკნელმა მონაწილეობა მიიღოს პოლიტიკურ პროცესებში, განსაკუთრებით კი, იმ ქვეყანაში, რომელშიც პოსტსაბჭოთა გარემოა და საშუალო კლასი არ არსებობს. მაიკლ მანი ამტკიცებს, რომ სახელმწიფოს უნარი კოორდინირება გაუკეთოს და მართოს სამოქალაქო საზოგადოება, – რასაც იგი სახელმწიფოს „ინფრასტრუქტურულ ძალაუფლებას“ უწოდებს, – იმავეს არ ნიშნავს, რასაც სახელმწიფოს „დეესპოტური ძალაუფლება“ ან სახელმწიფოს მიერ უფლებამოსილების ბოროტად გამოყენება გულისხმობს სამოქალაქო საზოგადოებაზე.¹⁰ სტაბილურ დემოკრატიებს ძლიერი ინფრასტრუქტურული ძალაუფლება აქვთ. პოსტსაბჭოთა საზოგადოებას კი, ის არ გააჩნია. მსოფლიო ბანკსა და საერთაშორისო სავალუტო ფონდში ახლა აღიარებენ, რომ სახელმწიფოს როლის შემცირებაზე აქცენტირება შეუფერებელი იყო

მძიმე მდგომარეობაში ჩაყარდნის პოსტსაბჭოთა საზოგადოებებისთვის. ინსტიტუციური განვითარებას, სამოქალაქო საზოგადოებასა და სიღარიბის აღმოფხვრას (ინფრასტრუქტურული ძალაუფლების ელემენტები) სახელმწიფომ მნიშვნელობა უნდა მიენიჭოს, რაც ხელს შეუწყობს ეკონომიკის ზრდასა და პოლიტიკური სტაბილურობის შენარჩუნებას ქვეყანაში.¹¹ საქართველოს ეროვნული ბანკის ყოფილი პრეზიდენტის, რომან გოცირიძის, სიტყვებით რომ ვთქვათ, პრივატიზაცია (სახელმწიფო ქონების გაყიდვა) საქართველოს ტრანსფორმაციის მხოლოდ დასაწყისი იყო და არა კულმინაცია.¹² საბაზრო დემოკრატიის მშენებლობას პოსტსაბჭოთა პირობებში (ან მის შენარჩუნებას განვითარებულ სისტემებში) ისეთი რესურსები სჭირდება, რომელთა მიწოდებაც მხოლოდ სახელმწიფოს შეუძლია.

სახელმწიფო იცავს ინდივიდუალურ უფლებებს და, ამავდროულად, ზღუდავს მძლავრ კერძო ინტერესებს. ლეგალური სახელმწიფო არ შეიძლება „მინიმალური ნაციონალური სახელმწიფო“ იყოს.¹³ მან უნდა შექმნას ლიბერალიზმის უზრუნველყოფი უფლებამოსილება, კონსენსუსი და წესები. დემოკრატია აზრს კარგავს, თუ ქვეყნის მოქალაქეებს პოლიტიკაში მონაწილეობის ან მასზე გავლენის მოხდენის შესაძლებლობა არ ექნებათ. სამოქალაქო საზოგადოება, რომლისთვის დამახასიათებელია მოქალაქეთა გონივრული სწრაფვა პირადი ინტერესების დასაკმაყოფილებლად, ადგილობრივ ჯგუფებს შორის ჰორიზონტალური კავშირების არსებობა, ეკონომიკური დამოუკიდებლობა და ერთმანეთისადმი ნდობა, საქართველოში ჯერ-ჯერობით სუსტია. შევარდნაძის მთავრობამ დააკანონა დემოკრატია, მაგრამ უგულბელყო მისი პრაქტიკული საყრდენები, კერძოდ, სამართლიანი და ფუნქციონირებადი საგადასახადო სისტემა, ადგილობრივი თვითმმართველობის დამოუკიდებლობა, კანონის უზენაესობა, პატიოსანი საჯარო სამსახური და კანონიერი ეკონომიკური საქმიანობის შესაძლებლობები თავისი მოქალაქეებისთვის. საქართველოს სახელმწიფოსთვის მისივე მიღებული კანონების შესრულების უზნარობა დემოკრატიის უდიდესი დეფიციტი იყო. ასლან აბაშიძე აჭარაში, ორი ათეული წლის განმავლობაში, ფეოდალური სახის ავტორიტარულ წარმონაქმნს ხელმძღვანელობდა. ის ყურადღებას არ აქცევდა საქართველოს პარლამენტის მიერ მიღებულ აქტებს, აყალბებდა არჩევნებს და უარს ამბობდა უზენაესი სასამართლოს გადანყვეტილებების შესრულებაზე.

ხელისუფლებას არ შეუძლია საზოგადოების ან ოპოზიციის ორგანიზება ბრძანებით და არც სამოქალაქო საზოგადოების განვითარების ხელშეწყობილი ფაქტორები ექცევა მისი გავლენის ქვეშ, რომ მისი აღმოფხვრა შეძლოს. მკაფიო სოციალური დაყოფის არარსებობა და ტრადიციული ერთგულება ნათესაობისა და პატრონისადმი სერიოზული დაბრკოლებებია საქართველოსთვის დემოკრატიის მშენებლობის გზაზე. რობერტ ჰუტინამ ამტკიცებს, რომ ძლიერი სამოქალაქო ორგანიზაცია „დემოკრატიის სკოლის“

ფუნქციას ასრულებს.¹⁴ მაგრამ საქართველოში მოსახლეობის ჩართულობა პოლიტიკურ პროცესებში ისევ სუსტია. 2002 წლის გამოკითხვის შედეგების მიხედვით, წინა წელს რესპონდენტთა მხოლოდ 3.6% იყო საქმეზე ნამყოფი პარლამენტში ან სამინისტროში და 3.9%-ს მონაწილეობა მიუღია კოლექტიურ სამოქალაქო მოქმედებაში. ოთხი წლის შემდეგ, 2006 წელს გამოკითხულთა 2.2%-მა აღნიშნა, რომ პარლამენტს მიმართა იმ წელს; 4.7%-ს ადგილობრივი თვითმმართველობის ორგანოსთვის მიუმართავს, ხოლო 2.0%-მა კოლექტიურ სამოქალაქო საქმეში მიიღო მონაწილეობა.¹⁵ 2008 წლის გამოკითხვაში, თბილისელთა მხოლოდ 19.5% ფიქრობდა, რომ მოქალაქეებს შეეძლოთ სამთავრობო პოლიტიკაზე გავლენის მოხდენა.¹⁶ ქართველებისთვის გადარჩენის ინსტრუმენტები არაფორმალური ქსელები და გავლენიანი პატრონები არიან და არა, ვთქვათ, ადგილობრივი თვითმმართველობის წარმომადგენლები ან დეპუტატები (თუმცა დეპუტატი, განსაკუთრებით კი, თუ მმართველი პარტიის წევრია, პატრონით იქცევა). შიდა ეკონომიკური კრიზისი, რომელიც გაღრმავდა 2008 წლის შემდგომი გლობალური ვარდნით, ზღუდავს საქართველოს „დემოკრატიის სკოლების“ შესაძლებლობებს.¹⁷

1999 წელს, საერთაშორისო ფინანსურმა ინსტიტუტებმა თბილისი საქართველოს გაუთანაბრეს, ხოლო პოსტკომუნისტურ თანამედროვეობას. ფაქტიურად კი, საბჭოთა კავშირის დაშლის შემდგომ კეთილი სურვილებით დანერგილმა დასავლურმა საგადასახადო მოდელებმა გადაავადეს საქართველოს მოდერნიზაცია და პირიქით, ხელი შეუწყვეს ხელშეკრულებების ფარულად დადებას სახელმწიფო მოხელეებსა და მენარმეებს შორის. მიუხედავად იმისა, რომ განსაკუთრებული მნიშვნელობა „მმართველობას“ და სიღარიბის დაძლევას ექცეოდა, დასავლეთიდან მიღებულმა რეკომენდაციებმა ხელი შეუწყვეს საქართველოს ეკონომიკური საფუძვლის ნგრევას. საერთაშორისო ფინანსური დახმარება ეყრდნობოდა დონორების დღის წესრიგს, რის შედეგადაც ადგილობრივი აქტივისტების პროფესიული სისტემა შეიქმნა. აქტივისტები კი, ქვეყნის ფართო შემუშავებულ პროგრამებს მიეჯახებოდნენ იმის ნაცვლად, რომ ფოკუსირება პროგრამების ბენეფიციარების საჭიროებებზე მოეხდინათ. საქართველოს არასამთავრობო ორგანიზაციების ლიდერები შრომით არისტოკრატიად ჩამოყალიბდნენ, გასამრჯელოს დოლარებში იღებდნენ და ქართველთა უმეტესობისთვის ცხოვრების უცხო სტილს მისდევდნენ. ათასწლეულის დადგომისთვის, ქართველები, ალბათ, უნდა დაინტერესებულიყვნენ, შეეძლო თუ არა „ლიბერალიზმს“ რამის მოტანა კორუფციის, განგსტერების, პურის რიგებისა და ყრუანტილის მომგვრელი ღამეების გარდა. ამან გააღრმავა „ნდობის ნაპრალი“ (რასაც ლიპსეტი და შნაიდერი უწოდებენ) ანუ ხალხმა დაკარგა სანდოობის გრძნობა დემოკრატიის სიკეთეებისადმი.¹⁸

სამოქალაქო საზოგადოების სახელმწიფოსგან „დამოუკიდებლობაზე“

აქცენტირებამ – ურთიერთობების აბსტრაქტული გაგება – და იმ მოდელის წინ წამოწევა, რომელიც არ მოიცავდა, მაგალითად, შრომით ორგანიზაციებს, დემოკრატიზაციის პროცესი დასაწყისიდანვე დააკოჭლა. მან ქართული საზოგადოება მარგინალიზებულად აქცია, რომელსაც ძალაუფლებისა და რესურსებისთვის გამართულ მოლაპარაკებათა პროცესში ჩასართავად ბრძოლის უნარი აღარ შესწევდა (რასაც ჩვენ დემოკრატიულ პროცესს ვუწოდებთ), იმ მიზნით, რომ, მაგალითად, უსაფრთხო სამუშაო პირობები მოეთხოვა ან ჯანდაცვაზე ხელმისაწვდომობა თუ გარემოს დაცვა. იმ ქმედითი სახელმწიფო ინსტიტუტების გარეშე, რომლებიც სამოქალაქო საზოგადოების ქსელებს ზურგს გაუმაგრებდნენ და ფუნქციონირებაში ხელს შეუწყობდნენ, სამოქალაქო საზოგადოება ნამდვილად ვერ უზრუნველყოფს დემოკრატიის ზრდას.¹⁹

საკაპევილის მთავრობამ, რომელიც დაუფარავი ქედმაღლობით ეკიდებოდა საერთაშორისო სავალუტო ფონდის „ჩარევას“ საქართველოს საშინაო საქმეებში და არ იღებდა მისგან მწვავე კრიტიკას, ახალი სუნთქვა შთაბერა ფონდის მონიტარისტულ პოლიტიკას. ქართველ ფერმერებს, სახელმწიფო მოხელეებსა თუ მასწავლებლების ეს, ალბათ, ნაკლებ სამუშაო ადგილს მოუტანს, თუმცა, ამავე დროს, საერთო-სახალხო საპროტესტო პოტენციალსაც ზრდის იმ შემთხვევისთვის, თუ მთავრობა სწორად არ მოიქცევა. 2007 წლის 7 ნოემბერს, თბილისის ქუჩებში მძიმე სოციალური პირობებითა და უმუშევრობით გატანჯული 100 000 ადამიანი გამოვიდა. პოლიციამ დემონსტრანტები სასტიკად დაარბია. ქვეყანა კონსტიტუციურ კრიზისში აღმოჩნდა, დროებით შეიზღუდა სამოქალაქო უფლებებიც.²⁰ ამ მოვლენებიდან ცოტა ხანში ჩატარებულმა კვლევამ გვიჩვენა, რომ მოსახლეობის 80% მთავრობის საპასუხო რეაქციას საპროტესტო გამოსვლებზე არაპროპორციულად მიიჩნევდა.²¹ სააკაპევილის მთავრობა ქვეყნის მოდერნიზაციას კი ცდილობს, მაგრამ, ამავე დროს, ეკონომიკურ დაუცველობასაც ამძაფრებს და ასუსტებს სამოქალაქო ძალაუფლებას. თავისი მოქმედებებით ხელისუფლება აძლიერებს დაუმორჩილებლობისა და აჯანყებების ციკლურ პროცესს, რაც ბოლო ორი ათეული წლის მანძილზე დომინირებდა ქართულ პოლიტიკაში.

ადამ პრეფეროსკი ამბობს, რომ „დემოკრატია უნდა მოიტანოს არსებითი შედეგები.“²² ახალგაზრდული დინამიზმი, კორუფციასთან დაპირისპირება და ევროპასთან ინტეგრაცია საზოგადოებრივი მხარდაჭერის შენარჩუნებისთვის საკმარისი არ არის. ქართველები, რომლებიც პოსტსაბჭოთა სივრცის მოსახლეობაში გამოირჩეოდნენ ყველაზე ოპტიმისტური განწყობით დემოკრატიული ცვლილებებისადმი, შევარდნაძის მმართველობის დასასრულისთვის, 2003 წელს პესიმისტურად უყურებდნენ დემოკრატიის განვითარებას. ამავე წლის ივნისში, გამოკითხულთა მხოლოდ 20% იყო კმაყოფილი დემოკრატიის პროგრესით, ხოლო 2006 წელს მოსახლეობის

67% თანხმდებოდა, რომ დემოკრატიული სისტემა საკმაოდ კარგი ან ძალიან კარგი იყო ქვეყნის განვითარებისთვის. თუმცა, იმავე წლის, ანუ 2006 წლის გამოკითხვაში, რესპონდენტთა 57.4%-მა განაცხადა, რომ ნესრიგი უფრო მნიშვნელოვანი იყო, ვიდრე საზოგადოების ზემოქმედება ხელისუფლების გადაწყვეტილებაზე.²³ ასეთი აშკარა წინააღმდეგობები „დემოკრატიის არსებითი შედეგებისადმი“ ამბივალენტურ დამოკიდებულებას ასახავს. პრეზიდენტი სააკაშვილი გაუთავებლად ამაყობს, რომ საქართველოში ცხოვრების დონემ აინია, და ხშირად აკეთებს მონოდეგებს „ქართველ ხალხთან კონსულტაციების გამართვის“ შესახებ, მაგრამ თავისი რიტორიკით ის სიდუხჭირის დამალვას ცდილობს და კონსულტაციების ჩატარების პრინციპს უგულვებელყოფს.²⁴ საქართველო დღეს ორიარუსიანი დემოკრატიაა, ღია და კაშკაშა ცენტრით და არაინფორმირებული, დაბეჩავებული გარეუბნებითა და პროვინციებით.

ინტერესთა ჯგუფები და სამოქალაქო საზოგადოება

დემოკრატიის შემსწავლელთა უმეტესობა ფიქრობს, რომ ინტერესთა ჯგუფები და ასოციაციები აუცილებელია, რათა ქვეყანას ინფორმირებული ამომრჩეველი ჰყავდეს და ხელისუფლების ანგარიშვალდებულება უზრუნველყოფილი იყოს. 1990-იანი წლების დასასრულამდე საქართველოში ასეთი ჯგუფების არსებობისთვის არახელსაყრელი პირობები იყო. ხელისუფლების მოშლასთან ერთად, გაძლიერდა კერძო პატრონაჟი, ოჯახისადმი ნდობა და მასზე დამოკიდებულება, ამასთან, გადარჩენისთვის ბრძოლის არაკანონიერი მეთოდებიც უფრო ხისტი გახდა. ქმედითი საზოგადოებრივი ინტერესთა ჯგუფების წარმოქმნისთვის საჭირო პირობები, როგორებიცაა ეკონომიკური სტაბილურობა, სამართლებრივი აღიარება და ინფორმაციის ხელმისაწვდომობა, ქვეყანაში არ არსებობდა. ამ პერიოდში, ქართველ თანამდებობის პირებს გაგონილიც კი არ ჰქონდათ „ინტერესთა ჯგუფი“, ასეთი ცნება უცნობი იყო მათთვის. 1996 წელს, მსოფლიო ღირებულებების კვლევის შედეგების მიხედვით აღმოჩნდა, რომ საქართველოს მოსახლეობის მხოლოდ 3.3% იყო განვითარებული პროფესიულ ასოციაციებში და 1.9% – საქველმოქმედო ორგანიზაციებში. კაპიტალიზმმა წაახალისა ახალი ეკონომიკური ინტერესები და შეიძლება ითქვას, რომ 1990-იანი წლების დასასრულს საქართველოში ერთბაშად აღმოცენდა და გააქტიურდა არასამთავრობო სექტორი, მაგრამ ორგანიზებულ ინტერესთა ჯგუფები, მაგალითად, შრომით ბაზარზე, სოფლის მეურნეობის სფეროსა და თუნდაც, ბიზნესში, მაინც ცუსტი იყო. 2011 წელსაც არსად ჩანდა ჟურნალისტთა ეფექტიანი ასოციაციები, პენსიონერთა ჯგუფები, პროფკავშირები ან დამოუკიდებელი ბიზნეს-ასოციაციები.

ინტერესთა ჯგუფების სისუსტე და პოლიტიკური პარტიების იდეოლოგიური სიცარიელე საქართველოს უძღურ სოციალურ სტრუქტურებს ასახავს. 2011 წელს საქართველოს საშუალო ფენაზე საუბარი უაზრობა იყო. საქართველოს მთავრობას არც „საშუალო კლასის“ სტატისტიკური განსაზღვრება გააჩნია. ამ წარმოსახვითი კლასის ზიარი ღირებულებებისა და სოლიდარობის განცდის დადგენა თითქმის შეუძლებელია. ქართული საზოგადოების სოციალურ ბუნდოვანებას ემიგრაცია, უმუშევრობა და შავი ეკონომიკაც ემატება. საქართველოში კორპორატიული, პლურალისტური და „ტრადიციული“ ჯგუფური ინტერესების ნარევია. შევარდნაძის პრეზიდენტობის დროს, ყოფილი პარტიული ნომენკლატურა ხელს უწყობდა ეკონომიკის მართვას სახელმწიფოს მიერ საპრივატიზაციო გარიგებებზე კონტროლისა და დიდი საწარმოების მფლობელებთან ახლობლურ-კომფორტული ურთიერთობებით.²⁵ ახალგაზრდა პარლამენტარები კი, პირიქით, „მისისიპდალეულნი“ (რუსეთში განათლებამიღებული „თერგდალეულების“ ანალოგიით, მისისიპის წყალდალეულები ანუ დასავლეთის უმაღლეს სასწავლებლებში ნასწავლი ახალგაზრდები) სამოქალაქო მონაწილეობის გააქტიურებას ცდილობდნენ დამოუკიდებელი ასოციაციებითა თუ არასამთავრობო ორგანიზაციების დახმარებით. დამწყები, ჯერ კიდევ ჩანასახოვან მდგომარეობაში მყოფი სამოქალაქო ასოციაციები, რომლებსაც იმის უნარიც არ შესწევდათ, რომ თავიანთივე „წევრები“ დაეყოლიებინათ დათმობაზე, ვარდების რევოლუციის შემდეგ, ორგანიზაციული თვალსაზრისით, უფრო დაიხვეწნენ და განვითარდნენ. მაგრამ მათი გავლენა მთავრობაზე, რომელიც ადრეც არ ყოფილა ძლიერი, გასაოცრად შემცირდა. ახალ ხელისუფლებას აღარ სჭირდებოდა არასამთავრობო ორგანიზაციებთან მჭიდრო თანამშრომლობა სახელმწიფოს ფუნქციების შესასრულებლად, უცხოურმა დაფინანსებამაც იკლო მესამე სექტორში. ფიქრობდნენ, რომ ახალგაზრდა, რეფორმებზე ორიენტირებული მინისტრები დემოკრატიის ადგილობრივ ძირეულ დონეზე განვითარებას შეუწყობდნენ ხელს. მაგრამ არასამთავრობო სექტორის მასიურ გადადინებას ხელისუფლებაში (ყოფილი პრემიერ-მინისტრები ზურაბ ჟვანია და ზურაბ ნოლაიდელი, შინაგან საქმეთა მინისტრი ვანო მერაბიშვილი და უშიშროების საბჭოს მდივანი გიგა ბოკერია, არასამთავრობო ორგანიზაციების აქტივისტები იყვნენ), მაინც არ მოჰყოლია ურთიერთობათა გაუმჯობესება მთავრობასა და სამოქალაქო საზოგადოებას შორის.²⁶

სამოქალაქო საზოგადოებისა და დემოკრატიის უმთავრესი გამწვევი ძალა – ინტერესთა ჯგუფები – შეიძლება ოთხ კატეგორიად დავეყოთ: პირველი, ფორმალურ ინტერესთა ჯგუფები, როგორებიცაა, მაგალითად, მენარმეთა და ჟურნალისტთა ასოციაციები, პოლიტიკური პარტიები; მეორე, ამორფული ინტერესთა ჯგუფები, მაგალითად, ფერმერები და პენსიონრები. ამ ჯგუფებს შესაძლოა არ ჰქონდეთ საინფორმაციო გაცვლითი სისტემები ან

ლობირების საშუალება, მაგრამ ინტერესები საერთო აქვთ და რაოდენობის გამო სამთავრობო პოლიტიკაზე გავლენის მოხდენა შეუძლიათ; მესამე, ადგილობრივი, სტილით „დასავლური“ არასამთავრობო ორგანიზაციები, რომელთა ინსპირატორები და დამფინანსებლები არიან საერთაშორისო არასამთავრობო ორგანიზაციები, და მეოთხე, ტრანსნაციონალური ორგანიზაციები, საზღვარგარეთის სახელმწიფოთა სამთავრობო სააგენტოები და საერთაშორისო არასამთავრობო, მაგალითად, მსოფლიო ბანკი ან საერთაშორისო ურთიერთობების ეროვნული დემოკრატიული ინსტიტუტი. ეს ორგანიზაციები, რომლებიც შეიძლება თავიანთ მთავრობებს წარმოადგენდნენ, მაინც ლობირებენ და კონკრეტული პოლიტიკის გატარებას უწყობენ ხელს (მიუხედავად იმისა, რომ ამას უარყოფენ). და ბოლოს, არსებობენ პატრონაჟის ჯგუფები, რომლებიც ემყარებიან მეგობრულ-ნათესაურ კავშირებს, საცხოვრებელ ადგილზე არსებულ კონტაქტებს და პროფესიულ სოლიდარობას. აი, ეს უკანასკნელი კატეგორია ყველაზე რთული შესასწავლად. ამასთან, მისი დახასიათება „სამოქალაქო საზოგადოებად“ შეუძლებელია, რადგან საზოგადოებრივი მიზნების მისაღწევად არ მუშაობს საჯარო სივრცეში. თუმცა, როგორც ქრის ჰანი აღნიშნავს, ეს მაინც გამოირიცხავდა არაფორმალური და მალული საქმიანობის პრაქტიკას, როგორც დასავლურ, ასევე არადასავლურ კულტურაში.²⁷ პატრონაჟის ჯგუფი ქართული საზოგადოების ტრადიციულ სოციალურ წეს-ჩვეულებებს განასახიერებს. ის მედიატორის ფუნქციას ასრულებს სახელმწიფოსთან ეკონომიკური და პოლიტიკური ტრანსაქციების განხორციელებისას. ქართულ პოლიტიკურ ცხოვრებაში გავრცელებულობისა და დიდი გავლენის გამო პატრონაჟის ჯგუფი განუყოფელი ნაწილი გახდა სახელმწიფო-საზოგადოების ურთიერთობებზე დისკუსიისთვის.

პოლიტიკური პარტიები

პოლიტიკური პარტიები სასიცოცხლოდ აუცილებელი კავშირებია სახელმწიფოსა და მის მოქალაქეებს შორის. პოლიტიკური პარტია აგრეირებული საზოგადოებრივი ინტერესის არტიკულირებას ახდენს, აკონტროლებს აღმასრულებელ ხელისუფლებას, სთავაზობს მოქმედ მთავრობას ალტერნატიულ წინადადებებს და რესურსების გონივრულად და სამართლიანად გადანაწილებას უზრუნველყოფს. პარტიის გარეშე ვერ იარსებებდა პოლიტიკური კონკურენცია წარმომადგენლობით დემოკრატიულ სისტემაში და ვერც მოსახლეობა მიიღებდა მონაწილეობას პოლიტიკურ პროცესებში. პარტია ყველაზე მნიშვნელოვანი წყაროა ლეგიტიმაციის – არასტაბილური პარტია ზრდის არასტაბილური დემოკრატიის რისკს.²⁸ სუსტი პარტია, სავარაუდოდ, ვერც კორუფციას გააკონტროლებს სათანადოდ, რთული რე-

ფორმების გატარების უზრუნველყოფაც გაუჭირდება და სისტემური ლეგიტიმაციის განმტკიცებაც.

რობერტ დალი წერს, რომ „ოპოზიციის ერთი მუდმივი და უცვლელი პრობლემა ის გახლავთ, რომ ის ან ძალიან ცოტაა ან ძალიან ბევრი.“²⁹ ამ ბოლო ორი აონლეულის მანძილზე საქართველომ ორივე მდგომარეობა გამოსცადა. საქართველოში საკმარისზე მეტი პარტია არსებობს ძალზე ცოტა ძალაუფლებით. 1995 წლიდან ჩატარდა ხუთი საპარლამენტო არჩევნები, რომელშიც 145 პარტიამ და ბლოკმა მიიღო მონაწილეობა, ხოლო 2005 წელს 182 პარტია დარეგისტრირდა იუსტიციის სამინისტროში.³⁰ პარტიის ენთუზი-აზმი არ ვრცელდება მოქალაქეებთან კავშირების შენარჩუნებაზე. და მიუხე-დავად პარტიათა პოზიციების სიჭრელისა, სიმრავლისა თუ შემთხვევითი გამარჯვებებისა, ისინი მაინც არ წარმოადგენენ ადგილობრივ ძირეულ ორგანიზაციებს. სულ რამდენიმე პარტიის ოფისია პროვინციებსა და თბილისში, რომელიც მუდამ სავსეა მთხოვნელებით. ქართული პარტია ერთი ძლიერი და გავლენიანი პროვინების ქმნილებაა (რესპუბლიკური პარტია, ამ მხრივ, გამოხატვისა). ის არც გადაწყვეტილების სერიოზული მიმღებია და არც მოქალაქე-ჯგუფის ინტერესების გაერთიანების ფუნქციას ასრულებს. ის მიეკუთვნება, როგორც სკოტ მაინორინგი უწოდებს, „სუსტად ინსტიტუციონალიზებულ“ პარტიულ სისტემას: გამოირჩევა არამდგრადობით, არ არის საკმარისად ფესვგადგმული, მისი ლეგიტიმაციის დონე დაბალია და ოფი-ციალური პარტიის გამოკლებით, შეზღუდული აქვს წვდომა რესურსებზე. 2007 წელს, მოსახლეობის მხოლოდ 4.7% იყო პარტიული.³¹

მცირე გამოხატვის გარდა, საქართველოს პოლიტიკური პარტიე-ბი არასტაბილურობით ხასიათდება. იმ ოთხი პარტიიდან, რომელიც შე-ვარდნაძის დროინდელ საპარლამენტო პოლიტიკაში დომინირებდა, სამი პარტია დაიშალა (საქართველოს მოქალაქეთა კავშირი, დემოკრატიული აღორძინების კავშირი და ეროვნულ-დემოკრატიული პარტია), ხოლო მეოთხე 2011 წლისთვის (მრევნელობა გადაარჩენს საქართველოს) მარ-გინალური აღმოჩნდა. თუმცა, მეტ-ნაკლებად წარმატებული პარტიებიც გვხვდება, მაგალითად, ლიბორისტული პარტია, რომელიც 1995 წელს დაარსდა. ამ პარტიამ შეინარჩუნა თავისი „ლურჯსაყელიანი“ მხარდამ-ჭერები და თუმც მცირერიცხოვანი, მაგრამ ყველა მონვევის პარლამენტში ჰყავდა წარმომადგენლობა. 1978 წელს დაარსებული რესპუბლიკური პარ-ტია სიკვდილს გადაურჩა, როგორც კანონის უზენაესობის მხარდამჭერი ხმა.³² ახლად შექმნილ პარტიებს, მაგალითად, ირაკლი ალასანიას პარტიას, ჩვენი საქართველო-თავისუფალი დემოკრატები, ესმით რეგიონული ორგა-ნიზაციის მნიშვნელობა. თუმცა, არცერთი მათგანი არ მიახლოებია ძალაუ-ფლების ზღურბლს. 1995 წელს, არჩევნებამდე დარჩენილ ორთვიან პერი-ოდში, იუსტიციის სამინისტროში 21 პარტია დარეგისტრირდა. არჩევნებში კი ჯამში, 53 პარტიამ მიიღო მონაწილეობა. უმეტესობა გაქრა თვალთახედ-

ვიდან. 1999 წლის არჩევნებში 45 პარტია მონაწილეობდა; 2004 წელს – 17. პარტიის სახელწოდებები არ გამოგვადგება პოლიტიკური შეხედულების გამოსაცნობად. დეპუტატებს უამრავი სხვადასხვა მიზეზი აქვთ იმისთვის, რომ პარტიაში შევიდნენ, მაგრამ ლიდერი გადამწყვეტ როლს ასრულებს. იდეოლოგიური პოზიციისთვის არავითარი მნიშვნელობა აქვს ბლოკებსა და კოალიციებში პარტიის მონაწილეობას. 1995 წელს სოციალისტური პარტია პროსახელისუფლებო იყო, მაგრამ 1999 წელს მემარჯვენე პარტიების კოალიციაში აღმოჩნდა ასლან აბაშიძის დემოკრატიული აღორძინების კავშირთან ერთად. რამდენიმე წლის შემდეგ კი, 2003 წელს, ის ყოფილ ოპოზიციურ პარტიასთან ერთად (ეროვნულ-დემოკრატიული) შევარდნაძის მომხრე ბლოკში გაერთიანდა.

პოლიტიკურ პარტიათა პროგრამებიც ეკლექტურია. ყოველი მათგანი მხარს უჭერს დემოკრატიის განვითარებას, საბაზრო ეკონომიკას, საკუთრების ხელშეუხებლობის იდეას და ადამიანის უფლებების დაცვას. მოქალაქეთა კავშირი დაბეჯითებით ითხოვდა საერთაშორისო სავალუტო ფონდის რეკომენდაციების მკაცრად შესრულებას, მაგრამ სოცინტერნის წევრი იყო. პარტია მრენველობა გადაარჩენს საქართველოს, მართალია, ბიზნესის მხარდამჭერია, მაგრამ „სოციალურად დაუცველთა“ დაცვას მოითხოვს.³³ ლეიბორისტული პარტია აქცენტს სამუშაო ადგილების შექმნაზე, ჯანდაცვის ხელმისაწვდომობასა და სიმდიდრის სამართლიან განაწილებაზე სვამს. სოციალისტური პარტია თავის პროგრამაში ყურადღებას ამახვილებს „კერძო საკუთრების წახალისებაზე“, საშუალო კლასის შექმნასა და „ჯანსაღ კონკურენციაზე.“³⁴ მათ შორის განსხვავებები, ძირითადად, აქცენტებშია: მოქალაქეთა კავშირი დასავლეთის ფინანსურ ორგანიზაციებთან უფრო მეტ ინტეგრაციას ითხოვდა, მრენველობა გადაარჩენს საქართველო კი, უფრო პროტექციონისტურია. ერთიანი ნაციონალური მოძრაობა იბრძვის რადიკალური ეკონომიკური რეფორმების გასატარებლად, ხოლო ახალი კონსერვატიული პარტია, ახალი მემარჯვენეები და ჩვენი საქართველო-თავისუფალი დემოკრატები ფოკუსში კერძო საკუთრების ხელშეუხებლობასა და ანტიმონოპოლიურ კანონმდებლობას აქცევენ. რესპუბლიკური პარტია, რომელიც შედარებით ახალგაზრდა ურბანულ ინტელექტუალურ ელიტასთან ასოცირდება, მმართველობის საპარლამენტო სისტემაზე გადასვლას და სახელმწიფოსა და ეკლესიის გამიჯვნას ითხოვენ.³⁵ თითქმის ყველა დიდი პარტია მემარჯვენე ცენტრისტია (ალბათ, ლეიბორისტების გამოკლებით) მიუხედავად იმისა, რომ სხვადასხვა გამოკითხვის შედეგების მიხედვით, მოსახლეობის უმრავლესობა სახელმწიფოსგან უფრო მეტ ჩარევას ითხოვს ჯანდაცვისა და განათლების სფეროებში და პენსიებთან დაკავშირებით. უთანხმოებები, რაც ხშირია პოლიტიკოსებს შორის, იმდენად მწვავეა და პიროვნული, რომ სატელევიზიო დებატებისას განხილული პროგრამების განსხვავებები გაავებული თავდასხმების კორიანტელში იკარგება.

საქართველოს პოლიტიკურ პარტიებს არ ჰყავთ ძლიერი მხარდამჭერი ამომრჩევლები. საპარლამენტო პარტია არც რომელიმე კონკრეტულ თაობას, სოციალურ ჯგუფს თუ რეგიონს წარმოადგენს (დემოკრატიული აღორძინების კავშირი გამონაკლისი გახლდათ). რა თქმა უნდა, პარტიისადმი მხარდაჭერის ხარისხი განსხვავდება თბილისს, პროვინციულ ქალაქებსა და სოფლებს შორის, მაგრამ არავითარი მინიშნება იმაზე, რომ რომელიმე ასაკობრივი ჯგუფის, კლასის ან რეგიონის ამომრჩეველი „თავისიანად“ ხედავდეს რომელიმე კონკრეტულ პარტიას. ლეიბორისტულ პარტიას მომხრეები დაბალშემოსავლიან ხალხში ჰყავს; არაქართველებმა 1995 და 1999 წლების საპარლამენტო არჩევნებში მხარი უმეტესად მოქალაქეთა კავშირს დაუჭირეს (თუმცა, ასეთი სურათი შეიძლება არჩევნების გაყალბების შედეგად მიგვეღოს). ერთიან ნაციონალურ მოძრაობას მხარს უფრო მეტად რეგიონებში უჭერენ (განსაკუთრებით, სამეგრელოსა და სამცხე-ჯავახეთში). მისი მხარდამჭერები არიან, აგრეთვე საშუალო განათლების მქონე მოსახლეობის ფენაში და პროვინციებში მაცხოვრებლები (ამ მოძრაობის ლიდერებს განათლება, უმეტესად, დასავლეთში აქვთ მიღებული და ჯერ 40 წლის ასაკისთვის არ მიუღწევიათ).³⁶ გია ნოდია პარტიული ლოიალობის არარსებობას ჯერ კიდევ არაფორმირებული სოციალური დაყოფის ანარეკლად აღიქვამს. საზოგადოების დაყოფა საქართველოში უფრო თაობების, განათლების, ენის ცოდნისა (რუსული vs ინგლისური) და საბჭოთა წარსულისადმი დამოკიდებულებით ხდება და არა კლასებისა თუ ეკონომიკური კატეგორიების მიხედვით.³⁷ პარტიები თავიანთი იდენტობისთვის იბრძვიან, რადგან ამომრჩეველი პარტიის ლიდერთან აიგივებს მას და არა რომელიმე პოლიტიკურ კურსთან. გოგი თოფაძე, ლუდსახარმ „ყაზბეგის“ წარმატებული და ქარიზმატული მესაკუთრე, განასახიერებს პარტიას, მრეწველობა გადაარჩინს საქართველოს; შევარდნაძე „მოქალაქეთა კავშირის“ სიმბოლო იყო, შალვა ნათელაშვილი – ლეიბორისტული პარტიის გახლავთ, ხოლო ერთიანი ნაციონალური მოძრაობა – მიშაა. უმრავლეს შემთხვევაში, როგორც ეს სახელწოდებები გვეუბნება: „ბურჯანაძე-დემოკრატები“ ან „საკაპშვილი-გამარჯვებული აჭარა“, ლიდერთან იდენტიფიცირების იდეას წინააღმდეგობას არავინ უწევს.

პოლიტიკურ პარტიებს საქართველოში არ ენდობიან. 1998-2000 წლებში, მათი რაოდენობა, ვინც არცერთ პარტიას უჭერდა მხარს 13-დან 42 პროცენტამდე გაიზარდა. 2000 წლის გამოკითხვაში, სიაში ჩამონერვილი 12 პარტიიდან ვერცერთმა მიიღო 21%-ზე მაღალი ნდობა, საშუალო მაჩვენებელი 10.5% იყო.³⁸ 2006 წლის გამოკითხვაში კი, სულ ორიოდე წლის შემდეგ სახელგანთქმული ვარდების რევოლუციის შემდეგ, პოლიტიკურ პარტიებს გამოკითხულთა მხოლოდ 13% ენდობოდა.³⁹ ხალხმა ზურგი აქცია პოლიტიკას, საესესიო დარბაზში ატეხილი მუშტი-კრივის თუ ლანძღვა-გინების გამო, მაგრამ დღევანდელი დარბაზი, ძირითადად, ცარიელი, დებატების დროს, არანაკლებ გულსამა-

ცრუებელია. პარტიათა ლიდერები ბევრს ტრაბახობენ საკუთარი წევრების რაოდენობაზე, თუმცა ციფრები გაურკვეველია და ზუსტი არ არის; ჩემთან ინტერვიუს დროს პარტიული ჩინოვნიკები ყოველთვის მორცხვად ილიმიან, როცა ამ საკითხზე ჩამოვარდება სიტყვა. ხალხის მხარდაჭერის არარსებობა პარტიის არამდგრადობასა და დახურულ სიებს უკავშირდება. მოუხედავად იმისა, რომ კანდიდატთა უმრავლესობა ერთმანდატიან ოლქებში ადგილობრივი მოქალაქეები არიან, პროპორციული სისტემით არჩეული დეპუტატების უმეტესობა თბილისის ხელმძღვანელობის მიერაა შერჩეული. დეპუტატები იშვიათად გადაიან ქალაქიდან, ელექტორატთან დაკავშირებული საქმეების გამო. 2007 წლის გამოკითხვის შედეგებმა დაგვანახა, რომ 57 გამოკითხული დეპუტატიდან ერთი მესამედი თუ ესწრებოდა პერიოდულ შეხვედრებს საარჩევნო ოლქებში.⁴⁰ არც ამომრჩეველთა მხრიდან შეიმჩნევა დიდი ინტერესი, ცოტამ თუ იცის, პარტიულ სიებში ვის აძლევს ხმას, ხოლო 7%-იანმა ბარიერმა (2008 წელს დასწიეს 5%-მდე) შედეგად ის მოიტანა, რომ ხალხი იმ პარტიებს აძლევს ხმა, რომელიც ვერასდროს შევა პარლამენტში.

შიდა პარტიული საქმიანობა, რესპუბლიკელებს, კონსერვატორებს და „ჩვენნი საქართველო-თავისუფალი დემოკრატების“ წევრებს თუ არ მივიღებთ მხედველობაში, გაუგებარია და ცენტრალიზებული. კანონის მიხედვით, აღმასრულებელი საბჭოს შექმნა და პარტიული ყრილობების ჩატარება სავალდებულოა; ყველა პარტიას, რომელიც პარლამენტშია წარმოდგენილი, საკუთარი ტერიტორიული ორგანიზაცია აქვს ადგილობრივ დონეზე. მაგრამ რეალური ძალაუფლება, რაც საპარლამენტო არჩევნებისთვის კანდიდატების შერჩევას, პარტიის ბიუჯეტის განკარგვას თუ ადგილობრივი პარტიული ხელმძღვანელების დანიშვნას ეხება, ცენტრალურ ოფისსა და პარტიის ლიდერებს ეკუთვნის. ამას გარდა, არ სრულდება წესები, რომლებიც უზრუნველყოფდა შიდა პარტიულ გადაწყვეტილებებში რიგითი წევრების მონაწილეობას.⁴¹ ქართული პოლიტიკური პარტიები არაფერს აკეთებენ „კონგრუენტულობისთვის“, როგორც ჰარი ექსპაინი უნოდებს ამ მოვლენას ანუ ხელს არ უწყობს სამოქალაქო ღირებულებების განვითარებას, შიდა დემოკრატიული პროცედურების დახმარებით.⁴² ერთიან ნაციონალურ მოძრაობას არც ოფიციალური წევრები ჰყავს და არც პარტიის სანევრო გადასახადი აქვს დანესებული. ამას გარდა, 2008 წლიდან 2011 წლამდე, ყრილობა არ მოუწვევია. ყველაფერი ეს კი, ეწინააღმდეგება პარტიის შიდა განაწესს.⁴³ როგორც ნესი, ქართული პოლიტიკური პარტია იშლება, როგორც კი ლიდერი დატოვებს მას. მოქალაქეთა კავშირი უამრავ ფრაქციად დაიშალა, როგორც კი შევარდნაძემ თავმჯდომარის პოსტი დატოვა, ხოლო ასლან აბაშიძის დემოკრატიული ალორძინების კავშირი საერთოდ გაქრა მას შემდეგ, რაც აჭარის ლიდერი 2004 წლის მაისში მოსკოვში გაიქცა. არაფერი მიგვანიშნებს იმაზე, რომ ერთიანი ნაციონალური მოძრაობა განსხვავდება ამ პარტიებისგან.

ქართული პარტიების შიდა სტრუქტურების სისუსტე განპირობებულია მწირი დაფინანსებით. რესურსების ნაკლებობის გამო, პარტია ვერც ქვედა, ძირეულ დონეზე აქტიურობს რაიონებში. შეკითხვა პარტიის ფინანსების შესახებ პარტიულ ჩინოვნიკებს უხერხულ მდგომარეობაში აყენებს, მათი პასუხები, როგორც წესი, არაპირდაპირია. თანხების მოსაძიებლად და მოსაზიდად ისინი თითქმის არაფერს აკეთებენ; ძირითადად, მენარმეებისა და ბანკების შემოწირულობის და საბიუჯეტო თანხების იმედზე არიან. ეს კი, არაერთხელ გამხდარა სკანდალის მიზეზი სპონსორებთან დაკავშირებით, თუ ფინანსურ-პოლიტიკურ ჯგუფებთან კავშირების გამო. ყორები იმის შესახებ, რომ მენარმე ადგილს ყიდულობს პარტიულ სიაში, მის დისკრედიტაციას ახდენს.⁴⁴ 2006 წლის ოქტომბერში კონსერვატორული პარტიის ლიდერი გამოიჭირეს 20 000 დოლარის ალბაში, ერთ-ერთი ასეთი კანდიდატის პარტიულ სიაში შეყვანის სანაცვლოდ. 2005 წლის დეკემბერში საქართველოს პარლამენტმა ცვლილებები შეიტანა კანონში, მოქალაქეთა პოლიტიკური გაერთიანებების შესახებ. ამ ცვლილებების ძალით, პარტიებისთვის, რომლებმაც წინა საპარლამენტო არჩევნებში გადალახეს 4%-იანი ბარიერი, თანხის რაოდენობა განისაზღვრა მათ მიერ მიღებული ხმების პროპორციულად. დაფინანსების პაკეტი, რომელიც ბნელით მოცული სპონსორების დამარცხებას ითვალისწინებდა, კრძალავს ანონიმურ შემოწირულობას პარტიისთვის და ზღუდავს სანარმოო კომპანიების მიერ პარტიის დაფინანსებას არჩევნების დროს. პარტიებს ევალუბათ წარმოადგინონ სათანადოდ ჩატარებული აუდიტის დასკვნა და წლიური ფინანსური ანგარიში. რეგულაციები მკაცრდება არჩევნების პერიოდში, როცა თითოეული პარტია ქმნის თავის საარჩევნო ფონდს, ამასთან ყველა სახის შეწირულობა უნდა დაკონკრეტდეს. თუმცა, შეზღუდვა, რომელიც დაწესებულია კერძო და კორპორატიულ შემოწირულობაზე, ისევე როგორც მოთხოვნა წლიური ანგარიშის წარდგენაზე, მკაცრად არ მუშაობს. მენარმეები, რომლებიც ოპოზიციას აფინანსებენ, ერთ დღეს შეიძლება საგადასახადო სამსახურის ხელში აღმოჩნდნენ. რესპუბლიკურმა პარტიამ ყველა მენარმე სპონსორი დაკარგა და მწირი საბიუჯეტო თანხების იმედზე დაიყარა დარჩენილი, სანამ ქართველი მილიარდერი ბიძინა ივანიშვილი არ გამოუჩნდა დამფინანსებლის სახით. პარტიის ლიდერები გასამრჯელოს არ იღებდნენ და აქტივისტებიც უმუშევრები ჰყავთ.

2011 წლის პარლამენტი მკვეთრად განსხვავდება მისი 1992-1995 წლების წინამორბედისგან. მაგრამ, სხდომათა დარბაზში ნორმალური ქცევის დამკვიდრება პარლამენტის არარელევანტურობას უფრო ასახავს, ვიდრე ეთიკური ნორმების დაცვას. დიდი ხანია ქუჩიდან გაქრნენ რადიკალური, მხოლოდ ქართველებისგან შემდგარი პარტიები, თავიანთი გასამხედროებული შენაერთებით. კომუნისტური პარტია, რომელიც სამ პარტიადა დაიშალა 1995 წელს, საერთოდ გაქრა. საზოგადოებრივი აზრი უარს ამბობს ბოიკოტზე, სხვისი ადგილის დაკავებასა და უკანონო გაფიცვებზე.⁴⁵ დღეს პარტია

რაც შეიძლება პრაგმატულად უნდა მოიქცეს ხმების მოსაპოვებლად. თითქმის ყველა მოქმედი პარტია ამჟამად პარლამენტარიზმის მომხრეა, მაგრამ მოსახლეობა ბუნდოვანი არჩევანის წინაშე დგას. დაბნეულობა და ცინიზმი, ხალხისგან მხარდაჭერის ნაკლებობა პარტიის უნარს ასუსტებს, რომ დაიცვას საკანონმდებლო ორგანო აღმასრულებლის დომინანტობისგან.

2007 წელს, ათმა ოპოზიციურმა პარტიამ ერთიანი მოძრაობის ეროვნული საბჭო დაარსა, რომელმაც 12 პუნქტიანი მანიფესტი მიიღო. ეროვნული საბჭო პოლიტიკური სისტემის დემოკრატიზაციას მოითხოვდა.⁴⁶ 2009 წელს შეიქმნა ინტერპარტიული სამუშაო ჯგუფი, რომელიც 2010 წლისთვის მსხვილი პარტიებისგან შემდგარ ოპოზიციურ „რვიანად“ იქცა. ეს ჯგუფი აწარმოებდა მოლაპარაკებებს მთავრობასთან კონკრეტულ საკითხებზე. ეს ძალზე დიდი საქმეა, მაგრამ პარტიებმა მჭიდროდ უნდა ითანამშრომლონ ერთმანეთთან, განსაკუთრებით, არჩევნების დროს და ამას გარდა, უნდა გააუმჯობესონ მართვა, დაძლიონ ორგანიზაციული არაადეკვატურობა, წინააღმდეგ შემთხვევაში, ხელისუფლება არასდროს მიაქცევს მათ ყურადღებას. ერთიანი ნაციონალური მოძრაობა, რომელიც საკუთარ რეველუციურ მემკვიდრეობას ეყრდნობა, მთელი სახელმწიფოს წარმომადგენლად მიიჩნევს თავს. მსგავსი პრეტენზიების საფრთხე ისაა, რომ ის ალტერნატივების არსებობას გამოორიცხავს. ის ფაქტები, რომ ნაციონალურმა მოძრაობამ საკუთარი პარტიული დროშა სახელმწიფო დროშად დაამტკიცა და ქვეყნის საბიუჯეტო სახსრები და რესურსები პარტიის საარჩევნო კამპანიისთვის გამოიყენა, პარტიისა და სახელმწიფოს სულ უფრო ინტენსიურ შერწყმაზე მიგვანიშნებს. საქართველომ უარი თქვა, როგორც ქართურსი ამბობს: „უსუსურ პლურალიზმზე“, (პოლიტიკური თავისუფლება, რომელიც მიზნულია სუსტ მთავრობასა და საზოგადოების ლიმიტირებულ მონაწილეობასთან) და ახლა „დომინანტური ძალაუფლების პოლიტიკას“ უახლოვდება (მმართველი პარტიისა და სახელმწიფო აპარატის შერწყმა, ანუ პარტოკრატია). საქართველოს პირველი პირები საქართველოს ოპოზიციასთან თანამშრომლობის იდეას იგნორირებენ და უნდა ითქვას, რომ დიდ რისკზეც მიდიან. არადა, კარგი იქნებოდა ბენჯამინ დიზრაელის გაფრთხილება იმის შესახებ, რომ „ვერცერთი ხელისუფლება დიდხანს ვერ გასტანს, ძლიერი ოპოზიციის გარეშე“⁴⁷ გულთან ახლოს მიეტანათ.

ბიზნესალიტა

სამენარმეო ორგანიზაციები დიდი ავტორიტეტით არ სარგებლობენ მოსახლეობაში. მენარმეები ხელისუფლების პოლიტიკით უკმაყოფილოები არიან, თუმცა, უნდა ითქვას, რომ კორუფციულმა გარიგებებმა და უკანონო ვაჭრობის საბჭოთა მემკვიდრეობამ მათ საშუალება არ მისცა, რომ სამოქალაქო

ლაქო პასუხიმგებლობით აღჭურვილ მისაბამ ეტალონებად ქცეულიყვნენ. გავისხენოთ ბარინგტონ მურის (უმცროსის) სიტყვები: „არ არსებობს ბურ-უუაზია, ე.ი. არ არსებობს დემოკრატია.⁴⁸ თუ ეს განტოლება სწორია (და ეს სადავოა), მაშინ საქართველოს დემოკრატიათა ბიზნესი მხოლოდ ეკონომიკის აყვავებისთვის კი არ სჭირდება, არამედ, დემოკრატიათა განვითარებისთვისაც. მაგრამ, ჩნდება კითხვა, არიან თუ არა ქართული ბიზნესელიტები დემოკრატიათა მოკავშირეები. მათი ინტერესები ხშირად ეწინააღმდეგებიან დემოკრატიათა პრინციპებს, რადგან მონოპოლიებით, დაკანონებული წესების იგნორირებითა და არაეფექტური კანონმდებლობით ისინი სარგებელს ნახულობენ. თუმცა, ამავე დროს, მენარმეები მონაწილეობენ ფორუმებში, სადაც მსჯელობენ საზოგადოებრივ პოლიტიკაზე, რეკომენდაციებს აძლევენ პარლამენტს საკანონმდებლო საკითხებზე და ზოგჯერ, მთავრობის არაპოპულარულ გადაწყვეტილებებსაც ეწინააღმდეგებიან. ზოგიერთი მენარმე დემოკრატიაში ხედავს მტაცებელი ჩინოვნიკებისგან დაცვის მექანიზმს. რუსთავი-2-ის ერთ-ერთი დამფუძნებელი, ეროსი კინმარიშვილი მხარს უჭერდა (და აფინანსებდა კიდევ) ვარდების რევოლუციას.

ხელისუფლებისა და ბიზნესის ურთიერთობები ამ ბოლო ორი ათწლეულის განმავლობაში ავადმყოფური ინტიმურობით ხასიათდება. მიუხედავად იმისა, რომ შევარდნაძის დროს, კანცელარიაში ფუნქციონირებდა საკონსულტაციო ეკონომიკური და ინვესტიციების სახელმწიფო მხარდაჭერის საბჭოები, სამთავრობო კონტრაქტები, საპრივატიზაციო ტენდერები თუ საგადასახადო შეღავათები არაფორმალური კავშირებით ფორმდებოდა. სახელმწიფო ბიუჯეტსა და ფისკალურ საკითხებთან დაკავშირებული კანონები გადავსებული იყო ხელისუფლებასთან დაახლოებული მენარმეების ინტერესთა დამაკმაყოფილებელი გამონაკლისებითა და დათქმებით. 1997 წელს მიღებული საგადასახადო კოდექსი მენარმეებმა პარლამენტს შვიდი წლის განმავლობაში 75-ჯერ შეაცვლევინეს სახელმწიფოსგან მფარველობა რომ მიეღოთ და შეღავათებით ესარგებლათ.⁴⁹ კანონები არ სრულდებოდა. 1996 წლის კანონით, მონოპოლიური საქმიანობისა და კონკურენციის შესახებ, შეიქმნა ანტიმონოპოლიური სამსახური, რომელსაც თითქმის არ უმუშავია. არასრულყოფილმა, უკუღმართად შექმნილმა კანონმდებლობამ, მაგალითად, ზემოთ ნახსენები საგადასახადო კოდექსის მსგავსა, და უზარმაზარმა შავმა ბაზარმა ისეთ დღეში ჩააგდეს ეკონომიკური გარემო, რომ კანონებისა და წესების დაცვას აზრი აღარ ჰქონდა.⁵⁰ იმ დროისთვის არც კომპეტენტური და დამოუკიდებელი სასამართლო არსებობდა ხელშეკრულებების აღსრულება რომ მოეთხოვა მხარეებისგან და, საერთოდ, ბიზნესელიტები არც სამართლებრივი კულტურით გამორჩეულდნენ. გადასახადების თავიდან არიდება მორალურად გამართლებული იყო; საქმის კეთება მხოლოდ ამ გზით შეიძლებოდა. ყველაფერ ამას ემატებოდა მთავრობის არაპროგნოზირებადი ხასიათი. ფინანსთა სამინისტრო ხუთჯერ

იქნა რეორგანიზებული 1992-2002 წლებში; საგადასახადო და საბაჟო დე-პარტამენტები ხშირად გადაჰქონდათ ერთი სამინისტროდან მეორეში; ბიუჯეტი არამცთუ ერთხელაც არ შესრულებულა, არამედ, შუა წელს ცვლიდნენ შემოსავლების ნაკლებობა რომ გაემართლებინათ.⁵¹ დამსაქმებელი ორგანიზაციები საჯაროდ განიხილავდნენ იმპორტზე დაწესებულ შეზღუდვებსა და დამატებითი ღირებულების გადასახადს, იყენებდნენ მედიას, პარტიებსა და საკუთარ ორგანიზაციებს პარლამენტზე გავლენის მოსახდენად, ხოლო დიდი სანარმოები, რომელთა მხოლოდ 19.6% იყო პრივატიზებული 2000 წლისთვის, დაჟინებით ლობირებდნენ სახელმწიფო სესხების გაცემას.

ყველაზე წარმატებული სამენარმეო ორგანიზაცია შევარდნადის პრეზიდენტობის დროს საქართველოს მენარმეთა კავშირი გახლდათ. ის 1990 წელს დაარსდა და საშუალო ზომის კერძო კომპანიების ერთ-ერთი დიდი ლობისტი იყო. 1998 წლისთვის კავშირში გაერთიანებული იყო 100-ზე მეტი ქარხნის დირექტორი და თავისი წარმომადგენლებიც ჰყავდა პარლამენტში.⁵² კავშირი დიდ კამპანიას ეწეოდა საერთაშორისო სავალუტო ფონდის ტარიფებისა და აქციზის გადასახადების წინააღმდეგ; ის ამტკიცებდა, რომ ალკოჰოლურ სასმელებზე, თამბაქოს პროდუქციაზე, სამკაულებსა და სხვა ფუფუნების საგნებზე დაწესებული გადასახადები ადგილობრივ წარმოებას საფრთხეს უქმნიდა. საბოლოოდ, მთავრობამ ადილობრივი წარმოების ლეი-ნოზე გადასახადი დასწია და იმპორტირებულ ლუდზე გაზარდა. სხვა დანარჩენ მოთხოვნებს, მაგალითად, „დღგ-სა“ და საშემოსავლოს შემცირებას ასეთი ზემოქმედება არ ჰქონიათ. 1999 წლის აპრილში მენარმეთა კავშირი იქცა პარტიად, „მრეწველობა გადაარჩინს საქართველოს“, რომელსაც თავისი დაანგარიშებით 30.000 წევრი ჰყავდა. 1999 წლის არჩევნებში პარტიამ 15 ადგილი მოიპოვა პარლამენტში, სადაც შემდგომ მეტოქეობა მოუწია მოქალაქეთა კავშირიდან გამოყოფილ მემბოხე „ახალ მემარჯვენებთან“, რომელმაც თავისი ფრაქცია შექმნა 2000 წელს.⁵³

ვარდების რევოლუციის შემდეგ, წარმოების ხელშესაწყობად, ახალი სა-კონსულტაციო ორგანოები დაარსდა. ეს გახლდათ უცხოელ ინვესტორთა საკონსულტაციო საბჭო და პარლამენტის თავმჯდომარესთან არსებული ბიზნესსაბჭო. საქართველოს სხვადასხვა ბიზნესასოციაცია, მაგალითად, პროფესიონალ ბუღალტერთა და აუდიტორთა ფედერაცია (GFPA) და საქართველოს ბანკების ასოციაციაც პარლამენტთან ნაყოფიერად თანამშრომლობდნენ. ისინი მონაწილეობდნენ 2005 და 2011 წლების საგადასახადო კოდექსის შექმნაში. ორივე კოდექსი მთავრობის მიერ იქნა ინიცირებული მინიმალური რეგულაციების დაწესების პირობით. მაგრამ სააკაშვილის ხელში, ამ ორმხრივ საქმიან ურთიერთობებს და ბიზნესის ხელშეწყობ კანონებს ბიზნესის დამოუკიდებლობის შელახვის საფრთხეც ახლავს. თავდაპირველად, ხელისუფლებასა და მენარმეებს შორის კონფლიქტი მაშინ წარმოიშვა, როცა მთავრობამ ანტიკორუფციული კამპანია წამოი-

წყობილი და განაცხადა, რომ შევარდნადის პრეზიდენტობის დროს „უკანონოდ“ მიღებულ შემოსავლებს სახელმწიფოს უკან დაუბრუნებდა. ამას მოჰყვა „უკანონოდ მოპოვებული“ საკუთრებისა და რესტორნების ნგრევა და უსამველოდ გაბერილი ჯარიმებისა და გადასახადების დაკისრება ყოფილ საქმოსნებზე⁵⁴; ფინანსური პოლიციის შეიარაღებული თანამშრომლების შევარდნა რესტორნებში დღისით, მზისით და „კორუმპირებული“ მენარმეების დაპატიმრება. ეს ყველაფერი ტელევიზიით გადაიციმოდდა. რაც შეეხებათ წერილ მენარმეებსა და მიკროავტობუსების მძღოლებს, მათ მუდმივად ჰქონდათ სააკაშვილის ხელისუფლებასთან უთანხმოებები. ხელისუფლება მოვაჭრეების გაყვანას ცდილობდა თბილისის მთავარი გამზირებიდან (ბაზრობებიც მთავარ, ყველაზე დატვირთულ ადგილებში იყო განთავსებული), ხოლო მიკროავტობუსებს, საცობებისგან განტვირთვის მიზნით, თბილისის ცენტრალურ ქუჩებში აუკრძალა მოძრაობა.

სამენარმეო ორგანიზაციები რომ ჩამოეთვალათ, მაგალითად, მენარმეთა კავშირი, ქართველ მენარმეთა ასოციაცია, საქართველოს ბიზნესის საბჭო, საერთაშორისო სავაჭრო პალატა, ამერიკის სავაჭრო პალატა, საქართველოს ვაჭრობისა და მენარმეობის პალატა და ახლახან დაარსებული მცირე და საშუალო მენარმეთა ასოციაცია (2010 წლის სექტემბერში), შეიძლება გვეფიქრა, რომ ბიზნესის სექტორი დინამიურად ვითარდება საქართველოში. თუმცა, მიუხედავად იმისა, რომ ამ ორგანიზაციების წევრები ხშირად ხვდებიან მთავრობის წევრებს და შთამბეჭდავი ვებგვერდებიც აქვთ, მათ არ შეუძლიათ, ან არ სურთ საკუთარი წევრების დაცვა ხელისუფლების მანიპულაციებისგან.⁵⁵ ბადრი პატარკაციშვილი, საქართველოს მედიამაგნატი და ქვეყნის მეორე უმსხვილესი ინვესტორი საქართველოს ბიზნესმენტა ფედერაციის თავმჯდომარე იყო. 2005 წელს მან საქართველოს ხელისუფლება ბიზნესზე ზენოლაში (განსაკუთრებით, მის ბიზნესზე) და რადიკალიზმის „რევოლუციურ“ ერთგულებაში დაადანაშაულა, რაშიც საგადასახადო არბიტრაჟის გაუქმებას გულისხმობდა. ეს უკანასკნელი კი, როგორც ფიქრობდნენ, ფინანსთა სამინისტროსთან საგადასახადო დავების მოგვარების ერთ-ერთი საუკეთესო საშუალება იყო. პატარკაციშვილმა სარკასტულად იკითხა: „შეგიძლიათ ერთი საქმე მაინც დამისახელოთ, რომელიც ხელისუფლებამ წააგო? შეიძლება სახელმწიფო ყოველთვის მართალი იყოს?“⁵⁶ ის საუბრობდა იმაზე, თუ როგორ ამოწმებდნენ მის კომპანიებს და საგადასახადო ვალდებულებებს და ეჭვი გამოთქვა, რომ ხელისუფლება ამ გზით მისთვის ტელეკომპანიის „იმედის“ ჩამორთმევას ცდილობდა. პატარკაციშვილმა არც ფინანსური პოლიცია დაინდო და სახელმწიფო რეკეტის იარაღი უწოდა.⁵⁷ საბოლოოდ, ბადრი პატარკაციშვილმა დიდი ბრიტანეთის უფრო სტუმართმოყვარე ნაპირები ირჩია და 2007 წელს იქ გადავიდა საცხოვრებლად, სადაც გარდაიცვალა კიდევ 2008 წლის თებერვალში.⁵⁸

მენარმეთა პარტიები, მაგალითად, 90-იან წლებში სადაზღვევო კომპანიის აღმასრულებელი დირექტორის, დავით გამყრელიძის ახალი მემარჯვენეები, ჯერ კიდევ სუსტი ქართული საშუალო კლასის მიმხრობას ცდილობდნენ. მიუხედავად იმისა, რომ გარკვეული მტკიცებულებები არსებობს, რომ ეს კლასი ნელ-ნელა ყალიბდება, მაგალითად, გაიზარდა საბანკო ბარათებისა (2007 წელს 1.9 მილიონი) და მობილური ტელეფონის მომხმარებელთა რაოდენობა (მოსახლეობის 74%); ევროპაში დასასვენებლად წამსვლელებისა და ავტომანქანის შეძენის მსურველთა რაოდენობაც, და ახალი, „გლამურული“ კულტურის თაყვანისმცემლები, მაინც ძნელია საშუალო ფენის განსაზღვრა, მხოლოდ შემოსავლებისა და ხარჯების გათვალისწინებით.⁵⁹ განათლების დონე კორელაციაშია მაღალშემოსავლიან „საშუალო ფენაში“ შესასვლელად. მოქალაქეთა 62%-ს მათ შორის, ვინც მაღალი შემოსავლების მქონე 8%-ში შედის, უმაღლესი განათლება აქვს მიღებული, თუმცა უმაღლესდამთავრებულთა 15% ლარიბია და ნახევარზე მეტი – უმუშევარი.⁶⁰ საშუალო კლასის პოტენციული ჩიხში მოაქცია არამუდმივმა სამსახურმა და ეკონომიკის პოლარიზაციამ. საქართველოს ჯინის კოეფიციენტი, რომელიც ეკონომიკურ თანასწორობას ზომავს, 2008 წლისთვის ყველაზე მაღალი იყო ყოფილი საბჭოთა კავშირის რეგიონში.⁶¹ 2006 წლისთვის, თბილისში (ვითარება კიდევ უფრო მძიმეა პროვინციებში) მოსახლეობის მხოლოდ 34%-ს ჰქონდა სარეცხი მანქანა და 12% – დივიდიფლიერი; 2009 წელს, 58%-მა განაცხადა, რომ 250 აშშ დოლარზე ნაკლები შემოსავალი ჰქონდა, ხოლო 28% აღნიშნა, რომ საერთოდ არ გააჩნდა პირადი შემოსავალი.⁶² ახალგზარდა და ნიჭიერი პროფესიონალების ქვეყნიდან გასვლა კიდევ უფრო ამცირებს პოტენციალს საშუალო ფენისთვის. 2007 წლისთვის, საშუალო ფენის კლასიფიცირება მინიმალური ხელფასზე (დაახლ. 400 ლარი თვეში) სულ მცირე, 3-6-ჯერ ნაკლები შემოსავლებით და 75.000-82.000 ლარის (45.000-50.000 აშშ დოლარი) ქონებითა და სხვა სახის აქტივებით რომ გაგვეკეთებინა, მივიღებდით მოსახლეობის 8%-ს.⁶³ 2011 წელს ჩატარებული ერთერთი კვლევის შედეგების მიხედვით, სადაც „შეძლებული“ უნარდს 250 აშშ დოლარზე მეტი (დაბეგვრის შემდგომ) შემოსავლის მქონე ადამიანს, საქართველოში საშუალო ფენის მოცულობა 13%-ით განისაზღვრა. მოსახლეობის დანარჩენი ნაწილი შეიძლება უფრო ფართოდ დაჯგუფდეს, როგორც მშრომელი ან დაბალი ფენის, უმეტესად უმუშევარი და ლარიბი.⁶⁴

პარადოქსია, რომ საქართველოს კაპიტალისტური ხელისუფლების პირობებში, მდიდარ ქართველთა უმრავლესობა საჯარო სექტორშია დასაქმებული. საშუალო კლასს რომ მივუბრუნდეთ, მის ზრდაზე სერიოზულ გავლენას ახდენს ბიზნესგარემო, განსაკუთრებით კი, მცირე და საშუალო საწარმოები, – სამუშაო ადგილების ერთ-ერთი საუკეთესო შემქმნელი. საქართველოს კანონის მიხედვით, მცირე საწარმოს განეკუთვნება საწარმო, რომელშიც 20 ან 20-ზე ნაკლები ადამიანი მუშაობს და წლიური შემო-

სავალი 500.000 ლარს არ აღემატება (303.000 აშშ დოლარი) აქვს. საქართველოში ეს სანარმოები ასაქმებენ 5.6 ადამიანს 1000 სულზე, რაც საკმაოდ დაბალი მაჩვენებელია დასავლეთთან შედარებით, მაგალითად, იაპონური მცირე სანარმო 50 ადამიანს ასაქმებს 1000 სულზე, ხოლო გერმანია - 32-ს. მცირე სანარმოს წილი საქართველოს მშპ-ში მცირეა, დაახლოებით 10%, შედარებისთვის, დსთ-ს უმრავლეს ქვეყანაში 40%-ია.⁶⁵ ხელისუფლების მიერ გატარებული ლიბერალური ეკონომიკური კურსის მიუხედავად, საქართველოში მდგომარეობა სულ უფრო მძიმდება. მცირე სანარმოთა რაოდენობა რეგისტრირებულ კომპანიათა 80%-ს შეადგენს, მაგრამ მათი წილი საერთო დასაქმებაში 10%-ით შემცირდა 2003 წლიდან 2008 წლამდე.⁶⁶ საერთაშორისო საფინანსო კორპორაციის მიერ 2006 წელს ჩატარებულმა მცირე და საშუალო სანარმოთა მესაკუთრეების გამოკითხვამ მიანიშნა ამ ვარდნის მიზეზებზე: სანარმოების მფლობელთა მხოლოდ 20%-ი ერკვეოდა სრულიად არაპროგნოზირებად საგადასახადო კოდექსში, რომელიც 17-ჯერ შეიცვალა 2005 წლის იანვრიდან 2006 წლის ნოემბრამდე და დაახლოებით 123 მუხლს შეეხო.⁶⁷ ამას გარდა, მენარმეები ჩიოდნენ, რომ მათ ხშირად და უნებართვოდ ამონმებდნენ, რომ ინსპექტირების პროცედურები და ლიცენზირების სახელმძღვანელო მითითებები გაუგებარი იყო და რომ კორუფცია ყვაოდა ირგვლივ (სწორედ ამის გამო, ისინი უარს ამბობდნენ საგადასახადო და საბაჟო ინსპექტორების მიერ დაკისრებული ჯარიმებისა თუ სანქციების გასაჩივრებაზე). საგადასახადო კოდექსის ერთ-ერთი მუხლის მიხედვით, 25.000 ლარზე მეტ (15,000 აშშ დოლარი) საგადასახადო დავალიანებას სისხლის სამართლის დანაშაულად ცნობს, თანხა მცირეა, მართალია, მაგრამ მისი გადაუხდელობა სანარმოს ქონების კონფისკაციის საშუალებას იძლევა. კანონებს პარლამენტი ბლინებივით აცხობს, ისე, რომ დროსაც არ აძლევს მენარმეებს, რომ მათ საკუთარი გამოცდილების საფუძველზე შეიტანონ მათში ცვლილებები.⁶⁸ შედეგად მივიღეთ ის, რომ მენარმეთა ოპტიმიზმმა, 2003 წელთან შედარებით, ბიზნესგარემოს გაუმჯობესებასთან დაკავშირებით იკლო. ამ წელს მათი 75% ფიქრობდა, რომ გარემო გაუმჯობესდებოდა, ხოლო 2006-2007 წელს, ეს მაჩვენებელი 40%-ზე ჩამოვიდა.⁶⁹ 2009 წელს, მცირე და საშუალო სანარმოების მესაკუთრეთა 73%-მა აღნიშნა, რომ ბიზნესგარემო გაუარესდა ნაწილობრივ გლობალური კრიზისისა და რუსეთ-საქართველოს ომის შედეგად.⁷⁰ უცხოური ინვესტიციების კლებამ და საგარეო ვალების მატებამ ხელისუფლება აიძულა, რომ გაეძლიერებინა ბიზნესის საფინანსო ინსპექტირება, გაეზარდა ჯარიმები და გამოეძალა თანხები მენარმეებისგან, რათა საბიუჯეტო შემოსავლები შეევესო. საერთაშორისო გამჭვირვალების ორგანიზაცია ამას „საგადასახადო ტერორიზმს“ უწოდებს.⁷¹ თუკი შევარდნადის პრეზიდენტობის პერიოდში ბიზნესი შედიოდა სახელმწიფოში, სააკაშვილის ხელში სახელმწიფომ შეაღწია და დაიკავა მთელი ბიზნესი.

მედია

ქართული მედია, რომელიც 1819 წელს გამოცემულ გაზეთთან, „საქართველოს გაზეთთან“ ერთად დაიბადა, უამრავ ჟურნალს, გაზეთს, რადიოსა და სატელევიზიო არხებს მოიცავს. 90-იან წლებში, პირველი პარტიული იდეოლოგიისგან თავისუფალი დამოუკიდებელი გაზეთის „7 დღის“ გამოსვლიდან ქართული ჟურნალ-გაზეთების რაოდენობამ შთამბეჭდავად იმატა. ჟურნალ-გაზეთები სხვადასხვა ენაზეც გამოდის, მაგალითად, 24 გაზეთი და 4 ჟურნალი არაქართულენოვანი მოსახლეობისთვისაა განკუთვნილი და მათ კულტურის სამინისტრო აფინანსებს.⁷² 2007 წლისთვის, საქართველოში 37 სატელევიზო და 27 რადიო-სადგური არსებობდა. მათგან 6 ტელეკომპანია და 18 რადიო თბილისში მანუწყებლობდა.⁷³ დასავლელი კოლეგების მსგავსად, ქართული მედიაც უდიდეს დროს სკანდალებს, რეალითი შოუს და მდარე ხარისხის სიტკომებს უთმობს. საფუძველშივე დილექტანტურმა და პოლიტიკურად მიკერძოებულმა, საინფორმაციო-გასართობმა მედიამ, განსაკუთრებით კი, ბეჭდურმა, დიდი ზიანი მიაყენა ეთნიკურ ურთიერთობებს და სახელმწიფოს მშენებლობის იდეას (რადიო-სადგურები „უცნობი“ და „პალიტრა“ ობიექტურობისა თუ სერიოზულობის თვალსაზრისით, გამონაკლისია). ზაალ ანჯაფარიძის სიტყვებით რომ ვთქვათ, მედიამ გააღრმავა საზოგადოების უნდობლობა ხელისუფლებისადმი ჭორებსა და ვარაუდებზე პედალირებით.⁷⁴ რელიგიური უმცირესობებისადმი ტენდენციურ დამოკიდებულებას ავლენს თითქმის ყველა სატელევიზიო არხი, ხოლო ეთნიკურ უმცირესობებს თუ ახსენებენ პრესაში, ისიც უმეტესად ნეგატიურ კონტექსტში.⁷⁵ ინტერნეტი თანდათანობით სულ უფრო დიდი საინფორმაციო წყარო ხდება; თუ 2008 წელს საქართველოში 900.000 ინტერნეტ-მომხმარებელი ითვლებოდა, 2011 წლისთვის სოციალურ ქსელს, ფეისბუქს, 550.000 რეგისტრირებული მომხმარებელი ჰყავს.⁷⁶

შევარდნაძის პრეზიდენტობის დროს მედიის კანონები გაუმართავი იყო. გამსახურდიას მიღებული კანონი პრესისა და მასმედიის შესახებ, რომელიც შემდგომ წლებში შეიცვალა, უფლებამოსილებას ანიჭებდა პრეზიდენტს, რომ უცხოელი ჟურნალისტებისთვის აეკრძალა „საქართველოს ინტერესების სანინააღმდეგო“ ინფორმაციის გავრცელება და მოითხოვდა პრეზიდენტის „პატივისცემას“ (მუხლი 24).⁷⁷ 1997 წლის კანონმა „სახელმწიფო საიდუმლოების შესახებ“ და სისხლის სამართლის კოდექსის ერთ-ერთმა მუხლმა, რომელიც 2003 წელს შეიცვალა პატიმრობის ვადის გასახანგრძლივებლად 5 წლამდე თანამდებობის პირთა შეურაცხყოფისთვის, კიდევ უფრო მტრული გახადა სამართლებრივი გარემო ჟურნალისტებისთვის.⁷⁸ და მაინც, მიუხედავად იმისა, რომ შევარდნაძემ რამდენჯერმე სცადა გაეჩუმებინა რამდენიმე გაზეთი და ტელეკომპანია, რუსთავი 2-ში უსაფრთხოების სამსახურის შესვლა მედიის შეზღუდვის ერთ-ერთი ასეთი

უხერიო მცდელიობა იყო, მის დროს სახელმწიფო მინც იცავდა დისტანციას მედიასთან და ამის შედეგად, საქართველოს ყველაზე ცოცხალი და თავისუფალი ბექდური მედია ჰქონდა „დსთ“ სივრცეში. თუმცა, დამოუკიდებელი კომპანიის რუსთავი 2-თვის (2003 წელს მას „ფვანია-საკაშვილის“ არხს უწოდებდნენ) ამას ხელი არ შეუძლია შევარდნაძის წინააღმდეგ ამბოხებაში მიელო მონაწილეობა 2003 წლის ნოემბერში. ამ ტელეკომპანიის მხარდაჭერა გადამწყვეტი აღმოჩნდა ვარდების რევოლუციისთვის. მისი დახმარებით გამოშლავნდა არჩევნების გაყალბებული შედეგები და, რაც მთავარია, საკმაოდ დიდი როლი ითამაშა ხალხისა და ოპოზიციის მობილიზებაში. ტელეკომპანია თითქმის ყოველდღე ატყობინებდა მოსახლეობას სად და როდის იგეგმებოდა საპროტესო გამოსვლები, განუწყვეტილად დასცინოდა შევარდნაძის მთავრობის ნევრებს და, პირიქით, უჩვენებდა ოპოზიციის სიხარულისგან გაბრწყინებულ სახეებს მთელ ქვეყანაში.

საკაშვილმა მედიის დამოუკიდებლობის დამცავი საკანონმდებლო ჩარჩო განამტკიცა. საკონსტიტუციო ცვლილებების გარდა (მუხლები 19, 23, 24 და 41), პარლამენტმა მიიღო ახალი კანონებიც, მაგალითად, სიტყვისა და გამოსატვის თავისუფლების და (2004) და საზოგადოებრივი მაუწყებლის შესახებ (2004). ხოლო ჟურნალისტთა სამართლებრივი დაცვის მექანიზმები გაძლიერდა სამოქალაქო და ადმინისტრაციულ კოდექსებში შეტანილი ცვლილებით. 2004 წლის კანონი სიტყვისა და გამოსატვის თავისუფლების შესახებ, რომლის ძალითაც გაუქმდა შევარდნაძის დროინდელი 1999 წლის კანონი, შეიქმნა თავისუფლების ინსტიტუტისა და სხვა არასამთავრობო ორგანიზაციების აქტიური მონაწილეობით. მათი ძალისხმევით მოხდა შეურაცხყოფის დეკრიმინალიზაცია და გართულდა საქმის აღძვრა ცილისწამებისთვის იმ ჟურნალისტების წინააღმდეგ, რომლებსაც ინფორმაციის წყაროს დაცვის უფლება აქვთ.⁷⁹ 2004 წლის კანონი მაუწყებლობის შესახებ, სამოქალაქო საზოგადოებისა და საკანონმდებლო ხელისუფლების თანამშრომლობის შესანიშნავი მაგალითია. ის არეგულირებს საზოგადოებრივ და კერძო მაუწყებლებს და მიზნად ისახავს სახელმწიფო ტელეკომპანიისა და რადიოს გარდაქმნას საზოგადოებრივ კომპანიებად.

მაგრამ, სააკაშვილის ხელისუფლების მიერ დისტციპლინის დაცვაზე მახვილის დასმამ, მანამდეც, სანამ პრესა პატრიოტული მოტივებით ხელისუფლებასთან გაერთიანდებოდა, ანუ რუსეთთან 2008 წლის ომამდე, თანდათანობით იმოქმედა კრიტიკულ რეპორტაჟებზე და კრიტიკამაც შესამჩნევად იკლო.⁸⁰ 2003 წლის შემდეგ, ტელესივრციდან თითქმის გაქრნენ საგამოძიებო ჟურნალისტები. ცნობილი პროგრამა, სამოცი ნუთი, რომელიც აგრესიულად ააშკარავებდა ყოფილი ხელისუფლების კორუფციულ საქმიანობასა თუ გარიგებებს, მოულოდნელად დაიხურა 2004 წელს, თითქოს მთელი სიმაბაცე უცბად დაკარგაო; 2005 წელს ტელეკომპანია „მზემ“ დახურა თოქშოუ, არჩევანის ზღვარზე, მას შემდეგ, რაც ხელისუფლების

წევრებმა გადაცემის ჟურნალისტების ეთიკა დააყენეს ეჭვქვეშ. საბოლოოდ, გაიზარდა გასართობ-სანახაობითი კოეფიციენტი ნაწილობრივ, კომერციული წნეხის გამო (ნილსენის მედია კვლევის ლიცენზიის მფლობელი ახლა მონიტორინგს აწარმოებს მაყურებელთა ქცევაზე) და ნაწილობრივ, იმიტომ, რომ კომპანიების წინდახედული ხელმძღვანელები ასე გაცილებით უსაფრთხოდ გრძნობდნენ თავს. 2008 წლის შემდეგ პოლიტიკური თოქ-შოუები აღდგა. სატელევიზიო კომპანიები „მაესტრო“ და „კავკასია“ სერიოზულად უტყვევენ ხელისუფლებას. 2008-2009 წელს კი, „მაესტროზე“ თითქმის მთელი წელი გადიოდა პროგრამა სახელწოდებით საკანი №5, რომელიც მთავრობისადმი ოპოზიციურად განწყობილ გიორგი გაჩეჩილაძეს მიყავდა. ეს უკანასკნელი 2008 წლის საპრეზიდენტო არჩევნებში სააკაშვილის მეტოქის, ლევან გაჩეჩილაძის ძმა გახლდათ. ყველაზე რბილად, რაც შეიძლება ამ გადაცემაზე ითქვას, ისაა, რომ ეს იყო მეტისმეტად მიკერძოებული და უაზრო ლაქლაქი. ჩემი ბოლო ჩასვლისას საქართველოში, 2011 წელს, ვითარების ოდნავ გაუმჯობესება ნამდვილად ვიგრძენი: საზოგადოებრივი მაუწყებლის 1-ელ და მე-2 არხებს საინტერესო დებატები აღედგინათ, მაგრამ საგამოძიებო ჟურნალისტები, სამწუხაროდ, ისევ არ ჩანან.

სხვადასხვა მედიის ორმოცდაათი მმართველისა და 182 ჟურნალისტის გამოკვლევამ, რომელიც 2005 წლის ივლის-აგვისტოში ჩატარდა, გვიჩვენა, რომ მიუხედავად კარგი და ეფექტური საკანონმდებლო დაცვისა, 36%-მა მაინც იწვინია სამთავრობო წნეხი. მათ შორის, ზოგს ვითომ „მეგობრულ რჩევებს“ აძლევდნენ ხელისუფლების წარმომადგენლები, ზოგს კი ემუქრებოდნენ.⁸¹ 62 ჟურნალისტი ხელისუფლებას მედიაზე პოლიტიკური წნეხში ადანაშაულებდა 2005 წლის ივლისის ღია წერილში. თითქოსდა ამის საილუსტრაციოდ, 2006 წლის ივლისში, რუსთავი 2-ის ერთ-ერთი თოქშოუს ნამყვანმა ეკა ხოფერიამ ღია ეთერში გამოთქვა პროტესტი და სამსახური სტუდიიდან დატოვა. ხოფერიამ განაცხადა, რომ მთავრობა მას აიძულებდა შეენწყვიტა მკვლელობის გამოძიება, რომლის კვალსაც შინაგან საქმეთა სამინისტრომდე მიყვავდით.⁸² მედია საშუალებების პროფესიონალების 2009 წლის გამოკითხვაში, 83%-მა აღნიშნა, რომ ჟურნალისტები მთავრობის წნეხის ქვეშ მუშაობდნენ; მათგან ცოტას თუ სწამდა საკუთარი პროფესიის დამოუკიდებლობის.⁸³ სამინისტროები და ადგილობრივი თვითმმართველობის ორგანოები კვლავ არ ასრულებენ ზოგადი ადმინისტრაციული კოდექსის მოთხოვნას საჯარო ინფორმაციის ხელმისაწვდომობის შესახებ და არ გასცემენ ინფორმაციას. ერთ-ერთ გამოკითხვაში, ჟურნალისტთა 64%-მა აღნიშნა, რომ ისინი, როგორც წესი, ვერ მოიპოვებენ მათთვის საჭირო საჯარო ინფორმაციას.⁸⁴ ხელისუფლებას შეუძლია ინფორმაცია სახელმწიფო საიდუმლოებად გამოაცხადოს და, შესაბამისად, არ გასცეს. ამ შემთხვევაში, ჟურნალისტს უფლება აქვს სასამართლოში გაასაჩივროს უარი, მაგრამ ეს საკმაოდ ძვირია, 100 ლარი დაახლოებით 60 დოლარია, რაც საკამოდ

დიდი თანხაა რეგიონში მომუშავე ჟურნალისტისთვის და თანაც, განზრახ გაჭიანურებული პროცედურაა.

მართალია, ჟურნალისტებს ისევ სცემენ და ისევ აყენებენ ფიზიკურ შეურაცხყოფას, როგორც ეს შევარდნაძის პრეზიდენტობის დროს ხდებოდა, მაგალითად, თავისუფლების ინსტიტუტს 27 ასეთი შემთხვევა აქვს აღნუსხული 1995-1998 წლებში, მაგრამ ნაკლები სიხშირით, თუმცა ისიც უნდა ითქვას, რომ დამნაშავეებიც იშვიათად აგებენ პასუხს.⁸⁵ 2008-2010 წლებში გახშირდა ჟურნალისტთა დაშანტაჟებისა და დაკავების ფაქტები რეგიონებში, ხოლო 2010-2011 ანტისამთავრობო დემონსტრაციების დროს, ჟურნალისტებს, რომლებიც ხელისუფლების წარმომადგენლების ძალადობას აშუქებდნენ, სისტემატურად უშლიდნენ ხელს. ამ საკითხზე გაამახვილა ყურადღება საქართველოს სახალხო დამცველმა თავის ყოველწლიურ ანგარიშში, რომელიც საქართველოში ადამიანის უფლებათა დაცვის მდგომარეობის ეხებოდა 2011 წელს.⁸⁶ ჟურნალისტების დაშინებამ სხვაგვარი ფორმები მიიღო: 2004 წელს, Georgian Times-ში ფინანსური პოლიცია შევიდა; 2005 წლის თებერვალში ოპოზიციური ტელეარხის, იბერიის მესაკუთრეს ბრალი წაუყენეს ფინანსურ მაქინაციებში.⁸⁷ პროკურატურა ცამდე მართალიც რომ ყოფილიყო ამ შემთხვევებში, მედიაში ინტერესების მქონე მენარმეებისთვის ეს მაინც სერიოზული გაკვეთილი იყო. საქართველოს ეროვნული კომუნიკაციების კომისიაც (ტელე და რადიო არხების ლიცენზიების გამცემი) პოლიტიკური ზეგავლენის ინსტრუმენტი გამოდგა. კომისია მუდმივად ეუბნებოდა უარს სამაუწყებლო ლიცენზიაზე საკაბელო ტელეარხ „მაცსტროს“, სანამ უხერხულ მდგომარეობაში ჩავარდნილმა პარლამენტის სპიკერმა ბოლოს და ბოლოს კომისია არ აიძულა ნებართვა გაეცა 2008 წლის ნოემბერში.⁸⁸ საბოლოოდ, მივიღეთ ის, რომ პრესის თავისუფლება თანდათანობით კლებულობს. ამას ადასტურებს საერთაშორისო არასამთავრობო ორგანიზაციის IREX-ის მედიის მდგრადობის ინდექსი (მედიის მდგომარეობის კვლევის ერთ-ერთი სრულყოფილი მექანიზმი). საერთაშორისო გამჭვირვალება, ეთანხმება ამ მოცემულობას თავის 2009 წლის ანგარიშში, რომელიც ტელევიზიებზე გაკეთდა. ანგარიშში ნათქვამია, რომ „საქართველოს მედია ნაკლებ თავისუფალი და პლურალისტურია, ვიდრე ის ვარდების 2003 წლის რევილუციამდე იყო.“⁸⁹

2007 წლის ნოემბრის მასობრივი გამოსვლების შემდგომ ხელისუფლებების მოქმედებში აისახა მთავრობისა და მედიის არასახარბიელო ურთიერთობები. საგანგებო მდგომარეობის გამოცხადების შემდეგ სატელევიზიო არხებს ახალი ამბების გადაცემა აეკრძალათ დროებით, ხოლო ოპოზიციურად განწყობილი ტელეკომპანიები, მაგალითად, იმედი, კავკასია და ბათუმის 25-ე არხი საერთოდ, დაიხურა. ეს ნამდვილი დარტყმა გახლდათ ხელისუფლებისთვის, რომელიც თავს დებდა, რომ თავისუფალი სიტყვის ქომაგი იყო. 2008 წელს პარლამენტმა ახალი კანონი მიიღო, რომლის თანახმადაც საზოგადოებრივი მაუწყებლების პირველ არხს განსხვავებული

პოლიტიკური შეხედულებების ასახვა დაევალა.⁹⁰ საზოგადოებრივ მაუწყებლის სამეურვეო საბჭომ კარი გაუღო ოპოზიციის მიერ დანიშნულ წევრებსა და არასამთავრო ორგანიზაციების წარმომადგენლებს (ისინი დღესდღეობით შვიდნი არიან 15 კაციან საბჭოში). 2010 წლის თებერვალში კი, 11-მა ოპოზიციურმა პარტიამ და საზოგადოებრივმა მაუწყებელმა მემორანდუმში გააფორმეს, რომელიც ოპოზიციისთვის ითვალისწინებს ყოველდღიურ ერთსაათიან ტრიბუნას მე-2 არხზე.

მაგრამ, უნდა ითქვას, რომ პრესის თავისუფლებას პოლიტიკური დათმობები არ განსაზღვრავს, მე-2 არხი და მესტრო, უმეტესწილად, თბილისს ფარავს, მაგალითად, პრესის თავისუფლება დამოუკიდებელ ინფორმაციაზე წვდომა და ჟურნალისტთა უფლებების დაცვაა, ჟურნალისტების მომზადება და მათ მიერ ეთიკური ნორმების დაცვა.⁹¹ მედიასაშუალებების მფლობელობის საკითხს დიდი მნიშვნელობა აქვს სარედაქციო დამოუკიდებლობისთვის. ვარდების რევოლუციის შემდეგ, 12 სატელევიზიო არხმა გამოიცვალა მესაკუთრე, ძირითადად, მთავრობის მიერ უკანონოდ (ან საეჭვოდ) ჩამორთმეული ლიცენზიის შედეგად. რუსთავი 2 და იმედი, რომლებიც მაყურებელთა ბაზრის 62%-ს იყოფენ, ძალით გადასცეს ახალ მფლობელებს 2004 წელს. ამის შემდეგ, ოპოზიციური იმედი პროსახელისუფლებო არხი გახდა. მაგრამ ვინ არიან ამ არხების მესაკუთრეები უცნობია. რუსთავი 2-ის აქციითა უმრავლესობა დეგსონ ლიმიტედს, შეზღუდული პასუხისმგებლობის კომპანიას ეკუთვნოდა 2011 წლის დეკემბრამდე. კომპანია ვირჯინიის კუნძულებზე რეგისტრირებული (მაგრამ ახალი კანონი კრძალავს მედიის ოფშორულ მფლობელობას და დღეს მისი მესაკუთრე, ვინმე ლევან ყარამანაშვილია, როგორც ჩანს, ის რეალურად, ვილაცის შემცველია); იმედის ყოფილი ოფიციალური მფლობელი რააკი ჰოლდინგის (არაბთა გაერთიანებული საამიროები) ერთ-ერთი შვილობილი კომპანია იყო, მაგრამ დღეს მას პრეზიდენტ სააკაშვილის ადმინისტრაციის ყოფილი უფროსი, გიორგი არველაძე მართავს და ხელისუფლების მხარდამჭერია. მსგავსი ახლობლური ურთიერთობები სახელმწიფოსა და მფლობელებს შორის, რასაც ჟურნალისტებთან სამუშაო კონტრაქტის გაფორმების პრაქტიკის არარსებობაც ერთვის, ძალიან ართულებს მაუწყებლობის დამოუკიდებლობის შენარჩუნებას. 2009 წლის მაისში, როცა იმედის 64 ჟურნალისტმა ხელი მოაწერა განცხადებას, რომელშიც არხის პროსახელისუფლებო პოზიციაზე საუბრობენ, 2 ჟურნალისტი მოხსნეს, 4-მა თავად დატოვა არხი და დანარჩენებმა უკან წაიღეს ხელმოწერები.⁹² 2001 წელს პარლამენტმა როგორც იქნა მიიღო კანონი, რომელიც მედია მფლობელობის გამჭვირვალებას ითვალისწინებს (მაგრამ ყურადღება არ მიაქცია დანარჩენ შვიდ მოთხოვნას, რომელთა შორის იყო დაფინანსების უფრო მეტი ღიაობა, ლიცენზიის მოპოვების გაიოლება და საჯარო ინფორმაციის ხელმისაწვდომობის უზრუნველყოფა).⁹³

ცნობილია, რომ დამოუკიდებლობის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი წყარო შემოსავალია, რომელსაც მედიასაშუალება, ჩვეულებრივ, რეკლამისგან იღებს. საქართველოში კი, სარეკლამო ბაზარზე ორი შეზღუდული პასუხისმგებლობის კომპანია ბატონობს: მედია ჰაუზი და თაქ მედია. ისინი, ძირითად პროსახელისუფლებო ტელევიზიებთან თანამშრომლობენ. რაც შეეხება ოპოზიციურ ტელეარხებს, ისინი ნელ-ნელა იდევნებიან ბაზრიდან, ნაწილობრივ, პოტენციურ სარეკლამო სააგენტოებზე მთავრობის წნეხის გამო. საქართველოს სარეკლამო ბაზარზე გამეფებულია ტელევიზია (77.6% 2008 წელს). კერძო გაზეთებს კი, მხოლოდ ნამცეცებილა რჩებათ, რომლებიც გაყიდვებსა და რეკლამებზე არიან დამოკიდებული, აქედან 20% კომერციულ სარეკლამო სააგენტოებზე მოდის.⁹⁴ ერთ-ერთი გამოკითხვის შედეგების მიხედვით, თბილისელთა 75% ტელევიზორს სულ მცირე კვირაში სამჯერ უყურებს, მაშინ როცა გაზეთს მხოლოდ 6% ყიდულობს ყოველდღე და 22% საერთოდ არ ყიდულობს (თუმცა, აქ მითვლილი არ არის ის გაზეთები, რომლებიც ხელიდან ხელში გადადის).⁹⁵ ტირაჟის სიმცირის გამო, გაზეთი დამოკიდებული გახდა მერყე და მომთხოვნ „სპონსორებზე“, რომლებიც „მალული რეკლამების“ ან შეკვეთილ წერილებს ითხოვენ მათგან. გაზეთების კორესპონდენტებს, ჩვეულებრივ, დაბალი ხელფასები აქვთ, დაახლოებით, 250-300 ლარი თვეში, რაც 150-180 აშშ დოლარს შეადგენს). დაბალი ხელფასი, უვარგისი შრომის კოდექსი და სამსახურის შენარჩუნების არანაირი გარანტია ჟურნალისტს დაუცველს ხდის ფინანსური თუ სარედაქციო წნეხისგან.

მედიის დამოუკიდებლობაზე ზრუნავენ პროფესიული ორგანიზაციები და ასოციაციები, მაგრამ მდგომარეობა ისევ არადაამაკმაყოფილებელია. 2003 წელს საქართველოში ფუნქციონირებდა ჟურნალისტთა და მედიასაშუალებათა 30 ასოციაცია, მათ შორის, სამი მედიამენარმეების ინტერესების გამტარებელი იყო.⁹⁶ მაგრამ 2011 წელს, როცა მე შევისწავლე ეს ორგანიზაციები, აღმოჩნდა, რომ თითქმის ყველა ვირტუალური იყო. საქართველოს ჟურნალისტთა დამოუკიდებელი ასოციაცია, ქართველ ჟურნალისტთა საზოგადოება და საქართველოს ჟურნალისტთა ფედერაცია, რომლებიც კომუნიკაციების დროს არსებული ჟურნალისტთა კავშირის მეგობარები არიან, საერთოდ აღარ არსებობენ ან ძლივს არსებობენ. 2008 წელს დაარსდა ორგანიზაცია ჟურნალისტები სიტყვის თავისუფლებისთვის, მაგრამ ისიც ჩუმადაა.⁹⁷ რა არჩევანი აქვთ ჟურნალისტებს, როცა მათი საკუთარი უფლებების დაცვაზე მიდგება საქმე? პირველი – ღია წერილი, ერთი უკვე გადასცეს საქართველოში ოფიციალური ვიზიტით მყოფ ჯოზეფ ბაიდენს, 2009 წლის ივლისში. ჟურნალისტები პრესაზე ზენოლის შეწყვეტას ითხოვდნენ. მეორე – სლოიდარობის გამოხატვაა, მაგალითად, 2011 წლის ივნისში, დიდმა ჟურნალ-გაზეთებმა მედია-პალიტრის ფინანსური შემონეშება გააპროტესტეს, რადგან ჩანდა, რომ შემონეშება გაზეთის მიერ სამთავ-

რობო პოლიტიკის კრიტიკას მოჰყვა. მესამე არჩევანი კი, საკანონმდებლო ინიციატივა გახლავთ. მედიაკოალიციამ (კოალიციაში გაერთიანებულია 11 არასამთავრობო ორგანიზაცია, რომელიც მედიაზე მუშაობს) წარმატებით განახორციელა საკმაოდ მკაცრი კანონის ლობირება მედიასაშუალებების მფლობელების გამჭვირვალობაზე. მეოთხე საშუალება, რაც ჟურნალისტიკას აქვთ, საერთაშორისო ორგანიზაციებისადმი მიმართა და უკანასკნელი – მასიურად წასვლა სამსახურიდან.⁹⁸ მედიის წარმომადგენლები ცდილობენ თავად დაამყარონ წესრიგი თავიანთ რიგებში, მაგრამ ისეთი მოხალისეები როგორებიცაა მედიასაბჭო და პრესის საბჭო, საერთოდ არ აქტიურობენ. 2009 წლის დეკემბერში შეიქმნა ჟურნალისტიკის ეთიკის ქარტია, რომლის საბჭო საჩივრებს განიხილავს; 2011 წელს კი, დაარსდა მედიაკოალიცია.⁹⁹ საოცარია, მაგრამ უამრავი მცდელობის მიუხედავად, ქართველმა ჟურნალისტებმა ვერ შეძლეს ისეთი ეფექტური პროფესიული ორგანოების შექმნა, რომლებიც მათი ინტერესების დაცვას შეძლებდნენ.

2007 წლის ნოემბრის შემდეგ, საქართველომ ადამ მიხნიკი მიიწვია, რომ მედიატორის როლი შეესრულებინა ხელისუფლებისა და მედიის ურთიერთობებში. ის ერთ-ერთ წერილში ამბობდა, რომ თავისუფალი პრესა „ნიშნავს, რომ ფინანსურად დამოუკიდებელი ვიყო, ისე რომ ვერანაირმა ფორდმა თუ როკფელერმა... ვერ შეძლოს მიკარნახოს, რაზე დაენერო და რაზე – არა.“¹⁰⁰ ფინანსური დამოუკიდებლობა არ ნიშნავს მხოლოდ სახელმწიფო დისტრიბუციისგან ან სტამბისგან თავისუფლებას (2011 წელს გაზეთების დისტრიბუცია მონოპოლიზებული იყო ორ კერძო კომპანიის მიერ) და ინფორმაციის თავისუფლება არ მოიპოვება მესაკუთრის შეცვლით ან თუნდაც კარგი კანონებით. მაგალითად, მიუხედავად იმისა, რომ მედიამაგნატები ეროსი კინმარიშვილი და ბადრი პატარკაციშვილი ხელისუფლებისადმი ოპოზიციურად იყვნენ განწყობილნი, ისინი არასდროს ყოფილან მედიის დამოუკიდებლობის გარანტორები (ერთ-ერთ მთავარ „ოპოზიციურ“ არხს, მაესტროს, ხელისუფლების მოწინააღმდეგე დამფინანსებლები ჰყავს, რომლებიც საერთოდ არ დაგიდევენ ობიექტურობას). 2008 წელს, საქართველოს სახალხო დამცველმა, სოზარ სუბარმა, თავის მოხსენებაში აღნიშნა, რომ ხელისუფლების წარმომადგენლები აიძულებენ მენარმეებს, რომ მათ შეწყვიტონ ოპოზიციურ ტელეარხებთან კომერციული საქმიანობა და რომ „ამ ვითარებაში ლიბერალური კანონმდებლობა რჩება იმ შირმად, რომლის მიღმაც თავისუფალ სიტყვას ახშობენ.“¹⁰¹ ამას ყველაფერს დაუმატეთ დაბალი ხარისხის რეპორტაჟები, მესაკუთრეთა ძალმომრეობა, დასაქმებულის უფლებათა დაცვის მექანიზმებისა და დამოუკიდებელი სასამართლოს არარსებობა და შედეგად იღებთ პოლარიზებულ, მიკერძოებულ და ადვილად მანიპულირებად მედიას. რეგიონული მედია, სატელევიზო არხები თუ ბექვდითი მედია, განსაკუთრებით დაუცველები არიან მესაკუთრეთა თუ ადგილობრივი პოლიტიკოსების წნეხისგან. შევარდნაძის პრეზიდენ-

ტობის დროს, მედია თავდასხმების რეჟიმში მუშაობდა, მუდმივად იმისა, რომ რესურსებით ღარიბი იყო და თავადაც არ აკლებდა სხვებს, იმდენად ცილისმწამებლური იყო, მაგრამ მაინც კრიტიკის ქარცეცხლში ატარებდა მთავრობას. დღეს კი, მესაკუთრეობის კონცენტრაციამ, საჯარო ინფორმაციისადმი წვდომის შეზღუდვამ, მიკერძოებულმა სასამართლომ და აშშ-ს საინფორმაციო-გასართობი პროგრამების იმიტირებამ დარტყმა მიაყენა მას, როგორც „მეოთხე ხელისუფლებას“, რომელსაც აღმასრულებელთან დაპირისპირება ძალუძს.¹⁰²

პროუკავშირი

საბჭოთა კავშირის დაშლის შემდეგ საქართველოში გავრანებული სოციალურ-პოლიტიკური პეიზაჟი გადაიშალა. სამი ჯგუფი, რომელიც ქმნიდა საბჭოთა საზოგადოებას ანუ მუშათა კლასი, გლეხობა და ინტელიგენცია, სინამდვილეში საბჭოთა წარმოსახვის ნაყოფი აღმოჩნდა. ნაცვლად იმისა, რომ სოლიდარობის დაფდაფები შემოეკრათ და ერთმანეთს გვერდში ამოდგომოდნენ, როგორც ალექსანდერ სმოლარი ამბობს, გამომჟღავნდა, რომ „საბჭოთა საზოგადოება შედგებოდა დაქუცმაცებული ამორალური ცინიკოსებისგან, რომლებსაც კარგად ეხერხებოდათ ფუჭი სიტყვები (ლაქლაქი), მაგრამ სრულიად უუნარონი იყვნენ მართვასა თუ საქმის კეთებაში.“¹⁰³ საქართველოს პროუკავშირები ამ დახასიათების კარგი ილუსტრაციაა. პროუკავშირები, საბჭოთა სოციალური უსაფრთხოების სისტემის ბურჯი და საბჭოთა მოქალაქეების უზრუნველმყოფი უფასო დასვენებითა და ჯანდაცვით, აორთქლდა, როცა საქართველო უკონტროლო დეინდუსტრიალიზაციის ხანაში გადაეშვა. საწარმოო ძალები, რომლებიც საქართველოს ძირითად პროუკავშირთა რესპუბლიკურ საბჭოში იყვნენ გაერთიანებული, შავ ეკონომიკაში გაუჩინარდნენ ან ემიგრაციაში წავიდნენ სამუშაოს მოსაძებნად. ამასობაში, დავინწყებას მიეცა დასაქმებულთა უფლებებიც. დასაქმებულთა უფლებების დამცველი ასოციაციებისადმი უყურადღებობა (არადა, ეს ასოციაციები პლურალიზმისა და კანონის უზენაესობის მთავარი საყრდენებია) დამახასიათებელი იყო თითქმის ყველა პროგრამისთვის, რომელიც ახალგაზრდა დემოკრატიებში ხორციელდებოდა დასავლური ტიპის დემოკრატიის მშენებლობის დასაჩქარებლად. თუმცა, ერთ-ერთი უძლიერესი მუშათა მოძრაობა პოსტკომუნისტურ ქვეყანათა შორის, სლოვენიაში არსებობს, მშრომელებს მაღალი ხელფასებიც აქვთ და, საერთოდ, სტაბილური დემოკრატიითაც გამოირჩევა. შრომის მარგინალიზაცია პოსტკომუნისტურ ქვეყნებში დარტყმას აყენებს დემოკრატიის არს: ეს ასუსტებს ინტერესთა ასოციაციებს და, პირიქით, კარს უხსნის კორუფციულ ურთიერთობებს ბიზნესსა და სახელმწიფოს შორის.¹⁰⁴ შრო-

მის, მშრომელების თუ შრომითი კანონმდებლობის სისუსტე ეთნიკურ და რელიგიურ ნიადაგზე წარმოშობილ დაპირისპირებას აძლიერებს სამუშაო ადგილისთვის ბრძოლაში. ეს კი, განსაკუთრებული გამოწვევაა ქართული დემოკრატიისთვის.

მიზეზი, რომლის გამოც მშრომელთა ასოციაციები დაუძღვრდნენ, დასაქმების სტრუქტურის რადიკალური ცვლილებებია. მასიურად გაიზარდა თვითდასაქმება; 2003 წლისთვის, მშრომელთა 66% თვითდასაქმებული, ხოლო დაქირავებული 30% იყო.¹⁰⁵ თვითდასაქმების ასეთი მაღალი ციფრი გასამრჯელოზე დაფუძნებული სამუშაოს ნაკლებობის მაჩვენებელია და არა ბიზნესკლასის აღმოცენების. სოფლად თვითდასაქმებულთა პროცენტული რაოდენობა მთლიანად დასაქმებულთა 78%-ს შეადგენს, ეს ნატურალურ სოფლის მეურნეობაში ჩართული ხალხია. სამუშაო სეზონურია, არაპროგნოზირებადი და არამომგებიანი – 2004 წლისთვის, სოფლის მოსახლეობის 53.4% ოფიციალურად აღირიცხებოდა, როგორც სიღარიბის ზღვარს მიღმა მყოფი.¹⁰⁶ ქალაქში მაცხოვრებელი თვითდასაქმებულების რაოდენობა 2005 წლისთვის 39%-ს შეადგენდა. მათი უმრავლესობა ქალაქის საზღვრებში მდებარე ნაკვეთებზე მუშაობდა.

პრივატიზაციამ ხელი შეუწყო სახელმწიფო სექტორის დაქვეითებას, რომელიც ტრადიციულად, პროფკავშირების ყველაზე ძლიერი წყარო იყო. 2003 წლისთვის, ქვეყნის ხელფასიანი დასაქმებულების 30%-დან 22.5% სახელმწიფო სექტორში მუშაობდა, ხოლო 77.5% – კერძო სექტორში, ძირითადად, მცირე სანარმოებში. 2003 წელს, მრეწველობაში, სადაც მსხვილი კომპანიებია კონცენტრირებული, მშრომელი მოსახლეობის მხოლოდ 4.9% იყო დასაქმებული. 1998-2003 წლებში, მრეწველობაში დასაქმებულთა რაოდენობა განახევრდა ანუ, 93.500 დასაქმებულიდან 48.300-მდე, შემცირდა.¹⁰⁷ აი, ამგვარი შრომა, როცა მშრომელთა უდიდესი რაოდენობა თვითდასაქმებულია ან სოფელში მინაზე შრომობს, ძნელად ადაპტირდება შრომის ორგანიზებასთან სამუშაო ადგილზე. საქართველოს ხელისუფლების მტრულმა დამოკიდებულებამ კოლექტიური გარიგებებისადმი, კიდევ უფრო დაამძიმა მდგომარეობა.

მეორე დარტყმა მშრომელთა უფლებების დაცვის სფეროს მიადგა უმუშევრობის კატასტროფულად ზრდის გამო. 2000 წელს 15–დან 24–მდე ასაკის მოსახლეობაში უმუშევართა პროცენტული რაოდენობა 25% იყო; დაუსაქმებელთა 48% იმ წელს სამი და მეტი წლის უმუშევარი იყო; 55.2%-ს ქალები შეადგენდნენ, ხოლო 43%-ს სპეციალისტები, ანუ რაღაც გარკვეული დარგის პროფესიონალები. ევროკავშირის მიერ 2002 წელს ჩატარებული გამოკითხვის შედეგების მიხედვით, დასაქმებული მოსახლეობის მხოლოდ 20%-ს ჰქონდა ხელფასიანი სამსახური და მათი ნახევარი სახელმწიფო ბიუჯეტზე მყოფ ორგანიზაციებში მუშაობდა ძალიან მცირე ხელფასზე.¹⁰⁸ კერძო სექტორში კი, მხოლოდ 13–14%-ს ჰქონდა სტაბილურად ხელფასი. 20–30 წლის

ასაკის ახალგაზრდებს სტაბილური სამუშაო არ ჰქონდათ. რეგისტრირებულ უმუშევართა მხოლოდ 2.2% იღებდა (2.479) უმუშევრობის დახმარებას, რომელიც დაახლოებით 11.6 ლარი იყო თვეში (5 აშშ დოლარი). ეს დახმარება მალევე გაუქმდა, ისევე როგორც დასაქმების სხვა სამსახურები. დღეს უმუშევრების მონაცემები რადიკალურად იცვლება რაიონებისა და ასაკობრივი ჯგუფების მიხედვით. 2008 წლისთვის, უმუშევართა ყველაზე მაღალი მაჩვენებელი, 16.5% ოფიციალურად თბილისში დაფიქსირდა.¹⁰⁹ ეს შედარებით დაბალი ციფრი სახელმწიფო დონეზე მიღებულ იქნა ერთ პექტარზე მეტი მიწის მფლობელ ფერმერთა და არაფულადი ანაზღაურების მიმღებთა დასაქმებულად განსაზღვრით. 2003 წლის შემდგომ, ხელფასიანი სამსახურის რაოდენობა გაიზარდა (მაგრამ, მაინც დაბალი, 37% იყო 2007 წელს), თუმცა ეკონომიკის თითქმის ყველა სექტორში დასაქმების კლება აღინიშნებოდა. 2000 წლიდან 2007 წლამდე სულ 180 000 სამუშაო ადგილი დაიკარგა (103 000 ადგილი 2008 წელს გაქრა გლობალური კრიზისის გამო). ყველაზე მეტად სამუშაო ადგილები მცირდებოდა საჯარო სექტორში და შემკეთებელ სამსახურებში, საჯარო სამსახურში, ენერჯის სექტორში და განათლების სფეროში; ხოლო დამსაქმებლები იყვნენ საბანკო და ფინანსური სისტემები, უძრავი ქონების სააგენტოები, ტურისტული კომპანიები, საკომუნიკაციო და მშენებლობის სფეროები. დასაქმების პროცენტული მაჩვენებელი საქართველოში დღეს 55%-ია. თუ გავითვალისწინებთ სამსახურით უზრუნველყოფაში ასეთ ვარდნას, დაბალ ხელფასებს და არასათანადო დაცულობას, მაშინ გასაგები ხდება, თუ რატომ არ ჩნდება მოსახლეობაში პროტესტის გრძნობა შრომითი პირობებისა თუ ხელფასების გამო. დამსაქმებელთან დაპირისპირება სახიფათო იქნება მოსამსახურისთვის.

მესამე სირთულეს არაფორმალური შრომითი ბაზარი ქმნის. შევარდნაძის პრეზიდენტობისას ჩრდილოვანი ეკონომიკა მერყეობდა 40-80 პროცენტის ფარგლებში. ევროპის რეკონსტრუქციისა და განვითარების ბანკის წარმომადგენელი, ნიკოლაი ჰაჯისკი ამბობს, რომ სააკაშვილის რეფორმებმა, რომლის მეშვეობით დაიშალა ჩრდილოვანი საქმიანობის მასტიმულირებელი სტრუქტურა, ეს ციფრი 50-მდე შეამცირა (კლების 30% ადგილი ჰქონდა, ალბათ 2003-2006 წლებში). თუმცა დამალული პროდუქციის რაოდენობა მაინც ძალზე ცვალებადია სანარმოსა თუ სექტორის მიხედვით (2007 წლის გაეროს განვითარების ანგარიშში ნათქვამია, რომ რესტორნები შემოსავლის 80%-ზე მეტს მალავენ).¹¹⁰ მიუხედავად ამისა, მოსახლეობის უმრავლესობა, განსაკუთრებით კი, პროვინციებსა და სოფლად, სადაც ფულადი მეურნეობა მნიშვნელოვანი, დამოკიდებულია ჩრდილოვან ეკონომიკაზე. ეს კი იმას ნიშნავს, რომ საქართველოს მშრომელი მოსახლეობა ისევ დაუცველი რჩება და ინტეგრირებას ვერ ახერხებს კანონიერ შრომით ბაზარზე.

საქართველოს პროფკავშირთა ხელმძღვანელებმა ბოლო ორი ათეული წელი საკუთრების განაწილებაზე დავებში გაატარეს სახელმწიფოსთან,

რომელმაც მათ უძრავ ქონებას დაადგა თვალი. საქართველოს პროფკავშირთა გაერთიანება, როგორც 90-იან წლებში უწოდებდნენ მას, საკმაოდ დიდ ქონებას ფლობდა, მათ შორის 1.46 მილიონი ლარის (886.000 აშშ დოლარი) ღირებულების კურორტებიც ირიცხებოდა.¹¹¹ საქართველოს პროფკავშირთა რესპუბლიკური საბჭოს მემკვიდრე „გაერთიანება“ 1992 წელს დაარსდა. მისმა უფროსი თაობის ხელმძღვანელებმა ფეხი ვერ აუწყვეს პოსტსაბჭოთა ვითარებასა და პირობებს. პროფკავშირის ყოფილმა თავმჯდომარემ, ირაკლი ტულუშმა განაცხადა, რომ მილიონზე მეტმა წევრმა (მათ შორის, კლერკებმა/ოფისის თანამშრომლებმა) დატოვა კავშირი, რის შედეგადაც 2.700.000 წევრიდან კავშირს 2000 წლისთვის მხოლოდ 777.000 შემორჩა¹¹². საქართველოს მოსახლეობა პროფკავშირებს, ძველ, ექსკომუნისტურ და კორუმპირებულ უწყებად აღიქვამდა, რომელსაც არაფერი აკავშირებდა დასაქმებულის საჭიროებებთან. 2000 წელს გამოკითხულთა 61.3% არ ენდობოდა პროფკავშირს, ხოლო 2007 წლის სექტემბერში, მხოლოდ 15% იყო დადებითად განწყობილი.¹¹³ 2005 წლის დეკემბერში, სახელმწიფომ თავისი გაიტანა და ქონება ჩამოართვა სახელმწიფოებრივ პროფკავშირთა კონფედერაციას. ამან კრიზისი შექმნა ხელმძღვანელობაში, რასაც არჩევნები და ახალი ხელმძღვანელი მოჰყვა. 2010 წელს პროფკავშირთა „აჩრდილის“ წმენდის შემდეგ, გაერთიანება აცხადებს, რომ დაახლოებით 251.000 წევრი ჰყავს 22 კავშირში, რაც საქართველოს ხელფასიანი დასაქმებულების უმრავლესობას შეადგენს.¹¹⁴

ეს შედარებით მაღალი მაჩვენებელი პოლიტიკური გავლენებს არ ასახავს. საქართველოს პროფკავშირები ახალი როლის ძიებაში არიან, მაგრამ პრაქტიკულად, მაინც არსად ჩანან. მათ ვერ მოახერხეს საერთო-სახალხო მხარდაჭერის უზრუნველყოფა ტყიბულის გაფიცული მალაროელებისთვის, ჭიათურის მანგანუმის მომპოვებლებისთვის, რკინიგზის მუშებისთვის, ტაქსის მძღოლებისთვის, ბაზრის მოვაჭრეებისა თუ მასწავლებლებისთვის. მიუხედავად მდგომარეობის მკვეთრი გაუარესებისა, შევარდნაძის პრეზიდენტობის დროს, პროფკავშირთა გაერთიანებას/კონფედერაციას მაინც ჰქონდა პატივად გამარჯვებები: მან გაიტანა პარლამენტში კანონი შრომითი ხელშეკრულების გაფორმების შესახებ და ცვლილებები შეიტანა სოციალური უზრუნველყოფის კანონში. ამას გარდა, ის იყო ხელისუფლებასა და დამსაქმებელ ორგანიზაციებს შორის „ზოგადი ხელშეკრულების“ გაფორმების ძირითადი ინიციატორი 1993 წელს და მოგვიანებით, 2001 წელსაც. ხელშეკრულება ითვალისწინებდა მაქსიმუმ 40 საათიან სამუშაო კვირას, სულ მცირე 24 დღიან შვებულებას ყოველწლიურად და ამასთან, პროფკავშირის მონაწილეობა უნდა მიეღო ჯანდაცვისა და სოციალური უზრუნველყოფის სფეროებში დახმარებების გამოყოფის საქმეში. შრომის საერთაშორისო ორგანიზაციის წევრმა 1993 წლიდან, გაერთიანებამ/კონფედერაციამ, 1997 წელს პარლამენტს მიაღებინა ახალი კანონი პროფესიული კავ-

შირების შესახებ, რომლის მიხედვით მან შეინარჩუნა გაფიცვის უფლება და უზრუნველყო კოლექტიური გარიგებების შესაძლებლობა (2006 წლის შრომის კოდექსი სერიოზულ შეზღუდვებს აწესებდა ამ უფლებებზე).¹¹⁵ თუმცა, უნდა ითქვას, რომ საქართველოს პროფკავშირთა გაერთიანებამ მაინც ვერ მოახერხა გამაერთიანებელი „ქოლგის“ როლის შესრულება მშრომლებსთვის. ის მუდმივად კორუფციასთან დაკავშირებულ სკანდალებში ეხვეოდა. მიუხედავად იმისა, რომ საქართველოს რატიფიცირებული აქვს შრომის საერთაშორისო ორგანიზაციის სულ ცოცხა 14 კონვენცია და შიდასახელმწიფოებრივი კანონმდებლობაც უზრუნველყოფს ძირითადი უფლებებისა და უსაფრთხოების დაცვას, დამსაქმებელთა უმრავლესობა მაინც არღვევს კანონს და არად აგდებს დისკრიმინაციის დაუშვებლობასთან, უსაფრთხოებასთან, თანაბარ ანაზღაურებასა და ზედმეტ სამუშაო საათებთან დაკავშირებულ საკითხებს. პროფკავშირთა გაერთიანებას/კონფედერაცია არ ჰყავს ქმედითი ლობი საქართველოს პარლამენტში.

საკავშილოს მთავრობა თავისუფალი ბაზრის იდეის მხარდამჭერია. ის ზღუდავს დაქირავებულის უფლებებს და დაცვის მექანიზმებს, თავის შრომის ბირჟასთან ერთად. სააკაშვილმა პროფკავშირებს „ყოვლად უსარგებლო მაფიის ტიპის ორგანიზაცია“ უწოდა და მთელი კამპანია ჩაატარა მათ გასანადგურებლად, დააპატიმრა გაერთიანების თანამდებობის პირები, ჩამოართვა ქონება, დალუქა ოფისები და სამთავრობო „სინდიკატები“ შექმნა მათ ნაცვლად.¹¹⁶ სახელმწიფომ, საბოლოო ჯამში, პროფკავშირთა კონფედერაციას ქონების 90% ჩამოართვა „დარწმუნების გზით“, მათ შორის იყო შრომის 21-სართულიანი სასახლე თბილისში. პროფკავშირთა კონფედერაციის პრეზიდენტსა და ვიცე-პრეზიდენტს ბრალი წაუყენეს (და, ალბათ, იმსახურებდნენ კიდევც), მაგრამ მსჯავრდებულები არ გამხდარან. კონფედერაციის საკუთრება გაიყიდა ყალბ აუქციონებზე საბაზროსთან შედარებით გაცილებით ნაკლებ ფასად, მაგალითად, კურორტი ნაბეღლავი სულ – 11.000 (6.600 აშშ დოლარი) ლარად. ასე დაინგრა პროფკავშირთა ფინანსური დამოუკიდებლობა. ამას გარდა, გაუქმდა შრომის სახელმწიფო ინსპექცია (2005) და სანიტარული ზედამხედველობის სამსახური (2006). ახალმა შრომის კოდექსმა 2006 წელს ჩაანაცვლა 1997 წლის კანონი პროფკავშირების შესახებ. შრომის კოდექსი დაიწუნა საქართველოს დამსაქმებელთა ასოციაციამ და ოპოზიციის დიდმა ნაწილმა. ევროკავშირის წარმომადგენლებმა განაცხადეს, რომ კოდექსი ეწინააღმდეგებოდა „ევროკავშირის სტანდარტებსა და ევროპის სოციალურ ქარტიას.“¹¹⁷ საქართველოს შრომის კოდექსი უფლებას აძლევს დამქირავებელს გაათავისუფლოს თანამშრომლები, მათ შორის ფეხმძიმე ქალები და პროფკავშირთა აქტივისტები, ნებისმიერი მიზეზით, გაათავისუფლებულებს ეძლევათ არანაკლებ ერთი თვის შრომის ანაზღაურება (მუხლი N 37 (დ) (ახალი რედაქციით, 38-ე მუხლი, მთარგმნ. შენიშვნ.). კოდექსი

უმეებს ხელშეკრულების წერილობით გაფორმებას ნებაყოფლობით (დამსაქმებელს შეუძლია ერთობლივად მოელაპარაკოს ორ ადამიანს), ზეპირ ხელშეკრულებებს და აუქმებს გათავისუფლების შესახებ შეტყობინების ერთი თვით ადრე გაგზავნის წესს (ეს არღვევს საქართველოს მიერ 2005 წელს რატიფიცირებულ ევროპის სოციალურ ქარტიას). ამას გარდა, კოდექსი ადგენს 41-საათიან სამუშაო კვირას (შესვენებების გარეშე) და არ ითვალისწინებს გასამრჯელოს ზეგანაკვეთური მუშაობისთვის. გაფიცვა აკრძალულია, თუ დასაქმებული ინფორმირებულია გათავისუფლების შესახებ. სხვა მხრივ, მშრომელებს უფლება აქვთ გაიფიცონ ზედიზედ 90 დღის განმავლობაში, წინააღმდეგ შემთხვევაში, სასამართლო უფლებამოსილია სხვადასხვა (და ბუნდოვანი) მიზეზებით შეანყვეტინოს დასაქმებულებს გაფიცვა. რეალურად, როგორც პროფკავშირთა გაერთიანების თავმჯდომარე ირაკლი პეტრიაშვილი ამბობს, შრომის კოდექსი უფლებას აძლევს დამსაქმებელს, ყოველგვარი ახსნა-განმარტების გარეშე, გაათავისუფლოს დასაქმებული.¹¹⁸ პროფკავშირთა გაერთიანების ხელმძღვანელები ცდილობენ, რომ მოერგონ პოსტსოციალისტურ საქართველოს, – თვითდასაქმებულთა და კომერციულ მუშაკთა კავშირი დაარსდა 2007 წელს ერთი მილიონი თვითდასაქმებულისთვის, – მაგრამ, საზოგადოდ, საქართველოში მაინც არ არსებობს არანაირი კავშირი.

2004-2005 წლებში გატარებული რეფორმები განათლების სისტემასა და პოლიციაში საზღვარგარეთ წარმატებულად აღიარეს და ქებაც არავის დაუშურებია საქართველოს მთავრობისთვის, მაგრამ ამ რეფორმებმა შეინირა უამრავი მასწავლებელი და პოლიციელი, რომელმაც სამსახური დაკარგა. ეს კი, სამოქალაქო უფლებების მასიური დარღვევა გახლდათ. დერეგულაცია და დასაქმებულისთვის უვარგისი შრომის კოდექსი შესაძლოა, კარგი იყოს უცხოური ინვესტიციების მოსაზიდად, მაგრამ კარგია კი, ეს დემოკრატიისთვის? თბილისის მერი, გიგი უგულავა ფეისბუქის ფორუმზე ამბობდა, რომ „კარგი კანონები“ მოიცდიან, მთავრობის ამჟამინდელი პრიორიტეტი დამსაქმებლებისთვის კომფორტის შექმნაა ანუ იმ ხალხის, რომელსაც ფული მოაქვსო.¹¹⁹ პროფკავშირი ერთ-ერთი უდიდესი სამოქალაქო საზოგადოების ორგანიზაციაა საქართველოში. ის 2005 წლიდან შედარებით გამჭვირვალე გახდა. მას შემდეგ, რაც ადამიანის უფლებათა ევროპულ სასამართლოში რამდენიმე განაცხადი შევიდა პროფკავშირებთან დაკავშირებულ საქმეებზე და ევროკავშირმა საქართველოს ხელისუფლებას დასაქმებულთა უფლებების დაცვისკენ მოუწოდა, საქართველოს მთავრობამ ხელი მოაწერა სოციალური პარტნიორობის ხელშეკრულებას და 2008 წლის დეკემბერში ე.წ. სოციალური პარტნიორობის სამმხრივი კომისია შექმნა. კომისიაში შედიან: საქართველოს მთავრობა, პროფკავშირები, შრომის საერთაშორისო ორგანიზაცია და დამსაქმებულთა ასოციაცია.¹²⁰ მაგრამ, მიუხედავად სააკაშვილის დაპირებებისა, რომ შეამცირებდა სიღარიბეს და

შექმნიდა სამუშაო ადგილებს, პროფესიული კავშირები მიანიც არასასურველი პარტნიორები არიან ხელისუფლებისთვის ჯერჯერობით საქართველოს კვაზისაბაზრო ეკონომიკურ სივრცეში.

ფერმერები

საქართველოს ფერმერებს, ანუ ქართულად გლეხებს, გამორჩეულად საინტერესო თვითმმართველობის ისტორია აქვთ. 1903-1906 წლებში მათ გურია მხენელ-მთესველთა თვითმმართველ რესპუბლიკად გამოაცხადეს. გლეხებმა გადამწყვეტი როლი შეასრულეს ვარდების რევოლუციის გამარჯვებაში, როცა ავტობუსებითა და სატვირთო მანქანებით თბილისში ჩამოვიდნენ ოპოზიციონერი სააკაშვილის მხარდასაჭერად. მაგრამ თბილისს რომ სულ რამდენიმე კილომეტრით გაცდებით, თქვენს თვალწინ გალარიბებულის, გაპარტახებული და უსიცოცხლო სოფლის პეიზაჟი გადაიშლება. დღეს, აღიარებული აზრია, რომ გლეხებს დემოკრატიის აშენება არ ძალუძთ და რომ ეს საქმე საშუალო ფენის პრეროგატივაა, თუნდაც ეს ფენა არც მოიძებნებოდეს ქვეყანაში. შეიძლება ამით აიხსნას ის, თუ რატომ უგულუბელყვეს საქართველოს თითქმის ყველა ხელისუფლებამ და დასავლელმა დემოკრატიის მშენებლებმაც სოფელი. საბაზრო ეკონომიკაზე გადასვლამ გაცილებით უარესი ზემოქმედება იქონია სოფელზე. ამჟამად, მსოფლიო ბანკი, Mercy Corps-ი და ათასწლეულის გამოწვევის ფონდი მუშაობენ მიკროსესხების პროგრამებზე (46% მცირე სესხებისთვის), აგრობიზნესის, გზებისა და ირიგაციის ინფრასტრუქტურაზე. სოფლად მომუშავე ქართული არასამთავრობო ორგანიზაციები, მაგალითად, ფონდ „ტასოს“ მსგავსი, ადგილობრივი თემების გააქტიურებას ცდილობენ. თუმცა, ქართულ სოფელს ძალზე აკლია ფინანსური მხარდაჭერა, იქ არ შედის ინვესტიციები და ინფორმაცია (სოფლის მეურნეობასთან დაკავშირებული სტატისტიკური მონაცემები განსაკუთრებით არაზუსტია). ბანკირებს არანაირი სტიმული არ აქვთ გლეხების დასაფინანსებლად სანდო ინფორმაციის ან კრედიტის უზრუნველყოფის გარეშე. 2007 წელს, სოფლის მეურნეობაში პირდაპირი უცხოური ინვესტიციების 0.8% განხორციელდა, მაშინ როცა ტრანსპორტისა და კომუნიკაციების სფეროში 20.7%-ის ინვესტიციები ჩაიდო.¹²¹

2006 წლისთვის სოფლის მეურნეობის წილი მთლიან შიდა პროდუქტში (მშპ) 30%-დან (1990) 11.2%-მდე დაეცა. საბჭოთა კავშირის დაშლამდე სასოფლო-სამეურნეო მიწების 87%-ს სახელმწიფო ფლობდა კოლქოპრეტივებისა და კოლმეურნეობების სახით. 1992 წლის იანვარში ზვიად გამსახურდიამ რეზოლუცია მიიღო მიწის განაწილებაზე (და არა პრივატიზაციაზე), რომელსაც შემდგომ ორი ახალი კანონი მოჰყვა 1996 წელს, კერძოდ, „სასოფლო-სამეურნეო მიწების საკუთრების შესახებ“ (ითვალისწინებდა

მინის ყიდვა-გაყიდვას გარკვეული შეზღუდვებით) და „სასოფლო-სამეურნეო მიწების იჯარით გაცემის შესახებ“. ამ უკანასკნელი კანონით მიწების პრივატიზირება დაიწყო საქართველოში. ორივე კანონი მიზნად ისახავდა მიწის მფლობელთა ფენის შექმნას 700.000 ფერმერული შინამეურნეობიდან.¹²² თუმცა, 2001 წლისთვის, სასოფლო-სამეურნეო მიწების მხოლოდ ერთი მეოთხედი თუ იყო პრივატიზებული. მათი უმრავლესობა გლეხებს დაურიგდათ, თითო ოჯახს 1-2 ჰექტარის მიწის ნაკვეთი შეხვდა. მიწის რეალურ კერძო მესაკუთრეობას ბევრი ფაქტორი უშლიდა ხელს, მაგალითად, ადგილობრივი ჩინოვნიკების მიერ შექმნილი ხელოვნური ბარიერები (მათ მიწის იჯარით გაცემა უფრო აწყობდათ), მიწის ხარისხი (უწყლო, გამოფიტული), გაუმართავი საგადასახადო ნესები, სასუქების უქონლობა და ბოლოს, თავად გლეხების გაურკვეველი დამოკიდებულება მომავლის მიმართ, მათ ხომ არც კრედიტის აღების საშუალება ჰქონდათ და არც კაპიტალი გააჩნდათ. 2005 წლის ივლისში მიღებული ახალი კანონის ძალით, „სახელმწიფო საკუთრებაში არსებული სასოფლო-სამეურნეო დანიშნულების მიწის პრივატიზების შესახებ“ (თუმცა ზუსტი სტატისტიკური მონაცემები არ არსებობს კერძო საკუთრებაში დარეგისტრირებული მიწების შესახებ) შემცირდა სახელმწიფოს მესაკუთრეობა მიწაზე და გაყიდვისა და აუქციონების ჩატარების უფლება გადაეცა ადგილობრივ საკრებულოებს და საბჭოებს, რაც უპირატესობას მინიჭებდა იქაურ მაცხოვრებლებს სპეციალურ აუქციონებზე. თუმცა, სინამდვილეში, მუნიციპალიტეტები იშვიათად თუ მონაწილეობდნენ პრივატიზების პროცესში და არც ნაღდი ფულის უქონელ გლეხებს მიუღიათ რამე სარგებელი აუქციონიდან ან პირდაპირი მიყიდვიდან. ლარიბი გლეხები არ არიან ყოველთვის მზად პრივატიზაციისთვის. 2007 წელს ბევრი მათგანი ეწინააღმდეგებოდა საძოვრების პრივატიზებას, რადგან გადასახადის გარეშე სარგებლობდნენ. საძოვრების მართვის უფლება ისევ ცენტრალურმა ხელისუფლებამ დაიბრუნა.

სოფლის მეურნეობის განვითარებას გადამწყვეტი მნიშვნელობა აქვს საქართველოს ეკონომიკისა და მისი მოქალაქეების კეთილდღეობისთვის: ამ დარგში შრომისუნარიანი მოსახლეობის (თუმცა, ოჯახის ყველა წევრი არ მუშაობს) 53%-ია ჩართული; ექსპორტი კი, 17%-ს შეადგენს.¹²³ თუმცა, უნდა აღინიშნოს, რომ ვარდების რევოლუციის ავტორები უხალისოდ მოეკიდნენ სოფლის მეურნეობას და დიდად არც უცდიათ, რომ ხელი შეეშველებინათ: 2003-2007 წლებში სოფლის მეურნეობის წილი მშპ-ში 10 პროცენტით შემცირდა (19.3 დან 9.7-მდე). 2002-2007 წლების მანძილზე ეკონომიკაში დაკარგული სამუშაო ადგილების 38% ამ დარგზე მოდის. ნაწილობრივ, ეს შეიძლება აიხსნას რუსეთის მიერ 2006 წლის შემოდგომაზე ქართულ ღვინოზე, ხილსა და მინერალურ წყლებზე დანესებული ემბარგოთი. საბჭოთა კავშირის ბაზარზე ქართული ღვინის 80% და ხილის 26% შედიოდა. სოფლის მეურნეობის ჩავარდნის მთავარი მიზეზი ამ სფეროს უგულვებელყოფაა.¹²⁴

2010 წლამდე სოფლის მეურნეობის სამინისტრო ძირითადად, ფიქტიურად არსებობდა, სულ რაღაც 16 მილიონ ლარიანი (9.7 აშშ მილიონი დოლარი 2009 წლისთვის) ბიუჯეტით. საქართველოს ხელისუფლება დილემანტია ამ სფეროში. აქ არ არსებობს გამოცდილების ან ცოდნის გავრცელების სამსახური (თუმცა, აგრონომები კი შემოიყვანეს მუნიციპალურ დონეზე), არც ბანკი, რომელიც იაფ კრედიტებს გასცემდა (2009 წლისთვის, გაცემული სესხების მხოლოდ 1.9% მოდიოდა სოფლის მეურნეობაზე), არც სადაზღვევო პროგრამები გლეხებისთვის; სასუქებსა და ტრაქტორებს ხელისუფლება დროდადრო ამომრჩეველების გულის მოსაგებად არიგებს. მთავრობა მიაბიჭურად იმედოვნებდა, რომ ურბანული ეკონომიკა განვითარდებოდა და ნელ-ნელა გადმოიღვრებოდა სოფლის მეურნეობაში. მას არც კოოპერატივების მხარდაჭერა უცდია, რომლებიც ყოველთვის აქტიურობდნენ საქართველოს სოფლის მეურნეობაში. ინვესტიციების ნაკლებობამ ქალაქში მიგრაციის პროცესები დააჩქარა, რაც, თავის მხრივ, ქალაქში უმუშევრობის ზრდის მიზეზი გახდა და სოფლად კი, – დაუმუშავებელი ნოყიერი მიწები მოამრავლა.

ბაზარი წნორში (კახეთი)

მიუხედავად იმისა, რომ სოფლის განვითარება, სიღარიბის დაძლევა და დემოკრატიის კონსოლიდაცია ურთიერთდაკავშირებულია, სოფლის დო-

ნეზე პრობლემების მოგვარება მთლიანად უცხოურ სააგენტოებსა და ადგილობრივ არასამთავროებს მიანდეს. სოფლის მეურნეობა დაბალი სტატუსის პროფესიაა და შესაბამისად, არ იზიდავს კომპეტენტურ ოფიციალურ პირებს. 2010 წლის ნოემბერში, ახალი კანონის მიღების შემდეგ, რომელიც მინების პრივატიზირების დასაჩქარებლად ამოქმედდა (2007 წლისთვის სასოფლო-სამეურნეო მიწების 45% ჯერ კიდევ სახელმწიფოს საკუთრებაში ირიცხებოდა), სააკაშვილმა განაცხადა, რომ სოფლის მეურნეობა საქართველოს ეკონომიკის ერთ-ერთი ბურჯთაგანი იყო სამიდან (ინფრასტრუქტურა და ტურიზმი გახლდათ ორი დანარჩენი). მან პირობა დადო, რომ სოფლის მეურნეობის იგნორირების პოლიტიკაზე უარს იტყოდა და საქმის სასიკეთოდ შემობრუნებას ეცდებოდა, თუმცა ჯერ კიდევ 2012 წლისთვის დაწყებული არაფერი შქონდა.¹²⁵ ბოლო ორი ათწლეულის განმავლობაში სოფელსა და ქალაქს შორის განსხვავება კიდევ უფრო საგრძნობი გახდა. სოფლის ცხოვრება ჯანმრთელობის უფრო დაბალი დონით, არასათანადო სასწავლო პროცესებით, არასაკმარისი პროდუქტიულობითა და სიღარიბით გამოირჩევა (2007 წელს, სოფლად მაცხოვრებელთა 29.7% ღარიბი იყო, ქალაქის მაცხოვრებელთა 18.3% შედარებით).¹²⁶ გლეხებს არც ეკონომიკური ბერკეტები აქვთ და არც პოლიტიკური ხმა. მთავრობის მიერ გამოყოფილი ფინანსური დახმარება სოფლის მეურნეობისთვის საბიუჯეტო ხარჯების სულ 1 პროცენტს შეადგენდა 2010 წლისთვის. ეს ციფრი ნამდვილად უნდა გაიზარდოს, თუ გვინდა, რომ საქართველოს აგრარული წარმოების სტიმულირება მოხდეს, რადგან იმის გათვალისწინებით, რომ მას ძალზე მცირე მასშტაბები აქვს, ინფრასტრუქტურა სრულიად განადგურებულია და არ გააჩნია საბაზრო ეკონომიკის გამოცდილება, გლობალიზებულ სამყაროში საკმაოდ არახელსაყრელ პოზიციაში იმყოფება.

საქართველოს მომხმარებელთათვის საკვები პროდუქტების უმრავლესობა კერძო ფერმებში ინარმოება, მაგრამ კერძო პირებს თავიანთი პროდუქციის მხოლოდ 15-20% გააქვთ ბაზარზე, დანარჩენს თვითონ მოიხმარენ.¹²⁷ ქართული მარცვლეულისა და ბოსტნეულის კონკურენტუნარობის გამო, საკვები პროდუქტების 80% იმპორტირებულია. კონსოლიდირებული, საშუალო ზომის ფერმების არარსებობა, ტექნიკის, სანავის, გზების და იაფი კრედიტების (მხოლოდ 2005 წელს შეეძლოთ გლეხებს 18 პროცენტის სესხის აღება) უქონლობასთან ერთად, ქართველ გლეხს გაჭირვებულ მდგომარეობაში აგდებს. ის არ გახლავთ ფინანსურად უზრუნველყოფილი მიწის მფლობელთა კლასის წარმომადგენელი, რომელიც შეძლებდა სასოფლო სამეურნეო წარმოების სტიმულირებას. მიწის საკუთრებაში განაწილებისა და რეგისტრაციის პროცედურები კანონდარღვევებით მიმდინარეობს და კორუფციული გარიგებებიც არ წარმოადგენს იშვიათობას. მიუხედავად ყველაფრისა, უკეთესობისკენ ცვლილების ნიშნები მაინც არსებობს, მაგალითად, საქონელი გაჰყავთ ახლო აღმოსავლეთში. 2007 წლისთვის, საქა-

რთველოში არსებობდა 656.000 ფერმა, საშუალოდ 1.48 ჰა მიწის ნაკვეთით, მხოლოდ 16.000 ფერმა იყო გაშენებული 4 ჰაზე მეტ ფართობზე. ნატურალური მეურნეობის მქონე ქართველ გლეხებს რესურსები აკლიათ (მაგალითად, ოდნავ შეძლებული გლეხების 1.8% აქვს ტრაქტორი), ახალი მარცვლეულის მოსაყვანად, რენტაბელური მეურნეობებისა და წარმოების გაფართოების გზით მეტი პროდუქციის შესაქმნელად.¹²⁸ ხელისუფლების მიერ 5 ჰაზე მეტი მიწის ნაკვეთების დაბეგვრა ხელს უშლის ფერმების კონსოლიდირებას.

რამდენიმე ორგანიზაცია, როგორც თავად აცხადებენ, გლეხების ინტერესებს წარმოადგენენ. ესენი გახლავთ: ელკანა (ბიოლოგიურ მეურნეობათა ასოციაცია), ფერმერთა ასოციაცია „ფარეზი“, საქართველოს ფერმერთა კავშირი და მიწის მფლობელთა უფლებების დაცვის ასოციაცია (APLR). ეს უკანასკნელი უფრო მეტად საკუთრებასთან დაკავშირებული საკითხებითაა დაკავებული. მას მჭიდრო კავშირები აქვს შინაგან საქმეთა მინისტრთან, ვანო მერაბიშვილთან, რომელიც ორგანიზაციის ხელმძღვანელი იყო 1999 წლამდე.¹²⁹ არსებობს სხვა წარმატებული ორგანიზაციებიც, მაგალითად, გორის ხილის მწარმოებელ ფერმერთა ასოციაცია, საქართველოს ჩანის მწარმოებელთა ასოციაცია, ქართული ლეინის მწარმოებელთა ასოციაცია და წყლის მომხმარებელთა ასოციაცია. მაგრამ ამ წუთში, საქართველოში არ არსებობს ფერმერთა პარტია, ხოლო რაც შეეხება არასამთავრობო ორგანიზაციებს, მიუხედავად სასწავლო თუ საკონსულტაციო პროგრამებისა, რომლებსაც ახორციელებენ, ისინი წევრების რაოდენობით მაინც ვერ დაიკვეხნიან. ფერმერებს, რა თქმა უნდა, აქვთ უფლება, რომ მიმართონ ადგილობრივი მმართველობის წარმომადგენლებს ან გამგებლებს სასუქების გამოსაყოფად ან სესხის გამოტანაში დასახმარებლად, მაგრამ, როგორც ნესი, დღეს მათ ნაკლებად აინტერესებთ სოფლის მეურნეობის განვითარების საქმე. ჯერ არ ჩანს, რომ ადგილობრივ არჩევნებს თუ ადგილობრივი მმართველობის რეფორმირებას სიკეთე მოეტანოს გლეხებისთვის. ადგილობრივი თვითმმართველობა კი, სოფლად ემბრიონულ ფორმაშია. ამის შედეგად, „ინტერესის არტიკულირების“ საუკეთესო მეთოდი პროტესტი გახდა, განსაკუთრებით კი, არაქართველებით დასახლებულ საცხოვრებელ პუნქტებში. მაგალითად, 2004-2005 წლებში მარნეულში, აზერბაიჯანელი გლეხები აპროტესტებდნენ მიწის უკანონო გადანაწილებას; წალკაში, სადაც ერთად ცხოვრობენ, ქართველები, სომხები და ბერძნები ხშირად ხდება შეტაკებები მიწების საკუთრებასთან დაკავშირებით, რაც იმაზე მიგვითითებს, რომ სიღარიბე და ბრაზი, რომელიც ეთნიკურ ნიადაგზე წარმოქმნილი, შეიძლება სერიოზული საფრთხის მომტანი გახდეს საქართველოს ეროვნულ უსაფრთხოებისთვის. მანამ, სანამ უფულო გლეხები თავად არ ამოქმედებენ რეალურ თვითმმართველობას ადგილებზე, ისინი ვერ შეძლებენ სტაბილური დემოკრატიის საძირკვლის შექმნას.

პატრონაჟული ჯგუფები

ქართველები პრობლემებს ყოველთვის თავიანთი ოჯახის წევრების, ახლობლებისა თუ მეგობრების დახმარებით აგვარებდნენ, ხოლო როცა საჭირო ხდებოდა, გავლენიან მფარველებსაც მიმართავდნენ. გაუმართავი და უცხო ადმინისტრაციული და სასამართლო სტრუქტურების პირობებში ეს გადარჩენის რაციონალური სტრატეგია გახლდათ. აი, ამგვარი ქსელები, ზოგჯერ არაკანონიერი ან კრიმინალური სახის კავშირებზე, უფრო ხშირად კი, სკოლის მეგობრობაზე, ნათესაობაზე ან ნარმოშობაზე დაფუძნებული, ნამდვილად არ შეჰფერის დემოკრატიისთვის მიძღვნილ წიგნის თავს. და მინც, უნდა ითქვას, რომ სახელმწიფოსა და საზოგადოების ურთიერთობებისა და ანგარიშვალდებულებისა და ნარმომადგენლობის საკითხების ახსნა ვერ მოხერხდება ამ არაფორმალური გორგალის, ქართველთა ცხოვრებაში ჩახლართული ქსელების გარეშე. საქართველო ედვარდ ბენფილდის მიერ აღწერილ ამორალურ „ოჯახობას“ ჰგავს, სადაც სოციალური ნდობისა და ავტორიტეტული სახელმწიფო იძულების არარსებობას, – გამოწვეული იმავე ბანფილდის სიტყვებით რომ ვთქვათ, კოლონიალიზმის გამოცდილებითა და დეფიციტით, – მივყავართ პირად კონტაქტებთან და არა კანონებთან.¹³⁰ სხვათა შორის, ეს ისახება ქართულ სიტყვაში, „უპატრონო“. უპატრონოს ხშირად ხმარობენ ადამიანისადმი სიბრაღულის გამოსახატავად, ხან კი, მთლიანად საქართველოს ეხება ეს სიტყვა. პატრონაჟის ქართული ვარიანტი ყოველთვის არაკეთილსინდისიერ და კორუფციულ კავშირებზე დაფუძნებული სისტემა არ არის. შოთა რუსთაველის აფორიზმში, „რასაცა გასცემ შენია, რაც არა დაკარგულია“, ქართული ქსელური ურთიერთობების კეთილ ბუნებას ასახავს. მაგრამ საზოგადოებრივად ანგარიშვალდებული ელიტების ხელში, პატრონაჟი ხშირად გვევლინება ძალაუფლების, საკუთარი ინტერესების დამაკმაყოფილებელ და მანიპულირების ინსტრუმენტად; პოსტკომუნისტურ საზოგადოებებში ეს სისტემა ხაზს უსვამს საჯაროსა და კერძოს კორუფციულ აღრევას. საქართველოში ამ სისტემის „დამსახურებით“ სამოქალაქო მონაწილეობა ვერ შედგა და რეჟიმის ლეგიტიმაციაც გამოიფიტა.

ქართული პატრონაჟის სისტემა ოთხმაგია. პირველი, სახეზეა ნათესავებისა და მეგობრებისადმი ერთგულების კულტურული ღირებულება. 2003 წლის გამოკითხვაში, გამოკითხულთა 78%-მა კითხვაზე, ვის მიმართავდა საკუთარი უფლებების დარღვევის შემთხვევაში, უპასუხა, რომ მიმართავდა ნათესავებს ან მეგობრებს და არა სასამართლოს, როგორც 40%-ზე ნაკლებმა აღნიშნა ან პოლიციას, როგორც ამაზე 30%-ზე ნაკლებმა მიუთითა.¹³¹ ეს სასარგებლო მეთოდი იყო საბჭოთა ბიუროკრატებისთვის თავის ასარიდებლად, მაგრამ დღეს, საერთო საჯარო სივრცის შექმნას და პროფესიული სახელმწიფო სამსახურის ჩამოყალიბებას ხელს ყველაზე

მეტად უშლის. მეორე, საქართველოში სახელმწიფო აპარატს მექრთამეობისა და უფლებამოსილების ბოროტად გამოყენების ხანგრძლივი ისტორია აქვს. ხშირად, ეს ძალაუფლება უცხო ძალების ხელში იყო, მაგალითად, სპარსელების, თურქების, რუსების ან საბჭოელების, სწორედ ამ აპარატმა შეუწყო ხელი უკანონო შეწინააღმდეგების განვითარებას და კრიმინალურ ჯგუფებსა და ძლიერ ბოსთან, კრიმინალურ ავტორიტეტთან კავშირების დამყარებას. იოსელიანის „მხედრონისა“ და ინტელიგენციის თანამშრომლობა გამსახურდას წინააღმდეგ დასავლეთ საქართველოს შეიარაღებული ბანდების, „ფირალებისა“ და სოციალ-დემოკრატების ერთობლივი ბრძოლის გამოძახილი იყო ცარიზმის წინააღმდეგ. მესამე, საბჭოთა სისტემა ნეოპატრიმონიალურ ადმინისტრაციულ სტრუქტურებს ეყრდნობოდა თავისი რეჟიმის შესანარჩუნებლად პერიფერიებში. ლავრენტი ბერიას, შინაგან საქმეთა მეგრულ სახალხო კომისარს მეგრელები ჰყავდა მაღალი რანგის თანამდებობებზე საქართველოში. კენ ჯიოვიტი ამბობს, რომ „კვაზილუგალური და უკანონო ეკონომიკური საქმიანობის სპონსორობამ (კომუნისტური) კადრების-მფარველების მიერ პატრონაჟი მთელ საბჭოთა ეკონომიკას მოსდო.¹³² საქართველოს განსაკუთრებით გამოარჩევენ ხოლმე ამ შემთხვევებში, მაგრამ მდგომარეობა ძალზე განსხვავებული არ იყო სხვა დანარჩენ საბჭოთა რესპუბლიკებშიც. რენტაზე ორიენტირებული კომუნისტური ნომენკლატურის მიერ „სახელმწიფო მიტაცება“, საერთო თვისება იყო თითქმის ყველა პოსტსაბჭოთა ხელმძღვანელისთვის. მეოთხე, სახელმწიფო სტრუქტურების მოშლისა და შოკური თერაპიის შედეგად, შესანიშნავი პირობები შეიქმნა პატრონ-კლიენტის ქსელებისთვის, რომლებიც დაინტერესებულნი იყვნენ სახელმწიფოს ქონებაში ინვესტიციების განხორციელებით. რასმა კარკლინის ამგვარი ქსელების წევრებს „ტრანზიციის სპეკულიანტებს“ უწოდებს.¹³³ ფაბრიკა-ქარხნების დირექტორებმა, დეპუტატებმა და, საერთოდ, ხელსაყრელ მდგომარეობაში აღმოჩენილმა კარგად ინფორმირებულმა ჩინოვნიკებმა მშვენიერად გამოიყენეს თავიანთი უპირატესობა პრივატიზაციის პროცესსა და 1990-იანების უკანონობაში, ჰქონდათ კიდევ იმის მიზეზი, რომ „კრიშებით“ თუ მფარველებით დაეცვათ თავიანთი მოგება.

კლიენტელიზმის განვითარებას საქართველოში თავისი განსაკუთრებული თავისებურებები ჰქონდა. ოჯახის უფროსი თუ სოფლის უზუცესები (მამასახლისები), პატრიარქალური ურთიერთობები ოჯახში, დაგვიანებული ურბანიზაცია და საზოგადოებრივსა და პირადს შორის განსხვავების უქონლობა, ის მემკვიდრეობაა, რომელმაც დიდი ხნით გადადო საქართველოში, რასაც ერნსტ გელნერი უწოდებს, თანამედროვე, „მოდულური ადამიანის“ შექმნა, რომელსაც პირადი და პროფესიული ღირებულებების გარჩევის უნარი ექნებოდა.¹³⁴ გაუთავებელმა დეფიციტმა ეკონომიკაში პრივილიგირებული წვდომის საჭიროება გააჩინა; ხოლო ომებმა დაუცველობის

შეგრძნება გაამძაფრა, დეფიციტიც გაზარდა და სახელმწიფოს შესაძლებლობებსაც ძირი გამოუთხარა. უკონტროლო ტერიტორიები, დაუცველი საზღვრები აფხაზეთსა და ოსეთთან, პანკისის ხეობა, ყველაფერმა ხელი შეუწყო ბიზნესის კრიმინალიზაციასა და მფარველების გაჩენას, რომლებიც სინამდვილეში, რეკეტს ახორციელებდნენ. ჯაბა იოსელიანმა და თენგიზ კიტოვანმა კი დააჩქარეს კრიმინალური დაჯგუფებებისა და სახელმწიფო სტრუქტურების ერთმანეთთან შერწყმა.

ნეოპატრიმონიალიზმი მშვენიერი მაკიაველისტური სისტემა იყო ერთგულების უზრუნველსაყოფად და შეზღუდული რაოდენობის ალაფისთვის ერთმანეთში მოქიშვე რეგიონული ელიტების გასაკონტროლებლად. მისი დახმარებით შევარდნაძე პარლამენტსა და სასამართლოს გვერდს უვლიდა. მაგრამ პატრონი-კლიენტის ურთიერთობები მხოლოდ ელიტებისთვის კი არ არის სარგებლობის მომგანი, როგორც ჯოზეფ ლაპალომბარა ამბობს, ეს ის „მთავარი არხები“ა, „რომელთა საშუალებითაც ადამიანები თავიანთი საჭიროებებსა და მოთხოვნებს აგრძნობინებენ სხვებს.“¹³⁵ ეს არხები სასიცოცხლოდ მნიშვნელოვანი აღმოჩნდა ქართველებისთვის 90-იანი წლების დასაწყისის ეკონომიკურ ქაოსში. პატრონი კეთილდღეობის, ხოლო მთავრობა ქონების მიტაცების წყარო გახდა. შევარდნაძის დროს სახელმწიფო სამსახური კერძო საკუთრებასა და რენტებს დაემსგავსა. საბჭოთა ქსელების დახმარებით, მათ შორის კომკავშირების, მენარმე დირექტორებისა და პარტიის რეგიონული ჩინოვნიკების კავშირებით და მეგრელებისა და სვანების კუთხური ქსელების გამოყენებით შევარდნაძემ შეინარჩუნა ფუნქციონირებადი ქვეყანა და საკუთარი ძალაუფლება. თუმცა, როცა ამ მოჭარბებული პატრონაჟის გაკონტროლება დასჭირდა, ეს ველარ შეძლო, რადგან სისტემაზე პირდაპირი დარტყმა ხელისუფლებასა და ეკონომიკას ერთდროულად დაშლიდა; ხალხსაც ველარ მიმართა დახმარებისთვის, იმდენად დაკარგული ჰქონდა ნდობა და, საბოლოოდ, იმ პატრიმონიული სისტემის ხაფანგში ამოყო თავი, რომელსაც თავად ედგა სათავეში.

საკავშილი მოქალაქეებს ამ ყველაფრის დასრულებას შეჰპირდა და პირობა დადო, რომ კრიმინალისგან თავისუფალ თანამედროვე სახელმწიფოს შექმნიდა, რომელსაც მერიტოკრატიული საჯარო სამსახური ექნებოდა. პირველი პირობა წარმატებით შეასრულა, მეორეს კი ვერ გაუმკლავდა. ხელისუფლების კამპანია საქართველოს კრიმინალური სამყაროს წინააღმდეგ წარმატებული აღმოჩნდა, როგორც სააკაშვილი ამბობდა, მან გაანადგურა ორგანიზებული დამნაშავეები, როგორც კლასი,¹³⁶ მკაცრი სისხლისსამართლებრივი პოლიტიკით და ნულოვანი ტოლერანტობით დანაშაულისადმი. შედეგად, ორგანიზებული დანაშაული ეკონომიკური სივრციდან განიდევნა. მაგრამ, მიუხედავად სააკაშვილის განცხადებებისა, რომ „ჩვენი საზოგადოება ნიჭსა და პირად სიძლიერეს უნდა ემყარებოდეს და არა კრონიზმს ან

ვინ ვის იცნობს,¹³⁷ მფარველსა და პატრონაჟულ სისტემას ფეხი არ მოუცვლია მთავრობიდან. ჩინოვნიკების ასაკი გაახალგაზრდავდა, მაგრამ ისინი წინამორბედების მსგავსად, ისეთივე ჩაკეტილ სივრცეში, ერთმანეთში ანანილებენ სამუშაო ადგილებს. ეროვნული გამოცდების დანერგვა და კორუმპირებული საგზაო პოლიციის დათხოვნა, რა თქმა უნდა, კარგი საქმეა, მაგრამ ხალხისთვის, სამსახურის არარსებობის ფონზე, შეიძლება ახლა უფრო მნიშვნელოვანი გახდეს მფარველი-პატრონი. ძველი საბჭოთა თანაბარ შესაძლებლობათა პოლიტიკა, რომელიც ქალებსა და არაქართველებს ეხმარებოდა, აღარ ტარდება. კლიენტელიზმი შეთავსებადია დემოკრატია-სთან, შეიძლება მან ხელი შეუწყოს კიდევ დემოკრატიაში განვითარებას გარდამავალ პერიოდში, რადგან პოლიტიკოსი გარიგებებს ჰპირდება ხალხს კარგად მოქცევის სანაცვლოდ. მაგრამ სანამ ქართული საზოგადოება შენუხებულია უმუშევრობით, დაქირავებულთა დაცვის მექანიზმების უქონლობით და სანამ სულ უფრო ღრმავდება უფსკრული შეძლებულთა და უქონელთა შორის, „ვის იცნობთ და ვინ ვის იცნობს“, ძალას არ დაკარგავს.

მესამე სექტორი

საქართველოს ბოლო ორი ათეული წლის პოლიტიკურ ცხოვრებაში ყველაზე მკვეთრი ცვლილება არასამთავრობო სექტორის აღმოცენება. 90-იანი წლების დასაწყისში არასამთავრობო ორგანიზაცია არ არსებობდა საქართველოში, მაგრამ ის ვაკუუმში არ გაჩენილა. ორგანიზებული სამოქალაქო აქტიურობის ტრადიცია სათავეს მე-19 საუკუნის შუა წლებიდან იღებს, როცა ადგილობრივი თვითმმართველობისა და განათლების სისტემაში გატარებული რეფორმების წყალობით საქველმოქმედო და თვითდახმარების ორგანიზაციები ერთი მეორის მიყოლებით მოეფინა საქართველოს. საბჭოთა ხელისუფლებამ ისინი გააუქმა, მაგრამ 80-იან წლებში დაწყებულ გარდაქმნას მათი ხელახალი აღმოცენება მოჰყვა. ე.წ. „არაფორმალური“ პირველად საბჭოთა ინსტიტუტებში გაჩნდნენ, მაგალითად, რუსთაველის საზოგადოება საქართველოს მწერალთა კავშირის ბაზაზე შეიქმნა. ეკოლოგებისგან შემდგარმა მეორე დამოუკიდებელმა ჯგუფმა კავკასიური კლუბი დაარსა, რომელმაც მთავრობის კრიტიკით დაიწყო საქმიანობა, მაგრამ მთავრობას არ დაპირისპირებია. დამოუკიდებლობის გამოცხადების შემდგომ, არასამთავრობო ორგანიზაციების რიცხვი სწრაფად გაიზარდა და უფრო პოლიტიზირებული გახდა კიდევ. 1997 წლისთვის, საქართველოში რეგისტრირებული იყო 3.000-ზე მეტი არასამთავრობო ორგანიზაცია; 2005 წელს მათი რაოდენობა 9.000 შეადგენდა, თუმცა მათი უმრავლესობა აქტიურობით არ გამოირჩეოდა. აშშ განვითარების სააგენტოს მიერ ჩატარებული კვლევის შედეგების მიხედვით, რეგისტრირებული არასამთავრობო

ორგანიზაციების მხოლოდ 12-23% მუშაობდა, დანარჩენები კი, ბიზნესით იყვნენ დაკავებული და არასამთავრობოს სახელს და სარეგისტრაციო რეკვიზიტებს სახსრების მოსაძიებლად იყენებდნენ, ან გადასახადებისგან გათავისუფლებულ სპორტულ ორგანიზაციებს წარმოადგენდნენ.¹³⁸

არასამთავრობო ორგანიზაციები ძირითადად, თბილისშია თავმოყრილი. ისინი ფინანსურად საერთაშორისო ფონდების გრანტებზე არიან დამოკიდებული, მაგრამ მნიშვნელოვან როლს კი ასრულებენ ქართული კანონმდებლობის შექმნაში. ისინი ლობირებენ, ორგანიზებას უკეთებენ საპროტესტო გამოსვლებს, ზედამხედველობენ არჩევნებს, სასწავლო-საწვრთნელ კურსებს უტარებენ პარტიებს და ბიზნესის ინტერესებსაც წარმოადგენენ. არასამთავრობოები განსაკუთრებულად აქტიურობდნენ შევარდნაძის დროს, იმდენად რომ ზოგჯერ სახელმწიფო სამსახურის როლსაც ასრულებდნენ. ვარდების რევოლუციის მიმდინარეობისას კი, გადამწყვეტი როლი ითამაშეს მის წარმატებაში. მაგალითად, 2003 წლის ნოემბრის საპარლამენტო არჩევნების გაყალბებული შედეგები მათ გამოამყლავნეს და ხალხის მობილიზებაც შეძლეს. ქართული არასამთავრობო ორგანიზაციები აქტიურად მუშაობდნენ ახალი კანონების შექმნაზე, საზოგადოებრივი კურსის შემუშავებასა და პოლიტიკურ პროგრამებზეც. მათი უშუალო მონაწილეობით შეიქმნა კანონი გრანტის შესახებ (1996), ადმინისტრაციული საპროცესო კოდექსი (2000), კანონი სიტყვისა და გამოხატვის თავისუფლების შესახებ (2004), საგადასახადო კოდექსი (2005). მთლიანობაში, 2005 წლისთვის არასამთავრობო ორგანიზაციების დაახლოებით ერთი მესამედი საკანონმდებლო საქმიანობაში იყო ჩართული, ხოლო 36% ზედამხედველობდა საჯარო/სახელმწიფო უწყებებს.¹³⁹

თუმცა, ყველა არასამთავრობო ორგანიზაცია „პროგრესული“ არ გახლავთ. მაგალითად, ბევრი მათგანი, როგორც კას მადი უწოდებს, სამოქალაქო საზოგადოების „ბნელ მხარეს“ წარმოადგენს, როგორებიცაა, ჯვარი ან მართლმადიდებელ მშობელთა კავშირი. ისინი რელიგიურ უმცირესობებს დევნიან, მაგალითად, იეჰოვას მოწმეებს და მათი ორგანიზაციების აკრძალვას ითხოვენ.¹⁴⁰ ქართულ არასამთავრობო ორგანიზაციების ისეთივე პრობლემები აქვთ, როგორებიც დამახასიათებელია სხვა დანარჩენი პოსტკომუნისტური ქვეყნების არასამთავრობო სექტორისთვის. უმრავლესობა ფინანსურად ვერ უზრუნველყოფს თავის დამოუკიდებლობას (თუმცა, დასავლეთის ბევრი არასამთავრობო ორგანიზაციაც ასეთ დღეშია). საწევრო გადასახადი, თუკი არსებობს, და სამსახურის განვივისთვის გადახდილი გასამრჯელო (აქტიური არასამთავრობო ორგანიზაციის საშუალო შემოსულის 5%) ძალიან ცოტაა ნორმალური ფუნქციონირებისთვის. მაგალითად, საიას (საქართველოს ახალგზარდა იურისტთა ასოციაცია) საწევრო 2005 წლისთვის, მისი მთელი დაფინანსების 2%-ზე ნაკლებს შეადგენდა.¹⁴¹ საქართველოს ბიზნესი საგადასახადო შეღავათებით სარგებლობს (დასაბეგრი

შემოსავლის 8%-მდე) საქველმოქმედო საქმიანობის მხარდასაჭერად, მაგრამ არასამთავროებს მსგავსი შეღავათები არ აქვთ. უცხოელ დონორებზე დამოკიდებულების შედეგად, არასამთავროები ხშირად ვერ ერთვებიან ისეთ საქმიანობაში, რომელიც საზოგადოებრივი საჭიროებებითაა განპირობებული. ყველაზე აქტიურად ისინი მუშაობენ ადამიანის უფლებათა და გარემოს დაცვის სფეროში და სწავლა-განათლების ხელმისაწვდომობის სფეროში, ხოლო შრომითი უფლებები, დასაქმებისა თუ საცხოვრებელი პირობების საკითხები მათ ყურადღებას ნაკლებად იპყრობს. დონორების მიერ ინსპირირებულ დღის წესრიგზე ფოკუსმა (2005 წელს არასამთავროების 31%-მა განაცხადა, რომ პრიორიტეტები შეცვალეს დონორთა პრეფერენციების მიხედვით) თავისი გააკეთა და მათ საზოგადოებრივი მხარდაჭერაც ზომიერი აქვთ.¹⁴² 2003 წლის გამოკითხვაში, რესპონდენტთა მხოლოდ 5.8%-მა განაცხადა, რომ გარკვეული თანამშრომლობა ჰქონდა არასამთავრობო ორგანიზაციებთან, ხოლო 81.2%-მა განაცხადა, რომ საერთოდ არ იყო ინფორმირებული არასამთავრობოების მუშაობაზე. არასამთავრობო ორგანიზაციებს ხშირად ადანაშაულებენ, რომ გრანტების ჭამის მეტს არაფერს აკეთებენ და რომ მორჩილად ემსახურებიან დასავლეთის ინტერესებს. არაქართველებით დასახლებულ რეგიონებში კი, ცოტამ თუ იცის ამ ორგანიზაციების არსებობის შესახებ, მაგალითად, ქვემო ქართლში, სადაც უმეტესად ეთნიკური აზერბაიჯანლები სახლობენ, მოსახლეობის 88.4%-ს წარმოადგენა არ ჰქონდა მათ შესახებ 2003 წელს.¹⁴³ ქართულმა არასამთავრობო სექტორმა ვერ მოახერხა თავისი მიზნებისა და კეთილი საქმეების შესახებ ინფორმაციის მიტანა საქართველოს მოქალაქეებამდე. ვოლუნტარიზმს დიდი მნიშვნელობა არ აქვს და არც ამ ორგანიზაციების თანამშრომლებმა იციან იმ კანონების შესახებ, რომლებშიც მათი უფლებები და მოვალეობებია განსაზღვრული.

საქართველოს სახელმწიფო არ არის კარგი პარტნიორი სათანამშრომლოდ. მიუხედავად იმისა, რომ ახალ მთავრობას ფესვები მესამე სექტორში ჰქონდა გადგმული, მისი არაერთი წარმომადგენელი, წინამორბედების მსგავსად, უნდობლადაა განწყობილი ამ სექტორში მომუშავე ორგანიზაციებისადმი. ქართული არასამთავრობო ორგანიზაციები პოლიტიკურ ბაზას წარმოადგენდნენ ქართველი პოლიტიკოსებისთვის, მაგალითად, ორი პრემიერ-მინისტრი, ზურაბ ჟვანია და ზურაბ ნოლაიძელი მწვანეთა მოძრაობიდან მოვიდნენ პოლიტიკაში, ისინი საპროტესტო გამოსვლებშიც ხშირად მონაწილეობდნენ. 2000 წლის ნოემბერში არასამთავროები სტუდენტებს შეუერთდნენ და მთავრობა აიძულეს გადამდგარიყო; 2001 წელსაც იგივე გააკეთეს, როცა ხელისუფლებამ რუსთავი 2-ს შეუტია, ხოლო 2003 წელს ერთიანი ნაციონალური მოძრაობისა და მათი მეკავშირეების მხარეზე დადგნენ. მიუხედავად იმისა, რომ შევარდნაძის დროს სახელმწიფო კანცელარიასთან შეიქმნა არასამთავრობო ორგანიზაციათა საკონსულტა-

ციო საბჭო, მაშინდელი მთავრობა არაერთხელ დაემუქრა მესამე სექტორს, რომ გაუზრდიდა გადასახადებს. 2002 წლის აპრილში, როცა მესამე სექტორი ტერორისტთა ჯგუფების მათ რიგებში შესაძლო ინფილტრაციას დაუკავშირეს, შევარდნაძემ ახალი კანონი შეიტანა პარლამენტში გრანტებისა და ჰუმანიტარული დახმარების შესახებ, რომელიც ფინანსთა სამინისტროს საზედამხებველო უფლებამოსილებას ანიჭებდა გრანტების მიღებასა და გაცემაზე. 2003 წელს კი, ხელისუფლება ღია საზოგადოება-საქართველოს (სოროსის ფონდი) დაუპირისპირდა და ქვეყნიდან გაძევებით დაემუქრა „კმარას“ სახელით ცნობილი ანტისამთავრობო მოძრაობის მხარდაჭერისთვის.¹⁴⁴ ზოგიერთი ქართველი პოლიტიკოსი, მაგალითად, ან გარდაცვლილი გურამ შარაძე, რომელიც საქართველო უპირველეს ყოვლისა პარტიას ედგა სათავეში, ამტკიცებდა, რომ არასამთავრობო ორგანიზაციები დასავლეთიდან ბრძანებებს ლებულობდნენ.¹⁴⁵

ბევრი ფიქრობდა, რომ ვარდების რევოლუცია ჰერკულესით მოიქცეოდა და მესამე სექტორს, როგორც პრომეთეს, ჯაჭვებს ახსნიდა. ნამდვილად ასე მოხდა, რადგან 2003 წლის შემდეგ, აშკარაა, რომ არასამთავრობების ლოჯისტიკური შესაძლებლობებიც გაიზარდა და ინსტიტუციურადაც დაიხვეწნენ. 2005 წელს ხელისუფლებისა და მესამე სექტორის ახალი საკომუნიკაციო არხი შეიქმნა საზოგადოებრივი საბჭოების სახით, თუმცა, უნდა ითქვას, რომ მათ არ უმუშავიათ; შევიდა ცვლილებებიც სამოქალაქო და საგადასახადო კოდექსებში, რომელთა საშუალებით გაიოლდა რეგისტრაციის პროცედურა არასამთავრობო ორგანიზაციისთვის (მინიმალური კაპიტალი საჭირო აღარ არის). თუმცა, მათი გავლენა შესუსტდა 2004 წლიდან. ორი გამოკითხვის შედეგების მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, 2002 წელთან შედარებით 2005 წელს დაღმასვლაც შეინიშნებოდა არასამთავრობების მაკონტროლებელ საქმიანობაში (არასამთავრობების 8%-დან 3.5%-მდე) და აღმასვლაც მთავრობის რეფორმებზე ფოკუსირებაში (1.1-დან 11.6%-მდე). შესაძლოა, ეს ხელისუფლებისა და მესამე სექტორის უფრო მჭიდრო თანამშრომლობაზე მიგვანიშნებდეს, თუმცა, ვისაც არ გავესაუბრე არასამთავრობო ორგანიზაციებში 2006-2010 წლებში, ძირითადად, ხელმძღვანელებს ვგულისხმობ, ყველამ ერთნაირად აღნიშნა, რომ მთავრობასთან ნაკლები შეხება აქვს და რომ მედია ნაკლები ინტენსივობით აშუქებს არასამთავრობების საქმიანობას, ამას გარდა, ისიც მითხრეს, რომ დაფინანსების კლების ფონზე მათ შორის კონკურენცია გაიზარდა.¹⁴⁶ ასე რომ, მცირე გრანტებისთვის ბრძოლამ, რასაც ნიჭიერი ახალგაზრდებისთვის საბანკო სისტემასა და მთავრობაში სამსახურის შეთავაზება და თავად სახელმწიფოს მიერ სახსრების დასავლეთიდან უფრო ეფექტურად მიზიდვა დაემატა, მესამე სექტორი ჩრდილში მოაქცია. არასამთავრობო ორგანიზაციები სააკაშვილის პარტნიორობად არ ქცეულან საზოგადოებასთან დიალოგში, ისინი უფრო მარგინალებს დაემსგავსნენ ან შემაფერხებელ ფაქტორად მოველინ-

ენ მას. მაგრამ, 2008 წლის ომის შემდგომ, საერთაშორისო ორგანიზაციებიდან დაფინანსებამ ისევ სამოქალაქო საზოგადოებისკენ იბრუნა პირი და ახლა, არასამთავრობო თავიანთ ოპოზიციურ როლს უბრუნდებიან.

საერთაშორისო დახმარების ეფექტურობაზე ბევრს კამათობენ განვითარებად ქვეყნებში.¹⁴⁷ განვითარების ოფიციალური დახმარება (ODA) განკუთვნილია დემოკრატიული ინსტიტუტების შესაქმნელად და სამოქალაქო საზოგადოების განსავითარებლად. საქართველო დახმარების ყველაზე დიდი მიმღებია დსთ-ში ერთ სულ მოსახლეზე გაანგარიშებით. მისი უდიდესი ნაწილი, 1.8 მილიარდი დოლარი მან აშშ-დან მიიღო 1992-2009 წლებში. 1992-2007 წლებში, მსოფლიო ბანკმა სესხისა თუ ინვესტიციების სახით ეკონომიკისა თუ ინსტიტუციური განვითარებისთვის საქართველოს მიანოდა მილიარდ დოლარზე მეტი.¹⁴⁸ დღეს, ამ დახმარების ყურადღების საგანს, ძირითადად, შეზღუდული მთავრობა, პარტნიორი ქვეყნების პროგრამებთან უფრო მეტი თანხვედრის უზრუნველყოფა და სამოქალაქო საზოგადოების ზრდა წარმოადგენს. ევროკავშირმა (2003 წლიდან ევროპის სამეზობლო პოლიტიკისა და აღმოსავლეთის პარტნიორობის პროგრამების მეშვეობით), აშშ საერთაშორისო განვითარების სააგენტომ და სხვა საერთაშორისო არასამთავრობო ორგანიზაციებმა საქართველოში „კარგი მმართველობის“ ჩამოყალიბების სურვილით ისეთი მესამე სექტორი შექმნეს, რომელიც გრანტების, პროექტებისა და სტრატეგიების ენაზე ლაპარაკობს.

საერთაშორისო არასამთავრობო სექტორი მრავალფეროვანია და ბევრმა ორგანიზაციამ, როგორცაა, მაგალითად, „ენდიაი“ და საერთაშორისო გამჭვირვალება, თავისი წვლილი შეიტანეს დემოკრატიული ნორმებისა და თავისუფალი არჩევნების პრინციპების გავრცელებაში. სხვებმა, მაგალითად, ღია საზოგადოება-საქართველოს ფონდმა, სამოქალაქო საზოგადოების აქტივისტები ტრანსნაციონალური ადვოკატირების ქსელებს დააკავშირეს. მაგრამ საქმე ისაა, რომ საერთაშორისო არასამთავრობო თავისი საკუთარი პროგრამები აქვთ და ასოციაციებს, რომელთა მისწრაფებები არ ემთხვევა დონორთა იდეებს თანამედროვე ეკონომიკურ და საზოგადოებრივ განვითარებაზე, მაგალითად, პროფკავშირების, პენსიონერთა თუ ფერმერთა კავშირებს, ხშირად იგნორირებენ. საერთაშორისო არასამთავრობო ორგანიზაციები ბიუროკრატიული უწყებები არიან და არ არიან ანგარიშვალდებული მათ წინაშე, ვისაც ემსახურებიან. მათი პროექტები ხშირად ზედმეტად ამბიციურია და ადგილობრივი არასამთავრობო ორგანიზაციების მცირე მასშტაბის პროგრამებს ხშირად არ აფინანსებენ. თომას ქაროთერსი ამტკიცებს, რომ ის პროფესიული, სპეციალიზირებული მოდელი, რის შექმნასაც საერთაშორისო არასამთავრობო უწყობენ ხელს,

„მოდის იმ საზოგადოებიდან, რომელსაც მდიდარი, კერძო გრანტების მწარმოებელი ინსტიტუტები აქვს და დისკრეციული შემოსავლების მქონე დიდი საშუალო კლასი ჰყავს, სადაც ძლიერია ფილანტროპიის ტრადიციები. ეს მოდელი არ მუშაობს იმ საზოგადოებებში, რომლებსაც ეს ნიშნები არ აქვთ.“¹⁴⁹

დასკვნა

2006 წლის თებერვალში, საქართველოში ჩამოსულმა ჯორჯ ბუშმა, თავისუფლების მოედანზე საქართველოს ხოტბა შეასხა და „თავისუფლების შუქურა“ უწოდა. ეს გამოძახილი გახლდათ იმ ქება-დიდებასა, დასავლეთმა რომ არ დაიშურა პატარა, მამაცი საქართველოსთვის, რომელიც 1970-იან წლებში დაუპირისპირდა საბჭოთა კავშირს. პოსტსაბჭოური საქართველო დასავლეთის გამართლებაა „დემოკრატიის სახელით ჯვაროსნული ლაშქრობის.“ საქართველოს პარლამენტის სხდომებს რომ თვალყური ადევნოთ აივნიდან (ყოველ შემთხვევაში, 2004 წლამდე მაინც რომ გედევნებინათ), ქართული პრესა იკითხოთ და არასამთავროთა ფორუმებს დაესწროთ, იფიქრებდით, რომ დემოკრატია აქ აქტიურ ცხოვრებას ეწევა. მაგრამ საქართველო დასავლეთის დემოკრატიების უმრავლესობას რომც არ შევადაროთ, სადაც იდეალურ დემოკრატიამდე ისეც შორია, ნათელია, რომ აქ დემოკრატია ჯერჯერობით ძალზე მყიფეა. ეს 2007 წელს ხელისუფლებაშიც დაადასტურა თავისი რეპრესიული ღონისძიებებით. თითქმის ყველა ახალგაზრდა დემოკრატიის მსგავსად (მეორე, მესამე, მეოთხე და მეხუთე რესპუბლიკების ერთიანი ასაკი მხოლოდ ოცი წელია), საქართველო მშფოთვარე ჰიბრიდია.

სახელმწიფოს პოლიტიკური გავლენის „გამანონანსწორებელი ძალა“ ჯერჯერობით განუვითარებელია. მესამე სექტორი მრავალფეროვანია, მაგრამ მოქალაქეების მასიურად ჩართვა საზოგადოებრივ თუ პოლიტიკურ ცხოვრებაში ვერ მოახერხა. მედია პლურალისტურია, მაგრამ საექვო სპონსორებისა და გავლენიანი მესაკუთრეების ნებას ექვემდებარება. მიუხედავად იმისა, რომ კორუფცია შემცირდა, ქართული ეკონომიკური და პოლიტიკური ელიტები იზოლირებული არიან რიგითი მოქალაქეებისგან და ვერ უძლებენ დაუსჯელობის ცდუნებას, რაც ძალაუფლებას მოჰყვება თან. გაურკვეველი იდეოლოგიის პოლიტიკური პარტიები საზოგადოებისგან მონყვეტილი არიან, ხოლო თავად საზოგადოება აპათიით არის შეპყრობილი. პატრონაჟული ჯგუფები, მართალია, ახლა დეკრიმინალიზებული, მაგრამ მაინც მოდებულია მთავრობასა თუ ბიზნესში; ნაციონალურ კონსენსუსამდე, რასაც ჯ. ს. მილი წინაპირობად მიიჩნევდა დემოკრატია-

ისტვის, ისეე ისე შორსაა, როგორც აქამდე. პოლიტიკური პოლარიზაცია და სახელმწიფოებრიობის სუსტი შეგრძნება ეროვნული უმცირესობებით დასახლებულ რეგიონებში, ისეე სერიოზული პრობლემებია.

საქართველოს რეგიონული გარემოცვა – ჩრდილოეთ საზღვართან რუსეთი და ჩეჩნეთი, – შიდა კონფლიქტები, ეკონომიკური ბლოკადა, გლობალური ეკონომიკური კრიზისი და საბჭოური მემკვიდრეობის მუდმივი უარყოფითი ზემოქმედება ბარიერებად არიან აღმართული ქართული დემოკრატიის მშენებლობის გზაზე. საქართველოს ხელისუფლებას ეკონომიკური ლიბერალიზმის, მოდერნიზაციის და კულტურული აღორძინების გაბედული პროგრამები აქვს განსახორციელებელი, მაგრამ სიღარიბისა და უმუშევრობის დონე ისეე მიუღებლად მაღალია, და დემოკრატიაც დასუსტდა სახელმწიფოს მშენებლობის ვოლუნტარისტული სტილის მიზეზით, რომელიც გამორიცხავს ოპოზიციის არსებობას. შედეგად, საქართველო დადგა „ენდემური განხეთქილების“ (ეს ხოსე მოლინას სიტყვებია) ან არამდგრადობის წინაშე, რომელიც წარმოშვა მოსახლეობის გაუცხოებამ პოლიტიკური სისტემისგან.¹⁵⁰ 2011 წელი თუ წყნარი იყო, 2012 წლისთვის ამის გარანტია არ არსებობს.

თავი მათხსა

სახელმწიფო

საქართველოს სახელმწიფოებრიობას დიდი და არაერთგვაროვანი ისტორია აქვს. მაგრამ ამ ისტორიაში მუდმივად დომინირებდა სუსტი ცენტრი, კუთხური ნიშნით დაჯგუფება, ძლიერ სახელმწიფოებზე დამოკიდებულება და ელიტებს შორის პოლიტიკური უთანხმოებები, რომლებისთვისაც ლალატი, მსხვერპლად თავის შეწირვა და ცოდვების გამოსყიდვა იყო დამახასიათებელი. ისეთი ფრაზები, როგორც 90-იან წლების საქართველოზე ისმოდა, მაგალითად, „კეზისახელმწიფო“, „პარასახელმწიფო“ თუ „არშემდგარი სახელმწიფო“, შეიძლებოდა მისი არსებობის მანძილზე თითქმის ყოველი ეპოქისთვის გამოგვეყენებინა. უილიამ ედვარდ დევიდ ალენის სიტყვებით რომ ვთქვათ, ქართველ „მსხვილ ერისთავ-ფეოდალთა“ გამარჯვებამ მონარქიაზე მე-15 საუკუნეში საქართველო „მარადიული მინიმალობისთვის“ განირა. ქართველებს სახელმწიფოს განვითარების საშუალება ტერიტორიულმა დაქუცმაცებულობამ, ძლიერმა სამეფო მმართველობამ და, შემდგომ, მე-19-20 საუკუნეში, ჯერ რუსეთის იმპერიაში და მერე საბჭოთა კავშირის იმპერიულ სტრუქტურებში გაერთიანებამ წაართვა. პოლიტიკური სახელმწიფოს სუბიექტებად ქცეულმა ქართველებმა ტრადიციებითა და ნათესაური ურთიერთობებით შექმნილ „მორალურ კანონს“ მიანიჭეს პრიორიტეტული მნიშვნელობა; სახელმწიფოს კანონები არ უნდა შესრულებულიყო ან მათთვის გვერდი უნდა ექციათ. ამავე დროს, უცხო ქვეყანაზე დამოკიდებულებამ და ბოლო ორასი წლის მანძილზე ეს უცხო ქვეყანა დიდად არ გამოირჩეოდა კანონის პატივისცემით, ჩაკლა სამოქალაქო საზოგადოება და მისი კავშირები ნაციონალურ პოლიტიკურ თემთან. შევარდნაძის სახელმწიფოს ახალი კონსტიტუციის მიღების შემდეგაც ქარიზმატული ლიდერი, რეგიონული ძალაუფლების ცენტრები, დაპირისპირებული ვასალები, პერიოდული შეირალებული ამბოხებები და ვასალურ ერთგულებაზე დაფუძნებული პირადი ლოიალობა შეადგენდა. სახელმწიფოს ვერც ადმინისტრაციული აპარატი და მისი საჯარო მოხელეები აკონტროლებდნენ და ვერც ხალხი და მისი წარმომადგენლები პარლამენტში; ეკონომიკაში ბატონობდა ის, რასაც ჯერემი ბენტამი „აგბედით ინტერესებს“ უწოდებს, ან – ძლიერი და გაუგებარი ჯგუფები. პრეზიდენტმა სააკაშვილმა, რომელიც ცდილობს სახელმწიფოებრიობის აღდგენას, აღი-

არა, რომ საქართველოში სახელმწიფო მმართველობის ძლიერი ტრადიციები არ არსებობს. 2005 წლის მაისში მან დაიტრახა, რომ ათასწლიანი ერთ ვართო, მაგრამ შემდეგ დაამატა, რამდენად შეგვიძლია ვთქვათ, რომ სახელმწიფოებრიობის ძლიერი ტრადიცია გვექონდა? საქართველოს სახელმწიფოებრიობის წარმატებული გამოცდილება არასოდეს გააჩნდაო.¹

საქართველოს ინტელიგენცია, რამაც მე კულტურულ, სამეცნიერო და განათლებულ წრეებს ვგულისხმობ, მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა ქართული იდენტობის ჩამოყალიბებაში.² ქართველთა უმრავლესობა ვარაუდობდა, რომ ის წამყვანი ძალა იქნებოდა ახალი სახელმწიფოს მშენებლობის გზაზე. მაგრამ საბჭოთა განათლებამიღებული ელიტა კულტურის განვითარებაზე იყო ფოკუსირებული; მას დამოუკიდებელი სახელმწიფოებრიობისთვის რამენაირად ღირებული ნაციონალური მოძრაობა არ წარმოუშვია. ქართული ინტელიგენცია ეკონომიკურად ძლიერი სახელმწიფოს ბენეფიციარი არ იყო და თავი არასდროს შეუნუხებია (ან რატომ უნდა შეე-ნუხებინა, ან როგორ) სახელმწიფოებრიობის საჭირობოროტო პრობლემებით თუ მოთხოვნებით. ინტელიგენციის ნანატრი დღე დამოუკიდებლობის გამოცხადების შემდეგ მხოლოდ განთიადის რამდენიმე საათი აღმოჩნდა. მისი პოლიტიკური და სოციალური უპირატესობა საბჭოთა კავშირზე იყო მიბმული. გლობალურმა კაპიტალიზმმა ახალი ეკონომიკური რეალობის წინაშე დააყენა საქართველო, რომელმაც, ფაქტობრივად, გარიყა ინტელიგენცია. საქართველოს ლიტერატორებმა დაკარგეს კონტროლი ენაზე, იდეებსა თუ საჯარო სივრცეზე, რადგან საკუთრების ახალმა სისტემამ სტატუსისა და ძალაუფლების ღირებულებებს სხვაგვარი ფორმა მისცა. საქართველოს არ ჰყავდა საბაზრო ეკონომიკის მცოდნე ეკონომისტები, ახალი სისტემა ვერ უზრუნველყოფდა ხელოვნებისა თუ მეცნიერებათა აკადემიის სუბსიდირებას. პოლიტიკური და ეკონომიკური სუვერენიტეტის იდეალებით შთაგონებული ნყობილება, რომელიც კულტურული რენესანსის პერსპექტივითაც ხიბლავდა თავის მოსახლეობას, საქართველოში მაშინ შემოვიდა, როდესაც გლობალიზაციამ და სახელმწიფოს გაკოტრებამ ეს იდეები ზედმეტად ან განუხორციელებლად აქცია.

კონსტიტუციონალიზმი მმართველობის მთელი პროცესია. ის განსაზღვრავს პროცედურებს და ადგენს მონაწილეობის წესებსა და მექანიზმებს;³ მიუთითებს კონფლიქტის მოგვარების გზებზე, ადგენს სახელმწიფოსთვის შეზღუდვებს, ხელს უწყობს მოქალაქეობის განვითარებას და პოლიტიკურ კონსენსუსს შესაძლებელს ხდის. 1992-1993 წლებში, როცა საქართველო დაშლის პირას იყო, კონსტიტუცია გადარჩენის იმედებს იძლეოდა. საუკეთესო შემთხვევაში, ის დემოკრატიულ ხელისუფლებას ლეგიტიმაციას შესძენდა, დაასრულებდა საზოგადოებასა და „ხელისუფლების წარმომადგენელთა“ შორის ისტორიულ დისბალანსს და ბოლოს მოუღებდა 90-იანი წლების იმ სისტემას, რომელშიც უკანონო სამხედრო ფორმირებები, რე-

გიონების მძლავრი მმართველები და ყოფილი კრიმინალები ბატონობდნენ.

კონსტიტუციონალიზმი არ მართავდა სახელმწიფოს მშენებლობას საქართველოში (პრინციპში, რამდენიმე ქვეყნას თუ ჰქონდა ამის ფუფუნება). სამივე პრეზიდენტი სისტემური კოლფისის თუ ამბოხების შედეგად მოვიდა ხელისუფლებაში. სამივეს მოუხდა სამხედრო ოპერაციების ჩატარება და ბრძოლა სეპარატიზმთან და მათგან ორი, გამსახურდიას გამოკლებით, დამოკიდებული იყო დასავლეთის ინსტიტუტების ეკონომიკურ დახმარებაზე. საქართველოს კონსტიტუციური მოდელები იმ ლიდერებისთვის იჭრებოდა, რომელიც წესრიგის დამყარების პირობას დებდა. კონსტიტუციის მოქნილობა მნიშვნელოვანი ფაქტორია ახალგაზრდა სახელმწიფოებისთვის, მაგრამ საქართველოში კონსტიტუცია აღმასრულებელი ხელისუფლების დომინანტობის მისაღწევი იარაღი გახდა. გამსახურდიას თავს დატყუილი ტრაგედიის შემდეგ დასავლეთის ლიდერებმა შევარდნაძე – ისე, როგორც თავად ქართველებმა – ყველაზე საიმედო პირად მიიჩნიეს ქვეყნის საზოგადოებრივ-პოლიტიკური განვითარებისთვის. მაგრამ მიუხედავად იმისა, რომ შევარდნაძემ აღადგინა ცენტრალური მმართველობა და მიაღწია ეკონომიკის სტაბილურობას, მან კანონის უზენაესობის დამყარება ვერ შეძლო. ფორმით კონსტიტუციური სისტემა სახურავიდან იყო აგებული, საძირკველი კი, პატრიმონიალური ჰქონდა მისთვის დამახასიათებელი კერძო გადანაწილებითა და განსაკუთრებული პრივილეგიებით. ქვეყნის ეკონომიკურ ცხოვრებაში კრიმინალური ქსელები გაბატონდა. თავად შევარდნაძის ოჯახის წევრებმა კი ქვეყნის პრივატიზებაც მოახერხეს ნაწილობრივ. 2000 წლისთვის შევარდნაძე მისთვის ჩვეული წესებით მართავდა ქვეყანას; ის მისთვის ნაცნობ კადრებს ენდობოდა. 2000 წელს ცენტრალური ხელისუფლების მაღალჩინოსანთა 41% საბჭოთა პერიოდში მომსახურე თანამდებობის პირი იყო.⁴ მთავრობაში საქართველოს მინისტრთა საბჭოს შემადგენლობა ჭრელი იყო, მას არც კოლექტიური იდენტობა გააჩნდა და არც პოლიტიკური გავლენა, ხოლო პარლამენტს ძალაუფლება ჰქონდა გამოცვლილი არაარჩევითი სამხარეო და რაიონული გაუბრუნატორებისა თუ გამგებლების მიერ. „ნესებზე“ გაუთავებლად მსჯელობდნენ, მაგრამ კლიენტელიზმი და ძალაუფლების არაფორმალური არხები, როგორც კეთრინ ვერდერი ამბობს, „უმართავი კოალიციები,“ ქართული პოლიტიკის დამახასიათებელ ნიშნებად რჩებოდა.⁵

პრეზიდენტ სააკაშვილის მიერ 2004 წლის თებერვალში ინიცირებულმა საკონსტიტუციო ცვლილებებმა (ცვლილებები ნაჩქარევად მიიღო პარლამენტმა) კიდევ უფრო ზერეღე გახადა საქართველოს სახელმწიფო სამართალი. ცვლილებები, რომლებიც თავდაპირველად შევარდნაძის ხანის გვიან პერიოდში იქნა შეთავაზებული, სააკაშვილის, ზურაბ ჟვანიასა და ნინო ბურჯანაძის რევოლუციური ტრიუმფირატისთვის შემუშავდა. სამივე სახელისუფლებო შტოებს ჩაუდგა სათავეში, სააკაშვილი და ჟვანია – ცენ-

ტრალური აღმასრულებელი ხელისუფლების ორგანოებს, ხოლო ბურჯანაძე - საკანონმდებლო ხელისუფლებას. ცვლილებების შედეგად შეიცვალა საქართველოს სახელმწიფო ჰიმნი, გერბი და დროშა, რომელზეც ახლა ქრისტიანული სიმბოლოებია დატანილი. პარლამენტში, მართალია, განხილეს საკითხი, რა გავლენა შეიძლებოდა მოეხდინა ამ სიმბოლოებს საქართველოში მცხოვრებ არაქრისტიან რელიგიურ უმცირესობებზე, მაგრამ, საბოლოოდ, მხედველობაში არ მიიღეს. ძალაუფლებამ გეზი კანონმდებლებისგან აღმასრულებელი ხელისუფლებისკენ იცვალა და პრეზიდენტი განსაზღვრულ შემთხვევებში პარლამენტის დათხოვნის უფლებამოსილებით აღიჭურვა. საკონსტიტუციო ცვლილებები შევარდნაძის პარლამენტმა დაამტკიცა, რომელიც იმ დროისთვის არალეგიტიმურად მიიჩნეოდა.⁶ როცა კონსტიტუცია სათანადოდ არ არის დაცული აღმასრულებელთა მხრიდან ჩარევისგან, კონსტიტუციონალიზმს საძირკველი ენგრევა.

საქართველოს კონსტიტუცია პრეზიდენტის დამოუკიდებლობას აძლიერებს. ის არ უზრუნველყოფს ძალაუფლების განაწილებას. ძლიერი საპრეზიდენტო მმართველობა ყოველთვის საზიანო არ არის დემოკრატიული სახელმწიფოს მშენებლობისთვის. ცენტრალიზებული ძალაუფლება შეიძლება ძალზე აუცილებელიც იყოს პოლიტიკური და ეკონომიკური რეფორმების წარმატებისთვის გარდამავალი პერიოდის ქვეყნებში.⁷ შევარდნაძისთვის ფართო საპრეზიდენტო უფლებამოსილებების მინიჭება პოლიტიკური ფრაგმენტაციის პირობებში 90-იანების შუა წლებში შესაძლოა ქვეყანაში სტაბილურობის აღდგენის საუკეთესო გზა იყო. კორუმპირებული ინსტიტუტებისა და რეგიონებში გაბატონებული ძალების დასამარცხებლად პრეზიდენტებს ნამდვილად სჭირდებათ რაც შეიძლება მეტი ძალაუფლება. სააკაშვილი დიდ უფლებამოსილებებს საჭიროებდა ორგანიზებული დანაშაულის აღმოსაფხვრელად ეკონომიკაში. მაგრამ ამ ძალაუფლების საფრთხე ისაა, რომ მას შეუძლია დემოკრატიული ცვლილებების შეფერხება ქვემოთ. ხუან ლინცი ამტკიცებს, რომ საპრეზიდენტო ინსტიტუტი მიდრეკილია ძალაუფლების თავმოყრისკენ და რომ გათიშულ საზოგადოებებში, როგორსაც საქართველოში ვხედავთ, მას პოლარიზაციის, ჩიხში მომწყვდევისა და სუსტი ოპოზიციის საფრთხე მოაქვს და, ამასთან, უმცირესობათა გაუცხოებასაც იწვევს. უკეთესი იქნება თუ არა საპარლამენტო სისტემა საქართველოსთვის, საკამათო თემაა, თუკი ქართული პოლიტიკური პარტიების იოლად დაშლა-გაყოფას გავითვალისწინებთ, მაგრამ შეიძლება ითქვას, რომ საპრეზიდენტო ინსტიტუტის უარყოფითმა მხარეებმა დააჩქარა გამსახურდიას მეორე რესპუბლიკისა (ოქტომბერი, 1990 - იანვარი, 1992) და შევარდნაძის მეოთხე რესპუბლიკის დაცემა (1995-2003).⁸ სააკაშვილის დომინანტობამ მუხუთე რესპუბლიკის პერიოდში საპრეზიდენტო სისტემის მდგრადი პატერნი გამოამყლავა.

სააკაშვილის ეკონომიკური სტრატეგიისთვის სახელმწიფო ხელისუფლე-

ბა ცენტრალურია, რაც ზუსტად გამოხატა კიდევ თავის 2010 წლის საახალწლო მიმართვაში, როცა საქართველოს მოსახლეობას მოუწოდა ერთ ხელში თოხი ან კომპიუტერი, მეორეში კი იარაღი დაეჭიროთო.⁹ ის, თუ როგორ დაახასიათა მან 2007 წლის ნოემბრის საპროტესტო დემონსტრაციები, კერძოდ, „გადატრიალება, რომელიც გამოიწვევდა ქართული სახელმწიფოებრიობის ჩამოშლას“, მიგვანიშნებს ბუნეკრის მენტალობაზე, სადაც ლეგიტიმურ ოპოზიციას ადგილი არ აქვს.¹⁰ 2009 წელს მან განაცხადა განახლებული ეკონომიკური რეფორმების გატარების შესახებ და აღნიშნა, რომ მათ სამხედრო შტაბივით მოუწევდათ მუშაობა.¹¹ მსგავსი მილიტარისტული რიტორიკა დადებით რეაქციას იწვევს ფუნქციონალური სახელმწიფოთი და გაუთავებელი ქუჩის გამოსვლებით გადაღლილ ქართველებში. სახელმწიფო, რომელიც საპროტესტო დემონსტრაციის მონაწილეებს თავში წამოარტყამს, აუცილებლად არადემოკრატიული ან არაპოპულარული არ გახლავთ. საქართველოში პრობლემა უფრო ღრმა და ფართოა.

საკაკაშვილს მტკიცედ ჰქონდა გადაწყვეტილი სახელმწიფოს ავტორიტეტის აღდგენა. 2006 წელს დედაქალაქის მთავარ მოედანზე წმ. გიორგის ძეგლის აღმართვა შეიძლება ახალი ხელისუფლების სიმბოლოდაც აღვიქვათ. გველეშაპის დამამარცხებელი წმ. გიორგი, როგორც ქაოსსა და დაუცველობასთან მებრძოლი ახალი ლიდერი. ამ ძეგლმა შეავსო მოედნის სივრცე, რომელიც იქ, 1991 წელს, ლენინის მონუმენტის დანგრევის შემდეგ წარმოიქმნა. ახალი ხელისუფლების ძალაუფლება ბევრ სხვა სივრცით გამოხატულებაშიც ირეკლება, როგორცაა, მაგალითად, სარკისებური მინის სამინისტროები თუ პოლიციის შენობები (თანამედროვეობისა და გამჭვირვალობის მანიშნებელი), საერთაშორისო დონის სასტუმროები (დინამიკურობისა და ზრდის მანიშნებელი); და ბაზრების დასაველური სავაჭრო ცენტრების ყაიდაზე გადაკეთება (ჩამორჩენილ „აღმოსავლეთზე“ უარის თქმა ცივილიზებული ევროპის სასარგებლოდ). დღესაც, როგორც ეს მე-19 საუკუნის საქართველოში ხდებოდა, მიყრუებულ რაიონებში რკინიგზისა თუ საავტომობილო გზების გაყვანა განიმარტება, როგორც ევროპული ტიპის სახელმწიფოებრიობის გამარჯვება, რომელიც იპყრობს სოფელს, ბიძგს აძლევს მოძრაობას (პროგრესს) და სახელმწიფოს ჰომოგენურობას უზრუნველყოფს.¹² სააკაშვილისთვის თბილისი ახალ ესთეტიკას განასახიერებს; ქალაქის შემოქმედებით სახეს და მის თვალისმომჭრელ პეიზაჟს ის მაგნიტივით იყენებს ინვესტიციების მისაზიდად; აღდგენა-განახლების დინამიკური სურათი ახალი ტიპის ნაციონალიზმს აკმაყოფილებს, რომელიც ახალგაზრდობასა და შემოქმედებითობას ეყრდნობა და არა ტრადიციასა და კულტურას.

მაგრამ, მიუხედავად უფრო ნათელი პოლიტიკური ფერებისა და დასაველური ღირებულებების არტიკულირებისა, საქართველოს ნახევრადსაპრეზიდენტო სისტემისკენ გადახრამ გაახანგრძლივა იმ მოდელის არსებობა, რომელშიც აღმასრულებელი ხელისუფლება სულ უფრო მეტად ფართოვდე-

ბა, ხოლო საზოგადოების როლი – კლებულობს. მართალია, რიგით მოქალაქეებს უკეთ ეტყევიან სასამართლოში, ვიდრე ეს შევარდნაძის პერიოდში ხდებოდა, მაგრამ როგორც კი საქმე, რომელსაც სასამართლო განიხილავს, ჩრდილს აყენებს ხელისუფლებას, ისინი მიკერძოებულობისა და ფავორიტობის წინაშე დგებიან. რეგიონები ისევე ძალაუფლების სუბნაციონალურ სისტემებს წარმოადგენენ, ანუ „ყავისფერ ზონებს“, სადაც მინიმალისტური სახელმწიფო გავლენიანი პროკურორებისა და გუბერნატორების მიერ იმართება.¹³ საქართველოს პარლამენტს ისევე ერთადერთი პარტია აკონტროლებს, რაც სუსტი ოპოზიციისა და სახელმწიფო და პარტიული სტრუქტურების ერთმანეთში გადახლართვის შედეგია. სააკაშვილის რევოლუციის მიზანია საზოგადოებრივი თვითშეგნების გარდაქმნა, მაგრამ საქართველოს ახალი ეკონომიკური სისტემა და მუდმივი არაფორმალური სტრუქტურები პოლიტიკური ძალაუფლების ტრადიციულ უთანასწორობას ინარჩუნებენ.

საქართველოს ისტორიაში არც ერთი ლიდერი არ მოსულა ქვეყნის სათავეში კონსტიტუციური გზით (ალბათ, ნოე ყორდანიასა (1919) და ზვიად გამსახურდიას (1990) გარდა, მაგრამ ისინიც რევოლუციური ცვლილებების კონტექსტში მოვიდნენ ხელისუფლებაში). პირველი კონსტიტუცია საქართველომ 1921 წლის თებერვალში მიიღო, როცა მისი მთავრობა გადარჩენისთვის იბრძოდა. ქართული საბჭოთა 1922, 1927, 1927 და 1978 წლების კონსტიტუციები სამართლებრივი კარკასები გახლდათ.¹⁴ პრეზიდენტად არჩევის შემდეგ გამსახურდიამ 1978 წლის საბჭოთა კონსტიტუცია „გაქართულა“ და, ფაქტურად, გააუქმა. თავად გამსახურდიას არაკონსტიტუციურად გაძევების შემდეგ საქართველოს ძირითად კანონს პირველი რესპუბლიკის 1921 წლის კონსტიტუცია წარმოადგენდა მცირე ხნით, ხოლო 1992 წლის ნოემბრიდან 1995 წლის ივნისამდე – კანონი სახელმწიფო ხელისუფლების შესახებ. 1995 წლიდან მოყოლებული ორივე პრეზიდენტი, შევარდნაძეც და სააკაშვილიც, თავისუფლად ცვლიდნენ კონსტიტუციას. 2004 წლის თებერვლიდან 2012 წლის ივნისამდე საქართველოს კონსტიტუცია 25-ჯერ შეიცვალა.¹⁵ ორივე პრეზიდენტი „წარმატებით“ იყენებდა სუსტ საკონსტიტუციო სასამართლოს, გამოუცდელ ოპოზიციასა და აბსოლუტურ უმრავლესობას ერთპარტიულ პარლამენტში.

მრავალთენიკური რესპუბლიკა

1995 წელს მიღებულ ახალ კონსტიტუციაში განსაზღვრულია ქვეყნის პოლიტიკური წყობილების ფორმა და განმარტებულია უფლებამოსილებათა გამიჯვნის პრინციპები. ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული მოწყობის საკითხი სადავო აღმოჩნდა. ქართველთა პატრიოტულ მკვებარა რიტორიკაში ქვეყნის უსაფრთხოებასა და საზღვრებთან დაკავშირებული დაუცველო-

ბის შეგრძნება იმალება. რეგიონალიზმი აჭარასა და სამეგრელოში, ირედენტიზმი ჯავახეთსა და მარნეულში, სეპარატიზმი აფხაზეთსა და ოსეთში ქართულ სახელმწიფოს პირველი დემოკრატიული რესპუბლიკიდან (1918-1921) მოყოლებული დღემდე პრობლემებს უქმნიდა და სახელმწიფოს მშენებლობის სტრატეგიებზეც დიდ გავლენას ახდენდა. მარქსისტული იდეების გავლენის ქვეშ მოქცეულმა პირველი რესპუბლიკის მთავრობამ, რომელსაც საგარეო საფრთხეები არ აკლდა და შიდა ბრძოლებითაც იტანჯებოდა, უარი თქვა ფედერალისტური სახელმწიფოს შექმნაზე და ავტონომიის სტატუსი მიანიჭა აფხაზეთს, ბათუმისა და ზაქათალას ოლქებს (ეს უკანასკნელი აზერბაიჯანს გადაეცა 1921 წელს), სამხრეთი ოსეთი კი, დაპირებების მიუხედავად, ამ ავტონომიის გარეშე დარჩა.¹⁶ გამსახურდიამაც იმ პირველ მთავრობას მიბაძა: სამხრეთ ოსებს, როგორც საქართველოს „არამკვიდრ ხალხს“, არ ეკუთვნოდათ ავტონომია. ის შეიძლება გაუქმებულიყო და გაუქმდა კიდეც. ფედერალიზმის იდეის უარყოფა ეროვნული უმცირესობების ქართველებისადმი ერთგულებაში დაურწმუნებლობას ასახავდა.¹⁷

1995 წლის კონსტიტუციის მიღებამდე საქართველოს პარლამენტმა დაამტკიცა კანონი მოქალაქეობის შესახებ (1993), რომელიც მოქალაქეობას ანიჭებდა საქართველოში დაბადებულ ნებისმიერ ადამიანს, მიუხედავად წარმომავლობისა.¹⁸ ამ კანონით საქართველოს მთავრობამ ძალზე კრიტიკულ პერიოდში სცადა დაედგინა ეროვნული განხეთქილებები, მიანიჭა რა უპირატესობა jus soli-ს, ანუ მოქალაქეობის მიღებას დაბადების ადგილის მიხედვით და არა jus sanguinis-ს, ეთნიკურ წარმომავლობაზე დაფუძნებულ სტატუსს, რომელსაც ადამიანი მშობლების მოქალაქეობის მიხედვით იღებს. საქართველოს კონსტიტუციაში მოცემულია მოქალაქეობის მრავლისმომცველი განმარტება. მოქალაქეობა უზრუნველყოფს ადამიანს სამოქალაქო უფლებებით, მიუხედავად ეროვნული კუთვნილებისა; სახელმწიფო ხელს უწყობს ეროვნულ-კულტურული თვითმყოფადობის გამოვლინებას და უზრუნველყოფს მოქალაქის მიერ მშობლიური ენის გამოყენებას საზოგადოებრივ ცხოვრებაში. მაგრამ საქართველოს კონსტიტუცია ნაციონალიზაციის ინსტრუმენტიც არის, რომელიც ქართული ენისა და მართლმადიდებლური ეკლესიის პრიორიტეტულობას განსაზღვრავს. ქართველები შეჩვეულები არიან მრავალეროვნულ საზოგადოებას, მაგრამ უმრავლესობას მაინც ეთნო-ნაციონალური საზოგადოების სწამს. ეს შეუსაბამობა საქართველოს თითქმის ყველა მთავრობისთვის ნამდვილი გამოწვევა იყო. ის აშკარად ჩანდა საქართველოს პასპორტში ეროვნული რეკვიზიტების შენარჩუნების თაობაზე ცხარე დებატების მიმდინარეობისას 1998-1999 წლებში (რაც უნდა უცნაურად მოგვეჩვენოს, საბჭოთა პერიოდში ქართველმა ნაციონალისტებმა დაგმეს ეროვნული რეკვიზიტები, როგორც დისკრიმინაციული) და 90-იან წლებში ნაციონალისტური საზოგადოების გალაშქრება არაქართველებით დასახლებული მიწების რეფორმის წინააღმდეგ ამის დადას-

ტურება იყო. მაჰმადიანი მესხების რეპარტიაციაზე (მესხები თავიანთი სამშობლოდან, სამხრეთი ჯავახეთიდან შუა აზიაში მასიურად გადასახლეს 1944 წელს) უარის საჯარო გამოხატვა და საპროტესო დემონსტრაციები საქართველოს მართლმადიდებლურ და კათოლიკურ ეკლესიებს შორის შეთანხმების გაფორმების წინააღმდეგ „უცხო“ გავლენების გამო ქართველთა შემოფოტებას ასახავს. მათი უმრავლესობა დარწმუნებულია, რომ, როგორც სახელოვან ერს (სახელმწიფოებრიობის მატარებელი ერი) და უმრავლესობას, ქართველებს განსაკუთრებული უფლებები აქვთ.¹⁹

შევარდნაძე, თავდაპირველად, ასიმეტრიული ფედერაციის შექმნას აპირებდა, რომელშიც აფხაზეთი, აჭარა, სამხრეთი ოსეთი და საქართველოს ცხრა ისტორიული მხარე შევიდოდა. მაგრამ საქართველოს, როგორც „ფედერალიზმზე დაფუძნებული“ ქვეყნის წარმოდგენა პარლამენტის წევრებს აღიზიანებდათ.²⁰ აფხაზური და ოსური სეპარატიზმის გამო ისინი საბჭოთა ფედერალიზმს ადანაშაულებდნენ. ის „სანამლაფი“ და „დამანგრეველი ფაქტორი“ იყო საქართველოს სახელმწიფოებრიობისთვის.²¹ თუმცა, რაღაც ფორმით ტერიტორიული დეცენტრალიზაცია საჭირო იყო. საქართველოს კონსტიტუციის პირველი მუხლი ასე აღწერს საქართველოს: „საქართველო არის... ერთიანი და განუყოფელი სახელმწიფო“, მაგრამ მე-3 მუხლი თავდაპირველად მოუთითებდა „ერთობლივ ფედერალურ ადმინისტრაციაზე“. ეს მუხლი გაქრა, თუმცა 2009 წლის ტექსტში მე-4 მუხლი ითვალისწინებდა, რომ პარლამენტის ზედა პალატა (სენატი) ადმინისტრაციული ერთეულების წარმომადგენელი იქნებოდა, როცა ხელისუფლება „საქართველოს მთელ ტერიტორიაზე“ აღადგენდა იურისდიქციას.²² აქ ნახსენები არ არის „ფედერალური“ ერთეულების კომპეტენციები. მსგავსი ორპარტიულობა შეინიშნება ეკლესიის როლთან დაკავშირებითაც. მე-9 მუხლით სახელმწიფო რწმენისა და აღმსარებლობის სრულ თავისუფლებას აცხადებს, მაგრამ, ამავე დროს, აღიარებს საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიის „განსაკუთრებულ მნიშვნელობას“ სახელმწიფოსთან ურთიერთობაში. „სახელმწიფო“ ეკლესიებს სხვა კონსტიტუციებშიც ანიჭებს განსაკუთრებულ როლს, მაგალითად, დანიის კონსტიტუციაში. თუმცა, საქართველოს კონსტიტუციის მე-9 მუხლი განამტკიცა კონკორდატმა ანუ კონსტიტუციურმა შეთანხმებამ, რომელიც 2002 წელს დაიდო ქართულ მართლმადიდებელ ეკლესიასთან და რომლის ძალით საქართველოს ეკლესიას საჯარო სამართლის იურიდიული პირის სტატუსი მიენიჭა, ხოლო საეკლესიო პირები ჯარში სავალდებულო სამსახურისგან გაათავისუფლა.²³ 2011 წლის ივლისში საქართველოს სამოქალაქო კოდექსში შეტანილი ცვლილებებით უმცირესობათა რელიგიურ ორგანიზაციებსაც მიენიჭა საჯარო სამართლის იურიდიული პირის სტატუსი და სხვა უფლებებიც.²⁴

საქართველოს კონსტიტუცია ნათლად არ განმარტავს ადგილობრივი თვითმმართველობის სტრუქტურებს, ამ საკითხს ის შესაბამის კანონმდებლობას უთმობს. გამგებლები და მერები მიანიც საპრეზიდენტო პატრონა-

უის სისტემის შემადგენლობაში არიან, მიუხედავად იმისა, რომ ადგილობრივ თვითმმართველობაში 2005 წელს გატარებული რეფორმების შემდეგ მათი საარჩევნო ანგარიშვალდებულება გაიზარდა. ადგილობრივი თვითმმართველობის წარმომადგენლობითი ორგანო (საკრებულო) სათანადოდ ვერ აკონტროლებს ადგილობრივ აღმასრულებლებს, ამიტომ გამგებელი და მისი საბჭო (გამგეობა) უფრო ფეოდალურ წარმონაქმნს ჰგავს, ვიდრე ადგილობრივი ხელისუფლების უწყებას. ქვეყანაში არასდროს სურდათ ძალაუფლების დეცენტრალიზაცია. 1995 წლისთვის, როდესაც კონსტიტუცია მიიღეს, საქართველოს უკვე „დაკარგული ჰქონდა“ აფხაზეთი და სამხრეთი ოსეთი და ქართველები შიშობდნენ, რომ ერთ დღეს სომხები და აზერბაიჯანლებიც მოითხოვდნენ იმ კუთხეების გამოყოფას საქართველოდან, სადაც ისინი კომპაქტურად ცხოვრობდნენ ანუ ჯავახეთისა და ქვემო ქართლის. კონსტიტუციის 38-ე მუხლი ხაზს უსვამს საქართველოს მოქალაქეთა თანასწორობას, მაგრამ, ამავე დროს, გაფრთხილებას იძლევა, რომ ეს არ უნდა ენიანაღმდეგებოდეს საქართველოს სახელმწიფო ნეობილებას. ადამიანთა ჯგუფის უფლებებს საქართველოს კონსტიტუცია არ ცნობს (ლიბერალური კონსტიტუციებისთვის ეს უჩვეულო არ არის), მაგრამ აფხაზური აღიარებულია სახელმწიფო ენად აფხაზეთში (მუხლი 8). კონსტიტუცია საქართველოს სხვა დანარჩენი ეროვნული უმცირესობებისთვის არ ითვალისწინებს კონკრეტულ უფლებებს მათი მშობლიური ენის გამოყენებასთან დაკავშირებით. საქართველოს პარლამენტის ვიცე-სპიკერატში ორი ადგილი განკუთვნილია აფხაზეთის და აჭარის თითო წარმომადგენლისთვის, მაგრამ ადრინდელი ინიციატივა იმის შესახებ, რომ დეპუტატს თავის მშობლიურ ენაზე საუბრის უფლება ჰქონოდა პარლამენტში (ამ უფლებას 1921 წლის კონსტიტუცია ანიჭებდა), ჩავარდა. მსგავსი უმოქმედობა, რასაც აჭარისთვის ავტონომიის საკმაოდ ეფექტურად ჩამორთმევა დაერთო 2004 წლის მაისში ასლან აბაშიძის გაძევების შემდეგ, სავარაუდოდ, არაქართველებს მთავრობის მიმართ ვერ განაწყობს.²⁵ თუ სააკაშვილი აცხადებს, რომ ცენტრალური ხელისუფლება რეგიონებში კორუფციას აკონტროლებს, არაქართველები ასეთ განცხადებებს მათ დამოუკიდებლობაზე შეტივად აღიქვამენ.

ყველაზე დღევრძელი მრავალეთნიკური დემოკრატიები ფედერალური წყობისაა, თუმცა ფედერალიზმი ნამდვილად არ არის საქართველოს პრობლემების გადაჭრის გზა. (ის მიუღებელია აფხაზებისა და ოსებისთვის და, გარდა ამისა, შეუძლია ახალი პრეტენზიების გაჩენას შეუწყოს ხელი სამცხე-ჯავახეთიდან).²⁶ სააკაშვილის მთავრობამ ფედერალური მოწყობის ჩარჩოები შესთავაზა სამხრეთ ოსეთს და სამი პროგრამა შეიმუშავა მისი ავტონომიისთვის. პირველი პროგრამის კონტურები სააკაშვილმა გაეროს გენერალურ ასამბლეაზე, 2004 წლის სექტემბერში, შემოხაზა, მას შემდეგ, რაც იმ წლის ზაფხულში გაუბედავად შეეცადა სამხრეთი ოსეთის ძალით შემოერთებას. ამ პროგრამას ორი ახალი წინადადება მოყვა 2005 წლის იანვარსა და ოქ-

ტომბერში. სამივე ინიციატივით ამ რეგიონს პოლიტიკური ავტონომია და პარლამენტის არჩევის უფლება ენიჭებოდა, ადგილობრივ დონეზე არჩეულ „გუბერნატორს“ (მეთაურს) თანასწორუფლებიანი პოლიტიკის გატარების საშუალება ეძლეოდა და ქვეყნის უმაღლეს წარმომადგენლობით ორგანოში, საქართველოს პარლამენტში, კვოტაც ნესდებოდა ოსი დეპუტატებისთვის. საქართველოს ძაიკრობის ინიციატივაზე, ისევე როგორც ევროკავშირისა და ეუთოს მიერ შემუშავებულ სქემებზე, ოსეთის ხელმძღვანელობამ, რომელსაც ზურგს რუსეთი უმაგრებდა, უარი თქვა და თავისი სამოქმედო გეგმა წარმოადგინა 2005 წლის დეკემბერში.²⁷ დიტერ ბოდენის, გაეროს გენერალური მდივნის სპეციალური წარმომადგენლის (1999-2002) მიერ შემუშავებული გეგმა აფხაზეთისთვის (საქართველოს მთავრობამ ეს გეგმა მოინონა) სახელწოდებით, „უფლებამოსილებათა გამიჯვნის ძირითადი პრინციპები თბილისსა და სოხუმს შორის“, ე.წ. „ბოდენის დოკუმენტი“, აფხაზეთის ხელმძღვანელობისთვის, ისე როგორც ადგილობრივი მოსახლეობისთვის, მიუღებელი აღმოჩნდა. 2008 წლის ომამდე აფხაზეთის მთავრობა თანაბარი სუბიექტების საერთო სახელმწიფოს შექმნას ითხოვდა.

აფხაზეთისა და სამხრეთი ოსეთის „სახელმწიფოები“ დე ფაქტო 18 წელზე მეტია, რაც არსებობს. დე იურედ მათი დამოუკიდებლობა რუსეთმა აღიარა 2008 წლის აგვისტოს ომის შემდეგ, თუმცა უნდა ითქვას, რომ არც ერთი მათგანი არ არის დამოუკიდებელი რეალურად. აფხაზეთისა და ოსების უმეტესობა ახლა რუსეთის პასპორტების მფლობელია. როგორ უნდა მოგვარდეს ეს კონფლიქტები საბოლოოდ, ჯერ გაურკვეველია, მაგრამ ნებისმიერი სახის გადაწყვეტილება მოითხოვს პოლიტიკური სუვერენიტეტის ხელახალ შეფასებასა და ნდობის აღდგენას საქართველოში და კონსოლიდირებულ დემოკრატიას რუსეთში. ამ ეტაპზე, საერთაშორისო თანამეგობრობის როლის რეანიმაცია (ყენევის პროცესში უკვე წლებია, რაც პროგრესი არ შეიმჩნევა) და რუსეთის სამხედრო ოკუპაციის დასრულება ნაკლებად მოსალოდნელია. საქართველოს ეკონომიკური მდგომარეობა მნიშვნელოვნად რომ გამოსწორდეს კიდევ, აფხაზეთისა და ოსებისთვის სტიმული მაინც არ არსებობს საქართველოში რეინტეგრაციისთვის. საქართველოს განვერიანება ევროკავშირში, შესაძლოა, რაღაც ფორმით ქვეყნის გაერთიანების მასტიმულირებელი ფაქტორი გახდეს, მაგრამ კვიპროსის მაგალითი გვაფიქრებინებს, რომ არც ეს იქნება საკმარისი.

საპარზიღენტო რესპუბლიკა

საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკა საპარლამენტო სისტემას წარმოადგენდა, რომლის მთავრობის მეთაურს წარმომადგენლობითი ორგანო ირჩევდა მაქსიმუმ ორი წლის ვადით.²⁸ 1989 წლის ოქტომბრიდან 1991 წლის

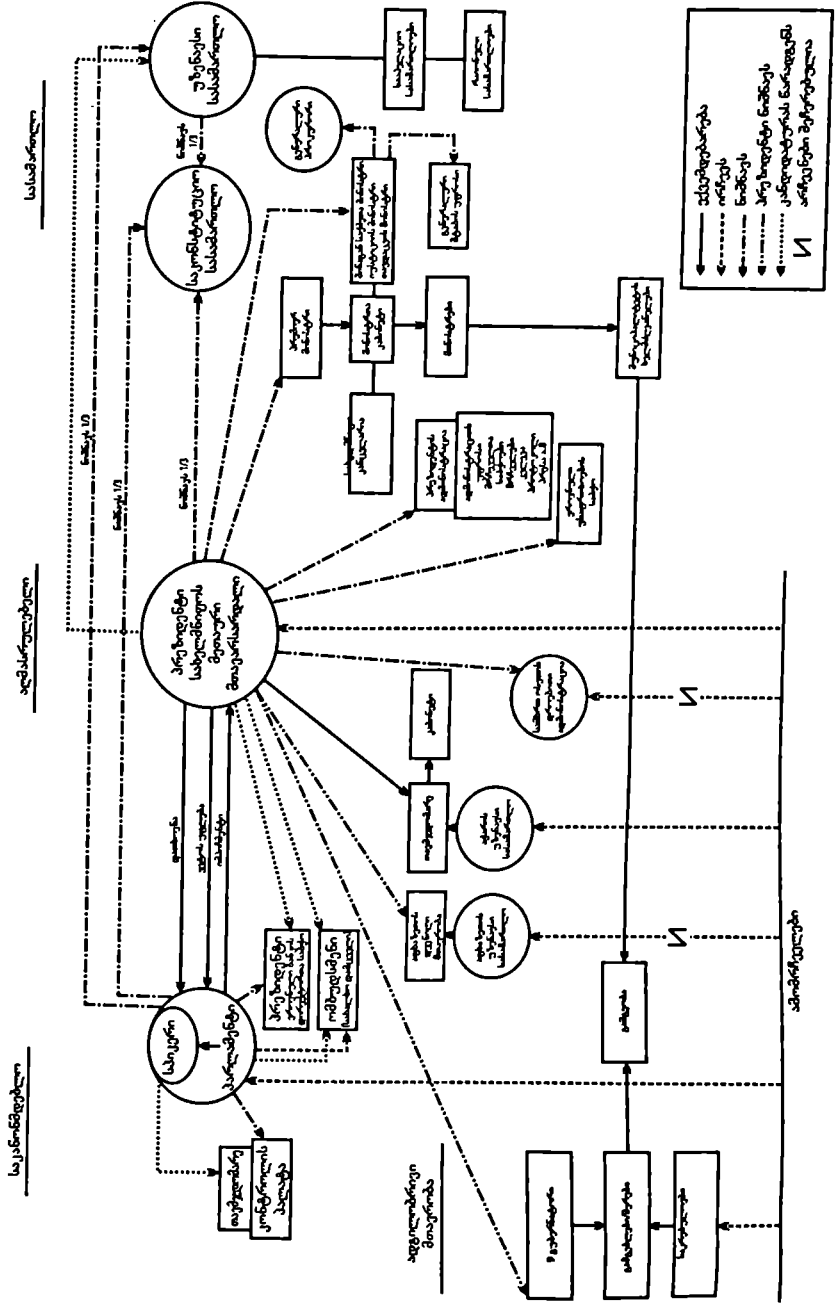
მაისამდე ზვიად გამსახურდია საპარლამენტო რესპუბლიკას ედგა სათავეში, ხოლო 1992 წლიდან 1995 წლამდე საყოველთაო და პირდაპირი არჩევნების გზით პარლამენტის თავმჯდომარედ შევარდნაძე აირჩიეს (თუმცა, ამავე დროულად, ის „სახელმწიფოს მეთაურიც“ იყო). პირველ წლებში შევარდნაძე პარლამენტის წინაშე იყო ანგარიშვალდებული და მას ვეტოს უფლება არ ჰქონდა. 1995 წელს გადაწყდა, რომ ძლიერი აღმასრულებელი პოლიტიკური ორგანო შექმნილიყო. ამ გადაწყვეტილებაზე 26 პარტიისგან შემდგარმა ქმედუნარო პარლამენტმა იქონია გავლენა, ისევე როგორც ხელისუფლებაში წარმოქმნილმა ვაკუუმმა და ძველი საბჭოთა ნომენკლატურის დაბრუნებამ მმართველობაში. როგორც ჯერალდ ისთერი ფიქრობს, ქვეყნის ყოფილი ელიტებისთვის საპრეზიდენტო სისტემა უკეთ უზრუნველყოფს სახელმწიფო რესურსებზე ხელმისაწვდომობას.²⁹ ამ სისტემას პრაქტიკული ღირსებაც აქვს: 1992-1995 წლების პარლამენტი ქაოტური იყო, რეგიონული ქსელები ცენტრალურ ხელისუფლებას პროგრამების განხორციელების საშუალებას არ აძლევდა. ერთადერთი პოლიტიკური ძალა, რომელიც საპრეზიდენტო სისტემას წინ აღუდგა, რესპუბლიკური პარტია იყო. მისი წარმომადგენლები ამტკიცებდნენ, რომ სისტემა ერთპიროვნულ მმართველობაში გადაიზრდებოდა. ისინი მართლები იყვნენ, მაგრამ, მეორე მხრივ, საქართველოში არც საპარლამენტო სისტემა მუშაობდა სათანადოდ 1989-1991 და 1992-1995 წლებში. მან ვერ შეძლო კოჰერენტული ოპოზიციისა და სტაბილური მთავრობის შექმნა, თუმცა, უნდა ვაღიაროთ, – სამოქალაქო ომისა და ეკონომიკური ქაოსის პირობებში. ამიტომ იყო, რომ საქართველოს პოლიტიკურ ელიტას საპრეზიდენტო სისტემა უკეთეს არჩევანად ესახებოდა.

შევარდნაძის საპრეზიდენტო სისტემაში (1995-2003), პარლამენტი იურიდიულად უფლებამოსილი იყო, შეეზღუდა აღმასრულებელი ხელისუფლება. კონსტიტუციის 48-ე მუხლის მიხედვით, „პარლამენტი განსაზღვრავს ქვეყნის საშინაო და საგარეო პოლიტიკის ძირითად მიმართულებებს“ და „კონტროლს უწევს მთავრობის საქმიანობას.“³⁰ ის, აგრეთვე, უფლებამოსილი იყო განეხილა და დაემტკიცებინა პრეზიდენტის მიერ შეთავაზებული კანდიდატები გარკვეულ თანამდებობებზე; აერჩია პარლამენტის თავმჯდომარე, რომელიც ადგენს საკანონმდებლო პროგრამას; მოენჯია თანამდებობის პირები მოსმენებზე, მათ შორის, პრეზიდენტის მიერ დანიშნული პირებიც და კითხვით მიემართა მათთვის; 48 საათში დაემტკიცებინა პრეზიდენტის გადაწყვეტილება საგანგებო ან საომარი მდგომარეობის გამოცხადების შესახებ. ამასთან, ყოველი ახალი კანონპროექტი განიხილებოდა საპარლამენტო კომიტეტებში. საპარლამენტო კომიტეტს, ისევე როგორც ცალკეულ დეპუტატებსა და საპარლამენტო ფრაქციებს, ახალი პროექტების ინიცირების უფლებაც ჰქონდა და ცვლილებების შეტანაც შეეძლო მოქმედ კანონებში. პარლამენტის წევრებს ფართო იმუნიტეტი იცავდა. მათ პრეზიდენტის იმპიჩმენტის პროცედურის წამოწყებაც შეე-

ძლივთ ხმათა ორი მესამედით, იმ შემთხვევაში, თუ უზენაესი სასამართლო თავისი დასკვნით დაადასტურებდა, რომ პრეზიდენტის ქმედებაში სახელმწიფო ლალატის ნიშნები იყო ან საკონსტიტუციო სასამართლო გამოიტანდა დასკვნას, რომ პრეზიდენტმა კონსტიტუცია დაარღვია.

2004 წელს მიღებული საკონსტიტუციო ცვლილებების შემდეგ, საქართველო ნახევრადპრეზიდენტო მოდელისკენ გადაიხარა, რომელშიც აღმასრულებელ ხელისუფლებას ქვეყნისა და მთავრობის მეთაურები ახორციელებენ. ახალი პრემიერ-მინისტრი პარლამენტის წინაშეა ვალდებული, ხოლო პრეზიდენტი - ამომრჩევლების წინაშე; პრეზიდენტი ქვეყნის მეთაურია და არა მთავრობის. თეორიულად, ამ ცვლილებებით გაიზარდა კაბინეტისა და პარლამენტის უფლებამოსილებები, მაგრამ რეალურად კაბინეტი პრეზიდენტის დანამატ ერთეულად იქცა, ხოლო პარლამენტის საკანონმდებლო ფუნქცია შეიზღუდა პრეზიდენტის პეროგატივებით (იხ. სქემა). დღევანდელი კონსტიტუციის მიხედვით, პრეზიდენტს უფლება აქვს, უხელმძღვანელო მთავრობის სხდომებს და შეადგინოს დღის წესრიგი; მას შეუძლია, დაითხოვოს მთავრობა მთელი შემადგენლობით ან გაათავისუფლოს თავდაცვის, შინაგან საქმეთა, იუსტიციისა და უშიშროების მინისტრები; მას შეუძლია, გააუქმოს მთავრობის მიერ მიღებული დადგენილება, თუ ეს უკანასკნელი წინააღმდეგობაში მოდის მის „ნორმატიულ აქტებთან“. პარლამენტს მხოლოდ სამი მეზუთედის უმრავლესობით შეუძლია მთავრობის დათხოვნა, მაგრამ ამის შემდეგ ის თავად აღმოჩნდება პრეზიდენტის მხრიდან დათხოვნის საფრთხის წინაშე. როგორც ერთ ანგარიშშია ნათქვამი, „მთავრობა, არსებითად, პრეზიდენტის სათათბირო ორგანო და მისი გადაწყვეტილებების აღმასრულებელია“.³¹ საქართველოს მთავრობის სისუსტე პრემიერ-მინისტრებისა და მინისტრების სწრაფ ცვლაში აისახება. შევარდნაძის პრეზიდენტობის პერიოდში, 1995 წლიდან 2003 წლამდე, საქართველოს მხოლოდ ხუთი სახელმწიფო მინისტრი ჰყავდა (სახელმწიფო მინისტრი ხელმძღვანელობდა მთავრობას); სააკაშვილმა ექვსი პრემიერ-მინისტრი გამოცვალა 2003 წლიდან 2009 წლამდე ანუ საშუალოდ ერთი ყოველ წელს.

განსხვავებით 1995 წლის კონსტიტუციისგან, რომელიც პარლამენტის პეროგატივად არჩევნების დანიშნავს განსაზღვრავდა, ახლა პრეზიდენტი ნიშნავს არჩევნებს და, მართალია, ის ექსკლუზიურად აღარ აკონტროლებს ბიუჯეტის ფორმირებას (მთავრობასთან ერთად ადგენს), ბიუჯეტის შესრულებაზე ზედამხედველობის უფლება პარლამენტს ჩამორთმეული აქვს. 2004 წლამდე პარლამენტს შეეძლო, უარი ეთქვა ბიუჯეტის დამტკიცებაზე. ახლა, თუ ის არ დაამტკიცებს ბიუჯეტის პროექტს, პრეზიდენტი უფლებამოსილია, დეკრეტით დაამტკიცოს ბიუჯეტი ან დაითხოვოს პარლამენტი, თუ ეს უკანასკნელი სამ თვეში არ დაამტკიცებს ბიუჯეტს (მუხლი 93, პარ. 3 და 6). პრეზიდენტი ისევ ნიშნავს უზენაესი სასამართლოს წევრებს (პარლამენტი ამტკიცებს) და დომინირებს თანამდებობების გადანაწილებაში

საქართველოს საპრეზიდენტო სისტემა, 2004-13 წლები

საკონსტიტუციო სასამართლოსა და შეიარაღებულ ძალებში. 1997 წლის სასამართლო რეფორმა მოსამართლეთა დამოუკიდებლობის გაძლიერების მიზნით ტარდებოდა, მაგრამ იუსტიციის უმაღლესმა საბჭომ, რომელსაც სასამართლო სისტემის რეგულირება ევალებოდა და რომელსაც პრეზიდენტი ჩაუდგა სათავეში, აღმასრულებელი ხელისუფლება გააძლიერა. მოგვიანებით, მართალია, სააკაშვილმა უმაღლესი საბჭოს დაკომპლექტების წესი შეცვალა და პრეზიდენტი იქიდან გაიყვანა, მაგრამ არაპირდაპირი გზით, საბჭოს წევრების შერჩევაში ფარული მონაწილეობით, ის მაინც ინარჩუნებს ძლიერ გავლენას მოსამართლეებსა და მათ დანიშვნაზე.

პრეზიდენტი საკმაოდ ფართო საკანონმდებლო უფლებამოსილებით სარგებლობს; მას კანონის ინიცირების უფლება აქვს ნებისმიერ დროს, პარლამენტის სამუშაო გრაფიკის მიუხედავად (ამის უფლება აშშ-ს პრეზიდენტს არ აქვს), და მისი კანონპროექტები პარლამენტის მიერ რიგგარეშე განიხილება. მას შეუძლია რეფერენდუმის ჩატარება და პარლამენტის საგანგებო სესიის მოწვევა. პრეზიდენტი გამოსცემს ბრძანებულებებს, ბრძანებებს და დეკრეტებს.³² ამ უკანასკნელს კანონის ძალა აქვს საგანგებო მდგომარეობის დროს (რაც განსაზღვრული არ არის) და არ ექვემდებარება საპარლამენტო გადასინჯვას. და მაინც, აღმასრულებელთა ბრძანებები პოლიტიკური კურსის უფრო დაბალი მნიშვნელობის ინსტრუმენტებია პარლამენტის მიერ მიღებულ კანონებთან შედარებით. პრეზიდენტს გაცილებით ეფექტურად შეუძლია იმოქმედოს კადრებზე კონტროლით.

1995 წლიდან მოყოლებული საქართველოს თითქმის ყველა პარლამენტი სუსტია. დღეს, ნაკლებად სავარაუდოა, რომ ხმათა სამი მეხუთედი შეგროვდეს პრეზიდენტის კანონზე ვეტოს დასაბრუნებლად ან ორი მესამედი – პრეზიდენტის იმპიჩმენტის პროცედურის დასაწყებად. კანონპროექტების უმეტესი ნაწილი პრეზიდენტის და მისი მთავრობის ინიცირებულია (დაახლოებით 80%-ს შეადგენდა 2003 წელს).³³ შევარდნაძის პრეზიდენტობისას პარლამენტმა, რიგ შემთხვევაში, არ დაამტკიცა პრეზიდენტის შეთავაზებული კანდიდატები თანამდებობაზე და რამდენიმე კორუმიპირებული მინისტრის იმპიჩმენტიც დაიწყო.³⁴ დღეს კი, პრეზიდენტის ძალაუფლება პარლამენტსა და კონსტიტუციაზე უპრეცედენტოა. მისი ფორმალური ძალაუფლებისთვის ქება-დიდებას არ იმურებენ პატივისმცემელი დეპუტატები და უძლიერი მოსამართლეები. სააკაშვილის დროს საქართველო „სუპერსაპრეზიდენტო“ რესპუბლიკად იქცა.

2013 წელს სიტუაცია ისევ შეიცვლება. ძალაში შევა ახალი კონსტიტუცია, რომელიც შეკვეცავს პრეზიდენტის ძალაუფლებას პრემიერ-მინისტრისა და მისი კაბინეტის სასარგებლოდ. პრემიერ-მინისტრი, რომელიც სახელმწიფოს ჩაუდგება სათავეში, პასუხისმგებელი იქნება საგარეო და სამინაო პოლიტიკაზე. პარლამენტის საზედამბებლო ფუნქციები მთავრობაზე თუ ბიუჯეტის შესრულებაზე კვლავ შეზღუდული იქნება. მაგალითად, პრემიერ-მინისტრს უფლება ექნება გამოცვალოს მთავრობა პარლამენტის თანხმობის გარეშე.

მართალია, საქართველოს დეპუტატებს შეეძლებათ ნდობის საკითხის აღძვრა, მაგრამ ეს იმდენად გაჭიანურებული და რთული პროცესია, რომ 130 დღე სჭირდება. არსებითად, კონსტიტუცია გეზს იცვლის სუპერ-საპრეზიდენტოდან სუპერპრემიერ-მინისტრის ინსტიტუტისკენ.³⁵ თუმცა, საბოლოო ჯამში, სისტემის სხვა მდგენელები თუ არ გამოსწორდა, მაგალითად, სასამართლო, არჩევნები და მედია, საპარლამენტო სისტემა, თავისთავად, ბევრს ვერაფერს შეცვლის. სხვა დამატებითი დაბრკოლებები კონსტიტუციის შეცვლის გზაზე არ არსებობს, თუმცა 2011 წლის დეკემბერში მთავრობა შემოვიდა ინიციატივით, რომ საკონსტიტუციო ცვლილებებისთვის საკმარისი უმრავლესობა სამ მეოთხედამდე გაეზარდათ.³⁶

ლიბერალური რესპუბლიკა

ნებისმიერი კონსტიტუციური სახელმწიფოსთვის არსებითი მნიშვნელობა აქვს კანონის უზენაესობას და სამოქალაქო უფლებების დაცვას, „ეს საძირკველია, რასაც დემოკრატიის ხარისხის ნებისმიერი მახასიათებლები ეყრდნობა.“³⁷ საქართველოს კონსტიტუციის მეორე თავი მთლიანად ადამიანის უფლებებს ეხება, მათ შორის, სამოქალაქო უფლებებს და მას გაეროს ადამიანის უფლებათა დაცვის დეკლარაციის დიდი გავლენა ეტყობა. მეორე თავი კონსტიტუციის 109 მუხლიდან 35-ს შეიცავს. კონსტიტუციაში ნათქვამია, რომ თუ საქართველო ხელშემკერელი მხარეა ადამიანის უფლებათა საერთაშორისო კონვენციების, ხელშეკრულებებისა და შეთანხმებების, მათ უპირატესი იურიდიული ძალა აქვთ შიდასახელმწიფოებრივ კანონმდებლობასთან შედარებით. ამავე დროს, საქართველოს მის ტერიტორიულ მთლიანობასთან დაკავშირებით აღმასრულებელ ხელისუფლებას განსაკუთრებულ უფლებამოსილებებს ანიჭებს. მაგალითად, ცენზურა დასაშვებია, თუკი ტერიტორიული მთლიანობას ექმნება საფრთხე; იკრძალება გაერთიანებები, თუ მათი მიზანი საქართველოს კონსტიტუციური წყობილების შეცვლაა; დაითხოვება ადგილობრივი წარმომადგენლობითი ორგანოები, თუ ისინი „საფრთხეს შეუქმნიან“ ქვეყნის სუვერენიტეტს და დაიშლება შეკრება, თუ მას „დანაშაულებრივი სახე“ აქვს.³⁸

მსგავსი ორაზროვანი ფორმულირებები ძალზე დიდ მნიშვნელობას სძენს ქართულ სასამართლოს. ფორმალურად, სასამართლო სისტემა დეპოლიტიზებულია და მისი საქმიანობა მეტად გამჭვირვალეა (სასამართლოს სხდომები ღიაა საზოგადოებისთვის). მოსამართლე 10 წლით ინიშნება და მას ძლიერი იმუნიტეტი იცავს. კონსტიტუციით იკრძალება სპეციალური სასამართლოებისა და ტრიბუნალების შექმნა. 1997 წელს სასამართლო სისტემის რეფორმირების კონტექსტში შეიქმნა იუსტიციის უმაღლესი საბჭო. საბჭოს წევრებს ირჩევენ პრეზიდენტი, პარლამენტი და უზენაესი

სასამართლო. შეიძლება ითქვას, რომ საბჭომ დაასრულა იუსტიციის სამინისტროს ბატონობა სასამართლოზე და, თეორიულად მინც, სასამართლო სისტემის თვითრეგულაციის შესაძლებლობა შექმნა. პროკურატურა, რომელიც ადრე საბჭოთა კავშირის აღმასრულებელი ხელისუფლების განშტოება იყო და სიხლისსამართლებრივ დევნას ახორციელებდა და კანონის შესრულებას ზედამხედველობდა, 2006 წლის რეფორმის შემდეგ იუსტიციის სამინისტროს დაქვემდებარებაში გადავიდა. მთავარი პროკურორი აღარ აკონტროლებს სასამართლოებს; მას არ აქვს ჩხრეკის უფლება სასამართლოს ბრძანების გარეშე და ველარც უზენაესი სასამართლოს მოსმენებს ესწრება. მის საფინანსო ოპერაციებს კი პარლამენტისადმი ანგარიშვალდებულები კონტროლის პალატა ზედამხედველობს. ამასთან, გენერალურ პროკურორს იუსტიციის მინისტრის რეკომენდაციის საფუძველზე ნიშნავს პრეზიდენტი. თუმცა, კანონმდებლობის ეს ნორმები ბევრს ვერაფერს გვეუბნება იმის შესახებ, თუ როგორ მუშაობს გენპროკურორი სინამდვილეში. ის კვლავ ზედამხედველობს სამხედრო და სატრანსპორტო სისტემების პროკურორთა ქსელს რაიონულ და სამხარეო დონეებზე. როგორც უამრავი ქართველი პრაქტიკოსი იურისტი ამბობს, მთელი საქართველოს სასამართლოები ისევე გავლენიანი პროკურორების კონტროლქვეშ არის. მოსამართლეები თითქმის არასდროს ცნობენ უდანაშაულოდ ბრალდებულებს. საქართველოს ყოფილი სახალხო დამცველი (2004-2009), სოზარ სუბარი, პროკურატურას „მინისტრს“ უწოდებს პრეზიდენტისადმი მიწერილ ღია წერილში და ეუბნება მას, რომ პროკურატურა ერევა და გადაწყვეტილებას იღებს უკვე თითქმის ყველა სფეროში.³⁹

თუ გენერალური პროკურორი არაადეკვატურია, მაშინ ისეთ ურთიერთმოქმედ ინსტიტუტებს, როგორებიცაა უზენაესი სასამართლო, საკონსტიტუციო სასამართლო და სახალხო დამცველის (ომბუდსმენის) აპარატი, რომლებიც სახელმწიფო ხელისუფლების განხორციელებას ზედამხედველობენ, უნდა შეეძლოთ სამოქალაქო თავისუფლების დაცვის უზრუნველყოფა. უზენაესი სასამართლო საკასაციო ინსტანციაა; მისი შემადგენლობის 19 მოსამართლე სააპელაციო სასამართლოების სარჩელებს განიხილავს, თუმცა პირველი ინსტანციის საქმეების მოსმენაც შეუძლია. 1997 წლის სასამართლო რეფორმის შედეგად შეწყდა შიდა საჩივრების განხილვა უზენაესი სასამართლოს გადაწყვეტილებებთან დაკავშირებით; ასევე აიკრძალა მომჩივანთა უფლება, დამოუკიდებლად შეხვედროდნენ მოსამართლეებს, რაც პოტენციურად კანონისგან თავის დაძვრების საშუალებას წარმოადგენდა. საკონსტიტუციო სასამართლოში სარჩელის შეტანის უფლება აქვთ საქართველოს მოქალაქეებს, ორგანიზაციებს, პარლამენტის წევრთა არანაკლებ ერთ მეხუთედს, ავტონომიური რესპუბლიკების უმაღლეს წარმომადგენლობით და აღმასრულებელ ორგანოებს და პრეზიდენტს. მისი ფუნქციაა, დაიცვას მოქალაქეთა კონსტიტუციური

უფლებები და განიხილოს დავა კომპეტენციების თაობაზე სახელმწიფო ორგანოთა შორის. 2007 წლის ივლისში საკონსტიტუციო სასამართლო ქალაქ ბათუმში გადაიტანეს ძალაუფლებათა დაფანტვის მიზნით, მაგრამ ამის შედეგად მოქალაქეთა სარჩელების რაოდენობამ მკვეთრად იკლო.⁴⁰ სახალხო დამცველს პარლამენტი ხუთი წლის ვადით ირჩევს და მიუხედავად მისი „რბილი ძალისა“, მას არ შეუძლია სისხლის სამართლის საქმის აღძვრა, მას მხოლოდ „ადამიანის უფლებათა და თავისუფლებათა დარღვევებზე“ მონიტორინგისა და ანგარიშის წარდგენის უფლება აქვს.⁴¹ სოზარ სუბარი შეზღუდული იყო თავის საქმიანობაში მწირი დაფინანსებისა (მისი ბიუჯეტი ძალოვანი სამინისტროების ბიუჯეტებთან შედარებით ერთ ადგილზე იყო გაყინული) და პარლამენტის მისდამი მტრული დამოკიდებულების გამო.⁴² აღმასრულებელ ხელისუფლებაზე კონტროლის განმზახორციელებელი პარლამენტის არარსებობა საქართველოს სამოქალაქო უფლებათა დაცვის სისტემის მთავარი სისუსტეა. სახალხო დამცველი თავის ანგარიშებში მიაჩნებდა პატიმართა წამებაზე საპატიმროებში, რელიგიური უმცირესობების დისკრიმინაციაზე, თანამდებობის პირთა დაუსჯელობაზე, ქონების უკანონოდ ჩამორთმევაზე და ფარულ სატელეფონო მოსმენებზე (მოსასმენი აპარატი, სავარაუდოდ, მის აპარატივში იყო დამონტაჟებული). სახალხო დამცველს დიდი გავლენა აქვს საშინაო პოლიტიკაზე, რადგან მას შეუძლია მთელ მსოფლიოს შეატყობინოს ადამიანის უფლებათა დარღვევების შესახებ. საზოგადოების მხარდაჭერა და პატიოსანი ადამიანის რეპუტაცია მტკიცე ძალას ანიჭებს მას, მაგრამ 2004-2009 წლების განმავლობაში მისი რეკომენდაციების მხოლოდ დაახლოებით 13%-ს მიაქცია პროკურატურამ ყურადღება.⁴³ 2009 წლის ივლისში, სახალხო დამცველის შესახებ კანონში შესული ცვლილებით სახალხო დამცველი გაეროს წამების სანიშნაობის კონვენციის ფაქულტატური ოქმით გათვალისწინებული პრევენციის ეროვნული მექანიზმის ფუნქციებს ასრულებს. იგი ამომწებს და ზედამხედველობს ადამიანის უფლებების დაცვას პენიტენციურ სისტემასა და პოლიციაში.

სახელმწიფო ბოროტად იყენებს თავის უფლებამოსილებას და ერევა მართლმსაჯულების განხორციელებაში. შევარდნაძის დროს კორუფცია იყო ამაში დამნაშავე, ხოლო სააკაშვილის მთავრობა დისციპლინირებული სახელმწიფოს შექმნით იმართლებს თავს. 2004 წლის იანვარში, პრეზიდენტად გახდომამდე, სააკაშვილმა განცხადა:

„მე ვურჩიე, როგორც მომავალმა პრეზიდენტმა, ჩემს კოლეგას, იუსტიციის მინისტრს, რომ ციხეში ბუნტის ნებისმიერი მცდელობისას... გამოიყენონ ძალა და ბუნტის ნებისმიერი მცდელობისას გახსნან ცუცხლი და ადგილზევე გაანადგურონ ყველა ის კრიმინალი, რომელიც შეეცდება სიტუაციის არევას.“⁴⁴

მიუხედავად იმისა, რომ სააკაშვილი საჯაროდ აცხადებდა სამოქალაქო უფლებების დაცვის შესახებ, კანონი დაბრკოლებების ჩამოშორების მოდერნიზებული იარაღი გახდა და მნიშვნელობა არ ჰქონდა, რის წინააღმდეგ იქნებოდა ის გამოყენებული, ორგანიზებული დანაშაულის, „კორუმპირებული“ მენარმეებისა თუ საპროტესტო დემონსტრაციების წინააღმდეგ. პოლიცია, ჯარი და პროკურატურა რჩეული ინსტრუმენტებია. როგორც სამუელ ჰანთინგტონი ამტკიცებს, კანონის გამოყენებისას „კულტურას მნიშვნელობა“ აქვს.⁴⁵ კანონი ქვეყნის პოლიტიკური კულტურის ნაწილია, საქართველოში კი მისი გამოყენების პრაქტიკა განსაზღვრულია ხელისუფლებისადმი მოწინებით და სახელმწიფოსადმი უნდობლობით. 2006 წლის გამოკითხვაში საქართველოს მოქალაქეთა 57.4% იწონებდა ნესრიგის დაცვის იდეას და 4.4% სიტყვის თავისუფლებას ანიჭებდა უპირატესობას; გამოკითხულთა 57% არ ენდობოდა ხელისუფლებას, ხოლო 50.5% – სასამართლო სისტემას.⁴⁶ იურისტთა უფრო მაღალ პროფესიონალიზმს, პოლიციის თანამშრომელთა და საჯარო მოხელეთა უკეთეს მომზადებას და სამოქალაქო საზოგადოებრივი ორგანიზაციებისთვის ხელის შეწყობას შეიძლება ხალხში კანონის რეპუტაცია ამაღლებინა, მაგრამ ადამიანის უფლებათა დაცვის სფეროში მომუშავე ორგანიზაციები 2006 წელს აღნიშნავდნენ, რომ ადამიანის უფლებები საქართველოში მასიურად ირღვეოდა. მათ მოსაზრებას გაეროს 2005 წლის ანგარიში უმაგრებდა ზურგს.⁴⁷ როგორც სოზარ სუბარი ამბობდა, 2004-2008 წლებში სახალხო დამცველის აპარატში შემოსული საჩივრების რიცხვი 340 პროცენტით გაიზარდა და თითქმის ყველა სასამართლოს გადაწყვეტილებას ეხებოდა.⁴⁸

ქრისტოფერ უოთერსი თავის ნაშრომში საქართველოს სამართლებრივ გარემოს შესახებ აღნიშნავს, რომ კანონს თავისი საზღვრები აქვს საქართველოში: მას ძირს უთხრის არაფორმალური ან არასახელმწიფოებრივი „კანონის“ ტრადიციებიო. სუბარი საუბრობდა თავის ღია წერილში „ნეოკორუფციაზე“, სისტემაზე, რომელშიც ელიტებს „სურვილისამებრ შეუძლიათ გამოიყენონ ოფიციალური სტრუქტურები, ვინც უნდათ, მოხსნან, დაიჭირონ, გაუჩირონ ბიზნესი, დაუნგრინონ, წაართვან, აუკრძალონ, დაუყადალონ და ა.შ.“⁴⁹ ასეთი მძიმე ბრალდებები უოთერსის სიტყვებს გვაგონებს: „დასავლური თეორიები კანონისა და პროფესიის შესახებ ვერ უთავსებდა ქართულ გამოცდილებას... ქართული გამოცდილება... შეფერილია განსაკუთრებული სამართლებრივი წარსულით, არაფორმალური კანონებით და სამართლისა და იურიდიული საქმიანობის მიმართ დამოკიდებულებით.“⁵⁰

საპარლამენტო არჩევნები

საქართველოს პარლამენტარიზმის მცირე გამოცდილება აქვს. შეიძლება ითქვას, რომ წარმომადგენლობით მთავრობასთან საქართველოს ნაცნობობა რუსეთის იმპერიის არსებობის ბოლო ათწლეულის და პირველი რესპუბლიკის დროს შედგა, განსაკუთრებით ადგილობრივ და მუნიციპალურ დონეზე, თუმცა არჩევნებში მონაწილეობის უფლება 1918 წლამდე საკმაოდ შეზღუდული იყო. საბჭოთა კავშირის დროს, საქართველომ ოთხი კონსტიტუცია გამოიცვალა და პარლამენტიც ჰქონდა, მაგრამ კანონმდებლობა არ უვარგოდა და კანონმდებლებიც არ ჰყავდა თავისუფალი არჩევნების წესით არჩეული. გამსახურდიას არჩევის შემდგომ, 1990 წლის შემოდგომიდან დღემდე საქართველოში ექვსი მოწვევის პარლამენტი მუშაობდა;⁵¹ მათგან სამის უფლებამოსილება (1991, 2003 და 2008) ან გადატრიალებისა და „რევოლუციის“, ან მასობრივი პროტესტების გამო შეწყდა.

წარმომადგენლობითი პარლამენტის არჩევა განპირობებულია საარჩევნო კანონმდებლობით, საარჩევნო პროცესის სამართლიანად ჩატარებითა და ქმედითი კანონმდებლებით, რომლებიც ანგარიშვალდებულნი არიან ამომრჩეველთა წინაშე და მზად არიან მათთან საურთიერთოდ. 1990–2010 წლებში ქართველებმა შეიდ საპარლამენტო არჩევნებში მიიღეს მონაწილეობა (მათ შორის, იმ მოწვევის პარლამენტის, რომლის უფლებამოსილება 2003 წლის ნოემბერში შეწყდა), მაგრამ მხოლოდ ორს მოჰყვა ხელისუფლების შეცვლა (1990 და 2004 წლებში; იხ. მეორე ცხრილი რომელიც გიჩვენებთ საპარლამენტო არჩევნებში გამარჯვებულ პარტიებს). როგორც წესი, მმართველი პარტია ადგილების უმრავლესობას იკავებს პარლამენტში. 1990 წლიდან საქართველოს საპარლამენტო არჩევნები, როგორც წესი, მშვიდად მიმდინარეობდა, თუმცა ხშირად ბოიკოტსაც უცხადებდნენ (1990, 1992, 1995 და 2008 წლები), საარჩევნო სისტემაზე არ იყო უნაკლო და შედეგებიც ყალბდებოდა. 1990 წელს ეროვნულმა კონგრესმა გამოუცხადა ბოიკოტი პარლამენტს; 1991 წლის აგვისტოში, მოსახლეობის 30%-მა, რომელმაც კომუნისტებს მისცა ხმა, თავისი წარმომადგენლები დაკარგა პარლამენტში, ისინი გააძევეს წარმომადგენლობითი ორგანოდან; 1995 წელს, მოსახლეობის 61%-მა ხმა მისცა პარტიებს, რომლებმაც 5%-იანი საარჩევნო ბარიერი ვერ გადალახეს. საქართველოს მოქალაქეთა კავშირმა (მოქკავშირი) 23%-ით ადგილების 2/3 მოიპოვა. 1999 წელს კი, დაკარგულ ხმათა რაოდენობამ 26% შეადგინა; ხოლო 2008 წელს არჩევნებში გამარჯვებული ოპოზიციური პარტიების წარმომადგენელთა უმრავლესობამ უარი განაცხადა ადგილებზე და პარლამენტში არ შევიდა.⁵² 2010 წელს კი, ოპოზიციის 33 წევრიდან 16 უცხადებდა ბოიკოტს.

ცხრილი 2.

საპარლამენტო (პარტიული/ბლოკები) და საპრეზიდენტო არჩევნები

არჩევნები	საპარლამენტო	ბმები (%)	პარტიული სიებით (სულ ადგილები)	პარლამენტის სრული შემადგენლობა
ოქტომბერი, 1990	მრგვალი მაგიდა-თავისუფალი საქართველო	54.00	81 (155)	250
ოქტომბერი, 1992	ბლოკი მშეიდობა	20.38	29 (35)	235
ნოემბერი, 1995	საქართველოს მოქალაქეთა კავშირი	23.71	90 (111)	235
ოქტომბერი, 1999	საქართველოს მოქალაქეთა კავშირი	42.07	85 (131)	235
ნოემბერი, 2003	ბლოკი ახალი საქართველოსთვის*	21.32	38 (57)	235
მარტი, 2004	ნაციონალური მოძრაობა/დემოკრატები	66.24	135**	235
მაისი, 2008	ერთიანი ნაციონალური მოძრაობა -გამარჯვებული საქართველოსთვის	59.18	48 (119)	150
არჩევნები	საპრეზიდენტო	ბმები		
მაისი, 1991	ზვიად გამსახურდია	86.41		
ოქტომბერი, 1992	ედუარდ შევარდნაძე†	96.01		
ნოემბერი, 1995	ედუარდ შევარდნაძე	74.32		
აპრილი, 2000	ედუარდ შევარდნაძე	79.8		
იანვარი, 2004	მიხეილ სააკაშვილი	96.3		
იანვარი, 2008	მიხეილ სააკაშვილი	53.4		

წყარო: 1. საქართველოს ცენტრალური საარჩევნო კომისია: www.cec.gov.ge/index.php?lang-id.ENG&sec-id.19; 2. სამართლიანი არჩევნებისა და დემოკრატიის საერთაშორისო საზოგადოება (www.isfed.ge/elections/reports); 3. ეუთოს კომისიისა და ეუთოს/დემოკრატიული ინსტიტუტებისა და ადამიანის უფლებათა ოფისის ანგარიშები (www.osce.org/odihr/elections/georgia).

* ეს გაყალბებული შედეგები უზენაესმა სასამართლომ გააუქმა.

** მაკორიტარული არჩევნები ერთმანდატიან ოლქებში აღარ ჩატარებულა.

† ედუარდ შევარდნაძე საყოველთაო და პირდაპირი არჩევნებით იქნა არჩეული პარლამენტის თავმჯდომარედ; შემდეგ, იგი პარლამენტმა აირჩია ქვეყნის მეთაურად; ხოლო ქვეყნის პრეზიდენტად 1995 წელს აირჩიეს.

1990 წლიდან საქართველოს საარჩევნო სისტემა შერეული სახისაა, პროპორციული წარმომადგენლობითი (პარტიული სიები) და ერთმანდატიანი მაჟორიტარული (ხმათა უბრალო უმრავლესობის მიმღები, „გამარჯვებულს მიაქვს ყველაფერი“). პარტიული სიების სისტემამ დაასუსტა უმცირესობათა და ქალების წარმომადგენლობა, ამასთან, ერთმანდატიან ოლქებს შორის ამომრჩეველთა რაოდენობაც ძალზე არათანაბარია.⁵³ ამომრჩეველთა სიებში კვლავ გვხვდება „მკვდარი სულები“; 2003 წლამდე ქვეყნის შიგნით იძულებით გადაადგილებულ პირებს, რომლებსაც საარჩევნო ასაკი დაუდგათ, მაჟორიტარულ არჩევნებში მონაწილეობის უფლება არ ჰქონდათ, რაც ეწინააღმდეგებოდა გაეროს სახელმძღვანელო პრინციპებს იძულებით გადაადგილების შესახებ. საქართველოს ყოველი ახალი მონწევის პარლამენტი შეცვლილი საარჩევნო სისტემით ირჩეოდა; მაგალითად, 1990 წელს, საარჩევნო ბარიერი 4% იყო, ხოლო ამომრჩეველთა სავალდებულო მინიმალური რაოდენობა – 50%; 1992 წელს 2%-იანი ბარიერი იყო, 1995 წელს კი, – 5. მიუხედავად იმისა, რომ 1995 წლის არჩევნებში 54 პარტია და ბლოკი მონაწილეობდა, საარჩევნო ზღურბლი მხოლოდ სამმა გადალახა. 1995 წელს მიღებული საარჩევნო კანონი 1999 წლის ოქტომბრის არჩევნებამდე ოთხჯერ შეიცვალა. ბოლოს სულ რაღაც სამიოდე კვირით ადრე კენჭისყრამდე⁵⁴ საარჩევნო ბარიერმა 7%-მდე აიწია. 2001 წელს პარლამენტმა ახალი საარჩევნო კოდექსი მიიღო, რომელშიც თავი მოუყარა არჩევნებთან დაკავშირებულ ყველა კანონს. კოდექსში 46-ჯერ შევიდა ცვლილებები ამ ბოლო ათი წლის განმავლობაში. 2002–2003 წლებში ეუთოს რეკომენდაციების საფუძველზე საარჩევნო პროცედურებში პოზიტიური სიახლეები დაინერგა, კერძოდ, ხმების პარალელური დათვლა, ამომრჩეველთა მარკირება კენჭისყრაში ხელმოწერედ მონაწილეობის აღსაკვეთად და საუბნო შედეგების შემაჯამებელი ოქმების გამოქვეყნება. უფრო მეტი სამართლიანობის უზრუნველყოფის მიზნით პრეზიდენტმა ეუთოს მიერ წარდგენილი სამი კანდიდატურიდან შეარჩია ცენტრალური საარჩევნო კომისიის თავმჯდომარე. მაგრამ, მიუხედავად იმისა, რომ ახალი ცენტრალური საარჩევნო კომისია გამიზნული იყო ოპოზიციის უფრო ფართოდ წარმოსადგენად მის შემადგენლობაში, 13-წევრიანი კომისიის უმრავლესობას მაინც წამყვანი პარტიები ნიშნავდნენ (პრეზიდენტი ნიშნავდა 13-დან 5 წევრს). ცენტრალური საარჩევნო კომისიის გაკონტროლება გადამწყვეტი ფაქტორია არჩევნების სასურველი შედეგების მიღებისთვის. ის ხომ საარჩევნო წესებს განსაზღვრავს, განიხილავს საარჩევნო დავებს და რეგისტრაციას ატარებს პარტიებს. ამომრჩეველთა არაზუსტი სიებისა და საუბნო და საოლქო საარჩევნო კომისიების მხრიდან განზრახ არასწორი შედეგების დაფიქსირების შედეგად, 1999 და 2003 წლის არჩევნები მასიურად გაყალბდა.⁵⁵

საქართველოს წარმომადგენლობითი ორგანოს შემადგენლობის მოცულობა ოთხჯერ შეიცვალა 1990 წლის შემდეგ, ბოლოს 2008 წელს, როცა

2004 წელს ჩატარებული რეფერენდუმის მიხედვით 235-წევრიანი პარლამენტი 150-მდე შემცირდა. 150-წევრიან პარლამენტში ნახევარი მაჟორიტარული სისტემით ირჩევა, ხოლო მეორე ნახევარი პროპორციულით.⁵⁶ ამჟამად, ამ რაოდენობის განხილვაც მიმდინარეობს, რადგან 2011 წლის ახალი ცვლილება 190-დეპუტატიანი პარლამენტის შექმნას ითვალისწინებს. კორექტირებებს გვერდს ვერ ავუვლით განვითარებად დემოკრატიაში, მაგრამ ხშირი ცვლილებები ხელს არ უწყობს პარტიის იდენტობისა თუ კონსოლიდაციის განმტკიცებას. 1999 წელს ამომრჩეველთა ხმების დიდი ნაწილი დაიკარგა იმ პარტიებზე, რომლებმაც ბარიერი ვერ გადალახეს. ამან დაბნეულობა გამოწვია ქართველ ამომრჩეველებში, გაუგებარი იყო, ვინ იგებდა არჩევნებს. მაღალი, 7%-იანი ბარიერი მმართველ პარტიას აძლევდა უპირატესობას. საქართველოს საარჩევნო კანონმდებლობით პარტიებისა და კანდიდატების რეგისტრაცია იოლად ხდება (თუმცა, რეგისტრაციის მარტივი პროცედურების „დამსახურებით“ შეიძლება უამრავი პარტია და ასევე, დიდი რაოდენობის დაკარგული ხმა მივიღოთ). საარჩევნო კანონი ითვალისწინებს, აგრეთვე, პარტიების დაფინანსებას სახელმწიფო ბიუჯეტიდან, მაგრამ ბოლო ცვლილება დაფინანსების კანონში (2007) ნაციონალურ მოძრაობას, როგორც უდიდეს პარტიას, ლომის წილს აძლევს.⁵⁷ სახელმწიფო მედიასაშუალებებზე თანაბარი წვდომა უზრუნველყოფილია 2004 წლის კანონით საზოგადოებრივი მაუწყებლის შესახებ. საარჩევნო კოდექსის უახლესი ვარიანტი კი, თითქმის ყველა ძირითადი პარტიის წარმომადგენლობას უზრუნველყოფს ცენტრალურ და საოლქო საარჩევნო კომისიებში. თუმცა, უნდა ითქვას, რომ არჩევნები ცუდად ტარდება. მისი თანმდევი პრობლემები, როგორც წესი, დაშინება-მუქარა და გაყალბებაა. შევარდნაძის პრეზიდენტობის პერიოდში, ამ პრობლემებს ემატებოდა ამომრჩეველთა არაზუსტი სიები, საარჩევნო ბიულეტენების მასიურად ჩაყრა ყუთებში, ადგილობრივი ხელისუფლების მიერ უფლებამოსილების ბოროტად გამოყენება, მიკერძოებული მედია და, საერთოდ, მთელი საარჩევნო პროცესის არასათანადო ორგანიზება (2003 წელს კენჭისყრა ზოგიერთ რეგიონში სანთლის შუქზე ჩატარდა).⁵⁸ დასავლეთის დედაქალაქებში არჩევნებმა საქართველოს „დემოკრატიული“ ლეგიტიმაცია უბოძა, მაგრამ თავად საქართველოში საქმე სხვაგვარად იყო. 1999 წლის საპარლამენტო არჩევნებამდე ჩატარებულ კვლევაში, გამოკითხულთა 63%-ს არ ჰქონდა ან მცირე იმედი ჰქონდა, რომ არჩევნები სამართლიანად ჩატარდებოდა.⁵⁹ არჩევნებისადმი ნდობა დროებით აღდგა 2004 წლის საპარლამენტო არჩევნებისთვის. ეს განპირობებული იყო რამდენიმე ფაქტორით, კერძოდ, შეიქმნა ამომრჩეველთა შედარებით ზუსტი მონაცემების ცენტრალური ბაზა, საარჩევნო ადმინისტრაციის თანამშრომლებმა სასწავლო-მოსამზადებელი კურსები გაიარეს, ცენტრალური საარჩევნო კომისიისა და საოლქო კომისიების მუშაობა უფრო გამჭვირ-

ვალე გახდა და უმცირესობების ინტერესებიც იქნა გათვალისწინებული (საარჩევნო ბიულეტენები რამდენიმე ენაზე გავრცელდა). ამასთან, უყურადღებოდ არ რჩებოდა საჩივრები, განიხილებოდა დარღვევები და დამკვირვებლებიც, რომლებისთვის უფრო ადვილად ხელმისაწვდომი იყო ინფორმაცია, დაუბრკოლებლად შედიოდნენ კენჭისყრის უბნებზე. ამავე დროს, არ შემწყდარა მანიპულაციები კომისიებით, სააკაშვილის ნაციონალური მოძრაობა-დემოკრატები სახელმწიფო რესურსებს მოიხმარდნენ, სახელმწიფო ტელევიზია არაობიექტურად აშუქებდა პროცესებს და, რა თქმა უნდა, არც ეს არჩევნები იყო გამონაკლისი გაყალბების თვალსაზრისით, შედეგები ისევ გაყალბდა, განსაკუთრებით კი, სამცხე-ჯავახეთში, აჭარასა და ქვემო ქართლში.⁶⁰

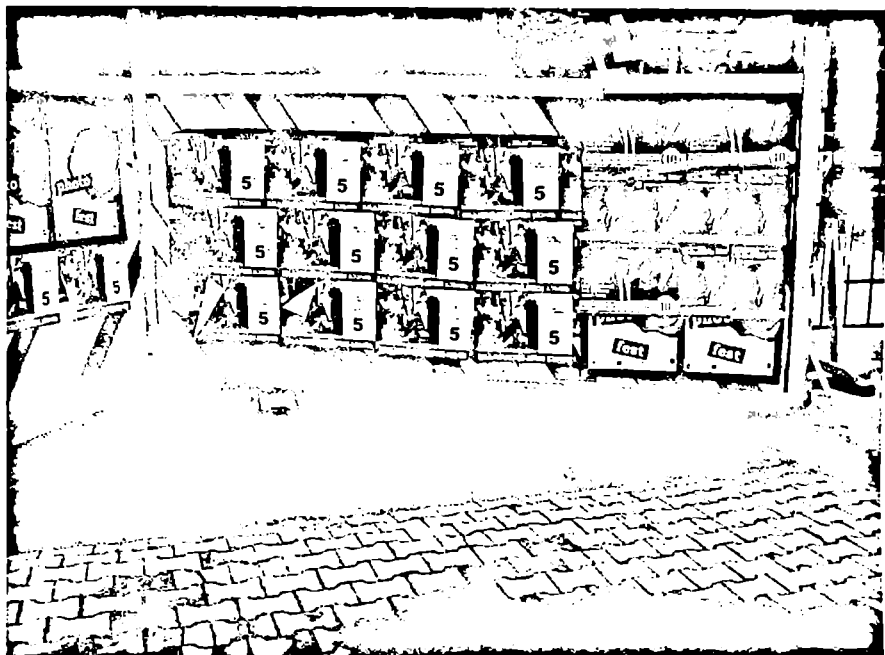
საქართველოს დომინანტური პარტიები პატრონაჟის გავრცელებისა და ადმინისტრაციულ რესურსებზე წვდომის საშუალებას წარმოადგენენ. 2004 წლის ივნისის არჩევნების მიმდინარეობისას, რომელიც ე.წ. პალმების რევოლუციის შემდეგ ჩატარდა აჭარაში (აჭარის მბრძანებელმა ასლან აბაშიძემ საქართველო მაისში დატოვა რევოლუციის შემდეგ), აჭარის ცენტრალურ საარჩევნო კომისიას ნაციონალური მოძრაობა აკონტროლებდა. არჩევნების წინა დღეს, ნაციონალებმა ერთიანად შეცვალეს საოლქო კომისიების თავმჯდომარეები. ადგილობრივი ტელევიზიისა და მთავრობის წარმომადგენლების დახმარებით ბლოკმა სააკაშვილი-გამარჯვებული აჭარა ხმათა 67.4% მოიპოვა, შესაბამისად 30 წევრიან აჭარის წარმომადგენლობით ორგანოში 28 ადგილი დაიკავა. ნაციონალური მოძრაობის ერთადერთმა მეტოქემ მაშინდელ არჩევნებში, რესპუბლიკურმა პარტიამ არჩევნების შედეგების გაყალბებაში დაადანაშაულა სააკაშვილი და მმართველ პარტიასთან თანამშრომლობა შეწყვიტა.⁶¹ საარჩევნო კოდექსის 2005 წლის აპრილის ცვლილებით პრეზიდენტს საქართველოს ცენტრალური საარჩევნო კომისიის წევრთა დანიშვნის საშუალება მიეცა. მანაც არ დააყოვნა და 12 „არაპარტიული“ კანდიდატი წარუდგინა პარლამენტს დასამტკიცებლად. პარლამენტმა, თავის მხრივ, 6 კანდიდატურა წარადგინა. აი, ამ 18 ადამიანისგან ექვსი შეირჩა კომისიის წევრად. თავმჯდომარე კი, პირდაპირ პრეზიდენტმა დანიშნა. პოლიტიკური პარტიების წარმომადგენლები საუბნო კომისიების გარდა, არსად დაუშვეს.

2008 წლის საპრეზიდენტო არჩევნების წინა დღეს ცენტრალურმა და საოლქო საარჩევნო კომისიებმა დაიბრუნეს პარტიის წარმომადგენლები თავიანთ შემადგენლობებში, შვიდმა მსხვილმა პარტიამ დანიშნა წარმომადგენლები ცენტრალურ კომისიაში და, ამასთან, პრეზიდენტმაც ექვსი წევრი შეიყვანა (შემდეგ, სამამდე შემცირდა). თუმცა, ოპოზიცია ამით არ დამშვიდებულა. ისინი ამტკიცებდნენ, რომ „არაპარტიული“ დანიშნული წევრები, სინამდვილეში ხელისუფლების მომხრეები იყვნენ. ცენტრალური საარჩევნო კომისიის არჩევნის წესები ისევ შეიცვალა 2009 წლის დეკემბერ-

ში, რამაც ოპოზიციას საშუალება მისცა უფრო მეტად გაეკონტროლებინა საარჩევნო პროცედურა ცესკოში.

2008 წლის არჩევნებში საერთო უკმაყოფილებას ყველაზე მეტად ინვესტირებდა ამომრჩეველთა არაზუსტი სიები, ადმინისტრაციული რესურსების გამოყენება ნაციონალური მოძრაობის მიერ (2004 წლის ნოემბერში მოძრაობამ სახელი შეიცვალა და ერთიანი ნაციონალური მოძრაობა გახდა) და პარტიათა არათანაბარი დაფინანსება (ოფიციალური მონაცემებით, ერთიანმა ნაციონალურმა 12 მილიონი ლარი დახარჯა (7.3. მილიონი აშშ დოლარი, ხოლო გაერთიანებულმა ოპოზიციამ 450.000 ანუ 272.000 აშშ დოლარი).⁶² 2009 წლის და მოგვიანებით, 2010 წელს მიღებული ცვლილებების შედეგად, ოპოზიციურ პარტიებს საშუალება მიეცათ ამომრჩეველთა სიები გადაემონებინათ, უფრო მეტად წარმოედგინათ თავი მედიაში და მეტი დროც მიეცათ საჩივრების რეგისტრაციისა თუ განხილვისთვის. საარჩევნო კანონმდებლობაში შესული ცვლილებების დამსახურებით 2010 წლის მაისის არჩევნები უკეთესად ჩატარდა, მაგრამ ისევ და ისევ არათანაბარი დაფინანსება და ერთიანი ნაციონალური მოძრაობის ზეგავლენა გულუხვად „დასაჩუქრებულ“ ადგილობრივი ელექტორატის უდიდეს ნაწილსა და მორჩილ ადგილობრივ ხელმძღვანელობაზე, გახდა ის ბარიერები, რომლებიც დაუძლეველი აღმოჩნდა ოპოზიციისთვის.⁶³

გამართული საარჩევნო სისტემა უალრესად მნიშვნელოვანია უმცირესობათა და ქალთა ინტეგრაციისთვის პოლიტიკურ პროცესებში. უნდა ითქვას, რომ ქართული სისტემა სათანადოდ არ იცავს არაქართველთა და ქალების ინტერესებს (ეს დასავლურ დემოკრატიებსაც ეხება). საარჩევნო კოდექსი ითვალისწინებს ბიულეტენების ეროვნულ უმცირესობათა ენებზე გავრცელებას, მაგრამ პოლიტიკური ლიდერები იშვიათად თუ ცდილობენ ამ მოთხოვნის შესრულებას. 1997 წლის კანონი მოქალაქეთა პოლიტიკური გაერთიანებების შესახებ კრძალავს პარტიის შექმნას რეგიონების მიხედვით (დე ფაქტო გამიზნულია ეთნიკური ნიშნის მიხედვით შექმნილი პარტიისთვის). ეს ცუდი არ არის, რადგან ეთნიკური ნიშნით შექმნილი პარტიის კონფლიქტის გამძაფრება შეუძლია მრავალეროვნულ ქვეყნებში.⁶⁴ პარტია იკრძალება მაშინაც, თუ ის აღვივებს ეროვნულ შუღლს, ესეც ნომინალურად პოზიტიური ამბავია, მაგრამ გამორიცხული არ არის ამ მუხლის გამოყენება ლეგიტიმური ოპოზიციის წინააღმდეგ.⁶⁵ მას შემდეგ, რაც 1995 წლის 235-ნევრიან საქართველოს პარლამენტში 16 არაქართველი დეპუტატი შევიდა, უმცირესობათა წარმომადგენლობითობა კიდევ უფრო შემცირდა. 1999 წლის მონვევის პარლამენტის სულ 14 არაქართველი დეპუტატი ჰყავდა, ხოლო 2004 წლისას-8. 2008 წელს, როცა პარლამენტის შემადგენლობა 150-მდე შემცირდა, ექვსმა არაქართველმა მოიპოვა იქ ადგილი.⁶⁶

ადგილობრივი არჩევნები თბილისში, 2010 წლის მაისი.

არაქართველ დეპუტატთა გვარებს იშვიათად თუ მოკრავთ თვალს პარტიული დახურული სიების დასაწყისში, ისინი, ძირითადად, ერთმანდატიან მაჟორიტარულ ოლქებში იღებენ პარლამენტში მოსახვედრად საჭირო ხმებს. ღია სიები, რომელთა საშუალებით ამომრჩევლები ირჩევენ, თუ ვის მისცენ ხმა, კი იქნებოდა უკეთესი ეროვნული უმცირესობებისთვის, მაგრამ მათი დიდი რაოდენობაც პარლამენტში ვერ მოგვცემდა უკეთესი წარმომადგენლობითობის გარანტიას. არაქართველ დეპუტატთაგან ბევრი ადგილობრივი პატრონ-კლიენტური ქსელის „წყალობით“ არის პარლამენტში შესული და გავლენაც არ გააჩნია იქ. კვოტები ან ეთნიკური პარტიები, სავარაუდოდ, ამ საკითხს ვერ მოაგვარებენ. საქართველოში მაცხოვრებელი ეთნიკური უმცირესობები, ნებისმიერ შემთხვევაში, იმდენნი არ არიან, რომ საარჩევნო ბარიერის გადალახვა შეძლონ. მეორე პალატა კი, რეგიონებისთვისა და მათი უმცირესობებისთვის პროგრესი იქნებოდა, მაგრამ ახალი, 2013 წლის კონსტიტუციის ვერსია არ ითვალისწინებს მეორე პალატის შექმნას. რაც შეეხება ქალებს, ისინი არასაკმარისად არიან წარმოდგენილი როგორც პოლიტიკურ პარტიებში, ასევე წარმომადგენლობით ორგანოში. 1999 წელს

ქალებმა 17 ადგილი მიიღეს პარლამენტში, 11 132-წევრიანი მოქცავშირის ფრაქციის წევრი იყო.⁶⁷ 2004 წლის მარტის არჩევნებში, კანდიდატების 31.4%-ს ქალები შეადგენდნენ, მაგრამ პარტიულმა სიებმა მათი რაოდენობა 22 დეპუტატამდე შეკვეცა, რაც მთლიანი შემადგენლობის 10%-ზე ნაკლები აღმოჩნდა. ადგილობრივ არჩევნებზე უკეთესი მდგომარეობა არ გახლავთ – არჩეულ თანაბდესობათა პირთაგან სულ 11.5% იყო ქალი 2006 წელს.⁶⁸ რა თქმა უნდა, დათვლა ნამდვილად არ არის საუკეთესო გზა უმცირესობების ან ქალების კეთილდღეობის გასაზომად, მაგრამ ეს რიცხვები, იმთავითვე, სისტემის ტენდენციურობაზე მიგვანიშნებს.

მიუხედავად საარჩევნო პროცესთან დაკავშირებული პრობლემებისა, საერთაშორისო დამკვირვებლები, როგორც წესი, ზომიერი თავდაჭერილობით ადასტურებენ არჩევნების შედეგებს, რითაც ხელს უწყობენ არჩევნებისადმი ნდობის დაკარგვას მასიურად.⁶⁹ აჭარის ამომრჩეველს ერთი ნორმალურად ჩატარებული არჩევნები არ ღირსებია 1991 წლიდან 2004 წლამდე პერიოდში. ადგილობრივი პარტია – საქართველოს დემოკრატიული აღორძინების კავშირი – მკაცრად აკონტროლებდა არჩევნებს ავტონომიურ რესპუბლიკაში. 1998 წელს მან ხმათა 96.38% მიიღო; 1999 წელს კი, – 94.84. როგორც ამბობდნენ, 87 დეპუტატიდან, რომელიც უზენაეს საბჭოს ჰყავდა 1999-2003 წლებში, 43 ასლან აბაშიძის დიდი ოჯახის წევრი ან ნათესავი იყო.⁷⁰ საერთოდ, სამართლიანი არჩევნები ზარალდება მმართველი პარტიის ხელში მოქცეული რესურსების არაპროპორციული განაწილების, პარტიათა დაფინანსების გამჭვირვალეობის არარსებობით და საარჩევნო კომისიებში, განსაკუთრებით კი, საუბნო კომისიებში გაყალბების გამო.⁷¹ გაუმართავი საარჩევნო სისტემა, რასაც უფრო სამართლიანი საარჩევნო სისტემების უგულვებელყოფა ემატება ერთმანდატიან ოლქებში, მაგალითად, პრეფერენციული ხმის მიცემა, ღია სიების გამოყენება ან რეგიონული მრავალმანდატიანი სისტემის შემოღება, უფრო არაობიექტურ შედეგებს უწყობს ხელს.⁷² ამიტომაც შენარჩუნდა 2008 წლის საპარლამენტო არჩევნების შედეგად ერთპარტიული მმართველობა, მიუხედავად იმისა, რომ საარჩევნო პროცესი, ადრინდელთან შედარებით, წესიერად წარიმართა.

საპარზიდენტო არჩევნები

დამოუკიდებლობის მოპოვების შემდეგ საქართველოში ხუთი საპრეზიდენტო არჩევნები ჩატარდა. 1991 წელს გამსახურდიამ ხუთ მეტოქეზე გაიმარჯვა 86%-ით.⁷³ 1992 წელს, პარლამენტის თავმჯდომარის არჩევნებში შევარდნაძემ მიიღო ხმათა 96.01%. 1995 წელს კანონში საპრეზიდენტო არჩევნების შესახებ, ცვლილებები შევიდა, რომელთა ძალით საპრეზიდენტო კანდიდატი, სულ მცირე, 35 წლის საქართველოში დაბადებული და ბოლო

15 წლის მანძილზე აქვე მაცხოვრებელი მოქალაქე უნდა ყოფილიყო. კანდიდატებს სახელმწიფო უზრუნველყოფდა დაფინანსებით (თუმცა, ეს თანხები იშვიათად გამოიყოფოდა) და სახელმწიფო არხზე უფასო დროც ჰქონდათ. გამარჯვებულს სჭირდებოდა ხმათა 50% და ამომრჩეველთა აქტიურობაც 50% უნდა ყოფილიყო. იმ წელს (1995) შევარდნაძემ 74%, ხოლო მისმა უახლოესმა მეტოქემ, საქართველოს კომპარტიის ყოფილმა მდივანმა, ჯუმბერ პატიაშვილმა ხმათა 19% მიიღო. 2000 წლის საპრეზიდენტო არჩევნები კი, ფარსი იყო. შევარდნაძემ საარჩევნო კამპანია დაიწყო ლოზუნგით, – „ბევრი ღირსეული კანდიდატი – ერთი არჩევანი.“ მას ექვსი მეტოქე ჰყავდა, ორი – უმუშევარი. ყველაზე სერიოზული კანდიდატი, ჯუმბერ პატიაშვილი, „დამოუკიდებელი“ კი იყო ოფიციალურად, მაგრამ „ბათუმის ალიანსის“ მოკავშირე გახლდათ. ეს ჯგუფი ასლან აბაშიძის აღორძინების კავშირის ორბიტაზე ტრიალებდა. არჩევნებამდე რამდენიმე დღით ადრე, პარლამენტის თამაჯდომარის აჭარაში ვიზიტის შემდეგ, ასლან აბაშიძემ თავისი კანდიდატურა მოხსნა. აბაშიძის ხმები გაფუჭდა, მაგრამ ამომრჩეველთა საერთო რაოდენობას მიათვალეს. ასე რომ, შევარდნაძემ აჭარის ხმები მთლიანად აიღო, ხოლო ქვეყნის მასშტაბით – 79.8%. პატიაშვილს მხოლოდ 16.7% ერგო. არჩევნებიდან ცოტა ხნის შემდეგ, შევარდნაძემ ასლან აბაშიძეს ვალი კანონის სახით დაუბრუნა. პარლამენტმა აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის სტატუსის შესახებ კანონი მიიღო. შევარდნაძის უზარმაზარმა გამარჯვებამ თავდაყირა დააყენა წინასწარჩევნო გამოკითხვების შედეგები, რომელთა მიხედვით მას 50% არ უნდა მიეღო, რაც პირველ რაუნდში გამარჯვებისთვის იყო საჭირო. გია ნოდიაშვილი და დავით უსუფაშვილი ამ არჩევნებს „საქართველოს საარჩევნო ისტორიაში, „ალბათ, ყველაზე ცუდი“ არჩევნები უწოდეს.⁷⁴

2000 წლის არჩევნებით გადაიდო, რასაც რობერტ დალი წარმატებულ დემოკრატიის კრიტიკრიუმად მიიჩნევს, ძალაუფლების მშვიდობიანი გადაცემა.⁷⁵ 2000 წლისთვის, შევარდნაძე ხელისუფლებაში უკვე 8 წელი იმყოფებოდა საქართველოს ორი სხვადასხვა კონსტიტუციის მოქმედების დროს. ახლა, შემდეგ ხუთწლიან ვადაზე მიდიოდა. საქართველოში არჩევნები, როგორც წესი, მოქმედი პრეზიდენტის ძალაუფლების „ლეგიტიმაცია“ ემსახურებოდა და მიზნად მის შეცვლას არ ისახავდა. მაგრამ, სინამდვილეში, ამ არჩევნებმა შევარდნაძის დელეგიტიმაცია გამოიწვია და პოლიტიკური აპათია კიდევ უფრო გააღრმავა. 2000 წლის საპრეზიდენტო და 2002 წლის ადგილობრივმა არჩევნებმა, შეიძლება ითქვას, გაკვეთილი ჩაუტარეს ოპოზიციას. ახალი მექანიზმების გამოყენებით, კერძოდ, პარალელური დათვლისა და საუბნო ოლქებში კენჭისყრის შედეგების გამოცხადებით, ოპოზიციურმა პარტიებმა წარმატებით გააპროტესტეს 2003 წლის გაყალბებული არჩევნები. შედეგად, ვარდების რევოლუცია მივიღეთ.

პრეზიდენტის რიგგარეშე არჩევნები შევარდნაძის გადადგომას მოჰყვა.

ქართული საარჩევნო მოდელი, რომელიც ალტერნატიულ კანდიდატებს საარჩევნო სისტემიდან ისე აძევებს, როგორც გუგულის ახლადგამოჩეკილი ბარტყი სხვა ბარტყებს, არ შეცვლილა. სააკაშვილის გამაოგნებელი, 96%-იანი გამარჯვება 2004 წელს, 83%-იანი აქტიურობის პირობებში, გარკვეულწილად, რეალური მეტოქეების არარსებობამ განაპირობა. მისმა ერთ-ერთმა კონკურენტმა 1.85% მიიღო. არჩევნები სასიამოვნო ცვლილება იყო წინანდელ პრაქტიკასა თუ წესებთან შედარებით, მაგრამ დემოკრატიულ გამარჯვებას საქართველოში საპრეზიდენტო პოლიტიკა არ შეუცვლია. პრეზიდენტის მოვალეობის შემსრულებლის, ნინო ბურჯანაძის მიერ ცესკოში 5 წარმომადგენლის დანიშვნამ 2004 წელს, ახალი ოპოზიციის ლიდერებს დიდი უპირატესობა მისცა. პარტიული და სახელისუფლებო სტრუქტურები ერთმანეთს შეერწყნენ არჩევნების მიმდინარეობისას, ხოლო სააკაშვილმა მედიის ყველაზე მეტი ყურადღება მიიპყრო, მიუხედავად იმისა, რომ ყველა საპრეზიდენტო კანდიდატს გამოყოფილი ჰქონდა უფასო დრო სახელმწიფო ტელევიზიებსა და რადიოტალღებზე. ეუთოს ანგარიშში ნათქვამია, რომ ერთ-ერთმა ყველაზე პოპულარულმა დამოუკიდებელმა ტელეკომპანიამ, რუსთავი 2-მა, პოლიტიკური გადაცემებისთვის განკუთვნილი მთლიანი დროის 62% სააკაშვილს დაუთმო და, ძირითადად, დადებით კონტექსტში აშუქებდა მას. სააკაშვილის მეტოქეები, რეალურად არ ჩანდნენ.⁷⁶ 2008 წლის იანვრის არჩევნებმა, რომელიც ქვეყანაში შექმნილ არეულობასა და კონსტიტუციურ კრიზისს მოჰყვა, საარჩევნო მონიფულობასა და იმედგაცრუებაზეც მიანიშნა. ამჟამად, სააკაშვილმა ხმათა გაცილებით ნაკლები რაოდენობა, 53.4% მიიღო, რითაც მეორე რაუნდს გადაურჩა. მაგრამ ხელისუფლებამ შეინარჩუნა ფინანსური კონტროლი არჩევნებზე. სააკაშვილის კამპანიაზე დაახლოებით 4.1 მილიონი ლარი დაიხარჯა 2007 წლის დეკემბერს. ამ თანხამ დაჩრდილა მისი მეტოქეების დანახარჯები. საარჩევნო ბრძოლა ტენდენციურად მიმდინარეობდა, ძნელი იყო სააკაშვილის გაბრწყინებული სახისთვის თვალის არიდება, მისი სურათები წარწერით „მიმა მაგარია“⁷⁷ ეკიდა ყველგან, ავტობუსის გაჩერებებსა თუ ბილბორდებზე და ეს სიტყვები ისმოდა ყველა ტელეარხზე.

ქართულ არჩევნებში ლიდერები, გმირები და ერთმანეთის შეურაცხყოფა ბატონობს და არა პარტია, აქტიურობა ქვედა, ძირეულ დონეზე ან იდეოლოგია. ქართული პარტიები მწირი ორგანიზაციული უნარიანობით ხასიათდებიან. ეს ასახავს საარჩევნო ინდიფერენტულობას, რასაც ქარიზმატული სააკაშვილი კარგად იყენებს. სკოტ მაინვერინგი ასეთ მოდელს ხედავს მესამე ტალღის დემოკრატიებში, როგორიც საქართველოა, სუსტი და არა ინსტიტუციონალიზებული პარტიები, კინკლაობა პარტიულ ლიდერებს შორის და ანგარიშვალდებულების უქონლობა საზოგადოებისადმი. შედეგად ვიღებთ „უფრო მეტ პერსონიფიციურებას, საარჩევნო არასტაბილურობას, უფრო მეტ მერყევს, „მოტივტივე“ ამომრჩეველს და გაურკვეველ

ლობას.⁷⁸ 2006 წლის გამოკითხვაში, რესპონდენტთა 60%-მა განცხადა, რომ არ გააჩნია ნდობა პარტიებისადმი.⁷⁹ საპრეზიდენტო მმართველობა პრობლემის ნაწილია. საქართველოს შემთხვევაში, პრეზიდენტის მფარველობაზე ფოკუსს მიეყვართ ჯგუფებამდე და ფრაქციებამდე, რომლებიც გავლენის მოსაპოვებლად თაღლითობენ, ეს კი არჩევნებში დამარცხებულს გამოირიყავს, ხოლო ადრინდელ მოკავშირეს რადიკალურ მონინალმდეგედ აქცევს. შეიძლება ამაში ცუდი არც არაფერი იყოს, მაგრამ პრეზიდენტები უნდა გაფრთხილდნენ: გამსახურდიაც და შევარდნაძეც საკუთარი გუნდიდან გაძევებულმა მოკავშირეებმა დაამხეს. სააკაშვილი ბევრ თავის კოლეგას ჩამოშორდა, რომელიც მისი კაბინეტის წევრი იყო 2004-2005 წლებში.

საკანონმდებლო ორგანო

პარლამენტის უნარი შექმნას კარგი კანონები დამოკიდებულია მის პროცედურებზე, ქმედით პარტიებზე, კარგ აპარატზე, საინფორმაციო-კვლევით უზრუნველყოფაზე, დეპუტატების კვალიფიკაციასა და საპარლამენტო კომიტეტების დამოუკიდებლობაზე. ხოლო რამდენად კარგად შეასრულებს ის დემოკრატიულ ფუნქციებს განპირობებულია ამომრჩეველთან კომუნიკაციით, მისი ინტერესების გამოხატვით და აღმასრულებელზე ეფექტური მონიტორინგით. მაგრამ რაც ყველაზე მნიშვნელოვანია, პარლამენტის დამაკმაყოფილებელი მუშაობა დამოკიდებულია მისდამი ნდობაზე. როცა ნდობა დაბალია, პარლამენტიც სუსტია და კარგავს როგორც წარმომადგენლობის, ასევე კანონის დამოუკიდებლად მიღების უნარს. ეს ქართული დემოკრატიის უდიდეს დეფიციტია. ამჟამად, იმდენად ინდიფერენტული და მტრულია ხალხის განწყობა პარლამენტისადმი, რომ ყოველგვარ საღსკეპტიციზმს სცილდება. 2008 წლის ერთ-ერთი გამოკითხვის მიხედვით მოსახლეობის მხოლოდ 9.4% ენდობოდა საქართველოს პარლამენტს.⁸⁰ საპარლამენტო კანდიდატებს შორის ბევრია ისეთი, რომელსაც პარლამენტში შესვლა საკუთარი ბიზნესის დასაცავად ან პროკურატურისგან თავის დასახსნელად სურს. არჩევნები პარტიული სიებით ხელს უწყობს „შემთხვევითი დეპუტატების“, – პარტიის ლიდერის მეგობრების ან ახლობლების გადუქტატებას. ეს ხალხი, როგორც წესი, კანონების შესაქმნელად კი არა, ხელისუფლებისთვის სამსახურის გასაწევად შედის პარლამენტში და ამასობაში, საკუთარ ინტერესებსაც იცავს. ისინი მფარველობის უზრუნველყოფის და არა პოლიტიკის განმსაზღვრელ პირებად გვევლინებიან.

დამოუკიდებელი საპარლამენტო კომიტეტებისა და ძლიერი პარტიული ოპოზიციის არარსებობა, რასაც აღმასრულებელი ხელისუფლების კონსტიტუციით უზრუნველყოფილი უსაზღვრო ძალაუფლება ერთვის, ქართული დემოკრატიის უვარგის ნიშან-თვისებებს განამტკიცებს. მინისტრთა კაბი-

ნეტი პრეზიდენტის სათათბირო ორგანოა, პრემიერ-მინისტრი კი, კანცელარიასთან მუშაობის კოორდინირებას უზრუნველყოფს. სახელმწიფო კანცელარიას არც თვითმყოფადობა გააჩნია და არც უფლებამოსილებები. 1995 წლიდან მოყოლებული საქართველოს თითქმის ყველა მონვევის პარლამენტში ყველაზე მნიშვნელოვანი საკანონმდებლო ინიციატივების წყაროდ პრეზიდენტი გვევლინება. 1995-1999 წლებში პარლამენტმა 685 კანონი მიიღო, მათგან 307 პრეზიდენტის მიერ იყო ინიცირებული, ხოლო დანარჩენი – მთავრობის ან დეპუტატების. 1999-2003 წლების პარლამენტში კი, კანონთა რაოდენობამ 712 მიაღწია, აქედან 207 უშუალოდ პრეზიდენტის მიერ იყო შემოტანილი. 2004-2008 წლებში მიღებული 3.494 კანონპროექტიდან (ეს რაოდენობა სააკაშვილის დაჩქარებულ რეფორმებს ასახავს) 563 პრეზიდენტის ინიცირებული იყო, 1.961 – მთავრობის და – 970 დეპუტატების.⁸¹

მიუხედავად სხდომათა დარბაზში გამართული თეატრალური დებატებისა, საქართველოს პარლამენტში ყოველთვის პრეზიდენტის მმართველი პარტია ბატონობდა: 1990-1991 წლებში ზვიად გამსახურდიას მრგვალი მაგიდა-თავისუფალი საქართველო, 1995-2001 წლებში შევარდნაძის მოქალაქეთა კავშირი, 2003 წლიდან კი, სააკაშვილის ნაციონალური მოძრაობა.⁸² 1995 წლიდან 2001 წლამდე მოქალაქეთა კავშირმა ზურაბ ჟვანიას ხელმძღვანელობით შეინარჩუნა შევარდნაძის მომხრე უმრავლესობა პარლამენტში. მიუხედავად იმისა, რომ ქვეყნში კორუფცია ყვაოდა, 1999 წელს მოქალაქეებმა სითბი წარმომადგენლობა 41%-მდე გაზარდა და 132 ადგილი მოიპოვა საკანონმდებლო ორგანოში. მოქალაქეთა კავშირი, რომელსაც რეფორმისტ დეპუტატთა ვიწრო წრე აკონტროლებდა, კვაზისახელმწიფო სტრუქტურად იქცა. პრეზიდენტთან ერთად ის ნამყვან თანამდებობის პირებს ნიშნავდა სასამართლოში, თავდაცვის სტრუქტურებში და მედიაშიც. იტალიური პოლიტიკისთვის დამახასიათებელი პარტიტოკრატიის (პარტიტოკრატია) პირობებში მოქალაქეები მხარს უჭერდა პრეზიდენტის საკანონმდებლო ინიციატივებს, აკონტროლებდა ადგილობრივი თვითმმართველობის სტრუქტურებს და არჩევნებს და, ამასთან, საპარლამენტო საქმიანობასაც წარმართავდა, როგორც უმრავლესობის ლიდერი.⁸³ შევარდნაძის პრეზიდენტობის დროინდელი ოპოზიციისთვის განხეთქილებები იყო დამახასიათებელი (სპლიტიზმი); ორივე დიდ ოპოზიციურ პარტიას, ეროვნულ დემოკრატიულ პარტიასა და ალორძინების კავშირს, დამოუკიდებელი ფრაქციები გამოეყვნენ. მოქალაქეთა კავშირის დასასრული უკავშირდება განხეთქილებას, რომელიც დამწყებ ბიზნესმენტთა ჯგუფსა და ახალგაზრდა რეფორმისტებს შორის მოხდა შევარდნაძის გადადგომასთან დაკავშირებით. ხელისუფლების მოუქნელ მოქმედებას ტელეკომპანია რუსთავი 2-თან პოლიტიკური კრიზისი მოჰყვა. შევარდნაძის მთავრობა 2001 წლის ნოემბერში გადადგა. პარტიის დაშლამ ერთ ლიდერზე დამოკიდებულების

პრობლემა აჩვენა. თუმცა, მოქალაქეთა კავშირის დაშლას ახალი, სალი ოპოზიციური პარტიების დაბადება მოჰყვა, ამ დროს გაჩნდნენ ახალი მემარჯვენეები, ნაციონალური მოძრაობა და ბურჯანაძე-დემოკრატები. შევარდნაძის მომხრეებისგან დარჩენილმა ძალამ ახალი სახელი დაირქვა, – „ახალი საქართველოსთვის.“ მაგრამ, სულ რაღაც ორიოდ წელიწადში, 2004 წლის მარტის საარჩევნო ეიფორიის ტალღაზე, პარტიული დომინირება ისევ ააღორძინეს ნაციონალური მოძრაობამ და მათმა მეკავშირეებმა, დემოკრატებმა. ერთპარტიული მმართველობა თავსებადია დემოკრატიასთან, იამონიასა და შვედეთში ვხედავთ ამას, მაგრამ განვითარებად ქვეყნებში ქმედითი ოპოზიციური პარტიებისა და არასაპარლამენტო შეზღუდვების არარსებობის პირობებში, ძალაუფლების განაწილებას დაბრკოლებები ექმნება. სირთულეს არაკეთილგანწყობილ მრავალპარტიულ პარლამენტთან ერთად მართვა კი არ ქმნის, სირთულებები ჩნდება მაშინ, როცა წესიერი და ეფექტიანი მართვა ვეღარ ხერხდება მის გარეშე.⁶⁴

საქართველოს პარლამენტს საკმაოდ ბევრი შესაძლებლობა აქვს კანონმდებლობის შესაცვლელად და გასაუმჯობესებლად. თავდაპირველად კანონპროექტი განსახილველად პარლამენტის ბიუროში შედის. მის 28-წევრიან შემადგენლობაში გაერთიანებული არიან კომიტეტებისა და ფრაქციების თავმჯდომარეები. ბიუროს ჰყავს თავმჯდომარე და ოთხი მოადგილე. ბიუროზე მუშავდება საპარლამენტო სესიის დღის წესრიგი. აქვე წყდება, რომელი კანონპროექტი გავა სხდომაზე განსახილველად. შემდეგ, ბიუროდან პროექტი ეგზავნება შესაბამის წამყვან კომიტეტსა და დანარჩენ კომიტეტებსა და ფრაქციებს. კომიტეტში საჯარო განხილვის (თეორიაში) შემდეგ პროექტი ბრუნდება ბიუროში პლენარული სხდომის დღის წესრიგში შესატანად. კანონპროექტი სამი მოსმენით მიიღება. პირველ მოსმენაზე განიხილება ზოგადი პრინციპები, მეორე მოსმენისას დეტალური შესწავლა მიმდინარეობს, ხოლო მესამეზე პროექტს კენჭი ეყრება. მოსმენებს შორის პროექტი შეიძლება შეიცვალოს ან მასში შეწინორებები შევიდეს. თუ კენჭისყრაზე ხმათა საჭირო რაოდენობა მიიღო, კანონპროექტი ეგზავნება პრეზიდენტს ხელმოსაწერად. კომიტეტები განსხვავდებიან ქმედითობის თვალსაზრისით, მათი სიძლიერე თავმჯდომარის პიროვნებასა და მის კავშირებზეც არის დამოკიდებული. საპარლამენტო კომიტეტების თავმჯდომარეები ძირითადად მმართველი პარტიის წარმომადგენლები არიან. 2009 წელს ყველა მათგანი ერთიანი ნაციონალური მოძრაობის წევრი გახლდათ. საპარლამენტო ფრაქციის შესაქმნელად სულ მცირე, 6 დეპუტატია საჭირო (2008 წლის ნოემბრის შესწორება). ეს რიცხვი, ხელს უშლის ფრაქციის თავდაპირველ მიზანს, რომ მცირე პარტიების დიდ ჯგუფებში გაერთიანება მოახერხოს. ის პრივილეგიები, როლებიც ფრაქციის შექმნას ახლავს, მაგალითად, ოფისი, სახელმწიფო მანქანა, მდივანი, თანამშრომლები და ბიუროსა და კომიტეტებში უზრუნველყოფილი წარმომადგენლობა, საკ-

მაოდ ძლიერი მოტივაციაა გამრავლებისთვის. 1995-1999 წლის მოწვევის პარლამენტში 15 ფრაქცია მუშაობდა, მაგრამ ვერც ერთმა ველარ შეძლო მომდევნო, 1999-2003 წლის პარლამენტში არსებობა. 2008 წლის 150 დეპუტატთან პარლამენტში ორიოდ წელიწადში 5 ფრაქცია შეიქმნა. ორი უმრავლესობის წარმომადგენელია, ორიც უმცირესობის და ერთი დამოუკიდებელ დეპუტატებს აერთიანებს. დღემდე, ყველაზე დიდი ფრაქცია 98 წევრით ნაციონალურ მოძრაობას ჰყავს.⁸⁵

საქართველოს პარლამენტი ბევრი ნიშნით ჰგავს დასავლურ ანალოგებს; მისთვისაც დამახასიათებელია გარიგებები პროექტებსა თუ თანამდებობებთან დაკავშირებით; ისევე ირღვევა საპარლამენტო პროცედურებიც, მაგალითად, შევარდნაძის დროს, დეპუტატები დარბაზს ხშირად ტოვებდნენ კვორუმი რომ არ შემდგარიყო და ამას გარდა, იმ დეპუტატების ნაცვლადაც მონაწილეობდნენ კენჭისყრაში, რომელიც სხდომას არ ესწრებოდა. თუმცა, ზოგადად პარლამენტის საპროცედურო წესებს იღებენ როგორც ჩარჩოს, რომელშიც გარიგება უნდა მოხდეს ან კონფლიქტი მოგვარდეს სხდომათა დარბაზში, ხოლო საპარლამენტო კომიტეტი ლობირების ფოკუსია კანონის მიღების პერიოდში. კანონი ლობისტური საქმიანობის შესახებ პარლამენტმა 1998 წელს მიიღო. ის 50 წევრზე მეტი შემადგენლობის კავშირებს და ასოციაციებს უფლებას ანიჭებს ლობისტი დაიქირავონ, თუმცა ბევრს არ შეუწუხებია თავი ამისთვის. საკანონმდებლო საქმიანობის პროდუქტი ქალაქებში ძალზე შთამბეჭდავად გამოიყურება. 1995-2003 წლების განმავლობაში, პარლამენტმა 1397 კანონი მიიღო, რაც განპირობებული იყო საქართველოს კანონების შესაბამისობაში მოყვანით კონსტიტუციასა და ევროპულ კანონმდებლობასთან. 1992 წლის პარლამენტის დეპუტატები, ემოციური და ადვილადფეთქებადი ისტორიკოსები, მეცნიერები და ხელოვნების მუშაკები, რომელთა ხმაურიანი შერკინებები ტელევიზიით გადაიციმოდა, ნაკლებად მგზნებარე დეპუტატებმა ჩაანაცვლეს. მათ შორის ჭარბობდნენ ინჟინრები, ეკონომისტები და იურისტები. დღეს პარლამენტი მშვიდია, განონასწორებული და კონსერვატიული,⁸⁶ მიუხედავად იმისა, რომ ვარდების რევოლუციონერების ჩანაფიქრით ის კანონმდებელთა ახალგაზრდა და დინამიური კორპუსი უნდა ყოფილიყო, რომელიც ეკონომიკური ცვლილებების განსახორციელებლად „რევოლუციურ მიზნებს მოიყვანდა სისრულეში.“ 2009 წლის პარლამენტის დეპუტატთა კორპუსის საშუალო ასაკი 42 წელია. მათ უკეთესი ხელფასებიც აქვთ. 1992 წელს დეპუტატის ხელფასს 20 ლარის ეკვივალენტური თანხა წარმოადგენდა, რაც დაახლოებით 12 აშშ დოლარი იყო; 2008 წელს დეპუტატი ოფიციალურად 2000 ლარს იღებს (3000 ლარს – თავმჯდომარეობაში და სხვადასხვა ხარჯისთვის, რაც დაახლოებით 1.816 აშშ დოლარია ყოველთვიურად). ეს მნიშვნელოვანი ფაქტორია, თუ გაეითვალისწინებთ, რომ კონსტიტუცია კრძალავს სხვა სახის საქმიანობიდან გასამრჯელოს მიღებას.⁸⁷ პარლამენტის ბევრი დეპუ-

ტატი წინა მოწვევის წევრიც იყო და შესაბამისად, საპარლამენტო გამოცდილება არ აკლია. 1992-1995 წლის პარლამენტთან შედარებით, რომელიც მარქსიზმ-ლენინიზმის ინსტიტუტის გაყინულ, ნახევრად დანგრეულ შენობაში ატარებდა სხდომებს, ქსეროქსისა და სამუშაო ოთახების გარეშე, და რომელსაც უქნარა აპარატი ჰყავდა, დღევანდელ კანონშემოქმედებს კომპიუტერებიც აქვთ, ბიბლიოთეკაც და სათანადო აპარატიც.

გახდა კი, ამით პარლამენტი უკეთესი საკანონმდებლო ორგანო? შევარდნაძის დროს, პარლამენტის მუშაობას ხალხი ყურადღებით ადევნებდა თვალს, მაშინ როცა 2011 წლის სესიები ინტერესს აღარ აღძრავენ, არც სატელევიზიო კომპანიებისთვის, რომ სარგებელი ნახონ. პარლამენტი ვერ ასრულებს თავის მისიას, როგორც საზოგადოებისადმი ანგარიშვალდებული ინსტიტუტი, 2008 წლის გამოკითხვაში გამოჩნდა, რომ მოსახლეობის 42% თავის ადგილობრივ დეპუტატს არ იცნობდა; 93.7% არასდროს შეხვედროდა დეპუტატს და გამოკითხულთა მთელი ორი მესამედი თანხმდებოდა იმ აზრზე, რომ დეპუტატები მხოლოდ არჩევნებისთვის აქტიურობდნენ. რესპონდენტთა 80% ფიქრობდა, რომ მათი მაჟორიტარი დეპუტატის ერთადერთი მოვალეობა მათი დასაქმება იყო.⁸⁸ თუმცა, პარლამენტის წევრები არც საშინაო და საგარეო პოლიტიკის კურსზე მუშაობენ. მიუხედავად იმისა, რეგლამენტი საკმაოდ დაიხვენა, დეპუტატები არაორგანიზებული არიან და ბოლო წუთში ამტკიცებენ კანონს. ბევრი მათგანი არც კენჭისყრაში მონაწილეობით იწუნებს თავს. ის ფაქტი, რომ პარლამენტმა 1000 კანონი მიიღო, იმაზე მიგვანიშნებს, რომ კანონპროექტებს ისინი ზერელედ ამუშავებენ.⁸⁹ საზოგადოებას და არასამთავრობო ორგანიზაციებს დრო არ აქვთ, რათა ჩაერიონ ან გააპროტესტონ ასეთი უმოქმედობა. პრეზიდენტმა კი, თავისი ზეგავლენის წყალობით მთავრობაზე და მფარველობის ძალაუფლებით თავი აარიდა საპარლამენტო კონტროლს. კონტროლის პალატას, აუდიტორულ ორგანოს, რომელიც პარლამენტის წინაშე პასუხისმგებელი ერთი სერიოზული პრეტენზია არ წაუყენებია პრეზიდენტის ადმინისტრაციისთვის საეჭვო ფინანსურ ოპერაციებთან დაკავშირებით, რაც ხშირად ხორციელდებოდა 1995-2003 თუ 2004-2009 წლებში. ზოგჯერ პარლამენტი გაიბრძოლებს პრეზიდენტის განცხადებებთან დაკავშირებით, მაგალითად, აფხაზეთზე ან კორუფციაზე, ბიუჯეტსა თუ დანიშვნებზე, მაგრამ ჩუმი გარიგების შემდეგ, ან მას შემდეგ, რაც პრეზიდენტისგან დაპირებებს მიიღებს, წინააღმდეგობა ყოველთვის ქრება. რვა წლის განმავლობაში (1995-2003), პრეზიდენტმა შევარდნაძემ 19-ჯერ გამოიყენა ვეტოს უფლება. მათგან მხოლოდ ოთხი დაძლია პარლამენტმა.⁹⁰ მაგრამ პრეზიდენტ სააკაშვილს, ყველაზე არაპლურალისტული პარლამენტი აქვს, რომელსაც კი საქართველოში 1995 წლიდან უმოქმედია. მას არც ვეტოს უფლება დასჭირვებია.

აღმასრულებელი ხელისუფლება

რაც უნდა ბევრი ბრძანება და დეკრეტი გამოსცეს პრეზიდენტმა და მისმა მთავრობის წევრებმა, თუ ეს ბრძანება ან მითითება, ზედმეტად ამბიციურია ან არაკვალიფიციური საჯარო მოხელის მომზადებულა, ან თუ მის შესასრულებლად არასაკმარისი თანხებია გამოყოფილი ან მისი შესრულების, შეფასების და მასზე ზედამხედველობის განევის მოტივაცია არ არსებობს, ის შედეგებს არ მოიტანს.⁹¹ შევარდნაძეს ბრძანებულებების გაცემის დიდი უფლებამოსილებაც ჰქონდა, საკანონმდებლო დღის წესრიგსაც აკონტროლებდა პარლამენტში და უზენაეს სასამართლოშიც ნიშნავდა მოსამართლეებს, მაგრამ, საბოლოო ჯამში, ეს მაინც არ ანიჭებდა მას დიდ ძალაუფლებას. კორუფციამ, არაადეკვატურმა ბიუჯეტმა, კანონებისა და აღმასრულებელთა ბრძანებების შესრულებაზე ზედამხედველობის არარსებობამ საპრეზიდენტო ხელისუფლება თანდათანობით დაასუსტა. პოლიტიკური ძალების განონასწორებაზე კონცენტრირებული (რაც მემკვიდრეობით მიიღო კომუნისტური წარსულიდან) შევარდნაძე მენეჯმენტს უგულისყუროდ ექცეოდა. ის ყოველდღიურად გასცემდა ბრძანებულებებს, რომლებიც ხელმოწერის წუთიდან არავის ახსოვდა.⁹² კონტროლის არარსებობის პირობებში აღმასრულებელი ხელისუფლების რამდენიმე უწყება, მაგალითად, შინაგან საქმეთა სამინისტრო, უსაფრთხოებისა და თავდაცვის სამინისტროები ერთმანეთს საფეოდალოებივით ებრძოდნენ, ამან კი, სახელმწიფოს მთლიანობასა და უნარიანობას დიდი ზიანი მიაყენეს.

როგორც ბარბარა ქრისტოფი და ჯერალდ ისტერი ამტკიცებენ, ასეთი ფრაგმენტულობის მიზეზი სსრკ-თვის ჩვეული ხელმძღვანელობის/მართვის სტილის ტრადიციებში ძვეს.⁹³ საბჭოთა კავშირი იძულებული იყო არსებული კლიენტური ქსელები და პატრიმონიალური ტრადიციები გამოეყენებინა უზარმაზარი მრავალეროვნული ტერიტორიის შესანარჩუნებლად მოსკოვს გარეთ (ანდერსონის „ძველი სადენები“). კუთხური ნიშნით დაჯგუფებამ საქართველოს ხელმძღვანელობაში 1950-იან და 1960-იან წლებში და 1970 წლების კორუფციულმა სკანდალებმა საბჭოთა ხელისუფლების გავლენის მწირი გავლენის სფერო და ტრადიციული ქსელების სიცოცხლისუნარიანობა გამოამჟღავნა, მიუხედავად იმისა, რომ ათწლეულების განმავლობაში საბჭოთა მოდერნიზაცია მიმდინარეობდა. ინსტიტუციურმა კოლაფსმა და პოსტსაბჭოურ პერიოდში ძარცვა-გლეჯის დიდმა შესაძლებლობამ ამ ქსელების გავლენა და ზემოქმედება გააძლიერა სახელმწიფო სტრუქტურებზე. სამინისტროებმა, რომლებსაც საშუალება არ ჰქონდათ თავიანთი თანამშრომლებისთვის გასამრჯელო გადაეხადათ, ეს ქსელები ამ უწყებების სამენარმეო საქმიანობაში ჩართეს. ყველაზე ნათლად ეს აჭარაში ჩანდა, სადაც ასლან აბაშიძე ადგილობრივ ეკონომიკას საოჯახო ბიზნესით მართავდა.

სტრუქტურულად, ცენტრი არსებობდა. პრეზიდენტის კანცელარია ინგოროყვას ქუჩაზე (ადრე ეს ქუჩა ფელიქს ძერჟინსკის სახელს ატარებდა და მანამდე კი ლევ ტროცკისას) პარტიის ძველი ცენტრალური კომიტეტის ლაბირინთებით დახლართულ შენობაშია განლაგებული. ეს შენობა გარშემორტყმულ სამინისტროებსა და პარლამენტს დაჰყურებს. სახელმწიფო კანცელარია ანუ სახელმწიფო მეთაურის სამდივნო, პრეზიდენტის სურვილით შეიქმნა 1992 წელს. თავდაპირველად, ის სათათბირო ორგანოსა და კვლევითი სამსახურის ფუნქციებს ასრულებდა და 100 თანამშრომელი ჰყავდა ხელშეკრულების საფუძველზე. 1995 წლის კონსტიტუციისა და აღმასრულებელ ხელისუფლებაზე ორი ახალი კანონის (1997; 1999) ძალით შეიქმნა უფრო ფართო სტრუქტურა, რომელმაც კანონმდებლობის შემუშავებისა და აღსრულების საკითხები ჩაიბარა. ის პრეზიდენტს რეკომენდაციებსაც აძლევდა. კანცელარიაში შედიოდა მინისტრთა კაბინეტი (იურიდიულად კაბინეტი პრეზიდენტის ერთ-ერთ სათათბირო ორგანოს წარმოადგენდა), უშიშროების საბჭო, ეკონომიკურ საკითხთა და ანტიკორუფციული საბჭოები და, ამას გარდა, უამრავი დეპარტამენტი თუ საინსპექციო განყოფილება. კანცელარიას, წესით ზედამხედველობა უნდა განეხორციელებინა კანონმდებლობისა და პრეზიდენტის ბრძანებულებებისა და სამინისტროების განკარგულებების აღსრულებაზე, ხოლო გუბერნატორებს, მერებს და სამინისტროების წარმომადგენლებს რაიონებსა და ქალაქებში მათი აღსრულება უნდა უზრუნველყოთ. მაგრამ რეალურად, კანცელარია არაფორმალურ ქსელებს ეყრდნობოდა საქმიანობისას, რაც, საბოლოოდ, კანონისა თუ განკარგულების შერჩევით აღსრულებას იწვევდა. პრეზიდენტის ბრძანებულებების აღსრულების მექანიზმები „პრაქტიკულად არ არსებობდა“ და „არც არავინ ღებულობდა საყვედურს მათი შეუსრულებლობისთვის.“⁹⁴ ფონდ ღია საზოგადოება-საქართველოს ანგარიშში, რომელშიც მოცემულია პრეზიდენტის №95 ბრძანებულების (ანტიკორუფციული ღონისძიებების გატარების შესახებ) შესრულებაზე ზედამხედველობის შედეგები, ნათქვამია:

„ბრძანებულების მოთხოვნები, ძირითადად, არ შესრულებულა. სახელმწიფო უწყებებმა ნაწილობრივ შეასრულეს მათზე დაკისრებული მოვალეობები, ისე რომ, რეალურად პოზიტიური ანტიკორუფციული გავლენა არ მოუხდენიათ... მთავრობას არ მიუჩნევია მნიშვნელოვან პოლიტიკურ პრიორიტეტად ბრძანებულების შესრულება... უამრავ უწყებაში, არც გაუგიათ კონკრეტული ბრძანებულების შესახებ.“⁹⁵

სამინისტრო საბჭოთა კავშირისგან მემკვიდრეობით მიღებული იერარქიული, არაქმედითი და გავლენიან პიროვნებაზე დამოკიდებული სტრუქტურა იყო. 1995 წლიდან 2003 წლამდე მუდმივად უცვლიდნენ სახელებს სამინისტროებსა და დეპარტამენტებს, მიმდინარეობდა მათი შერწყმა, შემცირება და შემადგენლობების შეცვლა. დროდადრო, შეეარდნაძე გაბედულ

ნაბიჯებსაც დგამდა და ახალგზარდა რეფორმატორებს ნიშნავდა მალალ თანამდებობზე (მაგალითად, 2000 წელს 32 წლის სააკაშვილი იუსტიციის მინისტრად დაინიშნა); 2001 წლის ნოემბერში, კი გაათავისუფლა შინაგან საქმეთა და უშიშროების მინისტრები, ადამიანები, რომლებიც ხელშეუხებლებად მიიჩნეოდნენ. მაგრამ ადმინისტრირების კულტურა თითქმის არ შეცვლილა. 2001 წელს განათლების სამინისტროს საქმიანობაზე მომზადებულ ანგარიშში აღნიშნულია, რომ სამინისტრო ფინანსურად ვერ აკონტროლებდა მის დაქვემდებარებაში მყოფ 200 ქვედანაყოფს; რომ არსებობდა დიდი განსხვავებები სახელმწიფო ხაზინის ანგარიშსა და სამინისტროს მიერ წარმოდგენილ დანახარჯებს შორის და, რომ სამინისტრო თანხებს კომერციულ ბანკებში ინახავდა და კონტროლს მათ მართვაზე ვერ ახორციელებდა. დანარჩენი სამინისტროები, განსაკუთრებით კი, შინაგან საქმეთა და თავდაცვის, დიდად ხეირობდნენ სახელმწიფო საზღვრებისა და სადავო ტერიტორიების დაუცველობის გამო და კონტრაბანდას ეწეოდნენ. იადვიგა სტანიცკისი ამ სახის ბიუროკრატიულ მტაცებლობას „პოლიტიკურ კაპიტალიზმს“ უწოდებს.⁹⁶ ერთ-ერთი მკვლევრის აზრით, შევარდნაძე იძულებული იყო „შეეძინა“ მინისტრთა ერთგულება და ამის გამო, უშვებდა „სახელმწიფო და საზოგადოებრივი საკუთრების ქურდობას.“⁹⁷ პრინციპში, ამან მოუმზადა ნიადაგი სააკაშვილის ანტიკორუფციულ ლაშქრობას. გადაყენების დროისთვის, შევარდნაძე ველარ აკონტროლებდა საკუთარ აპარატს, სამდივნოების, ბიუროების, სამსახურების, დეპარტამენტების, კომისიებისა და საბჭოების გაბერილ სისტემას, რომელიც დაახლოებით 60 სტრუქტურულ ერთეულს აერთიანებდა. იმდროინდელი კანცელარიის დერეფნები უმოქმედობის სურათს წარმოადგენდა თავისი ცარიელი ოთახებით და კომპიუტერული თამაშებითა თუ ტელევიზორის ცქერით დაკავებული თანამშრომლებით. საქმიანობის ადმინისტრირება და დაგეგმვა არ ვარგოდა. საქმის შესრულების შეფასება, როგორც ასეთი, არ არსებობდა, ხელფასები კი, გამაოგნებლად მცირე იყო. მინისტრი უმეტესად პირად თხოვნებსა და განცხადებებზე მუშაობდა. სამსახურში იშვიათად თუ იღებდნენ ახალ თანამშრომელს დამსახურებისა ან კონკურსის საფუძველზე; ნელ-ნელა ძირი ეთხრებოდა პროფესიონალიზმს, ინიციატივას და ინსტიტუციურ ლოიალობას. მიუხედავად იმისა, რომ ძალაში შევიდა კანონი საჯარო სამსახურში კორუფციისა და ინტერესთა შეუთავსებლობის შესახებ, რომელიც, მხარს უჭერდა კონკურსისა და სერტიფიცირების იდეას, ის არ მოითხოვდა მათ ჩატარებას. სამინისტროს თანამშრომელთა 1998-1999 წლების გამოკითხვამ უჩვენა, რომ მათი 65% ფიქრობდა, რომ სამსახური კორუფციული გზებით იშოვებოდა.⁹⁸

საკაშვილს გადანყვეტილი ჰქონდა ყველაფრის შეცვლა. სახელმწიფო ქონების მიტაცებამ ხაზინა გამოაცარიელა. ამიტომ, მან მიზნად დაისახა მფარველობის სისტემის შეცვლა ძლიერი სახელმწიფო ინსტიტუტებით. თუ

სახელმწიფო უკან არ დაიბრუნებდა და არ შეინარჩუნებდა თავის სიმდიდრეს, რეფორმები ვერ გატარდებოდა. მან პირობა დადო, რომ ბოლოს მოუღებდა სახელმწიფო ინსტიტუტების დანაშაულებრივ საქმიანობას, აღადგენდა სახელმწიფოს ავტორიტეტს, გადაუხდიდა სათანადო ხელფასებს საჯარო მოხელეებს (რაც განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი იყო პოლიციისა და სამართლო სისტემისთვის) და ბოლოს, სახელმწიფო უწყებების მიერ უკეთესი მომსახურების განეითა და მათი ანგარიშვალდებულების გაზრდით ხელახლა გადებდა ხიდს ამ უწყებებსა და მოქალაქეებს შორის. უნდა ითქვას, რომ რამდენიმე მიზანი სისრულეში მოიყვანა, მაგალითად, მნიშვნელოვნად გაიზარდა მოსამართლეების, პროკურორების და პოლიციელების ხელფასები. მის ერთ-ერთ გაცხადებული ამოცანას, უნდა ითქვას, რომ გადამწყვეტს აღმასრულებელი ხელისუფლების რეფორმირებისთვის, პროფესიული საჯარო სამსახურის შექმნა წარმოადგენდა. 2004 წელს სააკაშვილმა შექმნა საჯარო სამსახურის საბჭო შიდა რეფორმების კოორდინირების მიზნით და შევარდნაძის საჯარო სამსახურის ბიურო ახალ სახელმწიფო სამსახურად აქცია, რომელსაც საჯარო სამსახურის რესტრუქტურისა და მოხელეთა გადამზადება ჩააბარა. მან, აგრეთვე, რეფორმების კოორდინაციის მიზნით, დაარსა სახელმწიფო მინისტრის სამსახური, რომელსაც თავისუფალი ბაზრის რადიკალური მომხრე, კახა ბენდუქიძე, ჩაუყენა სათავეში. 2004-2005 წლებში ნიშნად იმისა, რომ კორუფციას სერიოზულად ეკიდებოდნენ, 300 საჯარო მოხელეს წარუდგინეს ბრალი; მათ შორის, 11 მინისტრს, 9 მინისტრის მოადგილეს, 11 მოსამართლეს, შინაგან საქმეთა სამინისტროს 7 გამომძიებელს და 211 პოლიციელს. მაგრამ, ამავ დროს, მთავრობამ სრული არასერიოზულობაც გამოამჟღავნა. მაგალითად, საჯარო სამსახურის საბჭო 2007-2009 წლებში არ შეკრებილა არცერთხელ და ახლად-დანიშნულ მინისტრებს ისევ თავისი კადრები მოჰყავდათ სამინისტროებში დასასაქმებლად, რაც ზიანს აყენებდა საჯარო სამსახურის პროფესიულ ნეიტრალიობას.

უზნეო პირების მოცილება შტატების შემცირების პარალელურად მიმდინარეობდა. სააკაშვილმა, თავიდან, 120 თანამშრომლამდე შეამცირა სახელმწიფო კანცელარიის 600 შტატიანი აპარატი. მას მინისტრებიც აჰყვნენ. შინაგან საქმეთა სამინისტრომ თითქმის გაანახევრა თავისი სამუშაო ძალა, 53,691 თანამშრომლიდან სამსახურში 22,229 ადამიანი დატოვა; 16,000-ზე მეტი პოლიციელი გაათავისუფლა და კიდევ ხარჯების შემცირების მიზნით, უშიშროების სამინისტროსთან გაერთიანდა.⁹⁹ 2004 წლის იანვრიდან 2005 წლის ივლისამდე გარემოს დაცვის სამინისტრომ 44%-ით შეამცირა თავისი აპარატი, ხოლო საბაჟო დეპარტამენტმა – 23%-ით.¹⁰⁰ ეს ცვლილებები გათვალისწინებული იყო სახელმწიფო უწყებების ოპტიმიზაციისთვის, მაგრამ, ამავდროულად, კორუფციის დონის შემცირებას და ცენტრალური კონტროლის აღდგენასაც ისახავდა მიზნად. საჯარო მოხელეთა ხელფასი 7-ჯერ

გაიზარდა, ხოლო ზედა ეშელონების მოსამართლეებისა და სამინისტროების თანამდებობის პირებისთვის – 20-ჯერ.¹⁰¹ რაც შეეხება, ქალების წარმომადგენლობას, თავიდან მათი რაოდენობის ზრდის ტენდენცია შეიმჩნეოდა მთავრობაში, მაგალითად, 2004 წელს 17-დან 4 მინისტრი ქალი იყო. სააკაშვილის მთავრობამ შინაგან საქმეთა და უშიშროების სამინისტროების დემილიტარიზაცია დაიწყო.¹⁰² შინაგან საქმეთა საჯარისო ნაწილები თავდაცვის სამინისტროში გადაიყვანა და ყველა „ძალოვანი“ სამინისტრო, მათ შორის, თავდაცვისა და უშიშროების, სამოქალაქო ხელმძღვანელობას დაუქვემდებარა.

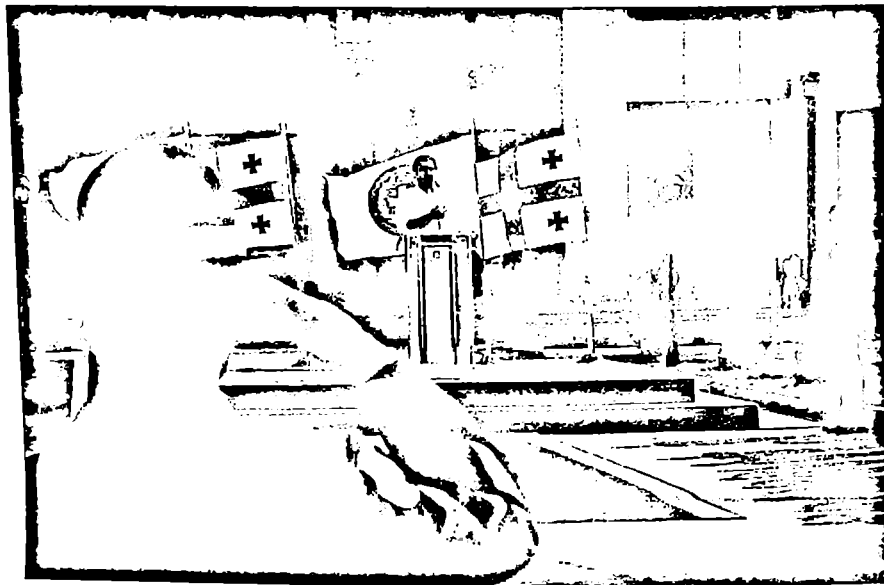
2004 წლის საკონსტიტუციო ცვლილებების შემდეგ, სახელმწიფო კანცელარიას პრემიერ-მინისტრი უდგას სათავეში, რომელიც მთავრობის საქმიანობას უძღვება. სააკაშვილი იშვიათად იყენებს თავის უფლებას შეადგინოს მთავრობის სამუშაო დღის წესრიგი ან გაუძღვეს მის სხდომას. იუსტიციის, შინაგან საქმეთა და თავდაცვის სამინისტროები უშუალოდ პრეზიდენტს ექვემდებარებიან. შინაგან საქმეთა სამინისტრო, საკმაოდ მოქნილი და გამძლე მინისტრის, ვანო მერაბიშვილის, ხელმძღვანელობით ერთ-ერთი ყველაზე ნაკლებად გამჭვირვალე უწყებაა მთავრობაში, მაგრამ სამინისტრო ძლიერია და ეფექტურად მუშაობს. მის დაქვემდებარებაშია ორი სპეციალური დანაყოფი, კონსტიტუციური უსაფრთხოებისა და სპეციალური ოპერაციების დეპარტამენტები. ისინი აგრესიულ თვალთვალს ახორციელებენ ბიზნესისა და ოპოზიციის წარმომადგენლებზე და ხშირ-ხშირად აქვეყნებენ მათ პირად სატელეფონო საუბრებს. ამ ორ დეპარტამენტს სრული წვდომა აქვს საქართველოს საკომუნიკაციო სისტემაზე.¹⁰³

პრეზიდენტის ადმინისტრაციას ავტონომიური ძალაუფლება არ გააჩნია და მცირე ზომისაა, მაგრამ ის პრეზიდენტისთვის მისაწოდებელ ინფორმაციას ფილტრავს, ზედამხედველობს სამთავრობო სტრუქტურებზე, ლიაზონის ფუნქციას ასრულებს პარლამენტთან (საპარლამენტო მდივნის მეშვეობით), აწარმოებს დამოუკიდებელ კვლევებს და მონაწილეობას იღებს რწმუნებულების დანიშვნაში. ამას გარდა, ის მართავს საპრეზიდენტო ფონდს, რომლის თანხებს სურვილისამებრ იყენებს პრეზიდენტი (და ხშირად, პოპულისტური მიზნებით). როგორც ამბობენ, დეპარტამენტებს შორის კოორდინაცია არ არსებობს და ყველაფერი ენერგიულ, მაგრამ არაპროგნოზირებად პრეზიდენტზეა დამოკიდებული, რომელიც ხშირად არღვევს პროტოკოლს. ადმინისტრაციაში იშვიათად ტარდება რეგულარული შეხვედრები, არც მრჩეველთა არსებულ პატარა ჯგუფს იწვევენ, დაახლოებული წრის გარდა, პრეზიდენტისთვის რეკომენდაციების შესამუშავებლად. 30-შტატიანი ეროვნული უშიშროების საბჭო უშუალოდ პრეზიდენტს ექვემდებარება. საბჭოს მნიშვნელობა საგრძნობლად გაიზარდა მეორე ადმინისტრაციის დროს, მისი მდივნის, გიგა ბოკერიას, ხელმძღვანელობით. საბჭოს ძირითად შემადგენლობაში შედიან შინაგან საქმეთა, საგარეო საქმეთა, თავდაცვისა და იუსტიციის მინისტრები.

საპარლამენტო კომიტეტები, კონტროლის პალატა, საკონსტიტუციო სასამართლო თუ სახალხო დამცველი პრაქტიკულად აღარ ახორციელებენ ზედამხედველობას პრეზიდენტის ადმინისტრაციაზე. 2005 წელს პარლამენტმა არ დაამტკიცა კანონი, რომლის მიზანი გენერალური ინსპექციების (სამონიტორინგო და სააუდიტო უწყებები) გაძლიერება იყო სამინისტროებში და არც იმის სურვილი გამოუშვლავნებია, რომ შინაგან საქმეთა სამინისტროს მიერ მასიურად წარმოებული უკანონო სატელეფონო მოსმენები შეეზღუდა. პოლიციის რეფორმას თავიდან მოსახლეობა მოწონებით გამოეხმაურა, მაგრამ თანდათანობით, პოლიცია ისეთ ძალად ჩამოყალიბდა, რომელიც ზოგჯერ სახელმწიფოს პოლიტიკური ფრთის მსგავსად მოქმედებს და არა იმ ძალად, რომელსაც მოქალაქეთა უფლებები უნდა დაეცვა. რესურსების გაზრდასთან ერთად (საბიუჯეტო შემოსავლებმა 4-ჯერ იმატა 2003-2006 წლებში), მთავრობა ნაკლებად რეაგირებს დასავლეთის მოთხოვნაზე, რომ დააჩქაროს დემოკრატიზაციის პროცესი.¹⁰⁴ ევროკავშირის ვენეციის კომისიის რეკომენდაციები საპრეზიდენტო ხელისუფლებაზე კონტროლის დაწესებასთან დაკავშირებით, მეტწილად, იგნორირებულია, თუმცა, სააკაშვილი 2007 წელს დათმობებზე წავიდა. მან წამოაყენა წინადადებები, რომ პარლამენტის უფლებამოსილების 4-წლიანი ვადა 5 წლამდე გაზრდილიყო, შეზღუდულიყო პარლამენტის დათხოვნის საპრეზიდენტო უფლებამოსილება და გაძლიერებულიყო სასამართლოს დამოუკიდებლობა (ამ მიზნით, ნაფიც მსაჯულთა ინსტიტუტი ნაწილობრივ დაინერგა კიდეც).¹⁰⁵

ევროსაბჭოს წევრობა და ევროკავშირის აღმოსავლეთის პარტნიორობის პროგრამაში მონაწილეობა, მათ შორის, მოლაპარაკებები ევროკავშირთან ღრმა და ყოვლისმომცველი თავისუფალი ვაჭრობის შეთანხმებაზე, საქართველოს მუდმივი წნეხის ქვეშ ამყოფებს, რომ დემოკრატიული რეფორმები გაატაროს. თუმცა, „წარმატებისგან თავბრუსხვეული“ ახალგაზრდა მთავრობა რეალურად მაინც ისეთ პოლიტიკას ატარებს, თან ლიბერალური შეფუთვით, რომ სულ უფრო ზრდის მთავრობის ძალაუფლებას. სამართლებრივი რეფორმების სწრაფად გატარების მცდელობამ ზენოლა გააძლიერა სასამართლოზე; განახლებულმა ფინანსურმა პოლიციამ ძირი გამოუთხარა ადგილობრივი წარმოების დამოუკიდებლობას; ადგილობრივმა მმართველობის რეფორმებმა დაასუსტა მუნიციპალიტეტები და გააუქმა ქვედა დონის საკრებულოები; ხოლო ეკონომიკურმა კურსმა ახალი შრომის კოდექსით სამოქალაქო უფლებები შეზღუდა. და ბოლოს, როგორც ევროპის საპარლამენტო ასამბლეაზე აღინიშნა 2006 წლის იანვარში, რეფორმა ელიტისტურია სტილით, „რეფორმათა უმრავლესობა, როგორც ჩანს, თანამოაზრე პოლიტიკოსთა ერთი პატარა ჯგუფის მიერ გატარდა და არა ადამიანთა ფართო წარმომადგენლობით, რომელიც მთელი ქვეყნის მდიდარ პოტენციალს ასახავს.“¹⁰⁶

სააკაშვილის აღმასრულებელი ხელისუფლება ჩქარობს, ის მუდმივად იცვლება, არაკოორდინირებული და პიროვნულია და, ამასთან, პრეზიდენტის ჩვევებსა და ახირებებზეა დამოკიდებული. შეიძლება ითქვას, რომ ეს ყველაფერი არც ისე ცუდია, რადგან შევარდნაძის პრეზიდენტობის დროისთვის დამახასიათებელ ინერტულობასა და თვითკმაყოფილებას აღარ დაუშვებს, მაგრამ, მეორე მხრივ, მმართველობის პროგნოზირებადობას აყენებს ზიანს და არაკოორდინირებულ სამოქმედო კურსს იძლევა შედეგად.

პრეზიდენტი სააკაშვილი გორის ეროვნული თავდაცვის აკადემიას ხსნის

სასამართლო ხელისუფლება

სასამართლო სისტემა საქართველოს რეფორმების ყველაზე „არაქმედი-თი“ (უუნარო) პროდუქტია. 1997 წლიდან ამ სისტემაში სამჯერ გატარდა საფუძვლიანი რეფორმა. ცვლილებათა ბოლო პაკეტის შესახებ, რომელსაც „ვარდების მეორე რევოლუციის“ შემადგენელი ნაწილი უწოდა, სააკაშვილ-მა 2008 წლის სექტემბერში გაეროს გენერალური ასამბლეის ტრიბუნლიდან განაცხადა.¹⁰⁷ ცვლილებების პაკეტში სისხლის სამართლის საქმეებისთვის

ნაფიც მსაჯულთა ინსტიტუტის დანერგვაც იგულისხმებოდა. კავკასიის ბარომეტრის მიერ 2009 წელს ჩატარებული გამოკითხვის შედეგად გაირკვა, რომ მოქალაქეთა უმრავლესობა კვლავ სექტიკურად იყო განწყობილი სასამართლო სისტემისადმი და მხოლოდ 25% გამოხატავდა ნდობას მისდამი, თუმცა ეს ციფრი 2010 წლისთვის 30-მდე გაიზარდა.¹⁰⁸ ამერიკულმა ადვოკატთა ასოციაციამ ადრინდელ, 2006 წლის, კვლევაში საქართველოს სასამართლო დამოუკიდებლობა ჩამოთვლილი 30 ნიშნიდან, რომლებიც სამართლიან მართლმსაჯულებას უზრუნველყოფენ,¹⁰⁹ სულ ორი დადებითი ნიშნით შეაფასა.

სასამართლო სისტემის რეფორმირების პროცესი მისი დეპოლიტიზაციით დაიწყო გამსახურდიას პრეზიდენტობის პერიოდში; გაიზარდა სამოსამართლო ვადა და შეწყდა მოსამართლეთა არჩევა საქ. რესპუბლიკის, აჭარის და აფხაზეთის ავტ. რესპუბლიკების უზენაესი საბჭოების პრეზიდენტების მიერ. კანონმდებლობა, რომელიც 1995 წლიდან არეგულირებს სასამართლოს როლს, სრულყოფილია, მაგალითად, სამოქალაქო საპროცესო, სისხლის სამართლისა და სისხლის სამართლის საპროცესო კოდექსები. ახალმა, თავისი მნიშვნელობით საეტაპო კანონმა საერთო სასამართლოების შესახებ, რომელიც მაშინდელი იუსტიციის მინისტრის, სააკაშვილის, მხარდაჭერით მიიღო პარლამენტმა 1997 წელს, სამსაფეხურიანი სასამართლო სისტემა შექმნა, რომელმაც სააპელაციო ინსტანციაც მოიცვა; გაუქმდა სამხედრო და საარბიტრაჟო სასამართლოები, ხოლო იუსტიციის სამინისტრო იუსტიციის უზენაესმა საბჭომ შეცვალა, როგორც სისტემაზე ზედამხედველი. თუმცა, რეფორმები შეჩერდა ისეთი პოლიტიკური გარემოს არსებობის გამო, რომელიც პატიობდა უსამართლობას და იტანდა დაუსჯელობას. შევარდნაძის პრეზიდენტობის დროს, სამოქალაქო საქმეებზე მიღებულ გადაწყვეტილებათა 60% არ აღსრულებულა.

საქართველოს უზენაესი სასამართლოს თავმჯდომარე 1999-დან 2004 წლამდე ლადო ჭანტურია გახლდათ. მან ვარდების რევოლუციამდე წარმოთქმულ სიტყვაში სასამართლო სისტემის სამი დიდი პრობლემა, კერძოდ, მოსახლეობის „ძველი ტოტალიტარული მენტალობა“ (სამართლებრივი ნიპილიზმი), არასათანადო მომზადება (არადამაკმაყოფილებელი ეთიკური ნესები); და ახალი კანონების გამოყენების შეუძლებლობა ძველი მმართველობის სტრუქტურების პირობებში, რასაც ბოავანტურა დე საუსა სანტოსი „მალალი ინტენსივობის გლობალიზაციის“ პრობლემას უწოდებს.¹¹⁰ კიდევ ერთი პრობლემა, რის წანაშეც საქართველოს სასამართლო აღმოჩნდა უსახსრობა იყო. მოსამართლეები და თანამშრომლები ძალზე მცირე გასამრჯელოს იღებდნენ და გადატვირთული იყვნენ (საშუალოდ 5-6 საქმის განხილვა ყოველდღიურად). საოლქო პროკურორის ყოველთვიურ ხელფასი 140 ლარს შეადგენდა. ამ თანხით შეუძლებელი იყო ოჯახის რჩენა, ხოლო გენერალური პროკურატურისთვის გამოყოფილი თანხა სახელმწიფო ბიუ-

ჯეტში ამ უწყების საჭიროებების 50%-ს აფინანსებდა მხოლოდ.¹¹¹ 1997 წლის რეფორმების ჩავარდნის ერთ-ერთი მთავარი მიზეზი მოსამართლეებისთვის ნორმალური ხელფასის გადაუხდელობა იყო. პროკურატურაში ამ დროისთვის რეფორმები არც იყო დაწყებული. გენერალურ პროკურორს შეეძლო დაცვის გარეშე დაეტოვებინა პირი წინასწარ დაკავებაში და გაეუქმებინა ისი ქვემდგომი პროკურორების გადანყვეტილებები. გენერალურ პროკურატურა, აღმასრულებელი ხელისუფლების უწყება, ყურადღებას არ აქცევდა ისეთ სისხლის სამართლის საქმეებს, რომლებიც უხერხულ მდგომარეობაში ჩააყენებდა მთავრობას. თბილისსა და რეგიონებს შორის უზარმაზარი განსხვავება იყო უწყების ღიაობის თუ მომსახურების ხელმისაწვდომობის თვალსაზრისით. ადგილობრივი პროკურორი, გუბერნატორი და პოლიციის უფროსი გავლენიან სამეულს, „ტროიკას“ ქმნიდა რაიონის ქალაქებში. იურისპრუდენციაში განსწავლულებმა თავი დედაქალაქში მოიყარეს, პროვინციული საგანმანათლებლო ინსტიტუტები მოთხოვნებს არ შეესაბამებოდნენ. თბილისს გარეთ კი ზედამხედველობის ზედამხედველობის (მონიტორინგის) მექანიზმები არ არსებობდა. 1998 წლის ერთიან ეროვნულ გამოკითხვაში, საჯარო ინსტიტუტებს შორის მომსახურების ხარისხის მიხედვით, ადგილობრივი სასამართლოებმა მე-15 ადგილი დაიკავეს.¹¹²

თუმცა, შევარდნაძის პრეზიდენტობის დროს სიბნელე მანაც არ სუფევდა ყველგან. ლადო ჭანტურია მოდერნიზატორი გახლდათ. მან შექმნა მოსამართლეთა კონფერენცია, დისციპლინური საბჭო და მოსამართლეთა გადამზადების ცენტრი. მან გახადა უზენაესი სასამართლოს განხილვები ღია და უზრუნველყო მისი გადანყვეტილებების გავრცელება და გამოქვეყნება. მის სახელს უკავშირდება, აგრეთვე, მკაცრი საკვალიფიკაციო გამოცდების შემოღება მოსამართლეებისთვის. როგორც ჭანტურია ამბობს, 1998 წლიდან 2003 წლამდე, დაახლოებით, 1,587 კანდიდატმა მიიღო მონაწილეობა გამოცდებში. მოსამართლეთა კორპუსის ნახევარზე მეტი 2003 წლისთვის ახალი მოსამართლეებისგან შედგებოდა, თუმცა, ისევ მისი სიტყვები რომ მოვიშველიოთ, საკვალიფიკაციო გამოცდა ვერ უზრუნველყოფს მაღალ ეთიკას.¹¹³ რაც შეეხება საკონსტიტუციო სასამართლოს, მან ვერ გააძარტლა იმის იმედები, რომ დასაბამს მისცემდა სასამართლო ზედამხედველობას და კონსტიტუციურ დაცვას. საკონსტიტუციო სასამართლოს, რომელიც განზრახული იყო იმისთვის, რომ „საპრეზიდენტო უმრავლესობა“ მყოლოდა თავის რიგებში, არასდროს მიუღია მთავრობის სანინალმდევო გადანყვეტილება. კანცლერის სასამართლოს მსგავსად დიკენსის რომანიდან „ბნელი სახლი“, საკონსტიტუციო სასამართლო უიმედო სარჩელებით გადაიგის. ადამიანის უფლებებთან დაკავშირებულ საქმებს ის იშვიათად განიხილავდა. 1996 წლიდან 2000-მდე წელიწადში, საშუალოდ, 6 საქმეს წყვეტდა; მას არანაირი გავლენა არ ჰქონდა სახელმწიფო სამართლის

თუ სასამართლო პროცესის განვითარებაზე. წინადადებები იმის შესახებ, რომ გაზრდილიყო საკონსტიტუციო სარჩელის შეტანის უფლების მქონე იურიდიულ პირთა რაოდენობა ან ნება მიეცათ მოსამართლეებისთვის ერთზე მეტ საქმეზე ემუშავათ ერთდროულად (ეს სერიოზული შეზღუდვა იყო, რომელიც საშუალებას არ აძლევდა მოსამართლეს სწრაფად განეხილა საქმეები), საქმეს ვერ შევლიდა. 1997-1999 წლებში საკონსტიტუციო სასამართლო, ძირითადად, ეკონომიკური დავებით იყო დაკავებული; ამ საქმეთაგან მხოლოდ 10% იყო აღძრული მოქალაქეთა კერძო სარჩელებთან დაკავშირებით.¹¹⁴ ხანდახან, სასამართლო პოლიტიკურ გადანყვეტილება-საც იღებდა, მაგალითად, 1998 წლის ნოემბერში, მან დააკმაყოფილა ერთ-ერთი მოსამართლის სადავო კონსტიტუციური სარჩელი იმის შესახებ, რომ გაგრძელებულიყო მისი სამოსამართლო ვადა, მიუხედავად იმისა, რომ 1997 წლის კანონი საერთო სასამართლოების შესახებ საკვალიფიკაციო გამოცდის ჩაბარებას ითხოვდა მოსამართლეებისგან.¹¹⁵

ვარდების რევოლუციის შემდეგ სასამართლოში პროფესიონალიზმმაც იმატა და ფინანსური სტაბილურობაც დამყარდა, მაგრამ მისი დამოუკიდებლობა ისევ კითხვის ნიშნის ქვეშ დგას. თუ შევარდნაძე კანონს კონტროლის დასამყარებლად და შესანარჩუნებლად იყენებდა, სააკაშვილი მას ძლიერი სახელმწიფოს შესაქმნელად იყენებს. ორივე სამართლის იარაღად მოხმარებას გულისხმობს. სასამართლო ხელისუფლების ინტერესების დასაცავად არსებობს და არა მოქალაქეების, რომლებსაც სახელმწიფო უპირისპირდება.¹¹⁶ კანონი შერჩევითად გამოიყენება. 2006 წელს, პარლამენტიდან გაუშვეს ოპოზიციის მხარდამჭერი დეპუტატი ვალერი გელაშვილი, იმ მიზეზით, რომ კანონი მას, როგორც დეპუტატს, სამენარშეო საქმიანობას უკრძალავდა. მისი სარჩელი საკონსტიტუციო სასამართლომ არ მიიღო განსახილველად. თუმცა, ერთიანი ნაციონალური მოძრაობის დეპუტატები განაგრძობენ თავიანთ ეკონომიკურ საქმიანობას.¹¹⁷ მოსამართლეთა ასაკის 28 წლამდე შემცირება პოზიტიური ცვლილება კი იყო, მაგრამ ეს იმ მოსამართლეების გასათავისუფლებლად გამოიყენეს, რომლებიც კეთილგანწყობილნი არ იყვნენ ვარდების რევოლუციისადმი. სასამართლო სისტემაში გატარებული ბევრი „რეფორმა“ საქართველოს კონტექსტში სულაც არ არის რეფორმა. მაგალითად, ავიღოთ 2007 წლის ცვლილებები სისხლის სამართლის კოდექსში. ერთ-ერთი ცვლილებით კოდექსიდან ამოღებულ იქნა მუხლი, რომელიც მოსამართლის დასჯას ითვალისწინებდა „არაკანონიერი გადანყვეტილების მიღების“ გამო. ეს უკან გადადგმული ნაბიჯია იმ სისტემაში, სადაც სასამართლო სუსტია. იგივე შეიძლება ითქვას აუდიო-ვიდეო ჩანერის აკრძალვაზე სასამართლო დარბაზში. ამ ცვლილების მომხრეები ამბობდნენ, რომ გადაღებები ხელს უშლიდა სასამართლოს საქმის განხილვაში, რაც, სავარაუდოდ, სწორი იქნებოდა აშშ ფედერალური სასამართლოების შემთხვევაში, მაგრამ საქართველოში არ არსებობს სასამართლოს

სანდო რეპორტიორი (მომხსენებელი) ან მდივანი, რომელიც მედიის ნაცვლად განიხილავდა სასამართლო პროცესს საჯაროდ. სასამართლოსადმი ნდობა გაიზარდა ვიდეოკამერების სხდომის დარბაზიდან გატანის შემდეგ, შეიძლება ეს ყოფილიყო ხელისუფლების მიზანი.

თუმცა, უნდა ითქვას, რომ არის სერიოზული მიღწევებიც. ხელისუფლების ანტიკორუფციულმა კამპანიამ მაინც შეაღწია სასამართლოში, მოსამართლეებს მაღალი ხელფასები დაენიშნათ, მაგალითად, საოლქო და საქალაქო სასამართლოების მოსამართლეები 2006 წელს 1,320 ლარს (796 აშშ დოლარი) იღებდნენ ყოველთვიურად, ხოლო უზენაეს სასამართლოში – 2,736 ლარს (1.650 აშშ დოლარი). შეიქმნა იუსტიციის ახალი უმაღლესი სკოლა, რომლის სასწავლო პროგრამის გავლა სავალდებულოა ყველა მოსამართლისთვის;¹¹⁸ გაძლიერდა ბრალდებულის უფლებების დაცვა, მტკიცების ტირითი პროკურატურაზე გადავიდა, რომელიც აღარ არის ერთადერთი პასუხისმგებელი სისხლის სამართლის საქმის გამოძიებაში; და განახევრდა საქმის განხილვის ვადა (12 თვეა ამჟამად). სასამართლო უფრო მეტად იცავს შეჯიბრებითობის პრინციპს, თუმცა სისხლის სამართლის საქმეში ბრალდებული პირები კვლავ გალიებში სხედან და სასამართლოს უმეტესად გამამტყუნებელი განაჩენი გამოაქვს.¹¹⁹ 2006 წელს 16,911 ბრალდებული ცნეს დამნაშავედ და მხოლოდ 37 გაამართლეს (მთლიანობაში, გამამართლებელი განაჩენი 1 პროცენტზე ნაკლებია). საპროცესო გარიგება და გიროო სააკაშვილის პრეზიდენტობის დროს დაინერგა, წინასწარი პატიმრობის ვადაც 9-დან 4 თვემდე შემცირდა. საკონსტიტუციო სასამართლოს მოსამართლეთა რაოდენობა არ შეცვლილა. მოსამართლე ისევ 10 წლით აირჩევა, მაგრამ მხოლოდ ერთი ვადით. ამასთან, სასამართლოს მიენიჭა საერთო სასამართლოების მიერ ადამიანის უფლებებთან დაკავშირებით გამოტანილი განაჩენების გადახედვის უფლებამოსილება.¹²⁰ საერთო სასამართლოების სისტემა შეიცვალა და ამჟამად არსებობს პირველი ინსტანციის და საქალაქო სასამართლოები. ამას გარდა, 2010 წლის ოქტომბრიდან ამოქმედდა ნაფიც მსაჯულთა ინსტიტუტი, ხოლო 2013 წლიდან ამოქმედდება მუხლი, რომელიც, სამწლიანი პრობაციის შემდეგ, მოსამართლეთა უვადო დანიშვნას გულისხმობს, რაც მათ დაუმოკიდებლობას კიდევ უფრო განამტკიცებს.

სასამართლოს გასაძლიერებლად სხვა რეფორმებიც გატარდა. 2001 წელს მიღებული ახალი კანონით ადვოკატთა შესახებ, სავალდებულო გახდა ერთწლიანი სტაჟირების გავლა. 2003 და 2004 წლებში ჩატარდა გამოცდები, ხოლო 2005 წელს მონვეულ იქნა ადვოკატთა საერთო კრება. ახალი კანონების შექმნასა და სამოქალაქო უფლებების უკეთ დაცვის საქმეში აქტიურობენ ახალგაზრდა იურისტები, რომლებსაც, ხშირ შემთხვევაში, განათლება საზღვარგარეთ აქვთ მიღებული. ახალგაზრდა იურისტები, დაახლოებით 600 ადამიანი, გაერთიანებულია ახალგაზრდა იურისტთა ასოციაცია-

ციაში, რომელიც ეფექტურად ეწევა ლობირებას საერთაშორისო ორგანიზაციებისა და უცხოური კომპანიების მოთხოვნათა გათვალისწინებით. იურისპრუდენცია ყველაზე პოპულარული საგანი გახდა უმაღლეს დანესებულებებში. ამ ცვლილებებისთვის პრეზიდენტმა სააკაშვილმა ამერიკის ადვოკატთა ასოციაციის უმაღლესი პრიზი მიიღო.

მაგრამ ღირსია თუ არა ის, ამ პრემიის? კონტექსტი ყველაფერს ცვლის. საპროცესო გარიგება კი მისასაღმებელია, მაგრამ როგორ მუშაობს ეს ინსტიტუტი საქართველოში რეალურად? მთავრობამ 25.4 მილიონი აშშ დოლარს მოუყარა თავი საპროცესო გარიგებების შედეგად 2003-2004 წელს, მაგრამ ერთი განსაზღვრული პროცედურით არასდროს უსარგებლია. ვინ მიიღო სახელმწიფოსთვის „ჯარიმის“ გადაცემის გადაწყვეტილება ან სად წავიდა ეს თანხა, დღემდე გაურკვეველია. როგორც ოპოზიციის წარმომადგენლები ამბობენ, 2004 წლის შემდეგ¹²¹ 300,000 ადამიანზე მეტს აქვს გაფორმებული საპროცესო შეთანხმება. თუ ეს სიმართლეა, რატომ არის ეს ციფრი ასეთი მაღალი? სასამართლოსადმი უნდობლობის ფაქტს დიდი მნიშვნელობა აქვს საპროცესო შეთანხმების პოპულარობის ასახსნელად. ბუნებრივია, რომ „რალაცის თხოვნა“ უკეთესია გარანტირებულ პატიმრობაზე. სასამართლო რეფორმებს სხვა უარყოფითი შედეგებიც მოჰყვა. ნულოვანი ტოლერანტობის პოლიტიკის შედეგად, რომელიც შთაგონებული იყო კალიფორნიის შტატის კანონით „სამჯერ ჩაიდენ დანაშაულს და მოკვებითი ხარ.“ (Three strikes law), არასრულწლოვანთა მსჯავრდება 50-ჯერ გაიზარდა 2005 და 2007 წლებს შორის, და ამასთან გახანგრძლივდა სასჯელები წერილობრივი დანაშაულისთვის. იუნისეფის 2007 წლის ანგარიშში, რომელიც არასრულწლოვანთა მართლმსაჯულებას ეხება, აღნიშნულია, რომ „ის არ აკმაყოფილებს გაეროს მინიმალურ სტანდარტებსა და შეუსაბამო არასრულწლოვანთა მართლმსაჯულების საუკეთესო პრაქტიკასთან.“¹²² იმავე წელს, სისხლის სამართლის პასუხისმგებლობის მინიმალური ასაკი პარლამენტმა 14-დან 12 წლამდე დანია (თუმცა, ამ ნორმას მაშინვე დაედო მორატორიუმი და 2010 წელს გაუქმდა კიდევ).

ფაქტობრივად, პრეზიდენტი წყვეტს, ვინ დაინიშნოს საკონსტიტუციო სასამართლოს მოსამართლედ, მაგრამ ის უშუალოდ აღარ ნიშნავს უზენაესი სასამართლოს მოსამართლეებს, რაც პოზიტიური ცვლილებაა, თუმცა დიდ გავლენას იწვევს მათ შერჩევაზე. აღმასრულებელი ხელისუფლების ჩარევა მართლმსაჯულების სისტემაში აშკარად გამოჩნდა (კონსტიტუციის მიხედვით ეს დასჯადი დანაშაულია) 2005 წლის დეკემბერში, როცა უზენაესი სასამართლოს ხუთმა მოსამართლემ განაცხადა, რომ წინების გამო გადადგნენ დაკავებული თანამდებობიდან. ევროკავშირის კანონის უზენაესობის მისიის ხელმძღვანელის, სილვია პანცის აზრით, ეს ხუთი მოსამართლე აიძულეს, რომ გადამდგარიყო, რადგან „სწორ გადაწყვეტილებებს არ იღებდნენ.“¹²³ 2005 წელს უზენაესი სასამართლოს 37 მოსამართლიდან

21-მა თანამდებობა დატოვა. ეს გამაოგნებელი რაოდენობა იყო.¹²⁴ ახალი კანონით მოსამართლეს შეუძლია პენსიაში ადრეულ ასაკში გავიდეს ხელფასის შენარჩუნებით. ეს მექანიზმი ხელისუფლებას საშუალებას აძლევს მოიშოროს არასასურველი მოსამართლეები. თუ ამ მექანიზმმა არ გაამართლა, მოსამართლის გათავისუფლება და „სარეზერვო სიაში“ გადაყვანა სასამართლოს რეორგანიზაციის დროს შეიძლება. თუმცა, უცნობია ის კრიტერიუმები, რომელთა მიხედვითაც მოსამართლეები ამ სიაში შეჰყავთ. მოსამართლეები ჩივიან, რომ იმდენად დატვირთულები არიან (განსაკუთრებით, გამწვავდა სიტუაცია მათი რეზერვში გადაყვანის გამო), რომ განსაზღვრულ ვადებში ვერ ასწრებენ საქმის განხილვას, რაც, საბოლოოდ, დისციპლინარულ დარღვევას იწვევს, და აქედან გამომდინარე, სამსახურიდან დათხოვნის საფუძველიც იქმნება. ფაქტობრივად, დისციპლინარული ზომებით მანიპულაცია და მოსამართლის ერთი სასამართლოდან მეორეში გადაყვანა მკაფიოდ განსაზღვრული დროის გარეშე, აზრს უკარგავს 10 წლით თანამდებობაზე დანიშნვის არსს. ძველი გვარდიის ჩამოშორება სასამართლოსგან რეფორმის პროცესის ნაწილია, მაგრამ როცა ის ნაჩქარევად ხორციელდება და, ამასთან, გაუმჭვირვალედ, მოსამართლის დამოუკიდებლობას ზიანი ადგება.

2006 წელს, საკონსტიტუციო ცვლილებებით პრეზიდენტს ჩამოერთვა მოსამართლეთა დანიშვნისა და გათავისუფლების ფორმალური უფლება მოსილება, ხოლო 2007 წლიდან ის აღარც იუსტიციის უმაღლეს საბჭოს ხელმძღვანელობს. ახლა, ეს საბჭო, თვითრეგულირებადი და აღმასრულებლისგან თეორიულად მაინც, დამოუკიდებელი ორგანო ნიშნავს მოსამართლეებს, მაგრამ ვინაიდან პრეზიდენტი აღმასრულებელ ხელისუფლებასაც აკონტროლებს და საკანონმდებლოსაც და ამასთან, დიდი ზეგავლენით სარგებლობს უზენაესი სასამართლოს კანდიდატთა წამოყენებაზე (უზენაესი სასამართლო კი თავის მხრივ იუსტიციის უმაღლესი საბჭოს შემადგენლობის უმრავლესობას წარადგენს), ფაქტიურად ის ნყევტს ვინ მოხვდება სასამართლოში.¹²⁵ როგორც ევროკავშირის კანონის უზენაესობის მისიის ერთ-ერთმა წარმომადგენელმა დანანებით აღნიშნა: „მე ჯერ არ შემხვედრია მოსამართლე, რომელსაც ეთქვას დამოუკიდებელი ვარო. სასამართლოში არც ლაპარაკობენ დამოუკიდებლობაზე.“¹²⁶

თომას ქართიერსი პოსტკომუნისტურ სახელმწიფოებში სამართლებრივ რეფორმას სამ ეტაპად ყოფს. ეს ეტაპებია: კანონების გადამუშავება, კადრების გადამზადება/რეორგანიზაცია და ხელისუფლების მიერ კანონმდებლობის შესრულება.¹²⁷ საქართველო ამჟამად მეორე საფეხურზეა და არაფერი ეტყობა, რომ მესამეზე აპირებს გადასვლას. სანამ საქართველოს პოლიტიკურ სისტემაში პლურალიზმი არ დამკვიდრდება, პრეზიდენტს ყოველთვის შეეძლება სასამართლოს მხრიდან სერიოზული გამოწვევის აღბათობის შემცირება თავისი პირდაპირი თუ ირიბი გავლენით მოსამართლეთა

დანიშნებზე. ერთიანი ნაციონალური მოძრაობა არც არის დაინტერესებული, რომ სასამართლოს ძალაუფლება ჩამოართვას, სასამართლო კონტროლი იმის ნაცვლად, რომ აღმასრულებელზე ხორციელდებოდეს, შეიძლება ლეგიტიმაციის იარაღად იქცეს მთავრობის უკანონო მოქმედებებისთვის იმ ვითარებაში, რომელშიც საქართველოა.

ადგილობრივი მმართველობა

თუ სასამართლო სამთავრობო რეფორმების „ინვალიდია“, ადგილობრივი თვითმმართველობა პრაქტიკულად, სანოლსაა მიჯაჭვული. ამ სფეროში რეფორმები გამსახურდიას დროს, 1991 წელს, დაიწყო. საკრებულოებმა (წარმომადგენლობითი ორგანო) და გამგეობებმა (აღმასრულებელი) ჩაანაცვლეს ძველი საბჭოები. ამ კანონებით, – გარდამავალ პერიოდში ადგილობრივი მმართველობისა და პრეფექტურის შესახებ, შეიქმნა ცენტრიდან დანიშნული რეგიონული მმართველის თანამდებობა. ეს პირი უფლებამოსილი იყო შეეჩერებინა და გაეუქმებინა საკრებულოს გადაწყვეტილებები, გაეკონტროლებინა, თუ ვინ ინიშნებოდა თანამდებობებზე, მათ შორის, ადგილობრივი ადმინისტრაციის უფროსის თანამდებობაზეც. პრეზიდენტისადმი ანგარიშვალდებული პრეფექტი ისეთივე გულგრილი იყო ამომრჩევლებისადმი, როგორც მისი წინამორბედი პარტიული მდივანი, რომლის ადგილიც დაიკავა. მიუხედავად 1991 წლის ნოემბრის ადგილობრივი არჩევნებისა, ადგილობრივი თვითმმართველობა მაინც ცენტრის იარაღად რჩებოდა. გამსახურდიას გაძევების შემდეგ, საკრებულოთა უმრავლესობა დაიშალა. 1993-1994 წლებში შევარდნაძემ საკრებულო რეგიონული და საოლქო რწმუნებულებითა და გამგებლებით შეცვალა, რომლებიც არჩევითი პირები აღარ იყვნენ; ნიშნავდნენ ქალაქების მერებსაც პარლამენტი საკანონმდებლო ინიციატივებით აღარ შემოდიოდა ადგილობრივ თვითმმართველობასთან დაკავშირებით. 1997 წლამდე აღმასრულებელი ხელისუფლება რეგიონებს დეკრეტებით მართავდა. იმ წელს, ევროპის საბჭოს დაყინებული მოთხოვნით, პარლამენტმა ადგილობრივ თვითმმართველობასა და მმართველობაზე კანონი მიიღო; 1998 წლის ნოემბერში კი არჩევნები ჩატარდა. 1,031 საკრებულოში მოსახვედრად 13 ბლოკი და პარტია იბრძოდა. ამომრჩეველთა აქტიურობამ 60.05%-ს მიაღწია. მიუხედავად იმისა, რომ მოქალაქეთა კავშირმა ადგილების უმრავლესობა მოიპოვა ქვეყნის მასშტაბით, ქალაქების საკრებულოებში მაინც ვერ მოახერხა უმრავლესობის მიღება, მათ შორის თბილისსა (29.94%) და რუსთავშიც (22.75%). ლეიბორისტულ და სოციალისტურ პარტიებს ძლიერი მხარდაჭერა აღმოაჩნდათ დიდ ქალაქებში.¹²⁸

ახალი წესების მიხედვით, სოფლის, თემის, დაბისა და ქალაქის საკრებულოები ირჩევენ გამგეობას და გამგებლებს. პრეზიდენტმა შეინარ-

ჩუნა გამგებლებისა და მერების დანიშვნის უფლებამოსილება ქალაქების უმეტესობაში, მათ შორის, თბილისში, ბათუმში, რუსთავში, სოხუმში, ქუთაისსა და ცხინვალში. ამ ფაქტით საქართველოს მოსახლეობის თითქმის 70%-ს წაერთვა ადგილობრივ თვითმმართველობაში მონაწილეობის საშუალება.¹²⁹ კანონის ბუნდოვანება, გარკვეულ გარემოებებში საკრებულოს დაშლის ან მისი გადაწყვეტილებების გაუქმების ცენტრალური აღმასრულებელი ხელისუფლების უფლებამოსილება, გავლენიანი არაარჩევითი გამგებლები რაიონულ და ქალაქის დონეებზე და ფინანსური დეცენტრალიზაციის არარსებობა – ყველაფერი ეს ადგილობრივი თვითმმართველობის მიზნების განხორციელებას ხელს უშლიდა. ადგილობრივი საკრებულოები არაპროგნოზირებად საბიუჯეტო ტრანსფერებზე იყვნენ დამოკიდებული. ისინი ვერც თავიანთ აღმასრულებელ ორგანოებს ვერ აკონტროლებდნენ (მათ პრეზიდენტის ნებართვა სჭირდებოდათ გამგებლების გასათავისუფლებად). შევარდნაძე გამსახურდიას მსგავსად შიშობდა, რომ რეალური დეცენტრალიზაცია საქართველოს სახელმწიფოებრივ მთლიანობას ძირს გამოუთხრიდა.

1998 წლის რეფორმის ჩავარდნამ და ეჭვებმა არჩევნების გაყალბების შესახებ, 2001 წელს პარლამენტი აიძულა ახალი კანონი მიეღო ადგილობრივ თვითმმართველობაზე. ამ კანონმა დააზუსტა კომპეტენციის დონეები – დაყო ის ექსკლუზიურ, დელეგირებულ და ნებაყოფლობით უფლებამოსილებად – და განმარტა ადგილობრივი მმართველობის ფუნქციები. კანონმა ადგილობრივი თვითმმართველობის ორგანოებს მიანიჭა ექსკლუზიური უფლებამოსილება, რომლის განხორციელებაზე კონტროლი მხოლოდ სასამართლოს წესით იყო შესაძლებელი. გაიზარდა იმ ქალაქების რაოდენობაც, სადაც ადგილობრივი თვითმმართველობა (არჩევითი მერები) ხორციელდებოდა და ამასთან, გაძლიერდა საბიუჯეტო დამოუკიდებლობა. არჩევით გამგებებს ნება მისცეს უფრო მოქნილად ემოქმედათ საბიუჯეტო ტრანსფერებისა და საერთო შემოსავლების გადანაწილებაში. თუმცა, პირდაპირი წესით არჩეული საკრებულო გაცილებით სუსტმა და არაპირდაპირი წესით არჩეულმა ე.წ. ასოცირებულმა საკრებულომ შეცვალა, რომლის შემადგენლობიდან პრეზიდენტი რაიონის გამგებელს ნიშნავდა. პრეზიდენტს, აგრეთვე შეუნარჩუნდა (სასამართლოსთან ერთად) ადგილობრივი საკრებულოების უფლებამოსილების შეჩერების უფლება გარკვეული პირობებით. პრეზიდენტი თანამდებობაზე ნიშნავდა რწმუნებულებსაც.

ახალი კანონის არსს ძირს უთხრიდა ცენტრზე ფინანსური დამოკიდებულება, მმართველობის ავტორიტარული სტილი და ადგილობრივი კლანების გავლენიანი ქსელები. გამგებელი საკრებულოს ბიუჯეტის ლომის წილს მართავდა, მაგრამ ამჟამად საკრებულოს ან ქალაქის გამგეობის თანხმობით. გამგებელი მართავდა საერთო მიწებთან დაკავშირებულ საკითხებს და უფლებამოსილი იყო ერთპიროვნულად გადაეწყვიტა ჯან-

დაცვის, განათლებისა და სოციალური დაცვის პრობლემები თუ საკრებულო არ მოითხოვდა მონაწილეობის მიღებას. თუ გავითვალისწინებთ მათ ზომებსა და გამოცდილებას, ჩვეულებრივ, ისინი არც არაფერს ითხოვდნენ. გამგებელი ერთდროულად ადგილობრივი ხელისუფლების წარმომადგენელიც იყო და მმართველიც, თუმცა კარიერული წინსვლა მისთვის მხოლოდ მმართველობის სფეროში იყო შესაძლებელი. გადასახადები, რომლებიც წესით და კანონით საკრებულოებს ეკუთვნოდათ, მაგალითად, მინისა და ქონების, ფინანსთა სამინისტროს მიერ გროვდებოდა და ინახებოდა. თბილისსა და ფოთს ისევ ცენტრის მიერ დანიშნული აღმასრულებლები ჰყავდა. სამინისტროები ისევ თავად წყვეტდნენ, ვინ დაენიშნათ რაიონულ დონეზე, მიუხედავად იმისა, რომ კანონი თანხმობას ითხოვდა რაიონული გამგებლებისგან.¹³⁰ 2001 წლის ადგილობრივი თვითმმართველობის კანონს დიდი წინააღმდეგობა შეხვდა პარლამენტში და როგორც ოპოზიციის წარმომადგენლები ამტკიცებდნენ, კენჭისყრის შედეგების გაყალბებით იქნა მიღებული.

2002 წლის ადგილობრივი არჩევნები ქაოტურად ჩატარდა. ევროპის საბჭოს ადგილობრივი და რეგიონული წარმომადგენლების კონგრესის დამკვირვებლებმა თავიანთ ანგარიშში აღნიშნეს, რომ არჩევნები სრულიად მოუმზადებლად ჩატარდა... ასეთ ვითარებაში იმედები გაქრა, რომ ის სამართლიანად ჩატარდებოდა.¹³¹ ზოგიერთ უბანზე კენჭისყრა გადაიდო (მაგ. რუსთავეში), ბიულეტენების მასიურად ჩაყრის და საარჩევნო ყუთების გატაცების გამო, მაგრამ, პრინციპში, ყველაფერი ცუდი ორგანიზების ბრალი იყო. არჩევნები საკმარისად სამართლიანად ჩატარდა იმისთვის, რომ ოპოზიციას მნიშვნელოვანი გამარჯვებისთვის მიეღწია. ლეიბორისტებმა და ერთიანმა ნაციონალურმა მოძრაობამ შესაბამისად 25.5% (16 ადგილი) და 23.75% (15 ადგილი) მოიპოვეს თბილისის 49 წევრიან საკრებულოში. პრობიზნეს პარტიებმა, ახალმა მემარჯვენეებმა და მრენველობა გადაარჩენს საქართველოს, მათ ხელთ არსებული უფრო მეტი რესურსის დახმარებით მნიშვნელოვან გამარჯვებას მიაღწიეს რეგიონებში (21% საკრებულოებში), თუმცა მანდატების უმრავლესობა (58%) დამოუკიდებლობა მიიღეს. ეს მოქალაქეთა კავშირის დასასრულს ნიშნავდა. ნდობადაკარგულმა პარტიამ კი მხოლოდ 2% მიიღო ქვეყნის მასშტაბით და 4%—იანი ზღურბლიც ვერ გადალახა თბილისის საკრებულოში შესასვლელად.¹³²

საკაპეილის ვარდების რევოლუცია იმედს იძლეოდა, რომ დაასრულებდა სახელმწიფოსა და საზოგადოებას შორის განხეთქილებას და განმედიდა წარმომადგენლობით ორგანოებს კლანებისა და ბოსებისგან. 2004 წლის ივლისში, პრეზიდენტმა ეფექტური მმართველობისა და ტერიტორიული მონყობის სახელმწიფო კომისია შექმნა რევოლუციის დასაწყებად რეგიონებში. 2005 წელს პარლამენტმა ორი ახალი კანონი მიიღო ადგილობრივ თვითმმართველობასთან დაკავშირებით, კანონი საქართველოს დედაქალაქის,

თბილისის შესახებ და ორგანული კანონი ადგილობრივი თვითმმართველობის შესახებ.¹³³ თბილისის შესახებ ახალი კანონის მიხედვით, რომლის პროექტი სახელმწიფო კომისიის მონაწილეობის გარეშე შემუშავდა, მერი თბილისის 37 წევრიანი საკრებულოს მიერ ირჩეოდა; საკრებულო კი – შერეული საარჩევნო სისტემით მაჟორიტარული (პირველი, ვინც მეტ ხმას მიიღებს) და პროპორციული. მაჟორიტარული სისტემა უპირატესობას მსხვილ და ყველაზე ორგანიზებულ პარტიას ანიჭებდა მრავალმანდატიანი ოლქების მეშვეობით, სადაც გამარჯვებულს ყველა ხმა მიჰქონდა. ოპოზიცია პირდაპირ არჩევნებს ითხოვდა, მაგრამ ცენტრალურმა საარჩევნო კომისიამ უარი თქვა მათ შეთავაზებაზე, რომ რეფერენდუმი ჩატარებულიყო ამ საკითხზე.

ადგილობრივი თვითმმართველობისა და მმართველობის 2005 წლის კანონმა 1,100 სოფლისა და დაბის საკრებულოების უზარმაზარი ქსელი 67 რაიონული და 6 ქალაქის საკრებულოთი შეცვალა. თითოეული საკრებულო გამგებელს ან მერს, ჩვეულებრივ თავიანთი შემადგენლობიდან ირჩევდა (თუმცა, ეს აუცილებელი პირობა არ იყო). კანონმა გააძლიერა ადგილობრივი მმართველობის უფლებამოსილებები ჯანდაცვის, განათლებისა და ურბანული დაგეგმარების საკითხებში, ხოლო საკუთრების პრობლემები მოგვარდა კანონით ადგილობრივი თვითმმართველი ერთეულის ქონების შესახებ. საშემოსავლო გადასახადი ადგილობრივი მმართველობის ორგანოებზე ნაწილდებოდა, მაგრამ ეს გახლდათ დელეგირებული და არა ექსკლუზიური უფლებამოსილება, რომელშიც ფინანსთა სამინისტრო ერეოდა. ქონების გადაცემა ადგილობრივი ორგანოებისთვის პოზიტიური ღონისძიება იყო, მაგრამ გაჭიანურებული ინვენტარიზაცია, პრივატიზაცია-სთან დაკავშირებული დავები და ცენტრალური ხელისუფლების მიერ შექმნილი დაბრკოლებები პროცესებს პრობლემურს ქმნიდა ყველასთვის. ხშირ შემთხვევაში, ადგილობრივი ქონების შექმნა ადგილობრივი მმართველობის ვალების ზრდას იწვევდა. 40,000 ლარზე ნაკლები ქონების გადასახადისგან გათავისუფლება იმას ნიშნავდა, რომ ადგილობრივი თვითმმართველობის 90%-მეტ ერთეულს ქონებისგან შემოსავალი არ გააჩნდა, ხოლო მინაზე გადასახადისგან 5 პექტარზე ნაკლები მიწის ნაკვეთის გათავისუფლება შემოსავლებს მინიმუმამდე ამცირებდა.

რეფორმამ არ უზრუნველყო ადგილობრივი თვითმმართველობის ორგანოების საბიუჯეტო დამოუკიდებლობა. შეზღუდული რესურსების გამო, ქვედა დონის საკრებულოების გაუქმებამ, ცენტრალური ხელისუფლების რეგულაციურმა უფლებამოსილებამ და ერთიანი ნაციონალური მოძრაობის მიერ გამგებელთა თანამდებობების 89%-ის მოპოვებამ, 2006 წლის ადგილობრივი არჩევნებში, დეცენტრალიზაცია, რომელსაც 2005 წლის რეფორმები ისახავდა მიზნად, არასწორ ტერმინად აქცია. კანონმა დაასუსტა ადგილობრივი თვითმმართველობის ორგანოების ეროვნული ასოციაცია,

რომელშიც საქართველოს ყველა საკრებულო შედიოდა და სუბსიდიარობის პრინციპსაც ძირი გამოუთხარა. რაიონული საკრებულოების დიდი მანძილით დაშორებამ სოფლებიდან, კიდევ უფრო გაართულა ხალხის მონაწილეობა საზოგადოებრივ პროცესებში და ადგილობრივი ხელისუფლება მიუწვდომელი გახადა მისთვის. ანგარიშვალდებულების საქმე არ გამოსწორებულა. ადგილობრივი ორგანოები უგულვებელყოფენ ხალხის მოთხოვნას გარკვეული ინფორმაციის გაცემაზე, კომუნიკაცია მათსა და მოსახლეობასთან შორის საბიუჯეტო საკითხებზე თუ ქონების აუქციონზე მინიმალურია, არ ტარდება საჯარო შეხვედრებიც. 2009 წლის გამოკითხვაში, რესპონდენტთა მხოლოდ 15% უპასუხა დადებითად შეკითხვას, სათანადოდ აწვდიდა თუ არა ადგილობრივი ხელისუფლება ინფორმაციას მოსახლეობას, მაშინ როცა 55%-მა უარყოფითი პასუხი გასცა.¹³⁴

მთავრობა ამტკიცებდა, რომ ზედმეტად ბევრი უფლებამოსილების გადაცემა რაიონებისთვის ადგილობრივ კლანებს გააძლიერებდა. როგორც ის ამბობდა, უფრო დიდმა ადმინისტრაციულმა ერთეულებმა ადგილობრივი სამსახურების ქმედითობა გააუმჯობესა (მართლაც, ზოგიერთი სოფლის საკრებულოს საკმარისი რესურსები არ ჰქონდა თავისივე თემის მომსახურებისთვის) და როგორც შუამავალმა რგოლმა ხელი შეუწყო რეგიონული და ხარჯვითი უთანასწორობის გამოსწორებას; ამასთან პრეზიდენტის მიერ დანიშნულ რწმუნებულსაც ცენტრალური ხელისუფლების მიერ გამოყოფილი რესურსების თანაბრად გადანაწილების უზრუნველყოფა შეეძლო. სინამდვილეში კი, 2005-2006 წლების რეფორმებმა იერარქიული ურთიერთობები შეინარჩუნა ცენტრალურსა და ადგილობრივ ხელისუფლების წარმომადგენლებს შორის. საერთოდ, დეცენტრალიზაციას ბიუჯეტზე ადგილობრივი კონტროლის გარეშე, პერსპექტივა არ აქვს. ადგილობრივი ხელისუფლების წარმომადგენლებს არ გააჩნიათ იმის შესაძლებლობა, რომ „მოანერსიგონ და მართონ საზოგადოებრივი საქმეების მნიშვნელოვანი წილი თავიანთი პასუხისმგებლობით“ (ციტატა ქართიდან-მთარგმნ.), როგორც ამას ევროპული ქარტია ითხოვს (მუხლი 3.1).¹³⁵ ადგილობრივი თვითმმართველობის შესახებ. რეალური თვითმმართველობის გარეშე, რომელშიც განათლებისა და ჯანდაცვის პრობლემების მოგვარებაც უნდა შევიდეს, საეჭვოა რომ ეკონომიკა განვითარდეს რეგიონებში. სოფლად და ქალაქად მცხოვრები ქართველების ინტეგრაციას ქვეყნის საზოგადოებრივ ცხოვრებაში იმაზე უკეთესი პერსპექტივა, ვიდრე რეფორმების დასაწყისში, 1991 წელს ჰქონდა, ახლაც არ აქვს.

ახალი კანონი სერიოზულად 2006 წლის ოქტომბრის ადგილობრივი არჩევნების დროს შემოწმდა. არჩევნების თარიღი 40 დღით ადრე გამოცხადდა, ეს მინიმალური დროა, რასაც კანონი ითხოვს. ოპოზიციურმა პარტიებმა უკმაყოფილება გამოთქვეს, დრო არ გვყოფნისო. ერთმანდატიანი ოლქების ერთ მეოთხედზე მეტ ოლქში ნაციონალურ მოძრაობას

ოპონენტი არ ჰყავდა. ამომრჩეველთა აქტიურობა დაბალი იყო, მხოლოდ 47.4% შეადგინა. ადგილობრივ ადმინისტრაციულ რესურსებს ნაციონალური მოძრაობა განკარგავდა, რომელმაც ადგილების 88.8% მოიპოვა.¹³⁶ საარჩევნო სისტემით, რომელიც მსხვილი პარტიის გამარჯვებას უზრუნველყოფდა, ნაციონალურმა მოძრაობამ თბილისში ხმათა 67% და ადგილების 92% მიიღო. ეუთოს დამკვირვებლებმა განაცხადეს, რომ ხელისუფლების მიერ დარიგებულმა კომუნალურმა ვაუჩერებმა, პენსიების დანამატებმა და უფასო სასადილოების გახსნამ, რაც საარჩევნო კამანიის დროს მიმდინარეობდა, აშკარა გახადა „პარტიასა და სახელმწიფოს შორის მკვეთრი ზღვარის არარსებობა.“¹³⁷ 2010 წლის არჩევნებში, რომელიც შეცვლილი კანონით ჩატარდა, თბილისის მერი პირდაპირი გზით აირჩია მოსახლეობამ. ნაციონალურმა მოძრაობამ, რომლის საარჩევნო ხაზინა ოპოზიციურთან შედარებით უზარმაზარი იყო, დიდი უპირატესობით გაიმარჯვა ყველა მუნიციპალურ საკრებულოში (თბილისის გარეთ (73.9%). თუმცა, თბილისის ახალი საკრებულო გვაფიქრებინებს, რომ ხელისუფლება ინდიფერენტულად არის განწყობილი თვითმმართველობისადმი. საკრებულო თვეში ერთხელ იკრიბება შუადღის 5 საათზე და 4-6 საათში წყვეტს 1.2-მილიონიანი ქალაქის პრობლემებს.

საქართველოს თითქმის ყველა ხელისუფლება, რომელიც ქვეყნის სათავეში საბჭოთა კავშირის დაშლის შემდგომ მოვიდა, მუდმივად ენინააღმდეგებოდა დეცენტრალიზაციის იდეას. 2005 წელს ადგილობრივი ხელისუფლების ბიუჯეტი 597 მილიონს შეადგენდა ანუ ქვეყნის ბიუჯეტის ერთ მეხუთედზე ოდნავ მეტს, მიუხედავად იმისა, რომ ამ ქვეყნის მოსახლეობის ნახევარზე მეტს ემსახურება. კანონებმა, რომელთა ძალითაც ქონება ადგილობრივ მთავრობას გადაეცა და საბიუჯეტო უფლებამოსილებებიც გაიზარდა, ვერ გაუძლეს ფინანსთა სამინისტროს ფინანსურ თუ პოლიტიკურ კონტროლს. ადგილობრივი მმართველობის უწყებათა გასაველების 90% დღემდე ამ სამინისტროზეა დამოკიდებული. არასათანადოდ მომზადებული კადრები, მცირე საორგანიზაციო პოტენციალი და რესურსების სიმწირე რაიონსა და ცენტრს შორის წონასწორობას არღვევს. საკრებულოები, მიუხედავად იმისა, რომ საზედამხედველო კომისიები შეიქმნა და გამგებლისადმი უნდობლობის გამოცხადების უფლებამოსილებაც აქვთ, ვერ ახერხებენ ადგილობრივი აღმასრულებელი ხელისუფლების გაკონტროლებას. თბილისთან შედარებით, რეგიონული პოლიტიკა არ არის გამჭვირვალე, უფრო კულუარულია. ადგილობრივი აღმასრულებლები მათდამი მონივნებული დამოკიდებულით სარგებლობენ და ნაკლებად ექცევიან საჯარო კონტროლს ქვეშ. შევარდნაძის პრეზიდენტობის პერიოდში, გავლენიანი პირები, რომლებსაც ცენტრიდან ნიშნავდნენ, იცავდნენ თავიანთ ავტონომიურობას. სააკაშვილმა, შეასუსტა მათი უფლებამოსილების ვადის დაცულობა. მაგალითად, იმერეთმა 2003 წლის შემდეგ 5 რწმუნებული და

12 მერი გამოიცვალა, მაგრამ დიდ პოლიტიკურ ფიგურებს მაინც დიდი გავლენა აქვთ რეგიონების ცხოვრებაზე, ხშირად სკანდალურიც.¹³⁸ დეცენტრალიზაციის სტრატეგიის კონცეფციამ, რომელიც ევროპის საბჭოსთან თანამშრომლობით შემუშავდა 2005 წელს ვერ მოახერხა დემოკრატიული მართვის გაუმჯობესება ადგილობრივ დროზე, როგორც პრინციპში, ბოლო ოცი წლის მანძილზე შექმნილმა ვერც ერთმა პროექტმა.

დასკვნა

შევარდნადის მმართველობის პერიოდში, სახელმწიფოს უუნარობამ შეეღწა საზოგადოების ცხოვრებაში და გადასახადების ამოუღებლობამ დიდი ზიანი მიაყენა მის პოტენციალს დაეცვა თავისი მოქალაქეები ძლიერი და არაარჩეული ადგილობრივი ჯგუფებისა და მონოპოლიებისგან. თითქმის არ არსებობდა კონსენსუსი სახელმწიფოს არსზე და მის პოლიტიკურ ღირებულებებსა და ამოცანებზე. კორუფციამ და გადახდისუუნარობამ ძირი გამოუთხარა ისეთ გამამთლიანებელ ინსტიტუტს, როგორცაა ჯარი და დაასუსტა ეროვნული ბაზრისთვის საჭირო ინფრასტრუქტურები. მოსახლეობის უმრავლესობისთვის ბაზისური ეკონომიკური კეთილდღეობის არარსებობამ ზიანი მიაყენა მოქალაქეობის ღირებულებას და გააღრმავა სახელმწიფოსა და მოქალაქის ტრადიციული გათიშულობა. 2006 წლის ყოველწლიურ მოხსენებაში, რომლითაც სააკაშვილი პარლამენტს წარუდგა, მან ასე აღწერა საქართველოს მდგომარეობა:

დღეს საქართველო ჩამოყალიბებული, სწრაფად განვითარებადი სახელმწიფოა. მას ქმედითი, აწყობილი სახელმწიფო აპარატი და ძლიერი ინსტიტუტები აქვს, ჰყავს დასაქმებული მოსახლეობა. მისი ფინანსური მაჩვენებლები იზრდება, ძლიერდება სამართალდამცავი სისტემა და დღევანდელი ჯარიც მოტივირებული, კარგად აღჭურვილი და განვრთნილია ... ზრდის ინდიკატორები არასდროს ყოფილა ასეთი.¹³⁹

საკაშვილმა, როგორც თვითონ თქვა, „თავი მოუყარა საქართველოს სახელმწიფოებრიობის „გაბნეულ ქვებს.“¹⁴⁰ სახელმწიფომ დაამარცხა კრიმინალური ქსელები, განამტკიცა ბიუჯეტის გადახდისუნარიანობა და საზოგადოებრივი უსაფრთხოება. სააკაშვილი თავს მოდერნიზატორად აღიქვამს, რომელსაც რაც შეიძლება სწრაფად უნდა რევეოლუციის დასრულება და კულტურული სტერეოტიპების დარღვევა. ის განსაკუთრებული სისწრაფით მიუძღვის წინ საქართველოს 21-ე საუკუნისკენ. დემოკრატიზაციის პროცესი საიმედო ხალხის ხელშია, მაგრამ ამას პრეზიდენტი ასუსტებს, რომელიც ვინრო წრეს ანდობს პოლიტიკური კურსის ფორმირების

პროცესს და აღნიშნული წრის გადანაცვეტილებების დასამტკიცებლად თავის საპარლამენტო კვალიფიცირებულ უმრავლესობას იყენებს. ლიბერალური დემოკრატია ეფექტურ იძულებით-მოპოვებით სახელმწიფოზე დამოკიდებული, მაგრამ სუსტი ოპოზიციის, უმოქმედო პარლამენტისა და მორჩილი სასამართლოს საშუალებით სახელმწიფო თავისი მოქალაქეების ხარჯზე გაძლიერდა. თავისი წინამორბედების, გამსახურდიასა და შვეარდნაძის მსგავსად, სააკაშვილი სახელმწიფოს სახურავიდან აშენებს. მან ვერ დაშალა ის ქსელები და ჯგუფები, რომლებიც ძირს უთხრიან საქართველოს აღმასრულებელ სტრუქტურების კოჰერენტულობასა და კეთილგონიერულობას, ამის მიღწევა კი, ხალხთან ერთად მუშაობით არის შესაძლებელი, ქვემოდან ზემოთ.

თავი მეხვიღ

ეკონომიკა

1 1990-იანი წლების რუსთაველის გამზირზე საბჭოთა ხელისუფლების იმპოზანტური არქიტექტურული სიმბოლოების, მთავრობის სახლისა და მარქსიზმ-ლენინიზმის ინსტიტუტის გაყოლებაზე კერძო სავაჭრო რიგები, საცალო კოოპერატივები, უცხოური ვალუტის გადასახურდავებელი ჯიხურები და ვალუტით არალეგალური მოვაჭრეები განლაგებულიყვნენ. მიუხედავად იმისა, რომ სახელმწიფო ვითომ აკონტროლებდა საზოგადოებრივ სივრცეს, ყველგან ბაზარი იყო გაშლილი. ჭიჭიკოებად ნოდებული არალეგალური ტაქსის მძღოლები, მალაზიებს გარეთ დოლარებში მოვაჭრეები და უცხოელი სტუდენტები, რომლებიც საზღვარგარეთიდან ჩამოტანილ საქონელს ყიდდნენ, ერთმანეთში ირეოდნენ. საბჭოთა კავშირის ეკონომიკურ გადარჩენაში ჩრდილოვან ეკონომიკას გადამწყვეტი მნიშვნელობა ჰქონდა. დღეს რუსთაველის გამზირი თანამედროვე კაპიტალიზმს ჰგავს. მალაზიების ვიტრინები ბოსისა და არმანის პროდუქციის შესაძენად გინვევენ, ძველი ბაზრები სავაჭრო ცენტრებმა, მოლებმა შეცვალა, სადაც ახალთახალი ლაპლაპა ჯიპები იწონებს თავს, ბანკები, სადაზღვევო კომპანიები და მოელვარე ბარ-რესტორნები ერთიმეორეს მიყვება და. რაც ყველაზე თვალმისაცემია, მარქსიზმ-ლენინიზმის ინსტიტუტს შიგნეული აქვს გამოცლილი ახალი ფენენებელური სასტუმროს ასაშენებლად. ვარდების რევოლუციის ავტორებმა კომუნისტური ეპოქის მიბაძვით მშენებლობა მანტრად გაიხადეს და თბილისის ცენტრის უდიდესი ნაწილი მინასა და ბეტონში ჩასვეს. 1980-იანი წლების მიწურულის რუსთაველის გამზირისთვის დამახასიათებელი რბევის ატმოსფერო აქ აღარ სუფევს. ეკონომიკური ცხოვრება ამჟამად უკეთ რეგულირდება, მაგრამ მოსახლეობის უმრავლესობისთვის, განსაკუთრებით, რეგიონებში და თბილისის „პროექტებში“, სასწაული ჰორიზონტზეც კი არ ჩანს. მშპ-ის საარაკო ზრდა, ბათუმსა და სიღნაღში გაჩაღებული მშენებლობები, მსოფლიო ბანკის უმაღლესი შეფასებები ბიზნესის კეთების სიმარტივის კუთხით (მე-15 ადგილი 2009 წელს) და თბილისის ურბანულ ლანდშაფტზე ამოზრდილი ბუტიკ-სასტუმროები საქართველოს ეკონომიკური სიჯანსაღისთვის არასრულყოფილი საზომებია. საქართველო გვიჩვენებს, თუ რატომ გჭირდება იმ მეთოდების გადაფასება, რომლებსაც ეკონომიკური სისტემებისა და მოქალაქეთა კეთილდღეობის აღსაწერად ვიყენებთ.¹

დამოუკიდებლობის გამოცხადების შემდეგ ეკონომიკური ვარდნა საქართველოში ყველაზე მწვავე იყო თანამეგობრობის დამოუკიდებელ სახელმწიფოთა შორის. 1990–1992 წლებში მთლიანი შიდა პროდუქტი 64%-ით დაეცა; 1991 წელს აგრარული წარმოება 50%-ით შემცირდა, ხოლო საზღვარგარეთის ქვეყნებთან ვაჭრობის მოცულობა – 59%-ით.² კატასტროფულად დაეცა აგრეთვე მოსახლეობის კეთილდღეობის დონე. ქართველებისა და მათი უცხოელი გულშემატიკვრებისთვის ეს სრული მოულოდნელობა აღმოჩნდა. მათი რწმენა ქართველთა საქმიანი ინსტინქტების მიმართ ხომ უსაზღვრო იყო (1993 წლის ანგარიშში მსოფლიო ბანკმა ქართველების „ლატენტური სამენარმეო ნიჭიც“ ახსენა).³ თუმცა, აღმოჩნდა, რომ ყოფილი „დელეცები“ თუ „მენარმე კომბინატორები“, საბჭოთა კავშირის შავი ეკონომიკის პერიოდში თაღლითობასა და უკანონო საქმიანობაში დახელოვნებული მცოდნეები სულაც არ წარმოადგენდნენ იმ „სამენარმეო ნიჭს“, რაც ლიბერალურ ბაზარს სჭირდებოდა. 2002-2003 წლებში ჩრდილოვანი ეკონომიკა საქართველოს მთლიანი შიდა პროდუქტის 64%-ს შეადგენდა.

გრეგორი გროსმანი მიუთითებდა, რომ საბჭოთა ჩრდილოვანი ეკონომიკის მთავარი მახასიათებლები სახელმწიფოს ძარცვა, სპეკულანტობა, უკანონო წარმოება და იატაკქვეშა სანარმოები იყო.⁴ ამ თვისებებს ქართველები საბაზრო ეკონომიკის პირობებისთვის არ მოუმზადებია. თუმცა, საქართველოს ადამიანური კაპიტალი საკმაოდ შთამბეჭდავი იყო – მშრომელი მოსახლეობის ერთ მეათედზე მეტს 1989 წლისთვის უმაღლესი განათლება ჰქონდა, მაგრამ ეს ხისტი საგანმანათლებლო სისტემის პროდუქტი იყო, რაც დიდად არ შეესაბამებოდა საერთაშორისო ბიზნესის მოთხოვნებს. ქვეყნის აგრარული საძირკველი ძლიერი კი იყო, მაგრამ მის წარმატებას დახურული ეკონომიკა უზრუნველყოფდა, რომელიც ქართველ გლეხებს გლობალური კაპიტალიზმის რეალობისგან იცავდა. არაზუსტ სტატისტიკურ მონაცემებს და მენარმეთა ყოყოჩობას უცხოელი ექსპერტები, ისევე, როგორც თავად ქართველები, შეცდომაში შეყავდა. დამოუკიდებლობის გამოცხადების დღისთვის ყოველი მესამე დასაქმებული უმაღლესდამთავრებული იყო ან სპეციალიზებული საშუალო განათლება ჰქონდა, ხოლო სახელმწიფოს მიერ დასაქმებული 48.8%-დან 36.5% ადმინისტრაციასა ან მომსახურების სფეროში იყო დაკავებული. 1970-დან 1989 წლამდე, მეცნიერთა რაოდენობა 50%-ით გაიზარდა. 1990 წლისთვის საქართველოს 1000 სულ მოსახლეზე 4.92 ფიზიკოსი ჰყავდა, ევროპულ ქვეყნებს კი – 3.1. სიცოცხლის ხანგრძლივობით საქართველოს საბჭოთა კავშირში პირველი ადგილი ეკავა და მშპ-ს მიხედვით (72.1%) მხოლოდ რუსეთსა და ბალტიისპირეთის ქვეყნებს ჩამორჩებოდა. ამ მაჩვენებელში არ შედიოდა ჩრდილოვანი ეკონომიკის პირობებში დაგროვილი მოგება. ავტომობილების რაოდენობითაც საქართველო მხოლოდ ბალტიისპირეთის ქვეყნებს ჩამორჩებოდა და მეოთხე ადგილზე იყო, 1970-1985 წლებში ავტომანქანების რაოდენობა გაორ-

მაგდა, ხოლო 1984 წლისთვის 1000 მოსახლეზე 63 მანქანა მოდიოდა. საბჭოთა კავშირის რამდენიმე დიდი და პრესტიჟული საწარმო საქართველოში იყო განლაგებული, მაგალითად, სუხოის ავიაგამანადგურებლების მწარმოებელი საავიაციო, ელმავალმშენებელი და რუსთავის მეტალურგიული ქარხნები, სადაც საბჭოთა კავშირის ნავთობმომპოვებელი დანადგარების 90% იწარმოებოდა.⁵ თბილისი კი კავკასიის მნიშვნელოვან სატრანსპორტო კვანძს წარმოადგენდა. ქვეყანას 1500 კმ-ის სიგრძის ელექტროფიცირებული რკინიგზა კვებდა, რომელიც ცენტრალურ აზიას აღმოსავლეთ კავკასიასთან აკავშირებდა და აზერბაიჯანის სარკინიგზო ტვირთის მესამედიც საქართველოზე გადიოდა.⁶

და მაინც, ქართული საზოგადოება იზოლირებული იყო მსოფლიო ეკონომიკისგან, მიუხედავად იმისა, რომ ევროპასთან ოფიციალური სტატისტიკური მონაცემების შედარებით არცთუ ცუდი სურათი იხატებოდა, განათლების კუთხით, მაგალითად, პროდუქტიულობის (სამუშაო ჩვევები), ტექნოლოგიებისა, ბინათმშენებლობის, მოხმარებისა თუ ურბანიზაციის დონის თვალსაზრისით, საქართველო მაინც საგრძობლად ჩამორჩებოდა ევროპის სახელმწიფოებს. 1980-იანი წლებისთვის საქართველოს ეკონომიკამ ვარდნა დაიწყო. მიუხედავად იმისა, რომ წარმოება, განსაკუთრებით კი მანქანათმშენებლობა და კვების პროდუქტების წარმოება (ეს უკანასკნელი მრეწველობის დაახლოებით ორ მეხუთედს შეადგენდა 1980-იან წლებში) სუბსიდირდებოდა, საშუალო ზრდა 1%-მდე ჩამოვარდა, როცა 1970-იანი წლებში ეს მაჩვენებელი 7%-ს შეადგენდა.⁷ დიდი უთანაბრობა არსებობდა ჯანდაცვისა და განათლების სფეროებში სოფელსა და ქალაქს შორის. სოფლად მცხოვრებთა 60%-ს და სოფლის საავადმყოფოების 17%-ს წყალი არ ჰქონდა. გინეკოლოგთა და მეანთა რაოდენობა შთამბეჭდავი კი იყო ქვეყნის მასშტაბით, 10,000 სულ მოსახლეზე – 3.1, მაგრამ დუმეთში, მაგალითად, ეს მაჩვენებელი მხოლოდ 0.3-ს შეადგენდა.⁸ სოფლის სკოლები ჩამონგრეულ შენობებში იყო განლაგებული და მათი მასწავლებლებიც ვერ დაიკვებინდნენ მომზადებითა თუ ხელფასებითა. ჩანერის სისტემა ართლებდა ადგილის შეცვლას და ხელს უწყობდა ქალაქსა და სოფელს შორის არსებული უთანასწორობის შენარჩუნებას.

ქალაქად მცხოვრები ქართული ოჯახი, მიუხედავად გარეგნული ევროპული პენისა, ბუნებით კონსერვატიული და პატრიარქალური იყო. ნათესაურ ქსელებზე დამოკიდებულება, რასაც კიდევ უფრო განამტკიცებდა საბჭოთა დეფიციტური ეკონომიკა და სუბალტერნული ურთიერთობები ცენტრთან, საფრთხეს უქმნიდა თანამედროვე ეკონომიკის ინსტიტუციურ მუშაობას. უთანასწორო ხელმისაწვდომობა, რაც საბჭოურ პერიოდში სოციოეკონომიკური და ეთნიკური კვრეტებით და უფასო უმაღლესი განათლებით კომპენსირდებოდა, ახლა უფრო საგრძნობი და მნიშვნელოვანი გახდა. 2011 წელს სამსახურის შოვნისას ყველაზე დიდ დაბრკოლებას „თანამდებობის პირის“

ძალაუფლება წარმოადგენდა: მას შეეძლო სისტემიდან კავშირების არმქონე პირების გაძევება. ნათესაურ-ახლობლურ ქსელებში მაღალი თანამდებობის პირების არსებობა, როგორც გაეროს განვითარების პროგრამის ანგარიშშია აღნიშნული, კორელირებს ოჯახის კეთილდღეობასთან.⁹ უმუშევრობის მაღალი დონისა და ძვირადღირებული ჯანდაცვის მეშვეობით მფარველის არსებობამ არსებითი მნიშვნელობა შეიძინა პიროვნული კარგად ყოფნისთვის.

საქართველოს ეკონომიკური განვითარების პერსპექტივებს მტკიცე ბარიერები ელობება. გეოგრაფიული მდებარეობა მისთვის ერთდროულად წყველაც არის და ღვთის საჩუქარიც. აქ ყოველთვის გადიოდა სავაჭრო მარშრუტები. ნავთობი და გაზი სულ ახალი სავაჭრო პროდუქტია, რომელიც ამჟამად 3.6 მილიარდი დოლარის ღირებულების ბაქო-თბილისი-ჯეიჰანის ნავთობსადენით და ბაქო-თბილისი-ერზრუმის გაზის მილსადენით გადის კავკასიის ყელზე დასავლეთისკენ.¹⁰ მაგრამ, საქართველოს სტრატეგიული სავაჭრო მარშრუტები, ამავე დროს, ძლიერი მეზობლებისა და კრიმინალური სამყაროს ყურადღებასაც იპყრობს. ჩეჩნეთისა და რუსეთის აგრესიული სახელმწიფოს სიახლოვე, რომელიც უკანასკნელი ათი წელი კომერციულ ომშია ჩართული საქართველოსთან, ქვეყანას მიმზიდველს აღარ ხდის უცხოელი ინვესტორებისთვის. ევროკავშირი ხელს უწყობს სავაჭრო სატრანზიტო ქსელებს, მაგრამ 4.5-მილიონიანი ქვეყანა პატარა ბაზარია. მსოფლიო ბანკი მას „დაბალი საშუალო შემოსავლების“ ქვეყნად ახასიათებს. ის დასავლელი მენარმეები, რომლებიც რისკავენ შავი ზღვის აუზში შემოსვლას, ძირითადად, პრივატიზებით არიან დაინტერესებულნი ან უძრავი ქონებისა (უმეტესად, სასტუმროების) თუ ნედლეულის შესყიდვით. პირდაპირი უცხოური ინვესტიცია გრძელვადიანი შიდა წარმოებისთვის მწირია.¹¹ შეიძლება ითქვას, რომ პრივატიზების პროცესი დანაგვიანებულია საექვო უცხოელი მყიდველებით და დარღვეული შეთანხმებებით. რუსთავის მეტალურგიული ქარხანა, რომელიც რესპუბლიკის ერთ-ერთი უმსხვილესი დამსაქმებელი იყო (იქ 15,000 ადამიანი მუშაობდა), იტალიელმა ინვესტორებმა შეიძინეს 1990-იან წლებში და ჯართად დაშალეს. ისინი საქართველოდან ხანგრძლივი სასამართლო პროცესის შემდეგ გააძევეს.

საკაპივლის ხელისუფლებამ ინვესტორები არაბთა გაერთიანებული ემირატებიდან, ყაზახეთიდან, აშშ-დან და ნიდერლანდებიდან მიიზიდა. ეს ყველაფერი, რა თქმა უნდა, კარგია, მაგრამ ახდენს თუ არა ეს ინვესტიციები ზეგავლენას ეკონომიკურ კეთილდღეობაზე ან სიღარიბის დონეზე? შენარჩუნდება თუ არა ადგილობრივი პროფესიული კადრები და მომზადდება თუ არა ისინი მრეწველობის ახალი დარგებისთვის? უწყობს თუ არა ხელს ეს ინვესტიციები საქართველოს ეკონომიკაში პირდაპირი და უკუკავშირების დამყარებას და შექმნის თუ არა სამუშაო ადგილებს აქ (2007 წელს მთლიანი ინვესტიციების მხოლოდ 6% წავიდა მრეწველობაში)?¹² ესმარება თუ არა ინვესტიციები მცირე ბიზნესს? რამდენ ხანს გაგრძელდება შემოდინება, თუკი

პრივატიზაციის პროცესი დასასრულს მიუახლოვდა? უცხოური კაპიტალი პანაცეა არ არის, მისი ზემოქმედება, განსაკუთრებით, თუ ის კაპიტალიზაციის ტენიონია, დამხმარე სექტორში მცირეა. უცხოური პირდაპირი ინვესტიცია ზოგადი დასახელებაა, მისი ზემოქმედება ცვალებადია; მაგალითად, 2010 წელს ტრანსპორტისა და კომუნიკაციების სფეროებში განხორციელებულ უცხოურ პირდაპირ ინვესტიციაში 118%-იანი ზრდა დაფიქსირდა, მაგრამ, ამავდროულად, დასაქმება 1.9%-ით შემცირდა ამავე სფეროებში.¹³ თომას ფრიდმანი სამყაროს ბრტყელს უწოდებს, გლობალური ვაჭრობითა და კომუნიკაციებით გაბრტყელებულს.¹⁴ სააკაშვილი ცდილობს, ამ სამყაროში შეიყვანოს საქართველო, მაგრამ ქვეყანაში ერთი ეკონომიკური მიგრანტია ყოველ მეოთხე ოჯახში და დასაქმებაც 7.3%-ით დაეცა 2002-2007 წლებში. საქართველოს გლობალური მინოდების ჯაჭვში დამარცხებულის ბედი ემუქრება და არა ბენეფიციარის.¹⁵ მისი უმსხვილესი კომპანიებიც კი მცირეა ამ მასშტაბებისთვის და კონკურენციის განევა უჭირს. 2011 წლის მსოფლიო ეკონომიკური ფორუმის გლობალური კონკურენციის ანგარიშში საუბარია იმაზე, რომ საქართველო თავის კონკურენტებს ჩამორჩება.¹⁶

დემოკრატია და ბაზარი

აღამ პრევიორსკიმ და მისმა კოლეგებმა სტატისტიკურად მნიშვნელოვანი კავშირი გამოავლინეს შემოსავლების სამართლიან განაწილებასა და ეკონომიკურ ზრდას შორის, ერთი მხრივ, და მეორე მხრივ, მდგრად დემოკრატიასთან. მსოფლიო ბანკი უშვებს, რომ საქართველოს მსგავსი ღარიბი ქვეყანა სავარაუდოდ დემოკრატიული იქნება, თუ ეკონომიკური ზრდის პარალელურად შემოსავლების უთანასწორობა დაიძლევა.¹⁷ ეს გვაფიქრებინებს, რომ ბაზარსა და დემოკრატიულ გარდაქმნას შორის ურთიერთობები უფრო მრავალმხრივია, ვიდრე ის დამაბნეველი მტკიცება გულისხმობს, რომ ერთი ვერ იქნება მეორეს გარეშე. დასავლური დემოკრატიზაციის წინამძღვარი პოსტკომუნისტურ ქვეყნებში ის არის, რომ ეკონომიკური ლიბერალიზაცია აუცილებელია, თუნდაც ეს უთანასწორობის ზრდას იწვევდეს. შეიძლება მართალიც იყოს, მაგრამ დემოკრატიისკენ ნებისმიერ ძველ „ბაზარს“ კი არ მივყავართ, არამედ იმას, რომელიც ბიზნესის დამოუკიდებლობას უზრუნველყოფს, კანონის უზენაესობას განამტკიცებს და რიგითი მოქალაქეების ეკონომიკურ ძალაუფლებას გაზრდის. მასიური უმუშევრობა, რომელიც საქართველოს საბაზრო ეკონომიკის ერთ-ერთი მთავარი მახასიათებელია, ადამიანებს ძალაუფლებას ართმევს და გლობალური ეკონომიკური ჩავარდნებისა თუ ბუნებრივი კატასტროფების წინაშე მათ მოწყვლადობას ზრდის. ლათინური ამერიკის გამოცდილებას თუ შევხედავთ 1980-იან წლებში, როგორც მარკუს კურცი ამბობს, ნეოლიბერ-

ალიზმმა იმდენად მკაცრი ბარიერები აღმართა კოლექტიური ქმედებისა და გამოხატვის გზაზე, რომ ძალიან გაართულა ან სულაც შეუძლებელი გახადა საზოგადოების ფართო ფენისთვის/სტრატისთვის პოლიტიკურ პროცესებში მონაწილეობა, ინდივიდუალურად იქნება ეს, თუ ინტერესთა ჯგუფების საშუალებით.¹⁸

თავდაპირველად, შევარდნაძის მიერ გატარებული ზომები უმეტესწილად სავაჭრო რეჟიმის გახსნას, პრივატიზაციისა და დერეგულაციის დაჩქარებას, სახელმწიფო დანახარჯების შემცირებას ეხებოდა, მაგრამ ამასობაში შესუსტდა სანარმოო ძალებიც. სტრუქტურული გარდაქმნები ინფლაციის გაკონტროლების საშუალებას იძლეოდა და გაცვლითი კურსის სტაბილობის შენარჩუნებასაც უწყობდა ხელს, მაგრამ, ამასთან ერთად, უგულვებლყოფდა ინსტიტუციური თუ კულტურული ჩვევების როლს და იმას, რასაც კეინსი „რადიკალურ გაურკვევლობას“ უწოდებდა, რაც საფუძვლად უდევს ეკონომიკურ გადაწყვეტილებას, განსაკუთრებით, ტრანსფორმაციის პერიოდში. მგრძობიარე ბაზარს შეუძლია ხალხის მხრიდან კონტროლი გააძლიეროს, მაგრამ საქართველოს პირობებში, საბჭოური ჩვევებისა და ეკონომიკური დაუცველობის გამო, ბაზრის სწრაფად გარდაქმნამ შედეგად ის მოიტანა, რომ მენარმებმა ახალი გადასახადების დამალვა დაიწყეს, გაიზარდა უკანონო ეკონომიკაზე დამოკიდებულება და სწრაფი ტემპით იკლო შემოსავლებმა. საქართველოს სუსტმა მთავრობამ ვერ შეძლო სათანადოდ გამოეყენებინა გლობალური კაპიტალის შემოდინება, სტიმული მიეცა და ხელი შეეწყო ბაზრის განვითარებისთვის. ამას კი ხანგრძლივი რეცესია მოყვა (მოკლევადიანი მოსალოდნელი იყო), მოსახლეობის უმრავლესობას ბნელი და გაყინული ზამთარი დაუდგა. პრივატიზაციის ბუნდოვანი სქემებისა და უცხოეთიდან მიღებული არასათანადოდ გაკონტროლებული სესხების „დამსახურებით“ კიდევ უფრო განმტკიცდა კავშირი კორუმპირებულ პოლიტიკურ და ეკონომიკურ ელიტებს შორის. ორი ათეული წლის მანძილზე საქართველო „მარკეტოზებული“ კი არა, „მონოპოლიზებული“ გახდა და სააკაშვილის ახალი ეკონომიკაც არანაკლებ არის მოგების მიღებაზე ორიენტირებული, ვიდრე შევარდნაძისდროინდელი.

დერეგულაციამ სახელმწიფოს ავტორიტეტი კიდევ უფრო დააქვეითა და გაამრავლა შესაძლებლობები მფარველობითი კაპიტალიზმისთვის. პირადი ნაცნობობა და კავშირები საგადასახადო შეღავათების მოსაპოვებლად, სახელმწიფო ქონების ხელსაყრელად შესასყიდად და მონოპოლიების მხარდასაჭერად გამოიყენებოდა. საბჭოთა ბიუროკრატიული სახელმწიფო ელიტური შეთანხმებებისა და ეკონომიკური მონოპოლიების კვაზი-ფეოდალურმა სახელმწიფომ შეცვალა.¹⁹ საერთაშორისო სავალუტო ფონდის პოლიტიკის გამო ქვეყანაში ისეთი პირობები შეიქმნა, რომ ფაქტობრივად ჩაიხშო კონკურენცია და მოსახლეობის დიდი სეგმენტები კანონიერი ეკონომიკური პროცესიდან გამოირიცხა. ამ ვითარებას ლუჩან ვეი და სტივენ კოლიერი

„გამომრიცხველ საბაზრო რეჟიმს“ უწოდებენ.²⁰ რომან გოცირიძის სიტყვებით რომ ვთქვათ (პარლამენტის საფინანსო-საბიუჯეტო კომიტეტის ყოფილი თავმჯდომარე), შევარდნაძის პერიოდში ვერცერთი ქართველი ბიზნესმენი მთავრობის მფარველობის ან მისგან ბოძებული ფინანსური პრივილეგიების გარეშე წარმატებას ვერ მიაღწევდა.²¹

საკაპშვილის ადმინისტრაციამ შევარდნაძის ეკონომიკურ ჩავარდნას (რეალური მთლიანი შიდა პროდუქტის 65%-იანი კლება 1990-2003 წლებში) ეკონომიკური რევოლუციის დაჩქარებით უპასუხა. სატარიფო ბარიერების უმეტესობა მოიხსნა, გადასახადების რაოდენობა შემცირდა (2005 წლის საგადასახადო კოდექსით 21-დან 6 გადასახადი დარჩა), მოისპო ორგანიზებული დანაშაული და საქართველოს ქონების პრივატიზების პროცესიც სწრაფად წავიდა წინ; გაიყიდა შიდროელექტროსადგურები, სატელეფონო კომპანიები, სავაჭრო ნავსადგურები და ენერგოგამანაწილებელი კომპანიებიც. კახა ბენდუქიძემ კი, სახელმწიფო მინისტრმა რეფორმების კოორდინირების საკითხებში, პირობა დადო, რომ მის სამინისტროს სამიოდე წელიწადში საერთოდ გააუქმებდა. 2009 წლისთვის ენერგეტიკის, კომუნიკაციების, ტურიზმისა და სატრანსპორტო სფეროები უკვე მთლიანად კერძო საკუთრებაში იყო; ერთადერთი მნიშვნელოვანი ქონება, რაც ჯერ კიდევ რჩებოდა ხელისუფლების ხელთ, რკინიგზა იყო (2007 წელს ის იჯარით გაიცა საექვო ვითარებაში გაურკვეველ ბრიტანულ კომპანიაზე, რომელიც კვიპროსსა და ბაჰამის კუნძულებზე იყო დარეგისტრირებული, მაგრამ საბოლოოდ ამ გარიგებაზე მთავრობამ უარი თქვა).²² პრობლემა იმდენად შევარდნაძის პოლიტიკაში კი არ იყო (ბოლოსდაბოლოს, ეს მან დაიწყო საქართველოს კაპიტალისტურ რელსებზე გადაყვანა), რამდენადაც განხორციელების ტემპსა და მიწოდებაში. სააკაპშვილმა, რომელიც ტრანზიციის პარადიგმის ბოლოსკენ გამოჩნდა, რაც სახელმწიფოს მკვეთრ უკუსვლას იწვევდა, განაცხადა, რომ „საქართველოს რეგიონის დუბაიდ ან სინგაპურად აქცევედა“.²³ მიუხედავად იმისა, რომ საერთაშორისო ფინანსურ წრეებში განახლდა საუბრები „სახელმწიფოს შესაძლებლობათა შენებაზე“, საქართველოს მთავრობის 2007-2010 წლების ძირითადი მონაცემებისა და მიმართულებების დოკუმენტში დამგობილია სახელმწიფოს მხრიდან ნებისმიერი სახის ჩარევა. ამ დოკუმენტში საქართველოს ხელისუფლებამ „ეკონომიკაში მინიმალურად საჭირო ადმინისტრაციული ჩარევა“ მოითხოვა.²⁴ ამბიციურმა, რისკიანმა, მტკიცე და პრინციპულმა ხელისუფლებამ მასობრივად გააუქმა ლიცენზირება, შეამცირა გადასახადები მენარმეებისთვის და შეკვეცა სახელმწიფო უწყებების კადრები.

პირველი შედეგები შთამბეჭდავი იყო. საქართველოს პრემიერ-მინისტრმა 2007-2008 წლებში, ლადო გურგენიძემ აღნიშნა, რომ ნომინალური მშპ 4 მილიარდი აშშ დოლარიდან 13 მილიარდამდე გაიზარდა ხუთი წლის განმავლობაში და (2003-2008) და ნომინალურმა მშპ-მ ერთ სულ მო-

სახლეზე 1.188 აშშ დოლარიდან 2.925 დოლარას მიაღწია 2008 წელს.²⁵ თუკი 2003 წელს გადასახადები მშპ-ს 13.95% შეადგენდა, 2008 წელს ამ მაჩვენებელმა 24.9% მიაღწია. ფიქსირებული განაკვეთის დანერგვა (2011 წელს საშემოსავლო გადასახადი ფიქსირებული 20% იყო) იმას ნიშნავდა, რომ უფრო მეტი ხალხი იხდიდა გადასახადებს. თუმცა ამ შთამბეჭდავ ზომებს ეკონომიკის მოდერნიზაცია არ მოყოლია. ექსპორტი გაიზარდა 2004 წლის შემდეგ, მაგრამ ქვეყნიდან ძირითადად ფეროშენადნობები, ქიმიკატები და მადანი (სპილენძი და ოქრო) გადის; სამრეწველო პროდუქცია კვლავ კონკურენტუნაროა. 2002-2007 წლებში საქართველოდან ჯართის ექსპორტის მოცულობა გასამმაგდა. ჯართი უმეტესწილად დაშლილი და გაკოტრებული ქარხნებიდან მოდის. სავაჭრო დეფიციტი 2007 წელს მშპ-ს 28% შეადგენდა.²⁶ ახალი პროდუქციის წარმოების ნიშნები საქართველოში არ ჩანს, 2008 წლის ომისა და კრიზისის შედეგად კი კაპიტალის შემოდინებამ იკლო და წლის მეორე ნახევრისთვის 1.7 მილიარდიდან 450 მილიონამდე დაეცა. უცხოური პირდაპირი ინვესტიციების გარეშე (2008 წლისთვის მშპ-ს 22.5%-ს შეადგენდა) – ეს კი საქართველოს ეკონომიკური სტრატეგიის გულია – ქვეყნის მიმდინარე სავაჭრო ოპერაციების ანგარიშის დეფიციტი განაგრძობს ზრდას.

შეარდნაძის ყოფილი ეკონომიკის მინისტრი ლადო პაპავა ამტკიცებს, რომ საქართველოს ეკონომიკაში ისევ „ნეკროეკონომიკა“ დომინირებს ანუ სახელმწიფოს კმაყოფაზე მყოფი სანარმოების მიერ კონკურენტუნარო პროდუქციის წარმოება.²⁷ მაგრამ ამ დამოკიდებულების ბუნება შეცვლილია: ქართული სანარმოები სახელმწიფოს მიერ სესხების ჩამონერაზე აღარ არიან დამოკიდებული. ისინი ახლა ინტერვენციული „ნეო-ლიბერალური“ სახელმწიფოს პარადოქსული გამონევის წინაშე დგანან. სანარმო ქონების ჩამორთმევამ, „უკანონოდ“ გაყიდული ქონების ხელახალი პრივატიზებამ და მტაცებლურმა ფინანსურმა პოლიციამ (2007 წელს ის საშემოსავლო სამსახურის შემადგენლობაში შეიყვანეს) ბიზნესის დამორჩილების ახალი სისტემა წარმოიშვა.²⁸ მფარველის ინსტიტუტს ხელისუფლება ისევ მიმართავს, საკუთარი მოსაზრებებიდან გამომდინარე იყენებს საგადასახადო და გარემოსდაცვით კანონმდებლობას და სასამართლოსაც აკონტროლებს ბიზნესის დასამორჩილებლად. 2011 წელს ყველაზე მდიდარმა ქართველმა, ბიძინა ივანიშვილმა მთავრობა საგადასახადო სამსახურების, გენპროკურატურისა და სასამართლოს მეშვეობით ქართულ ბიზნესზე უპრეცედენტო ზენოლაში დადანაშაულა.²⁹ მენარმე მთავრობის მფარველობით აღწევს წარმატებას და არა კანონმორჩილი საქმიანობით თუ გაზრდილი წარმოებით. დერეგულაციის ხელისუფლებისგან თავისუფალი ეკონომიკა არ შეუქმნია, მან კონტროლის მექანიზმებს უცვალა მხოლოდ სახე. საქართველოს შემთხვევა მიგვითითებს ფუყე კავშირზე არასათანადოდ რეგულირებულ ეკონომიკასა და თავისუფალ ბაზარს შორის, რაზეც ეკონომისტები ათეული წელია, რაც მიუთითებენ.³⁰

საქართველოს პრობლემა მისი ტერიტორიული ზომა არ არის, ჩინეთმა უჩვენა მსოფლიოს, რომ მშპ-ის ზრდა მცირე ზომის მთავრობასთან კი არ კორელირებს, არამედ მის სისუსტესთან ექსპორტზე დაფუძნებულ ზრდას საქართველოში სახელმწიფოს მხარდაჭერის ნაკლებობა აბრკოლებს. გარდა ამისა, არც მოსამზადებელი კურსები არსებობს იმისთვის, რომ კომპანიებმა წარმოების უკეთეს სტანდარტებს მიაღწიონ და საექსპორტოდ გაიტანონ თავიანთი პროდუქცია ევროკავშირისა თუ ეკონომიკური თანამშრომლობის და განვითარების ორგანიზაციის (ეუთო) წევრ სახელმწიფოებში. ქართული კომპანიები დამოუკიდებლად ვერ გაუწევენ კონკურენციას სხვებს გლობალურ ბაზარზე. არასათანადოდ დაფინანსებული ჯანდაცვის სისტემა, სუსტი უმაღლესი საგანმანათლებლო დაწესებულებები და გენდერული უთანასწორობა ზიანს აყენებს საქართველოს ეკონომიკურ პროდუქტიულობას. რეგიონული ეკონომიკური პოლიტიკის უქონლობას თუნდაც შეზღუდული სახით (მიუხედავად იმისა, რომ 2009 წელს შეიქმნა რეგიონული განვითარებისა და ინფრასტრუქტურის სამინისტრო, და აქტიურად ხორციელდება გზების მშენებლობის პროგრამა), ისევე იმ უთანასწორობასთან მიყვავართ, რომელიც მუდამ არსებობდა სოფელსა და ქალაქს შორის, რაც ძირს უთხრის როგორც ინტეგრაციას, ისე ეკონომიკურ ზრდას.

ორგანული კანონი ეკონომიკური თავისუფლების შესახებ, საქართველოს ეკონომიკურ სტრატეგიას კონსტიტუციურ დაცვას სთავაზობს. კანონი 2011 წლის ივლისში მიიღო პარლამენტმა. ის ადგენს მაქსიმალურ ზღვრებს მშპ-თან შეფარდებით, მაგალითად, ბიუჯეტის ხარჯების ზრდისთვის - 30%-ს, ბიუჯეტის დეფიციტისთვის - 3%-ს და 60%-ს - სახელმწიფო ვალისთვის. ამასთან, ახალი გადასახადის შემოღებისთვის თანხმობის მისაღებად საჭირო გახდება რეფერენდუმის ჩატარება. ეს კიდევ ერთი დარტყმაა პარლამენტის უფლებამოსილებაზე.³¹ კანონთან დაკავშირებით სააკაშვილმა განაცხადა, რომ არაფერი კარგი არ ხდება იქ, სადაც არის სახელმწიფო.³² მაგრამ როცა ქვეყანაში საოცარი უმუშევრობა და სიღარიბეა, როცა უცხოური კონკურენცია ინტენსიურია, იქნებ სწორედ დროა, რომ მთავრობამ რაიმე სასიკეთო გააკეთოს? მაგალითისთვის რომ ავიღოთ, ინდოეთის კანონი სოფლად უმუშევრობის დაძლევის შესახებ გარანტიას აძლევს სოფლად მცხოვრებ ყოველ ოჯახს, რომ სოფლის ინფრასტრუქტურის გაუმჯობესების პროექტზე ამუშავენ 100 დღის განმავლობაში. ჩინეთის ხელისუფლებამაც შემოიღო წამახალისებელი სისტემა, რომელიც ეხმარება ჩინურ კომპანიებს, კონკურენტუნარიანი გახდნენ გლობალურ ბაზარზე. მსგავსი მოქმედებები სახელმწიფოს მხრიდან ხელს უწყობს ქვეყნის ეკონომიკის და კონკურენტუნარიანობის ზრდას.³³ ბოლოდროინდელი კვლევების მიხედვით, სახელმწიფო სუბსიდიები იმ სექტორში, სადაც დიდი კონკურენციაა, პოზიტიურ ზემოქმედებას ახდენს ეკონომიკურ ზრდაზე.³⁴

გაეროს განვითარების პროგრამის 2010 წლის ანგარიში, რომელიც 50

ქვეყანაში ჩატარებულ გამოკითხვას ეყრდნობა, გვიჩვენებს, რომ ქმედითი მთავრობა, რომელსაც შესაფერისი სოციალური ხარჯები აქვს და ინვესტიციებსაც ახორციელებს ჯანდაცვაში, განათლებაში, სოფლის მეურნეობაში და ქალებისთვის შესაძლებლობების გაზრდაში, ყველაზე წარმატებული მექანიზმი გამოდგა ზრდის ხელშეწყობისა და უმუშევრობის დაძლევისთვის.³⁵ საქართველოს ხელისუფლების ლეგიტიმაციას საფრთხეს უქმნის არა მართვის ავტორიტარული სტილი, არამედ მისი გაუთავებელი ბოღვითი ტრაბახი ეკონომიკის სიჯანსაღეზე და მისი მხრიდან სამრეწველო პოლიტიკის უგულვებლყოფა, რომელიც სტიმულს მისცემდა ადგილობრივ ეკონომიკას. შემცირებული გადასახადები, პრივატიზაცია და კორუფციის წინააღმდეგ მკაცრი გალაშქრება აღარ წარმოადგენს ზრდის შთაბეჭდავ წყაროს, როგორც ეს 2003-2007 წლებში იყო. 2008 და 2009 წლებში საქართველოს შიდა ვალი მშპ-თან შეფარდებით 21%-დან 32%-მდე გაიზარდა. საქართველოს გარედან სჭირდება ქველმოქმედება იმისთვის, რომ ბიუჯეტის დეფიციტი დაფაროს.

თავისუფლება მთავრობის მხრიდან ჩაურევლობას არ ნიშნავს მხოლოდ; თავისუფლება და თანასწორობა (ან უფრო მეტი სოციალური ჩართულობა) პარტნიორები არიან ეკონომიკის ზრდისა და დემოკრატიის განვითარების საქმეში. ანტიმონოპოლიური კანონმდებლობის არარსებობა, იმ სამთავრობო უწყებების უქონლობა, რომლებიც უსაფრთხო სამუშაო პირობებს და სამკურნალო საშუალებებს ზედამხედველობს, და გამოშიგნული შრომის კოდექსი საქართველოს ევროკავშირთან ინტეგრაციას გაურთულებს, რაც საქართველოს ეკონომიკური განვითარებისთვის ერთადერთი რეალური გზაა. რა თქმა უნდა, საგადასახადო შეღავათები, სპეციალური ინდუსტრიული ზონები და უკეთესი გზები მნიშვნელოვანი სტიმულია ზრდისთვის, მაგრამ ასევე მნიშვნელოვანია კვალიფიციური და ჯანმრთელი სამუშაო ძალაც. ჰანა არენდტი ამბობდა, რომ პოლიტიკური თავისუფლება (განთავისუფლებისგან განსხვავებით) მმართველობაში მონაწილეობას ნიშნავს უფრო მეტად,³⁶ მაგრამ საქართველოს ხელმძღვანელობის ეკონომიკურმა პოლიტიკამ გაამძაფრა ადამიანის სოციალური და ეკონომიკური გარიყვა და გაართულა მისთვის სოციალური და ეკონომიკური უფლებების განხორციელება. კარგად და გამართულად მოქმედი ბაზრის უმთავრესი ელემენტები – ნდობა, კანონის უზენაესობა, სამართლიანი კონკურენცია და ხელშეკრულებათა აღსრულება – სუსტია საქართველოში. ისეთმა საერთაშორისო საფინანსო ინსტიტუტებმა, როგორიცაა, მაგალითად, მსოფლიო ბანკი, უკან დაიხიეს თვითგამანადგურებელი არარეგულირებული კაპიტალიზმის წინაშე და მაკროეკონომიკური ინსტრუქტაჟის ნაცვლად ყურადღება თანამიმდევრულ ლიბერალიზაციაზე, პოლიტიკურ სტაბილიზაციაზე და სოციალური კაპიტალის განვითარებაზე გადაიტანეს განვითარებად ქვეყნებში. საქართველოს ხელისუფლება კი, პირიქით, ჯიქურ მიიწევს

ლიბერტიარიანული სამოთხისკენ და აინუშიც არ აგდებს გადანაწილების შედეგებს. ისეთი სიტყვათშეთანხმებები, როგორცაა „საზოგადოებრივი ინტერესი“ და „საერთო სიკეთე“ მის სამეტიყველო ლექსიკაში არ არსებობს.

საქართველოს ეკონომიკურ კრიზისის ხელისუფლების ეკონომიკურ პოლიტიკაში აქვს ფესვები გამდგარი. ეს ნათელი იყო 2008 წლის აგვისტოს ომამდე და გლობალურ კრიზისამდე. ისეთი ევროპული ქვეყნების გაკოტრება, როგორცაა ირლანდია, ესტონეთი თუ ისლანდია, გვეუბნება, რომ არარეგულირებელი კაპიტალისადმი და ფინანსური ბაზრებისადმი ლიბერალური მხარეები აქვს. პარადოქსია, მაგრამ ფაქტია, რომ 2008 წლის რუსეთ-საქართველოს ომმა, მიუხედავად საშინელი განადგურებისა, დროებით იხსნა საქართველოს ხელისუფლება საკუთარი ეკონომიკაში გამოვლენილი წინდაუხედაობისგან. ვლადიმერ პაპავამ „ომის პარადოქსი“ უწოდა მასიური უცხოური დახმარების (4.5 მილიარდი აშშ დოლარი) საშუალებით სულ უფრო კლებადი უცხოური პირდაპირი ინვესტიციების შევსებას საქართველოში.³⁷ მაგრამ ფული თავდება. უცხოური პირდაპირი ინვესტიცია ძალზე მნიშვნელოვანია, მაგრამ ის ნაწილობრივ აგვარებს პრობლემას. შიდა წარმოებაში, მცირე სანარმოებსა (მცირე სანარმო დასაქმებისა და ახალი პროფესიონალების წყაროა) და სოფლის მეურნეობაში ინვესტიციების განხორციელების განსაზღვრა პრიორიტეტად, დაბალპროცენტიანი სესხების გაცემა და მიზნობრივი საზოგადოებრივი საქმიანობა მნიშვნელოვანი (და სასწრაფოდ გადასადგმელი) ნაბიჯები იქნება ქვეყნის დამაუძღურებელი სიღარიბის დასაძლევად.

კედანტური თვლა

ქართული ეკონომიკის გაანალიზება, სიღარიბისა და განათლების დონის დადგენა, ოფიციალური შემოსავლების შედარება არაოფიციალურ და არამონეტარულთან, ისევე როგორც სხვა ეკონომიკური და სოციალური ინდექსების გამოანგარიშება, მაგალითად, სიკვდილიანობის დონის, პრობლემატური საქმეა საქართველოში. კრებითი უმუშევრობა და სიღარიბის დონე არაფერს გვეუბნება მათ სიღრმეზე ან რეგიონების თუ ასაკობრივი ჯგუფების მიხედვით არსებულ ვითარებაზე. დასაქმების მიახლოებითი ციფრებიც ვერ გვშველის შემოსავლების დასაანგარიშებლად, რადგან ბევრი „დასაქმებული“ სიღარიბის ზღვარს ქვემოთ ცხოვრობს. შედეგები წინაღმდეგობრივია, რაც სიღარიბის კრიტერიუმებზე (კრიტერიუმები კი ბევრჯერ შეიცვალა) და დასაქმების განსაზღვრებაზე დამოკიდებული. ბევრი მონაცემი დახურულია, მშპ და მეპ არ ზომავს ჩრდილოვან ეკონომიკას ან არარეგისტრირებულ ფულად გზავნილებს, რაზეც ბევრი ქართული ოჯახია დამოკიდებული. საქართველო ჯერჯერობით ისევ ნაღდი ფულის ეკონომი-

კაა. როცა დასაქმებული მოსახლეობის 30% ხელფასს იღებს და მისი მხოლოდ 20% მუშაობს კერძო სექტორში, კრებითი მონაცემები ხელფასებზე და კერძო ბიზნესზე არ არის ზუსტი ეროვნული ტენდენციების ინდექსის დასაანგარიშებლად. მშპ-ის მაჩვენებლები არ გვეუბნება ვინ რას აწარმოებს, საქართველოს შემთხვევაში, მაგალითად, 70%-ზე მეტი მსხვილი სანარმოებიდან მოდის, ხოლო სულ რაღაც 15% – მცირე და საშუალო კომპანიებიდან (ევროკავშირში პირიქით არის). სტატისტიკური ინფორმაციები, განსაკუთრებით კი ჯანდაცვის სფეროში, წინააღმდეგობრივია, რადგან მონაცემებს სხვადასხვა ორგანიზაციები აგროვებენ. საერთაშორისო ორგანიზაციები, მაგალითად, ჯანდაცვის მსოფლიო ორგანიზაცია ან გაეროს ბავშვთა ფონდი (იუნისეფი) თავიანთ საზომებს იყენებენ, რომლებიც ძალზე ცვალებადია. საქართველოს მთავრობის მიერ შედგენილმა სტატისტიკურმა მონაცემებმა სანდოობა დაკარგა მას შემდეგ, რაც სტატისტიკის დეპარტამენტი ეკონომიკური განვითარების სამინისტროს შეუერთდა 2004 წელს. ფაქტიურად, ამით დამთავრდა დეპარტამენტის ნომინალური ავტონომია (2005 წელს, როცა მონაცემებმა სიღარიბის მაღალი დონე აჩვენა, დეპარტამენტი არ გამოაქვეყნა ეს რიცხვები).³⁸ თუმცა შემდგომ მან ინსტიტუციური დამოუკიდებლობა აღიდგინა და მას დამოუკიდებელი სამეთვალყურეო საბჭო ზედამხედველობს, რომლის წევრებს პარლამენტი ამტკიცებს. ეკონომიკური მონაცემების შეგროვების მიზნით დეპარტამენტი ეროვნულ ბანკთან და ფინანსთა სამინისტროსთან თანამშრომლობს, მაგრამ თავის საქმიანობაში ის მოუშნადებელ რეგიონულ ადმინისტრატორებზეა დამოკიდებული და, გარდა ამისა, ხელისუფლებისგანაც განიცდის ზენოლას მეთოდოლოგიის შეცვლის მოთხოვნით, რათა უკეთესი რიცხვები იქნეს მიღებული (მაგალითად, საცალოს ნაცვლად საბითუმო ფასების გამოყენება სიღარიბის დონის შესამცირებლად). ეს კი მისი მონაცემების სიზუსტეს ეჭვქვეშ აყენებს. ამ მოთხოვნების გათვალისწინებით ბაზრის ტრანსფორმაციაზე ოპტიმისტური პროგნოზი ზოგჯერ სტატისტიკურ ფანტაზიებს ეყრდნობა.³⁹ აშშ-ის ენერგოკომპანიის, ენრონის, ფინანსური მაქინაციების აღწერისას პროკურორმა აღნიშნა, რომ კომპანიის ხელმძღვანელებს შეუძლიათ რიცხვებს რაც თავად სურთ, ის ათქმევინონო.⁴⁰ ეს არანაკლებ მართებულია საქართველოს სამთავრობო დეპარტამენტების შემთხვევაშიც.

საქართველოს ეკონომიკა: 1991–2010

პოსტსაბჭოთა რესპუბლიკებში პირველ ეტაპზე ეკონომიკური კრახი შეიძლება ბაზრების სწრაფი დაკარგვით, ეკონომიკური ტრანსფორმაციის მასშტაბებით და მოძველებული ინფრატრუქტურის საბოლოოდ მოშლით აიხსნას. მაგრამ მნიშვნელოვანი იყო ადგილობრივი თავისებურებებიც.

მაგალითად, ხელმძღვანელობა, რესურსები და გეოგრაფია. ამასთან, საქართველოს ეკონომიკური სტრატეგია მნიშვნელოვნად შეზღუდა მისმა დამოკიდებულებამ ვაჭრობაზე (1988-1990 წლებში მშპ-ის 43%) და ენერგომატარებლების იმპორტზე, გამანადგურებელმა ომებმა და, როგორც გროსმანმა უნოდა, შავი ბაზრის „შუედარებელმა მასშტაბებმა.“⁴¹ ხელმძღვანელობა გადამწყვეტ ფაქტორს წარმოადგენდა. გამსახურდიას პერიოდში ინსტიტუციური რღვევა მოხდა, შევარდნაძის დროს წარუმატებელ მოდერნიზაციას ჰქონდა ადგილი, ხოლო სააკაშვილი რადიკალური გარდაქმნების გზას დაადგა. გეოგრაფიულმა მდებარეობამ საქართველოს ეროვნულ უშიშროებას სერიოზული საფრთხე შეუქმნა. ჩრდილოეთით, აღმოსავლეთით თუ სამხრეთით მას არასტაბილური, ერთმანეთთან მეომარი სახელმწიფოები ესაზღვრება და ნარკოტიკებისა და იარაღის სატრანზიტო მარშრუტიც მის ტერიტორიაზე გადის. 1989 წლისთვის ელექტროენერჯის 25%, მოხმარებული ნავთობის 90%, გაზის 100%, ხე-ტყის 80% და ნედლეულის 90% რუსეთიდან და სხვა საბჭოთა რესპუბლიკებიდან შემოდოდა საქართველოში, აგრეთვე ხორბლის 80 და შაქრის 85%. 1991 წლისთვის, საქართველოს ექსპორტის 67%-ზე მეტი რუსეთში გადიოდა.⁴² 1990-იანი წლების ეკონომიკური კოლაფსი ამ საექსპორტო შემოსავლების დაკარგვას დაემთხვა, ცენტრიდანაც ერთბაშად შეწყდა ბიუჯეტის დაფინანსება, რუსეთის ეკონომიკაც დაინგრა და ვაჭრობაც რადიკალურად შემცირდა. 1991 წლის აპრილში დამოუკიდებლობის გამოცხადების შემდეგ საქართველომ ოთხი ეტაპი გაიარა: კოლაფსის (1990-1994), რეფორმების (1994-1998), სტაგნაციის (1999-2003) და აქსელერაციის (2003-დღემდე).

ცხრილი 3. საქართველოს მოსახლეობა

	1990	1995	2000	2005	2009
ზრდა (ყოველწლიური პროცენტული მაჩვენებელი)	-0.027	-2.66	-0.77	0.99	0.62
სიკვდილიანობის დონე 5 წლამდე ასაკის ბავშვებში (1000 სულზე)	47	40.1	34.8	31.5	29.1
სიცოცხლის მოსალოდნელი ხანგრძლივობა დაბადებისას, სულ (წლები)	70.25	70.56	71.18	71.38	71.68
ჯინის ინდექსი		0.39	0.41	0.46	

(წყარო: მსოფლიო განვითარების ინდიკატორები, მსოფლიო ბანკი: <http://databank.worldbank.org/ddp/home.do?Step=3&id=4>; საქართველოს სახელმწიფო სტატისტიკის სამსახური: www.geostat.ge/index.php?action=page&p-id=152&lang=eng.)

კოლაფსი

ეკონომიკისა და დიპლომატიის მიმართ გამსახურდას გულგრილმა დამოკიდებულებამ, 1991 წლის მარტში რუსეთისთვის თვითგამოცხადებულმა ეკონომიკურმა ბლოკადამ და გარკვეული სახის პროდუქციის ექსპორტის დროებითმა აკრძალვამ საქართველოს ეკონომიკური იზოლაცია დააჩქარა. გამსახურდია შიშობდა, რომ ფასების გაზრდა მის პოპულარობაზე უარყოფითად იმოქმედებდა და ამიტომ სახელმწიფო კაპიტალიზმის ფორმას ინარჩუნებდა: პრივატიზაცია არ ჩატარებულა, ფასების ლიბერალიზაცია უმნიშვნელოდ მოხდა და თუ არ ჩავთვლით ეროვნული ბანკის შექმნას, არც ინსტიტუციური რეფორმები განხორციელებულა. შევარდნაძის რუსეთიდან დაბრუნების შემდეგ, 1992 წლის მარტში შექმნილმა სახელმწიფო საბჭომ მართალია წამოიწყო ეკონომიკური რეფორმები, მაგრამ მათი განხორციელებისთვის საჭირო ინსტიტუტები საქართველოში არ არსებობდა. აფხაზეთთან ომი, რუსეთის მხრიდან ეკონომიკური ბლოკადა, 1991 წლის აპრილის ძლიერი მიწისძვრა და დეფიციტის უპასუხისმგებლო დაფინანსება ის ფაქტორები აღმოჩნდა, რომლებმაც ერთეულთა ხელში დიდი სიმდიდრის თავმოყრასაც შეუწყო ხელი და მასიური უბედურებაც მოიტანა ფინანსური ანარქიის შედეგად. შემოსავლები, რომლებიც ტრანსპორტიდან და ტურიზმიდან მოდიოდა, დაიკარგა; 1980-იანი წლების ბოლოს საქართველოს 2.5 მილიონი ტურისტი სტუმრობდა, 1993-1994 წლებში კი - არცერთი. რეგიონებიდან შემოსავლებმა იკლო, მაგალითად, აჭარამ უარი თქვა თბილისისთვის 4 მილიონი მანეთის გადახდაზე ყოველთვიურად. საქართველო ამ პერიოდში ჯერ კიდევ მანეთის სამოქმედო ზონაში იმყოფებოდა და ნალდი ფულის სიმცირე, რომელსაც რუსეთი თავისი სურვილისამებრ ინვესტა, ბარტყულ ეკონომიკას აღრმავებდა.

შევარდნაძის პირველმა პრემიერმინისტრმა, თენგიზ სიგუამ, ეკონომიკური რეფორმების გასატარებლად აქტიურ ზომებს მიმართა 1992-1993 წლებში, მაგალითად, ბინათმშენებლობის, მინის პრივატიზაციის, გადასახადების რესტრუქტურისაციის სფეროებში (შემოღებულ იქნა 28%-იანი დღგ, რომელიც მოგვიანებით 14%-მდე შემცირდა) და საკანონმდებლო ჩარჩოებიც შეიმუშავა სახელმწიფო საწარმოების პრივატიზებისთვის. მაკროეკონომიკური სტაბილიზაციისა და სისტემური ტრანსფორმაციის საშუალოვადიანი პროგრამა 1993 წელს გამოქვეყნდა, მაგრამ მთავრობის გაკოტრებამ - მთლიანი მოხმარება 1991-1992 წლებში 44%-ით დაეცა ფასების ლიბერალიზაციისა და ინფლაციის შედეგად - და აფხაზეთის ომმა რეფორმები დაამუხრუჭა. 1990-1995 წლებში, რეალური მშპ-ის დაახლოებით 83%-იანი ვარდნა დაფიქსირდა; სოფლის მეურნეობის პროდუქციის წარმოება 63%-ით დაეცა, ასეთი მდგომარეობა ტერიტორიის დაკარგვისა და ტრანსპორტირებისა და მიწოდების შეწყვეტის გამო შეიქმნა. სამრეწვე-

ლო წარმოების ჩავარდნამ 1990-1995 წლებში 85.9%-ს მიაღწია. ყველაზე მეტად იზარალა შემდეგმა დარგებმა: სამრეწველო წარმოებამ (90%-იანი ვარდნა), მსუბუქმა მრეწველობამ (96%) და სათბობ-სანვავამ (97%). ფინანსური რეზერვების ამოწურვა და თავდაცვისთვის საჭირო სასწრაფო ხარჯები საკვები პროდუქტების მარაგების შემცირების მიზეზი გახდა 1993 წლის თებერვალში, სულ ოთხი დღის მარაგი იყო დარჩენილი, როცა ხელისუფლებამ კრედიტების ემისია დაუშვა, რითაც წლიური ინფლაცია გაზარდა 1990 წლის 5%-დან 15.607%-მდე 1994 წლისთვის.⁴³ ქართული კუპონის (1993 წელს შემოტანილი ფულის დროებითი ერთეული) ოფიციალური გაცვლითი კურსი 1993 წელს 1 აშშ დოლართან მიმართებაში 5,060-ს შედაგენდა, ხოლო 1994 წლის ბოლოსთვის – 2,400,000-ს.

საბჭოთა სოციალური დაცვის სისტემის რღვევა მტკივნეული აღმოჩნდა მოსახლეობისთვის. 1990-იანი წლების თბილისის ქუჩები საესე იყო იძულებით გადაადგილებული პირებით, უპატრონოდ დარჩენილი ბავშვებითა და გალატაკებული მოხუცებით, რომლებიც სახლიდან გამოტანილ ნივთებს ყიდდნენ. ბანკებს გამწარებული ხალხი ეხვია გარს, რადგან დანაზოგები პირამიდის თაღლითურ სქემებში ქრებოდა. მთავრობამ პურის ბარათები შემოიღო 1993 წელს (ეს მეორე მსოფლიო ომის დამთავრების შემდეგ პირველად მოხდა), რომ პურის რიგები შეემცირებინა. ხალხი რიგს, როგორც წესი, დილის ხუთ საათზე იკავებდა, მაგრამ ხშირად სახლში ნაჩხუბარი და ხელცარიელი ბრუნდებოდა.

მონაცემების მიხედვით უმუშევართა რაოდენობა მცირე იყო, რადგან საწარმოები მუშახელს ოფიციალურად არ ათავისუფლებდნენ, მაგრამ შემოსავლები კატასტროფულად დაეცა, მიუხედავად ინდექსაციის მცდელობისა. თუკი 1989 წელს მინიმალური ხელფასით 750 კვერცხის ყიდვა შეიძლებოდა, 1993 წლისთვის ამ ხელფასით მხოლოდ ერთ კვერცხი მოდიოდა. ერთი თვის პენსია 9 კგ პურს უტოლდებოდა.⁴⁴ 1994 წლის სექტემბერში საშუალო ხელფასი 12 აშშ დოლარს უდრიდა ანუ 28,800,000 კუპონს; 1994 წლის ბოლოსთვის კი – ოფიციალური საარსებო მინიმუმის 1.2%-ს. ელექტროენერგიისა და სათბობის მიწოდების შეწყვეტის გამო დაიხურა სკოლები და საავადმყოფოები. საბიუჯეტო ხარჯები, განსაკუთრებით იმ სფეროებში, სადაც ყველაზე მეტად იყო საჭირო, მაგალითად, სოციალური დაცვის, ჯანდაცვის და განათლების სფეროში, საერთოდ აორთქლდა, რადგან მთავრობამ გადასახადების ამოღება ვერ მოახერხა (1994 წელს საგადასახადო შემოსავლებმა მშპ-ის მხოლოდ 2.4% შეადგინა, ერთ-ერთი ყველაზე დაბალი მაჩვენებელი მსოფლიოში). განათლების ხარჯების საბიუჯეტო წილი, რაც 1990 წელს 23%-ს შეადგენდა, 1994 წლისთვის 6%-ით შემცირდა.⁴⁵ განათლების საპირისპიროდ, თავდაცვის ხარჯები 1992 წელთან შედარებით 40%-ით გაიზარდა ორი წლის განმავლობაში.⁴⁶

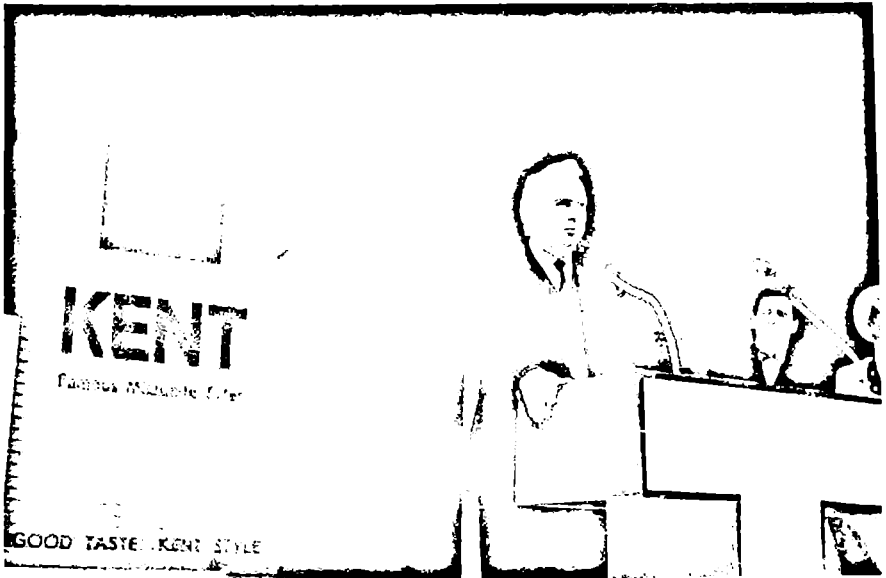
1991-1994 წლები გარდამავალ პერიოდში მყოფი საქართველოსთვის უმძიმესი პერიოდი იყო. მთავრობას ადმინისტრაციის უდისციპლინო და თითქმის უხელფასო კადრები ამძიმებდა. ეროვნული ბანკი უზრუნველი დაუდევრობით ურიგებდა კრედიტებს მთავრობის ფავორიტებს (1.280 მილიარდი მანეთი გაიცა 1993 წლის იანვრიდან ივნისამდე). გადარჩენა ახლოებელ-ნათესავებზე, მეზობლებზე, არაოფიციალურ და არამონეტარულ შემოსავლებზე და ოჯახის ძველი ნივთების გაყიდვაზე იყო დამოკიდებული. და მაინც, მიუხედავად ყველაფრისა, ეკონომიკა სახელმწიფოს ნელ-ნელა შორდებოდა: 1994 წლის მაისში ოჯახის შემოსავლის 48.8% უკვე კერძო სექტორიდან მოდიოდა.⁴⁷

რეფორმა

საერთაშორისო სავალუტო ფონდი მისი ყოფილი მხარდამჭერებისა და კეთილისმყოფელების მკაცრი კრიტიკის ობიექტი გახდა ხისტი მონეტარული პოლიტიკისა და გლობალურ შეჯიბრში სუსტი ბაზრების ნაჩქარევად ჩართვის გამო. საერთაშორისო სავალუტო ფონდის მსგავსად, განვითარების ევროპულ და ამერიკულ ინსტიტუტებს საკუთარი რეცეპტები ჰქონდათ და წინააღმდეგობრივი მარეგულირებელი რეჟიმები შემოიტანეს.⁴⁸ როცა ამ სქემებმა ვერ იმუშავა, საქართველოში საქმის გამოსასწორებლად საერთაშორისო ექსპერტები ჩამოიყვანეს, მაგალითად, პოლონეთის შოკური თერაპიის ავტორი პრემიერმინისტრი ლეშეკ ბალცეროვიჩი (ბალცეროვიჩი შევარდნაძის მრჩეველი იყო 2000 წელს, მაგრამ ბევრს ვერაფერს გახდა). 1992 წელს საქართველო სავალუტო ფონდის 171-ე წევრი სახელმწიფო გახდა, მაგრამ 1994 წლამდე საქართველოს მთავრობას ანტიკრიზისული პროგრამის განხორციელება არ დაუწყია. პროგრამა აქცენტს საფინანსო და საბიუჯეტო კონტროლზე აკეთებდა და ფონდისა და მსოფლიო ბანკის ფინანსური მხარდაჭერით განხორციელდა. მსოფლიო ბანკმა საქართველოს სისტემური ტრანსფორმაციის დასაფინანსებლად \$39.8-მილიონიანი სესხი და \$98 მილიონის სარეზერვო კრედიტი გამოუყო (სტენდ-ბაი), ხოლო 1994-1999 წლებში – სამნაწლიანი ტრანში ეკონომიკის სტრუქტურული გარდაქმნისთვის (\$239 მილიონი). თუმცა ეს თანხები გაიფლანგა. სავალუტო ფონდი დაჟინებით ითხოვდა აგრარული გადასახადების შემოღებას, რასაც ქართველი გლეხები ვერ გადაიხდიდნენ; 1992 წელს ფონდმა მოითხოვა, რომ საქართველო მანეთის ზონაში დარჩენილიყო მაშინ, როცა რუსეთი უარს ამბობდა მანეთის გამოშვებაზე; ამასთან ერთად, ფონდი დღგ-ის დანერგვის პოპულარიზაციას ეწეოდა ქვეყანაში, სადაც სალაროები არ არსებობდა. სავალუტო ფონდი მუდმივად ხაზს უსვამდა მინიმალურ სახელმწიფოს, მაშინ როცა პრობლემას სახელმწიფოს არარსებობა და სუსტი კერძო სექტორი წარმოადგენდა. რეფორმების გატარებაში ქვეყნის ხელმძ-

ღვანელობისადმი მინდობამ ვერანაირი შედეგი ვერ გამოიღო ხალხის მხარდაჭერის მოპოვების თვალსაზრისით.

და მაინც, საერთაშორისო საფინანსო კორპორაციებს უზარმაზარი მნიშვნელობა ჰქონდათ საქართველოს ეკონომიკური გადარჩენისთვის 1990-იან წლებში. მათი სესხები და გრანტები საქართველოს სახელმწიფო ბიუჯეტის ნახევარზე მეტს ავსებდა. მათი დახმარებით საქართველომ უცხოური ვალის რესტრუქტურისა და მოახერხა, დაარეგულირა კომერციული ბანკები და დაასრულა ჰიპერინფლაციის პერიოდი. საქართველო გაერთიანდა საერთაშორისო საფინანსო ორგანიზაციებში; 2000 წელს განვერდიანდა მსოფლიო სავაჭრო ორგანიზაციაში და 2003 წლისთვის 20-ზე მეტ სახელმწიფოსთან გააფორმა სავაჭრო-ეკონომიკური ხელშეკრულებები. საქართველოს ხელისუფლება პროპაგანდას უწევდა და წარმატებითაც იყენებდა სატრანსპორტო დერეფნის იდეას აზიიდან კავკასიის გავლით ევროპისკენ (TRACECA). ეს პროექტი ევროკავშირმა წამოიწყო 1993 წელს და ის მიზნად ისახავდა ავტომაგისტრალებისა და სარკინიგზო გზების გაფართოებას შორეული აღმოსავლეთისკენ კავკასიისა და შუა აზიის გავლით. ვლადიმერ პაპავა სავალუტო ფონდს მიანერს ქვეყის პროფესიული წესების დანერგვას საქართველოს სამინისტროებში.⁴⁹

შეკარდნაძე უცხოური ინვესტიციების მოზიდვაზე საუბრობს

1994-1999 წლებში შევარდნაძე დასავლეთის ფავორიტი იყო. 1990-იანი წლების შუა ხანებში სავალუტო ფონდთან თანამშრომლობამ ისეთი შთაბეჭდილება შექმნა, თითქოს ახალი აზიური ვეფხვი იბადებოდა. 1994 წელს, აფხაზეთთან ომის დასრულების შემდეგ, შესაძლებელი გახდა მშპ-ის 11.4% და 11.3-იანი ზრდის მიღწევა 1996 და 1997 წლებისთვის, შესაბამისად. ბიუჯეტის დეფიციტი კონტროლს დაემორჩილა და 1995 წლის ოქტომბერში საქართველოში ახალი სტაბილური ვალუტა, ლარი შემოვიდა. ინფლაციამაც 5.7%-მდე დაინია 1997 წელს და, გარდა ამისა, ეროვნული ბანკის სარეზერვო ფონდიც \$165 მილიონამდე გაიზარდა 1996 წლის ივნისისთვის, მაშინ როცა ეს ციფრი \$41 მილიონს შეადგენდა 1994 წელს.⁵⁰ ამ შთაბეჭდავ ციფრებთან ერთად საქართველომ უცხოეთთან ვაჭრობის რეჟიმის ლიბერალიზაცია მოახდინა კანონმდებლობის დონეზე და ახალი კონსტიტუციაც მიიღო 1995 წლის აგვისტოში.

სტაგნაცია

1994-1998 წლების მაკროეკონომიკურ სტაბილიზაციას ეკონომიკის მდგრადი აღორძინება არ მოჰყოლია. 2003 წლისთვის საქართველო გარდამავალი პერიოდის ყველაზე ნაკლებ წარმატებული ეკონომიკის პატრონი იყო დღის ქვეყნებს შორის. რეფორმებმა ვერ მოახერხა რუსეთიდან იმპორტირებულ ენერგომატარებლებზე ქვეყნის ეკონომიკური დამოკიდებულების შესუსტება; ქვეყანამ ვერც უცხოური ინვესტიციების მნიშვნელოვანი ზრდა უზრუნველყო და სავაჭრო დეფიციტსაც ვერ არეგულირებდა. 1998 წელს, საგარეო ვალების მომსახურებას მთლიანი შემოსავლების ერთი მეოთხედი დასჭირდა.⁵¹ სახელფასო და საპენსიო ვალებმა 38 მილიონ ლარს (\$23 მილიონი) მიაღწია. 1998 წლის კრიზისულმა მოვლენებმა, კერძოდ, შევარდნაძეზე თავდასხმამ თებერვლის თვეში, გაეროს წარმომადგენელთა მოტაცებამ, გალის რაიონში (აფხაზეთი) მომხდარმა კონფლიქტმა, დასავლეთ საქართველოში სამხედრო გადატრიალების მცდელობამ, გვალვამ და აგვისტოში რუსეთის ეკონომიკურმა კრახმა, მშპ-ის რადიკალური ვარდნა გამოიწვია 2.9%-მდე. ქართულმა ეროვნულმა ვალუტამ, ლარმა, ღირებულების 70% დაკარგა.

სტატისტიკური მონაცემებით თუ ვიმსჯელებთ, პრივატიზაცია წარმატებულად ჩატარდა. ყველაზე კარგი შედეგები მცირე საცალო კომპანიებში იყო. 2000 წლის ოქტომბრისთვის მცირე სანარმოების პრივატიზება დასრულებული იყო და 2,296 კომპანია მთლიანი მრეწველობის 14.5% აწარმოებდა. მაგრამ საშუალო და მსხვილი კომპანიების პრივატიზება დავალიანებების გამო შეფერხდა. 2000 წლისთვის მთლიანი მრეწველობის 53% ისევ სახელმწიფოს ხელში იყო და, შესაბამისად, 754,000 ხელფასიან დაქირავებულთაგან 614,000 სახელმწიფო სექტორში მუშაობდა.⁵²

აქციების გადაცემამ ინდივიდუალურ პირებზე საშუალო და მსხვილ კომპანიებში – აქციათა მფლობელები, ჩვეულებრივ, ფაბრიკა-ქარხნების ყოფილი მენეჯერები იყვნენ – ვერც მმართველობა გააუმჯობესა და ვერც წარმოება. 1998 წლისთვის ამ კომპანიებში სანარმოო სიმძლავრის საშუალო გამოყენება 10%-ს აღწევდა მხოლოდ. პრივატიზაციამ გადასახადების გადამხდელი საშუალო კლასი ვერ წარმოშვა, არც მონოპოლიები დაუსუსტებია და სამუშაო ადგილებიც არ შეუქმნია, ხოლო სოფლად მცხოვრები ქართველები ისევ ნატურალურ მეურნეობას დაუბრუნდნენ. ყველაზე სერიოზულ პრობლემას გადასახადების აკრეფა წარმოადგენდა. საგადასახადო ინსპექტორთა 1993 წლის გამოკითხვაში 64% დაეთანხმა იმ აზრს, რომ საგადასახადო სისტემა მთავარ დაბრკოლებას ქმნიდა ბიზნესის განვითარებისთვის.⁵³ 1997 წლის „გამარტივებული“ საგადასახადო კოდექსის მიხედვით, რომელიც მოგების 20%-იან გადასახადს და 20%-იან დღგ-ს ითვალისწინებდა, გადასახადების ადმინისტრირება შეუძლებელი იყო; ის პირდაპირ უზიძგებდა მენარმეებს გადასახადებისგან თავის არიდებისკენ. ერთ-ერთი ეკონომისტის გაანგარიშებით, მენარმეებს გადასახადები და სესხები რომ გადაეხადათ, ეს თანხა მათი შემოსავლების 112-115%-ს გაუტოლდებოდა.⁵⁴

1998 წელს გადასახადების ამოღების შეუძლებლობის გამო საქართველოს დიდი საბიუჯეტო კრიზისი შეექმნა; ამ წლის პირველი რვა თვის განმავლობაში ბიუჯეტში დაგეგმილზე ერთი მეოთხედით ნაკლები შემოსავალი შევიდა და წინა წელთან შედარებით 12%-ით შემცირდა.⁵⁵ პენსიებისა და ხელფასების გაცემა სახელმწიფო სექტორში 6 თვით დაგვიანდა. სავალუტო ფონდის რეფორმებმა სწრაფი ზრდა მოიტანა შედეგად, მაგრამ საზოგადოების მცირე ნაწილი გაამდიდრა მხოლოდ. თავად ფონდის მონაცემებით, 1999 წელს საქართველოს მოსახლეობის 60% სიღარიბის ზღვარს მიღმა ცხოვრობდა.⁵⁶ საბანკო სისტემის შემდგომი რეფორმირების (კაპიტალიზაციის ზრდა), ბიზნესის ლიცენზირებისა და რეგისტრირების პროცედურების გაიოლების, ელექტროენერჯის წარმოებისა და დისტრიბუციის პრივატიზებისა და მინის პრიმიტიული ბაზრის შექმნის მიუხედავად, მშპ-ის ზრდამ 1998 წლის შემდეგ სწრაფად იწყო კლება. ბაქოსუფსისა (ბაქო-სუფსის ხაზის მშენებლობა 2002 წელს დამთავრდა) და BTC ნავთობსადენების გარეშე საქართველოს საქმე გაცილებით უარესად წავიდოდა.

საქართველოს ეკონომიკა იძირებოდა. 2002 წელს შემოსავლები 1991 წლის მაჩვენებლების 40%-ს შეადგენდა, საგარეო ვალი \$1,753.2 მილიონი იყო ანუ მშპ-ის 53%, ხოლო უცხოური \$145.8-მილიონიანი ინვესტიცია ყველაზე დაბალი იყო დსთ-ს ქვეყნებს შორის. სავაჭრო დეფიციტი იზრდებოდა, იმპორტმა ორჯერ გადააჭარბა ექსპორტს. ბიუჯეტი ყოველ წელს სეკვესტრს ითხოვდა, 2002 წლის ბიუჯეტის დეფიციტმა 25%-ს მიაღწია;

მუქარასავით გაისმა სიტყვა იმპიჩმენტიც. თბილისში, ქვეყნის ყველაზე მდიდარ ქალაქში, ჯანმრთელობისთვის საჭირო კალორიების რაოდენობის მიხედვით, მოსახლეობის 40% არასაკმარისად იკვებებოდა. 1999 წელს საქართველოს მთავრობა ერთ სულ მოსახლეზე 11.6 აშშ დოლარს ხარჯავდა განათლებაზე და 4.1 დოლარს ჯანდაცვაზე მაშინ, როცა ჩეხეთის რესპუბლიკაში ეს თანხები, შესაბამისად, 190.9 და 360.1 დოლარს, იემენში კი 22.4 და 8.0 დოლარს შეადგენდა. საქართველო ამ კუთხით დღეს ყველა სახელმწიფოს ჩამორჩებოდა ტაჯიკეთის გარდა.⁵⁷

აქსელერაცია

2006 წლის აგვისტოში პრეზიდენტი სააკაშვილი თავის თანამემამულეებს არწმუნებდა რომ ახლა სრულიად განსხვავებულ ქვეყანაში ვცხოვრობთო.⁵⁸ ის მართალი იყო: 2010 წელს საქართველოს საშუალო ძალის 77% კერძო სექტორში მუშაობდა. რაც რადიკალური ცვლილება იყო ათი წლის წინანდელ ვითარებასთან შედარებით. თუ 2003 წელს საგარეო ვალი მშპ-ის 44.9 პროცენტს შეადგენდა, 2007 წლისთვის ის 16.8 პროცენტამდე შემცირდა (2010 წელს კი ისევ 38%-მდე გაიზარდა). ახალი საგადასახო კოდების, მიწასთან, ბიზნესის პრივატიზაციასთან და ქონებაზე საკუთრების უფლებასთან დაკავშირებული კანონების წყალობით კანონიერად მომუშავე მენარმეებს უფრო მეტი გასაქანი მიეცათ.⁵⁹ ბიუჯეტშიც რევოლუციური ცვლილებები მოხდა და დანახარჯები 2004 წლის მაჩვენებელთან შედარებით, რომელიც მშპ-ის მხოლოდ 16%-ს შეადგენდა, 2008 წელს თითქმის გაორმაგდა და 28%-ს მიაღწია. ვაჭრობა გაიზარდა თითქმის ყველა სფეროში და უცხოური ინვესტიციებიც რეკორდულ ნიშნულს მიუახლოვდა 2006-2007 წლების განმავლობაში. 2006 წელს საქართველოში თითქმის \$1.14 მილიარდი აშშ დოლარის ინვესტიცია განხორციელდა. ეს ორნახევარჯერ მეტი იყო 2005 წელთან შედარებით. 2007 წელს კი პირდაპირი უცხოური ინვესტიციების მოცულობამ პიკს მიაღწია და 2 მილიარდ დოლარს გადააჭარბა. ფიზიკური ტრანსფორმაცია მართლაც შთამბეჭდავი იყო, როცა ძველი ბაზრების ნგრევას და ახალი საცხოვრებელი კორპუსებისა თუ სასტუმროების მშენებლობას უყურებდით თბილისში სეირნობისას.

თბილისის ეკონომიკურ აღორძინების საპირისპიროდ საქართველოს სხვა კუთხეებში მდგომარეობა დამორგუნველია. მიუხედავად ახალაშენებული თვალწარმტაცი სასტუმროებისა ზღვის სანაპიროზე, ბათუმი შექმნილი ქალაქი არ არის; ბათუმელები მწირ ხელფასებზე ცხოვრობენ ან არ მუშაობენ საერთოდ. კახეთში გლეხებს ხელი არ მიუწვდებათ კრედიტებზე თუ პესტიციდებზე, არც ინფრასტრუქტურა ვარგა, მაგალითად სარწყავი სისტემა. ბანკები მიიჩნევენ, რომ სოფლის მეურნეობა ძალზე რისკიანი

სფეროა სესხების გასაცემად. თბილისსა და რეგიონებს შორის უფსკრულის მიმანიშნებელი საცალო ვაჭრობაა, რომლის 80% თბილისში ხორციელდება.⁶⁰ საბიუჯეტო დისციპლინისა თუ გადასახადების აზოლების კუთხით პროგრესი აშკარაა, გაიზარდა ფინანსური მომსახურება, მშენებლობაც მიმდინარეობს და ტელეკომუნიკაციებიც გამოსწორდა, მაგრამ საქართველოს ეკონომიკას არაფერი ეტყობა, რომ მას მოსახლეობა სიღარიბიდან გამოყავდეს. 2006 წელს, სიღარიბე განისაზღვრა 71.6 ლარით (\$43) ერთ სულ მოსახლეზე. არარეალურად დაბალმა ამ ზღვარმა, ქვეყნის მოსახლეობის 38.8% სიღარიბის ზღვარს მიღმა მოაქცია.⁶¹

სააკაშვილის ეკონომიკურ სასწაულს პერსპექტივა სჭირდება. მშპ-ის ზრდის მაჩვენებელი 2002 წლის 5.5%-დან 2007 წლისთვის 12.4%-მდე გაიზარდა, მაგრამ იმ წელს საქართველოს მშპ 1989 წლის მაჩვენებლის მხოლოდ 61%-ს შეადგენდა და საკმაოდ ჩამორჩებოდა სომხეთისა და აზერბაიჯანის 137 და 159%-ს, შესაბამისად.⁶² საქართველოში ყველაზე ცუდად მიდიოდა საქმე გარდამავალ პერიოდში მყოფ ქვეყნებს შორის, თუ არ ჩავთვლით მოლდოვას. მსოფლიო ბანკის მონაცემების მიხედვით, 2010 წელს მშპ ერთ სულ მოსახლეზე აშშ დოლარის მიმდინარე კურსით \$2621-ს შეადგენდა. ამ მაჩვენებლით საქართველო ერაცსა და ეგვიპტეს შორის იმყოფებოდა.⁶³ უმუშევრობის ოფიციალური მაჩვენებელი საქართველოში, 16%-ზე მეტი, უფრო მაღალია, ვიდრე ოფიციალური 6-12%-იანი მაჩვენებლები აზერბაიჯანსა და სომხეთში. ის, რომ პენსიები 2003 წლის 14 ლარიდან (\$8.5) 2010 წლისთვის 100 ლარამდე (\$60.5) გაიზარდა, საქებარია, მაგრამ უნდა ითქვას, რომ რეალურად საქართველოში პენსიები მაინც ყველაზე დაბალია დსთ სახელმწიფოებს შორის. 2010 წლისთვის საარსებო მინიმუმი საქართველოში 130 ლარით განისაზღვრა (მიზერული 78 აშშ დოლარი). თუ დემოგრაფიული ტენდენციები შენარჩუნდება, 2025 წლისთვის 65 წლის ასაკს გადაცილებულ ადამიანთა რაოდენობა მოსახლეობის 18%-ს მიაღწევს, რაც მძიმე ტვირთად დაანება სახელმწიფო ბიუჯეტს და ეკონომიკურ ზრდას იმ შემთხვევაშიც კი, თუ დახმარებებისა და შეღავათების დონე დაბალი იქნება.

2008 წლის ომმა და გლობალურმა კრიზისმა მთავარი სტრუქტურული პრობლემები გამოავლინა. 1991-2003 წლების ეკონომიკურმა კოლაფსმა თითქმის ერთი მილიონი მოქალაქე, დაახლოებით მთელი მოსახლეობის ერთი მეხუთედი, აიძულა, ქვეყნიდან წასულიყო, მათგან ბევრი ქალაქელი იყო და კვალიფიციური მუშაკი. მიუხედავად მათ მიერ სამშობლოში გადმოგზავნილი ფულისა, რაც მშპ-ის 5%-ს (თუ არაოფიციალურ გზავნილებსაც მივათვლით - 10%-ს) შეადგენს, ქვეყნიდან ემიგრაცია იმას ნიშნავს, რომ 65 წელს გადაცილებული მოსახლეობის წილი 14.7%-მდე გაიზარდა (2007 წელს), ანუ ის ასაკობრივი ჯგუფი, რომელზეც, პროპორციულად, დასაქმებული მოსახლეობის ყველაზე დიდი წილი მოდის.

ეს სოციალური დაცვის სისტემაში არსებული ხარვეზების ილუსტრაციას წარმოადგენს, მაგრამ, რაც უფრო სერიოზულია, ასახავს შეუსაბამობას მზარდ „პენსიონერ“ მოსახლეობასა და სულ უფრო კლებად გადასახადების გადამხდელ დასაქმებულ მოსახლეობას შორის.⁶⁴ გადასახადების ამოღება გაუმჯობესდა – საგადასახადო შემოსავლებმა 2008 წელს მშპ-ის 30% შეადგინა, მაშინ როცა 2003 წელს ეს მაჩვენებელი 14.5 % იყო. მაგრამ მიუხედავად 2005-2007 წლების საკრედიტო ბუმისა (კომერციული ბანკების მიერ გაცემული სესხების მოცულობა 2005 წლისთვის 69%-ით გაიზარდა წინა წელთან შედარებით), მცირე და საშუალო საწარმოებს მაინც უჭირთ სესხის მაღალი ფასის გამო. მსოფლიო ბანკის/საერთაშორისო საფინანსო კორპორაციის მიერ ჩატარებული საწარმოების კვლევის მიხედვით, 2009 წელს ქართული კომპანიების 26.9 %-მა ოფიციალური განაცხადი შეიტანა კრედიტზე, ხოლო 60%-ზე მეტი შიდა სახსრების იმედზე იყო.⁶⁵ 2009 წელს 500 მცირე და საშუალო საწარმოს შესწავლის შედეგებმა გვიჩვენა, რომ 94%-ს კავშირი არ ჰქონდა პოტენციურ ინვესტორებთან და თითქმის არცერთმა არ იცოდა, თუ სად უნდა ეძებნა ისინი.⁶⁶ კრედიტები ყველა დარგში ერთნაირად ხელმისაწვდომი არ არის და, გარდა ამისა, 2008 წელს ბიზნეს-სესხზე საშუალო პროცენტი 20-30 იყო, ეს მაშინ, როცა დასავლეთ ევროპაში ეს რიცხვი 5-10-ის ფარგლებშია. ლიბერალური ეკონომიკის საქართველოს ხელისუფლებისეულმა ვერსიამ, რაშიც თითქმის არ არსებობს სამთავრობო დახმარება მცირე ბიზნესისთვის, საქმე იქამდე მიიყვანა, რომ მცირე და საშუალო საწარმოების რაოდენობა შემცირდა და, შედეგად, საშუალო ადგილების შექმნის პერსპექტივამაც იკლო.

საქართველოს მოსახლეობა განსაცვიფრებლად ოპტიმისტურად არის განწყობილი მომავლისადმი მიუხედავად უმუშევრობის 60%-იანი დონისა 2010 წელს (სოფლად მცხოვრები თვითდასაქმებულების, არარეგისტრირებული უმუშევრების და ქალების ჩათვლით, რომლებიც აღარ ეძებენ სამსახურს).⁶⁷ ამ მონაცემში არ შედის დაახლოებით ერთი მილიონი ადამიანი, რომელიც საზღვარგარეთ წავიდა სამუშაოდ საძიებლად. ეს არცთუ იოლი სოციალური საკითხებია, რაც სახელმწიფოს და დემოკრატიის მშენებლობისთვის საჭირო ამოცანების შესრულებას კიდევ უფრო ართულებს. სააკაშვილის ხელისუფლების საწინააღმდეგო მასობრივი გამოსვლები, რასაც რიგგარეშე საპრეზიდენტო არჩევნები მოყვა 2008 წლის იანვარში, სწორედ ეკონომიკური და სოციალური ჩავარდნებით იყო გამოწვეული. სააკაშვილმა გამოსვლებს დაპირებით უპასუხა, რომ ბოლოს მოუღებდა სიღარიბეს. 2008 წლის იანვარში საქართველოს პარლამენტმა ხუთწლიანი პროგრამა დაამტკიცა სახელწოდებით „ერთიანი საქართველო სიღარიბის გარეშე“, მაგრამ ეს ძალზე ექსცენტრული პროგნოზი იყო, რომელიც ბიუჯეტის სიჭარბეს, პირდა-

პირ უცხოურ ინვესტიციებს მშპ-ის 10%-ის მოცულობით, წარმატებულ სპეციალურ ინდუსტრიულ ზონებსა და საქართველოს საერთაშორისო ფინანსურ ცენტრად გადაქცევის იდეას ეყრდნობოდა. პროგრამით იგულისხმებოდა არაბუნებრივად ბევრი, 200.000 ახალი სამუშაო ადგილის შექმნა, სოფლის მეურნეობის პროდუქციის გადამამუშავებელი 200 ახალი ფაბრიკის აშენება და სიღარიბის განახევრება ხუთი წლის განმავლობაში. პროგრამას მოყვა 50-დღიანი სამუშაო გეგმის შემუშავება და 500 მილიონი დოლარის ღირებულების ევრობონდების გამოშვება (რომელიც, გაუგებარია, რაზე უნდა დახარჯულიყო), ახალი კანონპროექტი, რომლის ძალით ეროვნული ბანკის პრეზიდენტს გაათავისუფლებდნენ დაკავებული თანამდებობიდან, თუ ინფლაცია გარკვეულ ზღვარს მიუახლოვდებოდა (კანონი კი მიიღეს, მაგრამ მალევე გააუქმეს) და დამატებითი საგადასახადო შეღავათები უცხოური ფირმებისთვის.⁶⁸

როგორც ამტკიცებდნენ, ზრდა მოკლავდა სიღარიბეს, თუმცა რამდენიმე თვეში აღმოჩნდა, რომ ეს ზღაპარი იყო. ბიუჯეტი შეკვეცეს, მათ შორის, თავდაცვის ხარჯებიც (2008-2011 წლების განმავლობაში სულ 52%-ით შემცირდა).⁶⁹ საქართველოს მთავრობა მიზნობრივ დახმარებას უწევს მოსახლეობას, არიგებს ელექტროენერჯისა და გაზის ვაუჩერებს, საკვებ ბარათებს და უფასო სანავის აწვდის გლეხებს. სოციალური ტრანსფერები, მათ შორის, პენსიები მოსახლეობის 57.8%-ს სწვდება. გაზრდილი შემოსავლები უკვე ფაქტია, ხოლო მოსახლეობის მომსახურების, მაგალითად, ელექტროენერჯისა და გაზის მიწოდების გაუმჯობესებით ცხოვრება ყველასთვის გაუმჯობესდა. მთავრობამ (და თბილისის მერიამ) რამდენიმე პროგრამა წამოიწყო სამუშაო ადგილების შექმნისა და პროფესიული გადამზადების მიზნით, მაგრამ უმუშევრობაზე ჯერ ამ პროგრამებს გავლენა არ მოუხდენია. პროფესიული სწავლების ცენტრები, პერსპექტიული მიმართულება, რომელიც მთავრობის საგანმანათლებლო რეფორმის ნაწილია, არასაკმარისად ფინანსდება და სამუშაოს შივნის იმედსაც ვერ იძლევა. 2006 წლის შრომის კოდექსმა, რომელიც ხალხის დასაქმების უზრუნველყოფას აპირებდა შრომითი რეგულაციების რადიკალური შესუსტებით, ვერ გაამართლა. იმ წელს გაზრდილმა სამშემოსავლო გადასახადმაც (12%-დან 25-მდე, რაც მოგვიანებით 20%-მდე შემცირდა) ვერაფრით შეძლო მათი დახმარება, ვინც სიღარიბის ზღვარზე იბრძოდა სიცოცხლისთვის.⁷⁰ 2008-2009 წლების იაფი კრედიტის პროგრამის განხორციელებისას აღმოჩნდა, რომ კრედიტი სულაც არ იყო იაფი.⁷¹ ხელისუფლების მხრიდან უცხოური ინვესტიციებით უფრო მეტად დაინტერესება ადგილობრივი ქართველი მენარმეების იგნორირებას ნიშნავდა, რითაც ნაწილობრივ მაინც შეიძლება აიხსნას ის ფაქტი, რომ იმპორტის მოცულობა ოთხჯერ აღემატებოდა ექსპორტს 2010-2011 წლებში.

ცხრილი 4: ეკონომიკის ძირითადი ინდიკატორები, 1990-2009

ეკონომიკის ინდექსები	1990	1995	2000	2005	2009
მშპ (უცვლელი 2000 აშშ დოლარი)	8.152	2.303	3.057	4.355	5.267
მშპ/სულზე (უცვლელი 2000 აშშ დოლ)	1,698	487	692	999	1,194
მშპ/სულზე/მსყიდველობითი უნარის პარიტეტი (PPP) (უცვლელი 2005 საერთაშორისო, აშშ დოლ)	6,138	1,759	2,502	3,611	4,318
მშპ-ს ზრდა (ნლიური პროცენტი)	-14.79	2.60	1.84	9.60	-3.8
პირდაპირი უცხოური ინვესტიცია სუფთა შემოდინება (მშპ-ის პროცენტი)			4.29	7.06	6.13
ინფლაცია, სამომხმარებლო ფასები (ნლიური პროცენტი)		162.72	4.02	8.30	1.74
უმუშევრობა, სულ (მთლიანი სანარმოო ძალის პროცენტი)			10.82	13.81	16.9*

წყარო: მსოფლიო განვითარების ინდიკატორები, მსოფლიო ბანკი, <http://databank/worldbank.org/ddp/home.do?Step=3&id=4>; საქართველოს სახელმწიფო სტატისტიკის სამსახური (*): www.geostat.ge/index.php?action=page&p_id=119&clang=eng

კორუფცია

კორუფცია სამყაროს უძველეს პროფესიას ჰგავს – შეგიძლიათ შეამციროთ, მაგრამ ვერ აღმოფხვრით. ის მრავალფეროვანია. სახელმწიფო ქონების გაფლანგვა იქნება ეს, თუ თანამდებობის ბოროტად გამოყენება და არჩევნების გაყალბება და ნეპოტიზმი.⁷² მისი წარმოშობა პოსტკომუნისტური სისტემის დემოკრატიზაციის პერიოდში დასაბუთებულად არის აღწერილი. პოსტსაბჭოთა საქართველოში კორუფცია კოლორიტული ავანტიურა ტურისტისთვის, რომელსაც უმნიშვნელო საფრთხე ახლავს თან, მაგრამ ქართველებისთვის ის შეიძლება დეფიციტის შემარბილებელ ფუნქციასაც ასრულებდეს და ბარიერიც იყოს წარმატების გზაზე. კორუფცია ქართული ცხოვრების რითმაც არის და რიტმიც მრავალი ათწლეულის განმავლობაში და ქართველი კი ერთდროულად დანაშაულის თანამონაწილედ არის და დანაშაულის მსხვერპლიც.⁷³ მცირეხელფასიანი სახელმწიფო ჩინოვნიკები, არასანდო კანონმდებლობა და ქვეყნის, როგორც სატრანზიტო დერეფნის როლი, რასაც საქართველოს ნაკლებად ცნობილი ენა და კულტურული

სოლიდარობის ძლიერი გრძნობა ემატებოდა, ის ფაქტორებია, რომელთა საშუალებით ვაჭრობა იოლდებოდა იმპერიული ხელისუფლების კონტროლს მიღმა. ედუარდ შევარდნაძე საქართველოს კომუნისტური პარტიის ცენტრალური კომიტეტის პირველ მდივნად 1972 წელს სწორედ ამ პრობლემის მოსაგვარებლად დაინიშნა, მაგრამ მის მიერ გატარებული ანტიკორუფციული კამპანია შედეგებს ვერ მოიტანდა სისტემასთან ძლიერი დაპირისპირების გარეშე.

საბაზრო სისტემებში კორუფცია ძირს უთხრის ეკონომიკური ინსტიტუტების ნორმალურ მუშაობას. მაგრამ საბჭოთა საქართველოში (ისე, როგორც დანარჩენ საბჭოთა რესპუბლიკებშიც) კორუფციამ სისტემის სტაბილიზება შეძლო იმით, რომ საჭირო პროდუქციას აწვდიდა მომხმარებელს.⁷⁴ საბჭოთა სახელმწიფოს მოტყუება არაეთიკურ საქციელად არ აღიქმებოდა და არც საბჭოთა ევფემისტურ ლექსიკას ჰქონდა მორალისტური ელფერი.⁷⁵ მაგრამ დამოუკიდებელ საქართველოში კორუფციის თვალსაჩინობამ, რომელიც დიდ სიმდიდრესა და პრივილეგიებთან ერთად, ის მორალურ კატასტროფად აქცია თუკი საბჭოთა საქართველოში კორუფციას თავისი წვლილი შეჰქონდა ეკონომიკის ქმედითობაში და პოლიტიკურ აპათიაში, პოსტსაბჭოურ საქართველოში მან ძირი გამოუთხარა რეფორმებს და სახელმწიფოს უსაფრთხოებას დაემუქრა.⁷⁶ კორუფციამ შეასუსტა სახელმწიფოს შესაძლებლობები გადასახადების ამოღების, სახელმწიფო მოხელეებისთვის ხელფასის გადახდისა და ტერიტორიების მართვის კუთხით. ეროვნულმა უმცირესობებმა, რომლებიც კორუმპირებული ქართველი მესაზღვრეებისა და პოლიციელების გვერდიგვერდ ცხოვრობდნენ, სრულიად დაკარგეს ნდობა ქართული სახელმწიფო ინსტიტუტებისადმი. საქართველოზე, როგორც სუსტსა და კორუმპირებულ სახელმწიფოზე წარმოდგენამ უცხოელებს ინვესტირების სურვილიც გაუქრო და დასავლეთის დახმარებაც შეამცირა. შევარდნაძის მმართველობის უკანასკნელ, 2003 წელს, „საერთაშორისო გამჭვირვალობის“ მონაცემებით, საქართველო 133 სახელმწიფოს შორის ბოლოდან მე-7 ადგილს იკავებდა კორუფციის მაჩვენებლებით.⁷⁷

პოსტკომუნისტურ ქვეყნებში კორუფცია, უმთავარესად, სტრუქტურული პრობლემაა, რომელიც სუსტ ინსტიტუტებსა და სიღარიბესთან არის დაკავშირებული. ეკონომიკური გარდაქმნა და პრივატიზაცია ხელს უწყობს უპატიოსნო მოქცევის შესაძლებლობას. კორუფციამ დაამარცხა შევარდნაძის რეჟიმი. რეჟიმმა ქმედითუნარიანობა დაკარგა. საქართველოს დაუცველმა საზღვრებმა შედეგად კონტრაბანდის მასიური შემოდინება მოიტანა სეპარატისტული აფხაზეთისა და ოსეთის ტერიტორიებიდან, ხოლო გადასახადების ადმინისტრირების ბუნდოვანი მექანიზმების გამო ფართოდ გაეხსნა გზა თაღლითობას. ქმედით ზედამხედველობას ზიანს აყენებდა სუსტი სამოქალაქო საზოგადოება, მოსახლეობის ჩართულობის

დაბალი დონე და უმაქნისი პარტიები. ღირსებისა და სირცხვილის ქართული ღირებულებები წინ აღუდგა განგაშის ზარის შემოკვრას სახელმწიფო დანებებულებებში კორუფციისა და კანონდარღვევების წინააღმდეგ.

სანამ სახელმწიფო მოხელეები იძულებული იყვნენ საბიუჯეტო თანხების მიმართულება შეეცვალათ თავიანთი ერზე-ხელფასების, ჯანმრთელობისა თუ განათლების ხარჯების დასაფინანსებლად, სამოქალაქო პასუხისმგებლობის მქონე საშუალო ფენის აღმოცენება ნაკლებად სავარაუდო იყო საქართველოში. სახელისუფლებო ელიტა მთლიანად იყო გარეული კორუფციაში, ხოლო ჯარის ერთგულება უმეტესწილად სახელმწიფოს ძარცვის შესაძლებლობაზე იყო დამოკიდებული.⁷⁸ სამი უწყება, რომელიც ანტიკორუფციულ ღონისძიებებზე იყო პასუხისმგებელი, კერძოდ, შინაგან საქმეთა და უშიშროების სამინისტროები და გენპროკურატურა (პროკურატურის მაშინდელი სახელწოდება), თავად იყო ყველაზე მძიმე სამართალდამრღვევი. ამ სამინისტროების ფინანსური და პოლიტიკური ზედამხედველობისგან თავისუფალი თანამშრომლები აფხაზეთისა და ოსეთის „სამხედრო ეკონომიკაში“ იყვნენ ჩართული. ისინი თავიანთ რუს კოლეგებთან და კრიმინალურ ჯგუფებთან თანამშრომლობდნენ ნარკოტიკებისა და ტრეფიკინგის გასაკონტროლებლად საქართველოს საზღვრებზე. შინაგან საქმეთა სამინისტროს შემოსავლების 9 წყაროდან 6 შიდა წესებით რეგულირდებოდა და არა კანონმდებლობით ან პრეზიდენტის განკარგულებით.⁷⁹

შეგარდნაძე ღიად იბრძოდა კორუფციის წინააღმდეგ. საქართველომ ყველაზე მეტი ანტიკორუფციული კანონი და ზომა მიიღო დსთ-ს ქვეყნებს შორის 1998-2002 წლების პერიოდში და ხელი მოაწერა ევროპის საბჭოს სისხლისა და სამოქალაქო სამართლის კონვენციებს კორუფციის შესახებ. 1996 წელს შეიქმნა ანტიკორუფციული საპარლამენტო კომისია; 2000 წელს შემუშავდა საქართველოს ეროვნული ანტიკორუფციული პროგრამა. 2002 წელს პრეზიდენტის სათათბირო ორგანო, ანტიკორუფციული პოლიტიკის კოორდინირების საბჭო შეიქმნა, რასაც ახალი ანტიკორუფციული ბიუროც მოყვა.⁸⁰ 2003 წლის კანონი უკანონო შემოსავლების ლეგალიზაციის აღკვეთის ხელშეწყობის შესახებ ითვალისწინებდა სახელმწიფო მოხელეებისთვის კერძო სექტორში დასაქმების ან კერძო ბიზნესიდან შემოსავლის მიღების აკრძალვას. ეროვნული ანტიკორუფციული პროგრამა მეტ გამჭვირვალობას მოითხოვდა ბიუჯეტის მართვაში, გადასახადების ამოღებასა და სახელმწიფო შესყიდვებში. გარდა ამისა, პროგრამა ითხოვდა სათანადო ანაზღაურებას სახელმწიფო მოხელეებისთვის, არასამთავრობო ორგანიზაციებისა და საზოგადოების მეტ ჩართულობას კორუფციაზე მონიტორინგში, საგადასახადო შეღავათების აღკვეთას თუ გადასახადის თავიდან აცილების საშუალებების აღმოფხვრას, ლიცენზირებისა და ნებართვების შემცირებას და სათანადო სასჯელებს დაკავებულ პირთათვის.⁸¹ პროგრამის განხორციელების მექანიზმები არ არსებობდა, ისევე, როგორც მონაცემთა ცენ-

ტრალური ბაზა კორუფციული საქმეების შესახებ, რომლებსაც ადამიანი დაეყრდნობოდა, სახელმწიფო მოხელეთა ქონებრივი დეკლარაციები არ მონმდებოდა, პროკურორებს ისევ საშინლად დაბალი ხელფასები ჰქონდათ და სისხლის სამართლებრივი დევნა თითქმის არ ხორციელდებოდა. 1997-2000 წლებში უზენაესმა სასამართლომ კორუფციასთან დაკავშირებით⁸² სულ სამი საქმე განიხილა. საზოგადოება არ ჩართულა მონიტორინგში, არ შექმნილა ცხელი ხაზები და მოწმეთა დაცვის პროგრამები, არც იმ პირთა უსაფრთხოების დაცვის მექანიზმები, რომლებსაც შეიძლებოდა განგაში აეტეხათ თავიანთ უწყებაში მომხდარ სამართალდარღვევებზე.⁸³ უკეთესი ხელფასებისა და პირობების გარეშე, დამნაშავეთა საჯარო გაკიცხვისა და საგადასახადო სისტემისა და ლიცენზირების გაიოლების გარეშე, შევარდნაძის ანტიკორუფციული კამპანია მარცხისთვის იყო განწირული. გადასახადების წესიერად გადამხდელ მოქალაქეებსაც კი უჭირდათ საქმიანობა უკანონო ეკონომიკის გარეშე; საქართველოს მთელი ეკონომიკა „შავი“ იყო.

პრეზიდენტ სააკაშვილის ერთ-ერთი წარმატება კორუმპირებული მინისტრების, დეპუტატების, საგადასახადო და საბაჟო სამსახურების უფროსების, მოსამართლეთა და მილიონერთა გამოჭერა იყო. ხელისუფლების ანტიკორუფციული სტრატეგია, რომელიც პრეზიდენტის ბრძანებულებით დამტკიცდა 2005 წლის ივნისში, განსაკუთრებით გამოკვეთდა სამართალდაცვის ორგანოებისა და სასამართლო ხელისუფლების რეფორმაზე, სახელმწიფო სექტორის შემცირებაზე, საგადასახადო კოდექსის გამარტივებაზე, საბიუჯეტო და შესყიდვების პროცესების გამჭვირვალობაზე და კანონების გამკაცრებაზე, მათ შორის, სისხლის სამართლის კოდექსის შეცვლაზე. შედეგები შთამბეჭდავი იყო. 2002-2005 წლებში იმ ქართულ კომპანიათა რაოდენობა, რომლებიც ხელისუფლების ოფიციალური პირების მხრიდან ქრთამის გამოძალვის შესახებ ჩიოდა, 38%-დან 8%-მდე შემცირდა.⁸⁴

გადასახადებისგან თავის არიდების შემცირება, დამსახურებაზე დაფუძნებული ეროვნული გამოცდების დანერგვა და კორუმპირებული კადრების მოცილება იმაზე მიგვანიშნებს, რომ დიდი ხნის ქცევა, რომელსაც „კულტურული“ შეარქვეს, შეიძლება შეიცვალოს. მაგრამ მთავრობის წარმატებას ჩრდილი ადგება სამართლებრივად სადავო მოქმედებებით, რაც საბოლოოდ ბრძოლას ნააგებინებს. ნიღბიანი საგადასახადო პოლიციელების შეჭრა ობიექტებზე, ბიზნესმენტა დაჭერები სათანადო სამართლებრივი პროცედურების გარეშე, საწარმოთა აქტივების კონფისკაცია, რაც მმართველი პარტიის ხაზინაში მიედინება, მთელი დეპარტამენტების განთავისუფლება და ფავორიტიზმი თანამდებობების განაწილება და საპრივატიზაციო ტენდერებში, ძირს უთხრის ნდობას ბიზნეს-გარემოში. საპატრულო პოლიციის თანამშრომელთა ერთიანად გათავისუფლებამ

დიდი შთაბეჭდილება კი მოახდინა, მაგრამ არაეთიკური იყო. საიდუმლო ფონდების, როგორც იყო, მაგალითად, საქართველოს არმიის განვითარების ფონდი (2006 წელს დაიხურა ევროკავშირის მოთხოვნით), დაარსებამ ეჭვი გააჩინა ქონების მითვისების თაობაზე მითუმეტეს, როცა თანხები ვითომ კორუმპირებული თანამდებობის პირებისგან და იმ მენარმეებისგან მოდიოდა, რომლებიც თავისუფლებას ყიდულობდნენ. ოპოზიციური დეპუტატების გაძევება პარლამენტიდან სამენარმეო საქმიანობის მიზეზით მიგვანიშნებს, რომ ძველი ფავორიტიზმი ისევ მუშაობს.⁸⁵ სამინისტროებში გამჭვირვალედ მუშაობის შემცირება (სამინისტროს ხარჯების აუდიტორი მინისტრის დაქვემდებარებაშია) და პარლამენტის მიერ არასათანადოდ განხორციელებული ზედამხედველობა ზღუდავს მედიასა და სამოქალაქო საზოგადოებასთან თანამშრომლობას; სამთავრობო სკანდალები, რომლებიც ბოლომდე არ იხსნება, ძირს უთხრის მისდამი საზოგადოების ნდობას. კორუფციას, რომელსაც დღეს ხშირად „ელიტურს“ უწოდებენ, ფულის ჯიბეში ჩადებას კი არ ნიშნავს, არამედ პრივილეგიებისა და საზღაურ/ჯილდოების სისტემას; ეს თანამდებობის პირის კოსტიუმის მდიდრული სარჩულია ან თვალის ჩაკერა ფავორიტი მენარმისთვის. ძნელია „ელიტური კორუფციის“ დამტკიცება, მითუმეტეს, როცა გენერალური პროკურორი არც კი ინტერესდება ამ საქმეებით, მაგრამ 2007 წლის კვლევაში გამოკითხულთა 74.8% დარწმუნებული იყო, რომ მმართველ წრეებში კორუფცია არსებობდა.⁸⁶ პრივატიზაციამ სახელმწიფო ბევრ ტრანზაქციას ჩამოაშორა, მაგრამ ლიცენზირებით თუ გადასახადების შეკრებით დაკავებული კერძო კომპანიები ხშირად უმაღლესი თანამდებობის პირებთან არიან კავშირში და, გარდა ამისა, დიდი ხარჯები, რაც იურიდიულ მომსახურებას სჭირდება, უმეტეს შემთხვევაში ქრთამს ცვლის. უმაღლესი რანგის სახელმწიფო ჩინოვნიკებმა, ზუსტად ისე, როგორც შევარდნაძის პერიოდში, საოცარი სიმდიდრე მოიხვეჭეს, რასაც ოფიციალური ჯამაგირით ვერ შეძლებდნენ.

საკამპილიზო აჩვენა პოლიტიკური ნებისა და სახელმწიფოს შესაძლებლობების მნიშვნელობა, მაგრამ სუფთა მთავრობას მხოლოდ ხელისუფლება ვერ უზრუნველყოფს. კორუფციის სანინაალმდეგო სტრუქტურულ ცვლილებებს უნდა ახლდეს სახალხო და ინსტიტუციური კონტროლი და უნდა არსებობდეს დამოუკიდებელი პარლამენტი და მიუკერძოებელი სასამართლო. ხალხის მხარდაჭერის გარეშე ხელისუფლების ანტიკორუფციული კამპანია შეფერხდება და როგორც სახალხო დამცველი ამბობს თავის 2008 წლის ანგარიშში, რომელიც პარლამენტს წარუდგინა, უკვე შეფერხდა კიდევ. გარდა ამისა, მან თქვა, რომ ბიზნესი დაუცველია საქართველოს სახელმწიფოს ძალადობისგან.⁸⁷ 2011 წელს დაინიშნა საქართველოს ბიზნეს-ომბუდსმენი, მაგრამ კარგ ბიზნესგარემოს, რაც აუცილებელია უცხოური ინვესტიციებისა და ქართველი მენარმეების საზღვარგარეთიდან მოსაზიდად, უფრო მეტი სჭირდება, ვიდრე ბიზნეს-ომბუდსმენი. პირველ რიგში,

საჭიროა, რომ ბიზნესი და მთავრობა სწორად გაიმიჯნოს და, მეორე რიგში, აუცილებელია დამოუკიდებელი სასამართლო. მანამ, სანამ სასამართლო ხელისუფლების მომხრედ აღიქმება, ნებისმიერი მენარმე იფიქრებს, მისი დაპატიმრება ტექნიკური წვრილმანისთვისაც შესაძლებელია. სამთავრობო აუდიტების არაპროპორციული რაოდენობა და უკანონო ზენოლა შემოსავლების მისაღებად უტყუარი გზა იმისთვის, რომ შიდა ინვესტირებას ბოლო მოეღოს.

პრივატიზაცია

პრივატიზაციის პროცესი საქართველოში დასავლური სახელმძღვანელო პრინციპების დაცვით განხორციელდა; შეიქმნა ერთობლივი სააქციო კომპანიები, ჩატარდა აუქციონები, საკონკურსო ტენდერები, პირდაპირი გაყიდვები და გაყიდვები საპრივატიზაციო ვაუჩერებით. მიუხედავად იმისა, რომ პრივატიზაცია ეტაპებით იყო დაგეგმილი და მცირე სანარმოების შემდეგ თანდათანობით უნდა მოეცვა დიდი ენერჯო თუ საკომუნიკაციო მონოპოლიები, შევარდნაძის დროს პროცესი უნესრიგოდ მიმდინარეობდა; არ არსებობდა მისი მარეგულირებელი საკანონმდებლო ჩარჩო და დამხმარე ინსტიტუტები, მათ შორის დამოუკიდებელი სასამართლო და საფონდო ბირჟა. კრიმინალურმა ჯგუფებმა სახელმწიფო ქონება დაბალ ფასებში შეიძინეს და ეკონომიკის, ისევე როგორც თავად სახელმწიფოს კრიმინალიზაცია მოახდინეს. სახელმწიფო ხაზინის ფული უკონტროლოდ იფლანგებოდა, ფარული გარიგებები, რაშიც სახელმწიფო ქონებისა და მართვის სამინისტროს თანამშრომლებიც იღებდნენ მონაწილეობას ჩვეულებრივი მოვლენა იყო. თანამშრომლები, რომლებსაც ჯერ კიდევ საბჭოთა, 1989 წლის კანონით თავიანთი სანარმოების საბოლოო გამოსყიდვის უფლება ჰქონდათ მინიჭებული, გააძევეს ამ სანარმოებიდან.

შევარდნაძის მმართველობის პერიოდში სანარმოთა ფასები ხელოვნურად იყო დაგდებული. მაგალითად, 1997 წლის ივლისისთვის, 226 სანარმოს აქციები, რომელთა ნომინალური ღირებულება \$86 მილიონს შეადგენდა, სულ რაღაც \$3.25 მილიონად გაიყიდა (5.4 მილიონი ლარი). ეს რეალურ ღირებულებაზე გაცილებით ნაკლები ფასი გახლდათ.⁸⁸ ბანკებმა მთავრობისთვის დასაბრუნებელი კრედიტების სანაცვლოდ სანარმოები ჩაყლაპეს. ხელშეკრულებებს, რომელთა პირობები ინვესტირებას ითვალისწინებდა, ყურადღებას არ აქცევდნენ და სახელმწიფოც არ აწესებდა ჯარიმებს; ადგილობრივი ხელისუფლების ოფიციალური პირები უკანონოდ ყიდდნენ იჯარით გაცემულ მიწებს, საპრივატიზაციო ვაუჩერების მყიდველთა სიაში მკვდარი სულები იყო შეყვანილი, კომპანიებს არაუზრუნველყოფილ სესხებს აძლევდნენ პრივატიზაციისგან შემოსული თანხებიდან, ხოლო

ტენდერები არ ცხადდებოდა. ინფორმაცია აუქციონებსა თუ საკონკურსო წესით გაყიდვებზე ამ საქმეში კარგად ჩახედული „შინაურების“ მიერ კონტროლდებოდა.

პრივატიზაციის შედეგები შთამბეჭდავად გამოიყურებოდა ქალაღღზე: 1996 წლისთვის 7,100 კომპანია იყო გაყიდული, ხოლო მშპ-ის 75-80% ოფიციალურად კერძო საწარმოები აწარმოებდნენ. სახელმწიფო ეკონომიკა ძირეულად შეიცვალა და საკუთრების ურთიერთობებმაც ტრანსფორმაცია განიცადეს. თუმცა, საქართველოში მაინც იმით დასრულდა ეს პროცესი, რომ კერძო მონოპოლიებს, რომლებსაც ყოფილი საბჭოთა დირექტორები ან ჩინოვნიკები მართავდნენ, სახელმწიფო აფინანსებდა. 1998 წლისთვის, მცირე და საშუალო 1,250 საწარმოდან 900 პრივატიზებული იყო, მაგრამ მათი სააქციო კაპიტალი ისევე სახელმწიფოს საკუთრებაში რჩებოდა ან ჯერ გაყიდული არ იყო. ვაუჩერიზაციის შედეგად საწესდებო კაპიტალის 80% სახელმწიფოს ხელში იყო.⁸⁹ პრივატიზაციას მოსალოდნელი შემოსავლები არ მოუტანია. პარლამენტის საბიუჯეტო ოფისმა განაცხადა, რომ 2000 წელს, 41 ჯანდაცვისა და სამკურნალო დაწესებულებების გაყიდვიდან მთავრობას უნდა მიეღო \$1.6 მილიონი, მაგრამ ბიუჯეტში მხოლოდ \$447,000 აწუ, მოსალოდნელი ამონაგების 29% შევიდა.⁹⁰

სახელმწიფო ბიუჯეტმა ვერ მოახერხა შემოსავლების მიღება, ვერც მესაკუთრეთა რაოდენობა გაიზარდა მოსახლეობაში. ახალ მესაკუთრეებს აქტივებისგან გათავისუფლებაც რომ მოენდომებინათ, – და ცოტას თუ ჰქონდა განზრახული გრძელვადიანი ინვესტირება, – საჭირო თანხებსაც ვერ მიიღებდნენ. 2001 წელს, 15,000 კერძო კომპანიიდან 45% არაფერს აკეთებდა, ბევრი მათგანი ვალებში იყო ჩაფლული და ნაკისრ ვალდებულებებს სახელმწიფოსა თუ დაქირავებულთა წინაშე ვერ ასრულებდა. მსხვილ კომპანიებს უარესი მდგომარეობა შეექმნათ, რადგან უზარმაზარი ვალების გამო ინვესტორების ყურადღებას ვერ იპყრობდნენ. მათი უმრავლესობა ისევე ყოფილი დირექტორების ხელში იყო, რომლებმაც აქციები სპეციალურ აუქციონებზე ყველაზე დაბალ ფასად შეიძინეს და ამგვარად, სახელმწიფოსაც წაართვეს შემოსავალი. 1998-2000 წლებში სახელმწიფომ სააქციო კომპანიების დაახლოებით \$98.7 მილიონი ღირებულების წილი გაყიდა, მაგრამ მხოლოდ \$3.8 მილიონი ამოიღო, აწუ ღირებულების 3.9%.⁹¹ ახალ აქციონერებს არ ევალებოდათ რეორგანიზაციის ჩატარება ან ინვესტიციების განხორციელება, ხშირ შემთხვევაში ისინი საწარმოებს მინის ან ნაგებობისთვის ყიდულობდნენ. კომპანიებს სწრაფადაც ყიდიდნენ ხელმეორედ. ჭიათურის მანგანუმის საწარმო ორჯერ გაიყიდა უცხოურ კომპანიებზე, მაგრამ ბოლოს, ისევე სახელმწიფოს ხელში აღმოჩნდა. 2000 წელს, 250 ერთობლივი სააქციო კომპანიიდან ნაწილობრივ ან მთლიანად სახელმწიფო საკუთრებაში არსებულმა 53 კომპანიამ მიიღო მოგება. მოგების მაჩვენებელს კი, განზრახ ამცირებდნენ, ან საერთოდ არ უხდიდნენ ფინანსთა სა-

მინისტროს, როგორც მენარმეებს მოეთხოვებოდათ.⁹² სახელმწიფო ქონების უკანონოდ განკარგვა და ძალზე დაბალი შემოსავლები იჯარიდან (2000 წელს მხოლოდ 68,000 ლარი შემოვიდა იჯარით გაცემული სახელმწიფო ქონებიდან) უზარმაზარი მასშტაბის კორუფციაზე მიანიშნებდა.

საკაპევილის მთავრობამ დააჩქარა პრივატიზაციის პროცესი და განაცხადა, რომ 2004-2005 წლებში გაყიდული სახელმწიფო ქონების 2%-დან უფრო მეტი თანხა შევიდა ბიუჯეტში, ვიდრე მთელი წინა ცხრა წლის განმავლობაში.⁹³ ეკონომიკის განვითარების სამინისტრომ განაახლა თავისი ინტერნეტ ვებგვერდი და პირობა დადო, რომ სახელმწიფოს დარჩენილ ქონებას 18 თვის განმავლობაში გაყიდდა. ყველაფერი იყიდებოდა, თუკი გაყიდვა იყო შესაძლებელი, დანყებული სათხილამურო კურორტებიდან და მანგანუმის მალაროებიდან ვიდრე გამომცემლობებამდე. ახალ ხელისუფლებას ამერიკული ენერჯო კომპანიის AES პრივატიზაციისგან მიღებული მწარე გაკვეთილის ამოშლა სურდა მეხსიერებიდან საქართველოს ენერჯობაზრის მოსათვინიერებლად. ამერიკულ კომპანიას საქმიანობა ჩაუვარდა საქართველოში (მერე, ის რუსულ RAO UES-ს მიყიდეს). მაგრამ პროცესი წინააღმდეგობრივია. პრივატიზაცია ნაჩქარევად ტარდება; კადრები და ინსტიტუტები რადიკალური ცვლილებებისთვის მზად არ არიან (ჯანდაცვის სისტემის 2007 წელს განხორციელებული პრივატიზაცია ამის კარგი მაგალითია) და მათ თითქმის არაფერს ეკითხებიან. აუქციონები, რომლებსაც მთავრობა ატარებს და ამონაგების გაზრდისთვის გამიზნული საკონკურსო ტენდერების წესები ისევ გაუმჭვირვალეა; წესები ირღვევა, ხოლო ტენდერები ხშირად ჩანყობილია. ხელისუფლება ზერელედ, მხოლოდ იმდენად აკონტროლებს კომპანიებს გაყიდვის შემდეგ, რომ ხელშეკრულებით გათვალისწინებული ვალდებულებების შესრულება უზრუნველყოს. პრეზიდენტი ბრძანებულებით ახორციელებს თავის უფლებამოსილებას პირდაპირ გაყიდვებზე. ბრძანებულება ხშირად ბუნდოვანი და თვითნებურია, მაგალითად, პრეზიდენტი ყოველგვარი ახსნა-განმარტების გარეშე ჩუქნის ქონებას ადამიანებს, მათ შორის, საკონსტიტუციო სასამართლოს მოსამართლეებს და პოლიციელებსაც.⁹⁴ ხანდახან, ეკონომიკის სამინისტრო ტენდერისა და კონკურსის გამოცხადების გარეშე ყიდის ქონებას. იტალიელი, თურქი და ამერიკელი მყიდველები საერთაშორისო სასამართლოში ჩივიან საქართველოს ხელისუფლების მიერ უკანონოდ ჩატარებულ გაყიდვებზე, როგორც ეს შევარდნაძის პერიოდში ხდებოდა. საოკეანო სანაოსნო კომპანია, ქვეყნის სავაჭრო ფლოტი, სამჯერ გაიყიდა სხვადასხვა მყიდველზე, ხოლო თბილისის წყალი ისე მიყიდეს კომპანია Multiplex Solutions-ს რომ არც მოსახლეობისთვის უკითხავთ რამე და არც ქართველი წყლის ექსპერტებისთვის, თანაც, მოსალოდნელზე დაბალ ფასად.⁹⁵ თითქმის არაფერი იყო ცნობილი შესყიდვებზე, ამან კი შეიძლება საფრთხე შეუქმნას სახელმწიფოს უშიშროებას იმ შემთხვევაში, თუკი ქონება ნაციონალური მნიშვნელო-

ბის მატარებელია. კომპანიები, რომლებიც ტენდერში იმარჯვებენ, ხშირად კონკურსის გამოცხადებამდე რამდენიმე დღით ადრე იქმნებიან. ბიუჯეტში შემოსავალი გაიზარდა (2007 წლის ბიუჯეტის 15% საპრივატიზაციო გაყიდვებიდან შემოვიდა), მაგრამ ეს მოკლევადიანი სტრატეგიაა და თანაც, ჯერჯერობით, საავადმყოფოების პრივატიზაციისნაირ სქემებს (რის შედეგადაც საავადმყოფოები მთავრობასთან დაახლოებული სამი დიდი ფარმაცევტული კომპანიის საკუთრებაში აღმოჩნდა) მოსახლეობის უნდობლობის გარდა არაფერი მოუტანია, შიდა ინვესტიციები არ განხორციელებულა და არც სამუშაო ადგილები შექმნილა.

იყიდება მარქსიზმ-ლენინიზმის ინსტიტუტი

შრომის ბაზარი

საქართველოს ეკონომიკის ეფექტურად ფუნქციონირების ერთერთი დამაბრკოლებელი ფაქტორი შრომის ბაზარზე არსებული უნესრიგობაა. ქართული ბაზრის გარდაქმნა ხასიათდება უნარ-ჩვევების დაკარგვით,

შრომითი მიგრაციით საზღვარგარეთ და გაჭიანურებული უმუშევრობის ნიშნებით. ეკონომიკური თანამშრომლობისა და განვითარების ორგანიზაციის (OECD) დაანგარიშებით, უმუშევართა ორი მესამედი იმ (2007 წელს) დროისთვის ერთ წელზე მეტი ხნის განმავლობაში არ მუშაობდა.⁹⁶ საქართველოს შრომითი ბაზარი სოფელელ და ქალაქელ მოსახლეობას შორის დიდი უთანასწორობით გამოირჩევა. ასეთივე უთანასწორობაა თბილისსა და დანარჩენ ქალაქებში მაცხოვრებელთა შორისაც. დაპირება, რომელიც პრეზიდენტმა 2006 წლის აგვისტოში გასცა, რომ 2009 წლისთვის გაანახევრებდა უმუშევრობას, ფუჭი სიტყვები აღმოჩნდა. სუსტი კერძო სექტორი ხარვეზს ვერ ავსებს. 2003 წლის შემდეგ რეგისტრირებულ უმუშევართა რაოდენობა შემცირდა, მაგრამ 2006 წელს უმუშევართა რაოდენობა ერთ ვაკანსიაზე გაორმაგდა და 33-დან 66.97-ს მიაღწია.⁹⁷ საჯარო სექტორს უფრო მეტი დასაქმებული ჰყავს ვიდრე კერძოს, მაგრამ მთლიანობაში, 1.965.000 მშრომელთა (შრომითი რესურსები) შორის, 2009 წლისთვის მხოლოდ ერთი მესამედი იღებდა გასამრჯელოს, დანარჩენები კი, „თვითდასაქმებულებს“ წარმოადგენდნენ.⁹⁸ შრომის განაწილებაზე უარყოფით ზეგავლენას ახდენს სიღარიბე, რაც პენსიონერთა უმრავლესობას აიძულებს რომ იმუშაოს (2004 წელს – 45%). დღევანდელ ტენდეციებზე დაყრდნობით ქართულ ეკონომიკას დასაქმების გენერირების პოტენციალი უმაღლესადამთავრებულთათვის არ გააჩნია, განსაკუთრებით, თუ გავითვალისწინებთ, რომ მთავრობა უარს ამბობს შრომითი მონაცემების მომსახურების განევაზე. 2007 წელს, უმუშევართა 42.3% უმაღლესადამთავრებულთა კატეგორიას წარმოადგენდა.

საქართველოს მთავრობა დასაქმების ორ განმარტებას იყენებს: შრომის საერთაშორისო ორგანიზაციის (ILO) მიერ დადგენილ სტანდარტს, რომლის განსაზღვრებით დასაქმებულია ნებისმიერი 15 წლის ასაკს გადაცილებული პირი, რომელიც სულ მცირე ერთ საათს მაინც მუშაობს კვირაში; და დასაქმების შესახებ კანონის ერთერთ ნორმას, რომლის მიხედვით დასაქმებულია ნებისმიერი სოფლად მაცხოვრებელი პირი და მისი ოჯახის წევრი, რომელიც ერთ ჰექტარს მიწას ამუშავებს.⁹⁹ შესაბამისად, სოფლად მაცხოვრებელთა 75% საქართველოს თვითდასაქმებულთა 90% შეადგენს. აი, ეს ოინი რომ არაა, საქართველოს უმუშევართა ნილი 60%-ს გადააჭარბებდა. თბილისში, სადაც გლეხების კლასიფიკაცია „თვითდასაქმებულად“ შეუძლებელია, ოფიციალური მონაცემებით უმუშევრობა 30.1%-ია (2010). საერთაშორისო საქმეთა ეროვნული დემოკრატიული ინსტიტუტის (NDI) მიერ 2011 წლის სექტემბერში ჩატარებული გამოკითხვის შედეგების მიხედვით, მოსახლეობის 67% თავს უმუშევრად მიიჩნევდა.¹⁰⁰

სოფლად მაცხოვრებელთა შორის დასაქმებულთა მაღალი მაჩვენებელი სტატისტიკური მანიპულაციების შედეგია, მაგრამ იმასაც ასახავს, რომ საბაზისო 100 ლარიან პენსიაზე მაცხოვრებელ პენსიონერთა უმრავლესობას მუშაობა სჭირდება. სინამდვილეში, 65 წლის ასაკს გადაცილებუ-

ლი მოსახლეობის 70%, ვინც სოფლად არის „დასაქმებული“, ძირითადად, საარსებო მინიმუმზე მცხოვრები წვრილი ფერმერები არიან.¹⁰¹ სოფლად მცხოვრებელი მოსახლეობის უმრავლესობა ნაწილობრივ მუშაობს ან ხანგრძლივად არ მუშაობს წლის განმავლობაში. „დასაქმების“ განმარტებას უსამართლო შედეგები მოაქვს: დაუსაქმებელი სოფლად მცხოვრებლები, რომლებიც დასაქმებულად განისაზღვრებიან, სოციალურ გადასახადებს არ იხდიან, მაგრამ არც შეღავათებს იღებენ სახელმწიფოსგან. მათი არარსებობა უმუშევართა სიებში საქართველოს ეკონომიკის იმიჯს აუმჯობესებს და ბიუჯეტსაც შეღავათს აძლევს, მაგრამ ეკონომიკურ და სოციალურ პრობლემებს სოფლად ვერ აგვარებს.

დასაქმების განმარტების შეცვლამ გაზარდა სოფლის მეურნეობაში დასაქმებულთა წილი მთლიან დასაქმებაში; 1990 წელს ეს მაჩვენებელი 26% იყო, ხოლო 2005 წელს 54.3-ს მიაღწია.¹⁰² სოფლის მეურნეობის სექტორში დასაქმებულთა წილის გაორმაგება, ქალაქად მცხოვრებელი და განათლებამიღებული სამუშაო რესურსების დასაქმების მასიურ შემცირებასთან ერთად, მკვეთრად განსხვავდება პოლონეთის მდგომარეობისგან, სადაც ტრადიციულად, მშრომელთა დიდი რაოდენობაა დაკავებული სოფლის მეურნეობაში, მაგრამ მათი რაოდენობა მხოლოდ 19%-ს შეადგენს. უმუშევრობის დონე განსაკუთრებით მაღალია ახალგაზრდებში. მაგალითად, 20-24 და 25-29 წლის ასაკობრივ ჯგუფებში უმუშევრობა ორჯერ აღემატება ქვეყნის მასშტაბით არსებულ დონეს.¹⁰³ 2005 წლისთვის რეგისტრირებული უმუშევარი ქალების 39.6% და უმუშევარი კაცების 38.4% უმაღლესი განათლება ჰქონდა მიღებული. 2010 წლისთვის უმუშევართა 81%-ს საშუალო ან უმაღლესი განათლება ჰქონდა მიღებული.¹⁰⁴ ასეთი მდგომარეობა ნებისმიერ მთავრობას შეუქმნიდა სერიოზულ პრობლემებს. პრინციპში, გასაკვირი არც არის, რომ 2007 წლის ნოემბრის მთავრობის სანინაალმდეგო გამოსვლების მონაწილეთა რიგებს ახალგაზრდები ავსებდნენ.

უმუშევრობის მაღალ მაჩვენებელს სამუშაო ადგილების დინამიური შემქმნელი კერძო სექტორი არ ამცირებს. ზრდის სფეროები (2008 წლამდე), მაგალითად, ფინანსური სახის მომსახურება, მშენებლობა და ენერჯოსექტორი, არ წარმოადგენენ დასაქმების მაღალი მაჩვენებლის მქონე სექტორებს. ხელფასები მნიშვნელოვნად გაიზარდა კერძო სექტორში 2003-2008 წლებში, მაგრამ მინიმალური ხელფასი ძალზე დაბალია ორივე სექტორში, საჯაროში (115 ლარი/\$70) და კერძოშიც (20 ლარი/\$12). თანამშრომლები, რომლებსაც გარკვეული შეღავათები აქვთ და სახელშეკრულებო დაცვით სარგებლობენ, იშვიათობაა. წარმოების სფეროები, რომელიც ამჟამად უმეტესად, კერძო ხელშია, დაქირავებულ თანამშრომელთა 51%-ს ასაქმებს; შრომითი ხელშეკრულება გაფორმებული არ არის ნახევარზე მეტთან. ჩრდილოვანი ეკონომიკა მნიშვნელოვნად მერყეობს დარგების მიხედვით, მაგრამ 2010 წელს ის მშპ-ს 25-35% შეადგენდა. ქართული სამუშაო რესურსების მესა-

მედი ამ ჩრდილოვანი ეკონომიკიდან იღებს ძირითად ან დამატებით შემოსავალს. ეს მნიშვნელოვანი სოციალური დაცვის სისტემაა, მაგრამ საზიანო ინსტიტუციური განვითარებისთვის, უსაფრთხო მუშაობისთვის და სამოქალაქო აქტიურობისთვის. მათი უმრავლესობა, ვინც ძირითად შემოსავალს არაფორმალური სექტორიდან იღებს, სოფლის მეურნეობაში (35.2%), ვაჭრობის ან სარემონტო სფეროშია (38.1%) დაკავებული და უმეტესად სახლში ან ბაზრებში მუშაობს.¹⁰⁵ საქართველოს შრომითი ბაზრის მთავარი მახასიათებლები, დაბალი შემოსავალი, უმუშევრობის მაღალი დონე, სოციალური და ჯანმრთელობის დაცვის სუსტი მექანიზმები და შრომის უსაფრთხოების არარსებობა, შიდა ეკონომიკური ზრდისა და პოლიტიკური სტაბილურობისთვის სერიოზულ დაბრკოლებებს წარმოადგენს. საფრთხე, რომელიც სააკაშვილის ხელისუფლებას ემუქრება, ნათელია.

მიგრაცია

მეოცე საუკუნის განმავლობაში ქართველებმა დიდი დემოგრაფიული ცვლილებები განიცადეს ომის, ინდუსტრიალიზაციის, კოლექტივიზაციის, რეპრესიების, დეპორტაციების და მეზობელი ქვეყნიებიდან იმიგრაციის შედეგად. ემიგრანტთა რაოდენობა რუსეთიდან და უკრაინიდან სამჯერ გაიზარდა 1926-1929 წლებში, მეორე მსოფლიო ომმა კი საქართველოს მოსახლეობის 6% წაართვა (დაახლ. 220,000 ადამიანი).¹⁰⁶ 1930 წლიდან დაწყებულმა შიდა მიგრაციამ სოფლად მაცხოვრებლები ქალაქებამდე აქცია 1989 წლისთვის (55.4% პროცენტის პიკი); ახლა ისინი რაოდენობრივად ჭარბობენ. მთებიდან ხალხის ჩამოსახლებამ, აფხაზეთთან და ოსეთთან ომებმა და ბუნებრივი კატასტროფების სულ უფრო მზარდმა ზემოქმედებამ დიდი შიდა გადაადგილებები გამოიწვია ბოლო ათწლეულის განმავლობაში. მაგრამ იძულებითი გადაადგილებისა თუ უკეთესი გასამრჯელოსა და სამსახურის მოტივით რუსეთში, უკრაინასა და ციმბირში გამგზავრების ნიშნების მიუხედავად, ქართველთა უმრავლესობა მაინც საქართველოში ცხოვრობდა საბჭოთა კავშირის პერიოდში. 1950-იან წლებში რესპუბლიკიდან გასვლა დაიწყეს არაქართველებმა და საქართველო სუფთა ემიგრაციის ქვეყნიდან სუფთა მიგრაციის ქვეყანად იქცა. 1940-იანი წლებიდან მოყოლებული საქართველოს მოსახლეობა ყოველ ათწლეულში იზრდებოდა, 1959 წელს ის 64.3% შეადგენდა, 1989 წელს – 70.1% და 2002 წელს – 80.1%.¹⁰⁷

სასონარკეტილ და უიმედო 1990-იან წლებში საქართველოს საექსპორტო პროდუქტს შრომა წარმოადგენდა. 1989 წლიდან 2002 წლის იანვრამდე (ამ წელს ჩატარდა პირველი აღწერა საბჭოთა კავშირის დაშლის შემდეგ) საქართველოს მოსახლეობა 5.456.100-დან შემცირდა 4.452.100-მდე. ეს 16%-იანი კლება იყო. გაეროს მოსახლეობის ფონდის მონაცემების მიხედ-

ვით, ამ სისწრაფით საქართველოს მოსახლეობა შეიძლება 2.5 მილიონამდე შემცირდეს 2050 წლისთვის.¹⁰⁸ ეს მოსახლეობის იმ მკვეთრ კლებას გვაგონებს, რომელსაც ადგილი ჰქონდა 1914-1921 წლების ომისა და რევოლუციის შემდეგ. 1990-იან წლებში, კლების მიზეზი ნაწილობრივ შობადობის შემცირების ბრალი იყო, რომელიც გაორმაგდა 1990-2004 წლების განმავლობაში; შემცირდა რეგისტრირებულ ქორწინებათა რაოდენობაც (40%-ით); გაიზარდა სიკვდილიანობის მაჩვენებელი (2001-2004 წლებში თვითმკვლელობათა რიცხვი მამაკაცებს შორის გაორმაგდა) და აფხაზეთსა და ოსეთშიც ბევრი ადამიანი დაკარგა საქართველომ.¹⁰⁹ თუმცა, კლების უდიდესი წილი ქვეყნიდან მიგრაციაზე მოდიოდა.

1990-იანი წლების პირველ ნახევარში ემიგრანტთა არაპროპორციულ რაოდენობას არაქართველები წარმოადგენდნენ; 1992 წელს ქვეყნიდან გასულთა მთლიანი რაოდენობის 60% სლავური წარმოშობის მოსახლეობა იყო, უმეტესად სამხედრო პირები და მათი ოჯახის წევრები.¹¹⁰ გამოკითხვები, რომლებიც მოსახლეობის ემიგრაციაში წასვლის განზრახვის გაზომვას ისახავდა მიზნად, გვიჩვენებდა, რომ არაქართველებში უფრო მეტს სურდა ქვეყნიდან გასვლა. 1998 წელს არაქართველთა 16.7% განაცხადა, რომ განზრახული აქვს ქვეყნის დატოვება, მაშინ როცა ქართველებს შორის ეს მაჩვენებელი 8.5% არ აღემატებოდა. ჩანს, რომ არაქართველები სამუდამოდ აპირებდნენ ქვეყნიდან წასვლას; მათი ოჯახების 58.3% საქართველო უკვე დაეტოვებინა 1991-2000 წლებში, მაშინ როცა ქართველებში ეს წილი 19% შეადგენდა. საქართველოში მაცხოვრებელი ბერძნული და ოსური თემები საერთოდ გაქრნენ ემიგრაციის გამო, განსაკუთრებით კონფლიქტის ზონებში. „განუსაზღვრელი ვადით“ გამგზავრებამ განსხვავებული მოდელი აჩვენა. ამ შემთხვევაში, უფრო მეტმა ქართველმა (34.9%), ვიდრე არაქართველმა (26.2%) დატოვა ქვეყანა საზღვარგარეთ სამუშაოდ. საქართველოში დარჩენისადმი ყველაზე ამბივალენტური დამოკიდებულება სომხებმა აჩვენეს. ერთერთ გამოკითხვაში, ახალქალაქის რაიონში მაცხოვრებელი სომხების 46%-მა განაცხადა, რომ ნავიდოდა ემიგრაციაში, ხოლო 81%-მა აღნიშნა, რომ მათი ბევრი მეგობარი თუ ნაცნობი ფიქრობდა წასვლაზე.¹¹¹ ქართველებიც არანაკლებ ფრუსტრირებულნი არიან; სამუშაო ძალის ყველაზე დიდ გადინებას საზღვარგარეთ სამუშაოს მოსაძებნად ეთნიკური ქართველების გამგზავრება წარმოადგენს. 2002 წლისთვის ქართველებმა ემიგრანტთა მთლიანი რაოდენობის 60% შეადგინეს.¹¹²

1990-იან წლებში საქართველოდან გასვლის მთავარი მიზეზი ეკონომიკური იყო. 2001 წლის გამოკითხვაში ემიგრაციის 14 მიზეზი იყო ჩამოთვლილი; არაქართველებიც და ქართველებიც პირველ ხუთ მიზეზზე თანხმდებოდნენ, ეს იყო: უმუშევრობა, საცხოვრებელი პირობების გაუარესება, საკუთარი ნიჭის რეალიზაციის შეუძლებლობა, რწმენის დაკარგვა მომავლისადმი და პოლიტიკური კრიზისი. არაქართველების შემთხვევაში, ამ

მიზეზებს რელიგიური დევნა, სახელმწიფო ენის შესწავლის უუნარობა და დაბრკოლებები ემატებოდა კულტურული მოთხოვნილებების დაკმაყოფილებაში.¹¹³ ემიგრაციაზე გადაწყვეტილების მიღების შემთხვევაში, 60%-ზე მეტი, სამუდამოდ თუ დროებით, რუსეთის ფედერაციაში ხვდებოდა დანარჩენები ამ თანამიმდევრობით შოულობდნენ სამუშაოს: უკრაინაში, საბერძნეთში, სომხეთსა და ისრაელში. არარეგულარული ემიგრანტები, რომლებიც დიდ თანხებს უხდიან არალეგალ ტრაფიკორებს საბერძნეთს, აშშ-ს და თურქეთს ირჩევენ.¹¹⁴ რუსეთში გაემგზავრნენ უფრო მეტი ეროვნული უმცირესობები (50.5%), ხოლო აშშ-ში უფრო მეტი ქართველი (19.5%), ვიდრე ეროვნული უმცირესობები (9%).

საერთაშორისო ემიგრაციის ოფიციალური მონაცემები არ შეიცავს უნესრიგო და არალეგალურ ემიგრაციას. ამ ბოლო წლებში სუფთა ემიგრაცია შემცირდა; ქვეყანა მხოლოდ 20,000 ადამიანმა დატოვა 2006 წელს, რადგან ეკონომიკური ზრდა დაიწყო, შემცირდა კრიმინალი, საზღვარგარეთის ქვეყნებმა შეზღუდვები დაანესეს ემიგრაციაზე, ხალხი უფრო ინფორმირებული გახდა უცხოეთში ცხოვრების სიძნელებზე, და საერთოდ, შემცირდა პოტენციურ ემიგრანტთა რაოდენობა. ვისაც ნასვლა შეეძლო, 2000 წლების დასაწყისში უკვე გასული იყო ქვეყნიდან. თუმცა, მიგრაციის საერთაშორისო ორგანიზაციის მონაცემების მიხედვით, 2008 წელს 1000 სულ მოსახლეზე 10.8 მიგრანტი მოდიოდა საქართველოში და მათ შორის 37.4%-ს ქალები შეადგენდნენ. ამ მაჩვენებლებით საქართველო ყაზახეთის შემდეგ მეორე სუფთა მიგრაციის ქვეყანაა დსთ-ს სახელმწიფოთა შორის.¹¹⁵

ქვეყნიდან გასვლა ამცირებს დასაქმებაზე მოთხოვნას და ეკონომიკას საზღვარგარეთიდან შემოსული ფულადი გზავნილებით ეხმარება. 2006 წელს ევროპის რეკონსტრუქციისა და განვითარების ბანკის კვლევის შედეგების მიხედვით, ქართველები საზღვარგარეთიდან შინ \$418 მილიონს გზავნიდნენ, ეს 100 პროცენტთან მატებას აღემატებოდა 2003 წლიდან. ამ გზავნილებზე 1 მილიონი ოჯახი ცხოვრობდა. გზავნილთა ერთი მესამედი რუსეთიდან მოდიოდა და 85%-ს ყოველდღიურ საჭიროებებზე ხარჯავდნენ ოჯახები.¹¹⁶ და მიიწ, მიგრაცია სერიოზული დანაკლისია საქართველოს სამუშაო უნარებისთვის და ანადგურებს სოფლის მეურნეობას.¹¹⁷ ოჯახები მარჩენალის დაკარგვის საფრთხის წინაშე დგანან (საზღვარგარეთ მცხოვრები ქართველების დაახლოებით 20-26% ფულს არ გზავნიან შინ), რაც სიღარიბეს ზრდის. ვინც ბრუნდება, იმას უჭირს ადაპტირება და სამუშაოს მოძებნა. არაქართველ ემიგრანტთა დიდი რაოდენობა უსაფრთხოების მნიშვნელოვან სარქველს წარმოადგენს უკმაყოფილო უმცირესობებისთვის, მაგრამ ემიგრანტები უმეტესწილად მწირ გასამრჯელოს იღებენ, მათ არასტაბილური სამუშაო აქვთ და ხშირ შემთხვევაში, არალეგალურად მუშაობენ. მათ გასვლას ქვეყნიდან ზოგჯერ ქართველებისა თუ სხვა ჯგუფების მიერ დაცარიელებული სოფლების დაკავება მოსდევს, როგორც ეს ნალკის რაიონში მოხდა, ეს კი,

კონფლიქტის პოტენციურ წყაროს წარმოადგენს. სამსახურის უმსხვილესი კატეგორია ქალებისთვის საშინაო საქმეებია, ხოლო მამაკაცებისთვის – სამშენებლო. იმ შესაძლო მოგებას, რაც საზღვარგარეთიდან დაბრუნებულმა და ახალ პროფესიას დაუფლებულმა მშრომელებმა შეიძლება მოიტანონ (და ეს ახალი პროფესია თუ უნარი ჩვეულებრივ, უცხო ენა) მაღალკვალიფიციური სპეციალისტებისა და სტუდენტების დაკარგვა სწონის. ახალი უნარების შექნა ალბათ, შეუძლებელია, როცა უამრავი ემიგრანტი არარეგულარულად მიემგზავრება უცხო ქვეყნაში, საქართველოს ბიუჯეტი კი დიდ შემოსავლებს კარგავს. საქართველოს ხელისუფლებას მიგრაციასთან დაკავშირებული ორმხრივი ხელშეკრულებები გაფორმებული არ აქვს უცხოეთის ქვეყნებთან. ემიგრაციის ქართული კანონი (1993) კი ცვლილებებს ითხოვს იმისთვის, რომ საკუთარი მოქალაქეების, შრომითი მიგრანტების უფლებები დაიცვას საზღვარგარეთ.¹¹⁸

ეკონომიკაზე სხვა ფაქტორებიც მოქმედებენ: 2002 წლის აღწერამ აჩვენა ქალაქად მაცხოვრებელთა რაოდენობის კლება (55.4%-დან 52.3%-მდე); რუსთავეა მოსახლეობის 26.8% დაკარგა 1989 წლის შემდეგ. საქართველოს მოსახლეობის საშუალო ასაკი 33.6%-დან 36.1%-მდე გაიზარდა, 1995-2002 წლებში 65 წელზე მეტი ასაკის ადამიანთა წილმაც იმატა 11.5%-დან 14.1%-მდე.¹¹⁹ მართალია, ეს ყველაფერი ემიგრაციას არ მიეწერება, მაგრამ დემოგრაფიას კი ცვლის, რაც ეკონომიკის გაჯანსაღებას ართულებს. ახალგაზრდა, კვალიფიციური და განათლებული ემიგრანტები, სავარაუდოდ, საქართველოში არ დაბრუნდებიან.

ქალაქი ეკონომიკაში

1994 წლის სექტემბერში, საქართველოს პარლამენტმა გაეროს ქალთა დისკრიმინაციის ყველა ფორმის ლიკვიდაციის კონვენციის რატიფიცირება მოახდინა. 1995 წელს კი პეკინის სამოქმედო გეგმას შეუერთდა. ეს ხუთწლიანი გეგმა მიზნად ისახავს ქალთა განვითარებას და წინ წამოწევას. მიუხედავად ამ ვალდებულებებისა, – რომლებიც ასახულია საქართველოს კონსტიტუციასა და კანონმდებლობაში, და დასავლეთში განათლება მიღებული ახალგაზრდა ლიდერების სცენაზე გამოჩენისა, პატრიარქალური ტრადიციები და ქალების დისკრიმინაციის ამკრძალავი კანონების შეუსრულებლობა ბოლოს უღებს ქალთა თანასწორობას თითქმის ყველა დონეზე. გენდერული უთანასწორობა ის სოციალური და ეკონომიკური პრობლემაა, რომელიც აფერხებს ეკონომიკურ ზრდას, დემოკრატიის მშენებლობას და ეროვნულ უმცირესობათა ინტეგრაციას. ქალების ინსტიტუციური დისკრიმინაცია კვალიფიკაციის დაკარგვას და სოციალური კაპიტალის რღვევას ნიშნავს. 2006 წლის შრომის კოდექსი, რომელიც მომუშავე დედისა და ფეხმძიმე ქალისთვის ართულებს

სამუშაო ადგილის შენარჩუნებას, კარგი მაგალითია ხელისუფლების ცუდი პოლიტიკისა და ადამიანური კაპიტალის არაეფექტურად გამოყენებისა. სამართლებრივად, ქალთა დაცვის მექანიზმების სია შთამბეჭდავია: სახალხო დამცველის სამსახურის დადგენილება ქალთა უფლებების დაცვის შესახებ (არსებობს სპეციალური კომისარია), პრეზიდენტის ბრძანებულებით მიღებული ქალთა განვითარების ეროვნული სამოქმედო გეგმები (პირველი 1995 წელს იქნა დამტკიცებული, ხოლო უკანასკნელი, საქართველოს გენდერული თანასწორობის სახელმწიფო კონცეფცია, პარლამენტმა 2006 წელს მიიღო), ქალებისთვის განკუთვნილი სასწავლო-საგანმანათლებლო პროგრამები, ქალთა ორგანიზაციების დაფინანსება საერთაშორისო ორგანიზაციების მიერ და 2004 წელს შექმნილი გენდერული თანასწორობის საკონსულტაციო საბჭო. და მინც, გრძელდება დაბალანაზღაურებადი შრომის ფემინიზაცია, ოჯახში უთანასწოროდ განაწილებული ფუნქციების ნიშნები და დაუბალანსებელი წარმომადგენლობა გადაწყვეტილების მიმღებთა თანამდებობებზე კვლავ არსებობს. ამ მდგომარეობის შეცვლის ნებისმიერი მცდელობა სპეციალური ანტიდისკრიმინაციული კანონის შექმნას და ქალი ბიზნეს-ლიდერების მხარდაჭერას ითხოვს, რასაც დღევანდელი ხელისუფლება უყურადღებოდ ტოვებს. მოსახლეობის დამოკიდებულება ამ საკითხებისადმი კომპლექსურია, რადგან ხშირ შემთხვევაში, განწყობები განპირობებულია ურბანული, ეთნიკური თუ განათლების ფაქტორებით. 2008 წლის გამოკითხვაში, ქალები ტრადიციულ აზრს გამოხატავენ თავისი როლის შესახებ (გამოკითხულთა 64.7% თანხმდებოდა იმაზე, რომ თეორიულად კაცს უნდა ემუშავა, ხოლო ქალს სახლისთვის მიეხედა), თუმცა პროგრესულადც უყურებდნენ ამ საკითხებს და თავდაჯერებულებიც იყვნენ (ქალთა მხოლოდ 37.2% დაეთანხმა იმ აზრს, რომ კაცებს უპირატესობა უნდა მიეცეთ სამსახურში, მაშინ როცა ამ აზრს მამაკაცების 55.1% იზიარებს). ბევრი ქართველი ქალი აღიქვამს უთანასწორობას ჩვეულებრივ მოვლენად, მაგრამ სხვა შემთხვევებში, უსამართლოდაც აფასებენ, რაც იმ დამბნეველ გარდაქმნაზე მიანიშნებს, რასაც საქართველო განიცდის ამჟამად.¹²⁰

2004 წლის შემდგომ ქალების წარმომადგენლობა გადაწყვეტილების მიღების უფლებამოსილი პირების თანამდებობებზე გაუმჯობესდა. შევარდნაძის მთავრობაში სულ ორი ქალი მინისტრი იყო (გარემოს დაცვის და კულტურის); სააკაშვილის დროს 2004-2005 წლებში ხუთ ქალი მინისტრს ვხედავთ, მათ შორის საგარეო საქმეთა მინისტრს (მაგრამ 2011 წლის მინისტრთა კაბინეტში მათი რაოდენობა 3-მდე შემცირდა. ესენი იყვნენ: სასჯელალსრულების და ეკონომიკისა და მდგრადი განვითარების სამინისტროების ხელმძღვანელები და სახელმწიფო მინისტრი რეინტეგრაციის საკითხებში). პარლამენტში ქალების წარმომადგენლობა სუსტია, მაგალითად, 1990-იანებში მათი წილი 6-8 პროცენტს შორის მერყეობდა, 2004 წელს 10.4%-ს მიაღწია, მაგრამ 2008 წლისთვის ისევ შემცირდა 6%-მდე.

მართალია, ქალები პარტიების წევრების მესამედს შეადგენენ, მაგრამ 9%-ზე მეტი მაინც ვერ ჩაითვლება გადამწყვეტილების მიმღებად.¹²¹ ქალები ლიდერობენ 15 საპარლამენტო კომიტეტში, მაგრამ კომიტეტის თავმჯდომარის პოსტზე მხოლოდ ერთხელ იყო ქალი 2011 წელს, ხოლო გენდერულ საკითხთა კომიტეტი ისევ არ არსებობს. 2005 წელს პრეზიდენტის ადმინისტრაციაში 62 ქალი იყო მაღალ თანამდებობაზე, როდესაც მამაკაცების რაოდენობა 75-ს შეადგენდა.¹²² ადგილობრივი მმართველობის ორგანოებში ქალების წილი არასდროს ყოფილა 15%-ზე მეტი 1990-იანებში, თუმცა 2006 წლის ადგილობრივი თვითმმართველობის არჩევნებში მათ საკრებულოების ერთი მეოთხედი დაიკავეს რამდენიმე მუნიციპალიტეტში. თუმცა არცერთი ქალი არჩეულა მერად ან გამგებლად.¹²³ ქალები უფრო აქტიურები მესამე სექტორში არიან, სადაც რაოდენობით აჭარბებენ კიდევ მამაკაცებს. არასამთავრობო ორგანიზაციათა თითქმის ორ მესამედს ქალები ხელმძღვანელობენ და ამასთან, დაახლოებით 70 არასამთავრობო ორგანიზაცია ქალთა პრობლემებზე მუშაობს (თუმცა ფემინისტურს ცოტას თუ ვუნოდებთ). და მაინც, ვერტიკალური სეგრეგაციის ნიშნები თითქმის ყველა პროფესიაში შეინიშნება; რაც უფრო მაღლა მიიწევთ, სულ უფრო ნაკლებ ქალს ხვდებით.¹²⁴ 2009 წელს ჩატარებულმა კვლევამ გვიჩვენა, რომ ყველაზე მაღალ შემოსავლიანთა შორის 72% მამაკაცი იყო.¹²⁵

მთა რუსთაველის აფორიზმი „ლეკვი ლომისა სწორია, ძუ იყოს, თუნდა ხვადია“, რომელსაც ხშირად ციტირებენ ქართველები, ასახავს გავრცელებულ მოსაზრებას იმის შესახებ, რომ ქალებიც, მამაკაცების მსგავსად, ღირსნი არიან განათლებული იყვნენ. თანასწორობა სწავლა-განათლების მიღებაში ფორმალურად დაცული იყო საბჭოთა კავშირში და ამან კვალ-იფიცური ქალების რაოდენობა მასიურად გაზარდა სამუშაო ძალებში. თუმცა, როგორც კვლევები გვიჩვენებს, მშობლები ისევ ბიჭის განათლებას ანიჭებენ პრიორიტეტულ მნიშვნელობას. მაგრამ ამას ხელი არ შეუშლია ახალგაზრდა ქალებისთვის, რომ მამაკაცები დაეჯაბნათ განათლების ყველა დონეზე დამოუკიდებლობის პერიოდში. 2007-2008 წლებში ბაკალავრიატის აბიტურიენტთა 56.5%-ს და დოქტორანტურის აბიტურიენტთა 67.5%-ს ქალები წარმოადგენდნენ.¹²⁶ ეს ნაწილობრივ იმით აიხსნება, რომ ემიგრაციაში უფრო მეტი მამაკაცი მიდის და მოსახლეობის ახალგაზრდა კონტიგენტში ქალები ჭარბობენ. მაგრამ უნივერსიტეტის პროფესორთა შორისაც ქალები უფრო მეტნი არიან (54.9%), თუმცა მეცნიერებათა აკადემიის 135 წევრიდან მხოლოდ 9 წევრია ქალი.¹²⁷ საბჭოთა მემკვიდრეობამ, რომელმაც ქალთა მაღალი წარმომადგენლობა დატოვა პროფესიულ სფეროებში, დაბალანაზღაურებადი სამუშაო ადგილებიც (პედაგოგი, ექთანი, სოციალური მუშაკი და მდივანი) მათ შეავსებინა. ეს მდგომარეობა დღესაც არ შეცვლილა. ქალები ისევ ჭარბობენ დაბალანაზღაურებად მომსახურების, განათლებისა და ჯანდაცვის სფეროებში.¹²⁸

სტრუქტურული რეფორმები, პრივატიზაცია და დერეგულაცია „გენდერული ნეიტრალიტეტით“ არ გამოირჩევიან. ქალებზე, რომლებიც არაკვალიფიციური მუშა-ხელის უმრავლესობას წარმოადგენენ კვების პროდუქტებისა თუ საფეიქრო წარმოებაში და საჯარო სექტორშიც, არაპროპორციულ ზეგავლენას აქვს ადგილი. 1998 წლისთვის, პროფესიონალ-სპეციალისტთა შორის ქალთა 63% იყო უმუშევარი, ხოლო მამაკაცები 37%-ს შეადგენდნენ; რაც შეეხება საკანცელარიო/ოფისში მუშაობას, აქ განაწილება ასეთია: დაუსაქმებელი იყო მამაკაცთა 82% მაშინ, როდესაც ქალებში ეს მაჩვენებელი 18%-ს შეადგენდა. დასაქმებულ ქალთა ერთ მეოთხედს არასრული სამუშაო დღე ჰქონდა, ხოლო სრულ შტატზე დასაქმებულ ქალთა 81.3% სოფლის მეურნეობაში იყო დაკავებული, სადაც შრომის რეგულირება საერთოდ არ ხდება.¹²⁹ 2007 წელს ქალების ხელფასის საშუალო რაოდენობა 211.2 ლარი იყო (\$127.85), ხოლო მამაკაცების — 320.9 ლარი (\$194.25); ასეთი მდგომარეობა ეკონომიკის ყველა სექტორში, კერძოსა თუ საჯაროში და თვითდასაქმებულთა შორისაც.¹³⁰ სახელმწიფოს მიერ საბავშვო ბალების დაფინანსების შეწყვეტა ხელს უშლის ქალებს, რომ სამსახურში დაბრუნდნენ. 2004 წლისთვის, ქალთა 44% და მამაკაცთა 26% საერთოდ არ იყო სამუშაო ძალებში, ან დაკავებული იყო არაფორმალურ სექტორში, სადაც დაუცველი იყო უსამართლო შრომითი ურთიერთობებისგან.¹³¹ განათლების დონე უფრო მჭიდრო კორელაციაშია სიღარიბესთან, ვიდრე სქესთან, მაგრამ ქალთა ისეთი კატეგორიები, როგორცაა, მარტოხელა დედები, განქორწინებული და ქვრივი ქალები, ყველაზე ლარიბ და მოწყვლად ჯგუფებში ექცევიან და სავარაუდოდ, სახელმწიფოს მიმართავენ დახმარების მისაღებად.

ქალებმა მათთვის არატრადიციული საქმიანობის ნიშა მოძებნეს: თურქეთში დადიან საქონლის ჩამოსატანად, ქუჩაში ვაჭრობენ და შინამოსამსახურებად უდგანან სხვებს. ქალ მენარმეთა რაოდენობა, მიუხედავად კულტურული სახის სირთულეებისა, რომელიც ოჯახშივე იწყება, იზრდება და ვაჭრობისა და მომსახურების სფეროში არსებული სამეურნეო ობიექტების ერთი მეოთხედი მათ საუთრებაშია. არსებობს ქალ-მენარმეთა ასოციაცია. ამ საქმიანობამ ბევრი ქალი ოჯახის მთავარ მარჩენალად აქცია და ტრადიციული სოციალური როლის შესრულებაზე უარი ათქმევინა. ამან კი სიღარიბის უბედურებასთან ერთად მნიშვნელოვან დაძაბულობა შექმნა ოჯახებში და ძალადობის შემთხვევებიც გააძვირა. საბედნიეროდ, 2006 წელს პარლამენტმა მიიღო კანონი ოჯახში ძალადობის აღკვეთის, ოჯახში ძალადობის მსხვერპლთა დაცვისა და დახმარების შესახებ, რომელმაც ოჯახში ძალადობა პირველმა შემოიტანა სამართლებრივ ტერმინად. დღეს-დღეობით, თბილისში ორი თავშესაფარი ფუნქციონირებს ოჯახის წევრებისგან ტრავმირებული ქალებისთვის.

სახლვერების გახსნამ და საქართველოს ევროპა-აზიის სავაჭრო ტრანზი-

ტულ ქვეყნად ქცევამ ორი ახალი პრობლემა შექმნა ქალებისთვის, ტრეფიკინგი და პროსტიტუცია. ადამიანით ვაჭრობაში კრიმინალური დაჯგუფებები და ტურისტული ფირმები არიან ჩართულნი. ტრეფიკინგისგან დაუცველები ძირითადად, იძულებით გადაადგილებული პირები, სტუდენტები და დაუსაქმებელი ქალები არიან: იძულებითი შრომისთვის საქართველოდან მოტყუებით გაყვანილ ადამიანებს შორის 87% ქალია, აქედან 60% 30 წლამდე ასაკის ახალგაზრდა ქალი.¹³² მას შემდეგ, რაც აშშ სახელმწიფო დეპარტამენტმა დაგმო საქართველოს ხელისუფლების უმოქმედობა ტრეფიკინგის საქმეში, საქართველო „მესამე საფეხურის“ დაუმორჩილებელ სახელმწიფოთა რიგს შეუერთა, - შევარდნაძემ 2003 წლის იანვარში გამოსცა ბრძანებულება ტრეფიკინგთან ბრძოლის სამოქმედო გეგმის დამტკიცების შესახებ, რომელიც სპეციალურად ამ პრობლემაზე სამუშაო უწყების შექმნას ითვალისწინებდა შინაგან საქმეთა სამინისტროში. 2006 წელს კი პარლამენტმა მიიღო კანონი ადამიანობით ვაჭრობის (ტრეფიკინგი) წინააღმდეგ ბრძოლის შესახებ, რომელიც ზრდიდა ტრეფიკიორის სისხლისსამართლებრივ პასუხისმგებლობას.

ჯანდაცვა და განათლება

ეკონომიკის გრძელვადიანი ზრდისთვის ერთ-ერთ ყველაზე სერიოზულ საფრთხეს ადამიანური კაპიტალის გაუარესება წარმოადგენს, ჯანდაცვის ხელმიუწვდომლობის, არასათანადო განათლებისა და დაბალი ხარისხის სოციალური მომსახურების გამო. საბჭოთა კავშირის მიერ გაცემული სოციალური დახმარებები არაეფექტური, არაადეკვატური და გადაჭარბებულად შეფასებული იყო. ჯანდაცვისა და განათლების სისტემები კორუფციითა და უთანასწორობით იყო გაჯერებული, ხოლო სანოლებისა და კადრების უზვი რესურსების მქონე საბჭოთა ჯანდაცვას 1980-იანების ბოლოს ხარჯები მოაკლდა. და მაინც, 1985 წლისთვის სახელმწიფო ერთ სულზე \$95.5-ს ხარჯავდა.¹³³ რიგითი ქართველებისთვის 1991 წლიდან დაწყებული გაუარესება კატასტროფული აღმოჩნდა. შევარდნაძემ ნაწილობრივ ამიტომაც დაკარგა ამომრჩეველთა მხარდაჭერა, მან ვერ შეძლო მოსახლეობის ელემენტარული სამედიცინო დახმარებით, ადეკვატური პენსიებითა და სამუშაო ადგილებით უზრუნველყოფა. სააკაშვილის რეფორმების საშუალებით მოხერხდა სახელმწიფო მოხელეებისთვის მაღალი ხელფასების გაცემა და პენსიების მომატება, მაგრამ ჯანდაცვისა და სოციალური დაცვის თვალსაზრისით, ბევრი არაფერი შეცვლილა სასიკეთოდ. სიღარიბის დაძლევის სამთავრობო პროგრამის ფოკუსში ეკონომიკური ზრდა და მიზნობრივი სოციალური პროგრამები მოექცა, მაგრამ საკმაოდ რთული საქმეა გასაკეთებელი შემოსავლების კლების და სოციალური დაცვის საჭიროებების

ზრდის ფონზე. სააკაშვილისთვის ერთ-ერთი მთავარი პოლიტიკური პრობლემა ქვეყნის მოქალაქების სოციალური და ეკონომიკური უსაფრთხოებით უზრუნველყოფის შეუძლებლობაა.

უმუშევრობა მიბმულია საქართველოს ჯანდაცვის სისტემაში შექმნილ კრიზისთან; მას დამატებითი ხარჯებიც მოაქვს, მაგალითად ფსიქიკური აშლილობის, ნარკოტიკულ ნივთიერებებზე დამოკიდებულებისა თუ ალკოჰოლიზმის მკურნალობა (რაზეც ხელისუფლება პრაქტიკულად არაფერს ხარჯავს). 1990-იან წლებში, გამოცარიელებული ხაზინის, არაკვალიფიციურად შემუშავებული რეფორმების და სამოქალაქო კონფლიქტის გამო ჯანმრთელობის დაცვის სისტემა განადგურდა. 1990-იანების სამოქალაქო ომის პიკში, საავადმყოფოების 80-90% იძულებით გადაადგილებულ პირებს ჰქონდათ დაკავებული. საერთაშორისო ორგანიზაციები გადამწყვეტ როლს ასრულებდნენ სახელმწიფოს საბაზისო მომსახურების შესაძლებლობების შენარჩუნებისთვის. 1995 წელს, საერთაშორისო სავალუტო ფონდსა და მსოფლიო ბანკთან მჭიდრო თანამშრომლობით საქართველოს ხელისუფლებამ პრივატიზაციისა და სოციალური დაზღვევის ხელშეწყობა დაიწყო, როგორც დანგრეული სახელმწიფო სისტემის ალტერნატივებისა. მან სამი ახალი ინსტიტუტი შექმნა: სამედიცინო დაზღვევის სახელმწიფო ფონდი (გაჭირვებულთა სამკურნალო ხარჯებისთვის), სოციალური დაზღვევის ერთიანი სახელმწიფო ფონდი (პენსიებისთვის) და დასაქმების ერთიანი სახელმწიფო ფონდი (უმუშევართა შეღავათებისა და დახმარებისთვის). საშემოსავლო და დასაქმებულთა ახალი საგადასახადო სისტემით დაფინანსებული სქემა ოფიციალური დასაქმების დონის შესახებ არარეალისტურ ვარაუდებს ეყრდნობოდა და მაშინვე დადგა ფინანსური პრობლემების წინაშე. ეს საბიუჯეტო ილუზიას უფრო ჰგავდა, თუ გავითვალისწინებთ, რომ თვითდასაქმებულთა დიდი რაოდენობა გათავისუფლებული იყო სოციალური გადასახადებისგან.¹³⁴

შევარდნაძის სხვა დანარჩენი რეფორმებიც ასევე არაეფექტური და კონტრპროდუქტიული იყო: ჯანდაცვის სამინისტროს ფუნქციები რეგულირებითა და პოლიტიკის ფორმულირებით შემოიფარგლა. რაც აბსურდული იყო საქართველოს პირობებში, მისი უფლებამოსილებები რეგიონული ჯანდაცვის უწყებებზე გადაინაწილდა, რომლებსაც არც შემოსავლები გააჩნდათ და არც გამოცდილება სამკურნალო დაწესებულებები სახელმწიფოს დაქვემდებარებაში არსებულ კვალი-პრივატიზებული შეზღუდული პასუხისმგებლობის კომპანიებად გადაკეთდა, სადაც გადახდის ახალი სისტემა ამუშავდა, რომელიც მუშაობდა ნაყოფიერების ამსახველი უნდა ყოფილიყო (შემოსულ პაციენტთა რაოდენობა). ყურადღება ექცეოდა პრევენციულ და პირველად სამედიცინო დახმარებას, ხოლო 1999 წელს ახალი სამინისტრო შეიქმნა, შრომის, ჯანმრთელობისა და სოციალური დაცვის, სოციალური და სამკურნალო მომსახურების გაერთიანებისა

და გაბერილი შტატების შემცირების მიზნით. ამ რეფორმებმა ვერ გადანყვიტეს ხელმისაწვდომობის პრობლემა. ქართველებს უსახსრობის გამო არ შეეძლოთ კერძო დანესებულებებში მკურნალობა და წამლების შეძენა. 1990-იან წლებში ჩატარებული გამოკითხვები გვიჩვენებს, რომ ავადმყოფთა 96% თავს არიდებდა ექიმთან ვიზიტს და თავად მკურნალობდა, ხოლო 87.7%-ს არასდროს ჩაუტარებია სრულყოფილი სამედიცინო გამოკვლევა.¹³⁵ სახელმწიფო ხარჯები ჯანდაცვაზე, რომელიც მშპ-ის 1%-ს არ აღემატებოდა 1990-იანების დასაწყისში, 1996-2003 წლებში განახევრდა და 0.4-მდე ჩამოვიდა. ეს ცენტრალური და ჩრდილოეთ აფრიკის უღარიბეს სახელმწიფოებში არსებულ მაჩვენებელზე დაბალი იყო.¹³⁶

სააკაპეილის დროს, 2004-2005 წლებში, ჯანდაცვის დაფინანსება გასამმაგდა და ბიუჯეტის მთლიანი ხარჯების 6%-ს მიაღწია 2006 წლისთვის, მაგრამ სახელმწიფოს დანახარჯები ამ სფეროში მაინც ყველაზე დაბალია მთელ მსოფლიოში.¹³⁷

ცხრილი 5. 1995-2009 წწ. ჯანმრთელობის დაცვისა და განათლების ძირითადი მაჩვენებლები

ეკონომიკური ინდექსი	1995	2000	2005	2009
მთლიანი ხარჯები განათლებაზე (მშპ-ს პროცენტი)		2.18	2.48	3.23
მთლიანი ხარჯები განათლებაზე (მთლიანი ხარჯების პროცენტი)		11.70	8.80	7.73
სახელმწიფო ხარჯები ჯანდაცვაზე (მშპ-ს პროცენტი)	0.27	1.23	1.92	2.91
მთლიანი ხარჯები ჯანდაცვაზე (მშპ-ს პროცენტი)	5.12	6.99	8.59	10.14
სახელმწიფო ხარჯები ჯანდაცვაზე (მთლიანი ხარჯების პროცენტი)	2.32	6.46	6.78	7.55
სახელმწიფო ხარჯები ჯანდაცვაზე (ჯანდაცვის მთლიანი ხარჯების პროცენტი)	5.22	17.56	22.30	28.68

(წყარო: მსოფლიო განვითარების მაჩვენებლები; მსოფლიო ბანკი: <http://databank.worldbank.org/ddp/home.do>; საქართველოს სტატისტიკის ეროვნული სამსახური: www.geostat.ge/index.php?action=page&p-id=194&lang=eng.)

2005 წელს, სახელმწიფო ხარჯები ჯანდაცვაზე ერთ სულ მოსახლეზე საშუალო გაცვლითი კურსით ძალზე დაბალი იყო, კერძოდ \$24 (დომინიკის რესპუბლიკაში ეს რიცხვი \$61 შეადგენდა) და მშპ-ის მხოლოდ 1.5% იყო 2007 წელს. 2005 წელს, ჯანდაცვის მთლიანი ხარჯების 80.5%, საკმარისი არ იყო წამლების საყიდლად, ექიმისთვის არაოფიციალურად გადასახდელი თანხისა და კერძო მომსახურებისთვის. მოსახლეობის ნახევარს მკურნალო-

ბის ხარჯების მხოლოდ 8%-ს დაფარვა შეუძლია. შედარებისთვის, მთლიანი ხარჯების 40% მოსახლეობის 2.5%-ზე მოდის.¹³⁸

ჯანდაცვის სისტემის კრიზისი შემაშფოთებელია თუკი საქართველოში დემოგრაფიული მაჩვენებლების შემცირებას გაეითვალისწინებთ. სიცოცხლის საშუალო ხანგრძლივობა, სწავლის შესაძლებლობები, დედისა და ბავშვის კეთილდღეობა და შემოქმედითობა პროდუქტიულობასთან არის დაკავშირებული. იუნისეფის 2005 წლის მონაცემებით, 5 წლამდე ბავშვთა სიკვდილიანობა 1000 ბავშვზე 45 იყო. ამ რიცხვით საქართველომ ყაზახეთსა (სიკვდილიანობა-31) და ყირგიზეთს (სიკვდილიანობა-67) შორის დაიკავა ადგილი.¹³⁹ 2000-დან 2005-მდე ბავშვთა შორის ინფექციურ დაავადებათა რაოდენობა გაორმაგდა. ტრადიციულ გამოწვევებს, მაგალითად ალკოჰოლიზმსა (უზომო სმა ქართული კულტურის ტრადიციას) და ტუბერკულოზს დაემატა ახალი პრობლემებიც, მაგალითად შიდსის ვირუსი და ნარკოტიკების მოხმარება.¹⁴⁰

საქართველოში მამაკაცების დაახლოებით ორი მესამედი და ქალთა ერთი მეხუთედი თამბაქოს მოიხმარს. მიუხედავად 30%-იანი კლებისა ექიმების რაოდენობაში 1989-2008 წლებს შორის, 2008 წლისთვის მაინც 4.6 ექიმი მოდიოდა 1000 მოსახლეზე (თუმცა სინამდვილეში, მაინც ძალზე არათანაბარია) ევროკავშირის საშუალო 3.2-თან შედარებით. ექთნები კი ცოტანი არიან, მათ საშინლად დაბალი ხელფასები და კვალიფიკაცია აქვთ. ფაქტობრივად, ასეთი პროფესია არც არსებობს საქართველოში. გაეროს განვითარების ანგარიშის მიხედვით, 2000 წელს, ბავშვის გაჩენამ სახელმწიფო საავადმყოფოში მკვეთრად გაზარდა სიკვდილის ალბათობა; იმავე წელს, მელოგინე ქალთა სიკვდილიანობის დონე 49-მდე გაიზარდა 100,000-სულზე, შვიდი წლის წინანდელ მონაცემთან შედარებით, რომელიც 32 იყო. მას შემდეგ მდგომარეობა გაუმჯობესდა და სიკვდილიანობა შესამჩნევად შემცირდა 2007 წლისთვის (14.4).¹⁴¹ და მაინც, ქალი წელიწადში საშუალოდ 3.1. აბორტს იკეთებს; ეს კი იმას ნიშნავს, რომ ორსულობის ორი მესამედი აბორტით მთავრდება საქართველოში. ჯანმრთელი სიცოცხლის ხანგრძლივობა – მსოფლიოს ჯანდაცვის ორგანიზაციის საზომი, რომელიც აზუსტებს/ადგენს ავადმყოფობაში გატარებულ წლებს, – კაცებისთვის 62, ხოლო ქალებისთვის 67-ია, რაც რუმინეთსა და მაკედონიაზე უკეთესი მაჩვენებელია (თუმცა, სტატისტიკის სახელმწიფო სამსახურის მონაცემების მიხედვით, სიცოცხლის ხანგრძლივობა გაიზარდა 2000 წლის 71-დან 2007 წლის 75-მდე).¹⁴²

ქართველებს არასახარბიელო მომავალი აქვთ ჯანმრთელობის დაცვის თვალსაზრისით. იაფი სახელმწიფო დაზღვევა გონივრული გადანყვებილებაა, მაგრამ ბევრს ვერაფერს სთავაზობს მოსახლეობას პირველადი დახმარებისა და შეზღუდული რაოდენობის წამლების საფასურის ანაზღაურების გარდა. 2008 წლისთვის, მხოლოდ 150,000 მოქალაქეს ჰქონდა

სადაზღვევო პაკეტი, ხოლო 5 ლარიანი სახელმწიფო დაზღვევა სულ რაღაც 12,000 ადამიანმა შეიძინა. მოსახლეობის 76% უდაზღვევოდ ცხოვრობდა საერთოდ, თუმცა ახლახანს მიღებული ეროვნული ჯანდაცვის სტრატეგიის მიხედვით, რომელიც 2011-2015 წლისთვის არის შემუშავებული, 900,000 მოქალაქე იქნება დაზღვეული სახელმწიფოს მიერ. ეს ყველაფერი, ერთი შეხედვით, შთაბეჭდავად მოჩანს, მაგრამ რეალობა ნაკლებად სასიკეთოა ავადმყოფებისთვის.¹⁴³ თითქმის ყველა ოჯახს სილატაკეში ცხოვრება ემუქრება, თუ ერთი წევრი მაინც სერიოზულად გახდა ავად. სამკურნალო საშუალებების სიძვირე განსაკუთრებულ ტვირთს წარმოადგენს. გაუგებარია, საავადმყოფოთა გაყიდვის სამთავრობო სტრატეგია (2007-2008 წლებში საავადმყოფოთა 80% გაიყიდა) და მართვის რეგულირების შემცირება როგორ შეუწყობს ხელს ჯანდაცვის ხელმისაწვდომობის გაზრდას მოსახლეობის უმრავლესობისთვის, თუკი გავითვალისწინებთ კონტროლის არარსებობას ხარისხსა და ფასებზე (როგორც ამტიციტებენ, ლიცენზირება უზრუნველყოფს ხარისხს). სინამდვილეში, სადაზღვევო კომპანიებმა ძველი საავადმყოფოები უძრავი ქონების ღირებულების გამო შეიძინეს, რადგან „ზედმეტი“ ქონება კომერციული მიზნებისთვის შეიძლება ინვესტირებმა გამოიყენონ, შვიდი წლის შემდეგ კი საერთოდ აღარ ექნებათ ახალი საავადმყოფოების შენახვის ვალდებულება. ახალი, მოწესრიგებული და ლაბაში კლინიკები, რასაც დიდ მიღწევად მიიჩნევენ, უმეტესად შეძლებულთა მოთხოვნილებებს აკმაყოფილებს. მათ თანამშრომლებს, მათ შორის ექიმებსაც, მცირე ხელფასს უხდიან, ხშირ შემთხვევაში კი სათანადო ხელშეკრულებების გარეშე. დღევანდელი ხელისუფლების პოლიტიკა მომხმარებელზე ორიენტირებული არ არის; ის არ სთავაზობს მას შესაფერის მკურნალობას, დაავადების მართვის მექანიზმებს, უსაფრთხო წამლებსა თუ ხარისხიან სამედიცინო მომსახურებას.

გრძელვადიანი ეკონომიკური ზრდის მეორე მთავარი საყრდენი განათლებაა. განათლება ერისა და სახელმწიფოს შემქმნელია. სტატისტიკური მონაცემებით, საქართველოს მოსახლეობა დსთ-ის ქვეყნების მოსახლეობას შორის ყველაზე განათლებულია: შრომის ასაკის (25-64 წელი) მოსახლეობის 28.3% უმაღლესდამთავრებულია, ხოლო 61.2%-ს სრული საშუალო განათლება აქვს მიღებული.¹⁴⁴ თუმცა, ზრდას ხარისხი განაპირობებს და არა საკლასო ოთახში გატარებული წლების რაოდენობა. განათლების საბჭოთა სისტემამ თავისი უამრავი ნაკლი დაუტოვა საქართველოს, მათ შორის ხისტი პედაგოგიური მეთოდები, მასწავლებელთა მწირი ხელფასები, უყურადღებობა განსაკუთრებული საჭიროებებისადმი და გაბერილი შტატები. შევარდნაძის მმართველობის პერიოდში, 1990-იან წლებში განათლების დონე საშინლად დაეცა, რაც უპრეცედენტო შემთხვევა იყო თანამედროვე ევროპაში. 1989-1996 წელს განათლების სახელმწიფო დაფინანსება შეიკვეცა 95%-ით რეალურ ფასებში. 2003 წლისთვის დაფინანსების დონე ერთ

სულ მოსახლეზე ყველაზე დაბალი იყო დსთ-ის ქვეყნებს შორის; 2002 წლისთვის საშუალო დაუბეგრავი ხელფასი ამ სისტემაში საშუალო ყოველთვიური საარსებო მინიმუმის 44.4%-ს შეადგენდა¹⁴⁵

სახელმწიფო დაფინანსების არარსებობა კერძო შენატანებმა ჩანაცვლა. მიუხედავად იმისა, რომ საქართველოს კონსტიტუცია უფასო სწავლას ითვალისწინებს პირველი ცხრა წლის განმავლობაში, შევარდნაძის პერიოდში მოსახლეობა 16-ჯერ მეტს ხარჯავდა სწავლა-განათლებაზე, ვიდრე სახელმწიფო; ამაში შედიოდა კერძო მასწავლებლების ჰონორარი, ქრთამი და სასწავლო მასალებიც. მოსწავლეები, რომლებიც სწავლას აგრძელებდნენ მე-9 კლასის შემდეგ გიმნაზიაში (ჰუმანიტარული საგნები) ან ლიცეუმში (საბუნებისმეტყველო საგნები) სწავლის საფასურს იხდიდნენ და თავად შოულობდნენ საჭირო ნივნებს და სახელმძღვანელოებს. ამით აიხსნება იმ მოსწავლეთა დიდი წილი (58.4), რომლებმაც სწავლა ვეღარ გააგრძელეს მე-9 კლასის შემდეგ 1998-1999 წლებში.¹⁴⁶ 1997 წლისთვის, სკოლის შენობათა 18% საშიშ ან უსარგებლო მდგომარეობაში იყო, ხოლო სოფლის სკოლების სამ მეოთხედზე მეტი სერიოზულ შეკეთებას საჭიროებდა.¹⁴⁷ 1989 წელს სახელმწიფოს მასწავლებელთა 70%-ის სახელფასო ვალი ჰქონდა. საჯარო სკოლამდელი განათლება პრაქტიკულად აღარ არსებობდა მოსწავლეთა და მასწავლებელთა ორი მესამედის დაკარგვის გამო, მაგრამ კერძო უმაღლესი სასწავლებლების სექტორი სწრაფად ვითარებოდა.

რეფორმები, რომლებიც განათლების შესახებ ახალი კანონით (2002 წელს) დაიწყო, გამიზნული იყო თვითმმართველობის გასაძლიერებლად (სკოლებში შეიქმნა მასწავლებელთა საბჭოები) და განათლების ბიუჯეტის დეცენტრალიზაციისთვის, რაიონულ დონეებზე გადასანაწილებლად. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტს „ავტონომია“ მიენიჭა; გამკაცრდა ლიცენზირების, მასწავლებელთა ხელახალი სერტიფიცირებისა და სასწავლო დაწესებულებების აკრედიტაციის წესები. საგანმანათლებლო დაწესებულებებმა შეიმუშავეს სასწავლო კურიკულუმისა და სახელმძღვანელოების განვითარების პროგრამები. მაგრამ ეს ყველაფერი ქალაქებზე დარჩა. პრეზიდენტს უმაღლესი განათლების დაწესებულებების კონტროლის უფლება მიენიჭა რექტორების დანიშვნისა და გათავისუფლების გზით, რექტორები კი თავის მხრივ, უნივერსიტეტების მმართველ საბჭოებს აკონტროლებდნენ, ანაწილებდნენ რა ხელფასებსა და სასწავლო საათებს ძველი, ნაცნობ-მეგობრობის სისტემით.¹⁴⁸ საბიუჯეტო ვალდებულებების გადაცემა ადილობრივი მმართველობისთვის გამანადგურებელი აღმოჩნდა. მას არ გააჩნდა საგადასახადო შემოსავლების ამოღების უნარი. პედაგოგობა, როგორც პროფესია პრესტიჟული აღარ იყო (თუმცა, დიდად პრესტიჟული არც არასდროს ყოფილა) და არც ნიჭიერი მოსწავლე, განსაკუთრებით კი ახალგაზრდა კაცი, რომელიც თავს ოჯახის მარჩენალად აღიქვამს, არ ისწავლის იმისთვის, რომ მასწავლებელი გახდეს, რადგან ეს საქმიანობა მეტწილად, ქალების

საქმედ მიიჩნევა და არც სოლიდური შემოსავალი მოაქვს. საგანმანათლებლო სფეროში კერძო სექტორის გაფართოებას გარკვეული წარმატება მოჰყვა, მაგრამ ხშირ შემთხვევებში კერძო დაწესებულება სუსტ სტუდენტებს დიდ გადასახადს აკისრებდა.

კონტროლის პალატის მიერ 2001-2002 წლებში განხორციელებული ორი აუდიტის შემდეგ, რომელიც განათლების სამინისტროსა და თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში ჩატარდა, განათლების ახალ მინისტრსა და ვარდების რევოლუციის ერთერთ შემოქმედს, ალექსანდრე ლომაიას ყველა მიზეზი ჰქონდა იმისთვის, რომ ამოეძიკვა განათლების ძველი სისტემა. 2004 წელს მიღებულ უმაღლესი განათლების შესახებ კანონს რადიკალურად განსხვავებული კანონი მოჰყვა ზოგადი განათლების შესახებ 2005 წელს. ამ ორმა კანონმა საკანონმდებლო ჩარჩო შექმნა საგანმანათლებლო მოდერნიზაციისთვის. ეროვნულმა სტანდარტიზებულმა გამოცდამ უნივერსიტეტებში მისაღები კორუმპირებული გამოცდები შეცვალა; უმაღლესი განათლების დაწესებულებების აკრედიტაციისთვის უფრო მკაცრი მოთხოვნები დაწესდა. უფასო უმაღლესი განათლების მიღება ოფიციალურად დასრულდა, დაფინანსება ვაუჩერების, გრანტებისა და სტიპენდიების სისტემაზე გადავიდა. ეს იყო რევოლუციური მოწყვეტა საბჭოთა წარსულისგან, სკოლის დირექტორებსაც, პირველად ირჩევდნენ მეურვეთა საბჭოები, რომელსაც მშობლები და მასწავლებლები აკონტროლებდნენ; მეურვეთა საბჭო განკარგავდა ბიუჯეტს და ადგენდა სასწავლო პროგრამებსაც. პედაგოგთა საკვალიფიკაციო კურსებზე ახალ სასწავლო მეთოდებს იყენებდნენ, შეიცვალა აგრეთვე სასწავლო პროგრამები, რომელიც კრიტიკული აზროვნების განვითარებას ისახავდა მიზნად. სკოლებს აფინანსებდნენ უფრო დახვეწილი, სულადობის სისტემით და ხელსუფლების ლიბერტარიანული იდეოლოგიის ჩარჩოებში სასკოლო ვაუჩერების სისტემა დაინერგა.¹⁴⁹

რა თქმა უნდა, ჩნდება კითხვები რეფორმების ხარისხსა და განხორციელებასთან დაკავშირებით. ცვლილებებს მედგარი წინააღმდეგობა შეხვდათ მშობლებისგან, რომლებსაც საუკეთესო უნივერსიტეტებში მოსაწყობად შეილებისთვის საქმის „ჩანაწობის“ შესაძლებლობა გაუქრათ; ეკლესიისგან, რომელიც აღშფოთებით შეხვდა სექულარულ სასკოლო პროგრამებს, კონსერვატორი პედაგოგებისა და ადმინისტრაციის თანამშრომლებისგან (2003 წლისთვის, მასწავლებელთა 25% 65 წელს იყო გადაცილებული) და პროფესორებისგან, რომლებიც ზედამხედველობის ძველ სისტემასა და ინდიფერენტულ სწავლებას იყვნენ შეჩვეული.¹⁵⁰ მიუხედავად იმისა, რომ განათლების სამინისტროს დაფინანსება ყოველწლიურად ეზრდებოდა 2003 წლიდან (სამინისტროს საბიუჯეტო წილი გაორმაგდა 2004-2007 წლებში), 2009 წელს განათლების სისტემის დაფინანსება მაინც მშპ-ის 2.5% შეადგენდა, ეუთოს საშუალო მაჩვენებლის ნახევარზე ნაკლებს. 2007 წლისთვის,

ხელფასების ზრდის მიუხედავად განათლების სექტორსა და სხვა სფეროებში ხელფასებს შორის თანაფარდობა მხოლოდ 41.6% შეადგენდა; მასწავლებელთა ხელფასები, საშუალოდ, უფრო ნაკლებია, ვიდრე სოფლის მეურნეობასა თუ მეტყვევების სექტორებში დასაქმებულთა ხელფასები.¹⁵¹ მერიტოკრატულ ფაქტორებზე აქცენტირებულ რეფორმებს დიდი ზიანი მიადგა რამდენიმე მიზეზით, კერძოდ, არასაკმარისი იყო დაფინანსება (რაც სასწავლო დაწესებულებებში განათლების სამინისტროს მუდმივ ჩარევას იწვევს), სკოლის დირექტორებისადმი მასწავლებლები განსაკუთრებული მოწინების გრძნობით იყვნენ განწყობილი, სკოლის არჩევანი ბევრგან არ არსებობდა და 2009 წლის ახალი ცვლილებებით კანონში, რომელიც ისევ სამინისტროს ხელში აქცევდა მთელ ძალაუფლებას.¹⁵² ვაუჩერებს საგანმანათლებლო ნაპრალი არ შეუვსიათ მდიდრებსა და ღარიბებს შორის, კავშირების მქონეებსა და ამ კავშირების უქონლებს, ქალაქისა და სოფლის მოსახლეობას და ქართველთა და არაქართველთა შორის. ისინი, ვისაც ფინანსურად შეუძლიათ კერძო მასწავლებლების დაქირავება მოსამზადებლად და კარგად აღჭურვილ ქალაქის სკოლებში სწავლა (ხშირად, კერძოში) ალბათ, ჩააბარებენ ეროვნულ გამოცდებს. 2007 წელს აბიტურიენტთა რაოდენობამ 39,280-ს მიაღწია უნივერსიტეტების 15,444 ადგილზე. უმდიდრესი ოჯახების 20% საშუალოდ 22-ჯერ მეტს ხარჯავს თავისი შვილების განათლებაზე, ვიდრე უღარიბესი 20%, და უმუშევარ ღარიბ ახალგაზრდათა წილიც ორჯერ მეტია მდიდარი ოჯახების უმუშევარ შვილებთან შედარებით.¹⁵³ სკოლების სასწავლო პროგრამამ პრაქტიკულად დაკარგა მნიშვნელობა უფროსკლასელებისთვის, რომელთა ყურადღება ამ დროისთვის მთლიანად ეროვნული გამოცდებისთვის მომზადებაზეა მიპყრობილი. ამ უკანასკნელს კი, გაცილებით მცირე მოთხოვნები აქვს. შესაძლებლობათა უფრო მეტი თანასწორობის პირობებშიც გაურკვეველია მოიტანს თუ არა სამუშაო ადგილს უმაღლესი განათლება. 2005-2006 წლებში, გოგონებს საშუალოდ 13.5 და ბიჭებს 8.6 წელი სჭირდებოდათ მუდმივ სამსახურში მოსახვედრად სკოლის დამთავრების შემდეგ (აშშ-ში ამ წლების საშუალო რაოდენობა ორივე სქესისთვის 3.5 წელია).¹⁵⁴

განვითარების გამოწვევა

დასავლეთის სახელმწიფოებმა მილიონებით დოლარი ჩადეს საქართველოს ეკონომიკაში, ნაწილობრივ იმის საჩვენებლად, რომ ლიბერალური ეკონომიკა მუშაობს პოსტ-საბჭოთა გარემოში. მაგრამ გაამართლა თუ არა ეს ვარაუდი საქართველოს ეკონომიკურმა პოლიტიკამ ბოლო შვიდი წლის განმავლობაში (2004-2011)? ეს დამოკიდებულია იმაზე, თუ როგორ განვსაზღვრავთ წარმატებას. 2004 წლიდან მოყოლებული ხელისუფლება ტრა-

ბახობს სწრაფი ეკონომიკური ზრდით, უცხოური ინვესტიციების მატებით, ვალუტის რეზერვებით, კრედიტებისა და სესხების მომატებით, საგარეო ვაჭრობის გაფართოებით და საბიუჯეტო შემოსავლების ამალღებით. განათლებისა და ინფრასტრუქტურის ხარჯები გაიზარდა, ისევე როგორც პენსიები და სახელმწიფო მოხელეების ხელფასები, რაც ძალზე მნიშვნელოვანია, მაგრამ ეს მონაცემები სწორად უნდა შეფასდეს. მშპ-მა იმატა, მაგრამ 2007 წელს ის 1989 წლის მაჩვენებლის ნახევარს შეადგენდა; უცხოური ინვესტიციების შემოდინებაც გაიზარდა, მაგრამ ყველაზე დაბალია სამხრეთ კავკასიის მეზობლებთან შედარებით; საგარეო ვაჭრობაც გაფართოვდა, მაგრამ იზრდება მისი დეფიციტი; ხოლო უმუშევრობა და სიღარიბე, ნებისმიერი საზომებით, ისევ შემადრწუნებელია.

საქართველოს ხელისუფლების სტრატეგია არ ამცირებს იმ ნაპარალს, რომელიც ეკონომიკურ ზრდასა და კეთილდღეობას შორის ან „თანამედროვე“ მეტროპოლიტურ ეკონომიკასა და პროვინციულ რეგიონებს შორის არსებობს. ამის მშვენიერი მაგალითია პრეზიდენტის რეზიდენცია, თვალშისაცემი მიწის გუმბათით თავზე და ნეონის ნათურებით განათებული (პრეზიდენტის ვებგვერდზე მას სასახლეს უწოდებენ), რომელიც მკვეთრად განსხვავდება იმ სიღარიბისგან, რომელშიც მოსახლეობის უმრავლესობა ცხოვრობს (უშუალოდ რეზიდენციის მოსაზღვრე ტერიტორიაზეც). ხელისუფლება ორმაგი ეკონომიკის ინსტიტუციონალიზაციას ცდილობს, საიდანაც მოქალაქეთა უმრავლესობა, -მათ შორის სოფლად არაპროპორციულად მაცხოვრებლები, არაქართველები, 50 წელს გადაცილებული ადამიანები და ქალები, - გამორიცხული არიან მონაწილეობისგან. რეგიონული უთანასწორობის გამოსწორება სასიცოცხლოდ აუცილებელია ერთიანი მრავალეროვნული სახელმწიფოსთვის. საქართველოს შიდა რაიონები ხანგრძლივ რეცესიაში იმყოფებიან, მაგრამ თავისი პოტენციალით სოფლის მეურნეობა შეიძლება შიდა წარმოების მნიშვნელოვანი წყარო გამხდარიყო. ჯანდაცვისა და განათლების სისტემების გაუმჯობესებამ, დასაქმების გონივრულ სტრატეგიასთან ერთად შესაძლებელია გაუმართლებლად მძიმე სოცუზრუნველყოფის ტვირთი შეამსუბუქოს. საქართველოს ბიზნეს-გარემო არ იზომება იმით, თუ რამდენად იოლია აქ ბიზნესის წამოწყება (რაც, არც ისე იოლია, როგორც მსოფლიო ბანკი ფიქრობს) და უცხოური ინვესტიციების იმედზე ყოფნაც სარისკო გზაა ჯანსაღი საბაზრო ეკონომიკის შესანარჩუნებლად. დემოკრატიული და განვითარებული სახელმწიფო, რომლისკენაც ხელისუფლება მიისწრაფვის, დამოკიდებულია პროდუქტიულობაზე, ჩართულობასა და მოქალაქეების ეკონომიკურ უსაფრთხოებაზე. ეკონომიკური რეფორმა ახალ ეტაპზე, ზემოდან გაცემული მითითებებიდან ქვემოდან წამოსულ მონაწილეობაზე და ხელისუფლების პარტნიორობაზე უნდა გადავიდეს შიდა ბაზარზე.

თავი მარე

ქართული ნაციონალიზმის მითი

საბჭოთა სისტემა, რომელიც ყველაფრის სტანდარტიზებასა და პომოგენიზებას ახდენს, მნიშვნელოვანი, მაგრამ არაპროგნოზირებადი ცვლადია ყოფილ საბჭოთა ხალხებში ერის ფორმირებისა და სახელმწიფოს მშენებლობის პროცესში. დამოუკიდებელი სახელმწიფოებრიობის მიღწევამდეც, საბჭოთა კავშირის ეროვნულ-გამათავისუფლებელ მოძრაობებს სხვადასხვა (კონკრეტული) ისტორიით ჩამოყალიბებული განსხვავებული მიზნები და ტაქტიკა ჰქონდათ, ისევე როგორც საბჭოთა რეჟიმის დროს მიღებული განსხვავებული გამოცდილებები. საბჭოთა რეჟიმი უკრაინაში, ყაზახეთში, ლიტვასა და საქართველოში გაერთიანებული იყო სახელმწიფოს მიერ, რომელსაც, როგორც იური სლევკინი ამბობს, მათთვის დამოუკიდებელი ოთახები ჰქონდა გამოყოფილი ერთ კომუნალურ ბინაში, მაგრამ ამ ბინის მობინადრეებს სხვადასხვანაირად ჰქონდათ მონყობილი თავიანთი ოთახები და ბინის მეპატრონესთანაც ჭკვიანურად და სხვადასხვაგვარად ურთიერთობდნენ.¹ ტერი მარტინი აღნიშნავს, რომ (როგორც ტერენზა რაკოვსკა-ჰარმსტოუნმა თქვა 25 წლის წინ) საბჭოთა სახელმწიფომ განამტკიცა ან შექმნა ნაციონალიზმი ეროვნული იდენტობის განსაზღვრისა და სახელმწიფოთა საზღვრების დადგენით.² თუმცა ამ სახელმწიფოთა შიდა მონყობამ, ისტორიამ, ეთნიკურმა შემადგენლობამ, ადგილობრივმა ხელისუფლებამ და ცენტრთან ურთიერთობების ბუნებამ ხელი შეუწყო პოსტსაბჭოთა ნაციონალიზმის მრავალფეროვანი მოდელების შექმნას.

ქართველებს ხშირად ახასიათებენ, როგორც ცუდ მეზობლებს (თუმცა, საბჭოთა პერიოდში რუსები მათ კარგ მეზობლებად მიიჩნევდნენ). 1991 წლის შემდეგ საქართველომ რამდენიმე ომი გადაიტანა: ორი სეპარატისტული (სეცესიური), ერთი სამოქალაქო და რუსეთთან 2008 წლის ომი. ის რამდენიმე წარუმატებელი გადატრიალების (და ცუდად დაგეგმილის), ყოფილი პრეზიდენტის, შევარდნაძის მოკვლის სულ ცოტა ორი მცდელობის, სამი რევოლუციისა (1989-90, 2003 და აჭარაში 2004 წელს) და 2005 წელს პრეზიდენტების სააკაშვილისა და ბუშის წინააღმდეგ ვერშემდგარი ტერორისტული აქტის მოწმეც გახდა.³ დასავლელი მიმომხილველები ხშირად აღნიშნავენ, რომ ბალკანელი თანამოძმეების მსგავსად (თუკი სერბების, ხორვატიელების, სლოვენელების, მაკედონელების და ალბანელების ერთ

ჯგუფში მოქცევა შეიძლება), კავკასიელებს წარსულისგან თავის დაღწევა არ შეუძლიათ.⁴ საქართველოს ისტორია კონფლიქტია და აქედან გამომდინარე, კონფლიქტი ქართულია. მაგრამ ნაციონალიზმი დღეს, საქართველოში, თუკი კონტექსტს მივუსადაგებთ, გაცილებით „თანამდეროვე“ და „ნორმალური“, ვიდრე ამას დასავლელ ანალიტიკოსთა უმრავლესობა ვარაუდობს, რომელიც 1990-იანების დასაწყისის ქართველი აგრესიული პუბლიცისტების აგზნებული რიტორიკის შოკისმომგვრელი გავლენისგან ვერ გათავისუფლებულა. ჩვენი კონცენტრირება ეროვნულ კონფლიქტსა და კავკასიის დაუნდობელ ბრძოლებზე ამახინჯებს კავკასიის ისტორიისა და კავკასიური ეროვნული მოძრაობების ჩვენიულ გაგებას, და, ამასთანსევე, უფრო მნიშვნელოვან კითხვებს ბადებს იმასთან დაკავშირებით, თუ რას ნიშნავს ეს ტერმინები: „ეთნიკური კონფლიქტი“ და „ნაციონალიზმი“ და რა კავშირში არიან ისინი „დემოკრატიის“ და „თავისუფლების“ ცნებებთან. 150 წლის წინ ბესარიონ ბელინსკიმ გვაცნობა, რომ

„კავკასიაში, არ ეძებოთ მშვიდი, მხიარული ან სახალისო რამ მოთხრობაში: ის, ჩვეულებრივ, იწყება ხმამაღალი ფრაზებით და მთავრდება ხოცვა-ჟლეტით, ღალატით, მამის მკვლელობით. რა თქმა უნდა, ეს ყველაფერი ხდება ცხოვრებაში... მაგრამ ეს ხომ მთიელთა ცხოვრების მხოლოდ ერთი მხარეა... რა თქმა უნდა, შთამბეჭდავია, მაგრამ სულ ერთი და იგივე - თქვენი ნებაა - მოსაწყენია“⁵.

ჩვენ უნდა გვახსოვდეს ეს სიტყვები. კავკასიის ისტორია არ არის კონფლიქტების ისტორია; მას ინდივიდუალური თავისებურებები და ტრადიციები აქვს, მათ შორისაა, ინტერეთნიკური თანამშრომლობაც. კავკასიური წარსულის გამოცოცხლება არ შეიძლება უბრალოდ „წარსულის პურისძიებასთან“ გაიგივდეს. წარსული მშვიდობიანი თანაარსებობის ხანგრძლივ პერიოდებსაც მოიცავდა. დასავლელ მეცნიერთა ნაშრომები კავკასიაზე უკიდურეს მიკერძოებულობას ავლენენ ეროვნულ კონფლიქტსა და მის მოგვარებაზე, მაგრამ ამ ფოკუსს საქართველოში და, უფრო ზოგადად, მთელ რეგიონში, ნაციონალიზმისა და პოლიტიკის ურთიერთობების შესახებ მცდარ ვარაუდებთან მივყავართ.⁶ ნაციონალიზმი სახალხო მოძრაობებისა და იმ სახელმწიფოების ფართო სპექტრს მოიცავს, რომლებსაც იდენტობის, ერთიანობისა და ერის ავტონომიის (როგორც არ უნდა აღიქმებოდეს) შენარჩუნება სურთ. ერისა და ნაციონალიზმის განსაზღვრება ამ თავის მთავარი საქმე არ არის, მაგრამ ჩვენ, სულ ცოტა, იმ განსხვავებების აღი-

2 ქართულად თარგმნილი რუსული ენიდან: В. Г. Белинский Повести и рассказы П. Каменского: сб. ვებგვერდზე: (მთარგმნ. შენიშვნ.) http://bookz.ru/book.php?id=107194&n=1&p_count=1&g=critic&f=povesti_089&b_name=%CF%E2%E5%F1%F2%E8%20%E8%20%F0%E0%F1%F1%EA%E0%E7%FB%20%CF.%20%CA%E0%EC%E5%ED%F1%EA%EE%E3%EE&a_name=%C2%E8%F1%F1%0%F0%E8%EE%ED%20%C1%E5%EB%E8%ED%F1%EA%E8%E9&a_id=vissarion-belinskii

არება გვეჭირდება, რაც ნაციონალისტებისა და ეროვნული სახელმწიფოების მეთოდებს, სტილსა და აქცენტებში არსებობს⁷. სამივე პრეზიდენტი ზვიად გამსახურდია, ედუარდ შევარდნაძე და მიხეილ სააკაშვილი ნაციონალისტებად შეიძლება დავახასიათოთ, მაგრამ მათ ძალზე განსხვავებული იდეები ჰქონდათ (აქვთ), იმის შესახებ, თუ რას ნიშნავს ნაციონალიზმი და როგორ ზეგავლენას ახდენდა ის თანამდეროვე სახელმწიფოს აწმენებლობაზე. გამსახურდია იცავდა კულტურული ასიმილაციის მოდელს. ის მიიჩნევდა, რომ საქართველოს სახელმწიფოებრივ გადარჩენას შიდა და გარე მტერიც უქმნიდა საფრთხეს. მას პოპულისტური სტილი ჰქონდა: ის ეროვნულ-გამათავისუფლებელ აქციებს იმ უმცირესობათა განტევების ვაცად ქცევისთვის იყენებდა, რომელსაც ასიმილაცია არ სურდა, ხოლო დაშინებას „ეროვნული ერთიანობის“ განსამტკიცებლად მიმართავდა. შევარდნაძე, პირიქით, ეთნიკურ ჯგუფებს შერიგებისკენ მოუწოდებდა და ხაზს უსვამდა კულტურულ განსხვავებულობას და ინკლუზიურ მოქალაქეობას. თუმცა, შევარდნაძის სასიკეთო განზრახვებს დიდ ზიანს აყენებდნენ კორუმპირებული გუბერნატორები და ადგილობრივი ეთნოკრატიები. პრეზიდენტი სააკაშვილი ორივე წინამორბედის ნარევი. ის მხარს უჭერს პარტიკულარისტულ ნაციონალიზმს და სამოქალაქო პატრიოტიზმსაც, მაგრამ მათ ეკონომიკური მოდერნიზაციის და სახელმწიფოს მშენებლობის პოლიტიკის ჩარჩოებში სვამს. საქართველოს აღორძინების მგზნებარე პროპაგანდირება სამოქალაქო პატრიოტიზმის იდეოლოგიასთან ერთად რთული ტანდემია.

სამივე პრეზიდენტი მრავალნაზნაგოვან ქართულ ნაციონალიზმს წარმოადგენს და მუდმივი დაძაბულობის ილუსტრაციაა, რომელიც ნაციონალიზმს, დემოკრატიასა და თვითგამორკვევის უფლებას შორის არსებობს. ისტორიულ პერსპექტივაში, ქართული ნაციონალიზმი განსაკუთრებულად რადიკალური, ანტიმოდერნისტული ან არალიბერალური არ არის, თუმცა არც ეს ელემენტები აკლია. ეს დამოკიდებულია სად იყურებით და როდის. 1990-იანების დასაწყისი არალიბერალური ნაციონალიზმით ხასიათდებოდა. მაგრამ ქართველთა ნაციონალისტური ვნებები ხან მატულობდა და ხან კლებულობდა, ისინი პოლიტიკურ და ეკონომიკურ გარემოებებზე დამოკიდებული. ქართული ნაციონალიზმის მითი, რომელიც ჩვენ დასავლეთში ზოგადად მივიღეთ, ეყრდნობა მის რადიკალურ გარეგან სახეს და არა მის ცვალებად და უფრო „ნორმალურ“ თვისებებს.

ეთნონაციონალისტური საქართველო

1998 წელს, ბუქარესტში, სიტყვით გამოსვლისას ყოფილმა სახელმწიფო მდივანმა სტროუბ ტალბოტმა თავისი მოსაზრება წარმოადგინა კავკასიაზე, რომელსაც უამრავი ადამიანი იზიარებს. მან განაცხადა:

ჩვენ დავემშვიდობეთ მარქსიზმ-ლენინიზმის დიქტატურას, რკინის ფარდას და თვითმარქვია გენიოსებს, რომლებიც უხეში ძალითა და პირველყოფილი ინსტიტუტებით ბატონობდნენ. მაგრამ თანამედროვე ბოროტების მარცხს პოსტკომუნისტური სამყაროს ბევრ ქვეყანაში თან სდევს შუასაუკუნეობრივი ბრძოლები წარმოშობისა და კულტურის გაშო. პალკანეთის ბოსნიიდან, ხორვატიიდან, ალბანეთიდან და კოსოვოდან დაწყებული ვიდრე კავკასიის ჩეჩნეთამდე, აფხაზეთამდე, სამხრეთ ოსეთსა და მთიან ყარაბაღამდე, უფრო მეტი ევროპელი დაიღუპა ძალმომრეობით ამ ბოლო ხუთი წლის განმავლობაში, ვიდრე მანამდე მთელი 45 წლის მანძილზე.⁸

ტალბოტისეულ ხედვაში ოთხი ისეთი დებულებაა, რომელიც მცდარად წარმოგვიდგენს პოლიტიკას საქართველოში და, ზოგადად, კავკასიაში. საქართველოს ეთნიკური კონფლიქტები (კერძოდ, აფხაზეთსა და სამხრეთ ოსეთში) არც შუასაუკუნეობრივია და არც წარმოშობას ეხება. ასეთი ისტორიციისტული განმარტებები ამარტივებს პოსტსაბჭოთა კრიზისის მიზეზებს. იდეები, რომლებსაც თავად ქართული მედია უჭერს მხარს, გვეუბნება, რომ პოლიტიკას წარსული ამოძრავებს და ყოველთვის „ნაციონალურია/სახელმწიფოებრივია“ და არა „ადგილობრივი.“⁹ ამას მარტივ პასუხებამდე მივყავართ რთულ კონფლიქტებზე და ხელს გვიშლის, რათა პოლიტიკური ქცევის მრავალი ადგილობრივი წყარო გამოვიკვლიოთ. სახალხო დამცველთან შეტანილი ქართველებისა თუ არაქართველების საჩივრების დიდი ნაწილი ეხება სასამართლოს გადაწყვეტილებებს, საცხოვრებელს, პენსიებს, დასკვნებს იმის შესახებ, ეკუთვნის თუ არა ამა თუ იმ პირს სახელმწიფო დახმარება, სკოლებსა და დასაქმებას.¹⁰ ეროვნული ნიშნით დისკრიმინაცია საჩივრების სიის ბოლოშია მოქცეული. ცხადია, რომ ამ საჩივრებს უმცირესობათა ინსტიტუციური დისკრიმინაცია უდევს საფუძვლად, მაგრამ უკეთესი სოციალური დაცვა არაქართველებისთვის და მათი იზოლაციის დასასრული დანარჩენი საქართველოსგან, პრობლემის მოგვარების მნიშვნელოვანი ნაწილია.

მეორე, ტალბოტი ნაციონალიზმსა და ძალადობას პარტნიორებად მიიჩნევს დანამაჟულში, მაგრამ ნაციონალიზმი, მათ შორის ქართული ვარიანტიც, თავისთავად უფრო ძალადობრივი არ არის ვიდრე სხვა იდეოლოგიები.¹¹ ლიბერალიზმი რაციონალურ წამოწყებად მიიჩნევა და მას ხელს უწყობენ როგორც ნაციონალიზმის მშვიდობიან ალტერნატივას საქართველოში. მაგრამ ლიბერალიზმის ადრეული სწრაფვა სახელმწიფოებრიობისათვის, რომელიც უფრო დიდ ხანს გრძელდებოდა, ძალადობითა და სოციალური მლელვარებით ხასიათდებოდა (ჯერ კიდევ 1882 წელს, ერნესტ რენანი „ლიბერალური“ ნაციონალიზმის ძალადობრივ წარმოშობაზე მიუთითებდა თავის ესეიში „რა არის ერი?“). ერთი შეხედვით, სახელმწიფოთა ეროვნული

პირობები გვეუბნება, რომ ლიბერალური დემოკრატიების უმეტესობა ომმა შვა.¹² მე-19 საუკუნის სახალხო სუვერენიტეტის, მოქალაქეთა თანასწორობის, დემოკრატიისა და თვითგამორკვევის პრინციპებზე დაფუძნებული ნაციონალიზმი განსაზღვრავს თანამედროვე ლიბერალიზმის ისტორიულ, ტერიტორიულ და კულტურულ პარამეტრებს. მაიკლ მანი ფიქრობს, რომ სწორედ სუვერენიტეტისა და სახალხო მმართველობის ამ ლიბერალურმა ღირებულებებმა შეიძლება მიგვიყვანოს ნაციონალიზმის ყველაზე მომავლენიერ შედეგებამდე.¹³

დემოკრატია ლიბერალიზმსაც ეყრდნობა და ნაციონალიზმსაც; ორივე დემოკრატიის თანამოაზრე მეგობარია. ლიბერალიზმის დასავლური მოდელები აშკარად ნაციონალურია. საქართველოს სახელმწიფოს მოთხოვნები, რომ სკოლის მოსწავლეებმა სახელმწიფო ენა შეისწავლონ ან რომ ცენტრალური ხელისუფლების ინსტიტუტებმა ქმედითობა უნდა გაზარდონ რეგიონებში, შეთავსებადია ეროვნული უმცირესობების მოთხოვნებთან თვითმმართველობასა თუ მშობლიური ენის დაცვასთან დაკავშირებით. ნაციონალიზმისა და ლიბერალიზმის ალიანსი საქართველოში შეიძლება საფუძვლიანი ბაზა აღმოჩნდეს ტოლერანტული მრავალეროვნული სახელმწიფოსთვის.

ქართული ნაციონალიზმი, ისევე როგორც ნაციონალიზმები სხვაგან, განსაკუთრებულია. მაგრამ დასავლეთის სახელმწიფოებისგან განსხვავება არ უნდა იქნეს გამოყენებული დასავლეთის „სამოქალაქო“ ფორმის ნაციონალიზმის უპირატესობის საილუსტრაციოდ. თავის მოხსენებაში ტალბოტი მიანიშნებს, რომ დასავლეთმა ჩამოიტოვა ატავისტური აღმოსავლეთი, ეს მესამე დებულებაა, მაგრამ აქ გამოტოვებულია ჩრდილოეთ ირლანდია, ბასკეთი, ბელგია, ევროპის წარმატებული მემარჯვენეთა პარტიები და ამერიკის შეერთებული შტატების შოვინისტური მილიციური ძალები. გერმანიის მოქალაქეობის ოფიციალური ცნება ისევე ეთნიკური პრინციპითაა განსაზღვრული (მოქალაქეობასთან დაკავშირებული დასავლური კანონმდებლობა უმეტესად ეთნიკურ წარმომავლობას აქცევს ყურადღებას მოქალაქის სტატუსის მიინჭებისას, როგორც ცენზს), ხოლო „კოსმოპოლიტი“ ფრანგები საფრანგეთში მცხოვრებ ყველა ეროვნულ ჯგუფს, ამ ჯგუფების სურვილის შემთხვევაში კი, ფრანგად არ აღიარებენ.¹⁴ დასავლეთის დემოკრატიების იმიტაცია და თავშესაფრის მოთხოვნასთან დაკავშირებული კანონმდებლობის უმეტესი ნაწილი უცხოელთა მიმართ შიშს ავლენს. სტივენსონ მესტროვიჩი დამაჯერებლად ამტკიცებს, რომ სამოქალაქო-ლიბერალური და ეთნიკურ-არალიბერალური პარადიგმები სისულელეა. მისი აზრით, „ეთნიკური“ და „ემოციური“ გრძნობები ლიბერალურ დემოკრატიებში პოპულარულია და კონსერვატორული და. ამასთან, ამის უარყოფა უფრო მეტს გვეუბნება დასავლელთა რწმენაზე საკუთარ გამორჩეულობაში, ვიდრე განსხვავებებზე სხვა სახელმწიფოებისაგან.¹⁵

ტალბოტის მოხსენების მეოთხე ვარაუდი გულისხმობს, რომ მთლიანად ქვეყნები არიან დამნაშავენი ნაციონალიზმის „ბოროტებაში“. როგორც მე დავეჭვებოდი, რომ საზოგადოებრივი აზრი კონგრესისას დაემთხვეოდა აშშ-ში, საქართველოშიც – სადაც ლიდერებსა და მათ მიერ მართულ ხალხს შორის ძველისძველი კულტურული სახის თუ ეკონომიკური დაყოფა არსებობს – ასევე გვჭირდება უფრო მეტი ინტუიცია „ეთნიკური“ ნაციონალიზმის სიღრმისა და მასშტაბის შეფასებაში. რ. პეტერსენი თავის ერთ-ერთ ნაშრომში აღნიშნავს, რომ სისხლიანი კონფლიქტი იშვიათადაა განპირობებული ერთსულოვანი ნაციონალური მხარდაჭერით. ეს უთანასწორო პროცესია, რომელშიც ენთუზიასტები, მონინალმდეგები და ის პირებიც შედიან, რომლებიც უხალისოდ მონანილეობენ მასში.¹⁶ აფხაზეთისა და სამხრეთ ოსეთის კონფლიქტებში, ორივე მხარის უმრავლესობა ეროვნული კონფლიქტის მსხვერპლი იყო უფრო მეტად, ვიდრე მისი წარმომშობი. 1992-1993 წლების ქართულ-აფხაზური კონფლიქტი ძალიან ჰგავს იმ მოვლენას, რასაც ვ.პ გენიო ელიტების „კონფლიქტის სტრატეგიას“ უწოდებს. 1990-იანების სერბეთში, როგორც ის ამტკიცებს, ყოფილმა კომუნისტურმა ელიტებმა ნაციონალიზმის აგრესიული ფორმა გამოიყენეს ოპოზიციური მოძრაობების (რომლებიც საფრთხეს უქმნიდნენ მათ პრივილეგირებულ წვდომას რესურსებზე) „დემობილიზაციისათვის“.¹⁷ ამგვარი სტრატეგია დიდ რისკს შეიცავდა აფხაზური ელიტისთვის საქართველოდან გამოყოფამდე (ის უმცირესობა იყო თავისისავე ავტონომიურ რესპუბლიკაში), მაგრამ მას დიდი მხარდაჭერა ჰქონდა რუსული ნაციონალური მოძრაობისაგან. თბილისის შოვინისტურმა განცხადებებამაც თავის საქმე გააქეთა და აფხაზეთის ხელმძღვანელობის ნაციონალისტური რიტორიკა კიდევ უფრო ლეგიტიმური გახადა. ქართული ელიტა თავის საკუთარი „კონფლიქტის სტრატეგიას“ მისდევდა; ნახევრად გასამხედროებული ლიდერები ფიქრობდნენ, რომ აფხაზებზე გამარჯვებით შინ მხარდაჭერას განიმტკიცებდნენ და აფხაზეთის უხვი რესურსებიც ხელმისაწვდომი გახდებოდა მათთვის. ეს არ ნიშნავს, რომ ნაციონალური ენებები არ არსებობდა ორივე მხარეს, მით უმეტეს, მას შემდეგ, რაც ხოცვა-ჟლეტვა დაიწყო, მაგრამ, უმეტეს შემთხვევაში, ეს ზემოდან იყო გენერირებული სტრატეგიის ან მოგების მიღების მოსაზრებით და არა „ეთნიკური“ მიკუთვნებულობის მიზეზით.

ჩვენი უმრავლესობა, სულ რამდენიმე ნამდვილი კოსმოპოლიტის გარდა, „ნაციონალური“ პრაქტიკოს-სპეციალისტები ვართ. ამერიკის სახელმწიფო ინტერესების გაფართოება მსოფლიოში სახელმწიფოებრივ მიზნებს ასახავს, ისევე როგორც საქართველოს მცდელობა, უარი არ თქვას თავის საერთაშორისო ალიანრებულ სახელმწიფო საზღვრებზე. მაგრამ ამ ორი ნაციონალიზმის შედარება რომ დავინყო, ბევრი დასავლელი აზრს არ შეიცვლის იმაზე, რომ ქართველები ატავისტები არიან, ეს იმიტომ რომ პოლიტიკოსები

(და ზოგიერთი მეცნიერიც), ვინც ნაციონალიზმის აღორძინებაზე ლაპარაკობს, საქართველოსნაირ მცირე ერებზე კონცენტრირდებიან, რომლებიც საკამათოს ხდიან არსებულ სახელმწიფოებს და თავად ნაციონალურ სახელმწიფოდ ქვეყნის პროცესში შიდა კონფლიქტები აქვთ ან საერთაშორისო საზოგადოებას უქმნიან პრობლემებს.¹⁸

მცირე სახელმწიფოს კონფლიქტი დაუფიქრებლად განიმარტება, როგორც „ეთნიკური“. მაგრამ სისხლისღვრა „ეთნიკურ ჯგუფებს“ შორის მაინც და მაინც ეთნიკური მიკუთვნებულობის გამო არ ხდება, როგორც აფხაზეთის შემთხვევაში ვვარაუდობ (და ეს, მით უმეტეს, სამხრეთ ოსეთსაც ეხება). სიტყვა „ეთნიკური“ არასწორ გაგებას იწვევს: ის ძალზე ფართოა იმისთვის, რომ მოიცავს ხალხის ცხოვრების სხვადასხვა მიმართულებას, რომელიც წარმოქმნის კონფლიქტებს, სოციალურს (მდგომარეობის გაუარესება სკოლებსა და ჯანდაცვაში), ეკონომიკურს (სიღარიბე, პენსიები და ინფლაცია) თუ ეკოლოგიურს (კონკურენცია რესურსებისთვის, სტიქიური უბედურებები). ეთნიკურობისა და ნაციონალიზმის გასაგებად ისეთ ადგილებში, როგორც საქართველო (ან სომხეთი, აზერბაიჯანი და თუნდაც ჩეჩნეთი, ამ თვალსაზრისით), ჩვენ „ეთნიკურის“ და მისი ცვალებადი კომპონენტების უფრო გულდასმით გარკვევა გვმართებს. ერიკა ბენერი ჩინებულ რეცენზიაში, რომელიც ნაციონალიზმის შესახებ ცვალებად ნორმატიულ შეხედულებებს ეხება, გვახსენებს, რომ ეთნიკურ ნიადაგზე შექმნილი მოძრაობები და იდეოლოგიები კომპლექსურია. ახალი გარემოებები მათ ლიდერებს სულ რამდენიმე წელიწადში დადამხობენ, გარდაქმნიან მათ მიზნებს და შეცვლიან გამოხატვის ფორმას.¹⁹

ქართული ნაციონალიზმი ვერ განისაზღვრება ბოლო ორი ათწლეულით ან აფხაზეთსა და სამხრეთ ოსეთთან კონფლიქტებით. ქართველებს იდეალიზებული აქვთ მათი შემწყნარებლობის ისტორია, მაგრამ ურთიერთობები აფხაზებსა და სამხრეთ ოსებთან დიდი ხნის განმავლობაში მშვიდობიანი იყო. ადგილობრივი სომხებისა და აზერბაიჯანლებისგანაც ისმოდა მონოდებები ავტონომიის შესახებ, მაგრამ მიუხედავად დაძაბულობისა და ადგილობრივ პოლიციასთან შეტაკებებისა, მათი უმრავლესობა მხარს არ უჭერს საქართველოს სახელმწიფოსთვის შეიარაღებული წინააღმდეგობის განევის იდეას. 1990-იანებში, იმპერიის დაშლის შედეგად განსაკუთრებული გარემო შეიქმნა: სოციალ-ეკონომიკური კრიზისი, ინსტიტუციური კოლაფსი, პრობლემები შეიქმნა ტრადიციულ პოლიტიკურ წესრიგსაც. ამ პერიოდში ქართული ნაციონალიზმი აგრესიული, სახელმწიფოსთვის პრობლემური, ხოლო ბევრისთვის მომაკვდინებელი იყო. მაგრამ ჩვენი ფოკუსი ამ პერიოდზე წარმოდგენას ამახინჯებს იმაზე, რაც მანამდე იყო და რაც შემდგომ განვითარდა, და, ამასთან, უგულებელყოფს სხვადასხვა ნაციონალიზმსაც საქართველოში, რომელიც სერიოზულ კონფლიქტში არ გადაზრდილა. მრავალეროვნულ სახელმწიფოში

კონლიქტები ეთნიკურ ჯგუფებს შორის გარდაუვალია, მაგრამ საქართველოს შემთხვევაში, როგორც სხვაგან, ეს კონფლიქტები სისხლისღვრის გარეშე ხდება. პოსტსაბჭოთა საქართველოში, ისევე როგორც აშშ-ში, ნაციონალიზმი ყოველთვის აგრესიული ან ეთნიკური ხასიათის არ ყოფილა. როგორც „ეკონომისტი“ წერდა, „საქართველოში ნაციონალიზმი აუცილებელი იარაღია ნებისმიერი ლიდერისთვის, რომელიც სამართლებრივი სახელმწიფოს აშენებისთვის იბრძვის იქ, სადაც ყველა სახის ხელისუფლებამ მარცხი განიცადა.“²⁰ მართლაც, ნაციონალიზმი ის უმთავრესი ფაქტორი იყო, რომელმაც საქართველოს სახელმწიფო გაერთიანებული შემოინახა და გახლიჩა კიდევც.

საქართველოში ნაციონალისტურ აგრესიაზე კონცენტრირებამ „მწვერვალების“ სასარგებლოდ „ველები“ გამოიცილა და უგულებელყო მრავალეროვნული თანაარსებობის ხანგრძლივი ისტორია. ამან ხელი შეუწყო კრიზისებისა და ნაციონალისტური დაძაბულობების (მწვერვალები) ანაქრონისტული ხედვის ჩამოყალიბებას, რომელიც შემდეგ სისხლისმღვრელი ბრძოლის „ნიმუშად“ გადაიქცევა ხოლმე. ჩაირთვება ხოლმე საქართველოს იტორიის ანალიზი, რომელიც გაცილებით რთულ და ნაკლებად გმირულ გზაზე მიგვანიშნებს. ქართული ნაციონალიზმი პოლიტიკური, ეკონომიკური და ძალთა ურთიერთობების (შიდა და საერთაშორისო) დიდი სისტემის ნაწილია. ის ერთ-ერთი ფაქტორია და არა ყოველთვის ყველაზე მნიშვნელოვანი, პრე-საბჭოთა და პოსტსაბჭოთა მოვლენათა განვითარების ნებისმიერ შეფასებაში. საქართველოში ნაციონალიზმს ვერ გამოათავისუფლებთ უთანასწორობისა და სიღარიბის შიდა საკითხებისა თუ რუსეთსაგინთ ძლიერი მეზობლების ან ისეთი მეზობელი სახელმწიფოების, როგორებიცაა სომხეთი და აზერბაიჯანი, ქმედებებისგან. საქართველოს მოქალაქეთა უმრავლესობისთვის დღეს ეკონომიკური და სოციალური საკითხებია მთავარი საზრუნავი და არა ეთნიკური.

ქართული ნაციონალიზმის მოკლე მიმოხილვა

საქართველოს გზა სახელმწიფოებრიობისკენ უჩვეულო არ იყო. მე-19 საუკუნემდე ქართული ელიტა მრავალეთნიკური და მრავალკონფესიური იყო, ხოლო მმართველ ფენაში სახელმწიფოს შესისხლხორცებული ჰყავდა სომხები, ოსები და აფხაზები და ამით ის წარმოადგენდა „ასიმილაციონისტურ“ (ასე უწოდებს როჯერს ბრუბიკერი) კულტურას.²¹ მე-19 საუკუნის მეორე ნახევარში, რუსეთის, რომელიც მოდერნიზაციას გადიოდა, (საქართველო ანექსირებულ იქნა რუსეთის იმპერიის მიერ მე-19 საუკუნის პირველ ათწლეულში) და გაევროპელებული ქართული ინტელიგენციის ზეგავლენით, ქართულ ელიტებში სახელმწიფოებრიობის თანამდეროვე აღ-

ქმის აღმოცენება დაიწყო. იდენტობების შეცვლა ან შერწყმა სულ უფრო რთულდებოდა; „ეთნიკურობაზე“ მახვილმა (რასაც ბრუბეიკერი „დიფერენციალისტურ“ კულტურას უწოდებს) კონკურენცია გააძლიერა დაბეზსა და ქალაქებში აღმოცენებად ეროვნულ ჯგუფებს შორის.²² ქართველი ნაციონალისტები უკმაყოფილოები იყვნენ დემოგრაფიული დისბალანსით (ქართველები შედარებით უმრავლესობას წარმოადგენდნენ თბილისში 1940-იანი წლებამდე) და კულტურული დაცვისა და უფრო მეტი პოლიტიკური უფლებების მოთხოვნით კამპანიას აწარმოებდნენ. მაგრამ მიუხედავად ახლად ფორმირებული იტალიელების, უნგრელებისა და ბერძნების შთამავგონებელი ბრძოლებისა, მე-19 საუკუნის ბოლოსთვის ქართველებს სოციალიზმი მიაჩნდათ ცხოვრების დონის გაუმჯობესების საშუალებად და არა ნაციონალიზმი. 1917 წლის რევოლუციამდე არც ერთი ქართული პარტია (ისინიც კი, რომლებიც სოციალისტურ იდეებს ეწინააღმდეგებოდნენ) არ ეწეოდა დამოუკიდებლობის პროპაგანდას.²³ 1918 წელს საქართველომ თავისდაუნებურად, თითქმის ისეთივე ვითარებაში მოიპოვა დამოუკიდებლობა, როგორც ეს 1991 წელს მოხდა, როცა იმპერიის კოლაფსისა და ცივ ომში დამარცხების შედეგად საბჭოთა კავშირი დაიშალა.

1921 წლის ოკუპაციის შემდეგ ქართული ნაციონალიზმი იატაკვეშა მდგომარეობაში გადავიდა (ქართული ნაციონალისტური ჯგუფები პრაქტიკულად გაქრნენ, როცა 1924 წლის აჯანყება, რომელიც ქვეყნის დამოუკიდებლობის აღდგენას ისახავდა მიზნად, მარცხით დამთავრდა) ან საზღვარგარეთ გავიდა და დიასპორის პოლიტიკაში ცოცხლობდა. საბჭოთა საქართველოში ნაციონალიზმი საბჭოთა კავშირის მიერ მისთვის გამოყოფილ კულტურის ჩარჩოებში მოაქციეს, – რასაც ტერეზა რაკოვსკა-პარმსტოუნმა „ორთოდოქსული ნაციონალიზმი“ უწოდა.²⁴ ორთოდოქსული ნაციონალიზმი კულტურის საკითხებზე კონცენტრირდა, ენაზე, სწავლა-განათლებაზე, ისტორიული ძეგლების აღდგენაზე, ლიტერატურაზე, კინოსა და სპორტზე. მეორე მსოფლიო ომის დროს საქართველოში არ გაშლილა ეროვნული შეიარაღებული წინააღმდეგობის მოძრაობა, როგორც ეს ბალიტივისპირეთსა და უკრაინაში მოხდა (თუმცა, დევნილობაში მყოფი ქართველების გარკვეული ნაწილი ვერმახტს შეუერთდა საბჭოთა საქართველოს გასათავისუფლებლად).²⁵ მაგრამ, როცა საბჭოთა კავშირი გაიხსნა 1990-იან წლებში, დასავლელმა ანალიტიკოსებმა ქართველები სხვებისგან ყველაზე მზგნებარე ნაციონალისტებად გამოარჩიეს. მაგრამ ქართული ნაციონალიზმი იშვითად გადმოიღვრებოდა ხოლმე ქუჩებში, არც პირდაპირ დაპირისპირებია საბჭოთა რეჟიმს. ქართულ დისიდენტობას ათიოდე მნიშვნელოვანი, მაგრამ, ზოგადად, უცნობი ადამიანი წარმოადგენდა, რომელსაც მასობრივი საყრდენი არ გააჩნდა. მართალია, სუსტი, მაგრამ უკრაინული ნაციონალისტური დისიდენტობა მაინც უფრო დიდი გამოწვევა იყო საბჭოთა რეჟიმისთვის, ვიდრე ქართული.

ქართულმა ნაციონალიზმმა ორჯერ ღიად გამოხატა თავისი უკმაყოფილება მეორე მსოფლიო ომის დასასრულსა და 1980-იანების შორის პერიოდში.²⁶ პირველად, 1956 წელს, როცა დემონსტრანტებმა ხრუშჩოვის დესტალინიზაცია ანტიქართულ კამპანიად აღიქვეს. საბჭოთა შინაგანი ძალების ჯარისკაცებმა 20-30 ქართველი დემონსტრანტი დახოცეს. სტალინის დაბადების დღის იგნორირებით გამოწვეულ პროტესტს სუსტი ნაციონალური მანდატი ჰქონდა, თუმცა მისი მსხვერპლნი პატრიოტებად და ნამებულებად აღიარეს სიკვდილის შემდგომ. მეორე შემთხვევა 1978 წელს მოხდა, როცა ქართველებმა, ძირითადად, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სტუდენტებმა, საბჭოთა ხელისუფლების გადანყვეტილება გააპროტესტეს (ქართულისთვის რესპუბლიკის ოფიციალური ენის სტატუსი უნდა მოეხსნათ).²⁷ ცალკეული ქართველები დიდ მსხვერპლს იღებდნენ საკუთარი რწმენისთვის, მაგრამ ქართული ნაციონალიზმი იშვიათად ახერხებდა მასების მობილიზებას. 1980-იანების დასასრულამდე, მის ყურადღებას არც ტერიტორიები იპყრობდა (როგორც სომხები აპროტესტებდნენ მთიანი ყარაბაღის საკითხს), არც ეროვნული უმცირესობები. პერესტროიკამდე ქართული ნაციონალიზმი მორგებული იყო კოლონიურ ჩარჩოებს. ის მთლიანად იყენებდა „წინააღმდეგობის ყოველდღიურ ფორმას“ (ასე უწოდებს ჯეიმს სკოტი) და, საბჭოთა სახელმწიფოსთან დაპირისპირების გარეშე, მისი ხელისუფლების უზურპაციას ახდენდა.²⁸

საბჭოური კონტექსტი ნაწილობრივ ხსნის ქართული ნაციონალიზმის შემწყნარებლურ ხასიათს. პროტესტის ღიად გამოხატვის შანსი არ არსებობდა. საბჭოთა სახელმწიფო ხელს უწყობდა საქართველოს მიერ კოსმოპოლიტური ტრადიციისა და სოციალური მშვიდობის შენარჩუნებას პოზიტიური დისკრიმინაციისა და სოციალური მობილურობის პოლიტიკით. უსაფუძვლო ანტიპათია და სტერეოტიპები ქართველებსა და არაქართველებს შორის ურთიერთობების ყველა დონეზე არსებობდა და ეროვნული ტერიტორიების საბჭოთა იერარქიული სისტემაც იქვე იყო, რომელიც ქართველებს თავში აყენებდა, ხოლო ოსებს – ბოლოში. ამავე დროს, ქართველები, აფხაზები, ოსები, სომხები და ბერძნები ერთად ცხოვრობდნენ სოფლებში, საზიარო ეზოები ჰქონდათ, ერთად დებიოდნენ სკოლაში და თანამშრომლობდნენ სამსახურში. ქართველებისა (უფრო კონკრეტულად კი, მეგრელების, დასავლეთ საქართველოში მცხოვრები ქართული ეთნიკური/სუბნაციონალური ჯგუფის) და აფხაზების (ოჩამჩირისა და სოხუმის სამხრეთით მცხოვრები) შერეული ქორწინებები იშვიათობა არ იყო, ხოლო ქართველებისა და სხვა ჯგუფების წარმომადგენლების, მაგალითად, ოსების სოციალური აღრევა, რომელსაც მიგრაცია უწყობდა ხელს დიდი ქართული ქალაქებისკენ, აშკარა იყო²⁹.

ექსტაზური ნაციონალისტი

ზვიად გამსახურდია და მისი მიმდევრები, რომლებიც სცენაზე 1980-იანების შუა წლებში გამოჩნდნენ ძალაუფლების მოსაპოვებლად, უბრალოდ, ნაციონალისტური ლოზუნგების ეთნიკური ექსპლუატატორები არ იყვნენ. ნაციონალიზმის თეორია რესურსების შესახებ, რომელიც ელიტების მანიპულაციებზე სვამს მახვილს, მნიშვნელოვანი, მაგრამ თავისთავად არასაკმარისი განმარტებაა ნაციონალიზმის წარმატების ასახვად საქართველოში. გამსახურდია პრეზიდენტად 1991 წლის მაისში 87%-ით აირჩიეს. მისი პოპულარობა განპირობებული იყო იმ წარმოდგენებითა და შეშფოთებით, რომელიც გამოძახილს პოულობდა ქართველებში – საქართველოს დაშლის საფრთხე და ქართველების დემოგრაფიული კლებისა და მორალური დაცემის შეგრძნება. 1917 წლის რევოლუციამდელი პერიოდისგან განსხვავებით, 1989-90 წლებისთვის საქართველოს თითქმის ყველა პარტია დამოუკიდებლობის, – ქვეყნის ყველა გასაჭირისა და დაავადებისგან ხსნის საშუალების, – პროპაგანდას ეწეოდა. 1989 წელს ქართველები ორჯერ დახოცეს კონფლიქტში: პირველად საბჭოთა შინაგანმა ჯარებმა (9 აპრილი) და მეორედ, აფხაზებთან შეტაკების დროს სოხუმში (15 ივლისს).³⁰ გამსახურდია იმ აზრის პოპულარიზებას ეწეოდა, რომლის მიხედვით ქართველები საკუთარ ქვეყანაშივე იყვნენ შევიწროებულნი. ქართველების რეაქცია, ისევე როგორც აფხაზი და ოსი უმცირესობების, გასაგები იყო. როცა სახელმწიფოს აღარ შეეძლო ფიზიკური და ეკონომიკური უსაფრთხოების შენარჩუნება, ეროვნული სოლიდარობა გამოსავალი იყო. ამ გარემოებებში, ძნელი წარმოსადგენია, რომ თუნდაც „სამოქალაქო“ ევროპული სახელმწიფოები (რომ აღარაფერი ვთქვათ ახლად აღმოცენებულ დამოუკიდებელ ქვეყნებზე, რომლებსაც დამოუცდელი ელიტები მართავდნენ) დაგმობდნენ პოლიტიკური ამბიციითა და შიშით მართულ ნაციონალისტურ, საბრძოლო მონოდებებს.

1989-1992 წლების ქართულ ნაციონალიზმს თუ ყურადღებით განვიხილავთ, დავინახავთ, რომ ის არც ლატენტური ეთნიკური სიძულვილის გამოვლიძება იყო და არც აგრესიული პოლიტიკური კულტურის გამოხატვა. ეს უფრო სახელმწიფოს კოლაფსით გამოწვეულ, განსაკუთრებულ ეკონომიკურ, პოლიტიკურ და ფიზიკურ დაუცველობასა და უსაფრთხოების განცდაზე იყო დამოკიდებული. თავადაპირველად, 1989-90 წლებში, ეროვნულ-გამათავისუფლებელი მოძრაობის ლიდერები ცდილობდნენ ეროვნული უმცირესობები არ მოექციათ ფოკუსში. ადრინდელ დემონსტრაციებში, სადაც საქართველოს დამოუკიდებლობას ითხოვდნენ, ქურთი და სომეხი ეროვნების წარმომადგენლებიც იღებდნენ მონაწილეობას დანარჩენ არაქართველებთან ერთად (მსგავსი რამ ხდებოდა ბალსტიისპირეთის ქვეყნებსა და უკრაინაში, სადაც რუსები უჭერდნენ მხარს დამოუკიდებლობას).

ქართველმა რადიკალებმა ქართული პოლიტიკის „გაეთნიკურებაში“ კრემლის პროვოკაცია დაინახეს.³¹ 1989 წლის 9 აპრილის დემონსტრაციაზე ვერ დაინახავდით დროშასა თუ ცარციტ დახატულ ლოზუნგს, რომელზეც აფხაზეთი იქნებოდა ნახსენები, მიუხედავად იმისა, რომ 1989 წლის მარტში ლიხნის შეკრებაზე უკვე გაკეთებული იყო განცხადება საქართველოსგან გამოყოფაზე.³² მახვილი საქართველოს დამოუკიდებლობაზე კეთდებოდა.

1990 წლის მაისში გამსახურდია რადიკალურ ოპოზიციას გამოეყო უმაღლესი საბჭოს ოქტომბერ-ნოემბრის არჩევნებისთვის მოსამზადებლად და დემოგრაფიული საფრთხე გამოიყენა მხარდაჭერის მოსაპოვებლად. მისი რიტორიკით, რომელსაც საქართველოს ერთიანობის აღფრთოვანებული ხედვა და მტრის საფრთხე ამოძრავებდა, ქართველებს ალყაში მოქცეულის განწყობა შეექმნათ. იგივე გააკეთეს ვლადისლავ არძინამ აფხაზეთში და ტორეზ კულუმბეგოვმა ოსეთში.³³ დამოუკიდებელი ტერიტორიული ერთეულების შექმნითა და პოზიტიური დისკრიმინაციის პროგრამებით საბჭოთა რეჟიმს ადგილობრივი აფხაზური და ოსური ელიტებისთვის სტატუს-კვოს შესანარჩუნებლად ფორა უკვე მიცემული ჰქონდა. სვანტე კორნელმა აღნიშნა თუ რა ძლიერი იმპულსი მისცა ეროვნულ ელიტებს აფხაზეთისა და ოსეთის მსგავსი ეთნოტერიტორიული ავტონომიების შექმნამ ქართული ცენტრის საწინააღმდეგოდ მობილიზებისთვის.³⁴

1990 წელს გამსახურდიას მოთხოვნით საქართველოს პარლამენტმა გააუქმა სამხრეთ ოსეთის ავტონომიური ოლქის სტატუსი. ეს სამხრეთ ოსეთის მიერ დამოუკიდებლობის აღიარებისა და სამხრეთ ოსეთის უმაღლეს საბჭოში არასანქცირებული არჩევნების საპასუხოდ მოხდა. მაგრამ მსგავსი პოლიტიკა აფხაზეთთან დამოკიდებულებაში არ გატარებულა. 1991 წელს გამსახურდიამ კონსოციალური ხელშეკრულება დადო აფხაზეთთან, რომელმაც აფხაზეთში მცხოვრები ქართველები პოლიტიკურად უთანასწორო მდგომარეობაში ჩააგდო. აფხაზეთმა, რომლებიც ავტონომიური რესპუბლიკის მოსახლეობის მხოლოდ 17.9%-ს შეადგენდნენ 28 ადგილი მიიღეს 65 წევრიან აფხაზურ პარლამენტში; ქართველებმა, მოსახლეობის 46%-მა კი – 26 ადგილი; ხოლო დანარჩენმა 37%-მა, ანუ, სომხებმა, ბერძენებმა და რუსებმა – 11. კონსტიტუციური ცვლილებებს ორი მესამედი ხმა სჭირდებოდა, რამაც აფხაზებს მათი არსებული სამართლებრივი უფლებებისა და პოლიტიკური გავლენისთვის შედარებით უზრუნველყოფილი დაცვა მიანიჭა.³⁵

გამსახურდიას განსხვავებული ქცევა აფხაზებსა და ოსებთან ოფიციალურ საბჭოთა პარადიგმას ეყრდნობოდა; აფხაზები ავტოქტონური ხალხი იყო, ოსები კი არ წარმოადგენდნენ საქართველოს ძირძველ მოსახლეობას.³⁶ რაც არ უნდა ყოფილიყო გამსახურდიას მამოძრავებელი, ანგარიშობდა ის, რომ სიტუაცია საქართველოს სასარგებლოდ შეიცვლებოდა თუ სხვა ვარიანტი აფხაზეთთან, და, საბოლოო ჯამში, რუსეთთან კონფლიქტს გამოიწვევდა, აფხაზეთში კომპრომისმა მისი მოქნილობა აჩვენა. საქართ-

ველო მხოლოდ ქართველებისთვის არ იყო. გამსახურდია ემუქრებოდა და ამცირებდა ეროვნულ უმცირესობებს. ის, მხოლოდ ეთნიკური წარმომავლობის გამო, ხელს უწყობდა მასწავლებლების, გლეხებისა და მეცნიერების შევიწროებას გორში, ბოლნისსა და თბილისში. მან, მიუხედავად იმისა, რომ პოლიტიკურად არაკომპეტენტური ტაქტიკოსი იყო, გათვლების გაკეთება მაინც შეეძლო. ყველა ეროვნული ჯგუფი ერთნაირად ცუდი ან მიუღებელი არ იყო მისთვის; თუკი ისინი ქართული კულტურის უზენაესობას აღიარებდნენ, მათ სიამოვნებით გაანევიანებდნენ სახელმწიფოში. გამსახურდიამ საქართველოდან გაძევებული მუსლიმანი მესხებიც მიიწვია თავიანთ სამშობლოში, სამხრეთ საქართველოში დასასახლებლად, მაგრამ იმ პირობით, თუ ქართველებად დარეგისტრირდებოდნენ.³⁷

როგორც მე-3 თავში ვვარაუდობ, გამსახურდიას მასობრივი მხარდაჭერა მხოლოდ მის ნაციონალისტურ მანდატს არ ემყარებოდა. მისი მოწოდებები უკავშირდებოდა შიდა და გარე მტრების იდენტიფიცირებას ეროვნების მიუხედავად, ვისთვისაც შეიძლებოდა კრიზისის დაბრალება. მის მიერ სახელმწიფო პატერნალიზმის წინ წამოწევა, მახვილი პირად ერთგულებაზე, ძლიერ აღმასრულებელზე და პლებისციტებისა და მიტინგების გამოყენება უფრო მეტს გვეუბნება. 1989-1991 წლების პოსტსაბჭოურ ქართულ საზოგადოებაზე, ვიდრე ნაციონალიზმზე ექსკლუზიური ფოკუსი. არალიბერალური პოპულიზმი უკეთესი ჩარჩოა გამსახურდიას ფენომენის სრული სპექტრის გასაანალიზებლად.

პრაგმატული ნაციონალისტი

1992 წლის მარტში საქართველოში დაბრუნებულმა ედუარდ შევარდნაძემ, ქვეყნის ელიტის შუამავლობით, ქართული პოლიტიკა ლიბერალიზმის პრინციპებზე გადაიყვანა. ქართულმა რევოლუციამ იაკობინიზმიდან გეზი ჟირონდიზმისკენ იცვალა და, ყოველ შემთხვევაში, ოფიციალურად მაინც, დიფერენციალისტური მოდელიდან ინტეგრაციულზე გადავიდა. აგრესიული ნაციონალიზმის რიტორიკა ამოიღეს ოფიციალური ლექსიკიდან და მისი ადგილი მოქალაქეობის, უმცირესობათა უფლებებისა და ფედერალიზმის ცნებებს დაუთმეს. მაგრამ შევარდნაძის ხელისუფლება სერიოზულ პრობლემებს წააწყდა ეროვნულ უმცირესობათა პოლიტიკურ სისტემაში ინტეგრაციის დროს; არ არსებობდა ერთიანი სტრატეგია და მენეჯმენტიც არ ვარგოდა. კანონპროექტი ეროვნულ უმცირესობებსა და ენის შესახებ კანონად არ ქცეულა (2002 წელს, როგორც საკმაოდ სადავო კანონპროექტი, ის თაროზე შემოდეს).³⁸ 1992, 1995, 1999 და 2003 წლების საარჩევნო სისტემების შედეგად. პარლამენტში სულ რამდენიმე დეპუტატი შევიდა ეროვნულ უმცირესობათა ჯგუფებიდან, ხოლო არაქართველებით დასახლე-

ბული ოლქების სტატუსი ისევ გაურკვეველი იყო. იქ ცენტრიდან დანიშნული გუბერნატორები ხელმძღვანელობდნენ ადგილობრივ ორგანოებს. მათთვის განკუთვნილი საბიუჯეტო სახსრები მინიმალური იყო. რაც შეეხება პროგრამას, რომელიც ქართული ენის სწავლების გაუმჯობესებას ისახავდა მიზნად არაქართველებით დასახლებულ ოლქებში, პროგრესი მაინც არ შეიმჩნეოდა. სახელმწიფოს ოფიციალურ პოლიტიკაზე ინფორმაცია არ არსებობდა, კანონებიც თითქმის არ ითარგმნებოდა რუსულ ენაზე, რომ აღარაფერი ვთქვათ სომხურზე თუ აზერბაიჯანულზე. ეთნიკურ უმცირესობათა ბევრმა წარმომადგენელმა დატოვა საქართველო. 1989-2002 წლებში, ეთნიკური რუსების სუფთა რაოდენობა 5-ჯერ შემცირდა; მათი წილი ქვეყნის მოსახლეობაში 6.3%-დან 1.5%-მდე დაეცა. სომეხთა წილი 8.1%-დან 5.7%-მდე შემცირდა. ქვემო ქართლში, წალკის რაიონში, მცხოვრები ბერძნების რაოდენობა მკვეთრად 100,324-დან 15,166-მდე შემცირდა.³⁹

თუმცა, შევარდნაძის ხელისუფლებამ სამართლებრივი და კონსტიტუციური ჩარჩოები შექმნა დემოკრატიული მრავალეროვნული საზოგადოებისთვის, მათ შორის სამოქალაქო და უმცირესობათა უფლებების დაცვის კონსტიტუციური და საკანონმდებლო ნორმები. კანონი მოქალაქეობის შესახებ, განსხვავებით ლატვიისა და ესტონეთის კანონებისგან, უპირობოდ ანიჭებდა მოქალაქის სტატუსს საქართველოში მცხოვრებ ყველა პირს. კანონი არ ითვალისწინებდა განსაკუთრებული სახის მოთხოვნებს, მათ შორის, არც სახელმწიფო ენის ცოდნას. 1997 წელს საქართველოს პასპორტებიდან ეროვნულობის აღმნიშვნელი რეკვიზიტები ამოიღეს. საქართველოს კონსტიტუციასა და სისხლის სამართლის კოდექსში, კანონებში, მოქალაქეთა პოლიტიკური გაერთიანებების, განათლების და კულტურის შესახებ საფუძველი ჩაეყარა სამოქალაქო და უმცირესობათა უფლებებს. უფლებები მოიცავდა საშუალო კლასებამდე განათლების მშობლიურ ენაზე მიღების უფლებასაც, თარჯიმნის ყოლის უფლებას სასამართლო პროცესებზე, თუკი რომელიმე მხარეს ქართული არ ესმოდა და პოლიტიკური ორგანიზაციის შექმნის უფლებასაც, თუმცა, კონკრეტულად ეროვნული უმცირესობებისთვის მხოლოდ ერთ რეგიონში პოლიტიკური პარტიების შექმნა შეუძლებელი იყო.

ქართველმა კანონმდებლებმა გაეროს რასობრივი დისკრიმინაციის ყველა ფორმის აღმოფხვრის კონვენციისა და ევროსაბჭოს ადამიანის უფლებათა და ძირითად თავისუფლებათა კონვენციის რატიფიცირება მოახდინეს; შეიქმნა ადამიანის უფლებათა საპარლამენტო კომიტეტი და სახალხო დამცველის ინსტიტუტი უმცირესობათა უფლებების განხორციელებაზე მონიტორინგისთვის.⁴⁰ შევარდნაძემ სამხარეო და რაიონის წარმომადგენლები ადგილობრივი ეროვნული ჯგუფებიდან დანიშნა, ხოლო მისმა გამოსვლებმა, რომელიც მოქალაქეობის კონცეფციას ადიდებდა, ხელი შეუწყო შოვნისტური ისტერიის განულებას, რაც 1992-1995 წლების პარლამენტში ბატონობდა.

მაგრამ რეალობა მოდელს ანგრევდა. საქართველოს უმცირესობათა უზადრუჟი საცხოვრებელი პირობები სამცხე-ჯავახეთში, მარნეულსა და ნალკაში, მათი დაბალი წარმომადგენლობა პარლამენტში, სუსტი ადგილობრივი ხელისუფლება, განათლების მიღებისთვის საჭირო რესურსების არარსებობა, განადგურების პირას მისული სატრანსპორტო ინფრასტრუქტურა, რაც თბილისის ბაზარს მიუწვდომელს ხდიდა და სამხრეთ ოსეთსა და აფხაზეთთან კონფლიქტის მოგვარების წარუმატებლობა ხაზს უსვამდა საქართველოს ეროვნულ საკითხთან დაკავშირებული პოლიტიკის ფიქციურობასა და სახელმწიფოს უუნარობას, რომ არაქართველები სახელმწიფო სტრუქტურებში ჩაერთო. საერთაშორისო კონვენციები თუ პაქტები დეკორაციად რჩებოდა. ევროპის საბჭოს ჩარჩო კონვენციას ეროვნული უმცირესობების დაცვის შესახებ შევარდნაძის პარლამენტი არ მიერთებია. ეს თითქმის შეუმჩნეველი დარჩა ყველასთვის. შევარდნაძის 2002-2004 წლების სამოქმედო გეგმა, რომელიც გათვალისწინებული იყო უმცირესობათა კანონშემოქმედებითი უფლებების განსახორციელებლად პოლიტიკურ ვაკუუმში გაიფანტა. შევარდნაძის ხელისუფლების ბოლო წლებში, არაკომპეტენტური და კორუფციული სახელმწიფო უბრალოდ აკვირდებოდა, თუ როგორ სცემდა სასულიერო ნოდებაჩამორთმეული მღვდელი თავის მრევლთან ერთად ქართველ ბაპტისტებს, იეჰოვას მოწმეებს და ორმოცდაათიანელებს.

პრაგმატული პურიტანი

სააკაშვილი ემოციური პოპულისტია, რომელიც საქართველოს განსაკუთრებულ მისიაზე აკეთებს განცხადებას და პრაგმატიკოსი, რომელმაც უკან ჩამოიტოვა თავისი წინამორბედები სამხრეთ ოსეთისა და აფხაზეთის ავტონომიებთან ურთიერთობების მოგვარებასთან დაკავშირებით კონკრეტული წინადადებებით. მაგრამ ეკონომიკის მოდერნიზაციის, ევროპეიზაციისა და დემოკრატიის სააკაშვილისეულ მიზნებს განხორციელება არ უწერიათ, უმცირესობათა ინტეგრაციის გარეშე. მის ამოცანას კიდევ უფრო ართულებს წინამორბედებისგან მიღებული მემკვიდრეობა, მტრულად განწყობილი რუსეთი და სახელმწიფოსადმი უნდობლობა თითქმის ყველა არაქართულ რეგიონში. არაქართველები „დემოკრატიისგან“ ნაკლებს ელიან და თავიანთი სამოქალაქო ერთგულებისთვის ვერც მიმზიდველ ეკონომიკურ საზღაურს ხედავენ. სააკაშვილმა ზუსტად იცის, რომ ეროვნულ უმცირესობათა საკითხი ისეთივე პრობლემაა ეკონომიკური და პოლიტიკური თვალსაზრისით, როგორც კულტურული.

სააკაშვილს სურს, რომ ქართველების ეროვნული სიამაყე უმცირესობების სამოქალაქო პატრიოტიზმთან გააერთიანოს. მაგალითად, ესპანეთმა

და შვეიცარიამ, მიუხედავად პრობლემებისა, მაინც მიაღწიეს შედარებით სიმშვიდეს უმრავლესობისა და უმცირესობების ურთიერთობებში გარკვეული პაქტების, დეცენტრალიზაციის და ეკონომიკური კეთილდღეობის საშუალებით. სხვა სახელმწიფოები ნაკლები წრამატებით გამოირჩევიან ამ კუთხით. ქართველობასა და მოქალაქეობას შორის კავშირმა, რომლის დამყარება მარტივი საქმე არ არის ჯერ ისევ სამოქალაქო ომითა და სეპარატიზმით/სეცესიონიზმით გაუღენთილ ქვეყანაში, შესაძლებელია რომ კარგი შედეგები მოიტანოს, თუ ხელისუფლება გულწრფელი და ტაქტიანი იქნება და თუ საკმარის რესურსებსაც გასცემს. სააკაშვილი ხშირად ახსენებს „ქართველის უკან დაბრუნებას“. ის გულისხმობს სახელმწიფო ინსტიტუტებზე კონტროლის ხელახლა დამყარებას, ხელისუფლების ავტორიტეტის განმტკიცებას და საქართველოს ტერიტორიების დაბრუნებას. ეს საოცარი მიზნებია ქვეყნის მეთაურისთვის, მაგრამ ამას გონივრული მუშაობა სჭირდება, ისე რომ არაქართველებისთვის ნამდვილი ეფექტი მოიტანოს. წინააღმდეგ შემთხვევაში, ქართული შოვინიზმის ახალ ტალღად იქნება აღქმული.

სააკაშვილის გამარჯვება მოიცავდა საქართველოს ეროვნული სიმბოლოების, მაგალითად, ახალი დროშის ოსტატურად შეთავაზებას მოსახლეობისთვის, რომელიც „ქრისტიანულ სიმბოლოს, მაცხოვარსა და ოთხ მახარობელს განასახიერებს.“⁴¹ პრეზიდენტის გამოსვლები გადატვირთულია ქართველთა გმირობის მოხსენიებით. 2004 წელს, სააკაშვილი ინაუგურაციამდე, საქართველოს მე-11-12 (1089-1125წწ.) საუკუნის მონარქის, დავით აღმაშენებლის საფლავზე მივიდა. დავით აღმაშენებელი საქართველოს სიძლიერის ოქროს ხანას განასახიერებს. თბილისში, ეროვნული ხატებით, მათ შორის, საქართველოსთვის მებრძოლის ნმ.გიორგის ხატით და გვერდიგვერდ მოფრიალე საქართველოსა და ევროკავშირის დროშებით გარშემორტყმულმა პრეზიდენტმა საინაუგურაციო სიტყვა წარმოთქვა, რომელშიც ხაზი გაუსვა ქვეყნის ქრისტიანულ ფესვებსა და ევროპულ მემკვიდრეობას. ამავე დროს, მან 1990-იანი წლების რადიკალების ლოზუნგი შეატრიალა, საზგასმით აღნიშნა რა, რომ საქართველო „მხოლოდ ქართველების კი არა, ყველა ეთნიკური უმცირესობის სახლი იყო“. შემდეგ მან თქვა: „ნებისმიერი მოქალაქე, რომელიც საქართველოს თავის სამშობლოდ მიიჩნევს, იქნება ის რუსი, აფხაზი, ოსი, აზერბაიჯანელი, სომეხი, ებრაელი, ბერძენი, უკრაინელი თუ ქურთი - ჩვენი სიმდიდრე და საგანძურია.“⁴² სააკაშვილს სწამს, რომ ქართული ეროვნული ღირსების გრძნობა, რაც აუცილებელია სახელმწიფოს კრიზისის დასასრულებლად, შეთავსებადია სამოქალაქო სიამაყესთან. ის წინააღმდეგობას არ ხედავს უმცირესობათა ეროვნულ კულტურულ გრძნობებსა და მათ სახელმწიფოსთან მიკუთვნებულობას შორის. მას წარმოუდგენია „სამოკავშირეო სახელმწიფო“ (როგორც შტეინ როკანმა და დერეკ ანვინმა უწოდეს) ანუ ძლიერი ცენტრი

უმცირესობათა დაცულ უფლებებთან და თუ საჭიროა, სახელმწიფო ტერიტორიებთან ერთად.⁴³ ესპანელები თავის ქვეყანას „ერების სახელმწიფოს“ უწოდებენ. სააკაშვილის ემოციური ლაპარაკი ქართველთა ისტორიულ დიდებასა და მათ განსაკუთრებულ წვლილზე სახელმწიფოს განვითარებაში ვერ ეხამება მის მულტიკულტურალიზმს. საქართველოს ეთნიკური უმცირესობებისთვის სახელმწიფოს გაძლიერება შეიძლება საფრთხის მომტანი იყოს. ახალი დროშა შეიძლება მართლაც არის ქვეყნის ქრისტიანული ფესვების მძალერი სიმბოლო, მაგრამ ახალ სახელმწიფოში ის საქართველოს მუსლიმანების როლს აკნინებს.

საკაშვილი მორალური და კულტურული აღორძინებისთვის რევოლუციური მებრძოლია. როგორც ყველა რევოლუციონერს მასაც სურს, რომ ისეთი სახელმწიფო შექმნას, რომელიც ანგარიშვალდებული იქნება მოსახლეობის წინაშე და სწარფად მოახდენს რეგირებას მის საჭიროებებზე. სააკაშვილის სამხედრო აღლუმების სიყვარული და მისი მგზნებარე გამოსვლები იმ მოსაზრებას გამოხატავს, რომ ქართველები სახელმწიფოს Staatsvolk-ია. ვარდების რევოლუციამ, საარჩევნო გამარჯვებებმა და საქართველოს ფაქტორის ზეგავლენამ ფერად რევოლუციებზე უკრაინასა და ყირგიზეთში, მის გამოსვლებს ალტაცების გრძნობა შემატა. მისი გამოსვლები კი ქართული განსაკუთრებულობის ფორმაა. 2008 წლის ომში დამარცხებამ ეს აზრი ვერ შეასუსტა, პირიქით, – განამტკიცა.

საკაშვილს რეკომენდაციებიც აქვს მომავალი რეფორმატორებისთვის. დაარტყი სწრაფად და „რეფორმა მუმიდვი, დაუყოვნებელ პროცესად აქციე.“ ნებისმიერმა „რეფორმატორმა უნდა იცოდეს, რომ მომავლისთვის შეჯიბრს სისწრაფე იგებს.“⁴⁴ ოპოზიციის აზრით, მისი ასეთი დამოკიდებულება, რასაც შეიარაღებული ძალებისადმი გადაჭარბებული რწმენა, გადანყვეტილებათა საკუთარ ხელში კონცენტრაცია და დასავლეთის გაუმართლებელი ნდობა ერთვის, გახდა სწორედ სამხრეთ ოსეთში დატრიალებული უბედურების მიზეზი 2008 წლის აგვისტოში.

რელიგიები და ქართული მართლმადიდებლური ეკლესია

საქართველო მრავალკონფესიური ქვეყანაა, ისევე როგორც მრავალეროვნული. ეროვნული ჯგუფები ხშირად ასოცირდებიან კონკრეტულ რელიგიებთან, თუმცა საქართველოში სურათი უფრო რთულია. მაგალითად, საქართველოს სომხები გრეგორიანელები (უმრავლესობა), კათოლიკეები, პროტესტანტები და რუსული მართლმადიდებლური ეკლესიის წარმომადგენლები არიან. ქართველთა სოლიდური ნაწილი მუსლიმანია, კათოლიკე და პროტესტანტი, ისევე როგორც მართლმადიდებელი, ხოლო აზერბაიჯანელები შიიტებად და სუნიტებად არიან დაყოფილი. სულ ბოლო დრომდე საქართვე-

ლო რუს ძველმორწმუნეთა (სტაროვერები), დუხობორების და მალოცნების სამშობლოც იყო, ისევე როგორც ებრაელების, რომლებსაც საქართველოში ცხოვრების ხანგრძლივი, თითქმის ორი ათასწლეულის ისტორია აქვთ. დამოუკიდებლობის შემდგომ, ახალი პროტესტანტული ჯგუფები გაჩნდნენ, ძველები კი გამოცოცხლდნენ. ბაპტიტები საუკუნეზე მეტია, რაც საქართველოში ცხოვრობენ, მაგრამ იეჰოვას მოწმეები პირველად დიდი რაოდენობით 1990-იან წლებში გამოჩნდნენ, და როგორც არაოფიციალური სტატისტიკური მონაცემები მოწმობს, მათი რიცხვი 16.000-ია. ორმოცდაათიანელებს 9.000 მიმდევარი ჰყავთ და მეშვიდე დღის ადვენტიტებს დაახლოებით 350.⁴⁵

საქართველოში რელიგია და ნაციონალიზმი ამბივალენტურ ურთიერთობებში არიან ერთმანეთთან და, მიუხედავად რელიგიური განწყობების აღორძინებისა, მოსახლეობა საკუთარი ეკლესიის ასეთი მხარდამჭერი ყოველთვის არ იყო. ქართული მართლმადიდებლური ეკლესია (ქმე) დიდ ხანს იყო უმოქმედო, მას ანტიკლერიკალიზმიც გამოცდილი აქვს და შიდა რღვევაც. დღეს ის მდიდარია (სამების კათედრალი, რომელიც ქალაქს დაჰყურებს, ეკლესიის ახლადშექმნილი სიმდიდრის სიმბოლოა) და ხალხის გონებაში მჭიდროდ ასოცირდება ქართული ეროვნული იდენტობის შენარჩუნებასთან. 1990-იანების შუა წლებიდან ქართული ეკლესია ყველაზე სანდო ინსტიტუტი გახდა ქვეყანაში. რეგიონული კონტექსტის გამო – განსაკუთრებით კი, სამხრეთით, მაჰმადიანური ირანისა და ოსმალეთის იმპერიის სიახლოვემ ხელი შეუწყო ქართული ეკლესიის კულტურის გადამრჩენისა და ნმინდა ტექსტების დამცველად ქცევას. ბიზანტიის მებრძოლმა ნმინდანებმა, როგორც რწმენის დამცველებმა, განსაკუთრებული ფუნქცია იკისრეს საქართველოში. ეკლესიის მხრიდან აგრესიული წინააღმდეგობის განევა პროტესტანტული სექტებისთვის ნაწილობრივ ასახავს თვითგადარჩენისთვის საომარი მზადყოფნის შეგრძნებას.

1960-იანებში ქართული მართლმადიდებლური ეკლესია შედარებით გამოცოცხლდა. ეკლესიის აღორძინება 1970-იანებში დაჩქარდა 1977 წელს არჩეული, 44 წლის საქართველოს კათალიკოს პატრიარქის, ილია მეორეს დამსახურებით. მეორე მსოფლიო ომამდე ქართული ეკლესიის დათრგუნვის შემდეგ, საბჭოთა რეჟიმმა საბოლოოდ განამტკიცა რელიგიასა და ქართულ კულტურულ აღორძინებას შორის კავშირი. მარქსიზმ-ლენინიზმის იდეოლოგიური რღვევისა და 1960-იანებიდან საბჭოთა რესპუბლიკებში კულტურული ნაციონალიზმის სახელმწიფო პოლიტიკის შედეგად ქართველთა ეთნოკონფესიური იდენტობა გამყარდა. ამან ათქმევინა ზვიად დამსახურდიას: ქართული ეკლესიის წინააღმდეგ ბრძოლა ქართული ენისა და კულტურის წინააღმდეგ ბრძოლაა.⁴⁶ 1986-87 წლების შემდეგ, როცა ამ გრძნობების ღიად გამოხატვა შესაძლებელი გახდა, ერთგულება სახელმწიფო ეკლესიისადმი ყველაზე მნიშვნელოვანი გახდა ნებისმიერი პარტიისა თუ ჯგუფისთ-

ვის. ყოველი ანტისაბჭოური მსვლელობა მორთულ-მოკაზმული იყო ჯვრებითა და ხატებით... და მას შემდეგ რელიგიურმა სიმბოლიკამ დაიპყრო ქალაქური ლანდშაფტი.

ქართული მართლმადიდებლური ეკლესია მშვიდობიანად თანაარსებობდა სხვა დანარჩენ ქრისტიანულ (და ისლამურთან) აღმსარებლობასთან საუკუნეების განმავლობაში, მაგრამ დამოუკიდებლობის შემდეგ ის სულ უფრო პრივილეგირებული გახდა. 2003 წლის გამოკითხვაში, გამოკითხული ქალაქელი ქართველების 95%-მა აღნიშნა, რომ მორწმუნე იყო ამა თუ იმ ხარისხით და, ეკლესიის ხელმძღვანელობის მსგავსად, დასავლელ ევანგელისტებს და პაპს საფრთხედ აღიქვამდა. რესპონდენტთა 47% დაეთანხმა იმ აზრს, რომ პროტესტანტული „სექტების“ ლიტერატურა უნდა განადგურებულიყო, ხოლო 81%-ს სწამდა, რომ „სექტებს“ დასავლეთი აფინანსებდა საქართველოს ერთიანობის დასარღვევად.⁴⁷ კათოლიკოს პატრიარქის გადანყვეტილება დაეტოვებინა ეკლესიათა მსოფლიო საბჭო 1997 წელს (ქართველი სასულიერო პირების დიდი ნაწილისთვის ეს საბჭო ანტიქრისტეს მოციქულთა საბჭოა), მის მიერ ეკუმენიზმის უარყოფა და ვატიკანთან კონფესიათშორისი ხელშეკრულების გაფორმებაზე კატეგორიული უარი (ქართველმა სტუდენტებმა ამ გადანყვეტილების მხარდამჭერი მსვლელობა 2003 წელს გამართეს) ეკლესიის გამოქვაბულში დაბრუნებას ასახავდა, ისევე როგორც თავისი სიძლიერის გავლენას ხალხის განწყობაზე. პარი პოტერი სატანისტია, ეკუმენიზმი კი – ერესი.

ქართული სახელმწიფო აცხადებს, რომ ქრისტიანობა მისი ევროპელობის მტკიცებულებაა. თუმცა, პოლიტიკის დესეკულარიზაცია და ეკლესიის ეთნონაციონალური გამორჩეულობა თანამდეროვე ევროპისგან უკან დახევაზე მიგვანიშნებს. კონკორდატი, რომელიც ქართულ ეკლესიასთან გაფორმდა 2002 წელს, საქართველოს მართლმადიდებლურ ეკლესიას განსაკუთრებულ პრივილეგიებს ანიჭებს: იმუნიტეტი (ხელშეუხებლობა) პატრიარქისთვის, ჯარში სამსახურისგან გათავისუფლება ეკლესიის ყველა მსახურისთვის, ბეგარისგან თავისუფალი ქონებისა და მიწების ფლობა და მისი უფლება ჩაატაროს რელიგიის გაკვეთილები სკოლაში, თუკი სკოლა თანახმა იქნება. სახელმწიფოსთვის უჩვეულო არ არის ეკლესიის მიწვევა პოლიტიკური ღონისძიებების, ცერემონიების ლეგალიზაციის მიზნით, – აშშ-ს პრეზიდენტის ინაუგურაცია თუ დიდი ბრიტანეთის პარლამენტის პირველი შეკრება ამის მაგალითია, მაგრამ საქართველოში სახელმწიფოსა და ეკლესიის გამიჯვნა სულ უფრო ბუნდოვნად მოჩანს. 2005 წელს განათლების სამინისტროსთან გაფორმებული მემორანდუმის საფუძველზე ქართულ მართლმადიდებლურ ეკლესიას უფლება მიენიჭა მონაწილეობა მიელო რელიგიის მასწავლებელთა მიღებასა და გათავისუფლებაზე საჯარო სკოლებიდან (მოგვიანებით უარი ითქვა ამ პუნქტზე). ხელისუფლება ეკლესიის თეოლოგიური საგანმანათლებლო ინსტიტუტებისთვის

ფინანსური დახმარების განწევას და ისტორიული ძეგლების ეკლესიის საკუთრებაში⁴⁸ დატოვებასაც შეჰპირდა. სახელმწიფო ეკლესიას ბიუჯეტიდან მილიონობით ლარს გამოუყოფს, ეს თანხები საპატრიარქოს კუთვნილ ტელეარხსაც ხმარდება. 2007 წელს პატრიარქმა საჯაროდ გააკეთა განცხადება კონსტიტუციური მონარქიის შესახებ (2009 წელს ბაგრატიონთა ორი შთამომავლის ქორწინების შემდეგ ბევრი ვარაუდობდა, რომ საქართველოში მეფე დაბრუნდებოდა) და დიდი ხანია ითხოვს ახალი კანონის მიღებას, რომელიც სამართლებრივად გამიჯნავდა (როგორც რუსეთში) საქართველოს ტრადიციულ აღმსარებლობებს (მართმადიდებლობა, იუდაიზმი, გრეგორიანიზმი) მათი დასავლელი მეტოქეებისგან. 2003 წლის გამოკითხვა გვიჩვენებს, რომ ამ წინადადებას 85%-იანი მხარდაჭერა მიიღო მოსახელობისგან.⁴⁹ სააკაშვილის მხარდაჭერილი კონკორდატი არაკონსტიტუციურად გამოცხადდა სახალხო დამცველის 2005 წლის საპარლამენტო მოხსენებაში, ვინაიდან ის არათანასწორ უფლებებს ანიჭებდა რელიგიურ ორგანიზაციებს. სხვა ქართული რელიგიებს კერძო არაკომერციულ ორგანოებად დარეგისტრირების უფლება მიენიჭათ და არა საჯარო სამართლის იურიდიულ პირებად. 2011 წელს ეს ნორმა შეიცვალა და ყველა რელიგიურმა ორგანიზაციამ თანაბარი სამართლებრივი სტატუსი მიიღო.

მუსლიმანები ლოცვის დროს, ნამაზი, პანკისის ხეობა

ქართული მართლმადიდებლური ეკლესია, როგორც მისი ყველა თანამოძმე მთელ მსოფლიოში, კონსერვატორული ინსტიტუტია. ნაციონალიზმის ეკლესიისეული ვერსია აბსოლუტურად ანტიდასავლურია; ასეთი დამოკიდებულება მას რუსულ მართლმადიდებლურ ეკლესიასთან აახლოებს, რომელთანაც ახლო ურთიერთობები ჰქონდა საუკუნეების განმავლობაში. თავის ქადაგებებში ილია მეორე გმობს აბორტს და ჰომოსექსუალობას, მოითხოვს ტელევიზიით „პორნოგრაფიის“ ჩვენების აკრძალვას, იწუნებს სკოლის სახელმძღვანელოებს არასაკმარისი პატრიოტიზმისთვის და მკაცრად აკრიტიკებს იმას, რასაც თავად უწოდებს „უკიდურეს ლიბერალიზმს.“⁵⁰ ეკლესიის გავლენისა თუ სიძლიერის ეჭვქვეშ დაყენება საქართველოს სახელმწიფოებრიობის ეჭვქვეშ დაყენებას გულისხმობს. 2003 წლის დეკემბრის ქადაგებაში პატრიარქმა გაფრთხილება გააკეთა საზღვარგარეთიდან შემომავალ „ფსევდო-კულტურასთან“ დაკავშირებით და განაცხადა, რომ საქართველოს ორი ძალა გადააჩრჩენდა, ქრისტიანული მენტალიტეტი და ორთოდოქსული ფილოსოფია.⁵¹ მან მკაცრად გააკრიტიკა სხვა კონფესიებისთვის სამართლებრივი სტატუსის მინიჭების მცდელობა და როგორც 2011 წლის გამოკითხვა გვიჩვენებს, ქართველთა 69% ეთანხმება მას.⁵² ეს მოსაზრებები გამოწვევას უქმნის სააკაშვილის სამოქალაქო ნაციის (patrie) იდეებს და ფუნდამენტურ კითხვებს ბადებს ქართული იდენტობის შესახებ. სად თავსდებიან მესხები, ქისტები (პანკისის ხეობის ჩეჩნები), კათოლიკეები და ებრაელები ქართულ სახელმწიფოში? პატრიარქის განცხადებები საქართველოს მე-19 საუკუნის პატრიოტიზმის, ილია ჭავჭავაძის, სერგი მესხისა და იაკობ გოგებაშვილის შეხედულებებისგან უკან დახევას, რომლებიც წინააღმდეგობას ვერ ხედავდნენ ქართველობასა და მუსლიმანობას შორის.⁵³ თუმცა, ეკლესიის შიგნით მიმდინარე პოლემიკა ქართული პრესის ფურცლებზე გადმოიღვარა და რეფორმატორთა მცირე ჯგუფმა, რომელიც ეწინააღმდეგება ეკლესიის ავტოკრატიულ ტყვევას, დისკუსია წამოიწყო ეკლესიის როლზე სკოლაში, მის ურთიერთობებზე ევროპულ ეკლესიებთან, ადამიანის უფლებებზე და, რაც მთავარია, მის ურთიერთობაზე სახელმწიფოსთან.⁵⁴

ქართული ეკლესია საქართველოში არსებულ ყველა სხვა ინსტიტუტზე პოპულარულია, მაგრამ აქ გარკვეული განმარტებაა საჭირო. პირველ რიგში, ეს ყოველთვის ასე არ იყო, 1991 წლის დამოუკიდებლობის შემდეგაც კი. ეკლესიის ურთიერთობები გამსახურდიასთან დაძაბული იყო, ხოლო პატრიარქის მიერ რუსეთის თავდაცვის მინისტრის, პაველ გრანოვის, მონათვლამ 1990-იანების დასაწყისში, შეარყია (თუმცა დროებით) ეკლესიისა და პატრიარქის რეპუტაცია. მეორე, ქართველებისთვის რელიგია უმთავრესად კულტურული და სოციალური მოვლენაა. ძალიან ცოტა ხალხი დადის რეგულარულად ეკლესიაში და ცოტას თუ ესმის მართლმადიდებლური ლიტურგია თუ რიტუალები.⁵⁵ მორწმუნე ქართველთა უმრავლესობა არ

გახლვით ბიბლიის ზუსტ ინტერპრეტაციაზე მიჯაჭვული „ქრისტიანი ფუნდამენტალისტი“. ეკლესია იდენტობის სიმბოლოა, ის ცხოვრების მმართველი არ არის. მესამე, რელიგიურობის მომატება საქართველოში უფრო ფართო გლობალური ფენომენის ნაწილია, მაგრამ, ძირითადად, რეაქციაა პოსტსაბჭოური კაპიტალიზმით ტრადიციული ღირებულებებისა და სოციალური იდენტობის ერთმანეთისგან გამიჯვნაზე. დემოგრაფიული დანაკარგი, მზარდი ეკონომიკური დაუცველობა, კორუმპირებული სახელმწიფო ინსტიტუტები და უქმყოფილება დასავლეთით ეკლესიის იდეალიზაციის წყაროა. საითკენ შეიძლება ქართველები მიტრიალებულიყვნენ, როცა ნაციონალისტური და დასავლური დაპირებები აღარ შესრულდა? მეოთხე, რელიგია იშვიათად თუ გვევლინება ქართველებისა და მათი მეზობლების კონფლიქტის წყაროდ. ეკლესიათა საკუთრებისა თუ მეჩეთების მშენებლობაზე მიმდინარე მძიმე დავები რელიგიას არ ეხება, უფრო რესურსებსა და კულტურულ უპირატესობას. პროტესტანტების დევნა ვესტერნიზაციისა და თანმდევი ბოროტების უარყოფით იკვებება. ვარდების რევოლუციაში რელიგიას ფუნქცია არ ჰქონია, ხოლო აჭარელი და მარნეულები მუსლიმანების სულ უფრო მზარდ რელიგიურობას – ახალგაზრდა მუსლიმანები დღეს ირანის, თურქეთისა და არაბეთის გაერთიანებული ემირატების მედრესებში სწავლობენ – არანაირი ზეგავლენა მოუხდენია ქართველებისა და მუსლიმან უმცირესობათა ურთიერთობებზე. მეხუთე, ყველა კონფესია უარყოფითად არ აღიქმება. კათოლიკეების, პროტესტანტების, ებრაელების და მუსლიმანების მიმართ ქალაქური მოსახლეობის ნახევარსა და ნახევარზე მეტს ცუდი განწყობა არ აქვთ.⁵⁶ გრეგორიანელები და მუსლიმანები ისევე ღიზიანდებიან იეჰოვას მოწმეებსა და ორმოცდაათიანელებზე, როგორც ქართველი მართლმადიდებლები. მეექვსეც, პრეზიდენტ სააკაშვილის პრეზიდენტობის დროს, მიუხედავად იმისა, რომ მართლმადიდებლური ჯგუფები ხელახლა გამოჩნდნენ სცენაზე, მაგალითად, ანტიდარვინისტული მართლმადიდებელ მშობელთა კავშირი, რელიგიური შევიწროება თითქმის არ ხდებოდა. მამა ბასილ მაკლავეიშვილს, რომელიც ნიგნების დანვისა და ბაპტისტებსა და იეჰოვას მოწმეების დარბევების მოთავე იყო, 2004 წელს რევანლიანი პატიმრობა მიუსაჯეს, ხოლო 2005 წელს მიღებული განათლების შესახებ ახალი კანონით შემოვიდა წესები, რომელთა მიხედვითაც ეკლესიის გავლენა სკოლებზე უნდა შეიზღუდოს.⁵⁷ და ბოლოს, ანტიდასავლური ღირებულებების მიუხედავად, ეკლესიას მხარს უჭერს ისეთი მოსახლეობა, რომელიც უმეტესად პროდასავლურია და მისი აზრი, ყოველთვის, დემოკრატიული ღირებულებების თაყვანისცემელია.

საქართველოს მართლმადიდებლურ ეკლესიას ამბივალენტური ურთიერთობა აქვს სახელმწიფოსთან. ერთი მხრივ, ის ძლიერი მხარდამჭერია ხელისუფლების და ლეგიტიმაციის მიმნიჭებელი (მაგალითად, 2008 წლის ომის დროს) და სააკაშვილისთვის გამოსადეგი მოკავშირეცაა წესრიგისა

და დისციპლინის დაცვის კამპანიაში. ამავე დროს, ის ეკლადაც ერჭობა მოდერნიზაციის გზაზე შემდგარ სახელმწიფოს. სასულიერო პირები ამტკიცებდნენ, რომ ამომრჩეველთა მარკირება კენჭისყრის დროს (განმეორებით ხმის მიცემის თავიდან ასაცილებლად), ეწინააღმდეგებოდა ეკლესიის პრინციპებს; პატრიარქმა საერთაშორისო საგანმანათლებლო გაცვლითი პროგრამებიც დაგმო (ისევე, როგორც საზღვარგარეთ მუშაობა), როგორც არაპატრიოტული. დღეს ქართველ პოლიტიკოსთაგან (პრეზიდენტიც იგულისხმება) ან ჟურნალისტებიდან ვერავინ ბედავს დაუპირისპირდეს ქართული მართლმადიდებლური ეკლესიის არალიბერალურ იდეოლოგიას ღიად. ქართული მართლმადიდებლობა სახელმწიფოს დე ფაქტო „ოფიციალურ“ რელიგიად იქცა. ეკლესიის საჯაროდ დაცვა იმპერატიულია პარლამენტის დეპუტატებისთვის ისე, როგორც 30 წლის წინ კომუნისტური რწმენისდამი ერთგულება იყო. სააკაშვილი შეიძლება იცავდეს რელიგიურ თავისუფლებას, მაგრამ მას არასდროს გაუკრიტიკებია ეკლესიის ხელმძღვანელობა რელიგიური დევნის უსიტყვოდ მხარდაჭერის გამო, დეპუტატებმა კი ცხადად დაგმეს სახალხო დამცველის მოსაზრება, რომ კონკორდატი არაკონსტიტუციური იყო. პაატა ზაქარაიშვილი წუხს, რომ, საბოლოო ჯამში, ეკლესიასთან ასეთი, რევერანსები „შეიძლება დაბრკოლებად იქცეს ქვეყნის დემოკრატიზაციის გზაზე.“⁵⁸ მსგავსი დამოკიდებულება ხელს უწყობს თვითცენზურას, კონფორმიზმსა და ინდეფერენტიზმს სხვადასხვა ჯგუფის რელიგიური უფლებებისადმი. ეკლესია შეიძლება მძლავრი იარაღი აღმოჩნდეს პოპულისტური ოპოზიციის ხელში ან ისეთივე სარისკო გახდეს ძლიერი პაქტიარქის შემთხვევაში სეკულარული რეფორმისტისთვისაც. მაგრამ მიუხედავად პოპულარობისა, ქართული ეკლესია თავდაცვით პოზიციაში იმყოფება. იეჰოვას მოწმეები, ორმოცდაათიანელები და ბაპტისტები ისევე ხეირობენ რელიგიური გამოღვიძებით, როგორც ქართველი მართლმადიდებლები. 2010-2011 წლებში პრეზიდენტმა სააკაშვილმა იმდენი ძალა მოიკრიბა, რომ პირველად დაესწრო ბაპტისტთა, კათოლიკეთა და სომხების ღვისმსახურებას. ეს იმის მიმინიშნებელია, რომ ეკლესია შეიძლება კარგავდეს კონტროლს სამთავრობო წრეებში.

სხვადასხვა ნაციონალიზმი საქართველოში

მრავალეთნიკურობას ვერ უგულებელვყოფთ საქართველოს ისტორიაში. ის ასახულია ქართული ენის მდიდარ და მრავალფეროვან წყაროებში, ქვეყნის ეკლექტურ არქიტექტურაში, სამზარეულოში (კერძებში), ლიტერატურასა და ხალხის სახეობზე, რომლებსაც ქუჩებში ხედავთ. საქართველო იყო ქვეყანა, რომელსაც ესპანელები „pai s de pasar“-ს უწოდებენ ანუ ქვეყანა, რომელზეც უნდა გაგველო. რომაელებს, არაბებს, ირანელებს, თურქებს,

მონღოლებს, რუსებს და ბრიტანელებსაც დაპყრობილი ჰყავდათ საქართველო; უფრო მეტს კი მშვიდობიანი ქარაზებით ჰქონდა ის გადასერილი. დღეს, ჩინელები და ამერიკელებიც ემატებიან მრავალეთნიკურ ნარევს. 1899 წელს, საქართველოში მოგზაურობისას, კნუტ ჰამსუნმა ასე აღწერა თბილისი: „აქ შეხვდებით კავკასიური ხალხების ნაკრებს, ქართველებს, მთიელებს, ურალ-ალტაის ტომებს, ყველა თათარს... სპარსელებს, ქურთებსა და სომხებს, სამხრეთიდან – არაბეთიდან და ჩრდილოეთიდან, – თურქ-ისტანიდან ჩამოსულებს.“⁵⁹ საქართველო ისევ აშკარად მრავალეროვნულია, მაგრამ ბოლო ორი სეცესიური ომის, იძულებით გადაადგილებული პირებისა და ეკონომიკური მიგრაციის გამო, ის იქცა ქვეყნად, რომელშიც დღეს ტიპულარული ხალხი მოსახლეობის უფრო მეტ წილს შეადგენს, ვიდრე ოდესმე.

დასავლეთში, ჩვენ ყურადღებას ვამახვილებთ სახელმწიფოს სიძლიერის გამომცდელ აფხაზეთისა და სამხრეთ ოსეთის სეცესიური მოძრაობებზე, მუსლიმანი თურქების რეპატრაციის კამპანიაზე (ისინი სამხრეთ საქართველოდან გადაასახლეს 1944 წელს) და რუსეთის საზღვართან მცხოვრებ ქისტებზე, რომლებზეც ამბობენ, რომ ალ-ქაიდასთან დაკავშირებულ ჩეჩენ ტერორისტებს იფარავენ. ახლახანს, უფრო მრავალრიცხოვანმა სომხურმა და აზერბაიჯანულმა თემებმა მიიპყრეს ყურადღება ბაქო-თბილისი-ჯეიჰანის ნავთობსადენის გამო, რადგან მილი მათ დასახლებულ პუნქტებს კვეთს. ჩვენ ნაკლებ ყურადღებას ვუთმობთ ქურთებს, იეზიდებს, რუსებს, ასირიელებსა და ებრაელებს მათი მცირერიცხოვნებისა თუ იმის გამო, რომ სტრატეგიულად მნიშვნელოვანი არ არიან.

ეროვნული უმცირესობების ინტეგრაციისთვის ნებისმიერმა მრავალეროვნულმა დემოკრატიულმა სახელმწიფომ უნდა აღიაროს ეროვნული ჯგუფების თანასწორობა და ცნოს მათი უფლებები კულტურულ თვითგამორკვევაზე. ამავე დროს, ამ სახელმწიფოს საერთო პოლიტიკური იდენტობის შექმნა და საერთო პოლიტიკური ძალაუფლების დამყარება სჭირდება და, ამასთან, „შედეგებითაც“ უნდა უზრუნველყოს თავისი მოსახლეობა. მაგალითად, ფიზიკური უსაფრთხოებითა და სოციალური მობილურობისთვის საჭირო შესაძლებლობებით. დემოკრატიული სახელმწიფო უნდა აკონტროლებდეს სოციალიზაციის პროცესს გარკვეულ დონეზე, მაგრამ მრავალფეროვნებისთვის პირობები უნდა შექმნას. საქართველოში ამ ამოცანების შესრულება ხალხების ნამდვილი ნაკრების არსებობით რთულდება, რასაც სიღარიბე, უმუშევრობა და გამსახურდიას პრეზიდენტობის დროიდან მექვიდრებით მიღებული ძლიერი უნდობლობაც ემატება.

საბჭოთა საქართველოში ხალხები არათანასწორნი იყვნენ; ადგილობრივ მკვიდრებად და ახალმოსახლებებად განსაზღვრულებს მიმარგებული ჰქონდათ ცვალებადი ტერიტორიული სტატუსი, რომელიც მოცულობას, კომპაქტურობასა და ადგილმდებარეობას ეყრდნობოდა. საქართველოსავით

მცირე რესპუბლიკისთვის უჩვეულო იყო სამი „სახელმწიფოებრივი“ წარმონაქმნის არსებობა მის შემადგენლობაში, კერძოდ, ლაპარაკია აფხაზეთისა და აჭარის ავტონომიურ რესპუბლიკებსა და სამხრეთ ოსეთის ავტონომიურ ოლქზე. 70 წლის მანძილზე ეს ტერიტორიები „საკრალური“ გახდა თავისი საკუთარი საზღვრებით, ინსტიტუტებით, სახალხო წარმომადგენლობითი ორგანოებით და სახელმწიფო სიმბოლოებით. საბჭოთა სახელმძღვანელოებში ხალხები აღწერილი იყო, როგორც მდგრადი ფენომენები, მიუხედავად იმ რიტორიკისა, რომ საბოლოოდ მაინც გაქრებოდნენ. მართალია აფხაზეთისა და ოსეთის ადგილობრივი მოსახლეობა თანაარსებობდნენ ქართველებთან, მაგრამ საერთო კულტურული და პოლიტიკური სივრცის განვითარება მათთან ერთად ვერ შეძლეს, გამონაკლისი, ალბათ, დედაქალაქია, სადაც ეს მოხერხდა. 1970-იან წლებში არსებული განსხვავებები დასაქმებასა და განათლების დონეებში, თუ ინფრასტრუქტურის განვითარებაში (მაგალითად, გზების მშენებლობასა თუ ელექტროენერჯით მომარაგებაში) ეროვნული უმცირესობების მიერ აღიქმებოდა, როგორც ქართული ცენტრის მხრიდან მათი, პოლიტიკური თვალსაზრისით, უგულებელყოფა. საბჭოთა საქართველოს დროინდელმა ისტორიამ, რომელიც ეჭვქვეშ აყენებდა აფხაზების შეხედულებას მათი ეთნიკური წარმომავლობის შესახებ თუ სამხრეთ ოსების პრეტენზიების უარყოფამ იმის თაობაზე, რომ ისინი კავკასიის სამხრეთ ფერდობზე სახლობდნენ ისტორიულად, განამტკიცა ამ ხალხების უნდობლობა თბილისისადმი. აფხაზეთისა და სამხრეთ ოსეთის ტიტულარული ელიტები ამ ტერიტორიებს „თავის საკუთრებად“ მიიჩნევდნენ და შიშობდნენ, რომ საქართველოს დამოუკიდებლობა მათ პოლიტიკურ, ეკონომიკურსა და კულტურულ პრივილეგიებს, ისევე როგორც უსაფრთხოებას, წერტილს დაუსვამდა. 1990-1992 წლების შოვინისტური ქართული ხელისუფლების მოქმედებებმა მათი შიში გაამართლა⁶⁰

დას გუპტა ამტკიცებს, რომ ეთნიკური კონფლიქტები „იმ ძალაუფლებაზე პრეტენზიებია, რომელიც წყვეტს ვინ გახდეს განვითარების პროცესის ბენეფიციარი“⁶¹. მართალია, ამ მოსაზრების ჭრილში საქართველოს ეროვნულ უმცირესობათა ურთიერთობების ემოციური და ისტორიული დაძაბულობა სათანადოდ ვერ ფასდება და შიშის ფუნქციაც, როგორც დაცვის, ქრება, ის აქცენტს ეკონომიკურ პოლიტიკასა და ნაციონალიზმს შორის ურთიერთკავშირებზე აკეთებს. ნაციონალიზმს სიღარიბე არ წარმოშობს (კვებუკისა და ბელგის გამოცდილებამ საბოლოოდ უნდა გააქარწყლოს ეს აზრი), მაგრამ სოციალური დიფერენციაცია და ეროვნულ-კულტურული საკითხების გარშემო მღელვარება და შფოთი მყარად არიან ურთიერთდამოკიდებული. ენა, სწავლა-განათლება და კულტურის პროგრესი ეკონომიკური საკითხებია, რომლებიც დაკავშირებულია ბიუჯეტის ასიგანციებთან, ადგილობრივი ხელისუფლების რესურსებსა და მედიის მხრიდან კონტროლთან.

2002 წლის აღწერის შედეგების მიხედვით, ეროვნულ უმცირესობათა

31% აცხადებდა, რომ ქართულს თავისუფლად ფლობდა (1979 წლის 19.5%-თან შედარებით). 1998 წლის კანონი საჯარო სამსახურის შესახებ, ითხოვს, რომ სახელმწიფო სამსახური განხორციელდეს ქართულ ენაზე (აფხაზეთში კი, აფხაზურ ენაზეც, რადგან ის მეორე სახელმწიფო ენაა აფხაზეთში). ეს კანონი უმცირესობათა იზოლაციას აძლიერებს. 2006 წლისთვის, ქვემო ქართლში მაცხოვრებელი არაქართველების 83.1%-მა განაცხადა, რომ ქართული ენა საერთოდ არ იცოდა; სამცხე-ჯავახეთში ეს მაჩვენებელი 75.4% იყო.⁶² ჩვეულებრივ, სახელმწიფოები ეროვნულ სასწავლო პროგრამას ლოიალურობისა და ერთგულების გრძნობის გამოჭედვისთვის იყენებენ, მაგრამ თბილისს გარეთ მაცხოვრებელი არაქართველები ენის გამო მოკვეთილები არიან და თითქმის არაფერი იციან ქართული საშინაო პოლიტიკის, თუ კანონებისა და ისტორიის შესახებ. პრეზიდენტ შვეარდნაძის ლატაკი ხელისუფლება სომხეთიდან შემოტანილი საზოგადოებრივების სახელმძღვანელოების იმედზე იყო, რომლებშიც დედაქალაქად ერევანი მოიხსენიებოდა და არა თბილისი. ახალი მთავრობა მდგომარეობის გამოსწორებას ცდილობს. ის ქართული ენის პროფესიონალ მასწავლებლებს სპეციალურად ამზადებს და არაქართველებით დასახლებულ რაიონებში გზავნის, ამას გარდა, ეროვნულ გამოცდებში არაქართულენოვანი მოსწავლეებისთვის სპეციალური კვოტებიც დანესდა და სატრანსპორტო ინფრასტრუქტურის აგებაც მიმდინარეობს რეგიონული ეკონომიკის თბილისთან დასაკავშირებლად. 2004 წელს, სამცხე-ჯავახეთში მაცხოვრებელი სომეხი ეროვნების წარმომადგენელთა გამოკითხვის შედეგად გამოვლინდა, რომ ადგილობრივები ლოიალურები არიან არიან: 82.3% ფიქრობდა, რომ ქართული ენის ცოდნა აუცილებელი იყო.⁶³

ენის უცოდინრობა პირდაპირ კავშირშია დაბალ შემოსავლებთან არაქართულ რაიონებში. ამის გამო, ქვეყნიდან ნიჭიერი ახალგაზრდობა გადის, მინისა და საქმიან ხელშეკრულებებზე გაუგებრობები ხდება, სახელმწიფო სამსახური მიუწვდომელია და არც ინვესტიციები შემოდის. ეთნიკური სომხებით დასახლებულ რაიონებში, რომლებიც სწრაფი ტემპით ცარიელდება, მთავარი საზრუნავია უმუშევრობა, განათლების მიღება, საცხოვრებელი პირობები, დემოკრატია და მინები. აზერბაიჯანლებით დასახლებულ მარნეულის რაიონში გამოკითხულ რესპონდენტთა 89.2%-მა უმუშევრობა დააყენა მთავარ პრობლემად, ხოლო შემდეგ – გზები (46.4%-მა). „ეროვნებათშორისი დაპირისპირება“ მხოლოდ 1.4%-მა აღნიშნა. კითხვარებზე საჯაროდ გაცემული პასუხები სრულ სურათს არ ავლენს (განსაკუთრებით თუ ინტერვიუერი ქართველია), მაგრამ ფოკუს-ჯგუფები გვიჩვენებს, რომ გამოკითხულები ცენტრალურ ხელისუფლებას ადანაშაულებენ ეკონომიკურ პრობლემებში. სოფლად მაცხოვრებელი ბევრი ეთნიკური სომეხი დარწმუნებულია, რომ უმუშევრობა ჯავახეთში დაგეგმილია ქვეყნიდან მათი ემიგრაციის ხელშესაწყობად; როგორც ერთ-ერთმა სომეხმა ახალგაზრდამ

შენიშნა, „თეთრი გენოციდი“ სვანეთიდან და აჭარიდან სტიქიური უბედურების გამო ჩამოსახლებულ ქართველებს სამშუალებას მისცემს მიტოვებული სომხური საცხოვრებლები ხელახლა დაასახლონ.⁶⁴ აზერბაიჯანელი ფერმერებიც ასევე უდგებიან მიწის რეფორმის დროს (1990-იანების შუა წლები) ჩადენილ უზნეო და კორუფციულ ქმედებებს, რომელშიც მიწის ყიდვაზე შეზღუდვებიც იგულისხმება სასაზღვრო რაიონის 21 კმ-ის ფარგლებში და ამას ქართველების მხრიდან მიწის მიტაცებად მიიჩნევენ. 1996 წლის კანონმა „სასოფლო-სამეურნეო დანიშნულების მიწის საკუთრების შესახებ“ შეზღუდვები შეასუსტა, მაგრამ მიწები თავდაცვის სამინისტროს და სხვა სამთავრობო უწყებების საკუთრებაში დარჩა. მათ შემდგომ უკანონოდ გასცეს მიწები იჯარით არაადგილობრივებზე (ძირითადად ქართველებზე) შეღავათიან ფასად.

„სახელმწიფოს შეძლების“ (stateness) პრობლემა ქართული დემოკრატიისთვის ფეხნამოსაკრავი ქვაა. აფხაზეთი და სამხრეთ ოსეთი უსაფრთხოების საკითხში რუსეთზე არიან დამოკიდებული, მაგრამ 2008 წლის შემდეგ „დამოუკიდებლობას“ ვერ ელევინ. აფხაზეთში ჩატარებული საზოგადოებრივი გამოკითხვები ცხადყოფს, რომ აფხაზები ქართველებისადმი მიმტყვებლები არ არიან.⁶⁵ ის, რომ საქართველოს არ მიუღია ენასა და ეროვნულ უმცირესობებთან დაკავშირებული კანონები, სადაც განმარტებული იქნებოდა უმცირესობათა უფლებები, აფხაზებს საფუძველს აძლევს დაეჭვდნენ საქართველოს ხელისუფლების გულწრფელობაში. სახელმწიფოსადმი ერთგულების გაღვივება არაქართველთა შორის დამოკიდებულია მათი ყოფაცხოვრებისთვის აქტუალური სახელმწიფო კურსის გატარებაზე, მაგალითად, უსამართლოდ განაწილებული მიწების სანაცვლოდ, კომპენსაციების გაცემაზე, დასაქმებაზე ადგილობრივი მმართველობის ორგანოებში და მათი შვილებისთვის უმაღლესი განათლების ხელმისაწვდომობაზე. საარჩევნო სისტემაზე უნდა შეიცვალოს, რათა არაქართველებს უკეთესი და უფრო მრავალმნიშვნელოვანი წარმომადგენლობა ჰყავდეთ საკანონმდებლო ორგანოში. ეუთოს ლუნდის (Lund) რეკომენდაციებით, საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ ცხოვრებაში ეროვნული უმცირესობების ქმედით მონაწილეობასთან დაკავშირებით, შემუშავდა მექანიზმების სისტემა, რომელიც მმართველობის ყველა დონეზე მათი მონაწილეობის გაუმჯობესებას ითვალისწინებს. დოკუმენტი შეახსენებს ეუთოს წევრ სახელმწიფოებს, რომ „მონაწილეობა, არსებითად, რაღაც პროცესში ადამიანის იმგვარ ჩაბმას ნიშნავს, როცა მას შესაძლებლობა აქვს, ერთი მხრივ, მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანოს გადაწყვეტილების მიღების პროცესში, ხოლო, მეორე მხრივ, თავისი წვლილის რეალური შედეგებიც იხილოს.“⁶⁶ ³

³ ლუნდის რეკომენდაციების ქართული ტექსტი იხ. ვებგვერდზე: <http://diversity.ge/files/files/lund-geo.pdf> (მთარგმნ. შენიშენ.)

განუწყვეტლობა თუ უწყვეტობის რღვევა

ქართულ ნაციონალიზმს დიდი და არაერთგვაროვანი ისტორია აქვს, რომელიც მშვიდობიანი თანაარსებობისა და ინტეგრაციის ხანგრძლივ პერიოდებსაც იცნობს. საინტერესო არა იმდენად ძალადობისა და ეთნიკური კონფლიქტის „უწყვეტობაა“, არამედ მისი წყვეტა. რამ აქცია ახალი ქართული სახელმწიფო, რომელსაც გვერდში ედგა მოსახლეობის უმრავლესობა, საკუთარი ეროვნული უმცირესობებისთვის (ყველასთვის – არა) ძლიერ საფრთხედ დამოუკიდებლობის გამოცხადებისთანავე?⁶⁷ რამ აქცია საკმაოდ კარგი მიზნები ერთმანეთისთვის აუტანლად? და რამ მოიტანა რადიკალური ნაციონალიზმი და მისი მარცხი 1990-იანების შუა წლებში? 1989-1995 წლებს შორის ქართული ნაციონალიზმის გამწვავებაზე სულ მცირე, სამმა ფაქტორმა მოახდინა გავლენა: პოსტსაბჭოურმა „დემოკრატიულმა“ ხელმძღვანელობამ, სახელმწიფო კრიზისმა და გარედან ჩარევამ.

პირველ რიგში, საბჭოთა კავშირმა გმირებისა და მტრების მთელი თეატრალური დასი უანდერძა თავის რესპუბლიკებს. საბჭოთა სახელმწიფოს ფსევდოპოლიტიკამ ძალზე შეზღუდული სივრცე დატოვა იმისთვის, რომ პროცესებში კრიტიკულად ჩართული საზოგადოების განვითარება დაწყებულიყო, რომელიც მოლაპარაკებების წარმოებასა და კომპრომისზე წასვლას შეძლებდა და რომელიც პროცესს იგრძნობდა. საბჭოთა ლიდერები, სამთავრობო ინსტიტუტები და კანონმდებლობაც კორუფციულად აღიქმებოდა ან საქართველოს მონინალმდევე შეთქმულებად. ეროვნული კრიზისის დროს, ახალგაზრდა, მორწმუნე და ცნობილი პატრიოტის ვაჟი, ზვიად გამსახურდია, იმ ანტიკომუნისტურ გმირს მოერგო, ქართველები რომ ეძიებდნენ. ამავე დროს, ის საბჭოთა პროდუქტი იყო – შეუწყნარებელი და კონსპირაციული თეორიების მოყვარული. მისმა პოპულისტურმა რიტორიკამ გააძლიერა ქართველთა შეშფოთება იმის თაობაზე, რომ ისინი კონტროლს კარგავდნენ საკუთარ ქვეყანაშივე.⁶⁸

მეორეც, სახელმწიფო სწრაფად დაიშალა დამოუკიდებლობის შემდეგ. მისმა კოლაფსმა პოლიტიკური სივრცის დემოკრატიზებას და პოლარიზაციას შეუწყო ხელი. პოლიტიკას წარმართავდა ეიფორიისა და შიშის ნარევი, და მუშტი-კრივი რესურსებისა და ძალაუფლების მოსაპოვებლად. ეთნოტერიტორიულმა ცნობიერებამ და პრიმიტიულმა მანიქეიზმმა შედეგად ფრაგმენტაცია მოიტანა და ეთნიკურობაში უაღრესად სახიფათო დროს პოვა თავშესაფარი.

მესამე, რუსი პოლიტიკოსების ჩარევამ პროცესებში, განსაკუთრებით, აფხაზეთში, უმცირესობები ქართველთა დომინირების წინააღმდეგ ნააქეზა (თუმცაღა, აზერბაიჯანლებისა და სომხების შემთხვევაში, მათი „დედა-სამშობლოების“ ჩარევამ კონფლიქტი გაანელა). რუსეთის მიერ ოსებისა და აფხაზეთის „დაცვა“ ბრუბეიკერის სამკუთხა ურთიერთკავშირის მესამე

ღერძის ილუსტრაციაა: „დედა“-სახელმწიფო პრეტენზიას აცხადებს „საკუთარი“ თუ ეთნიკური არა, ყოველ შემთხვევაში, ლინგვისტური შეილობილების დაცვაზე.⁶⁹ რუსეთის დაცვა ეთნიკურ სიმპატიებს კი არ ეყრდნობოდა, არამედ სახელმწიფოსა და რუსული პოლიტიკური ორგანიზაციების იდეოლოგიურ ალიანსს, რომელიც პროდასავლური ქართული სახელმწიფოს მშენებლების წინააღმდეგ მოუწოდებდა ყველას.⁷⁰

ღერადიკალიზაცია და კვლავ რადიკალიზაცია

რადიკალიზაცია მაშინვე გაქრა, როგორც კი გამოჩნდა. 1990-იანი წლების მეორე ნახევარში, საქართველოს ისტორიას შევარდნაძე ინტერეთნიკური თანამშრომლობის დადებით მაგალითად მოიხსენიებდა.⁷¹ მილიტარისტული ნაციონალისტური ორგანიზაციები, მაგალითად, ეროვნული დამოუკიდებლობის პარტია, მერაბ კოსტავას საზოგადოება და წმ. ილია მართლის საზოგადოება, რომლებიც 1989-1992 წლების პოლიტიკურ დისკურსში დომინირებდნენ, მარგინალებად იქცნენ. რატომ დაკარგეს მათ მიმზიდველობა ასე სწრაფად? პირველ რიგში, იმიტომ, რომ გამსახურდიას მმართველობის არალიბერალური პოპულიზმი ქმედუნარო იყო, მან სამოქალაქო ომი გააჩაღა, რეგიონები დააქუცმაცა და ქვეყნის იზოლაცია გამოიწვია ევროპისგან. ეროვნულ უმცირესობებთან კონფლიქტმა და ქართველთა შორის სამოქალაქო ომმა კათარზისი გამოიწვია, ამან მშვიდობის, წესრიგის დამყარებისა და ძველი, იდეალური მრავალეროვნული თანამშრომლობის სურვილი გააღვიძა. მეორე, გამსახურდიას პრეზიდენტობის დროს ქართველების პოლიტიკური მომნიჭება დაჩქარდა. 1993 წლის სექტემბერში საქართველოს დამარცხებას აფხაზეთთან კონფლიქტში სწრაფად მოჰყვა რადიკალური განცხადებებისადმი სკეპტიციზმი. გამსახურდიას ანტირუსულმა პოლიტიკამ ქვეყანას იმისკენ უბიძგა, რომ გაეცნობიერებინა თავისი ჩრდილოელ მეზობელთან შეგუების საჭიროება.

მესამეც, ევროპულსა და საერთაშორისო ორგანიზაციებს საქართველოში თავისი ფუნქცია ჰქონდათ. ქართველები ევროპელებად და დასავლეთის კულტურული თემის ღირსეულ წევრებად მიიჩნევდნენ თავს. გამსახურდიას მიერ დასავლელი ლიდერების სრული გაუცხოება არ შეესაბამებოდა დასავლეთთან გაერთიანების ქართველთა მოლოდინს. ევროპელობა სამოქალაქო და უმცირესობათა უფლებების იდეალებთან თანხმობას ითხოვდა და კანონის უზენაესობას. საქართველოს ოფიციალურ მიღებას დასავლურ საზოგადოებაში, რაც შევარდნაძის ჩამოსვლის შემდეგ მოხდა 1992 წლის მარტში, ეკონომიკური მხარდაჭერის იმედიც მოჰყვა.

და ბოლოს, ღერადიკალიზაცია სახელისუფლებო ელიტაში ცვლილებებმა გამოიწვია. შევარდნაძესთან ერთად ყოფილი ნომენკლატურაც თავის

ადგილზე დაბრუნდა – რაიონების პარტიის მდივნები, კომკავშირის წარმომადგენლები, სანარმოების დირექტორები და ზომიერი ინტელექტუალებიც. ახალგაზრდა პროდასავლელმა მოდერნისტებმა, რომელთაგან ბევრს განათლება დასავლეთში ჰქონდა მიღებული, ახალ პრაგმატიზმს ძალა შემატეს. შევარდნაძეს ნაციონალიზმზე ხელი არ აუღია, მან ხელახლა მოახდინა მისი კონსტრუირება და სახელმწიფოს ძიებიდან სახელმწიფოს მშენებლობის ჩარჩოში მოათავსა. მან ნაციონალიზმი „ინსტიტუტად“ აქცია, ხაზს უსვამდა რა შერიგებას და საქართველოს ევროპასთან ალიანსს. ამ „რქებმოტეხილ“ ნაციონალიზმს თან სდევდა, როგორც ბრუბიკეერი ამბობს, „მობილიზაციის კლებადი მრუდები.“⁷²

ვარდების რევოლუციამ ხელახლა მიიზიდა ხალხი თავისი პირდაპირი მოქმედებით, მასობრივი მონაწილეობით და ახალგაზრდული დინამიზმით. თუმცა, ადრინდელი ამბოხებისგან განსხვავებით, ის ძალადობრივი არ იყო და სწრაფად შეადგინა, ყოველ შემთხვევაში იდეოლოგიურად მაინც, ანტირევოლუციური დღის წესრიგი. რევოლუცია უმალ გარდაიქმნა სახელმწიფოს მართულ პატრიოტიზმად, გააერთიანა რა ოფიციალურად გაცხადებული მულტიკულტურალიზმი და კონტროლს დამორჩილებული მობილიზაცია საომარ პროპაგანდასა და ახალგაზრდათა პატრიოტულ ბანაკებთან. სააკაშვილს იმედი აქვს, რომ მზარდი კეთილდღეობა და სამოქალაქო პატრიოტიზმი, რომელსაც ქართველები უდგანან სათავეში, საქართველოს გააერთიანებს. თუმცა, სააკაშვილის თავსატეხია როგორ გაუქუთოს პოპულარიზება ძლიერ, ინტეგრირებულ სახელმწიფოს, რომელიც კორუმპირებული ეთნოკრატიების დაშლას, ქართული ენის მხარდაჭერასა და სახელმწიფოს ავტორიტეტის გაძლიერებას ითხოვს, ისე რომ გაქართველების შიშები არ აღადგინოს სხვების მეხსიერებაში. ჯერჯერობით, მან ვერ მოახერხა არაქართველთა შფოთვის განელება, ნაწილობრივ იმის გამო, რომ ძალაუფლების ნამდვილი განაწილება უგულვებელყო. მისმა მახვილმა ცენტრალურ კონტროლზე (აჭარის ავტონომიის კასტრაცია 2004 წელს, ადგილობრივი მმართველობის 2005 წლის რეფორმა) და ეკონომიკურმა მიწიძაღობმა რეგიონებსა და ეთნიკურ ჯგუფებს შორის არსებული უთანასწორობები გაზარდა. ის აზრი, რომ აყვავებული საქართველო თავის წაიღში მიიზიდავს არაქართველებს, მაგალითად, სამხრეთ ოსებს, უგულვებელყოფს სიმდიდრის შექმნის არათანაბარ პროცესს. უფრო მდიდარი თბილისი, ალბათ, გაზრდის გაღიზიანებას პერიფერიის ღარიბ რეგიონებს შორის. ეკონომიკურ ზრდასა და კეთილდღეობას არ მიუღწევია, მაგალითად, სომხებით დასახლებულ ჯავახეთამდე, სადაც ხუთიდან ოთხ ზრდასრულ ადამიანს სრულგანაკვეთიანი სამსახური არა აქვს, თუ არ ჩავთვლით სოფელ თვითდასკმებულ მოსახლეობას.

ეთნიკური კონფლიქტი ძალზე ორაზროვანია საქართველოს კონფლიქტების დასახასიათებლად. ის უშვებს, რომ მოწინააღმდეგე ეროვნუ-

ლი ჯგუფების წევრები მხარს უჭერენ მათი ლიდერების მიზნებსა და სტრატეგიას. ის აქრობს სხვადასხვაგვარ ინტენსივობას და ათანაბრებს კონფლიქტის დონეებს. და რალა უნდა ითქვას პოლიტიკური და ეკონომიკური ცვლილებების შიშზე, ეკონომიკურ თვითდაინტერესებაზე, პრივილეგიის დაცვასა და ძლიერი მეზობელი სახელმწიფოების როლზე, როგორც კონფლიქტის წყაროებზე? ეროვნულ ჯგუფებს შორის გაჩენილი აგრესია შეიძლება არ მოექცეს არანაირ მოდელში და პროგნოზსაც არ დამორჩილდეს, მაგრამ ქართულ-აფხაზური და ქართულ-ოსური შემთხვევები მყარად მიგვანიშნებს, რომ ამ უთანხმოებების „გაეთნიკურება“ მოსახლეობის მობილიზაციას კი არ უსწრებდა, არამედ მობილიზაციასთან ერთად მიმდინარეობდა. კონფლიქტი და ომი წარმოშობს ნაციონალიზმს და, პირიქით, ნაციონალიზმსაც ასეთივე წარმატებით შეუძლია შეას კონფლიქტი და ომი.⁷³

საქართველო-აფხაზეთისა და საქართველო-სამხრეთ ოსეთის კონფლიქტები კონსტიტუციურ საკითხებთან, თვითმმართველობის უფლებებთან და ტერიტორიულ სტატუსთან დაკავშირებული დავებით დაიწყო („კანონების ომი“). გამსახურდიას უარი არ უთქვამს აფხაზთა მოთხოვნებზე სპეციალური პოლიტიკური და კულტურული უფლებების თაობაზე; მისთვის მთავარი იყო საქართველოს სახელმწიფო სუვერენიტეტის შენარჩუნება. მაგრამ კონფლიქტების გამძაფრებასთან ერთად, განსაკუთრებით კი, სისხლისღვრის შემდეგ აფხაზეთში 1989 წლის ივლისს და სამხრეთ ოსეთში 1990 წელს, რიტორიკა შეიცვალა და კულტურულ და ისტორიულ შეუთავსებლობასთან დაკავშირებულ უთანხმოებაში გადავიდა. ყოველი კონფრონტაციის შემდეგ კონფლიქტი ძალას იკრებდა და თავისით მიდიოდა, აძლიერებდა რა, უსამართლობის, გარიყულობისა და უსაფრთხოების შეგრძნებებს ყოველი მხარისთვის. შეიძლება, ძალადობა ნებისმიერ შემთხვევაში ყოფილიყო, მაგრამ მოსკოველი და თბილისელი გარეშე მოთამაშეების ჩართვამ საქმეში ორივეგან, აფხაზეთსა და ოსეთშიც, ცეცხლი შეუთო კონფლიქტს.⁷⁴

კავშირი ეთნიკურ კონფლიქტსა და აგრესიას შორის საქართველოში სამი მცდარი დაშვების შედეგია: რომ თუ ჯგუფები „ეთნიკურია“, მაშინ კონფლიქტის სათავე ეთნიკური უნდა იყოს; რომ ეთნიკური კონფლიქტი აფეთქდება, რომელიც უნდა მოხდეს; და რომ ყველა ეთნიკური კონფლიქტი ირაციონალურია და, შესაბამისად, სისხლისღვრით შეიძლება დამთავრდეს. ამ წინაპირობებით ქართული ნაციონალიზმის როლის ანალიზი უნაკლო ვერ იქნება.

დასკვნა

ისტორიულად, ქართული ნაციონალიზმი უფრო მკრთალია ევროპულ ნაციონალიზმებთან შედარებით. თუ გავითვალისწინებთ იმ სამხედრო საფრთხის მასშტაბებს, რომელთა წინაშეც ქართული სახელმწიფოს

მთლიანობა იდგა, საკვირველია ქართველთა თავშეკავებულობა აფხაზეთისა და სამხრეთ ოსეთის დაკარგვისას. ეს ნაწილობრივ, პოლიტიკური დაღლილობით აიხსნება, თუმცა ომის დროსაც კი, 1992-1993 წლებში, ცოტა ქართველს თუ სურდა სიცოცხლის საფრთხეში ჩადება კამპანიისთვის, რომელიც, ყოველ შემთხვევაში, თბილისში, შორეულ ომად მოჩანდა. მებრძოლთა უმრავლესობა სამხედრო დაჯგუფებების მეთაურების ჯაბა იოსელიანის ან თენგიზ კიტოვანის მიმდევარი იყო ან სოხუმელი ქართველები, რომლებიც საკუთარ სახლ-კარს იცავდნენ. ეს არ მიაჩნებოდა იმაზე, რომ ქართველებს პატრიოტიზმი აკლდათ, მაგრამ სახალხო მოძრაობა, რომელიც მოტივირებული და შენარჩუნებული იყო წარსულისგან მიღებული მილიტარისტული ნაციონალისტური ვნებებით, შეუფერებელია ამ მდგომარეობისთვის. საინტერესოა, როგორი რეაქცია ექნებოდათ ამერიკელებს აშშ-ს ტერიტორიის ნაწილის დაკარგვაზე და ძლიერი მეზობლის მხრიდან მათ შინაურ საქმეებში ჩარევაზე. ეჭვი მაქვს, რომ ქართველებსავით გულგრილობას არ გამოიჩენდნენ.

რაზეც დღეს ქართველები ძირითადად ფიქრობენ, ეკონომიკა, ინფლაცია, ჯანდაცვა და პენსიებია. როგორც ამერიკულ ნაციონალიზმს არ შეეფასებდი სამხედრო დაჯგუფებების ლიდერების ან პოპულისტი პოლიტიკოსების განცხადებებით, ზუსტად ასევე ვერ გამოვთქვამ ვარაუდებს რადიკალური ქართული ნაციონალიზმის შესახებ ქართველ ლიდერთა რიტორიკასა თუ როიტერისა და ასოშიეთიდ პრესიდან მიღებულ საგანგაშო რეპორტაჟებზე დაყრდნობით. ბევრი ქართველი ისევ გამოხატავს ანტიფაშისტურ, ანტიოსურ და ნაკლებად ღიად, მაგრამ მაინც ანტისომხურ განწყობებს. აგვისტოს ომამდე გამოკითხულ ქართველთა უმრავლესობა არ იყო თანახმა აფხაზეთისა და სამხრეთ ოსეთისთვის უფრო მეტი ავტონომია მიენიჭებინა.⁷⁵ მაგრამ როგორც ანატოლ ლივენი მიუთითებს ჩეჩნური ნაციონალიზმის თავის გონივრულ ანალიზში:

ამ სამყაროში ბევრი ხალხია, რომელიც პერიოდულად ერთობა ნაციონალისტური რიტორიკით, კიდევ უფრო მეტია ელიტები, რომლებიც ამ რიტორიკას ნამდვილი და მახინჯი მიზეზების შესანიღბად იყენებენ ძალაუფლების შესანარჩუნებლად. თუმცა, სინამდვილეში, რამდენს აქვს უნარი ან ნება იმისთვის, რომ სისრულეში მოიყვანოს თავისი სიტყვები?''⁷⁶

ქართული ნაციონალიზმს სხვა დანარჩენი ხალხების ნაციონალიზმის მსგავსი თვისება აქვს, რასაც ტომ ნაირნმა ნაციონალიზმის იანუსის მსგავსი სახე უწოდა, რომელიც წარსულისა და მომავლისკენაც იყურება⁷⁷. აღშფოთებულს გლობალიზაციის ზემოქმედებით ქართველთა უმრავლესობას მაინც ამ გლობალური სამყაროს ნაწილად ქცევა სურს; იზიარებს რა სახელმწიფოებრიობის ეთნოკულტურულ კონცეფციას, ის მულტიკულ-

ტურული პოლიტიკის მომხრეა, რომელიც მისი გაიდებულ ნარსულის ხედვას ეყრდნობა; ეროვნული სუვერენიტეტის ღრმად მორწმუნე, ის ევროკავშირისკენ ისნარფვის, იმ გაერთიანებისკენ, რომელიც ზღუდავს სუვერენიტეტს.

გამსახურდიას დროს, იმპერიის კოლაფსის კონტექსტში, ქართული ნაციონალიზმი ერიკ ჰობსბაუმის მიერ აღწერილ გვიანი მეოცე საუკუნის გამომრიცხველ მოძრაობებს ჰგავდა.⁷⁸ ის რადიკალური, პოპულიტური და ანტიისტებლიშმენტური იყო. მაგრამ აფხაზეთისა და სამხრეთ ოსეთის დაკარგვამ, სამოქალაქო ომმა და რეგიონალიზმის საფრთხემ ელიტების მიერ მართული შევარდაძისა და სააკაშვილის ემოციური, მაგრამ მოდერნიზებული ნაციონალიზმის კონტექსტი შექმნა. ნაციონალიზმი ორივემ იარაღად გამოიყენა სახელმწიფოს სტაბილიზაციისთვის და არა მისი დესტაბილიზაციისთვის.

საქართველო არ არის ეთნონეიტრალური სახელმწიფო, ეს იშვიათი მიღწევაა მსოფლიოში. ქართული ეკლესიის კონსტიტუციური პირველობა, ეროვნულ უმცირესობათა დაცვისთვის გამიზნული სრულყოფილი კანონის შექმნის სურვილის უქონლობა და პოლიტიკური ოპონენტების შეურაცხყოფა ვითომდა ეთნიკური წარმომავლობის ნიადაგზე (საკაშვილს სომხობაში ადანაშაულებენ) მონობს ქართული ეროვნული იდენტობის ეთნოკულტურულ არსს. მაგრამ, ამავე დროს, ევროკავშირისკენ სწრაფვის გამო, ქართული ელიტები იძულებული გახდნენ უმცირესობათა უფლებების დამცველი საერთაშორისო ნორმები შეინარსებინათ. კანონმდებლობაში შეეტანათ. ეთნოკულტურული საკითხები არ თამაშობენ როლს საგარეო პოლიტიკაში. თურქეთი, მაგალითად, მიუხედავად იმისა, რომ ბევრი რიგითი ქართველი მისდამი უნდობლობითაა განწყობილი, მუსლიმური საფრთხიდან ნატოს წევრ მოკავშირე სახელმწიფოდ გადაიქცა.

ქართული ნაციონალიზმი, სავარაუდოდ, არ იქცევა ლიბერალურ ინტეგრაციულ მოდელად უახლოეს მომავალში, ნაწილობრივ იმ მიზეზითაც, რომ თავად საქართველოს ეროვნული უმცირესობებისთვის მიუღებელია ეს. მათ სურთ ისე მოეპყრან, როგორც დამოუკიდებელ ეროვნულ ჯგუფებს და იმ სისტემის შენარჩუნებაზე ფიქრობენ, რასაც რასმა კარკლინსმა „ეთნო-პლურალიზმი“ შეარქვა, სისტემა, რომელიც აღიარებს და მოიხრებს დამოუკიდებელ ეროვნულ უფლებებს.⁷⁹ საქართველოს მდიდარი მრავალეროვნული ტრადიციები საშუალებას იძლევა ამგვარი მოდელის შექმნისთვის. მაგრამ მისი ქმედითობა სახელმწიფოს ავტორიტეტზე, სტაბილურ რეგიონულ გარემოსა (რუსეთის მხრიდან ჩარევის შემთხვევაში აფხაზეთისა და ქართველების შერიგება შეუძლებელია) და ხელისუფლების მიერ სოციალური და ეკონომიკურ პოლიტიკის შეცვლაზეა დამოკიდებული. საქართველოს „ეთნიკური“ პრობლემები „ავტონომი-

ური" არ გახლავთ. მათი გამოცალკეება ან გამოყოფა საქართველოს მემკვიდრეობისა და განწყობების რთული ნარევიდან ან ეკონომიკური და სოციალური სირთულეებისგან შეუძლებელია. რაც უფრო ახლოს ეცნობით საქართველოს მოსახლეობის „ეთნიკურ“ ნიშან-თვისებებს, მით უფრო ჭირს მათი დახმარებით კონფლიქტის სათავეების ახსნა თუ კონფლიქტის მოგვარება.

თავი მესხრა

ეროვნული უსაფრთხოება და საგარეო პოლიტიკა

ოზი

დამოუკიდებლობის გამოცხადების შემდეგ საქართველომ ოთხი დამანგრეველი ომი გადაიტანა. 1990-იანების დასაწყისში, ორი სეცესიური და სამოქალაქო ომი, ერთბაშად მოჰყვა საბჭოთა კავშირის სახელმწიფო ინსტიტუტების კოლაფსს. 2008 წლის აგვისტოში ქვეყანა ისევ შეარყია ომმა, ამჯერად, უშუალოდ რუსეთთან. 7 აგვისტოს, თითქმის შუალამისას, როცა ქართულმა სამხედრო შენაერთებმა რამდენიმეწლიანი არალეგულარული ბრძოლების შემდეგ, ცხინვალს (სამხრეთ ოსეთის „დედაქალაქი“) შეუტიეს. სამხრეთ ოსეთი ძალიან პატარა მთიანი რეგიონია კავკასიონის დიდი ქედის სამხრეთ კალთებზე. ომამდე აქ 70.000 ადამიანი ცხოვრობდა, მათ შორის, 30.000 ქართველი. დანარჩენ მოსახლეობას სამხრეთ ოსები და გარკვეული რაოდენობის სომეხი და რუსი ეროვნების მოსახლეობა შეადგენდა. სამხრეთ ოსებს საკუთარი მთავრობა ჰყავდათ 1990-იანი წლებიდან, რომელიც, ძირითადად, რუსი სახელმწიფო მოხელეებით იყო დაკომპლექტებული; მის უსაფრთხოებას 2008 წლის აგვისტომდე დსთ-ს გაერთიანებულ სამშვიდობო ძალთა ოთხმხრივი კონტინგენტი იცავდა. სამხედრო კონტინგენტში რუსული ნაწილები დომინირებდნენ, რომლებსაც „მშვიდობისდამცველები“ შეცდომით ეწოდათ.

18 წლის მანძილზე სამხრეთ ოსეთი ომის გარდაუვალი საფრთხის წინაშე იყო; გაერო და ეუთო შეთანხმებულად არ მუშაობდნენ, რესურსებსაც მინიმალურადხარჯავდნენდამიუხედავადმათიდიპლომატიისადადმისიყვარულისა, სინამდვილეში კონფლიქტი უზრუნველყვეს იმით, რომ დსთ (ე.ი. რუსეთი) ადგილობრივ „მშვიდობისდამცველად“ აღიარეს. გაეროს უსაფრთხოების საბჭოში რუსეთის წევრობამ პრაქტიკულად შეუძლებელი გახადა რომელიმე საერთაშორისო სამშვიდობო ინიციატივის გატანა. რუსეთისა და სამხრეთ ოსეთის წარმომადგენლები მუდმივად ეწინააღმდეგებოდნენ ქართული მხარისა და საერთაშორისო თანამეგობრობის წინადადებებს იმის თაობაზე, რომ სამხრეთ ოსეთის სტატუსი ფედერალურ საწყისებზე მოგვევარებინათ ან

რამე შეეცვალათ წარუმატებელ სამშვიდობო ოპერაციებში. სამხრეთ ოსეთის ხელისუფლება ჩრდილოეთ ოსეთთან გაერთიანებას ან დამოუკიდებლობას ითხოვდა. ქარაქული ხელისუფლება სამხრეთ ოსეთის პრეტენზიებს ეროვნულ თავისუფლებაზე კონფლიქტისთვის მარგინალურად მიიჩნევდა. როგორც ინტეგრაციის საკითხებში საქართველოს ყოფილი სახელმწიფო მინისტრი თემურ იაკობაშვილი ამტკიცებს, კონფლიქტი ეთნიკური კი არა, პოლიტიკურია: ის მიგვიჩივებს იმ ფაქტზე, რომ სამხრეთ ოსები და ქართველები მშვიდობიანად თანამეზობლობენ საქართველოს სხვა რეგიონებში.¹ უდავოა, რომ არაეთნიკურმა ფაქტორებმა, ისეთებმა როგორებიცაა, მაგალითად, რუსეთის სტრატეგიული მიზნები, შიდა ეკონომიკური კავშირების რღვევა, ვაჭრობისა და კონტრაბანდის გამო სხვადასხვა ჯგუფებს შორის კონფლიქტები და ადგილობრივ დონეზე რუსეთის სამხედრო ინტერესები, დიდი წვლილი შეიტანეს ამ კონფლიქტის გაღვივებაში, რომელიც, ძირითადად, ზემოდან იყო მართული და შენარჩუნებული. 1990-1991 წლებში საქართველოს ხელისუფლების მხრიდან სამხრეთ ოსების გორიდან, ბორჯომიდან და სხვა რაიონებიდან გაძევების ხელშეწყობამ, სამხრეთ ოსეთის მთავრობისთვის უარის თქმამ იმის თაობაზე, რომ ის სამხრეთ ოსების ინტერესების წარმომადგენელი ყოფილიყო, ჩრდილოეთ ოსეთის მოწოდებაზე, ჩართულიყო მოლაპარაკებათა პროცესში, მოწოდების უყურადღებოდ დატოვებამ და შინ ეროვნული საკითხის მოგვარებაში წარუმატებლობამ ომისკენ გადახრა გაადვილა მათთვის, ვისაც ეს სურდა.²

საქართველოს ხელისუფლებამ განაცხადა, რომ მისი შეტევა ცხინვალზე 2008 წლის 7 აგვისტოს პროვოცირებული იყო რუსეთის შემოჭრით საქართველოში. ეს კი იმ დღეს გამთენიისას მოხდა. ამ განცხადების მტკიცებულებები არსებობს.³ შუა დღეს ცხინვალში იაკობაშვილი გაგზავნეს მოსალაპარაკებლად. სამხრეთ ოსეთის ხელმძღვანელობამ უარი თქვა მასთან შეხვედრაზე.⁴ საქართველოს ეროვნულმა უშიშროების საბჭომ ინფორმაცია მიიღო რუსული სატანკო ნაწილების გადაადგილებაზე და საგანგებო სხდომაზე ცეცხლის ცალმხრივად შეწყვეტის შესახებ განცხადება გააკეთა. რამდენიმე საათში, როცა ტანკების გადაადგილებაზე თბილისში ინფორმაცია ჯერ ისევ მოდიოდა, უშიშროების საბჭოს ბრძანება გაუქმდა. რუსეთის 58-ე არმია, რომელიც „კავკასია 2008“ ივლისის სამხედრო წვრთნებისთვის ჩრდილოეთ ოსეთში იყო განლაგებული, საქართველოში როკის გვირაბის (სამხრეთ და ჩრდილოეთ ოსეთის დამაკავშირებელი გვირაბი) გავლით შემოვიდა. მისი სამოქმედო გეგმის ერთ-ერთი ნაწილი კონფლიქტის ზონებში მშვიდობის დამყარებას ეულისხმობდა. რუსეთის ხელმძღვანელობა ამტკიცებდა, რომ ის საქართველოში მხოლოდ ქართული მხარის მიერ ცხინვალის დაბომბვის შემდეგ შემოიჭრა. და ასე მოიქცა, რადგან საქართველო მის მოქალაქეებს (სამხრეთ ოსეთის მოსახლეობის

უმრავლესობას რუსეთის მოქალაქე იყო, რუსეთის 2002 წლის მოქალაქეობის შესახებ კანონის მიხედვით) და მშვიდობისდამცველებს ხოცავდა. რუსეთის ყველაზე გასაოცარი ბრალდება კი ის გახლდათ, რომ საქართველოს ხელისუფლება გენოციდს ატარებდა. ეს გახდა საბაზი იმისთვის, რომ რუსეთს „დაცვის პასუხისმგებლობის“ პრინციპის (R2P) შესაბამისად ემოქმედა და დაეცვა დევნილი მოსახლეობა – ჰუმანიტარული მოსაზრებები.⁵ ქართველებმა, პირიქით, ომს ცივილიზაციურის ფორმულირება მისცეს, შეაფასეს, როგორც თავდასხმა ადამიანის უფლებების, დემოკრატიისა და სუვერენიტეტის ევროპულ ღირებულებებზე და პარალელი საბჭოთა კავშირის მიერ 1939 წელს პოლონეთის დაპყრობასთან, 1956 წელს უნგრეთში ამბოხების ჩახშობასა და 1968 წლის პრალის ოკუპაციასთან გაავლეს. რუსეთის ინტერვენცია ირიბად, მართლაც, წარმოადგენდა იმპერიულ და ავტორიტარულ საფრთხეს ევროპული სტაბილურობისა და მშვიდობისთვის.⁶

კონფლიქტი 5 დღეს გაგრძელდა. (მასზე საშინელი ჰოლივუდური ბლოკბასტერი გააკეთეს). მიუხედავად გარკვეული წარმატებებისა საჰაერო დაცვასა და საარტილერიო ოპერაციებში, ქართული არმია მოუმზადებელი აღმოჩნდა. მისი ელიტური ბრიგადა მაშინ ერაყში, ალ-ქუთში იდგა, სტრატეგიულ გეგმაზეც უხეიროდ მუშაობდნენ გენერალურ შტაბში (იქ იმედი ჰქონდათ, რომ რუსულ შენაერთებს ცხინვალის ჩრდილოეთით, გუფთის ხიდთან შეაჩერებდნენ საერთაშორისო თანამეგობრობის საქმეში ჩართვამდე). ქართული სამხედრო ძალები გაანადგურეს რაოდენობრივად უპირატესმა რუსებმა.⁷ 11 აგვისტოსთვის ქართული ჯარები გამოსული იყვნენ სამხრეთ ოსეთიდან და შინისკენ მიიჩქაროდნენ. ჯარისკაცები შემხვედრ მანქანებს ემგზავრებოდნენ, თბილისელებს კი აფრთხილებდნენ დაეტოვებინათ ქალაქი. რუსებმა დასავლეთიდან დაიკავეს ფოთი, ზუგდიდი და სენაკი და ჩრდილოეთიდან – გორი. ქართული საჰაერო ძალები არ გამოჩენილან, მაგრამ საზღვაო ფლოტს არ გაუმართლა. ის მთლიანად გაანადგურეს თავის სადგომზე, ფოთში. მინისზედა კომუნიკაციები აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს შორის განწყდა. ოს შეიარაღებულ ჯგუფებთან ერთად რუსმა ჯარისკაცებმა განმინდეს სამხრეთ ოსეთის ქართული სოფლები ქართველებისგან, გადაწვეს მათი საცხოვრებლები და დახვრიტეს კიდევ სამოქალაქო პირები.⁸

მთლიანობაში, 850 ადამიანი დაიღუპა ორივე მხარეს და 130.000 ადამიანი იძულებული გახდა დაეტოვებინა სახლ-კარი.⁹ საქართველოში შემოჭრა და მისი ტერიტორიის დე ფაქტო ანექსია ამ რეგიონში აშშ-ის პოლიტიკის სტრატეგიული მარცხი იყო და დიდი გამოწვევა გამოდგა საერთაშორისო სამართლისთვის, რომელსაც ხანგრძლივი ეფექტები მოჰყვება (ჰუტინი ამტკიცებს, რომ კოსოვოს აღიარება იყო შემობრუნების ნერტილი საერთაშორისო სამართალში). ევროკავშირის შუამავლობით

ცეცხლი კი შეწყდა 15 აგვისტოს, მაგრამ, სხვა მხრივ, ყველა ასპექტში, საქართველოში შექრას საერთაშორისო თანამეგობრობისგან სუსტი რეაგირება მოჰყვა (ევროკავშირის წევრმა სახელმწიფოებმა, პოლონეთმა და ბალტიისპირეთის რესპუბლიკებმა მოითხოვეს უფრო მკაცრი ზომების გატარება, მაგრამ მათი წინადადება უარყოფილ იქნა). აღშფოთებაც ბევრი იყო, – რუსებმა უგულბელყვეს ეროვნული სუვერენიტეტისა და საზღვრების ხელშეუხებლობის პრინციპები, მაგრამ რუსეთის წინააღმდეგ სანქციები არ დაუწესებიათ. დასავლეთის სახელმწიფოებმა და ნატომაც მას შემდეგ აღადგინეს მეგობრული კავშირები რუსეთთან. გაეროს წესდება არაფრისმაქნისი აღმოჩნდა, როგორც თავად ევროპის უსაფრთხოების სტრუქტურები; ხოლო გაეროს სამართლის საერთაშორისო სასამართლოს 2010 წლის ივლისის გადაწყვეტილება, რომლითაც სეპარატისტული ქვეყნების უფლებები იქნა აღიარებული დამოუკიდებლობის გამოცხადებაზე, საქართველოსთვის საეჭვოა, რომ სასიკეთო იყოს.¹⁰ ქართულმა ოპოზიციამ ხელისუფლებას დიდ შეცდომაში დადო ბრალი. მან განაცხადა, რომ ხელმძღვანელობამ სათანადოდ ვერ შეაფასა ვერც ქართული სამხედრო ძალების შესაძლებლობები და ვერც რუსეთის რეაქცია და, ამასთან, საბოლოოდ დაუსვა წერტილი შევარდნაძის მიერ სამხრეთ ოსეთის მთავრობასთან მიღწეულ დროებით შეთანხმებას (modus vivendi). სამოქალაქო სამიზნეზე, ცხინვალზე, განურჩეველი საარტილერიო იერიშის განხორციელებაზე მიღებული გადაწყვეტილება უდიდესი შეცდომა იყო, რომელმაც დააკარგვინა საქართველოს საერთაშორისო სიმპათია და დაარღვია საერთაშორისო ჰუმანიტარული სამართალი.

2008 ქართული ჯარი უკეთ მომზადებულად გამოიყურებოდა, ვიდრე 2004 წელს. 2003 წელს 12.000 ჯარისკაცი, 2008 წლისთვის კი 32.000 ჯარისკაცი (ოთხი ბრიგადა) ჰყავდა განვრთნილი აშშ საზღვაო ქვეითთა კორპუსს აშშ-ის დაფინანსებული „წვრთნისა და აღჭურვისა“ (2002-2004), ხოლო 2005 წლიდან „უსაფრთხოებისა და სტაბილურობის უზრუნველყოფის ოპერაციების“ პროგრამების ფარგლებში. 2001 წლიდან აშშ მთავრობის სამხედრო დახმარებასთან ერთად იზრდებოდა საქართველოს თავდაცვის საბიუჯეტო თანხები და 2008 წლისთვის 1.5 მილიარდ ლარს მიაღწია (დაახლოებით მილიარდი აშშ დოლარი). ეს მშპ-ის ზრდას წარმოადგენდა 1-დან 8%-მდე ოთხი წლის მანძილზე.¹¹ 2008 წელს სამხედრო ხარჯებმა ბიუჯეტის თითქმის ერთი მეოთხედი შეადგინა, ხოლო ხარჯების ერთი მესამედი აღჭურვილობის შექმნაზე დაიხარჯა. ჯარის ნაწილები გორისა და სენაკის ახალთახალ ყაზარმებში იდგნენ, სამხედრო ტექნიკითა და მწვრთნელებით ისრაელიდან, უკრაინიდან და ჩეხეთის რესპუბლიკიდან (თუმცა, ხანდახან იარაღი გაუმართავიც იყო) მარაგდებოდა. ქართველი ოფიცრები აშშ-ის, გერმანიის, თურქეთისა და დიდი ბრიტანეთის სამხედრო

სასანავლებლებში სწავლობდნენ და დიდ ფულად ჯილდოებსაც იღებდნენ, ხოლო ვინც ბოლომდე მსახურობდა, მას ბინაც უფასო ჰქონდა. 2008 წლისთვის, ქართველ ჯარისკაცთა 80% კონტრაქტით მსახურობდა, რეზერვისტთა სავალდებულო პროგრამა კი 2006 წელს ამოქმედდა. მისი მიზანი იყო 100.000 ჯარისკაცის მომზადება 2012 წლისთვის (ამ ამბიციურ იდეაზე უარი ითქვა ომის დროს რეზერვისტთა სავალდებულო სამხედრო ოპერაციების შემდეგ). მიუხედავად ამ ინვესტიციებისა, საქართველოს ყველაზე მცირემასშტაბიანი სამხედრო ძალები ჰყავდა სამხრეთ კავკასიაში.

ომმა სერიოზული პრობლემები გამოავლინა ქართულ სამხედრო სტრუქტურებში. ხელისუფლების სამხედრო ხარჯები დამალული იყო, თანხები ხშირად იფლანგებოდა ძველ საბჭოთა აღჭურვილობაზე, რომელსაც უკრაინასა და ჩეხეთის რესპუბლიკაში ყიდულობდნენ ან ხარჯავდნენ ისეთ სპეციალურ ტექნიკაზე, რომლისთვის სათანადოდ მომზადებული კადრები არ არსებობდა (აგვისტოს ომის დროს ქართველებმა ვერ გამოიყენეს აშშ-ის სპეციალური საკომუნიკაციო საშუალებები და მათ ნაცვლად, მობილური ტელეფონებით სარგებლობდნენ, რაც იოლი ხელმისაწვდომი იყო რუსი სამხედროებისთვის). აშშ-ის სამხედრო მომზადება ქართველების შეტევითი და საიერიშო ომისთვის განვრთნას კი არ ითვალისწინებდა (ყოველ შემთხვევაში, ამას ამტკიცებდა ამერიკის ადმინისტრაცია), არამედ მუდამობხეთა სადამსჯელო და მშვიდობისდამცველი ოპერაციებისთვის მომზადებას და, ამასთან, აშშ-ის სამხედრო დახმარება „საერთაშორისო წვრთნისა და განათლების“ (IMET) და „ექსპორტის კონტროლისა და საზღვრის უსაფრთხოების“ (EXBS) პროგრამების ფარგლებში მცირე იყო.¹² რეზერვისტები მხოლოდ 18-24 დღიან მომზადებას გადიოდნენ, რისი გამანადგურებელი შედეგები გამოჩნდა კიდეც, როცა 10.000 რეზერვისტი გორში გადაიყვანეს ქალაქის დასაცავად. სამინისტროდან დაუფიქრებლად ათავისუფლებდნენ საკადო ოფიცრებს (თვადაცვის ყოფილმა მინისტრმა ოქრუაშვილმა 200 ოფიცერი გაათავისუფლა 2004-2006 წლებში, მათ შორის, იყო გენტმტაბის უფროსიც), ქართველი ოფიცრებს კი, მართალია უკეთ მომზადებულებს, ბრძოლის, განსაკუთრებით კი, ქალაქებში ბრძოლის გამოცდილება აკლდათ. რაც ყველაზე ცუდია, ქართველ ლიდერებს უსაფუძვლო რწმენა ჰქონდათ იმისა, რომ ქართული ჯარი საუკეთესო იყო კავკასიაში და რომ ის მზად იყო ქვეყნისთვის აეცილებინა ნებისმიერი გარეშე საფრთხე. და მაინც, ომი საქართველოს დაუფიქრებელი და წინდაუხედავი ლიდერების მიზეზით არ მომხდარა, როგორც ხშირად ამტკიცებენ, ეს გამოიწვია ყოველი ახალი მთავრობის მარცხმა კონფლიქტის შიდა წყაროების მოგვარებაში.¹³

2008 წლის მაისში, საქართველოს ხელისუფლების წარმომადგენლები უკვე აფრთხილებდნენ საერთაშორისო საზოგადოებას, რომ რუსეთი ომისთვის ემზადებოდა. ამის დამამტკიცებელი ფაქტებიც მომრავლდა;

რუსულმა სამხედრო საჰაერო ძალებმა მოუხშირეს საქართველოს თავზე ფრენას, აფხაზეთსა და სამხრეთ ოსეთში მშვიდობისდამცველთა რაოდენობა გაიზარდა, ცხინვალის მოსახლეობა ევაკუირებული იყო და რუსი და ოსი ნახევრადმეიარაღებული ჯგუფებიც აგვისტოს დასაწყისში ჩამოვიდნენ სამხრეთ ოსეთში. რუსი ჟურნალისტი პაველ ფელგენჰაუერი ამტკიცებდა, რომ რუსეთის ხელისუფლება ომს თვეების მანძილზე გეგმავდა, იქიდან გამომდინარე, თუ რა სწრაფად და ფართო მასშტაბით განხორციელდა შემოჭრა. მან ასეთი დასკვნა გააკეთა: „ქართველებს რაც არ უნდა გაეკეთებინათ, თავდასხმა გარდაუვალი იყო“.¹⁴

დასავლეთის სახელმწიფოების მეთაურებმა საქართველოს მოუწოდეს არ აყოლოდნენ სამხედრო პროვოკაციებს. ზოგიერთი ამერიკელი ანალიტიკოსის აზრით (საქართველოს თავდაცვის ყოფილი მინისტრი, ირაკლი ოქრუაშვილიც ამ აზრისაა), ქართველებიც ემზადებოდნენ ომისთვის და საარტილერიო ბრიგადა გორში, სამხრეთ ოსეთის საზღვრიდან 25 კმ-ში, ჰყავდათ განლაგებული.¹⁵ დამარცხების მიზეზების შესწავლისას (საქართველოს პარლამენტის კომისია, კონფლიქტის გარემოებათა დამდგენი ევროკავშირის საერთაშორისო საგამოძიებო მისია, რომელსაც სამხრეთ კავკასიაში ევროკავშირის ყოფილი წარმომადგენელი ჰეიდი ტალიაინი ხელმძღვანელობდა, მამებელი დასკვნა გამოაქვეყნა), პრეზიდენტმა სააკაშვილმა განაცხადა, რომ, მას, როგორც ქვეყნის მეთაურს, სხვა არჩევანი არ ჰქონდა. რუსეთის ქმედებები საფრთხეს უქმნიდა ქართული სახელმწიფოს არსებობას. სინამდვილეში კი, არჩევანი იყო ომამდე მთელი წლებისა თუ თვეების მანძილზე, მაგრამ სააკაშვილს ვერ გადაეწყვიტა, რას აპირებდა მისი ადმინისტრაცია, ომისთვის მომზადებას თუ მის თავიდან აცილებას.¹⁶ სააკაშვილმა უყურადღებოდ დატოვა შესაძლებლობები, რომელიც ადრე (2005 და 2008 წლებში) ჰქონდა, რაც დაავალდებულებდა სამივე მხარეს (აფხაზებს, ქართველებსა და სამხრეთ ოსებს) ომის გაუნახლებლობაზე შეთანხმებას (საქართველომ საბოლოოდ ეს ვალდებულება 2010 წელს აიღო). სააკაშვილი ჯიუტად აგრძელებდა ემოციურ რიტორიკას და საქართველოს მიწების დაბრუნების პირობას დებდა. მას არ ჩაურთავს ქართული ოპოზიცია ქვეყნის პოლიტიკური კურსის დებატებში და მუდმივად უტყვია „რუს მტერს“ თავის გამოსვლებში.¹⁷ ამავე დროს, საქართველო დათმობებზეც წავიდა, მაგალითად, გალსა და ოჩამჩირეში (აფხაზეთში) აფხაზებს თავისუფალი სავაჭრო ზონის შექმნა და სოხუმი-თბილისის რკინიგზის გახსნა შესთავაზა, ხოლო ორივე რეგიონს-თვითმმართველობის უფლებამოსილებების გაზრდა, მაგრამ აფხაზებმა და ოსებმა ყველაფერზე უარი განაცხადეს.

2008 წლისთვის საქართველოს ხელისუფლებას სულ ორი არჩევანიღა რჩებოდა – გაენია წინააღმდეგობა ან უკან დაეხია.

წლების მანძილზე, ორივე პრეზიდენტი, შევარდნაძე და სააკაშვილიც, საოცარ თავშეკავებას იჩენდნენ რუსეთის პროვოკაციებსა და მის მიერ საერთაშორისო სამართლის ნორმების დარღვევებზე. თბილისი მშვიდად მოიქცა რუსეთის მიერ ქართული სოფლების დაბომბვისას სამხრეთ ოსეთში ომამდე ათი წლით ადრე, არ აპყვა რუსეთის პროვოკაციებს პანკისის ხეობაში 2002 წელს და პოლიციის ძალებით სწრაფად გაიყვანა ჩეჩენი მებრძოლები იქიდან, ხოლო 2004 წელს, სამხრეთ ოსეთთან შეიარაღებული შეტაკების შემდეგ, თითქმის ომის ზღვარზე მყოფმა, უკან დაიხია. მაშინ 22 ქართველი ჯარისკაცი დაიღუპა. მაგრამ 7 აგვისტოს დათმობას აზრი აღარ ჰქონდა და სამხრეთ ოსეთიდან ჯარის გამოყვანაც პოლიტიკურად დამღუპველი იქნებოდა სააკაშვილისთვის. იაკობაშვილი ამტკიცებს, რომ საქართველოს ხელისუფლებამ იცოდა, რომ ომს ვერ მოიგებდა, მაგრამ დრო უნდა მოეგო.¹⁸ მოკლედ, საქართველოს 2008 წლის 8 აგვისტოსთვის არჩევანი აღარ ჰქონდა, ნებისმიერი გზა ცუდი იყო ქვეყნისთვის.

ჰუმანიტარული კატასტროფის გარდა, განადგურდა სკოლები, ხიდები, ნავსადგურები, საზღვაო-სავაჭრო გემები; შეწყდა ვაჭრობა, საქმიანობა და გორის ველებზე სასოფლო-სამეურნეო პროდუქცია მთლიანად დაიკარგა. რუსულმა რეაქტიულმა თვითმფრინავებმა ქართული გადამალული საჰაერო ძალების ძებნაში ბორჯომი-ხარაგაულისა და ატენის ხეობებში ტყეები გადაწვეს. მიმდებარე ტერიტორიების დაბომვით ბაქო-თბილისი-ჯეიჰანის მილსადენსაც საშიშროება შეუქმნეს. მართალია, ბაქო-თბილისი-ჯეიჰანის მილსადენი სულ ცოტა ხნით გადაიკეტა, მაგრამ ეს საკმარისი აღმოჩნდა იმისთვის, რომ სამხრეთ კავკასიის ენერგოდერეფნის უსაფრთხოება ეჭვქვეშ დამდგარიყო. საერთო ჯამში, საქართველოს ეკონომიკა 1.2 მილიარდი აშშ დოლარით დაზარალდა, ეროვნული ბანკის რეზერვები 40%-ით შემცირდა, ქვეყნის კრედიტის გადახდისუნარიანობის რეიტინგი მკვეთრად დაეცა და უცხოელმა ინვესტორებმაც შეწყვიტეს ნათობგადამამუშავებელი ქარხნების, მარცვლეულის მიმღები ტერმინალებისა და სასტუმროების მშენებლობა.¹⁹ ომმა ხაზი გაუსვა საქართველოს ეკონომიკის სისუსტეს და მის დამოკიდებულებას კაპიტალის შემოდინებაზე სულ უფრო მზარდი მიმდინარე ბიუჯეტის დეფიციტის დასაფინანსებლად. მსოფლიო ბანკმა ვარაუდი გამოთქვა, რომ ომის შედეგად სიღარიბისა და უმუშევრობის დონე 2-3-ჯერ გაიზრდება. ხელისუფლებას ახლა იძულებით გადაადგილებულ პირთა ორი თაობის პატრონობა მოუწევს, რომელთა რაოდენობამ 1991 წლიდან 280.000 გადააჭარბა (მთელი მოსახლეობის დაახლოებით 7%).²⁰ სააკაშვილის ადმინისტრაციამ სწრაფი რეაგირება მოახდინა ომისშემდგომდროინდელ მძიმე ვითარებაზე, თუმცა, პარადოქსულად ყლერს, მაგრამ ფაქტია, რომ რუსეთის მიერ აფხაზეთისა და სამხრეთ ოსეთის დე ფაქტო აღიარების შემდეგ, სააკაშვილის მეორე საპრეზიდენტო ვადის პერსპექტივა უფრო

გაიზარდა. უახლოესი მომავლისთვის გაურკვეველობა აფხაზეთისა და სამხრეთ ოსეთის სტატუსის შესახებ აღარ არსებობს.

2008 წლის აგვისტოს ომის დაშავებულები.

ომმა საქართველოს უსაფრთხოების უმთავრესი გამოწვევები გამოკვეთა. ეს 18-წლიანი კონფლიქტის კულმინაცია გახლდათ და არა დასაწყისი. მან აჩვენა, რომ ისეთი პატარა სახელმწიფოებისთვის, როგორც საქართველოა, ეროვნული უსაფრთხოება გადარჩენას ეხება და ნებისმიერი არასწორი გადაწყვეტილება პოტენციური კატასტროფაა.²¹ მან აჩვენა ინტერეთნიკური ურთიერთობების ტრადიციული ჩახლართულობა, საქართველოს დაუცველობა ჩეჩნეთის, აზერბაიჯანისა და ჩრდილოეთ ოსეთის საზღვრებთან და რეგიონული ძალებისა და დიდი სახელმწიფოების მეტოქეობა. ომსა და ეკონომიკას შორის არსებული კავშირები გააშიშვლა, არა მხოლოდ ხარჯების თვალსაზრისით, არამედ კონფლიქტის, კორუფციისა და დანაშაულის მიმართ. მან წარმოაჩინა დემოკრატიული ინსტიტუტებისა (განსაკუთრებით კი მათი, რომლებიც სამოქალაქო-სამხედრო ურთიერთობებში არიან ჩართული) და საჯარო დებატების, როგორც აღმასრულებლის მაკონტროლირებელი მექანიზმის მნიშვნელობა. ომმა განამტკიცა საქართველოს დასავლური ორიენტაცია, მაგრამ გამოამჟღავნა დასავლეთის იმედზე ყოფნის ილუზიები. აშშ-მა დიდი დახმარება გაუწია

საქართველოს ომის შემდეგ, განაგრძო ჯარისკაცების მომზადება-წვრთნა და განაცხადა, რომ მხარს უჭერს მის სუვერენიტეტს. მაგრამ მან შეწყვიტა საქართველოსთვის სასიკვდილო სამხედრო ტექნიკის მიწოდება და ახალი პრეზიდენტის არჩევის შემდეგ რუსეთთან დაახლოების პროცესი დაიწყო.²² ევროპის უმეტესი სახელმწიფოები (გარდა ევროკავშირის აღმოსავლეთ ნაწილის რამდენიმე ქვეყნისა), რომლებსაც ბუნდოვანი დამოკიდებულება ჰქონდათ საქართველოსადმი, ომის შემდეგ კიდევ უფრო ორჭოფულნი გახდნენ. ევროკავშირის კომისია 500 მილიონი დოლარის გამოყოფა დაჰპირდა საქართველოს იმ პირობით, რომ ეს თანხა არ მოხმარდებოდა ქვეყნის ხელახალ შეიარაღებას.

საქართველოსთვის შეუძლებელია საქმეების მოგვარება სამხედრო გზით, მაგრამ საქართველო დაუცველია თავდასხმისგან. რუსეთი არ ასრულებს 12 აგვისტოს 6-პუნქტიან ხელშეკრულებას, რომლის მიხედვით მან უნდა დააბრუნოს საჯარისო შენაერთები ომამდე არსებულ საზღვრებთან. ეუთოს უფლება აღარ აქვს განაახლოს თავისი ოპერაციები სამხრეთ ოსეთში და იძულებით გადაადგილებული პირებიც ვერ ბრუნდებიან შინ.²³ ორ უძლიერეს სახელმწიფოს შორის მოქცეულ საქართველოს ოსტატური დიპლომატიური თამაში მართებს. ვარდების რევოლუციის ავტორებმა მარჯვედ წარმართეს 2004-2005 წლის მოლაპარაკებები რუსეთთან სამხედრო ბაზების გატანის თაობაზე, მაგრამ ინტენსიურმა შეიარაღებამ და რუსეთის ჯაშუშთა ქსელის უხეშად გამომჟღავნებამ 2006 წელს (რამაც ბიძგი მისცა რუსეთის მიერ ნაწილობრივი ემბარგოს დადებას ქართულ პროდუქციაზე), შეამცირა რუსეთთან სტაბილური და მშვიდი ურთიერთობის დამყარების შანსები. და რაც უფრო უარესია, სამხედრო ძლიერების ზრდამ საკუთარ შეუცდომლობაში რწმენის და უზრუნველყოფილების გრძნობები გააღვივა რევოლუციის შემოქმედთა შორის, ეს „ცრუ რწმენაა, რომელსაც ყველა შეყავს ცდუნებაში,“ – ამბობს რეინოლდ ნეიბური.

დასავლეთის სახელმწიფოთა მთავრობებმა ბალკანეთის საქმეებში ჩარევასთან შედარებით, უგულვებელყვეს საქართველოს კონფლიქტები. დასავლეთის მიერ კოსოვოს აღიარება 2008 წლის თებერვალში, დუმილი ჩეჩნეთზე და მაპის მიღებაზე (MAP -განეწერიანების სამოქმედო გეგმა) საქართველოსთვის 2008 წლის აპრილში უარის თქმა იმ მოვლენათა ჯაჭვია, რომელმაც რუსულ აგრესიამდე მიიყვანა საქმე. დასავლეთის სახელმწიფოთა მთავრობებს გულუბრყვილოს სწამდათ, რომ რუსეთი საქართველოში არ შეიჭრებოდა. თუმცა, ომმა შეგვახსენა, რომ ევროპის უსაფრთხოებისთვის საქართველოს სასიცოცხლო მნიშვნელობა ჰქონდა. არასტაბილური საქართველო ბოლოს მოუღებს ევროკავშირის ენერგოუსაფრთხოების სტრატეგიას, ხოლო ისეთი სუსტი სეცესიონისტური ქვეყნები, როგორც აფხაზეთი და სამხრეთ ოსეთია, გაამწვავებს იმიგრაციულ პროცესებს მის

აღმოსავლეთ საზღვრებთან და გააძლიერებს ნარკოქსელებსა თუ სხვა კრიმინალურ დაჯგუფებებს. საქართველო აღმოსავლეთ თურქეთს ესაზღვრება, ის ირანის მეზობელია და მნიშვნელოვანია აშშ-ისთვის ტერორიზმის წინააღმდეგ ბრძოლაში შუა აღმოსავლეთში, როგორც სამხედრო ნაწილების მიმწოდებელი ავღანეთში და როგორც სატრანზიტო ქსელის ნაწილი ფოთიდან ყაზახეთამდე (ეს გზა ცნობილია, როგორც ჩრდილო სადისტრიბუციო მარშრუტი).²⁴ საქართველო მნიშვნელოვანია, აგრეთვე ნავთობპროდუქტების მიწოდების მრფავალფეროვნების მხრივ კასპიის რეგიონში და ყოველთვის ექნება ზეგავლენა რუსეთის დასავლეთთან ურთიერთობებზე. „გადატვირთვის“ ლილაკი რუსეთსა და აშშ-ს შორის ყოველთვის არ იმუშავებს საქართველოს და უფრო, ზოგადად, სამხრეთ კავკასიის პრობლემების მოგვარების გარეშე. პოსტსაბჭოთა რვა კონფლიქტიდან ექვსი კავკასიაშია. უფრო არსებითად კი, ომი იმის მანიშნებელი იყო, რომ ქართული სახელმწიფო მშენებლობის საქმე, ეკონომიკური განვითარებაც, მცდარად წარმართა ვარდების რევოლუციის შემოქმედთა ხელში. თავის 2008 წლის საინაუგურაციო სიტყვაში სააკაშვილმა განაცხადა: „ქართული სახელმწიფოს აღმავლობა ან დაცემა დამოკიდებული იქნება დემოკრატიული ინსტიტუტების სიმტკიცესა ან სისუსტეზე: ძლიერ დემოკრატიაზე, სოლიდურ ოპოზიციაზე, დამოუკიდებელ სასამართლოზე, სამოქალაქო კონტროლს დაქვემდებარებულ არმიაზე, პასუხისმგებლობის მქონე მთავრობასა და აქტიურ სამოქალაქო საზოგადოებაზე.“²⁵ დემოკრატიული რესპუბლიკის კანტისეული ნიშნები თავის ადგილზე რომ ყოფილიყო, სავარაუდოდ, ომი არ მოხდებოდა. როგორც სააკაშვილმა თქვა, რუსეთს არ ექნებოდა იმის შესაძლებლობა, რომ ციხე შიგნიდან გაეტეხა და საქართველოს სისუსტეები გამოეყენებინა.²⁶

უსაფრთხოება და გეოგრაფია

სამხრეთ კავკასია ისტორიულად სასაზღვრო ზოლი იყო, ერთი მხრივ, აზიასა და ევროპას და, მეორე მხრივ, მუსლიმური სამხრეთისა და ჩრდილოეთ სტეპებს შორის აღმართული კედელი და დამაკავშირებელი გზაც ერთდროულად.²⁷ რეგიონს აბრეშუმის გზის ერთ-ერთი განმტკიცება კვეთდა. ქარავნებით, მონებითა და სუნელებით მოვაჭრეებით სავსე თბილისი, უდიდესი სატრანზიტო-სავაჭრო პუნქტი, მონღოლებს, არაბებს, ირანელ საფავიდებს, ოსმალეთს თურქებს, რუსებსა და ბრიტანელებსაც იზიდავდა. ამ ქვეყნების ოკუპაციამ სამხრეთ კავკასია მრავალმხრივ გაამდიდრა, მაგრამ, ამავე დროს, განხეთქილებები გაამწვავა ადგილობრივ და რეგიონულ ლიდერებს შორის და მოგვიანებით, მეოცე საუკუნეში,

⁴ ქართული ტექსტი იხილეთ: [//www.president.gov.ge/President/Inauguration](http://www.president.gov.ge/President/Inauguration)

საქართველოს ხალხებსა და რელიგიებს შორისაც. ამან შედეგად, არამყარი სახელმწიფოებრიობა მოიტანა. საქართველოს მმართველები უსაფრთხოების რთული და მწირი არჩევანის წინაშე იდგნენ მუდამ; საერთაშორისო კონკურენცია სამხრეთ კავკასიის ენერგოდერეფანსა და შავი ზღვის რეგიონზე, მოლაპარაკებები დსთ-სა თუ ნატოს წევრობაზე, უცხოელი ჯარისკაცების, მათ შორის, რუსებისა და ამერიკელების ყოფნა საქართველოში და სეცესიურ მოძრაობებთან დაპირისპირება, - ეს ყველაფერი იმ ეროვნული უსაფრთხოების პრობლემების რეინკარნაციაა, რომლებიც ქართველ მმართველებს შუა საუკუნეებიდან მოყოლებული ტანჯავდნენ.

საქართველოს გეოგრაფიულ მდგომარეობას უპირატესობაც აქვს. თბილისი რეგიონის სავაჭრო და სატრანსპორტო ცენტრია, ხოლო შავი ზღვის სანაპირო ზოლი ევროპასთან ვაჭრობას ხელმისაწვდომს ხდის. მე-19 საუკუნის დასასრულისთვის, ბათუმი მსოფლიოს უდიდეს ნავთობგადასაზიდ ტერმინალი იყო, ხოლო ბულგარეთისა და რუმინეთის ევროკავშირში გაწევრიანებასთან ერთად საქართველო მისი მეზობელი სახელმწიფო გახდა. საერთაშორისო თანამეგობრობის მიერ მხარდაჭერილი ენერგოსისტემების, მაგალითად, ევროპა-კავკასია-აზიის სატრანსპორტო დერეფანი (TRACECA) და ნავთობისა და გაზის სახელმწიფოთაშორისო ტრანსპორტირება ევროპაში (INOGATE) დამსახურებით, საქართველოს ლიდერებს იმედი მიეცათ, რომ საქართველო აზია-დასავლეთის „გეოგრაფიული ლერძი“ გახდებოდა. აზერბაიჯანს და სომხეთს საქართველოზე გავლით გააქვთ თავიანთი პროდუქცია და ევროკავშირის ბაზარზე ხელმისაწვდომობის გამო, საქართველო ირანისა და ცენტრალური აზიის მნიშვნელოვანი სავაჭრო პარტნიორია.

საქართველოს დასავლური ორიენტაცია ბრიტანეთ-ამერიკის მიერ მხარდაჭერილმა ტრანსკავკასიურმა მილსადენმა განამტკიცა. ნავთობის ტრანზიტმა საქართველო თურქეთისა (თურქეთი ნატოს წევრი და ევროკავშირის ასპირანტი სახელმწიფოა) და დასავლეთის მეკავშირედ აქცია, ხოლო რუსეთს დააშორა. რუსეთსა და აშშ-ის შორის გამართულ ენერგოკონკურენციაში ჩართული საქართველო რუსეთის სადასჯელო ოპერაციების სამიზნე გახდა; 2001 წელს და მოგვიანებით, 2006 წელს, რუსეთმა გაზის მინოდება შეუწყვიტა საქართველოს. 2008 წლის აგვისტოს ომის დროს კი ნავთობისა და გაზის მილსადენის მიმდებარე ტერიტორია დაბომბა, განადგურების მიზნით კი არა, იმის საჩვენებლად, რომ ტრანსკავკასიური ენერგოდერეფანი დაუცველია. 2008 წელს რუსეთს მრავალმხრივი მოტივაცია ჰქონდა საქართველოში შემოჭრისთვის, მაგრამ რეგიონის გეოგრაფიულ-ეკონომიკური მნიშვნელობა ყველაზე მთავარი გახლდათ.

თანამედროვე სახელმწიფოს ბუნებამ და გლობალიზაციამ უსაფრთხოების ხასიათი შეცვალა, სახელმწიფოებს ისევე აწუხებთ ნარკოტრაფიკთან,

ჯანდაცვასთან, მიგრაციასა და გლობალურ დათბობასთან დაკავშირებული პრობლემები დღეს, როგორც სახელმწიფო საზღვრები და სუვერენიტეტი. მაგრამ საქართველოს შემთხვევაში, გეოგრაფიას კვლავ ეგზისტენციალური მნიშვნელობა აქვს. მთები, საზღვრები და ძლიერი მეზობლები საფუძვლად უდევს საქართველოს ისტორიასა და უსაფრთხოებას, ხოლო ცივი ომის დასრულების შემდეგ, რესურსებისთვის ბრძოლამ საქართველოს გეოგრაფიული როლის მნიშვნელობა კიდევ უფრო გაზარდა. მაგრამ საქართველოს ეროვნული უმცირესობები, რომლებიც თავიანთი დედა-სახელმწიფოს საზღვრებთან ცხოვრობენ (სომხები – ჯავახეთში, აზერბაიჯანლები – მარნეულში და ოსები – სამხრეთ ოსეთში) ართულებენ ქვეყნის სატრანზიტო პოტენციალს. საქართველოს შიში ეთნიკურ უმცირესობათა ირიდენტისტული მოძრაობებისადმი საბჭოთა რუსეთმა ეფექტურად გამოიყენა საქართველოს 1918-1921 წლების დემოკრატიული რესპუბლიკის განადგურებისთვის. ბოლო ორი ათწლეული გვაფიქრებინებს, რომ უკმაყოფილო ეროვნული უმცირესობები კვლავ იპყრობენ უცხო ძალების ყურადღებას.

საქართველოს ეროვნული უსაფრთხოება მჭიდროდ არის დაკავშირებული მეზობელ სახელმწიფოებთან. ის კავკასიის სახელმწიფოა. ისტორიული, პოლიტიკური და სავაჭრო ურთიერთობები მეზობლებთან მისი უსაფრთხოების სასიცოცხლო მნიშვნელობის ელემენტებია. მტრობა არ არის კავკასიელ მეზობლებთან საქართველოს ურთიერთობების განმსაზღვრელი ისტორიული თავისებურება. ოტომანთა თუ რუსეთის იმპერიას არა მარტო დაპყრობილი ჰქონდათ რეგიონი და კავკასიელები გაყოფილი, არამედ ადმინისტრაციულ და ეკონომიკურ ერთეულებშიც ჰყავდათ გაერთიანებული. რუსეთის იმპერიამ ერთიანი კავკასიური ერთეული შექმნა მეფისნაცვლის დაქვემდებარებაში, მე-20 საუკუნეში კი არაერთხელ სცადას რეგიონული ფედერაციების შექმნა, მაგალითად, 1918 წლის თებერვალში ამიერკავკასიის დემოკრატიული ფედერაციული რესპუბლიკის და 1922 წლის მარტში ამიერკავკასიის საბჭოთა ფედერაციული სოციალისტური რესპუბლიკის. კავკასიური ემიგრაცია (1917 წლამდე და შემდგომიც) საერთო კავკასიურ მოძრაობაში, პოლონეთის მთავრობის მიერ დაფინანსებულ პრომეთეში გაერთიანდა 1920-იან წლებში, მიუხედავად იმისა, რომ დაქუცმაცებული იყო.²⁸ საბჭოთა კავშირის სამრეწველო-ინდუსტრიული პროგრამების დამსახურებით, რკინიგზიდან დაწყებული საავტომობილო გზებისა და ფაბრიკა-ქარხნების მშენებლობამდე, ისეთი რეგიონული ეკონომიკური ორგანოები შეიქმნა, როგორიცაა ამიერკავკასიის ეკონომიკური რეგიონი (1930-იანი წლები) და ამიერკავკასიის რეგიონული ეკონომიკური საბჭო (სოვნარხოზი) ხრუშოვის ხელმძღვანელობით (1960-იანი წლები).

გამსახურდიამ გააუცხოვა საკუთარი ქვეყნის ეთნიკური უმცირესობები,

მაგრამ ჩრდილოეთ კავკასიასთან გაერთიანების იდეა წამოაყენა. პრეზიდენტმა შევარდნაძემ, რომელიც საბჭოთა კავშირის საგარეო საქმეთა მინისტრის რანგში სახელმწიფოთა შორის ურთიერთდამოკიდებულების იდეის მხარდამჭერი იყო, მოწოდება გააკეთა საერთო კავკასიური სახლისა და საერთო კავკასიური ბაზრის შექმნისკენ. 2010 წლის აგვისტოში პრეზიდენტმა სააკაშვილმა აზერბაიჯანთან კონფედერაციაში გაერთიანების წინადადება წამოაყენა, ხოლო იმავე წლის სექტემბერში კავკასიის გაერთიანების ინიციატივით გამოვიდა გაეროში. მან განაცხადა: „არ არსებობს ჩრდილოეთ და სამხრეთ კავკასია. არის მხოლოდ ერთი კავკასია, რომელიც ეკუთვნის მსოფლიო ცივილიზაციას და ეკუთვნის ევროპას.“²⁹ ⁵ საქართველოს ხილვადობა და მნიშვნელობა აშშ-ისა და ევროკავშირისთვის მინიმალური იქნება პარტნიორი და კოოპერატიული მეზობლების გარეშე, მაგალითად, აზერბაიჯანისა და თურქეთის. თუმცა, კავკასიური სივრცის გეოეკონომიკური მნიშვნელობის მიუხედავად, მისმა მრავალფეროვნებამ, შიდა მტრობამ, სიღარიბემ და ნეოიმპერიული პრეტენზიების (რუსეთის, განსაკუთრებით) ბიძგი მისცა რეგიონულ ფრაგმენტაციას.

გასაკვირი არ არის, რომ ყველაფრის ამის გათვალისწინებით, საქართველო უფრო ფართო რეგიონულ მოკავშირეებს ეძებს, მაგალითად, შავი ზღვის აუზის ეკონომიკური თანამშრომლობის (1992 წელს დაარსებული BSEC), დემოკრატიისა და განვითარების ორგანიზაციის (2001 წელს შექმნილი ODED-GUAM) და დემოკრატიული არჩევანის საზოგადოების ორგანიზაციების სახით (2005 წელს დაარსებული CDC), თუმცა არც ერთი მათგანის ფუნქცია არ არის უსაფრთხოების დაცვა.³⁰ საბოლოო ჯამში, კავკასიის ყველა სახელმწიფოს თანამშრომლობა ერთმანეთთან (და ხალხებისაც) ვაჭრობის, დანაშაულის პრევენციისა ან კავკასიური ენერჯო და ეკოლოგიურ პრობლემებთან დაკავშირებით, საქართველოს უსაფრთხოებისა და კეთილდღეობის საუკეთესო დაცვაა. 2008 წელს, თურქეთმა, რომელიც შეშფოთებული იყო კავკასიური კონფლიქტების გამოძახილით თავის უმცირესობათა შორის, წამოიწყო კავკასიის სტაბილურობისა და თანამშრომლობის პლატფორმის პროგრამა (CSCP). ის ხაზს უსვამდა აზერბაიჯანსა და ცენტრალურ აზიაზე უსაფრთხო გასვლის სულ უფრო მზარდ მნიშვნელობას თურქეთისთვის, მაგრამ ასეთივე სერიოზულობით ეკიდებოდა აღმოსავლეთის დაუცველ საზღვრებთან სტაბილური სახელმწიფოების არსებობის საკითხს ევროპისთვის.

⁵ ქართული ტექსტი იხილეთ ვებგვერდზე: <http://www.civil.ge/geo/article.php?id=23179&search=%E1%83%92%E1%83%94%E1%83%9C%E1%83%94%E1%83%A0%E1%83%90%E1%83%9A%E1%83%A3%E1%83%A0%20%E1%83%90%E1%83%A1%E1%83%90%E1%83%9B%E1%83%91%E1%83%9A%E1%83%94%E1%83%90%E1%83%96%E1%83%94%E2%80%932010>

ბაქო-თბილისი-ჯეიჰანის მილსადენის მშენებლობა

საქართველო და რუსეთი

საქართველოს ურთიერთობები რუსეთთან საჭიროებითა და ამბივალენტურობით ხასიათდებოდა. საჭიროებით, რადგან რუსეთი ძლიერ ქრისტიანული და თანამედროვე მეზობელი იყო, რომელსაც საქართველოს დაცვა შეეძლო სამხრეთის მუსლიმანური იმპერიებისა და ჩრდილოეთის კავკასიელი თავდამსხმელებისგან, რომლებიც ნადავლზე იყვნენ დამოკიდებული; ამბივალენტური, რადგან რუსეთი კულტურულად აღმატებული და იმპერიული იყო. ქართულ წარმოდგენას რუსეთზე, როგორც პატრონსა და მძარცველზეც, როგორც პროგრესულ და ჩამორჩენილ სახელმწიფოზე, მე-18 საუკუნიდან მოყოლებული ქართული ელიტების პოლემიკაში ცენტრალური ადგილი უჭირავს.³¹ ქართველმა ინტელექტუალებმა დაგმეს რუსეთის მიერ აღმოსავლეთ საქართველოს დაპყრობა 1801 წელს, გეორგიევსკის 1783 წლის ხელშეკრულების დარღვევა, რაც მიზნად ისახავდა მისთვის პროტექტორატის სტატუსის მინიჭებას. ისინი რუსეთს არააცივილიზებულ და არათავისუფალ ქვეყნად აღიქვამდნენ, რასაც ხშირად გამოხატავდნენ „გეოპოეტურ“ ტერმინებში, მაგალითად, დამონებული სტეპების ბინადარს თავისუფალი სულის მთიელს ადარებდნენ.³² ამავე დროს, ბევრი ქართველი და, მათ შორის, ილია ჭავჭავაძეც, აღიარებდა, რომ საქართველოს ინკორპორაციამ რუსეთის იმპერიაში ქვეყანა დემოგრაფიულ კატასტროფას გადაარჩინა და ბიძგი მისცა კულტურულ რენესანსს. სამეფო ოჯახის ბევრი წევრისთვისაც რუსეთი სამოთხე იყო, ხოლო ქართველმა არისტოკრატებმა მშვენივრად მოახდინეს რუსეთის მმართველ კლასში ინტეგრირება. ძლიერი ლიტერატურული, სამხედრო და ნათესაური კავშირები ამ ორ კულტურას

შორის კიდევ უფრო გაღრმავდა საბჭოთა პერიოდში. მიუხედავად 1930-იანი წლების რეპრესიებისა და პოსტსტალინური ხანის სასტიკი კონტროლისა, ბევრი ქართველი აღიარებს, რომ რუსულმა კულტურამ და საბჭოთა სოციალურმა და ეკონომიკურმა პოლიტიკამ მათ სარგებლობა მოუტანა. პირადი მტრობა იშვიათობაა ქართველებსა და რუსებს შორის. ეს გრძნობა მაშინაც არ გაჩენილა, როცა 2006 წელს რუსეთში არალეგალურად მყოფი ქართველები მასიურად გამოაძევეს ქვეყნიდან.³³ იმ ქართველებისთვის, რომლებიც საბჭოთა კავშირში გაიზარდნენ, რუსეთი უცხო არ არის, ის ახლობელია. რუსეთი შემოსავლის მნიშვნელოვანი წყაროცაა. რუსეთის ხელისუფლების მონაცემებით, რუსეთში 400,000-დან 1 მილიონამდე ქართველი ცხოვრობს და მუშაობს დღეს.³⁴ 2009 წლის გამოკითხვის შედეგები გვიჩვენებს, რომ საქართველოს ხუთი მოქალაქედან ორს (39%) ნათესავები ან მეგობრები ისევ ჰყავს რუსეთში.³⁵

თუმცა, ქართული მე-19 საუკუნის ინტელიგენციისგან განსხვავებით, პოსტსაბჭოთა ქართველი ინტელექტუალები რუსეთის თუ საბჭოთა იმპერიას „ევროპულად“ არ აღიქვამენ; რუსეთის იმპერიას ხშირად ახასიათებენ, როგორც „აზიურს“, საბჭოთა კავშირს ანტიდასავლურად ხედავენ, ხოლო თანამედროვე რუსეთს-ანტიდემოკრატიულად. გამსახურდია, რომელიც ამერიკულ ლიტერატურას ასწავლიდა უნივერსიტეტში, შეგნებული ანტირუსიზმით გამოირჩეოდა, რაც მამამისისგან, მწერალ კონსტანტინე გამსახურდიასგან ჰქონდა მემკვიდრეობად მიღებული. უმცროსმა გამსახურდიამ სრულიად უარყო რუსეთის პოზიტიური მემკვიდრეობა საქართველოს ეკონომიკურ და კულტურულ ცხოვრებაში. მე-19 საუკუნის შემდგომდროინდელი საქართველოს ისტორია წარმოდგენილი იყო, როგორც ბრძოლა კოლონიალიზმის წინააღმდეგ, რის მტკიცებულებად 1924, 1956 და 1989 წლების ანტისაბჭოთა ამბოხებები და დემონსტრაციები მოჰქონდათ.³⁶ მორჩილებასა და დამოუკიდებლობას შორის არჩევანი უნდა გაკეთებულიყო. გამსახურდია, როგორც ალექსანდრე რონდელი ამბობს, „სტრატეგიულ იდეალიზმს“ უკეთებდა პოპულარიზებას ან მოლოდინს, რომ დასავლეთი ვალს დაუბრუნებდა საქართველოს და რუსეთის მკლავებისგან იხსნიდა.³⁷ თუმცა, გამსახურდიას ანტირუსულ რიტორიკას დასავლელი ლიდერების ან თუნდაც ქართველთა უმრავლესობის მხარდაჭერა არ მოუპოვებია. მისი გადაყენების შემდეგ, 1992 წლის იანვარში, ქართული პოლიტიკის უკიდურესად იდეოლოგიური ხანა, რომელშიც ინტერესებმა და რეალიზმმა ვერ გაიმარჯვეს, დასრულდა.³⁸

შევარდნაძის ხელისუფლება ქართული ელიტების ტრადიციულ პრაგმატიზმს განანახიერებდა რუსეთისადმი. ოპოზიციურად განწყობილები შევარდნაძეს პრორუსულობაში სდებდნენ ბრალს: ის კი, რეალიზმად აფასებდა ამას. საქართველო დსთ-ში გაწევრიანდა (რუსეთის ზეგავლენით) 1993 წელს მან ხელი მოაწერა საქართველო-რუსეთის მეგობრობის

ხელშეკრულებას. 1995 წელს ის დასთანხმდა რუსეთის (ოფიციალურად დსთ-ს) მშვიდობისდამცველების შეყვანას აფხაზეთში და რუსული ბაზების დატოვებას საქართველოში და ჩეჩნეთში რუსეთის შეჭრასაც დაუჭირა მხარი. ამავდროულად, შევარდნაძემ ასევე პირობა დადო, რომ საქართველო ნატოს წევრი გახდებოდა; ის პროგრამის, თანამშრომლობა მშვიდობისთვის (PFP) მონაწილეც გახდა, საერთაშორისო სავალუტო ფონდში, მსოფლიო ბანკსა და ევროპის საბჭოშიც განეწიანდა, ხელი მოაწერა ევროპულ კონვენციებს, ხელშეკრულებებს და გაერთიანდა ევროპის სამეზობლო პროგრამაში (ENP). რუსი მესაზღვრეები საქართველოდან გავიდნენ. შევარდნაძემ დასავლეთთან ენერგოალიანსი შეიქმნა ბაქო-თბილისი-ჯეიჰანის მილსადენის საშუალებით. ის უფრო განაფულ პოლიტიკურ თამაშს წარმართავდა თავის გაცილებით ძლიერ მეზობლებთან. დასავლეთი სასურველი, მაგრამ მიუწვდომელი იყო, რუსეთი კი, არასასურველი, მაგრამ ისეთი, რომლის გაუცხოება არ შეიძლებოდა.

შევარდნაძის კომპრომისები რუსეთთან შეესაბამებოდა მზარდ სკეპტიციზმს საქართველოში დასავლეთის მიმართ 1990-იანებში და იმის აღიარებაც გახლდათ, რომ რუსეთი საქართველოს მომავლის ნაწილი უნდა ყოფილიყო. ქართველთა უმეტესობა ვერ იტანს რუსეთის იმპერიულ ქცევას, უარს ამბობს რუსული სამხედროების ყოფნაზე საქართველოში და მხარს უჭერს ნატოში განწევრიანებას, მაგრამ გამოკითხვები მუდმივად ასახავენ მასობრივ პრაგმატიზმს. 1998 წლის გამოკითხვაში, გამოკითხულთა 43% მიაჩნდა, რომ საქართველო რუსეთის ან დსთ-ს მოკავშირე უნდა გამხდარიყო ან რუსეთისა და დასავლეთის ერთად.³⁹ 2007 წელს, გამოკითხულ ქართველთა 52.6%-ს (მათ შორის, სააკაშვილის მომხრეების უმეტესობაც) რუსეთთან ურთიერთობების გამოსწორება სურდათ, თუნდაც აშშ-თან ურთიერთობების ხარჯზე, ხოლო 2009 წლის აგვისტოში, ომიდან სულ ერთი წლის შემდეგ, 54%-ს კვლავ მხარს უჭერდა რუსეთთან თანამშრომლობას.⁴⁰ ეს გამოწვეულია არა იმდენად პრორუსული სენტიმენტებით (2009 წელს გამოკითხულთა 90%-მა რუსეთი „არამეგობრულ“ სახელმწიფოდ დაასახელა), არამედ უფრო იმის აღიარებაა, რომ რუსეთი მეზობელია და აშშ – არა. დღეს საქართველოში არ არსებობს ორგანიზებული პრორუსული მოძრაობა, მაგრამ ანტიდასავლური სენტიმენტები ხშირად პრორუსულ განწყობებთან ერთიანდებიან. ასეთი სენტიმენტები ჩანს რეაქციონერულ საეკლესიო წრეებში ან იმ პარტიებში, რომლებიც დაპირისპირებულები არიან ხელისუფლების „დასავლელ“ რეფორმატორებთან. ეს ბაზარსა და „დემოკრატიას“ იმედგაცრუებას ასახავს, და იდეალიზირებული წარსულისადმი ერთგულებას, რომლის ჩაშლას გლობალიზაცია უქმნის საფრთხეს.

2008 წლის აგვისტოს ომმა რუსეთის როლი საქართველოში შეცვალა (ისევე როგორც სამხრეთ ოსეთსა და აფხაზეთში).⁴¹ რუსეთი მედიატორი

აღარ არის, ის ახლა ოკუპანტია. საქართველოსა და რუსეთს დიპლომატიური ურთიერთობები აღარ აქვთ. ამ უკანასკნელმა 3.000 ჯარისკაცზე მეტი განლაგა სამხრეთ ოსეთში; მისი ტანკები სულ ორი საათის სავალზე არიან საქართველოს დედაქალაქიდან, ხოლო 2009 წელს 49-წლიანი თავდაცვის ხელშეკრულება დადო ორივე სეპარატისტულ რეგიონთან (და ამასთან, 400.000 აშშ დოლარი დაჰპირდა მათ სამხედრო ბაზების ასაშენებლად). სამხრეთ ოსეთის საქართველოსთვის დაბრუნების პერსპექტივა თითქმის აღარ არსებობს. მაგრამ ომი რუსეთისთვის არსებითად საქართველოს არ ეხებოდა, ის უფრო დიდ საერთაშორისო საკითხებთან იყო გადაბმული. მაგალითად, ნატოს აღმოსავლეთისკენ ექსპანსიასთან, კოსოვოს აღიარებასთან, რუსეთის უსაფრთხოებასთან ჩრდილოეთ კავკასიაში და ევრაზიაში ნავთობისა და გაზის მარაგების რუსეთის მიერ გაკონტროლების ეჭვქვეშ დაყენებასთან დასავლეთის მიერ. რუსეთის ხელისუფლებას თავისი პოლიტიკური ძალაუფლების აღიარება სურდა; საქართველოსთან პატარა ომი კი ხელსაყრელი იყო ამ მიზნის მისაღწევად. რუსეთი ჭკუაზე მოიყვანდა მეზობელს, გაფრთხილებას შეუთვლიდა დსთ-ის ქვეყნებს, ნერტილს დაუსვამდა რუსეთის დამცირებულ მდგომარებას საზღვარგარეთ, მოსახლეობის სულ უფრო მზარდ უკმაყოფილებას შინ სხვა პრობლემებზე გადაიტანდა, აღადგენდა რუსეთის გავლენის სფეროს სამხრეთ კავკასიაში და უჩვენებდა საკუთარ მნიშვნელობას ევროპის სტაბილურობისთვის. ეს საკმაოდ დრამატული შეხსენება იქნებოდა დსთ-ში ყველა იმ პროდასავლური ქვეყნისთვის იმის შესახებ, რომ ჩრდილოეთ ევრაზიაში დასავლეთი სუსტია, რუსეთი კი ძლიერი. ეს რუსეთის შეკავების პოლიტიკის ნაწილი იყო, მაგრამ, ამჯერად, ყოფილ საბჭოთა რესპუბლიკებს გავლენის სფეროში ინარჩუნებდა.

პუტინი და სააკაშვილი ძალზე განსხვავებულ სისტემებს მართავენ, მაგრამ ორივე, სახელმწიფოს ისეთი მშენებელია, რომლებმაც გადაწყვეტილების მიღების პროცესის კონცენტრაცია დახურულ წრეში, პერსონალიზირებული ძალაუფლებისა და შეზღუდულ პლურალისტურ პოლიტიკაში მოახდინა. ორივე მათგანი სახელმწიფოს აღორძინების იდეის პოპულარიზებას ეწევა განსაკუთრებული აქცენტით შეიარაღებულ ძალებზე. ორივე ემოციურ რიტორიკას იყენებს და მტრულად განწყობილი რეგიონების ხელახალი გაერთიანებისკენ ისწრაფვის. დაუმატეთ ყველაფერ ამას ის ძლიერი მტრობა, რაც ამ ორ ლიდერს შორის არსებობს, მჭიდრო ისტორიული და ემოციური კავშირები ამ ქვეყნებს შორის (რუსეთის პოლიტიკური ლიდერები საქართველოს „უმადურობაში“ ადანაშაულებენ იმის გამო, რომ ის ევროკავშირისა და ნატოსკენ იწევს), და თავად საქართველოს უმწვავესი შიდა უთანხმოებები და დაინახავთ, რატომ ვერ იმუშავა მისგან დამცავმა მექანიზმებმა. ომამდე მთელი ათი წელი დასავლეთის შუამავლობა არაფრით გამოირჩეოდა. საოცარია, მაგრამ დღესაც იგივე მდგომარეობაა. რუსეთმა

წარმატებულად გაიყვანა ერთი და გაერო საქართველოს კონფლიქტების ზონებიდან. 2009 წელს გაეროს დამკვირვებელთა მისიას აფხაზეთში ვადა აღარ გაუგრძელდა. ის მცირე, 340-კაციანი ევროკავშირის მონიტორინგის მისიამ (EUMM) ჩანაცვლა სამხრეთ ოსეთისა და აფხაზეთის საზღვრებთან.

საპარტევლო და დასავლეთი

1999 წლის თებერვალში, საქართველოს პარლამენტის თავმჯდომარემ, ზურაბ ჟვანიამ ევროპის საბჭოში საქართველოს განცხადების დღეს განაცხადა: „მე ქართველი ვარ, მაშასადამე მე ევროპელი ვარ“.42 80 წლით ადრე, საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის პრეზიდენტმა, ნოე ჟორდანიამ ზუსტად ასეთივე განმარტება გააკეთა. მან დამფუძნებელი კრების სხდომაზე თქვა: „ჩვენი ცხოვრება დღეს და მომავალში... მტკიცედ არის დაკავშირებული დასავლეთთან და ამ კავშირს ვერანაირი ძალა ვერ დაარღვევს“.43 ამ განწყობილებითაა მოცული მთელი ქართული საზოგადოება. 1998 წლის სექტემბერში, კითხვაზე, თუ სად უნდა იყოს საქართველოს ადგილი მსოფლიოში, გამოკითხულთა 68%-მა უპასუხა ევროპასთან, ხოლო 19%-მა დამოუკიდებელ სახელმწიფოთა თანამეგობრობა (დსთ) ირჩია.44 2009 წლის აგვისტოს გამოკითხვაში, მიუხედავად იმისა, რომ ევროკავშირის ომზე რეაქცია ნელთბილი იყო, რესპონდენტთა 54% ჟვანიას განცხადებას დაეთანხმა.45 ქართველთა გონებაში დიანისის თავის ქალები იქნება, ქრისტიანობა, ნატო თუ დემოკრატია, ყველაფერი მათ „ბუნებრივ სახლს“, ევროპას, უკავშირდება. დღეს ქართველი სტუდენტები სწავლობენ ინგლისურს, გერმანულს ან ფრანგულს (რუსულს ნაკლებად) და დასავლეთის უნივერსიტეტებში სურთ სწავლა. ქართულმა ელიტებმა კაპიტალიზმი დასავლური მოდერნულობის სიმბოლოდ მიიღეს და ვარდების რევოლუციის ავტორებიც სასწრაფოდ აცილებენ „აღმოსავლურ“ სიმბოლიკას თბილისის ქუჩებს, მაგალითად, ხმაურიან ბაზრებს თუ თურქული დოლმუხის, ზიარი ტაქსების თბილისურ ვარიანტს.46

მიუხედავად საქართველოს ხანგრძლივი თანაარსებობისა მუსლიმანურ ქვეყნებთან, თანამედროვე ქართულმა ისტორიოგრაფიამ მუსლიმური „სხვა“ შექმნა, როგორც ნამდვილი ქართულის განსაზღვრის მეთოდი.47 მე-19 საუკუნეში ქართველი ინტელექტუალები განსაკუთრებულად უსვამდნენ ხაზს საქართველოს თავდადებასა და ბრძოლას „დიდი თურქობის“ დროს.48 იდეები პროგრესსა და თავისუფლებაზე, რითაც გაუღენთილი იყო რუსული უნივერსიტეტები, აღმოსავლეთის დიდი სახელმწიფოების სტერეოტიპულ დესპოტიზმთან, სიზარმაცესა და კორუფციასთან კონტრასტს ქმნიდა. საბერძნეთისა და იტალიის ახალგაზრდა გამათავისუფლებელი მოძრაობები ქართული პროგრესული საზოგადოებისთვის ნიმუშად იქცა. სერბების

მსგავსად, ქართველი ისტორიკოსები საქართველოს წარმოადგენდნენ, როგორც ისტორიულად არსებულ ქრისტიანულ ბარიერს მუსლიმანური აღმოსავლეთთან. საუკუნის დასაწყისში დამოუკიდებელმა საქართველომ (1918 წლის მაისიდან 1921 წლის თებერვლამდე), რომელსაც პროდასავლელი სოციალ-დემოკრატები ედგნენ სათავეში, მუსლიმანურ სამყაროსთან ქრისტიანული ბუფერის მეტაფორა ევროპულ ბუფერად გადააქცია აზიური რუსეთის კართან. ევროპულ განმანათლებლობასთან დამაკავშირებელი ხიდიდან რუსეთი მონღოლური და კოლექტივისტური ტრადიციებით გაჟღენთილ აღმოსავლურ სახელმწიფოდ იქცა. ბოლშევიკური რევოლუციის შემდეგ კი, რუსეთმა დაკარგა თანამედროვე ევროპის ნაწილად ყოფნაზე პრეტენზია. სააკაშვილის ნათქვამი, რომ „აგრესიულ მონღოლთა მემკვიდრე ურდო“, რომელიც მიზნად ისახავს „თანამედროვე, ევროპული და დემოკრატიული სახელმწიფოს განადგურებას კავკასიაში, გვიჩვენებს რომ ასეთი მოსაზრებები არ გამქრალა.“⁴⁹

საქართველოს ევროპასთან იდენტიფიცირება განმტკიცდა, როცა საბჭოთა კავშირმა ფიზიკურად და კულტურადაც ჩამოაშორა ის ახლო აღმოსავლეთს. მე-20 საუკუნის დასაწყისამდე საქართველოს თავის სამხრეთ მეზობლებთან ახლო აღმოსავლეთში ინტენსიური სავაჭრო და კულტურული ურთიერთობები ჰქონდა. აღმოსავლეთის გავლენა ისევ ჩანს ქართულ კერძებში, ტანსაცმელში, ლიტერატურაში, არქიტექტურაში (უბრალოდ, შეხედეთ ოპერის შენობას რუსთაველის პროსპექტზე). სამხრეთ დასავლეთში მცხოვრები გამაჰმადიანებული ქართველებიც (აჭარლები) ამის დასტურია. საბჭოთა კავშირის ტექნოლოგიისა და პროგრესისკენ სწრაფვამ გაფეტიშებამ დასავლეთის სტატუსი ასწია, ხოლო საქართველოს ევროპისგან იზოლაციის მცდელობამ ეს უკანასკნელი კომუნიზმის ჩამორჩენილობის სიმბოლურ ანტითეზად აქცია. გვიანდელ საბჭოთა პერიოდში ისლამის უარყოფა კი არ გამოკვეთდა ქართველს ქრისტიანად, არამედ კომუნიზმის უარყოფა იყო ის, რითაც ქართველი თავს ევროპელად განსაზღვრავდა.

ევროპასთან კავშირი (ან „დასავლეთთან“ – ქართველები იშვიათად განასხვავებენ) უმნიშვნელო ისტორიული ფაქტებით დასტურდება მე-19 საუკუნემდე. მაგალითად, რამდენიმე ქართული დელეგაციის ვიზიტი ევროპელ მონარქებთან. მე-18 საუკუნეში, ფილოსოფოსი და სამეფო დიპლომატი, კათოლიკე სულხან საბა ორბელიანი, საფრანგეთში გაემგზავრა ირანის აგრესიისგან მფარველობის მიღების იმედით. ვატიკანის Sacra Congregatio de Propaganda Fide-დან კი პირიქით, მისიონრები საქართველოში მოდიოდნენ და პირველი ქართული ნაბეჭდი ბიბლია მოჰქონდათ. მე-20 საუკუნეში საქართველოს ევროპულ სოციალიზმს ნაზიარებმა დემოკრატიულმა რესპუბლიკამ, მიუნჰენის, პარიზისა და ნიუ-ორკის ქართულმა დიასპორებმა და შინ ადამიანის უფლებათა დამცველებმა,

რომლებიც ჰელსინკის ხელშეკრულებას ციტირებდნენ, განამტკიცა საქართველოს მიკუთვნელობა დასავლეთთან. ქართულ-ბასკური ენების ლინგვისტური ძმობის, ევროპასთან კიდევ ერთი კავშირის მტკიცება პოპულარული საქმიანობა იყო 1970-იანი წლების საქართველოში.⁵⁰ 1997 წლის მოხსენებაში ქვეყნის მდგომარეობის შესახებ შევარდნაძემ განაცხადა, რომ ევროპასთან გაერთიანება... „ჩვენი წინაპრების საუკუნოვანი ოცნება იყო.“⁵¹ სააკაშვილი კი თავის 2008 წლის საინაუგურაციო სიტყვაში უფრო კატეგორიული იყო. „საქართველოს მუდმივი ნავთსაყუდელი, მისი ბუნებრივი გარემო, არის ევროპა, რომელთანაც გვაერთიანებს საერთო კულტურა, ისტორია და დემოკრატიულ ფასეულობათა მთელი სისტემა.“⁵²

„დასავლეთისა“ და კავკასიაში თავისი ინტერესების შესახებ ქართველთა უმრავლესობას მწირი ცოდნა აქვს. დასავლეთის სახელმწიფოთა მთავრობებიც ასეთივე შეზღუდულები იყვნენ დაწყებული ჯერ კიდევ იმ დროიდან, როცა საქართველოს დემოკრატიულ რესპუბლიკასთან (1918-1921) ჰქონდათ ურთიერთობები. ამან შედეგად მოიტანა გაუგებრობები და დაუსაბუთებელი მოლოდინები. საქართველოს ახალი ხელისუფლება განეწინააღმდეგებდა დასავლეთის პოლიტიკურ, ეკონომიკურ და უსაფრთხოების დაცვის სტრუქტურებში, მაგალითად, მსოფლიო სავაჭრო ორგანიზაციაში, პარტნიორობა მშვიდობისთვის და ევროკავშირის ახალ, აღმოსავლეთის სამეზობლოს პროგრამაში. ამ გზით, როგორც ერთ-ერთმა ქართველმა აღნიშნა, მათ წარმოიდგინეს, რომ საქართველო შეძლებდა თავისი „ისტორიული სიმარტოვის“ დაძლევას.⁵³ როგორც პატარა სახელმწიფო, საქართველო მფარველს შუა საუკუნეებიდან ეძებდა. მე-19 საუკუნეში, ეს რუსეთი იყო; მე-20 საუკუნის დასაწყისში საქართველოს ლიდერები გერმანიასა და ბრიტანეთში ეძებდნენ მფარველებს; მე-20 საუკუნის ბოლოს, ევროკავშირი/ნატო და აშშ აღმოჩნდნენ საუკეთესო კანდიდატები. 1998 წლის ივლისში, საქართველოს პარლამენტის ვიცე-სპიკერმა გიორგი კობახიძემ განაცხადა: „საქართველოს პრობლემების მოგვარება ევროპის კავშირის (თანამეგობრობის) აქტიური მხარდაჭერისა და მონაწილეობის გარეშე, შეუძლებელია.“⁵⁴ სხვაზე დამოკიდებულების შეგრძნება მხოლოდ ქართულ ელიტებს არ აქვთ. 2007 წლის გამოკითხვაში, გამოკითხულთა 30.3% ფიქრობდა, რომ საქართველოს ბედი სხვა სახელმწიფოებზე იყო დამოკიდებული.⁵⁵ თქვენ ისევ გაიგონებთ ამ ფრაზას, რომელსაც 1989 წლის 9 აპრილის მოვლენის შემდეგ ხშირად ამბობდნენ, საქართველო ობოლი ერი.

ამ ასიმეტრიულ პარტნიორობას, რომელიც ქართულ იდეალიზმსა და გამოგონილ ევროპულ სოლიდარობას ეფუძნებოდა და არა საერთო ინტერესებსა თუ ევროპის შესაძლებლობებს, თავისთავად მოჰყვა იმედგაცრუება. მოკავშირეთა უმალლესმა საბჭომ საქართველოს დამოუკიდებლობა დე იურედ 1921 წლის 26 იანვარს აღიარა საქართველოს დიდი დიპლომატიური გაჭირვებისა და დამცირების შემდეგ და ისიც სულ

რამდენიმე კვირით ადრე საბჭოთა რუსეთის მიერ მის ანექსიამდე. მოკავშირე სახელმწიფოები მეტწილად გულგრილნი აღმოჩნდნენ საქართველოს ერთა ლიგაში განეწინაურების მცდელობის მიმართ და არც დახმარება გაუწევიათ მისთვის, როცა, 1921 წლის თებერვალში, მე-11 არმიამ თბილისი დაიკავა. საფრანგეთი და ბრიტანეთიც უფრო მეტად ბაქოს ნავთობით დაინტერესდნენ და რამდენიმე თვეში ბრიტანეთმა სავაჭრო ურთიერთობებიც დაამყარა რუსეთთან. 2008 წლის თებერვალში საქართველოს უარი უთხრეს „მაპის“ (MAP) მიღებაზე, ეს აუცილებელი საფეხურია ნატოს განეწინაურების გზაზე. არც სამხედრო დახმარება აღმოუჩინია ამ ქვეყნისთვის ვინმეს, როცა რუსეთის არმიამ 2008 წლის აგვისტოში ისევ გადმოლახა მისი საზღვარი. ევროპისთვის სასიცოცხლოდ აუცილებელ ენერგორესურსებს რუსეთიდან საფრთხე არ შექმნია და მოლაპარაკებებიც ევროკავშირ-რუსეთის პარტნიორობის შესახებ მცირეოდენი შეყოვნების შემდეგ სწრაფად განახლდა.

საქართველო ცდილობს თავისი ურთიერთობების ინსტიტუციონალიზაციას ევროპასა და აშშ-თან; შეთანხმება ევროკავშირთან პარტნიორობისა და თანამშრომლობის შესახებ ძალაში შევიდა 1999 წელს; საქართველოს მონერილი აქვს ხელი საერთაშორისო და ევროპულ კონვენციებზე იარაღის კონტროლის, გარემოს დაცვისა და ადამიანის უფლებების შესახებ. 2003 წლის დეკემბერში, ევროკავშირმა გამოაქვეყნა ევროპის უსაფრთხოების სტრატეგია, რომელიც ითვალისწინებს „კარგად მართულ სახელმწიფოთა ჯგუფს ევროკავშირის აღმოსავლეთით“ და „უფრო ძლიერ და აქტიურ ინტერესს სამხრეთ კავკასიის პრობლემებში.“⁵⁶ იმავე წელს შეიქმნა სამხრეთ კავკასიის სპეციალური წარმომადგენლის თანამდებობა. 2004 წელს ამას მოჰყვა ნატოს სამხრეთ კავკასიისა და შუა აზიის სპეციალური წარმომადგენლის პოსტი. ორივე ქმედებით აღიარებულ იქნა საქართველოს სტრატეგიული მნიშვნელობა. თავდაპირველად, სამხრეთ კავკასიის ქვეყნებს უარი უთხრეს ევროპის სამეზობლო პოლიტიკაში მონაწილეობაზე, მაგრამ 2004 წელს დაუშვეს და 2006 წელს ევროკავშირ-საქართველოს სამოქმედო გეგმასაც მოეწერა ხელი. 2008 წელს ევროკავშირმა დაარსა ორგანიზაცია Black Sea Synergy, რომელიც, რამდენიმე ერთობლივი პროექტის დახმარებით, მიზნად ისახავს საქართველოსა და მისი მეზობლების დაახლოებას ევროკავშირთან. მაგალითად, შავი ზღვის წრიული ავტომაგისტრალისა და შავი ზღვის აუზის საზღვრისპირა თანამშრომლობის პროექტებით. 2009 წლის იანვარში გაფორმდა აშშ-საქართველოს სტრატეგიული თანამშრომლობის ქარტია (არასავალდებულო), რომლის მიზანია თანამშრომლობის გაფართოება სამხედრო, სავაჭრო და ენერგო სფეროებში.⁵⁷ თუმცა, არც ერთი პროგრამა თუ ინიციატივა არ შეიცავს საქართველოს უსაფრთხოების უზრუნველყოფის ვალდებულებას.

ევროკავშირი საქართველოს ერთ-ერთი გულუხვი პარტნიორია. ის საქართველოს ტექნიკურ და ჰუმანიტარულ დახმარებას მრავალფეროვანი პროგრამების საშუალებით უწევს, მათ შორისაა, დსთ-ს ტექნიკური დახმარების პროგრამა (TACIS) თუ ევროპული ინიციატივა დემოკრატიისა და ადამიანის უფლებებისათვის (EIDHR) და სრულყოფილი ინსტიტუციური მშენებლობის პროგრამები (CIB). 2009 წლის ივნისში დაიწყო აღმოსავლეთის პარტნიორობის პროგრამის განხორციელება. 1992-2007 წლებში, ევროკავშირმა 500 მილიონზე მეტი ევრო დაახარჯა საქართველოს (რომ არ ჩავთვალოთ ცალკეული ქვეყნების მიერ გამოყოფილი დახმარებები) და კიდევ ერთი 500 მილიონი 2008 წლის ომის შემდგომი რეაბილიტაციისთვის შეჰპირდა საქართველოს ხელისუფლებას. ევროკავშირი საქართველოს უმნიშვნელოვანესი ეკონომიკური პარტნიორია. და მაინც, მის მიმართ ამბივალენტური დამოკიდებულებაა. ამის მაგალითია მისთვის მასის მინიჭებაზე უარი ნატოსგან. აღმოსავლეთის პარტნიორობის პროგრამა, რომელიც შეფერხებული ევროპის სამეზობლო პროგრამის ხელშეწყობას ითვალისწინებს, საქართველოს თანამშრომლობისა და თავისუფალ სავაჭრო ხელშეკრულებებს სთავაზობს, მაგრამ ევროკავშირში განვერიანების პირობას არ აძლევს.⁵⁸ სამეზობლო პროგრამის მსგავსად, მას არ იცნობს ქართველთა უმრავლესობა ან არარელევანტურია მისთვის. პროგრამა არ უზრუნველყოფს სტიმულაციის გაჩენას მდგრადი რეფორმისთვის და მიმღებ ქვეყნებზეც არ აქვს დიდი გავლენა. სტანდარტების მიღწევა თუ გრძელ სივრცეში განვირგნო მოთხოვნათა დაკმაყოფილება და ხუთწლიანი სამოქმედო გეგმები „ევროპეიზაციის“ არაადეკვატური მეთოდებია, თუმცა, მათი ზეგავლენა პოლიტიკურ დებატებზე, ქართულ კანონმდებლობასა და საგარეო პოლიტიკაზე დადებითია.

2008 წლის აგვისტოს ომმა დასავლეთის განსაკუთრებული სიფრთხილის გრძნობა გამოავლინა საქართველოსადმი. მართალია, დღეს ევროკავშირი პირდაპირ არის ჩართული კონფლიქტის მოგვარებაში თავისი წარმომადგენლობისა და ჟენევის პროცესის თანათავმჯდომარეობით (კონფლიქტის შემდგომი მოლაპარაკებები დაპირისპირებულ მხარეებთან), ის მაინც ხაზს უსვამს მისი წარმომადგენლის ეკონომიკურ და პოლიტიკურ როლს სამხრეთ კავკასიაში და არა ჩართულობას კონფლიქტის მოგვარებაში. ომმა გააღრმავა ევროპის გაურკვევლობა საქართველოს მიმართ. მან სააკაშვილი მირჯვედ დაადასტურა მის დანყებაში, ისე რომ არც დაფიქრებულა თავად ევროპის ძლიერი სახელმწიფოების პასუხიმგებლობაზე იმის გამო, რომ უგულვებელყო სააკაშვილის სასონარკვეთილი მიმართვები რუსეთთან შუამავლობაზე ომამდე დიდი ხნით ადრე.⁵⁹

ევროკავშირი შავი ზღვის აუზის ზესახელმწიფოა. ევროპის უსაფრთხოება ვერ იქნება უზრუნველყოფილი ამ რეგიონში სტაბილურობის გარეშე. ამის მისაღწევად, ევროპულ ბაზარსა და ინსტიტუტებში საქართველოსთვის

მკაცრი პირობების წამოყენების კვალდაკვალ, ევროკავშირმა უნდა შეიმუშავოს მკაფიო და ერთიანი პოზიცია რუსეთის მიმართ, რომელიც ბოლო 20 წელია, რაც არამკითხველ მოამბისა და მანებლის ფუნქციას ასრულებს ევროპის მეზობელ რეგიონებში და მტრულად არის განწყობილი კავკასიური სახელმწიფოების ინტეგრაციისადმი ევროპულ სტრუქტურებში. აგვისტოს ომი იმის შემახსენებელი იყო, რომ საქართველოში განვითარებული მოვლენები განუყოფლად არის დაკავშირებული რუსეთ-დასავლეთის ურთიერთობებთან და უფრო ფართო ევროპულ და აშშ-ს ეროვნული უსაფრთხოების პრობლემებთან, იქნება ეს არალეგალური მიგრაცია, ენერგორესურსები, ორგანიზებული დანაშაული, ნარკოტიკების კონტრაბანდა, თუ ავღანეთსა და ირანთან ურთიერთობები.⁶⁰ ევროკავშირის ლიდერები კავკასიაზე, როგორც არასტაბილურ ზონაზე ისე ფიქრობენ, მაგრამ უფრო მეტი ჩართულობას კავკასიისა და მისი მეზობლების საქმიანობაში, მაგალითად, ირანსა და თურქეთში, შეეძლო ბოლო მოელო ევროკავშირის შიშებისთვის უსაფრთხოების გამო. ეს პოლიტიკური ნებისა და ოდნავ მეტი სიმამაცის საკითხია, რომელიც 27 სახელმწიფოსგან შემდგარმა ევროპამ ჯერჯერობით ვერ გამოავლინა.

საქართველოს მრავალპროვინციული უსაფრთხოება

ეროვნული საკითხი საქართველოში გადახლართულია ქართული სახელმწიფოებრიობის ყოველ ეგზისტენციულ პრობლემასთან. 2002 წლის აღწერის შედეგები გვიჩვენებს, რომ საქართველოში 120 ეროვნული უმცირესობის წარმომადგენელი ცხოვრობს.⁶¹ ამ ჯგუფების მნიშვნელობა ქვეყნის ეროვნული უსაფრთხოებისთვის მათ ზომამზე, სოლიდარობის ხარისხზე, ქართველებთან ისტორიულ ურთიერთობებზე, ტერიტორიულ სტატუსსა და მეზობელ მონათესავე სახელმწიფოებთან, სომხეთსა და აზერბაიჯანთან ან „მფარველ სახელმწიფოსთან“, მაგალითად, რუსეთთან კავშირებზეა დამოკიდებული. 2,500 ქურთი (განსხვავებით ქურთი იეზიდებისგან, რომელთა რაოდენობა 18,300-ია) გაფანტულად ცხოვრობენ საქართველოში ტერიტორიული სტატუსის გარეშე და პრობლემებს თითქმის არ ქმნიან. სტრატეგიულად განლაგებული და კომპაქტურად დასახლებული გაცილებით მრავალრიცხოვანი, კერძოდ, 249.000 სომეხი, რომელსაც სომხეთი და რუსეთი უმაგრებს ზურგს, უფრო მგრძნობიარე საკითხია. ადგილმდებარეობა ძალზე მნიშვნელოვანია. ქისტები რუსეთის საზღვართან ცხოვრობენ; ბერძნები, სომხები და აზერბაიჯანლები სტრატეგიული მნიშვნელობის ენერგო მატარებლების საგზაო და სარკინიგზო ხაზების ორივე მხარეს სახლობენ. სამცხე-ჯავახეთის სომხური თემი რუსეთის სამხედრო ბაზას მასპინძლობდა 2007 წლამდე. სამცხე-ჯავახეთი თურქეთსა

და სომხეთს ესაზღვრება და აქედან განდევნილი მაჰმადიანი მესხების სამიზნეა, რომლებსაც თავიანთ სამშობლოში დაბრუნების სურვილი აქვთ. ქვემო ქართლში მაცხოვრებელი აზერბაიჯანლები თანამშრომლობენ საქართველოს სახელმწიფოსთან, მაგრამ თუ აზერბაიჯანის ხელისუფლების მხარდაჭერას და მათ კულტურულ და ლინგვისტურ კავშირებს გავითვალისწინებთ თურქეთთან, ისინი განსაკუთრებულ ყურადღებას საჭიროებენ. საქართველოს საბედნიეროდ აზერბაიჯანის და სომხეთის ხელისუფლება ირიდენტისმს არ აქეზებს, რადგან ორივეს სასიცოცხლოდ მნიშვნელოვანი სახმელეთო დერეფნის შენარჩუნება სურს საქართველოს გავლით შავი ზღვისკენ.

სიღარიბე, მარგინალური მდგომარეობა ეკონომიკური თვალსაზრისით, განათლების დაბალი დონე და შიდა დაყოფები თავად უმცირესობათა თემებში, ხელშემშლელი ფაქტორებია ინკლუზიისთვის. სოფლისა და ქალაქის საზოგადოებებს შორის უფსკრულია, რელიგია განსხვავებულია და ლინგვისტური ინტეგრაციის მხრივ უთანასწორობაა. ახალქალაქის ბევრი სომეხი, რომელიც ქართულს არ ფლობს, დაშნაკუტუნის პარტიას უჭერს მხარს და სომხეთთან შეერთებას ცდილობს. მაგრამ, მეორე მხრივ, თბილისში მცხოვრები ლინგვისტურად გაქართველებული უძველესი სომხური საზოგადოება უარს ამბობს ამ მოთხოვნებზე. რეგიონული „პარტიები“ ამ ჰეტეროგენულობას ასახავს.⁶² სამცხე-ჯავახეთში, სომეხთა დომინანტობის შესუსტების მიზნით 1994 წელს ტენდენციურად შექმნილ საარჩევნო ოლქში სულ მცირე ხუთი პარტიაა, კერძოდ, ჯავახი, გაერთიანებული ჯავახი, ჯავახეთის ახალგაზრდობის სპორტის კავშირი, ვირქი და დაშნაკუტუნი. ისინი ადგილობრივ ბოზოლებს ებრძვიან, ეთნიკურ სომეხ დეპუტატებსა და ადგილობრივი მთავრობის წარმომადგენლებს, რომლებიც ლოიალურად არიან განწყობილი ქართული ისტებლიშმენტის მიმართ. ქვემო ქართლის აზერბაიჯანულ რაიონში, ბირლიკისა და ჯეირათის პარტიები არიან ძირითადი მეტოქეები.

ცენტრი ადგილობრივი ხელმძღვანელებთან თანამშრომლობას ეყრდნობა. მაგრამ ადგილობრივი ლიდერები ხშირად ქართულ ეკვივალენტებს ასახავენ. არასწორი შეხედულებები, კორუმპირებული ქსელები და სახელმწიფოსადმი უნდობლობა, ისევე პრევალირებს ეროვნული უმცირესობების საზოგადოებებში, როგორც ქართველთა შორის. ორმხრივი შემწყნარებლობა დასაქმების, ფინანსური უზრუნველყოფის და სოციალური მობილურობის საბჭოთა პირობებში მუშაობდა უკეთ. ახალ ხელისუფლებას სურს ეროვნულ უმცირესობათა ერთგულების დაბრუნება, მაგრამ ამ პოლიტიკის არსი დამოკიდებული იქნება მათთვის საკუთარი ინტერესების არტიკულირებისა და რესურსების წვდომის შესაძლებლობების მიცემაზე. აი, ეს მისცემთ მათ სტიმულს იმისთვის, რომ საქართველოში საკუთარი სახელმწიფო დაინახონ. ამჟამად, ეროვნული უმცირესობები თითქმის არ არიან ქართული

სახელმწიფოს ცხოვრებაში ჩართულნი. საბჭოთა პერიოდში, პოზიტიური ქმედება, რუსული ენის ცოდნა და პარტიული საკადრო პოლიტიკა არაქართველთა წარმომადგენლობას უზრუნველყოფდა ხელმძღვანელ თანამდებობებზე. დღეს რუსული აღარ არის მობილურობის ენა, ხოლო ადმინისტრაციული კოდექსი და კანონი საჯარო სამსახურის შესახებ (1997) კრძალავს სახელმწიფო სამსხურს არაქართულად მოლაპარაკეთათვის. ქართული ენის მასწავლებელთა არარსებობა უმცირესობათა რაიონებში (მიუხედავად ხელფასებით ნახალისებისა და ადგილობრივი მოსახლეობის სურვილისა, რომ შეისწავლონ ქართული) და ლინგვისტური ბარიერები უმალესი განათლების მიღების გზაზე, ხელს უწყობს მონათესავე სახელმწიფოებისადმი უმცირესობათა ერთგულებისა და შეჭიდულობის გრძნობის გაძლიერებას. ჯავახეთის სომეხი სტუდენტობა ერევანში (სომხეთის ხელისუფლებას 70 ადგილი აქვს გამოყოფილი საქართველოს სომხებისთვის) ან მოსკოვში სწავლობს, ხოლო აზერბაიჯანელებს სწავლა ბაქოში ურჩევნიათ. 2004 წელს მიღებულმა ახალმა კანონმა უმალესი განათლების შესახებ, რომლის მიხედვითაც მისაღები გამოცდები დაწესდა ქართულ ენასა და ლიტერატურაში, ეს პროცესი დააჩქარა. მას შემდეგ კი გაიოლდა ქართულ ენაში მისაღები გამოცდების მოთხოვნები, მაგრამ სოფლად მაცხოვრებელი არაქართული მოსახლეობისთვის ამ გამოცდისთვის მომზადების შესაძლებლობა უფრო მწირია. სტუდენტთა უმრავლესობა, რომელიც მონათესავე სახელმწიფოში სწავლობს, საქართველოში არ ბრუნდება. ქვეყანაში, სადაც პოლიტიკურ წვდომაზე და ეკონომიკური წარმატებისთვის პატრონაჟი სასიცოცხლოდ აუცილებელია, ეროვნულ უმცირესობათა არარსებობა უმალესს დანესებულებებსა და სახელმწიფო ინსტიტუტებში, ისევე, როგორც გონიერი და ნათელი ახალგაზრდობის გასვლა „მშობლიურ“ სახელმწიფოებში, საქართველოს სახელმწიფოს სერიოზული მარცხია.

2005 წლის ივლისში წარმოთქმულ სიტყვაში, პრეზიდენტმა სააკაშვილმა ეროვნულ უმცირესობებთან დაკავშირებით აღნიშნა, რომ საქართველო „პოზიტიური ვალდებულებების გზაზე დგას, აგრესიულად ისწრაფვის რა, მათი ინტეგრაციისთვის სახელმწიფო აპარატში.“⁶³ და მაინც, ეროვნული უმცირესობები არ ჩანან მთავრობაში, სასამართლოში, არმიასა თუ აღმასრულებელ სტრუქტურებში. 2006 წლისთვის მოსამართლეთა 261-წევრიან კორპუსში მხოლოდ 6 მოსამართლე იყო უმცირესობათა წარმომადგენელი.⁶⁴ ისინი საკუთარ მუნიციპალიტეტებსა და ადგილობრივ პოლიციაში არიან წარმოდგენილი, მაგრამ არათანაბრად მცირე რაოდენობით. სამცხე-ჯავახეთში, სადაც მოსახლეობის 54.6% სომეხია, მხოლოდ 11.7% მუშაობს ადგილობრივ სახელმწიფო სამსახურში.⁶⁵ ახალქალაქისა და ნინოწმინდას რაიონების გარდა, სადაც გამგებლები ეთნიკური სომხები არიან, მერები, პოლიციის უფროსები და ადგილობრივი მოსამართლეები,

პრაქტიკულად ყველა ქართველია. ქვემო ქართლის აზერბაიჯანლები, ყველაზე დიდი, გამგებლის მოადგილეები არიან იქაც, სადაც მოსახლეობის 83.15-ს შეადგენენ (2009 წელს, მარნეულის 26 წევრიანი საკრებულოს 19 წევრი იყო აზერბაიჯანელი).⁶⁶ პარლამენტის არაქართველი დეპუტატები, ჩვეულებრივ, მმართველი პარტიის წევრები არიან, მაგრამ იშვიათად თუ დგანან პარტიული სიის სათავეში (რაც არჩევას უზრუნველყოფს). მათ უკეთესი შანსი აქვთ ერთმანდატიან ოლქებში, თუმცა, არჩევნებში გამარჯვების შემთხვევაშიც, მათი საკანონმდებლო გავლენა მინიმალურია. 2004 წლის მონვევის პარლამენტში, პარლამენტის ბიუროში, რომელიც საკანონმდებლო დღის წესრიგის განსაზღვრის გავლენიანი ერთეულია, არ შედიოდა არც ერთი არაქართული წარმომადგენლის დეპუტატი, ეროვნული უმცირესობები არც ფრაქციის ხელმძღვანელები იყვნენ და არც იმ ორი კომიტეტის ხელმძღვანელობაში იკავებდნენ თანამდებობებს, რომელიც ეროვნულ უმცირესობათა საკითხებზე მუშაობდა.⁶⁷

საქართველოს ეროვნულ უმცირესობათა ინტეგრაცია მხოლოდ წარმომადგენლობის საკითხი არ არის. მთელი რიგი სოციალურ-ეკონომიკური, საგანმანათლებლო და ინფრასტრუქტურული ღონისძიებები უნდა განხორციელდეს იმ მიზნით, რომ რეფორმამ აზრი შეიძინოს, მათ შორის, რეალურად უნდა ამუშავდეს ადგილობრივი მმართველობა. ვარდების რევოლუციის ავტორები ცდილობენ ამ პრობლემების მოგვარებას. მათ დაარსეს ზურაბ ჟვანიას სახელობის სახელმწიფო ადმინისტრირების სკოლა ქუთაისში, ნაწილობრივ, არაქართველ საჯარო მოხელეების მოსამზადებლად; ისინი ასწენებენ გზებსა და რკინიგზას სამცხე-ჯავახეთში (მე-19 საუკუნის საფრანგეთის ფრეიჩინეთის საჯარო საქმიანობის პროგრამის მსგავსი კურსი) და გაზარდეს სასწავლო პროგრამების რაოდენობა ქართული ენის შესასწავლად და მოუმატეს ხელფასები ქართული ენის მასწავლებლებს არაქართულ სკოლებში.⁶⁸ განათლების სამინისტროს მიერ 2005 წელს ინიცირებული კანონით დაინერგა მნიშვნელოვანი სასკოლო პროგრამა და დაიწყო მასწავლებელთა გადამზადება ქართული ენის სწავლების გაძლიერების მიზნით ყველა სკოლაში, რითაც დასრულდა ეთნონაციონალური ტენდენციურობა სასკოლო პროგრამაში. პედაგოგთა და მშობლების „სამეურვეო საბჭოების“ დაარსებით არაქართულ საზოგადოებას თეორიულად მაინც უნდა მიენიჭოს იმის უფლებამოსილება, რომ სწავლების ენა დაადგინოს. პრეზიდენტმა ბევრი სიმბოლური ჟესტი გააკეთა; ის საჯაროდ გამოხატა ეთნიკურ დისკრიმინაციას, არაქართველებს მათ მშობლიურ ენაზე მიმართავს და ხშირად მგზავრობს მათ რეგიონებში სამთავრობო პროგრამების პოპულარიზაციის მიზნით.

და, მაინც, წინამორბედების მსგავსად, ახალმა ხელისუფლებამაც ვერ მიაღწია ეროვნულ უმცირესობათა ჩართულობას. ჯერჯერობით, ისევ არ ჩანს შეთანხმება ეროვნულ ადმინისტრაციულ სისტემაზე

(კონსტიტუციის ახალი 2010 წლის პროექტი თითქმის არ განიხილავს რეგიონული მმართველობის საკითხს); არ არსებობს კანონი ენის შესახებ (მისი პროექტი ჯერ კიდევ შევარდნაძის პერიოდშია განხილული) და არც გადანყვეტილებაა მიღებული მესხებზე, მიუხედავად იმისა, რომ 2007 წლის კანონით აღიარებულია მათი დაბრუნების საკითხი. სამოქალაქო ინტეგრაციისა და ტოლერანტობის ეროვნული საბჭო, რომელიც 2005 წლის აგვისტოში შეიქმნა ევროპის საბჭოს ეროვნულ უმცირესობათა დაცვის ჩარჩო კონვენციის მოთხოვნების განსახორციელებლად ხელისუფლების მიერ სამოქალაქო ინტეგრაციის სტრატეგიისა და სამოქმედო გეგმის შემუშავებასთან ერთად, პოზიტიური ნაბიჯებია. 2005 წლის ივნისში პარლამენტმა განიხილა ეროვნული უმცირესობების დაცვისა და ინტეგრაციის პოლიტიკის კონცეფცია, მაგრამ, თანმდევი კანონმდებლობის გარეშე, ის რჩევა-დარიგების ხასიათს ატარებს.⁶⁹ დემოკრატიული მრავალეროვნული სახელმწიფო ინტერვენციული უნდა იყოს და ეწეოდეს საგანმანათლებლო, ეკონომიკური და ლინგვისტური ინტეგრაციის ღონისძიებების პოპულარიზაციას. საარჩევნო სისტემის რეფორმის, სოფლის მეურნეობაში ინვესტირებისა და რეალური ადგილობრივი თვითმმართველობის გარეშე, საეჭვოა, რომ ხელისუფლებამ არაქართული რეგიონების იზოლაციიდან გამოყვანა შეძლოს. 2007 წელს ჩატარებული გამოკითხვის შედეგები სამცხე-ჯავახეთისა და ქვემო ქართლის 12-17 წლის ასაკის მოსახლეობაში გვიჩვენებს, რომ აზერბაიჯანელთა მხოლოდ 53% და სომხების 52% უკავშირებს თავის მომავალს საქართველოს უახლოესი 5 წლის მანძილზე.⁷⁰

ომი, დანაშაული და ეკონომიკა

2002-2003 წლებში საქართველოს უშიშროების საბჭოს მდივანი, თედო ჯაფარიძე, ყოველთვის ამტკიცებდა, რომ საქართველოს უსაფრთხოებისთვის ყველაზე სერიოზული⁷¹ საშიშროება ეკონომიკა იყო. დღესაც იგივე შეიძლება ითქვას, რადგან ქვეყანაში კვლავ მასიური უმუშევრობა და სიღარიბეა. 1990-იანებში ომი და ეკონომიკური კოლაფსი კვებავდა ერთმანეთს. ომმა კრიმინალური დაჯგუფებები გააძლიერა. მათ ფაბრიკა-ქარხნები გაძარცვეს, მმართველ პოლიტიკურ ელიტაში შეაღწიეს და ეკონომიკა დაიპყრეს. კრიმინალურმა გამოწვევებმა, როგორცაა უკანონო (უკონტროლო) ზონები, ორგანიზებული დანაშაული და კორუფცია საყოველთაო ქურდობის ათწლიანი პერიოდი დაამყარა საქართველოში.

აფხაზეთისა და სამხრეთ ოსეთის დე ფაქტო დაკარგვამ 1990-იან წლებში საქართველოს სასოფლო-სამეურნეო საქმიანობისთვის მეტად პროდუქტიული მიწების 15% გამოაცალა. აფხაზეთი და სამხრეთ ოსეთი

მშპ-ს თითქმის 1 მილიარდს აწარმოებდნენ 1980-იანებში ქვანახშირის, ტყვიის, ჰიდროელექტროენერჯის და კვების გადამამუშავებელი საწარმოო დარგებით.⁷² აფხაზეთის მინების 40%-ზე ციტრუსი, ჩაი და სხვა მრავალწლიანი კულტურები იყო გაშენებული და ამასთან, 500-ზე მეტი სამრეწველო და აგრარული საწარმო მუშაობდა. აფხაზეთისა და სამხრეთ ოსეთის ეკონომიკა ომის შემდეგ ჯერ არ დამდგარა ფეხზე. პარლამენტის საბიუჯეტო ოფისის მონაცემებით, აფხაზეთის სახელმწიფო სექტორის წარმოების მოცულობა 1998 წელს 1.19%-ს შეადგენდა 1988 წლის მოცულობის. 2001 წელს მშპ 70-80 მილიონი დოლარი იყო (350 აშშ დოლარი სულზე), ხოლო საბიუჯეტო გასაწვები 7.2 მილიონი დოლარი ანუ 30 აშშ დოლარი სულზე. შემოსავლები, ძირითადად, მოდის ჯართზე, მანდარინზე, ხე-ტყის მასალაზე, თხილზე, რუს ტურისტებსა (2005 წლისთვის დაახლოებით 110.000 ტურისტი სტუმრობდა აფხაზეთს) და რუსეთთან ვაჭრობაზე. სამხრეთ ოსეთის მშპ-ს მოცულობა 2002 წლისთვის 15 მილიონი დოლარი იყო, დაახლოებით 250 აშშ დოლარი ერთ სულ მოსახლეზე, რაც ამ რეგიონს მსოფლიოს უღარიბეს ადგილად აქცევდა. სამხრეთ ოსეთის ბიუჯეტის დაახლოებით 96% (ოფიციალურად, საბაჟო ტარიფი წარმოადგენს ხელისუფლების შემოსავლის უდიდეს წყაროს) მოდის პირდაპირ რუსეთიდან და თითქმის ყველა ოჯახი დამოკიდებულია რუსეთიდან მიღებულ პენსიაზე, დახმარებაზე, ფინანსურ გზავნილებსა და კონტრაბანდაზე.⁷³

ამ ზონებიდან არალეგალურმა ექსპორტმა, მათ შორის, უცხოური ვალუტისამ, დასცა საქართველოს სავაჭრო ბალანსი და ხელი შეუშალა გადასახადებისა და განბაჟების თანხების ამოღებას. 1990-იან წლებში ერგნეთის ბაზრობიდან კონტრაბანდით მიღებული შემოსავლები (სამხრეთ ოსეთი) დაახლოებით 2-3 მილიონ დოლარს აღწევდა ყოველთვიურად. საქართველოში კონტრაბანდით შესული პროდუქცია (ნარკოტიკები, სანჯავი და სიგარეტი) ინახავდა ქართულ კრიმინალურ ქსელებს და კორუფციამი ჩართულ სამინისტროებსაც, რომლებსაც, წესით, საზღვრებისა და ვაჭრობის კონტროლი ევალებოდათ. პარლამენტის საბიუჯეტო ოფისმა 2000 წელს დაიანგარიშა, რომ ლეგალურად შემოტანილი სანჯავის გადასახადი საქართველოს საბიუჯეტო შემოსავლებს 30%-ით გაზრდიდა. კონტრაბანდული შაქრის (შემოტანილი შაქრის 60%), თუ სიგარეტის (შემოტანილის 75%) გადასახადები დამატებით 70 მილიონ დოლარს მოუტანდა ქვეყანას ყოველწლიურად⁷⁴

2010 წელს აფხაზეთში უმნიშვნელო რაოდენობის უცხოური ინვესტიცია შევიდა, სამხრეთ ოსეთში კი საერთოდ არ შესულა. 2008 წლის ომის შემდეგ, რუსეთმა ინვესტიციები განახორციელა კურორტებში, ნავსადგურებსა და დიდ ცარიელ ვილებში, რაც ძველი საბჭოთა ნომენკლატურის ქონება იყო. 2014 წელს აფხაზეთი ეკონომიკურ სარგებელს მიიღებენ სოჭის ოლიმპიადით, ამასთან შეინიშნება პირადი მოხმარების ზრდაც, მაგრამ

მთლიანობაში, ეს რეგიონი რუსული ბიზნესის ეკონომიკური „კოლონია“, სადაც უძრავ ქონებას, ძირითადად, რუსები ყიდულობენ.⁷⁵ 2009 წელს, საქართველოს ხელისუფლების დაანგარიშებით, აფხაზეთში 200.000 ადამიანი ცხოვრობდა, რაც ომამდელ რაოდენობის (525.000) ნახევარზე ნაკლებია. 2009 წლის ციფრი დიდად არ განსხვავდება აფხაზეთის მიერ 2011 წელს ჩატარებული აღწერის შედეგად მიღებული რაოდენობისგან. სამხრეთ ოსეთის მოსახლეობა ამჟამად 40.000-60.000 ითვლის 1989 წლის 98.000-თან შედარებით. სამხრეთ ოსეთის მოსახლეობის 80%-ზე მეტი უმუშევარია, რაც იმაზე მიუთითებს, რომ ლტოლვილები, სავარაუდოდ, არ დაბრუნდებიან შინ, მიუხედავად აღიარებული „დამოუკიდებლობისა.“⁷⁶ ორივე რეგიონში თავისუფალი სავაჭრო ზონის მსგავსი რეჟიმი, სადაც კრიმინალთა, მესაზღვრეების, რუსი სამხედრო ოფიცრებისა და ადგილობრივი ხელისუფლების მაღალჩინოსნების ეკონომიკური ინტერესები იკვეთება. გარიყული საერთაშორისო თანამეგობრობიდან, სოხუმისა და ცხინვალის უბნები ანდრეი ტარკოვსკის კინემატოგრაფიულ უდაბნოს მოგვეგონებს, ქუჩები და სამინისტროების შენობები – ცარიელი და გამოყრუებულია, ფაბრიკა-ქარხნები ჯართად დაშლილი და გაძარცვული, შეუკეთებელი გზები და ხიდები კი მგზავრობასა და ვაჭრობას აფერხებს. რუსული დახმარება (რომელმაც გაასამშაგა სამხრეთ ოსეთის ბიუჯეტი 2008-2010 წლებში, და რომელიც ცელავ აფინანსებს სამხრეთ ოსეთისა და ჩრდილოეთ ოსეთის გაზის მილსადენს) ამ ორივე რეგიონში, ორთქლდება. „დამოუკიდებლობამ“ რუსეთის რეჟიმი გააძლიერა ამ მხარეში, რისი ნაწილიცაა რუსული სამხედრო ბაზების 49 წლიანი იჯარა. კომუნიკაციის ოფიციალური ენა ორივე რეგიონში რუსულია.⁷⁷

1990-იანებში დასავლეთის ჟურნალისტებმა და მწერლებმა, მაგალითად, ჯონ ლე კარემ, ჩამოაყალიბეს ისეთი აზრი, რომ ქართველებს (ჩეჩნების მსგავსად) ორგანიზებული დანაშაულის განსაკუთრებული ნიჭი ჰქონდათ. მაგრამ კრიმინალური ქსელი მხოლოდ ქართული პრობლემა არ გახლავთ ან მხოლოდ პოსტსაბჭოთა. საბჭოთა პერიოდში, საქართველოს კრიმინალურ ქსელს ტარკვეული უპირატესობა ჰქონდათ, მაგალითად, სასაზღვრო ზონებთან სიახლოვე, საერთაშორისო ბაზრებზე იოლი წვდომა და ცენტრისგან მოშორებით ყოფნა. პოსტსაბჭოთა საქართველოში, ტრანსნაციონალურმა კრიმინალურმა დაჯგუფებებმა განაგრძეს იარაღისა და ნარკოტიკების კონტრაბანდა ისარგებლეს რა, გეოგრაფიული მდგომარეობით და უკანონო (უკონტროლო) ზონებით აჭარაში, აფხაზეთსა და სამხრეთ ოსეთში. ამ ზონებმა არაჩვეულებრივი შესაძლებლობები მისცა ნარკოტიკების დინებებს შუა აზიიდან პანკისის ხეობის, ჩეჩნეთისა და ცხინვალის გავლით.

დამოუკიდებლობის პირველ ათწლეულში საქართველოს ეკონომიკაში ყოფილი ოპორტუნისტული ნომენკლატურა და კრიმინალები ბატონობდნენ.

ერთ-ერთმა ავტორმა მათ „ენტერპრენიორჩიკები“ (entrepreneurchicks) უწოდა.⁷⁸ იმ პერიოდში საქმიანობის სამი ფართო კატეგორია არსებობდა: კრიმინალური სინდიკატები, რომლებიც აქტიურობდნენ სახელმწიფო ქონების გაფლანგვაში და კონტრაბანდაში სახელმწიფო თანამდებობის პირებთან და უცხოელ პარტნიორებთან ერთად მუშაობდნენ; კრიმინალური გაერთიანებები, რომლებიც რეკეტიურობდნენ, კლავდნენ ადამიანებს და სხვა ბანდიტურ ქმედებებს ჩადიდნენ; და ბოლოს, ეთნიკური ნიშნით შექმნილი ჯგუფები, რომლებიც კონფლიქტურ ზონებში იტაცებდნენ ადამიანებს და ვაჭრობდნენ ნარკოტიკებით, მაგალითად, აფხაზეთში, პანკისისა და კოდორის ხეობებში.⁷⁹ აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკა პირველი კატეგორიის კარგი მაგალითი იყო. აჭარაში აბაშიძეებისა და გოგიტიძეების კლანები ბატონობდნენ. ეკონომიკა ფიქტიური კომპანიებით მუშაობდა (შპს-ბასრი ყველაზე ცნობილი იყო), რომლებსაც ნარკოტიკები ჩრდილოეთით გაჰქონდათ და თურქეთის საზღვარზეც, არალეგალური ვაჭრობის კუთხით, მონოპოლია ჰქონდათ დამყარებული.

ორგანიზებული დანაშაულის ცნობილი წყარო საქართველოში „კანონიერი ქურდის“ ინსტიტუტი იყო, ტრადიცია, რომელიც საბჭოთა ბანაკებიდან მოდიოდა და რომელიც ქურდ ბოსებსა და მათ მიმდევრებს შორის ქცევის მკაცრ კოდექსს ემყარებოდა. ეს კოდექსი იერარქიულ კონტროლს ინარჩუნებს კრიმინალურ ჯგუფებზე. საქართველოში დანაშაულებრივ სამყაროს გავლენიანი და კარგი კავშირების მქონე ტარიელ ონიანი და ჯაბა იოსელიანის მსგავსი პირები იდგნენ სათავეში, რომლებიც ხელსაყრელ პოზიციებზე იყვნენ, რათა სათავისოდ გამოეყენებინათ საბანკო საქმის წესები (ანონიმური ფულადი გადარიცხვები ნებადართული იყო), გაეყალბებინათ საპრივატიზაციო გარიგებები, თავისი სურვილისამებრ შეერჩიათ მინისტრები თუ მიეღოთ კანონები.⁸⁰ შევარდნაძის მოკვლის მცდელობით (1995 წლის აგვისტო) დროებით ბოლო მოეღო მხედრონის გავლენას, რომელსაც მჭიდრო კონტაქტები ჰქონდა კანონიერ ქურდებთან, მაგრამ სხვა დანაშაულებრივმა ქსელებმა განაგრძეს ეკონომიკაზე ბატონობა 2004 წლამდე, როცა ვარდების რევოლუციის ავტორებმა ძლიერი დარტყმა მიაყენეს ორგანიზებულ დანაშაულს.

ვარდების რევოლუციის ავტორების ანტიკრიმინალური კამპანია დაუდობელი იყო. ეს აისახა დევნის რაოდენობის გაზრდაზე ყალბი ფულის დამზადებისთვის, ფულის გათეთრებისთვისა და გამომძლვისთვის. სააკაშვილმა განაცხადა, რომ სინდისის ქენჯნას არ იგრძნობდა კრიმინალურ სამყაროზე ტყვიების დასახარჯად.⁸¹ 2003 წლის დეკემბერში, შეტევის განსახორციელებლად სოდი და უკანონო შემოსავლების ლეგალიზაციის აღკვეთის სპეციალური სამსახური დაარსეს. პროკურატურა თითქმის მთლიანად კორუფციაზე კონცენტრირდა. 2005 წელს, კაზინოთა რაოდენობა 39-დან 2-მდე შემცირდა (ფულის გათეთრების ერთ-ერთი

წყარო).⁸² იმავე წელს, პარლამენტმა მიიღო კანონი ორგანიზებული დანაშაულისა და რეკეტის შესახებ, რომელსაც საფუძვლად ედო აშშ-სა და იტალიის კანონმდებლობა. კანონი, ნებისმიერ შემთხვევაში, ჩადენილია თუ არა დანაშაული, კანონიერი ქურდების პატიმრობას და მათთვის უკანონო გზით მოპოვებული ქონების კონფისკაციას (მათ შორის, ოჯახის წევრების ქონებასაც, რომელთა კუთვნილი რამდენიმე შენობა პოლიციის განყოფილებადაც იყო გადაკეთებული) ითვალისწინებს. ამ კანონის გამოყენებით სამართალდამცავებმა, როგორც ამბობდნენ, 33 კანონიერ ქურდს პატიმრობა მიუსაჯეს.⁸³ უკანასკნელი ნახევრადგასამხედროებული ჯგუფი, რომელსაც ემზარ კვიციანი ხელმძღვანელობდა და რომელიც ნარკოტიკების კონტრაბანდაში იყო ჩართული 2006 წელს, კოდორის ხეობაში, გაანადგურეს.

კრიმინალური სამყაროს მხრიდან განუღწეველ წინააღმდეგობას მთავრობა უღმობლად ახშობს. 2006 წლის მარტში, თბილისის მე-5 საპრობილეში მომხდარ ბუნტს ხელისუფლების უკიდურესად მრისხანე რეაქცია მოჰყვა, რის შედეგადაც 7 პატიმარი დაიღუპა. საპრობილეებზე დამყარებული კონტროლი კანონიერი ქურდების ძალაუფლების საყრდენი იყო. სააკაშვილმა ის მოარყია. მან ნულოვანი ტოლერანტობა გამოაცხადა. მან თქვა: საქართველოს ქურები „გაიწმინდებიან ამ კრიმინალური ნაგვისგან კანონმდებლობისა და დემოკრატიის პრინციპების დაცვით.“⁸⁴ ორგანიზებული დანაშაული ეკონომიკაში პრაქტიკულად აღმოიფხვრა, მაგრამ მისი ქსელები არ განადგურებულა. მიუხედავად სახელმწიფო აპარატის სისწრაფისა და სიმკაცრისა, ქართული დანაშაულებრივი ქსელები ისევ მუშაობენ რუსეთსა და ევროპაში და, თუკი შესაძლებლობა მიეცემათ, მზად არიან დასაბრუნებლად.⁸⁵

უმნიშვნელო დანაშაულისთვის ბევრი ადამიანი იქნა დაპატიმრებული ანტიკრიმინალური კამპანიის დროს და განთავსებული ისედაც ძალზე გადატვირთული პენიტენციური სისტემის დაწესებულებებში. ზოგიც, უფრო ილბლიანი (თუ მდიდარი?) საპროცესო გარიგებით დაუხსნლდა პატიმრობას (2009 წელს საპროცესო გარიგება სისხლის სამართლის დანაშაულის 60%-ზე იქნა გაფორმებული). 2003 წელს, საქართველოს 6.274 პატიმარი ჰყავდა. 2010 წლისთვის ამ რიცხვმა 24.000-ს მიაღწია (ეს 300-პროცენტითი ზრდაა 7 წლის განმავლობაში) და საქართველოსაც (პროპორციულად) მეხუთე ადგილი მოუტანა მსოფლიოში პატიმართა რაოდენობის მიხედვით.⁸⁶ ქვეყანას ეს მიიმე ფასად დაუჯდა, კერძოდ, ირღვეოდა სამართლებრივი პროცესუალური ნორმები, გამოიყენებოდა არათანაზომადი სასჯელები და სახელმწიფო გადაჭარბებით იყენებდა ძალას. ეს ყველაფერი ძირს უთხრის ადამიანის სამოქალაქო უფლებებს. სახალხო დამცველის პარლამენტისადმი წარდგენილ ანგარიშებში ყოველთვის ხაზგასმული იყო პენიტენციურ სისტემაში არსებული პრობლემები.⁸⁷ ქუჩის დანაშაულის წელში გადატეხვა

კი პოზიტიური საქმეა (თუმცა, 2009 წლის გამოკითხვის მიხედვით, ქართველთა უმრავლესობა არ ეთანხმება ზედმეტად მკაცრი სასჯელების გამოყენებას), მაგრამ მის ყველაზე სერიოზულ მიზეზს, სიღარიბისა და უმუშევრობის პრობლემებს ვერ წყვეტს.⁸⁸

გარემოს დაცვა

ველური ბუნების დაცვის მსოფლო ფონდს (WWF) კავკასია იმ 200 ეკორეგიონში აქვს შეტანილი გლობალური მასშტაბით, რომელიც განსაკუთრებული ბიომრავალფეროვანი, ენდემური ზონაა, თავისი სახეობების სიმდიდრით და უჩვეულო ეკოლოგიური მოვლენებით.⁸⁹ კავკასიაში, რომელიც სუბტროპიკული და ზომიერი სარტყლების კვეთაზე მდებარეობს, 40-ზე მეტი ბუნებრივი ლანდშაფტია. ამავდროულად, კავკასიას WWF-ის მიერ დადგენილი ბიოლოგიური საფრთხის წინაშე მდგარ „ცხელ წერტილებში“ 25-ე ადგილი უჭირავს. მისი ეკოლოგიური პრობლემები დიდი ხნისაა, რაც ნაწილობრივ საბჭოთა მემკვიდრეობით, ბუნებრივი რესურსების და მიწების დაუდევარი და არარაციონალური გამოყენებით და ეკოლოგიური კულტურის სისუსტით აიხსნება. საბჭოთა კავშირის დაშლის შემდეგ ეკონომიკურმა საქმიანობამ იკლო და ისეთი ეკოლოგიური გამოწვევები, როგორცაა ჰაერისა და მიწისქვეშა წყლების (პესტიციდებით) დაბინძურების დონე შემცირდა; ხოლო რაც შეეხება, მაგალითად, ტყის გაჩანაგებას, ნათობის მილსადენის ნეგატიურ ზემოქმედებას თუ ბუნებრივ კატასტროფებს, ამ მხრივ, მდგომარეობა გაუარესდა.

2002 წლის კავკასიის გარემოსდაცვითი მიმოხილვის (CEO) მიხედვით, რომელმაც კატეგორიულად დაყო სახელმწიფოთა ეკოლოგიური საფრთხეები ამ რეგიონში, უდიდეს საშიშროებას წარმოადგენს: მწვავე ეკონომიკური და სოციალური პრობლემები, გეოპოლიტიკური არასტაბილურობა, წყლის რესურსების არათანაბარი განაწილება, დეფორესტაცია, ნიადაგის დეგრადაცია, გაუდაბნოება და სტიქიური კატასტროფების გახშირება.⁹⁰ ეს პრობლემები გადახლართულია სოფლის მეურნეობის უგულვებელყოფასთან და სახელმწიფოს გარემოსდაცვითი რეგულაციების მოშლასა, თუ 2003 წლიდან, საერთოდ, გაუქმებასთან. კვლევითი ინსტიტუტებისა და (მაგალითად, გარემოს დაცვის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის) საზედამხედველო სააგენტოების დაფინანსების შემცირებამ ეკოლოგიური საფრთხეები გაზარდა. ენერგორესურსებით მომარაგების სისტემის დანგრევამ შევარდნაძის პრეზიდენტობის დროს, რასაც სატყეო დეპარტამენტში არსებული კორუფციაც დაერთო, ხე-ტყის მოჭრის დონე გაზარდა. ამან ნიადაგის ეროზიას შეუწყო ხელი, რადგან ქარდამცავი თუ წყლების შემკავებელი ხეები მასიურად მოიჭრა სანავის

სახით გამოსაყენებლად და ქვეყნიდან არალეგალურად გასატანად. საქართველოს სახნავ-სათესი მიწების 33% ეროზირებულია, ხოლო 58% -კლასიფიცირებულია, როგორც დაბალი ნაყოფიერების მიწები⁹¹. ეროზია განსაკუთრებული პრობლემაა აჭარისა და სვანეთის მთიან რაიონებში მცხოვრები გლეხებისთვის. ნიადაგების ეროზიასა და ნაყოფიერებასთან დაკავშირებული პრობლემები კიდევ უფრო მწვავედება მიწების არასათანადო მართვის გამო. პრაქტიკულად, სახელმწიფო ინსტრუქციები არ არსებობს მიწის გადატირთვის, მარცვლეულ კულტურათა მონაცვლეობის, ნიადაგის გამოფიტვისა თუ ბუნებრივი სასუქების გამოყენების შესახებ.

არ არსებობს მტკიცებულება, რომ სახელმწიფოს ჩარევის შემცირება და პრივატიზაცია მდგომარეობას აუმჯობესებს. პარადოქსია, მაგრამ ანტიკორუფციული ღონისძიებებმა, როგორცაა ლიცენზიების, ნებართვებისა და გადასახადების შემცირება, შეიძლება ნეგატიური ზემოქმედება იქონიოს გარემოს დაცვაზე. პრინციპში, ტყის იჯარით გაცემა ცუდი იდეა არ არის (გარემოს დაცვისა და ბუნებრივი რესურსების სამინისტროს პოლიტიკა), მაგრამ როცა სატყეო ფონდის ინვენტარიზაცია არ ტარდება და მონიტორინგი არ არსებობს, ეკოლოგიურად მგრძობიარე ტყის მასივი შეიძლება მკაფავის ხელში აღმოჩნდეს.⁹² ანალოგიურად, საქართველოს ხელისუფლების თანამშრომლობას საირიგაციო პროექტებზე მსოფლიო ბანკთან არ მოჰყვება ეკონომიკური სარგებელი გრძელვადიან პერსპექტივაში გონიერი ადგილობრივი მთავრობის, ინფრასტრუქტურაში უწყვეტი საბიუჯეტო ინვესტიციებისა და დაბინძურებაზე კონტროლის გაძლიერების გარეშე. მთავრობის მიერ გატარებულმა ლიბერალურმა პოლიტიკამ, კერძოდ, ლიცენზიებისა და ნებართვების აღების გაიოლებამ სამთო მრეწველობისა და ტურიზმის კომპანიებისთვის, ვერც სოფლად ინვესტირების საქმე გამოასწორა და ვერც ეკონომიკური კეთილდღეობა აამალა ადგილობრივი მოსახლეობისთვის.

საქართველოს ხელისუფლება (და, პრინციპში, მოსახლეობაც) პრიორიტეტად არ მიიჩნევს გარემოს დაცვას. მაგრამ იმ სახელმწიფოებში, სადაც მოსახლეობის უმრავლესობა გაჭირვებაში ცხოვრობს, უმცირესი ეკოლოგიური ცვლილებაც კი შეიძლება გამანადგურებელი აღმოჩნდეს. 1980-იანი წლებიდან საქართველოში ბუნებრივი კატასტროფები გახშირდა, წყალდიდობამ და მენყერმა, მდინარის დაბინძურებამ (თბილისის კანალიზაცია პირდაპირ მტკვარში ჩაედინება) და სანაპიროების ეროზიამ, უზარმაზარ ტვირთად დაანვა ცენტრალურ ბიუჯეტს და ადგილობრივ მმართველობას, რომელიც ძლივს აუდის თავშემსაფრისა და სამუშაოს მძებნელი „ეკო-მიგრანტების“ პრობლემებს.⁹³ ისინი დაახლოებით 100.000-120.000 იყვნენ 2008 წელს. 1999 და 2008 წლების მონაკვეთში, 10 დიდი მასშტაბის სტიქიური უბედურება დაატყდა თავს 719,246 საქართველოს მოქალაქეს. 2007 წლის ზაფხულის გვალვამ დიდი უთანხმოებები

გამოიწვია სამხრეთ ოსეთში, ეთნიკური დაძაბულობა იმდენად გამწვავდა, რომ საბოლოოდ ორივე მხარემ ჩაკეტა საირიგაციო და სასმელი წყლის სისტემები.⁶

საქართველოს ხელისუფლება აღიარებს ეკოლოგიურ კავშირს ეროვნულ უსაფრთხოებასთან. 2005 წელს შექმნილ ეროვნული უსაფრთხოების კონცეფციაში მან აღნიშნა, რომ „გარემოს დაცვის ხარისხი და ბუნებრივი რესურსების რაციონალური გამოყენება მჭიდროდაა დაკავშირებული საზოგადოებრივ უსაფრთხოებასა და ჯანდაცვასთან“. ხოლო ქვეთავში, სათაურით: „ეროვნული უსაფრთხოების წინაშე მდგარი საფრთხეები, რისკები და გამოწვევები“ მან გაფრთხილება გააკეთა იმის შესახებ, რომ „ბუნებრივი გარემოს მდგომარეობის გაუარესებას, ბუნებრივი და ადამიანის საქმიანობის შედეგად წარმოქმნილ უბედურებებს შეუძლია საფრთხე შეუქმნას საქართველოს ბუნებრივ გარემოს, მისი მოქალაქეების კეთილდღეობას და ბიომრავალფეროვნებას.“⁹⁶ საქართველოს კონსტიტუციაც შეიცავს დამატებით დაცვას. 37-ე მუხლი ითვალისწინებს, რომ „ყველას აქვს უფლება ცხოვრობდეს ჯანმრთელობისათვის უვნებელ გარემოში“ და რომ „ყველა ვალდებულია გაუფრთხილდეს ბუნებრივ და კულტურულ გარემოს.“ ამ ნორმებს უამრავი სხვა შიდასახელმწიფოებრივი კანონი თუ საერთაშორისო კონვენციები უმაგრებს ზურგს, რაც განპირობებულია საქართველოს სურვილით გაიზიაროს ევროპული სტანდარტები.⁹⁶ ხელისუფლების ბევრი ყოფილი თუ ამჟამინდელი წარმომადგენელი კარგად იცნობს გარემოს დამცველთა ფორმულირებებსა თუ არგუმენტებს. ზურაბ ჟვანიამ, ზურაბ ნოღაიდელმა და გია ბარამიძემ პოლიტიკური კარიერა მწვანეებიდან დაიწყეს.

ცენტრალური ხელისუფლება საჯაროდ სწორად აკავშირებს გარემოს დაცვის გაუარესებას, ადამიანის უფლებებსა და შიდა არეულობებს. 2004 წელს მან სპეციალური კომისია შექმნა ეკო-მიგრაციული პროცესების მართვის მიზნით და ამით აღიარა ის პრობლემები, რომლებიც წალეკილი მაღალმთიანი რაიონებიდან დევნილმა დაუპატიჟებელმა ეკომიგრანტებმა შექმნეს წალკის რაიონის სომხურსა და ბერძნულ სოფლებში.⁹⁷ უმეტესწილად, მაღალმთიანი რაიონებიდან ჩამოსახლებულმა ეკომიგრანტებმა ინტერეთნიკური დაძაბულობა გააღვივეს ამ ბოლო ორი ათწლეულის განმავლობაში. 2005 წელს გარემოს დაცვის სამინისტრომ გარემოს დაცვის ინსპექცია შექმნა, საქართველო კი, გაეროს სააგენტოების მიერ ჩამოყალიბებული გარემოს დაცვისა და უსაფრთხოების ინიციატივის მონაწილე გახდა (ENVSEC). და მანც, მიუხედავად ყველაფრისა, ხელისუფლება ნაკლებად ურთიერთობს ამ საკითხებთან დაკავშირებით ხალხთან და არასამთავრობო ორგანიზაციებთან. წესები და რეგულაციები საერთაშორისო ფორმულირებებიდან არის

⁶ ქართული ტექსტი, https://matsne.gov.ge/index.php?option=com_idmssearch&view=docView&id=43156 (მთარგმნ. შენიშვნა.)

გადმოღებული, მაგრამ ხელისუფლება არანაირ ზომებს არ იღებს, რომ გააუვნებელყოს ის რისკები, რასაც ეკოლოგიური ცვლილებები და რესურსების ამონურვა იწვევს. როგორც გარემოს დაცვის მინისტრთან, მის მოადგილესთან და ადგილობრივი ხელისუფლების შუა დონის წარმომადგენლებთან (2005-6 წ.) ინტერვიუები ცხადყოფს, ისინი არ აღიარებდნენ ან ინტერესი არ ჰქონდათ, რომ დაენახათ ის კავშირი, რაც გარემოს დაცვასა და სამოქალაქო კონფლიქტს შორის არსებობს და ეს მიუხედავად იმისა, რომ საერთაშორისო კვლევითი ორგანიზაციები მათ დამამტკიცებელ ფაქტებს აწვდიდნენ.⁹⁸ საქართველოში ეკოლოგიურ ზემოქმედებას ჯანდაცვაზე, სიკვდილიანობაზე, ადგილობრივი საზოგადოების მხრიდან რესურსებზე წვდომაზე და შიდა მიგრაციაზე ისეთივე გავლენა აქვს ადამიანურ უსაფრთხოებასა და გრძელვადიან პოლიტიკურ სტაბილურობაზე, როგორც ომს და იძულებით გადაადგილებული პირებს, ამ ტრადიციული სახის საფრთხეებს.

გარემოსდაცვითი კანონის მოქმედებას ისეთივე პრობლემები უშლის ხელს, როგორც ყველა სხვა ქართულ კანონს. მას არანაირი მნიშვნელობა არ აქვს რესურსებისა და მონიტორინგის გარეშე. ამას გარდა, გარემოსდაცვითი კანონმდებლობის ეფექტურ მუშაობას ხელს უშლის სამინისტროების ნაკლები ლიაობა და შეხვედრები/კონსულტაციების ჩაუტარებლობა, პასიური საპარლამენტო უმრავლესობა და საჯარო მოხელეების პროფესიონალიზმის დაბალი დონე. ეკატერინე ნაკაშიძემ კანონმდებლობის შეფასებაში გარემოსდაცვითი ზემოქმედების შესახებ, აღნიშნა, რომ „საჯარო მოსმენები საზოგადოების ინტერესს არ იწვევს... ინვესტორები ამ მოსმენებს არ ესწრებიან...სამინისტროც საკმაოდ გულგრილია...“⁹⁹ ბუნებრივი რესურსებისა და ლიცენზირების საკითხები გარემოს დაცვის სამინისტროდან ეკონომიკის სამინისტროში გადაიტანეს 2008 წელს, რაც იმაზე მიუთითებს, რომ მთავრობა გარემოს მდგრადი განვითარებიდან აცალკევებს. არადა, ზემოქმედება, რასაც რესურსების გამოფიტვა და დავები (წყალზე, მიწების განაწილებაზე) ახდენს ისეთ მრავალეროვნულ რაიონებში, როგორებიცაა მარნეული, ნალკა და სამხრეთ ოსეთი, გვეუბნება, რომ გარემოს დაცვის გონივრული მართვის გარეშე რეგიონულ სტაბილურობას საფრთხე ადგება ზიარ რესურსებთან დაკავშირებული კონფლიქტის ესკალაციით. მაგალითად, სარწყავ წყალზე წვდომის არარსებობა სამხრეთ ოსეთის საზღვართან მდებარე ქართულ სოფლებში ბიძგს აძლევს მიგრაციას და ზრდის უსაფრთხოების პრობლემებს ტერიტორიაზე, რომელიც ისედაც განსაკუთრებულ ყურადღებას ითხოვს, გაუკაცრიელებასთან ერთად. საქართველოს ხელისუფლების „ვალდებულებები“ გარემოს დაცვასთან კარგად ჩანს სამინისტროს ბიუჯეტში, რომელიც მუდმივად ბოლო ადგილზეა დაფინანსების მხრივ.¹⁰⁰ 2009-2010 წლებში სერიოზული დებატები მიმდინარეობდა გარემოს დაცვის სამინისტროს გაუქმების შესახებ. ამჟამად, ბუნებრივ რესურსებთან

დაკავშირებული საკითხები ენერგეტიკისა და ბუნებრივი რესურსების სამინისტროს ხელშია, რაც მიგვანიშნებს, რომ მახვილი კეთდება მათ ექსპლუატაციაზე და არა კონსერვაციაზე.

ეროვნული უსაფრთხოება: საქართველოს პერსპექტივა

ავგისტოს ომმა ორი რამ დაგვანახა: ეროვნული უსაფრთხოება განუყოფლად დაკავშირებული საქართველოს საშინაო საკითხებთან და სამხედრო ხარჯები არ უზრუნველყოფს უსაფრთხოებას (იგივე შეიძლება ითქვას პაკისტანსა და ავღანეთზეც). ქართველი პოლიტიკოსები აღიარებენ, რომ მათი სახელმწიფო ყოველთვის დაუცველი იქნება გარე ჩარევისგან. მაგრამ, თუ ქვეყნის ეკონომიკა ამუშავდება, სახელმწიფო ინსტიტუტები თავის ფუნქციებს შეასრულებენ, კორუფცია და დანაშაული აღმოიფხვრება და მოქალაქეებიც ჩაერთვებიან პროცესებში, ისინი შეძლებენ დაუცველობის შემცირებას. როგორ მოიქცევიან და რა არჩევანს გააკეთებენ თავად ქართველები, უფრო მნიშვნელოვანია, ვიდრე აგრესიული მეზობლების ქცევა. საქართველოში უსაფრთხოება ინსტიტუციურ რეაგირებას, საყოველთაო ლეგიტიმაციას, ეკონომიკურ კეთილდღეობას, საერთო პოლიტიკური ღირებულებების დადგენას და ეროვნულ უმცირესობათა ინტეგრაციას საქართველოს სახელმწიფოში.

1991 წლის დამოუკიდებლობამდე საქართველოს არ ჰქონია ერთიანი სახელმწიფო არმია. პირველი რესპუბლიკის პერიოდში (1918-1921), ელიტური სახალხო გვარდია რეგულარულ ჯარში გაერთიანებული არ ყოფილა. საბჭოთა კავშირის დროს, არასლავური წარმოშობის ჯარისკაცების დისკრიმინაციამ, სამხედრო ძალებში რუსულის ექსკლუზიურმა გამოყენებამ და სამოქალაქო სექტორში პროფესიული განვითარებისთვის უკეთესმა შესაძლებლობებმა, ქართველები იძულებული გახადეს, რომ სამხედრო სამსახურისთვის თავი აერიდებინათ. ერთადერთი სამხედრო სასწავლებელი უმაღლესი საარტილერიო სკოლა გახლდათ თბილისში. ქართველები იშვითად თუ ემზადებოდნენ ქვეყნის გარეთ ოფიცერთა მოსამზადებელი კურსების გასავლელად. საზღვაო და საჰაერო ძალებში კი, მდგომარეობა უარესი იყო. 1993 წლისთვის, ქართული საზღვაო ძალების 70%-ს რუსები შეადგენდნენ. პირველი სამხედრო საჰაერო პოლკი 1992 წლის თებერვალში შეიქმნა და ორი თვითმფრინავისა და რამდენიმე შვეულმფრენისგან შედგებოდა. ჯარში სავალდებულო განვევა მექრთამეობას უწყობდა ხელს, ხოლო რეზერვი უმოქმედო იყო.

შევარდნაძეს გაცნობიერებული ჰქონდა, რომ სახელმწიფოს ნორმალური ჯარი ჭირდებოდა. 1994 წელს მან გენერალ-ლეიტენანტი ვარდიკო ნადიბაიძე, კავკასიაში რუსეთის ჯარების დაჯგუფების ყოფილი სარდლის

მოდგილე და ლოჯისტიკაზე პასუხიმგებელი, საქართველოს თავდაცვის მინისტრად დანიშნა. მან მნიშვნელოვანი კანონმდებლობა შემოიტანა პარლამენტში სამხედრო სამსახურზე, განვევაზე და სამხედროების საპარლამენტო ზედამხედველობაზე. პარლამენტს არ გააჩნდა სამხედრო ხარჯების საბიუჯეტო კონტროლის უფლებამოსილება, მაგრამ შექმნა საპარლამენტო ნდობის ჯგუფი, რომელსაც სპეციალური უფლება მიანიჭა, რომ ჩართულიყო სამხედრო და უშიშროების საქმეთა განხილვაში.¹⁰¹ 1996 წელს შეიქმნა სახელმწიფო უშიშროების საბჭო. მას პრეზიდენტი ხელმძღვანელობდა და პარლამენტის წინაშე ანგარიშვალდებულება არ გააჩნდა. 1997 წელს, აშშ-მა საქართველოს დაფინანსება დაიწყო „საერთაშორისო სამხედრო და სასწავლო“ და „საზღვარგარეთის სამხედრო ნაწილების დაფინანსების“ პროგრამების საშუალებით. 1999 წელს, დაარსდა უსაფრთხოების საკითხებში მრჩეველთა საერთაშორისო საბჭო, რომელსაც დასაველელი სამხედრო სპეციალისტები ხელმძღვანელობდნენ, ხოლო 2002 წელს საქართველომ ნატოში გაწევრიანებაზე განცხადება წარადგინა.

საქართველოს თავდაცვისა და უშიშროების სტრუქტურები 1990-იან წლებში სიდუხჭირით და დაქუცმაცებით გამოირჩეოდნენ, მათთვის არც ცინიზმი იყო უცხო. უშიშროებისა და შინაგან საქმეთა სამინისტროები განსაკუთრებით ცუდად იქცეოდნენ. ისინი იარაღისა და ნარკოტიკების კონტრაბანდას ეწეოდნენ უცხოეთიდან. მიუხედავად შევარდნაძის მცდელობებისა, რომ რეფორმები გაეტარებინა ჯარში, „დედოფინა“, საკვებისა და აღჭურვილობის უქონლობა და არასათანადო ანაზღაურება გახდა სამხედრო მორალის დაცემის მიზეზი, რამაც გამოიწვია 1998, 2001, 2002 და 2003 წლებში მომხდარი ამბოხებები ჯარში. შევარდნაძე გვერდიდან არ იშორებდა და იცავდა კორუმპირებულ თანამდებობის პირებს, მაგალითად შინაგან საქმეთა მინისტრს კახა თარგამაძეს, რომელიც საბოლოოდ მაინც აიძულეს გადამდგარიყო 2001 წლის ნოემბერში, სატელევიზიო კომპანია რუსთავე-2-ში უხვირო შეჭრის შემდეგ.¹⁰² შევარდნაძემ ნერტილი დაუსვა სამხედროების ჩარევას სამოქალაქო სტრუქტურებში, მაგრამ კრიმინალური დაჯგუფებები კონფლიქტების ზონებში არ გამქრალან. მთელი ამ ხნის განმავლობაში, საქართველოს სამხედრო ძალები და უშიშროების სამსახურები სხვადასხვა ერთმანეთში მოქიშპე სამსახურებით იმართებოდნენ. სამოქალაქო-სამხედრო ურთიერთობები დაურეგულირებელი იყო. ჯარი შეიძლება მნიშვნელოვანი ინსტრუმენტი იყოს როგორც დემოკრატიისთვის, ისე სახელმწიფო მშენებლობისთვის, მაგრამ საქართველოში, ის არცერთისთვის არ წარმოადგენდა არაფერს.

სახელმწიფო უსაფრთხოების კონცეფცია უმნიშვნელოვანესი საშუალებაა იმისთვის, რომ სტრატეგიული პარტნიორების იდენტიფიცირება მოხდეს შიდა და გარე საფრთხეებთან ერთად. ამასთან, ის განსაზღვრავს შეიარაღებული ძალების სტრუქტურას, ზომასა და სტრატეგიას, ისევე რო-

გორც იარალის შექენის, დაგეგმვის და ნერთნების საკითხებს. შევარდნადის პრეზიდენტობის დროს ბევრი ეროვნულ უსაფრთხოების კონცეფციის უამრავი პროექტი შეიქმნა და ბევრი ინიციატივაც გაჩნდა, მაგრამ მათგან ოფიციალური არცერთი იყო. სამხედრო სფეროში არ არსებობდა სახელმძღვანელო მითითებები. ამ დროის ყველაზე სერიოზული წინადადება იყო: „საქართველოს საზოგადოებრივი ცხოვრების მდგრადობის, სახელმწიფოებრივი სუვერენიტეტისა და უსაფრთხოების განმტკიცების, ტერიტორიული მთლიანობის აღდგენის ძირითადი პრინციპები“ (ძირითადი პრინციპები), რომელიც პარლამენტმა 1997 წლის აპრილში მიიღო; „საქართველოს სამხედრო დოქტრინა“, დამტკიცებული პარლამენტის მიერ 1997 წელს და საგარეო საქმეთა სამინისტროს სამხედრო პოლიტიკური დეპარტამენტის (MPD/MFA) მიერ მომზადებული პროექტი „საქართველოს ეროვნული უსაფრთხოების კონცეფცია“. ამ დოკუმენტებში უსაფრთხოების საკითხებზე მომუშავე ისტებლიშმენტის 2003 წლამდე პერიოდის თეორიები აისახა.¹⁰³

სამივე დოკუმენტის საფუძველშივე ხაზგასმულია საქართველოს ლოიალურობის იდეა დასავლური მოდელის ლიბერალური დემოკრატიისადმი, მათ შორის ადამიანის უფლებათა, კანონის უზენაესობის, ეთნიკურ უმცირესობათა დაცვისა და თავისუფალი ბაზრის პრინციპებისადმი. „სამხედრო დოქტრინა“ ეძღვნებოდა სამხედროების დეპოლიტიზაციას და მათ ჩაურევლობას პოლიტიკურ საქმეებში.¹⁰⁴ სამივე მათგანი ითხოვდა საქართველოს კანონმდებლობის საერთაშორისო ნორმებთან შესაბამისობაში მოყვანას. ამავე დროს, „ძირითადი პრინციპებისა“ და MPD/MFA-ის პროექტის მიხედვით საქართველოს მართლმადიდებლურ ეკლესიას განსაკუთრებული ადგილი ენიჭებოდა სახელმწიფოში. პროექტში ლაპარაკი იყო „მართლმადიდებლური ტრადიციების სტიმულირების“ საჭიროებაზე, ხოლო „ძირითად პრინციპებში“, რელიგიის თავისუფლებისა და ეკლესიისა და სახელმწიფოს გამიჯვნის აღიარებასთან ერთად აღნიშნული იყო, რომ ეს არ ითვალისწინებდა ეკლესიის საზოგადოებისგან გამოყოფას.¹⁰⁵

სამივე დოკუმენტი (სამხედრო დოქტრინა ნაკლებად) საქართველოს დასავლურ ეკონომიკურ და უსაფრთხოების სისტემებში ინტეგრაციის იდეას იცავდა. „ძირითად პრინციპებში“ ლიად იყო გაცხადებული ქვეყნის „ევროპული ორიენტაციის“ შესახებ, ხოლო MPD/MFA-ს პროექტში საქართველოს საჭიროებაზე იყო ლაპარაკი, რომ მოეძებნება „თავისი ადგილი და ფუნქცია ევროპული უსაფრთხოების არქიტექტურაში“. „ძირითადი პრინციპები“ დაჟინებით ითხოვდა კავკასიური და ევროპული უსაფრთხოების ურთიერთკავშირს, ევროპის საბჭოში განვერიანებას (საქართველო 1999 წელს მიიღეს), ევროკავშირთან თანამშრომლობის გაფართოებას და ევროპულ ბაზარზე ინტეგრაციას „ტრასეკას“ ხელშეწყობით. „ძირითადი პრინციპების“ მიხედვით, „ეს მხოლოდ (საქართველოს) ტრადიციულ კულტურულ გარემოში დაბრუნებას კი არ ეხება. ეს ცხოვრების აუცილებ-

ბლობითაა გამოწვეული... ვინაიდან ევროპასთან დაახლოების გარეშე, საქართველოს მყარი სახელმწიფოებრიობა და ქვეყნის სამოქალაქო ცხოვრების რენესანსი... წარმოუდგენელია."¹⁰⁶

რუსეთი მთავარ საფრთხედ მიიჩნეოდა „ძირითად პრინციპებში“. დოკუმენტი აცხადებდა, რომ „რუსეთმა საქართველოს პრობლემები შეუქმნა წარსულში, გამოიყენა მის ხელთ არსებული ყველა საშუალება, რომ გაემწვავებინა არსებული უთანხმოებები და წინააღმდეგობები; შემდეგ კი, მას საბაბი ეძლეოდა მათ მოსაგვარებლად, და ამგვარად აქცევდა (სახელმწიფოებს) სატელიტებად ან კიდევ უარესი, კოლონიებად."¹⁰⁷ ეს დოკუმენტი რუსეთს ადანაშაულებდა საქართველოს საშინაო საქმეებში ჩარევაში 1801 წლიდან დაწყებული, საერთაშორისო ნორმების დარღვევაში და სეპარატისტული მოძრაობების გაღვივებაში. თუმცა, საქართველოს ისტორიაში რუსეთის როლის მწვავე კრიტიკასთან ერთად, „ძირითად პრინციპებში“ აღიარებულია, რომ საქართველოს არ შეუძლია „რუსეთის იგნორირება“ და მოუწოდებდა ორივე მხარეს კომპრომისისკენ, მათ შორის იგულისხმებოდა ეკონომიკური ურთიერთობების გააქტიურება.¹⁰⁸ MPD/MFA-პროექტსა და სამხედრო დოქტრინაში რუსეთის როლზე უფრო ბუნდოვნად საუბრობენ, მაგრამ ორივე დოკუმენტი გმობს უცხო სახელმწიფოების ჩარევას საქართველოს საშინაო საქმეებში და ხაზს უსვამს საერთაშორისო ნორმების მნიშვნელობას. ამ მასალებში გამომჟღავნდა შეგარდნადის დროინდელი ქართული ელიტის წუხილი უსაფრთხოების საკითხებზე და აისახა ფუნდამენტური საერთო ღირებულებები: ძლიერი ერთგულება ქრისტიანული და „ტრადიციული“ ნორმებისადმი, ევროპულად თვითიდენტიფიცირება, დასავლური ლიბერალური ღირებულებების წინ წამოწევა და შემფოთება რუსეთის ზრახვებისადმი.

ვარდების რევოლუცია მოდერნიზაციის რევოლუციაა. ის ფოკუსირებულია სახელმწიფო ინსტიტუტების ხელახლა აშენებაზე და ყველაზე მეტად, სამხედრო შეიარაღებულ ნაწილებზე. საქართველოს შეიარაღებული ძალების რადიკალური გარდაქმნა ნაწილობრივ განზრახული იყო საქართველოს ნატოში განევრიანების უზრუნველყოფით (საკავშილი 2006 წელი ნატოს წლად გამოაცხადა). მაგრამ ის ამ მხრივ, ეფექტური თავდაცვის ძალების შექმნასა და ეროვნული ინტეგრაციის ხელშემწყობი ინსტიტუტის შექმნასაც ეხებოდა. დასავლური რეფორმების ნაწილი იყო თავდაცვის მინისტრად სამოქალაქო პირის დანიშვნა 2004 წელს. ყველა სამხედრო ძალა, მათ შორის შინაგან საქმეთა სამინისტროს დანაყოფებიც (7.000-8.000 ჯარისკაცი) თავდაცვის სამინისტროს დაქვემდებარებაში მოექცა. გენერალური შტაბისთვის უფრო მკაფიო სამსახურებრივი სუბორდინაცია განისაზღვრა და დაინერგა უფრო ქმედითი დაგეგმვისა და საბიუჯეტო სისტემები. შეიარაღებული ძალები მცირე, პროფესიული და ნატოსთან შეთავსებადი უნდა ყოფილიყო. სამხედროებს ხელფასები მოემატათ: 2007 წლისთვის

ოფიცერს 1000- ლარიანი (\$605) გასამრჯელო ჰქონდა, როცა 2003 წელს 80 ლარს (\$48.5) იღებდა. 2004-2008 წლებში, ლეიტენანტის გასამრჯელო 631%-ით გაიზარდა.¹⁰⁹ კარგად ანაზღაურებადმა პროფესიულმა არმიამ კანდიდატების ხარისხი აამალა (თუმცა მოსამზადებელი კურსების ვადა შემცირდა ოფიცრების დეფიციტის პრობლემის მოსაგვარებლად) და წინა კონფლიქტების შედეგად იძულებით გადაადგილებული ბევრი პირიც მიიზიდა. ჯარისკაცთა დაახლოებით ერთი მეხუთედი ნატოს ოპერაციებში მონაწილეობის მისაღებად გაიგზავნა კოსოვოში, ერაყსა და ავღანეთში.

საკავშილის ხელისუფლებამ სწრაფად დაადგინა ეროვნული უსაფრთხოების პრიორიტეტები. ეროვნული უსაფრთხოების კონცეფცია (NSC 2005), ეროვნული სამხედრო სტრატეგია (NMS 2006) და თავდაცვის სტრატეგიული მიმოხილვა (SDR 2007), მიუხედავად განსხვავებისა სრულყოფილ შეფასებებს წარმოადგენენ, რომლებიც ადასტურებენ გარე, რეგიონულ და საშინაო უსაფრთხოების კავშირებს.¹¹⁰ ეროვნული სამხედრო სტრატეგია ყურადღების ცენტრში სამხედრო დაგეგმვისა და მზადყოფნის საკითხებსა და სტრატეგიებზე აკეთებს; თავდაცვის სტრატეგიულ მიმოხილვაში, რომელიც ნატოს მოთხოვნის შემუშავებული ყველაზე დანვრილებითი დოკუმენტია, წარმოდგენილია საქართველოს შეიარაღებული ძალების განვითარებისა და ეროვნული უსაფრთხოების სცენარები 2015 წლამდე; ბოლო, ეროვნული უსაფრთხოების კონცეფციაში ჩამოთვლილია საქართველოს მთავარი საფრთხეები და მათი გაუვნებელყოფის საშუალებები. მასში განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება ტერიტორიული მთლიანობის წინაშე მდგარ საფრთხეებს, მათ შორის სეცესიონისტურ მოძრაობებს, მოსაზღვრე რეგიონებში არსებული კონფლიქტების გადმოდინებას (ჩეჩნეთი, მთიანი ყარაბაღი) და ტერორისტულ აქტებს, მაგალითად დივერსიულ აქტებს მილსადენზე. ეროვნული უსაფრთხოების კონცეფციის 2005 წლის ვერსიაში, განსხვავებით 2012 წლის განახლებული დოკუმენტისგან, ნაკლები მენშეოთებაა უშუალოდ ჩრდილოეთიდან განხორციელებული დარტყმის თაობაზე. ხაზი ესმება ნატოში განევრიანებას, რომელიც მოითხოვს მცირე, ნაპირული და მოქნილ პროფესიულ შენაერთებს. თავდაცვის სტრატეგიული მიმოხილვაში კი აქცენტირებულია წვრთნები მთიან რაიონებში საომარ ოპერაციებზე. 11 მთავარი საფრთხიდან, რომელიც უსაფრთხოების კონცეფციაშია ჩამოთვლილი, 6 ეხება არასამხედრო სახის რისკებს, მაგალითად ენერჯეტიკას, კორუფციას, ეკონომიკურ განვითარებას, საჯარო ადმინისტრაციას და გარემოს. უკრაინა და თურქეთი სტრატეგიულ პარტნიორებად აღიარებულია მოხსენებული (აშშ-თან, სომხეთსა და აზერბაიჯანთან ერთად). მაგრამ სამხედრო სტრატეგიაში უსაფრთხოების გარანტიები მყარად არის მოითხოვებული კოლექტიური თავდაცვის გვერდით ნატოს კონტროლს ექვემდებარება. როგორც დოკუმენტშია აღნიშნული, საქართველოს არასაკმაონი რეზერვები აქვს და მხარადაჭერას საჭიროებს; თავდასხმის შემთხვევაში,

დოკუმენტი ითვალისწინებს სრული წინააღმდეგობის დეცენტრალიზებული სტრატეგიის გატარებას განვრთნილი სპეციალური შენაერთებისა და რეზერვის დახმარებით.

და მიანც, ამ დოკუმენტებმა, სამხედრო რეფორმებმა და სამხედრო ბიუჯეტის ინტენსიურმა ზრდამ არსებითი ცვლილები ვერ მოიტანა ომის დროს.¹¹¹ რუსეთ-საქართველოს 2008 წლის ომის პენტაგონის შეფასებაში მითითებულია არასწორ ხელმძღვანელობაზე, მოუმზადებელ ოფიცრებზე (რომელთაგან ბევრი ნაცნობობით იყო დანიშნული/ დანიშნული და არა კვალიფიკაციის გათვალისწინებით), დარღვეულ სუბორდინაციაზე, გაუმართავ კომუნიკაციებზე და სადაზვერვო ჩავარდნებზე.¹¹² ომის შემდეგ, სისხლის სამართლის საქმე აღიძრა 1700 დეზერტირის წინააღმდეგ (დეზერტირობის მიზეზი ძირითადად სამხედრო მეთაურობის დეზორგანიზაცია გახლდათ). საქართველოს მსგავსი მცირე და გამოუცდელი სამხედრო ძალები ვერ გაუძლებდნენ რუსეთის შეიარაღებულ ძალების დარტყმას. საბოლოოდ, ეროვნული უსაფრთხოების დოკუმენტების ამბიციური იდეებმა და სტრატეგიებმა უმნიშვნელო როლი შეასრულეს 2008 წლის აგვისტოს ომში. უფრო სწორი იქნება, თუ ვიტყვი, რომ ზედმეტმა ამბიციურობამ გაართულა პრობლემები. ომის შემდეგ, საქართველოს მთავრობამ ეროვნული უსაფრთხოების ახალი დოკუმენტი შეიმუშავა, რომელიც პარლამენტმა დაამტკიცა 2011 წლის დეკემბერში, მასში ხაზგასმულია უსაფრთხოების ახალი გამოწვევები, რომლებიც რუსეთის ოკუპაციასთანაა დაკავშირებული.¹¹³

დასკვნა

საქართველო ომის მდგომარეობაშია დამოუკიდებლობის გამოცხადების დღიდან. ეს შიდა, გარე, ეთნიკური და არაეთნიკური, კოლონიური და პოსტ-კოლონიალური ომებია, რომელთა სათავე წარსულში და აწმყოშიცაა. 2008 წლის აგვისტოს ომი მოსალოდნელიც იყო მოულოდნელიც; მოსალოდნელი იმიტომ, რომ საქართველოს რუსეთთან ფარული ომი ჰქონდა თითქმის ოცი წლის განმავლობაში; მოულოდნელი კი იმიტომ, რომ სახელმწიფოთმორის ომს ორივე მხარე თავს არიდებდა დიდი ხნის განმავლობაში. ეს ომი წყალგამყოფი იყო, მაგრამ არა უჩვეულო გამოცდილება საქართველოსთვის. 1921 წლის თებერვალში საბჭოთა რუსეთის საქართველოში შემოჭრის საბაბი სომეხ გლეხთა კარგად ჩაფიქრებული აჯანყება იყო ბორჩალოში. ხოლო 2008 წელს სამხრეთ ოსების „გენოციდისგან“ ხსნამ საქართველოს მთლიანობის დაშლა გამოიწვია, რაც სავარაუდოდ, მომავალი ათწლეულების განმავლობაში აღარც აღდგება.

ომს საერთაშორისო მასშტაბის გართულებები მოჰყვა. 21-ე საუკუნის ევროპის პირველი ომი ურთულეს გამოწვევას წარმოადგენდა საერთაშორისო

საზოგადოების მყარი პრინციპისთვის, რომელიც სუვერენული საზღვრების ბელაქუქებლობას გულისხმობს და რომელიც ცინიკურად ხელყვეს, ისე რომ აიჯან დასჯილა. თუმცა, საზღვარგარეთის სახელმწიფოთა მთავრობები უაიის ამპობენ აფხაზეთისა და სამხრეთ ოსეთის დამოუკიდებლობის აღი-არებაზე, რაც გვეუბნება, რომ ცალმხრივი გადანყვეტილება გამოყოფაზე ისევ სცილდება განსაზღვრულ ჩარჩოებს უმრავლეს შემთხვევაში. საერთა-შორისო ორგანიზაციებმა, მაგალითად, ეუთომ თუ გაერომ უნდა გადააფა-სონ თავისი სტრატეგიები კავკასიასთან მიმართებაში. 2008 წლის აგვისტოს შემდეგ ახალი გეოპოლიტიკური კონფიგურაცია გამოიკვეთა, რაც რუსე-თის მომავალ ურთიერთობებზე ზეგავლენას იქონიებს და არა მარტო ყო-ფილ საბჭოთა კავშირის რესპუბლიკებთან, არამედ ევროპასთან, აშშ-თან, ნატოსა და საერთოდ, კავკასიის სამეზობლოსთან მთლიანად. აფხაზეთსა და სამხრეთ ოსეთში შიდა პოლიტიკა შეიცვალა: რუსეთის ფაქტორმა საქა-რთველოს ფაქტორი ჩაანაცვლა. რუსეთის მიერ აფხაზეთისა და სამხრეთ ოსეთის ოკუპაციას არსებითი გავლენა ექნება ჩრდილოეთ კავკასიის რე-სპუბლიკებზე, იმ რეგიონზე, რომელსაც პრეზიდენტი პუტინი რუსეთის უსაფრთხოებისთვის მთავარ პრობლემად მიიჩნევს (რადიკალური ისლამის აღზევებასთან ერთად). ომი რეგიონულ ალიანსებსაც შეცვლის სამხრეთ კავკასიაშიც. სომხეთის მიერ დიპლომატიური ურთიერთობების დაწყება თურქეთთან 2009 წელს („საფეხბურთო დიპლომატია“) ომით გამძაფრებულ შემფოთებას ასახავს იმის თაობაზე, რომ მისი დამოკიდებულება ჩრდილო-ეთზე რუსეთის ცალმხრივი მოქმედების გამო იოლად შესარყევი გახდა.

ომმა საშინაო და საგარეო პოლიტიკას შორის არსებული კავშირები გა-მოაველინა საქართველოსა და რუსეთისთვისაც. რუსეთის ავტორიტარულმა რეჟიმმა მოახერხა დაბალრისკიანი ომის წარმოება თავისი რეგიონული დომინანტობის ხელახლა განცხადების მიზნით და ყოფილი კოლონიისთ-ვის გაკვეთილის მისაცემად, ისე რომ წინააღმდეგობაც არ შეხვედრია არა-ინფორმირებული რუსული საზოგადოებისგან. საქართველოს შემთხვევა კიდევ უფრო რთულია: ნაგება უფრო მეტ თვითდაკვირვებას და ანალ-იზს მოითხოვს. ომმა საქართველოს სისტემური სისუსტეები გამოამჟღავ-ნა. მიუხედავად ინსტიტუციური მშენებლობის თუ სამხედრო-თავდაცვით სისტემაში შთამბეჭდავი გაუმჯობესებისა, საქართველოს სახელმწიფო აპარატი მაინც იზოლირებულია თავისი მოქალაქეებისგან. ქვეყნის ახალ-გაზრდა ხელმძღვანელობამ გადაჭარბებით შეაფასა არმიის რეფორმირებისა და შეცვლის შესაძლებლობა ოთხ წელიწადში. თავდაცვის სამინისტროში არსებული არასტაბილური მდგომარეობა დაწყებული 2004 წლიდან, როცა სამინისტროს მაშინდელი ხელმძღვანელი დავით თეიზაძე გადადგა, ვიდრე 2011 წლამდე, – სამინისტრომ ამ პერიოდში ექვსი მინისტრი გამოიკვალა, – და გამოცდილი სამხედრო კადრების არარსებობა იმას ნიშნავდა, რომ სამინისტროში ცოტა თუ არსებობდა ისეთი, რომელსაც გაფრთხილება შეე-

ძლო ხელმძღვანელობის. თავდაცვის სამინისტროზე არაეფექტური მონიტორინგი ხორციელდება და ის ყველაზე ნაკლებად ხელმისაწვდომი უწყებაა ჟურნალისტებისთვის. პარლამენტსა და მის კომიტეტებს „პრეზიდენტის პარტია“ აკონტროლებს და შესაბამისად, სამინისტროზე ზედამხედველობასაც ნაკლებად ახორციელებენ. ქვეყნის დიდი სატელევიზიო არხები დაშინებულები არიან ხელისუფლების მიერ, ხოლო სახელმწიფო უზარმაზარ ენერჯის ხარჯავს თავისივე მოქალაქეებზე თვალთვალზე, ოპოზიციის იზოლირებისა თუ მარგინალიზაციაზე და ბიზნესში ჩართული ხალხის კონტროლზე. 2004 წელს შინაგან და უშიშროების საქმეთა სამინისტროების შერწყმის შედეგად ძლიერი უწყება შეიქმნა, რომელიც რამდენიმე სპეციალურ შეიარაღებულ შენაერთს ხელმძღვანელობს, მათ შორის, კონსტიტუციური უსაფრთხოების დაცვის დეპარტამენტს, რომლის თანამშრომლებიც სისხლის სამართლის პასუხისგებაში მისცეს ბანკის ახალგაზრდა თანამშრომლის, სანდრო გვირგვლიანის მკვლელობისთვის 2006 წელს.¹¹⁴

ჟურნალისტმა და პოლონეთის 1980-იანი წლების სოლიდარობის მოძრაობის ერთ-ერთმა ლიდერმა, ადამ მიხნიკმა, 2009 წლის დეკემბერში გაფრთხილება მისცა ქართველებს, რომ თუ საქართველოს უსაფრთხოება სურს, მას დემოკრატია სჭირდებაო¹¹⁵ (115). რუსეთის მსგავსი მეზობლის შემთხვევაში, ეს შეიძლება ზედაპირულ განცხადებად ჩანდეს. რუსეთი სისტემატურად ძირს უთხრის თავისი მეზობლების სუვერენიტეტს, სულ ერთია, დემოკრატიის მშენებლობაზე აკეთებენ ისინი განცხადებას თუ არა (მოლდოვა, უკრაინა, სომხეთი და აზერბაიჯანი). 2008 წლის აგვისტოს ომისთვის ის მომზადებული იყო. მაგრამ მიხნიკი გულისხმობდა, რომ დემოკრატია, თუ მუშაობს, ხელს უწყობს საჯარო დებატებს, ანგარიშვალდებულად ხდის ქვეყნის ხელმძღვანელობას და უზრუნველყოფს ლეგიტიმაციას. ამით დემოკრატია ელიტას აიძულებს ზომიერად მოიქცეს, ის აძლიერებს სახელმწიფოს და ამცირებს დაუცველობას გარე ჩარევისადმი. სააკაშვილის უსაფრთხოებას კონტროლის მექანიზმად აღიქვამს; მაგრამ უსაფრთხოება უკეთ განიმარტება როგორც ნდობა – მოქალაქეების ნდობად საკუთარი ხელისუფლებისადმი და პირიქით მთავრობის ნდობად მოქალაქეების ერთგულებაში. საბოლოოდ, ეს საუკეთესო თავდაცვაა გარეშე პროვოკაციებისგან.

შემაჯამებელი მოსაზრებები

ს მ წიგნზე მუშაობისას ჩემი სუბიექტურობა მანუხებდა. პირველ რიგში, რასაც მე, დასავლელი კაცი, ვფიქრობდი დემოკრატიაში და ხელმძღვანელობაზე არ ემთხვეოდა რიგითი ქართველების მოსაზრებებს, რომლებიც ბოლო ორი ათწლეული ისეთ სამყაროში ცხოვრობდნენ, სადაც „დემოკრატია“ ფიზიკური და ეკონომიკური დაუცველობა მოიქანა. მეორე, არალოგიკური იქნებოდა იმ ხელმძღვანელობისგან, რომელიც სახელმწიფოს გადარჩენის გზაზე განსაკუთრებულ დაბრკოლებებს ებრძოდა, მაგალითად, სეცესიონიზმს, ომს და მასობრივ შიმშილობას, იმავე სტანდარტების მოთხოვნა, რომლებსაც ათწლეულების განმავლობაში მშვიდობიან ვითარებაში და მეგობრულად განწყობილი მეზობელი სახელმწიფოების გარემოცვაში სახელმწიფო ინსტიტუტების მშენებელი დასავლური ქვეყნები იცავენ. მესამე, რას შეიძლებოდა საქართველოს მიეღნია ორი ათწლეულის განმავლობაში? არ იქნებოდა ურიგო, რომ გაგვეხსენებინა, საიდან დაიწყო საქართველომ და რას მიაღწია სამოქალაქო ომის, გადატრიალებების, პოლიტიკური მკვლელობების, ეკონომიკური ემბარგოსა და მტრულად განწყობილი ჩრდილოელი მეზობლის არსებობის პირობებში, რომელიც კვლავ პროვოცირებს შიდა პოლიტიკურ კრიზისებსა და დესტაბილიზაციას. ქართველებმა ვერშემდგარი ქვეყნისგან ფუნქციონირებადი სახელმწიფო შექმნეს.

ამ ფიქრებსა და ყოყმანთან ერთად დასკვნამაც საგონებელში ჩამადგო. რა იყო ჩემი ამომწურავი არგუმენტი? ძალიან ძნელია საქართველოს ბოლო ოცწლიანი განვითარების ერთ თეორიულ ჩარჩოში მოქცევა. ცვლილებები დრამატული, არაპროგნოზირებადი და იდიოსინკრაზიული იყო. ის სხვადასხვა თეორიული მოდელი, რომლსაც მივმართავ, სასარგებლო იყო საქართველოს წინ წამოწევისთვის პოსტსაბჭოთა ტრანზიციებს შორის. ასეთი მოდელები ნიმუშებსა და პრობლემებს წარმოგვიდგენენ და ამასთან, გამოსადეგ ჩარჩოებსაც გვთავაზობენ ჩვენი ინფორმაციისთვის არჩევნებზე, პოლიტიკურ პარტიებზე, პოლიტიკურ ღირებულებებზე, სახელმწიფო ინსტიტუტებსა და ეკონომიკურ რეფორმებზე. მსგავსი წიგნის პრობლემა ამ ელემენტების სრულყოფილ და სარწმუნო ჩარჩოებში ფორმირება წარმოადგენს. მე გავაცნობიერე, როგორც ეს ნებისმიერ რთულ ორგანიზმზე რაციონალურმა დამკვირვებელმა უნდა გააკეთოს, რომ ერთადერთი განმარტებითი მოდელის წარმოდგენის მცდელობა დამარცხებისთვისაა განწირული. ასე რომ, ჩემი მიდგომაა მოგანოდოთ დამოუკიდებელ დასკვნათა რიგი და, ამასთან, მათ შორის არსებული კავშირების დემონ-

სტრირებით საქართველოს პოლიტიკური სისტემის უფრო ფართო სისტემური დახასიათება დავენერო.

დღეს საქართველო ერთ-ერთი კარგად მართული ყოფილი საბჭოთა რესპუბლიკაა. სისტემური კორუფცია აღმოფხვრილია, ორგანიზებული დანაშაული განადგურებულია, ბიზნესის ხელშემშლელი ფაქტორები შემცირებულია და გარკვეული საზოგადოებრივი სახის მომსახურება, მაგალითად, მანქანის მართვის მოწმობისა და პასპორტის აღება, მკვეთრად გაუმჯობესდა. ყველაფერმა ამან სტიმული მისცა ახალ სამომხმარებლო კულტურას, რომელიც საზოგადოების ფართო ფენებზე გავრცელდა; მობილური ტელეფონი ახლა აუცილებელი გახდა. ელექტრონული კომუნიკაციების დახმარებით საქართველო 21-ე საუკუნეში შევიდა; მოგზაურობა, ბიზნესი და საგანმანათლებლო-სასწავლო კონტაქტები, მსოფლიოს მრავალნაირი სატელევიზიო არხები, ინგლისური ენის სწავლება სკოლაში და სოციალური ქსელები ხელს უწყობენ ახალგაზრდა ქალაქელი ქართველების გლობალურ მოქალაქეებად ქცევის პროცესს.

მოხივდავად ამისა, უკეთესი მართვა და გლობალიზაცია თანაფარდობაში/კორელაციაში არ გახლავთ დემოკრატიის გაძლიერებასთან. ეფექტური საბელწმიფო ინსტიტუტი არ ნიშნავს, რომ ის აუცილებლად ქმედითი სამოქალაქო ინსტიტუტია. საქართველომ სტრუქტურული და საკანონმდებლო საჭრდენები შექმნა დემოკრატიის განვითარებისთვის, მაგრამ „ხარისხობრივად“ გაცილებით უარესად იქცევა. დემოკრატია ანგარიშვალდებულ და გულიანმიერ, საზოგადოების საჭიროებებზე სწრაფად მორეაგირე საჯარო ნოანადახურეებს ითხოვს. მას ეკონომიკური და პოლიტიკური უსაფრთხოების გარკვეული ხარისხი სჭირდება, ისევე როგორც მონანილეობა და მოქალაქეზე მომუშავე კარგი კანონმდებლობა. საქართველოს დემოკრატია კარგად ვერ მუშაობს იმ მიზეზით, რომ მოქალაქეთა უმეტესობა შედეგებს ვერ გრძნობს, არ ესმის საკუთარი უფლებები და არც ისეთი მთავრობა ჰყავს, რომელიც მის პოლიტიკურ პრეფერენციებს გამოეხმაურებოდა. უმუშევრობა და სოციალური უთანასწორობა ცუდი და არახელსაყრელი პირობებია იმისთვის, რომ მოსახლეობითი დემოკრატიის სტიმულირება მოხდეს ან საჯარო მოსამსახურეებსა და თანამშრომლების საქმიანობაზე კონტროლი განხორციელდეს.

საქართველო პოლიტიკური და ეკონომიკური პოლარიზაციით ხასიათდება. საქართველოს მოქალაქეები, განსაკუთრებით თბილისის გარეთ ან თბილისის დასრბ უბნებში მცხოვრები, მოკვეთილნი არიან ეროვნული პოლიტიკისგან. მარტვილები, დაფინანსების თვალსაზრისით ბურუსით მოცულ ორგანიზაციებს უჭრე-აღიერენ, თუმცა, ისინიც, ვინც უკეთ და გამჭვირვალედ მუშაობენ, იწოდებიან „კორუფციონერად“ არიან თავიანთი ელექტორატისგან. პარლამენტში „საბრე-ზოკენტები“ პარტია დომინირებს, რომელიც ლოიალური და პასიურია. ის, უკრაინის, ბერძნის და მარტვიელია. მოსახლეობა მფარველების ძებნაშია და მათ, მარტვილებს ვერ შეძლო, რომ კოლექტიურად მოეხდინათ ზენოლა

საკუთარ წარმომადგენლებზე არჩევნებს შორის. ქართველთა უმრავლესობა დაუცველია სამსახურში, სამართლებრივი დაცვის მექანიზმების არარსებობის გამო. არაქართველი მოსახლეობა, მიუხედავად იმისა, რომ მათი ინტეგრაციისთვის საჭირო რესურსები ამ ბოლო წლებში გაიზარდა, მონყვეტილია სახელმწიფოსგან ქართული ენის უცოდინარობის, სოფლის სიღარიბის და ეროვნულ ბაზარში შეზღუდული ჩართულობის გამო. ხელისუფლება ყველა სფეროში იჭრება, ის ფარულად უსმენს ოპონენტებს და განსხვავებულად მოაზროვნეებს, ხოლო სამინისტროები საჯარო ინფორმაციას ისე ეპყრობიან, როგორც მთავრობის საკუთარ ქონებას.

საქართველოს ვერც ერთმა ხელისუფლებამ, რომელიც მას 1991 წლიდან ჰყავდა, ვერ შეძლო იმ უფსკრულის ამოვსება, რომელიც მმართველებსა და მართულებს შორის არსებობს. მან ვერ მოახერხა ერთადერთი დომინანტური პარტიის მხარდაჭერილი უკიდურესად ძლიერი პრეზიდენტის პოლიტიკური ასიმეტრიის თავიდან არიდება. ამჟამინდელმა ხელისუფლებამ დემოკრატიის სათესი კვალი გააუმჯობესა. მაგრამ მისი მახვილი ეროვნულ და პატრიოტულ ცნობიერებაზე, მართალია, მოდერნიზაციის პროექტის მთავარ ნაწილზე, უგულვებელყოფს სოციალურ და ეკონომიკურ არსებით რეფორმებს. ეკონომიკური ლიბერალიზმის ენერჯიულმა და აქტიურმა დანერგვამ, პარადოქსია, მაგრამ ისეთი ინსტიტუტების პოპულარობის ზრდა გამოიწვია, როგორცაა ქართული მართლმადიდებლური ეკლესია, რომელიც პროდასავლური პროგრამების საპირისპირო მიმართულებით შეცვლას ცდილობს. საერთო სახელმწიფოსა და კეთილდღეობის იდეა, რომელიც მთავარია სტაბილური ეროვნული საზოგადოებისთვის, ნაწილებად დაიმსხვრა ერთი მხრივ ზღვარდაუდებელ და დამპყლელ/მონყურებულ ინდივიდუალიზმად და ძლიერ, არაანგარიშვალდებულ ინტერესებად, მეორე მხრივ, რომელიც ხელისუფლებასთანაა დაკავშირებული. ეკონომიკაც, გეოგრაფიის მსგავსად, ფრაგმენტიზირებულია.

დამოუკიდებლობის შემდეგ, საქართველოს ყველა ლიდერი დემოკრატიისკენ ისწრაფოდა. მაგრამ ვერცერთმა მათგანმა ვერ მოახერხა აღმასრულებლის გაკონტროლება, ძალაუფლების გადაცემა ან მოქალაქეების ჩართვა პროცესებში. ვარდების რევოლუციის ავტორებმა 2003 წელს პოლიტიკურ სცენაზე თეატრალური გამოსვლის შემდეგ საქართველოს ახალი იმიჯი გააბრწყინეს საზღვარგარეთ, ენერჯიულად ამოქმედდნენ, დასავლეთიდანაც და უპრეცედენტო მოცულობის ინვესტიცია შემოიტანეს, მაგრამ 21 წლის წინ გამსახურდიას დაწყებული რევოლუცია ბოლომდე ვერ მიიყვანეს. სამივე პრეზიდენტი ძალზე განსხვავებული პიროვნება იყო, ისევე როგორც ის საზოგადოება, რომელსაც მართავდნენ (სააკაშვილის საპრეზიდენტო ვადა 2013 წელს იწურება). და მაინც, მილიარდობით დოლარის დასავლური დახმარების, სამი ომის, ორი გადაყენებული პრეზიდენტისა და ეკონომიკური და პოლიტიკური გაუთავებელი რეფორმებისა, სახელმწიფო-საზოგადოების

გაყოფის ფუნდამენტური პრობლემა კვლავაც სახეზეა. ეს საქართველოს „გენეტიკური“ პრობლემა არ გახლავთ, არა, ის საერთოა სხვა ყოფილი საბჭოთა თუ კოლონიური რეჟიმებისთვის. საქართველოს შემთხვევაში, როგორც ამ წიგნში ვცადე, რომ ამეხსნა, წყაროები მრავალმხრივია. პრობლემები მოიცავს საბჭოთა ინსტიტუციურ მემკვიდრეობას, სოციალურ ფრაგმენტაციას, ეკონომიკურ ჩამორჩენილობას, სუპერსაპრეზიდენტო სისტემასა და არასწორად გატარებულ დასავლურ რეფორმებს, რამაც, ყველაფერმა ერთად, ხელი შეუწყო ზედმეტად ცენტრალიზებული აღმასრულებელი შტოს წარმოქმნას. ბედის ირონიით, სახელმწიფოს დერეგულაციის პოლიტიკამ 2004 წლის შემდგომ, არამცთუ ეკონომიკური თავისუფლების ზრდა, კეთილდღეობა და საშუალო კლასის სტიმულირება არ გამოიწვია, არამედ, ძლიერი ბიზნეს-ინტერესები სახელმწიფო აპარატს მიაბა და კიდევ უფრო გაზარდა მისი ძალაუფლება ქვეყნის ეკონომიკაზე.

ძალაუფლების კონცენტრირებას პრეზიდენტის ხელში, რაც ყველა შემთხვევაში, ცუდი არ არის დემოკრატიისთვის (ეს პრეზიდენტზე დამოკიდებული), ბუნებრივი საფრთხეებიც ახლავს. საქართველოში ეს სუსტი საკანონმდებლო ორგანოს, ანემიური სასამართლოსა და უძლური ადგილობრივი თვითმმართველობის მიზეზი გახდა. საპრეზიდენტო ძალაუფლების მცირე ხარისხით შეზღუდვის და ამასთან ერთად, ეფექტური ინსტიტუციონალიზაციის, ეკონომიკური უსაფრთხოების უქმარისობისა და საზოგადოების ჩაურთველობის მიზეზებით, სისტემის გაუმჯობესება პერიოდულად მასობრივი გამოსვლებით ხდებოდა. საქართველოში პრეზიდენტებს ამბობდნენ, მთავრობებს კი გადადგომას აიძულებდნენ. დემოკრატიული გამოხატვის უფლების ამ არცთუ საუკეთესო ფორმას, სარისკო მდგომარეობის შექმნაც ახასიათებს და მანიპულაციებისკენ და ძალადობისკენ მიდრეკილება. და მაინც, ხშირი სახალხო მოძრაობები გვიჩვენებს, რომ ქართველებს ძალუძთ მთავრობების შეცვლა, როცა ისინი შორდებიან ხალხს და ძალას კარგავენ. 1991-1992 წლებში მათ ეს ძალით შეძლეს; 2003 წელს – მშვიდობიანად; ხოლო 2007 წელს მასობრივი პროტესტი კონსტიტუციურ კრიზისში გადაიზარდა და რიგგარეშე საპრეზიდენტო არჩევნებით დასრულდა.

ქართველები 1991 წლიდან მაქსიმალურად, თავიანთი შესაძლებლობების ფარგლებში, ვარჯიშობენ დემოკრატიაში და ისწავლეს (უმეტესად, საკუთარ შეცდომებზე) კარგი მოქალაქეობა, ისეთი, როგორიც არასდროს ყოფილა ქვეყნის ისტორიის მანძილზე. თუმცა, სანამ სახელმწიფო პასუხ-ნიმგებლობასა და უფლებამოსილებებს არ გადაანანილებს, პარლამენტი თავის წარმომადგენლობით ფუნქციას არ შეასრულებს და მოსახლეობის უმრავლესობა არ დასაქმდება, მეორე სახალხო „რევოლუცია“ შესაძლებელ სცენარად რჩება. პრეზიდენტმა სააკაშვილმა შეიძლება ეს თავიდან აიცილოს ქართული დემოკრატიისთვის, ალბათ, საუკეთესო ანდერძის გადაცემით, – ერთმნიშვნელოვნად განაცხადოს უარი ძალაუფლებაზე 2013 წელს.

მოვლენათა ქრონოლოგია: 1995-2011

- 1985 (ივლისი) – ედუარდ შევარდნაძე საბჭოთა კავშირის საგარეო საქმეთა მინისტრად დაინიშნა. ჯუმბერ პატიაშვილი საქართველოს კომუნისტური პარტიის ცენტრალური კომიტეტის პირველი მდივანი გახდა.
- 1987 (ოქტომბერი) – ზურაბ ჭავჭავაძემ, მერაბ კოსტავამ და თამარ ჩხეიძემ შექმნეს ილია ჭავჭავაძის საზოგადოება, ერთერთი პირველი არაფორმალური პოლიტიკური ორგანიზაცია.
- 1988 (მარტი) – ილია ჭავჭავაძის საზოგადოება გაიყო. საქართველოს მწერალთა კავშირმა დაარსა რუსთაველის საზოგადოება, ნახევრადოფიციალური და არაპარტიული ორგანიზაცია.
- 1988 (ნოემბერი) – გამოქვეყნდა ქართული ენის სახელმწიფო პროგრამა.
- 1989 (აპრილი) – საბჭოთა საჯარისო შენაერთებმა დაარბიეს ქართველი დემონსტრანტები, რომლებიც დამოუკიდებლობას ითხოვდნენ. დაიღუპა საქართველოს 19 მოქალაქე და დაზიანებები მიიღო 427 ადამიანმა. შეიქმნა საქართველოს ხსნის კომიტეტი. საქართველოს სახელმწიფო უშიშროების კომიტეტის (სუკი) ყოფილი თავმჯდომარე, გივი გუმბარიძე საქართველოს კომპარტიის ცეკას მდივნის, ჯუმბერ პატიაშვილის ადგილს იკავებს.
- 1989 (ივლისი) – თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სოხუმის ფილიალის გახსნის მომხრეებსა და მონიზაღმდეგეებს შორის შეტაკების შედეგად 22 ადამიანი დაიღუპა და 500 დაიჭრა სოხუმში.
- 1989 (აგვისტო) – ქართველმა პოლიტიკოსმა და სცენაზე ახლადგამოჩენილმა საველე მეთაურმა, ჯაბა იოსელიანმა, დაარსა ნახევრადგასამხედრო ბული ორგანიზაცია, მხედრიონი.
- 1989 (ნოემბერი) – სამხრეთ ოსეთის უმაღლესმა საბჭომ დამოუკიდებლობა სამხრეთ ოსეთი ავტონომიურ რესპუბლიკად გამოაცხადა და ოსური „სახელმწიფო“ ენად აღიარა.
- 1990 (აგვისტო) – თბილისის ლენინის მოედანზე მოხსნეს ვ.ი. ლენინის ძეგლი.
- 1990 (ოქტომბერი) – საქართველოს უზენაეს საბჭოში (საქართველოს პარლამენტი) მრგვალმა მაგიდამ-თავისუფალმა საქართველომ, რომელსაც ზვიად გამსახურდია ხელმძღვანელობდა, ხმათა 54% მიიღო. საქართველოს კომუნისტურმა პარტიამ კი -29.6%. პარალელურად, ჩატარდა ეროვნული კონგრესის არჩევნები, რომელშიც მონაწილეობას იღებდნენ ის ოპოზიციური პარტიები, რომლებმაც ბოიკოტი გამოუცხადეს ოფიციალურ არჩევნებს უზენაეს საბჭოში.
- 1990 (14 ნოემბერი) – საქართველოს უზენაესი საბჭოს თავმჯდომარედ ზვიად გამსახურდია აირჩიეს.
- 1990 (დეკემბერი) – შეიქმნა ეროვნული გვარდია. სამხრეთ ოსეთში აირჩიეს ახალი შემადგენლობის უმაღლესი საბჭო. საქართველოს უზენაესმა საბჭომ

გააუქმა სამხრეთ ოსეთის ავტონომიური ოლქი.

- 1991 (მარტი) – ზვიად გამსახურდიამ და ბორის ელცინმა ხელი მოაწერეს „ყაზბეგის კომპრომიზის“, რომლის თანახმად უნდა შეიქმნას ერთობლივი რუსულ-ქართული სამხედრო შენაერთი სამხრეთ ოსეთის არალეგალური შეიარაღებული ფორმირებების დასაშლელად.
- 1991 (31 მარტი) – ამომრჩეველთა 89.7%-მა რეფერენდუმში ხმა მისცა საქართველოს დამოუკიდებლობას. აფხაზებისა და სამხრეთ ოსეთის მოსახლეობის უმრავლესობამ ბოიკოტი გამოუცხადა რეფერენდუმს.
- 1991 (9 აპრილი) – გამოცხადდა საქართველოს დამოუკიდებლობა.
- 1991 (26 მაისი) – ზვიად გამსახურდიამ ხმათა 86% -ით გამარჯვება მოიპოვა საპრეზიდენტო არჩევნებში.
- 1991 (სექტემბერი) – გამსახურდიამ პრეზიდენტის ადმინისტრაციას დაუქვემდებარა შინაგან და საგარეო საქმეთა სამინისტროები, იუსტიციისა და თავდაცვის სამინისტროები და სუკი (საქართველოს უშიშროების კომიტეტი).
- 1991 (სექტემბერი) – ტელევიზიის 200 ყურნალისტი აპროტესტებს ცენზურასა და „ბოლშევიკურ მეთოდებს“ შედიამი. სამთავრობო ძალებსა და ოპოზიციას შორის სისხლიანი შეტაკება მოხდა.
- 1991 (ნოემბერი) – თბილისში გახშირდა შეტაკებები ოპოზიციასთან, რის გამოც გამოცხადდა საგანგებო მდგომარეობა.
- 1991 (28 ნოემბერი) – სამხრეთ ოსეთის ავტონომიურმა ოლქმა დამოუკიდებლობა გამოაცხადა.
- 1991 (დეკემბერი) – ოპოზიციურმა ჯგუფებმა შექმნეს მმართველი სამხედრო საბჭო, რომლებსაც სათავეში ჩაუდგნენ ეროვნული გვარდიის ყოფილი სარდალი თენგიზ კიტოვანი, მხედრიონის ლიდერი ჯაბა იოსელიანი და გამსახურდიას მთავრობის ყოფილი პრემიერ-მინისტრი თენგიზ სიგუა.
- 1991 (დეკემბერ-იანვარი) – სამოქალაქო ომი. ბრძოლები თბილისის ცენტრში ორი კვირის განმავლობაში მიმდინარეობდა.
- 1991 (25 დეკემბერი) – სსრკ ოფიციალურად დაიშალა.
- 1991 (6 იანვარი) – გამსახურდია თბილისს ტოვებს.
- 1992 (19 იანვარი) – სამხრეთ ოსეთში ჩატარდა რეფერენდუმი: მოსახლეობის 92%-მა ხმა მისცა ჩრდილოეთ ოსეთთან და რუსეთის ფედერაციასთან გაერთიანებას.
- 1992 (7 მარტი) – საქართველოში ელუარდ შევარდნაძე ბრუნდება და ღროებით მთავრობას უდგება სათავეში.
- 1992 (10 მარტი) – სამხედრო საბჭო შეცვალა საქართველოს სახელმწიფო საბჭომ.
- 1992 (23 ივლისი) – აფხაზეთის უმაღლესმა საბჭომ მიიღო 1925 წლის საბჭოთა აფხაზეთის კონსტიტუცია, რომელიც აღიარებს აფხაზეთის სუვერენულ საბჭოთა სოციალისტურ რესპუბლიკას.
- 1992 (4 აგვისტო) – საქართველოს რესპუბლიკის სახელმწიფო საბჭო აქვეყნებს ეროვნული თანხმობის მანიფესტს; მანიფესტის თანახმად, ამნისტია შეეხო ყველა ოპოზიციონერს, რომელიც დაპატიმრებული იყო 1992 წლის იანვრიდან ივნისამდე.

- 1992 (13 აგვისტო) – საქართველოს თავდაცვის მინისტრს 1992 წლის მაისიდან, თენგიზ კიტოვანს დასავლეთ საქართველოში შეიარაღებული ძალები შეყავს. კიტოვანის მიერ სოხუმის აღებას შეტაკებები მოჰყვა აფხაზეთთან. აფხაზეთის უმაღლესი საბჭოს პრეზიდიუმში მოუწოდებს მოსახლეობას „პატრიოტული ომისკენ“ რესპუბლიკის დასაცავად.
- 1992 (სექტემბერი) – აგვისტოს შეიარაღებული შეტაკებების შემდეგ, ქართველები და აფხაზები გადაწყვეტილებას იღებენ ცეცხლის შეწყვეტის შესახებ, რომელიც მალევე დაირღვა.
- 1992 (11 ოქტომბერი) – საქართველოში ჩატარდა საპარლამენტო არჩევნები, რომელშიც გაიმარჯვა ზომიერმა ბლოკმა მშვიდობამ (20.4%) და 11 ოქტომბრის ბლოკმა (10.7%). ედუარდ შევარდნაძემ ხმათა 96.01% მიიღო პარლამენტის თავჯდომარის პირდაპირ არჩევნებში.
- 1992 (6 ნოემბერი) – საქართველოს პარლამენტმა ედუარდ შევარდნაძე სახელმწიფოს მეთაურად აირჩია.
- 1992 (5 მაისი) – საქართველო საერთაშორისო სავალუტო ფონდის 171-ე წევრი გახდა.
- 1992 (აგვისტო 1992- სექტემბერი 1993) – საქართველო-აფხაზეთის ომი.
- 1993 (27 ივლისი) – საქართველო-აფხაზეთის შორის ცეცხლის შეწყვეტის შესახებ შეთანხმება სოჭში გაფორმდა რუსეთის შუამდგომლობით, რომელიც უზრუნველყოფდა მის აღსრულებას.
- 1993 (16 სექტემბერი) – შეთანხმება ცეცხლის შეწყვეტის შესახებ აფხაზეთის მხარემ დაარღვია. სოხუმში რუსეთისა და აფხაზების გაერთიანებულმა საჯარისო შენაერთებმა აიღეს; დაახლოებით 200.000 ეთნიკურმა ქართველმა აფხაზეთი იძულებით დატოვა.
- 1993 (ნოემბერი) – შეიქმნა საქართველოს მოქალაქეთა კავშირი (სმკ). სამხრეთ ოსეთი ახალ კონსტიტუციას იღებს.
- 1993 (31 დეკემბერი) – ზვიად გამსახურდია 54 წლის ასაკში გაურკვეველ ვითარებაში კვდება სამეგრელოს სოფელში.
- 1994 (3-4 თებერვალი) – თბილისში ბორის ელცინი ჩამოდის ოფიციალური ვიზიტით. ხელი მოეწერა რუსეთ-საქართველოს მეგობრობის ხელშეკრულებას, მაგრამ მისი რატიფიკაცია არ მომხდარა.
- 1994 (3 დეკემბერი) – მოკლეს ეროვნულ-დემოკრატიული პარტიის ლიდერი, გიორგი ჭანტურია.
- 1995 (24 აგვისტო) – საქართველოს პარლამენტი ახალ კონსტიტუციას იღებს. ედუარდ შევარდნაძე გადაურჩა აფეთქებას 29 აგვისტოს.
- 1995 (25 სექტემბერი) – ახალი ქართული ვალუტა ლარი ცვლის კუპონს.
- 1995 (5 ნოემბერი) – ედუარდ შევარდნაძე საქართველოს პრეზიდენტად აირჩა ხმათა 72.95-ით. პარალელურად ჩატარებულ საპარლამენტო არჩევნებში მოქალაქეთა კავშირმა გაიმარჯვა.
- 1996 (22 აპრილი) საქართველოს მთავრობა ხელს აწერს ევროკავშირ-საქართველოს შორის პარტნიორობისა და თანამშრომლობის შეთანხმებას.
- 1996 (სექტემბერი) – შეიქმნა საკონსტიტუციო სასამართლო.

- 1996 – საქართველოს მშპ წლიურმა ზრდამ 11.4%-ს მიაღწია.
- 1997 (13 ივნისი) – საქართველოს პარლამენტმა მიიღო კანონი საერთო სასამართლოების შესახებ, რითაც დაიწყო სასამართლო სისტემის ხანგრძლივი რეფორმირების პროცესი. სისტემის ადმინისტრირებაზე პასუხისმგებლობა იუსტიციის სამინისტროდან იუსტიციის „დამოუკიდებელ“ უმაღლეს საბჭოს გადაეცა. პარლამენტმა მიიღო, აგრეთვე ახალი სისხლის სამართლის კოდექსი.
- 1997 (ივლისი) – პარლამენტმა დაამტკიცა „გამარტივებული“ საგადასახადო კოდექსი, რომელიც 20% მოგებისა და 20% დღგ-ს ითვალისწინებს. როგორც დამტკიცდა, მისი აღსრულება შეუძლებელი აღმოჩნდა.
- 1998 (9 თებერვალი) – ჩეჩენმა დაქირავებულმა მკვლელებმა და ქართველმა შეთქმულებმა ედუარდ შევარდნაძის აფეთქება სცადეს.
- 1998 (15 ნოემბერი) – ადგილობრივ არჩევნებში 13 ბლოკმა და პარტიამ მიიღო მონაწილეობა. მოქალაქეებმა ქვეყნის მასშტაბით გაიმარჯვა, მაგრამ დამარცხდა დიდ ქალაქებში.
- 1999 (თებერვალი) – ამოქმედდა ბაქო-სუფსის ნავთობის მილსადენი.
- 1999 (აპრილი) – მენარმეთა კავშირმა დაარსა პარტია სახელწოდებით „მრეწველობა გადაარჩენს საქართველოს“.
- 1999 (27 აპრილი) – საქართველო ევროპის საბჭოს რიგით 41-ე წევრი გახდა.
- 1999 (31 ოქტომბერი) – მოქალაქეებმა უმრავლესობით მოვიდა პარლამენტში, ხმათა 41.75%-ით.
- 1999 – რუსეთის სასაზღვრო ჯარები საქართველოდან გავიდნენ.
- 2000 (9 აპრილი) – ედუარდ შევარდნაძემ საპრეზიდენტო არჩევნებში ხმათა 79.8%-ით გაიმარჯვა.
- 2000 (12 ოქტომბერი) – მიხეილ სააკაშვილი იუსტიციის მინისტრად დაინიშნა.
- 2001 (15 ივნისი) – მოქალაქეებიდან გასულმა პარტიის წევრებმა „ახალი მემარჯვენეების“ პარტია შექმნეს. დაიწყო მოქალაქეების დაშლის პროცესი.
- 2001 (5 სექტემბერი) – მიხეილ სააკაშვილმა დატოვა იუსტიციის მინისტრის თანამდებობა და დაარსა ერთიანი ნაციონალური მოძრაობა.
- 2001 (30 ოქტომბერი) – ხელისუფლების შეჭრას სატელევიზიო კომპანიაში, რუსთავი 2-ში, სამთავრობო კრიზისი და მთავრობის გადადგომა მოჰყვა.
- 2002 (აპრილი) – აშშ-მა დაიწყო წვრთნისა და აღჭურვილობის პროგრამა ქართველი სამხედროების მოსამზადებლად კონტრტერორისტული ოპერაციებისთვის.
- 2002 (2 ივნისი) – მოქალაქეები დამარცხდა ადგილობრივ არჩევნებში.
- 2002 (14 ოქტომბერი) – საქართველოს მართლმადიდებლურ ეკლესიასა და სახელმწიფოს შორის კონკორდატი გაფორმდა.
- 2002 (4 ნოემბერი) – მიხეილ სააკაშვილი თბილისის საკრებულოს თავმჯდომარედ აირჩა.
- 2003 (2 ნოემბერი) – გაყალბებული საპარლამენტო არჩევნების შედეგების გასაპროტესტებლად რუსთაველის გამზირზე მასიური დემონსტრაციები დაიწყო. დემონსტრანტები ედუარდ შევარდნაძის გადადგომას ითხოვდნენ.

- 2003 (23 ნოემბერი) – ზურაბ ჟვანიას, მიხეილ სააკაშვილის და ნინო ბურჯანაძის ხელმძღვანელობით ძალაუფლება ოპოზიციამ მოიპოვა ედუარდ შევარდნაძის გადადგომის შემდგომ.
- 2004 (25 იანვარი) – მიხეილ სააკაშვილმა საპრეზიდენტო არჩევნებში 96%-ით გაიმარჯვა.
- 2004 (28 მარტი) – ერთიანმა ნაციონალურმა მოძრაობამ და მისმა მოკავშირემ, გაერთიანებულმა დემოკრატებმა ხელახალ საპარლამენტო არჩევნებში 66% მოიპოვეს.
- 2004 (6 მაისი) – აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის ხელმძღვანელი, ასლან აბაშიძე გადადგა მისი სანიანალმდეგო საპროტესტო გამოსვლების შემდეგ, რაც 'პალმების რევოლუციის" სახელით არის ცნობილი. აბაშიძე მოსკოვში გაფრინდა.
- 2004 (14 ივნისი) – საქართველო აზერბაიჯანსა და სომხეთთან ერთად ევროპის სამეზობლო პოლიტიკის პროგრამის მონაწილე გახდა.
- 2004 (24 ივნისი) – პარლამენტმა სიტყვისა და გამოხატვის შესახებ საკმაოდ ლიბერალური კანონი მიიღო.
- 2005 (3 თებერვალი) – საქართველოს პრემიერ-მინისტრი ზურაბ ჟვანია გარდაცვლილი იპოვეს თბილისის ერთ-ერთი საცხოვრებელი სახლის ბინაში. გარდაცვალების გარემოებები საეჭვოა.
- 2005 (9 მაისი) – აშშ-ის პრეზიდენტის სიტყვით გამოსვლისას თავისუფლების მოედანზე თბილისში, ხელყუმბარა ისროლეს. ხელყუმბარა არ აფეთქებულა.
- 2006 (მარტი) – რუსეთი კრძალავს ქართულ ღვინის შეტანას მის ბაზარზე, როგორც ვითომ, ჯანმრთელობისთვის საზიანოს. მაისში აიკრძალა მინერალური წყლების შეტანაც.
- 2006 (28 მაისი) – ბაქო-თბილისი-ჯეიჰანის ნავთობის მილსადენით ნავთობის პირველი ნაკადი ჩავიდა ჯეიჰანში, თურქეთში.
- 2006 (სექტემბერი) – საქართველოსთან „ინტენსიური მოლაპარაკებები“ დაიწყო ნატოში განვერიანებისთვის.
- 2006 (5 ოქტომბერი) – ერთიანი ნაციონალური მოძრაობა იმარჯვებს მუნიციპალურ არჩევნებში და ყველა მუნიციპალიტეტში უმრავლესობით მოდის.
- 2006 (12 ნოემბერი) – სამხრეთ ოსეთის ავტონომიური რესპუბლიკის სტატუსისთვის მებრძოლი დიმიტრი სანაკოევი იმარჯვებს 'ალტერნატიულ არჩევნებში' სამხრეთ ოსეთის საქართველოს რაიონებში და ახლად არჩეული პრეზიდენტი ხდება.
- 2007 (7 ნოემბერი) – ანტისამთავრობო დემონსტრაცია პოლიციამ უხეშად დაარბია. საერთაშორისო საზოგადოების მხრიდან უარყოფითი რეაქციის პასუხად სააკაშვილი გადადგა. მან რიგგარეშე საპრეზიდენტო არჩევნები 2008 წლის იანვრისთვის დანიშნა.
- 2007 (ნოემბერი) – საქართველოდან რუსული ჯარის უკანასკნელი შენაერთები გავიდნენ. ბაზები საქართველოს ხელისუფლებას გადაეცა (თუმცა, რუსული სამხედრო ბაზა გუდაუთაში (აფხაზეთში) დარჩა).

- 2008 (5 იანვარი) – მიხეილ სააკაშვილმა რიგგარეშე საპრეზიდენტო არჩევნებში 53.47%-ით გაიმარჯვა. პარალელურად ჩატარებულ რეფერენდუმში, საქართველოს მოსახლეობის 61.1%-მა ნატოში გაწევრიანებას მისცა ხმა.
- 2008 (3 აპრილი) – ნატოს სამიტზე გადაიდო საქართველოსთვის მაკ-ის მინიჭების საკითხი.
- 2008 (21 მაისი) – ერთიანი ნაციონალური მოძრაობა პარლამენტში ადგილების უმრავლესობას იღებს (150-დან 119-ს). გაერთიანებული ოპოზიცია – 17 მანდატს (17.7%); ქრისტიან-დემოკრატები – 6 ადგილს (8.66%); ლეიბორისტული (შრომის) პარტია- 6 ადგილს (7.44%).
- 2008 (8-13 აგვისტო) – რუსეთ-საქართველოს ომი. რუსული ჯარი სამხრეთ ოსეთს იკავებს და საქართველოს სიღრმეში შემოდის.
- 2008 (16 აგვისტო) – ევროკავშირის შუამდგომლობით რუსეთი ხელს აწერს ცეცხლის შეწყვეტის შეთანხმებას, მაგრამ უარს ამბობს სამხრეთ ოსეთიდან და აფხაზეთიდან გასვლაზე.
- 2008 (26 აგვისტო) – რუსეთი აფხაზეთისა და სამხრეთ ოსეთის დამოუკიდებლობას აღიარებს.
- 2008 (22 ოქტომბერი) – დასავლეთის სახელმწიფოები 4.55 მილიარდ აშშ დოლარს გამოყოფენ საქართველოსთვის ომისგან მიყენებული ზიანის გამოსასწორებლად.
- 2009 (19-20 მარტი) – ევროპის საბჭო ამტკიცებს აღმოსავლეთის პარტნიორობის ინიციატივას და საქართველოს მასში გასაწევრიანებლად იწვევს.
- 2009 (9 აპრილი) – პრეზიდენტ სააკაშვილის სანინაღმდეგო საპროტესტო გამოსვლა.
- 2009 (26 მაისი) – ოპოზიციის მხარდამჭერი 60.000-ზე მეტი ადამიანი იკრიბება ფეხბურთის სტადიონზე პრეზიდენტ სააკაშვილის გადადგომის მოთხოვნით.
- 2009 (22-23 ივლისი) – აშშ ვიცე პრეზიდენტი ჯო ბაიდენი ოფიციალური ვიზიტით ჩამოდის საქართველოში.
- 2009 (ივლისი) – გადის გაეროს უშიშროების საბჭომ ვერ გააგრძელა გაეროს დამკვირვებელთა მისია საქართველოში. მისია საქართველოდან გადის.
- 2010 (30 მაისი) – ერთიანი ნაციონალური მოძრაობის ერთ-ერთი გავლენიანი წევრი, გიგი უგულავა, თბილისის პირველი, პირდაპირი წესით არჩეული მერი ხდება.
- 2010 (5 ივლისი) – აშშ სახელმწიფო მდივანი ჰილარი კლინტონი განმეორებით აცხადებს საქართველოს ტერიტორიული მთლიანობისადმი მხარდაჭერას თავისი ოფიციალური ვიზიტის დროს საქართველოში.
- 2010 (15 ოქტომბერი) – პარლამენტი ამტკიცებს საკონსტიტუციო ცვლილებებს. ახალი ცვლილებების მიხედვით, იზრდება პრემიერ მინისტრისა და პარლამენტის უფლებამოსილებები, რაც საპარლამენტო სისტემასთან დაახლოებას ნიშნავს. ცვლილებები 2013 წლის ოქტომბრიდან შევა ძალაში.
- 2011 (26 მაისი) – პოლიცია სასტიკად არბევს ოპოზიციას, რომელსაც სათავეში ნინო ბურჯანაძე უდგას.

შენიშვნები

შესავალი

- 1 საქართველოს სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის აღდგენის აქტი; საქართველოს რესპუბლიკის პრეზიდენტი ზვიად გამსახურდია; ტ.1, ხმა ერისა, 1995, გვ.80.
- 2 საქართველოს რესპუბლიკის უზენაესი საბჭოს თავმჯდომარეს, ბატონ ზვიად გამსახურდიას გამოსვლა; საქართველოს რესპუბლიკის პრეზიდენტი, ტ.1, გვ. 82-99.
- 3 გამსახურდიას 1991 წლის 9 აპრილის გამოსვლის ვიდეო ჩანაწერი იხილეთ ვებგვერდზე: www.youtube.com/watch?v=mwg0op9mMlM&feature=related (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 22 ივლისს).
- 4 იხ. Alexander J. Motyl, *revolutions, nations, empires: conceptual limits and theoretical possibilities*, New York: Columbia University Press, 1999, გვ. 32.

I თავი

- 1 Electronic Communications Market Turnover GEL 1.3 bln', *Civil.ge*, Tbilisi, September 5th, 2009, www.civil.ge/eng/article.php?id=21430&search=Electronic%20Communications%20Market (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 22 ივლისს).
- 2 David Stark, 'Recombinant Property in East European Capitalism', *The American Journal of Sociology*, კრ. 101, 4, 1996, გვ. 95.
- 3 Juan Linz, 'Transition to Democracy', *The Washington Quarterly*, ტ. 13, 1990, გვ. 150-2.
- 4 Vladimir Lenin, 'Better Fewer, but Better. . .' in *Moshe Lewin, Lenin's Last Struggle* (trans. A.M. Sheridan Smith), London: Faber and Faber, 1969, გვ. 156-74.
- 5 Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (revised and extended edition), London, New York: Verso, 1991, გვ. 160.
- 6 ამასთან დაკავშირებით, იხილეთ, Juan Linz and Alfred Stepan, *Problems of Democratic Transition and consolidation: Southern Europe, South America and Post-Communist Europe*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1996.
- 7 სააკაშვილის წლიური მოხსენება; 2007 წლის 15 მარტი; www.president.gov.ge/en/PressOffice/Documents/AnnualReports?p=4952&ci=1 (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 22 ივლისს).
- 8 Alexandr Zinoviev, *Russkaia Tragediia (gibel' utopii)* [Russian Tragedy (The Destruction of Utopia)], Moscow: Algoritm, 2002.
- 9 Nicolas Guilhot, *The Democracy Makers: Human Rights and the Politics of Global Order*, New York: Columbia University Press, 2005. ამ ნაშრომში გილოტი მწვავედ აკრიტიკებს მსოფლიოს გარშემო მოგზაურ საერთაშორისო ინდუსტრიას და ადამიანებს, რომლებმაც დემოკრატიის მშენებლობა პროფესია გახადეს.
- 10 Dr Iliá Roubanis, 'Georgia's pluralistic feudalism: a frontline report', July 3rd, 2009, www.opendemocracy.net/article/georgia-pluralistic-feudalism (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 22 ივლისს).
- 11 Stephen Holmes, 'What Russia Teaches us Now: How Weak States Threaten Freedom', *The American Prospect*, Vol. 30, no. 33, 1997, გვ. 30-9; Michael Mann, 'The Dark Side of Democracy', *New Left Review*, 1/235, May-June 1999, pp. 18-45. ალექსანდერ პამილტონის ციტატა იხილეთ, 'Lexington: The Royalty Trap', *The Economist*, May 12th, 2007, გვ. 36.
- 12 Thomas Carothers, 'The End of the Transition Paradigm', *Journal of Democracy*, Vol. 13, no. 1, 2002, გვ. 9.
- 13 მე სიტყვა „ერს“ (нация) ვიყენებ, ნაცვლად უფრო ჩვეული „ხალხებისა“ (национальностей), რადგან თეორიული თუ პოლიტიკური თვალსაზრისით გამოსადეგი განსხვავება ამ ორ სიტყვას შორის არ არსებობს.
- 14 დემოკრატიის „ხარისხის“ პრობლემაზე იხილეთ, Larry Diamond and Leonardo Morlino, *Assessing the Quality of Democracy*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2005, გვ. x-xi.

- 15 Valerie Bunce, *Subversive Institutions: The Design and Destruction of Socialism and the State*, Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- 16 ამასთან დაკავშირებით, იხილეთ, Stephen Holmes, 'Conceptions of Democracy in the Draft Constitutions of Post-Communist Countries', in Beverly Crawford (ed.), *Markets, States, and Democracy: The Political Economy of Post-Communist Transformation*, Boulder: Westview Press, 1995, გვ. 71-81.
- 17 Revaz Gachechiladze, *The New Georgia: Space, Society, Politics*, London: UCL Press, 1995, გვ. 46.
- 18 ნანა სუმბაძე, ქალაქი და სოფელი: მოსახლეობის ღირებულებები და პოლიტიკური სიმპატიები; საზოგადოებრივი შეცნირებათა ინსტიტუტი, თბილისი, 2008, გვ. 3 (ავტორის საკუთრება)
- 19 იხილეთ ჩემს მიერ დანერგილი ერთი თავი ნიგნში, Rubie Watson (ed.), *Memory, History and Opposition Under State Socialism*, Santa Fe: School of American Research Press, 1994, გვ. 149-65 ('Old Ghosts and New Chains: Ethnicity and Memory in the Georgian Republic'); იხილეთ, James Scott, *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts*, Yale: Yale University Press, 1992.
- 20 ამ მოვლენის საუკეთესო კვლევა ეკუთვნის თამარ დრაგაძეს, *Rural Families in Soviet Georgia: A Case Study in Ratcha Province*, London and New York: Routledge, 1988.
- 21 იხილეთ, Charles Tilly, *Coercion, Capital, and European States, AD 990-1992*, Oxford: Blackwell Publishers, 1990.
- 22 თავდაცვის საქმეთა საუკეთესო მკვლევარები საქართველოში არიან დავით დარჩიაშვილი, ამჟამად (2011) პარლამენტის ინტეგრაციის კომიტეტის თავმჯდომარე და კობა ლიკლიცაძე, რადიო თავისუფლების ქართული ბიუროს (თბილისი) ურნალისტი. დარჩიაშვილს ეკუთვნის ერთ-ერთი ყველაზე ამომხრავი ნაშრომი სამოქალაქო და საშვიდრო ურთიერთობებზე: პოლიტიკოსები, ჯარისკაცები, მოქალაქეები: საქართველოს ეროვნული უსაფრთხოებისა და საშვიდრო-სამოქალაქო ურთიერთობების ანალიზი, თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 2000. დარჩიაშვილი აღნიშნავს, რომ 1997 წლის გამოკითხვის შედეგების მიხედვით, ქართველების მხოლოდ 7.7% იმსახურებდა ჯარში. ამ გამოკითხვისა და არმიისადმი საზოგადოების განწყობის შესახებ იხილეთ, დარჩიაშვილი; გვ. 328 და 326-46.
- 23 კავკასიის კვლევითი რესურსების ცენტრი; Caucasus Resource Research Centers (CRRC), PowerPoint slide presentation, 'Georgia on the Eve of Elections: Insights from the Data Initiative 2007', December
- 24 ინტელექტუალების როლის შესახებ კომუნისტური რეჟიმის დროს იხილეთ, Katherine Verdery, *National Ideology Under Socialism: Identity and Cultural Politics in Ceausescu's Romania*, Berkeley: University of California Press, 1995.
- 25 იხილეთ, მაგალითად, 1978 წელს დაბეჭდილი ქართული ლიტერატურის მე-9 კლასის სახელმძღვანელო, რომელიც ქართველ პატრიოტ მწერალთა და ქართული კულტურის მენარჩუნებისთვის მათი ბრძოლის საილუსტრაციო მასალად გამოდგება. თბილისი: განათლება, 1978.
- 26 ამ ნიგნში ხშირად ვეკლებ პარალელს ირლანდილებთან. განსაკუთრებით საყურადღებოა ნიგნ Mac-Donagh's; *States of Mind: A Study of Anglo- Irish Conflict, 1780-1980*, London: George Allen and Unwin, 1989. პირველ თავში აღწერილია ირლანდიელების დამოკიდებულება წარსულთან.
- 27 Tom Esslemont, 'Georgia aims to raise patriotic youth', BBC News Europe www.bbc.co.uk/news/world-europe-10932521 (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 22 ივლისს).
- 28 დემოკრატიული ტრანზიციების დილემების შესახებ დისკუსიისთვის იხილეთ ჩარლზ კინგის შესანიშნავი ესე, *Post-communism: Transition, Comparison, and the End of 'Eastern Europe'*, *World Politics*, Vol. 53, no. 1, 2000, გვ. 143-72; virtუ და fortuna შესახებ იხილეთ, Guillermo O'Donnell and Philippe C. Schmitter, *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1986, Vol. 4, გვ. 5.
- 29 ამ ფრაზას სერგეი ომაკინი იყენებს თავის კვლევაში რუსეთის პატრიოტიული მოძრაობის შესახებ. იხილეთ, *Patriotism of Despair: Nation, War and Loss in Russia, Ithaca and London: Cornell University Press, 2009.*
- 30 საერთაშორისო რესპუბლიკური ინსტიტუტი; IRI Georgia, *Survey of Georgian Public Opinion*, October 18th-30th, 2005, p. 14, www.iri.org/eurasia/georgia.asp (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 22 ივლისს).
- 31 *Path Dependence or Path Contingency? Institutional Design in Post-Communist Financial Systems*, in Grzegorz Ekiert and Stephen Hanson (eds), *Capitalism and Democracy in Central and Eastern Europe: Assessing the Legacy of Communist Rule*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003, გვ. 289-316.
- 32 გაი ნოდის აქვს რამდენიმე შესანიშნავი ესე ქართულ ეროვნულ იდენტობაზე. იხილეთ, მაგალითად, *Nationhood and Self-Recollection: Ways to Democracy after Communism*, in Peter Duncan and Martyn Rady (eds), *Toward a New Community: Culture and Politics in Post-Totalitarian Europe*, London: SSEES, University of London, 1993, გვ. 53-63; *The Georgian Perception of the West*, in Bruno Coppieters, Alexei Zverev and Daitri Trenin, *Commonwealth and Independence in Post-Soviet Eurasia*, London: Frank Cass, 1998, გვ. 12-43.

- 33 Michael Mann, 'The Dark Side of Democracy: The Modern Tradition of Ethnic and Political Cleansing', *New Left Review*, 1/235, May-June 1999, გვ. 21. იხილეთ აგრეთვე, Fareed Zakaria, 'The Rise of Illiberal Democracy', *Foreign Affairs*, Vol. 76, no. 6, November/ December 1997, გვ. 22-43.
- 34 Nana Sumbadze, 'Saakashvili in the public eye: what public opinion tells us', *Central Asian Survey*, Vol. 28, no. 2, June 2009, გვ. 185-97.
- 35 ინტერვიუ ლევან ბერძენიშვილთან; თბილისი, 2003 წლის ივნისი.
- 36 Seymour Martin Lipset, 'Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy', *American Political Science Review*, Vol. 53, no. 1, March 1959, გვ. 69-105; Ronald Inglehart, 'Culture and Democracy', in Lawrence Harrison and Samuel Huntington (eds), *Culture Matters*, New York: Basic Books, 2001, გვ. 80-97; Russell Bova, 'Democracy and Liberty: the Cultural Connection', and Adam Przeworski, Michael Alvarez, Jose Antonio Cheibub and Fernando Limongi, 'What Makes Democracies Endure?' in Larry Diamond and Marc Plattner, *The Global Divergence of Democracies*, Baltimore: John Hopkins University Press, 2001, გვ. 62-77, და გვ. 167-84; Samuel Huntington, *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*, Norman and London: University of Oklahoma Press, 1991, esp. ch. 2; Robert Putnam, with Robert Leonardi and Raffaella Nanetti, *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton: Princeton University Press, 1993.
- 37 Eric Hobsbawm, 'Spreading Democracy', *Foreign Policy*, Issue 144, September/ October 2004, გვ. 40-1.
- 38 ყველაზე კარგი წყაროები ქართულ დისიდენტურ მოძრაობაზე 1970-1980 წლებში შეიძლება მოიძიოთ რადიო თავისუფლების სამიზნადატის არქივებში. მას შემდეგ დაიბეჭდა ზოიად გამსახურდასა და მერაბ კოსტავას (ყველაზე ცნობილი ქართველი დისიდენტები) წერილები; იხილეთ შავლეგო, თბილისი: ბელოვანა; 1990 (მერაბ კოსტავას ხსოვნისადმი მიძღვნილი); ზოიად გამსახურდა: წერილები, ცხეები; თბილისი, ხელოვნება, 1991. ქართველ დისიდენტებზე, იხილეთ Ludmilla Alexeyeva, *Soviet Dissent: Contemporary Movements for National, Religious, and Human Rights* (trans. Carol Pearce and John Glad), Middletown: Wesleyan University Press, 1985; Valery Chalidze, *To defend these rights: human rights and the Soviet Union* (trans. Guy Dalieles), New York: Random House, 1975.
- 39 Jeffrey Herbst, *State and Power in Africa: Comparative Lessons in Authority and Control*, Princeton: Princeton University Press, 2000.
- 40 Rogers Brubaker, *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*, Cambridge: Cambridge University Press, 1996; Terry Martin, *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939*, Ithaca: Cornell University Press, 2001; Victor Zaslavsky, 'Nationalism and Democracy: Transition in Post-Communist Societies', *Daedalus*, Vol. 121, no. 2, Spring 1992, გვ. 97-122.
- 41 1959 წელს ჩატარებული აღწერის შემდეგ, იკვეთება ქართველთა კონსოლიდაციის ტენდენცია, რუსებისა და სომხების რაოდენობის კლებასთან ერთად, მათი ქვეყნიდან გადინების გამო. ამის შესახებ იხილეთ, Barbara Anderson and Brian Silver, 'Population Redistribution and the Ethnic Balance in Transcaucasia', in Ronald Suny (ed.), *Transcaucasia, Nationalism, and Social Change: Essays in the History of Armenia, Azerbaijan and Georgia* (revised edition), Ann Arbor: Univ. of Michigan Press, 1996, გვ. 481-506.
- 42 ციფრები მოტანილია ვახტანგ ჯაოშვილის ნაშრომიდან, საქართველოს მოსახლეობა მე-18-20 საუკუნეებში: დემოგრაფიულ-გეოგრაფიული გამოკვლევა; თბილისი: მეცნიერება, 1984, თავი 6-7; ანზორ თოთაძე, საქართველოს დემოგრაფიული მორტირეტი; თბილისი: სამშობლო, 1993, გვ.45-57; გიორგი მელაძე და გიორგი ნულაძე, საქართველოს მოსახლეობა და დემოგრაფიული პროტესტები (1990-1996); თბილისი: დემოგრაფიული და სოციოლოგიური კვლევების ინსტიტუტი; 1997, გვ. 6-14.
- 43 Yuri Slezkine, 'The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism', *Slavic Review*, Vol. 53, no. 2, Summer 1994, გვ. 414-52.
- 44 Mikhail Gorbachev, *Perestroika: New Thinking for Our Country and the World*, New York: Harper & Row, 1987, გვ. XXXX.
- 45 დავით აფრასიძე გიგი თევზაძესთან საუბრისას 2011 წის ივნისში, იხილეთ: ყველა დემოკრატიული სახელმწიფო ეროვნულ კონსენსუსზე დგას, გაზეთი-24 საათი, 2011 წლის 19 ივნისი.
- 46 იხილეთ სულხან საბა ორბელიანის წიგნი სიბრძნისა სიცრუისა; მსოფლიო ლიტერატურის ბიბლიოთეკა ბავშვებისთვის; თბილისი: ნაკადული, 1990, გვ. 261-424.
- 47 Colin S. Gray, 'Strategic culture as context: the first generation of theory strikes back', *Review of International Studies*, Vol. 25, no. 1, January 1999, გვ. 51.
- 48 იხილეთ ფუძემდებლური ნაშრომი, Gabriel Almond and Sidney Verba, *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, Princeton: Princeton University Press, 1963; ხოლო საბჭოთა სფეროში: Alex Inkeles and Raymond Bauer, *The Soviet Citizen; Daily Life in a Totalitarian Society, Cam-*

- bridge: Harvard University Press, 1959. ეს ნაშრომები პოლიტიკურ ქცევაზე პოლიტიკური კულტურის ზემოქმედების ემპირიული გაზომვის ადრეული მცდელობებია. მიუხედავად იმისა, რომ გამოყენებული მეთოდოლოგიც საკამათოა და აღმონდისა და ევრბას ვარაუდიც ამერიკული დემოკრატიის უპირატესობის შესახებ, ამ ნაშრომებში მაჯფოოდაა ნარმოჩენილი პოლიტიკური კულტურის მნიშვნელობა დემოკრატიის განვითარებისთვის.
- 49 Edward Banfield, *The Moral Basis of a Backward Society*, Glencoe (Illinois): Free Press, 1958; Ken Jowitt, *New World Disorder: The Leninist Extinction*, Berkeley: University of California Press, 1992; David Landes, *The Wealth and Poverty of Nations: Why Some are so Rich, and Some so Poor*, New York: W.W. Norton, 1998.
- 50 მაგალითად, საქართველოს საზოგადოებრივი აზრისა და მარკეტინგული კვლევის ასოციაცია „გორბი“ მიერ ჩატარებული კვლევის შედეგების მიხედვით, მოსახლეობის 80% ნდობით არის გამტყვევების ადამიანებისადმი (გვ.7), ხოლო ფონდ ღია საზოგადოება-საქართველოს მიერ ჩატარებული კვლევის მიხედვით მხოლოდ 13% ენდობდა მოსახლეობის უმრავლესობას. ავტორს 2000 წლის კვლევის ასლი აქვთ ხელთ. 2006 წლის კვლევის შესახებ იხილეთ, დავით დარჩიაშვილი, გიგი თევზაძე და სხვ. ქართული საზოგადოების ღირებულებები; თბილისი, ფონდი ღია საზოგადოება-საქართველო, 2006.
- 51 Human Development Report: Georgia 1998, Tbilisi: UNDP, 1998, გვ. 10.
- 52 ნანა სუმბაძე, ქალაქი და სოფელი.
- 53 New World Disorder, განსაკუთრებით კი, მე-4 თავი „ნეოტრადიციონალიზმზე“.
- 54 ამ თემის შესახებ იხილეთ, A.B. Seligman, *The Problem of Trust*, Princeton: Princeton University Press, 1997.
- 55 მე-8 თავში ვნახავთ, რომ საქართველოში მაქცხოვრებელი ეროვნული უმცირესობების ბევრმა წარმომადგენელმა სახელმწიფო ენა არ იცის.
- 56 იხილეთ, მაგალითად, მე-9 კლასის ქართული ლიტერატურის სახელმძღვანელო: ქრესტომათია (XIX საუკუნე); თბილისი: განათლება, 1978. ამ სახელმძღვანელოში შესული ნაწარმოებები მე-19 საუკუნის პატრიოტ მწერლებს ეუთვნის, რომლებიც ქებას ასხამდნენ საქართველოს წარსულს და მოითხოვდნენ მეტ პოლიტიკურ თავისუფლებას თავიანთი თანამემამულეებისთვის.
- 57 ქართული საზოგადოებისთვის „ქვიფის“ როლსა და მნიშვნელობაზე უამრავი ნაშრომია დაწერილი. 2000 წელს ქართულმა არასამთავრობო ორგანიზაციამ, კერძოდ, კავკასიის მშვიდობის, განვითარებისა და დემოკრატიის ინსტიტუტმა გამოსცა სტატიათა კრებული ქვიფზე. ერთ-ერთ მათგანში გამოთქმულა მოსაზრება, რომ ქვიფი მე-19 საუკუნის გამოგონება და ქართული პომოეროტიკულობის გამოხატულება (ეს აზრი ეუთვნით ლევან ბრეგაძეს და ეზზარ ჯგერენაის, იხილეთ, შესაბამისად გვ.5-6 და 37-8. გია ნოდია (რედ); ქართული სუფრა და სამოქალაქო საზოგადოება; თბილისი, კავკასიის მშვიდობის, განვითარებისა და დემოკრატიის ინსტიტუტი, 2000.
- 58 სრული დისკუსია ამ ურთიერთობებზე იხილეთ, M.E. Warren (ed.), *Democracy and Trust*, Cambridge: Cambridge University Press, 1999; and Ivana Markova (ed.), *Trust and Democratic Transition in Post-Communist Europe*, Oxford: Oxford University Press, 2004.
- 59 2006 წლის გამოკვლევაში, ქართული საზოგადოების ღირებულებები გამოკითხულთა 83%-მა სხვადასხვა ხარისხით გამოხატა უნდობლობა სხვების, არა ოჯახისა და ნათესავების, მიმართ. იხილეთ დასახელებული კვლევა, გვ. 59.
- 60 მაგალითად, ჟის სიკვდილი მოყვრისათვის თამამად და მიჩანს მღერად“, ერთ-ერთია იმ უამრავთაგან, რომელიც ერთგულებასა და მეგობრობას ეძება. მას სშირად ციტირებენ ქართველები. შოთა რუსთაველი, *ვეფხისტყაოსანი*, თბილისი: განათლება, 1966, გვ.182.
- 61 მოტიანილა ნაშრომში, Jeffrey Prager, *Building Democracy in Ireland: Political Order and Cultural Integration in a Newly Independent Nation*, Cambridge: Cambridge University Press, 1986, გვ. 221.
- 62 გურამ სვანიძე, 'Ispit' od okeana' ('Thirstily Drinking the Water of the Ocean'), Druzhba Narodov, no. 9, 2008, <http://magazines.russ.ru/druzhba/2008/9/> (უკანასკნელად ნანახია 2009 წლის 22 დეკემბერს).
- 63 ქართული საზოგადოების ღირებულებები, გვ.2.
- 64 სოციალური კაპიტალის შეფასება საქართველოში, კავკასიის კვლევითი რესურსების ცენტრი; თბილისი, 2011, <http://www.crrc.ge/store/downloads/projects/CRRC-Social-Capital-Briefing-Paper.pdf> (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 22 ივლისს).
- 65 Заря Востока, 23 მარტი, 1999 წელი, 1990, გვ. 2.
- 66 ნანა სუმბაძე, გენდერი და საზოგადოება: საქართველო, თბილისი: გაეროს განვითარების პროგრამა, 2008, გვ. 83.
- 67 Hans Gutbrod, *Georgia on the Eve of Elections: Insights from the Data Initiative 2007*, CRRC, PowerPoint presentation, slide 25. ასლი ავტორის საკუთრებაა.

- 68 საერთაშორისო რესპუბლიკური ინსტიტუტი, საზოგადოებრივი აზრის გამოკითხვა, მაისი, 2003 წელი, გვ.47; საზოგადოებრივი აზრის გამოკითხვა, 8-16 თებერვალი, 2007 წელი; საზოგადოებრივი აზრის გამოკითხვა, 29 სექტემბერი-5 ოქტომბერი, 2009, გვ.47. www.iri.org/explore-our-resources/public-opinion-research/public-opinion-polls#three
- 69 ნანა სუმბაძე, ქართული საზოგადოებრივი აზრის ბარომეტრი, 2006, თბილისი: საზოგადოებრივ მეცნიერებათა ინსტიტუტი, გვ.6.
- 70 საბინე ბერნაბის ეკუთვნის შესანიშნავი ნაშრომი საქართველოს შრომით ბაზარზე. აქვეა საუბარი არაფორმალური ეკონომიკის გაზომვის სხვადასხვა საშუალებებზე, რომლებსაც ჩვენ ვიყენებთ. იხილეთ, A Profile of Informal Employment: The Case of Georgia, Geneva: ILO, 2002; და A Profile of the Labour Market in Georgia, Tbilisi: UNDP, 2002.
- 71 საზოგადოებრივი აზრის გამოკითხვა, 29 სექტემბერი-5 ოქტომბერი, 2009, გვ. 23.
- 72 Doulas C. North, Institutions, Institutional Change, and Economic Performance, Cambridge: Cambridge University Press, 1990, cited in Culture Matters, გვ. xxix.
- 73 ქართული საზოგადოების ღირებულებები, გვ. 56.
- 74 Larry Diamond, Developing Democracy: Toward Consolidation, Baltimore and London, The Johns Hopkins University Press, 1999, გვ. 208.
- 75 რობერტ სტურუა, „ხალხმა ეციტო სიძარტლე, მაგრამ ხელისუფლება სირაქლემასათი მალავს“, საქინფორმი www.saqinform.ge/index.php?option=com-content&view=article&id=5170 (უკანასკნელად ნახაზა 2012 წლის 22 ივლისს).
- 76 ამ თემაზე მიმდინარე დისკუსიები იხილეთ, Oliver Reisner, 'Between State and Nation Building: The Debate about 'Ethnicity' in Georgian Citizens' 'ID Cards', in Françoise Companjen, Laszlo Maracz and Lia Versteegh (eds), Exploring the Caucasus in the 21st Century: Essays on Culture, History and Politics in a Dynamic Context, Amsterdam: Pallas Publications, 2010, გვ. 157-93.
- 77 ნანა სუმბაძე და გია თარხან-მოურავი; საქართველოს მოსახლეობის პანელური გამოკითხვა: ოქტომბერი, 2002, Tbilisi: IPS, 2003, გვ. 25.
- 78 ქართული საზოგადოების ღირებულებები, გვ. 22-6 და 72, მე-17 ტაბულა, რომელშიც ყველაზე არასასურველი მებრუნებება დასახელებული იყვნენ: პომოსექსუალები (79.2%), ნარკომანები (77.5%) და ლოთები (64.6%). არაქართველები (სომხები-15.9%) და არამართლმადიდებლები (მუსლიმანი 4.5%) სისბლოში მოექცნენ.
- 79 იმ ირონიის მოუხედავად, რომ სიმბოლურად რელიგიური დროშა ახალგაზრდა, თანამედროვე სეკულარისტებმა მიიღეს.
- 80 ნანა სუმბაძე, ქართული საზოგადოებრივი აზრის ბარომეტრი, 2006, თბილისი: საზოგადოებრივ მეცნიერებათა ინსტიტუტი, გვ.18-20.
- 81 Ronald Inglehart, Modernization and Post-Modernization: Cultural, Economic and Political Change in Forty-Three Societies, Princeton: Princeton University Press, 1997.
- 82 პანელური გამოკითხვა, გვ. 16.
- 83 Hans Gutbrod and Koba Turmanidze, 'Is Georgia a Democracy Now? Views of the Georgian Electorate', in Adam Hug (ed.), Spotlight on Georgia, London: The Foreign Policy Center, 2009, გვ. 21.
- 84 'An Assessment of Social Capital in Georgia', გვ. 12.

II ოპიონი

- 1 იური სლევჩინი, „სსრკ – კომუნალური ბინა, ანუ როგორ უჭერდა მხარს სოციალისტური სახელმწიფო ეთნიკურ პარტიკულარიზმს“, Slavic Review, ზაფხული 1994, ტომი 53, №2, გვ. 414-52.
- 2 არც ისე ბევრია დანერგილი ინგლისურად 1956 ან 1978 წლებზე. 1956 წლის მოვლენებთან დაკავშირებით იხილეთ ჯერემი სმიტის „ბერია, სტალინი, ბრუმჩოვი და ქართული ნაციონალიზმი: 1956 წლის მასობრივი არეულობები კონტექსტში – (პრევენტივია კონფერენციაზე: „საქართველო: ეროვნული კულტურის შექმნა – მიჩიგანის უნივერსიტეტი, ენ არბორი, 2008 წლის მაისი). იხ. ასევე ვლადიმერ კოხლოვი, მასობრივი ამბოხებები სსრკ-ში: პროტესტი და აჯანყება სტალინის შემდგომ წლებში (რედ. და თარგ. ელენ მაკლამანდ მაკინონი), ნიუ-იორკი და ლონდონი: მ. ე. შარპი, 2002, გვ. 112-35. არსებობს მრავალი სტატია საქართველოში 1970 და 1980 წლებში საზოგადოებრივი პროტესტების შესახებ

რადიო თავისუფალი ევროპის/რადიო თავისუფლების (RFE/RL) „სამიზდატის“ მასალებში და RFE/RL-ის კვლევის ანგარიშებში და რადიო თავისუფლების კვლევის ბიულეტენებში. ისინი ამაჟამად განთავსებულია ღია საზოგადოების არქივებში ქალაქ ბუდაპეშტში. <http://osacenter.org/guide/library/rferl-publications.html>.

3 თედო ჯავახიძე იყო ეროვნული უშიშროების საბჭოს მდივანი ელვარდ შევარდნაძის ადმინისტრაციის ბოლო წლებში და პრეზიდენტ სააკაშვილის საგარეო საქმეთა პირველი მინისტრი. მან ეს ფრაზა პირად ურთიერთობაში იხმარა.

4 ირლანდიაში დამოუკიდებლობის შემდგომი სისხლიანი მოვლენების შესახებ, რომლებიც ძალიან ნაავადეს საქართველოში 1991-1992 წლებში განვითარებულ მოვლენებს, იხ. დევიდ ფიცატირიკი, „ორი ირლანდია“ 1912-1939, ოქსფორდი, ნიუ-იორკი: OUP, 1998.

5 ეს ციფრები გამომდინარეობს რამდენიმე წყაროდან: საქართველოს სტატისტიკური წელიწადი (Georgian Statistical Yearbook), 2001, თბილისი: სტატისტიკის დეპარტამენტი, 2002, გვ. 88-109; საქართველოს სტატისტიკური წელიწადი, თბილისი: სტატისტიკის დეპარტამენტი, 2004, გვ. 94-115; რეგა ვანჩელიძე, ახალი საქართველო: სიერცე, საზოგადოება და პოლიტიკა, ლონდონი: ლონდონის საუნივერსიტეტო კოლეჯის გამომცემლობა (University College London Press – UCL Press), თავი 3, გვ. 45-71; ვახტანგ ჯაოშვილი, საქართველოს მოსახლეობა XVIII-XX საუკუნეებში: დემოგრაფიული გეოგრაფიული გამოკვლევა, თბილისი: მეცნიერება, 1984, გვ. 176-208; Народиос азиятხო Грузинული ССР в 1985 году: Статистический ежегодник (საქართველოს სსრ-ის სახალხო მურწერება 1985 წელს: სტატისტიკური წელიწადი), თბილისი: საბჭოთა საქართველო, 1986, გვ. 26-60, 170-8, 234-51.

6 იხილეთ, კერძოდ, კროლიან შაფერი, „აისბერგები“, ბარტერი და მავია პროვინციულ რუსეთში“, ანტროპოლოგია დღეს, ტ. 7, №2 (აპრილი 1991), გვ. 8-13.

7 უფრო ვრცელად იმასთან დაკავშირებით, თუ როგორ მუშაობდა სისტემა საქართველოში 1970-იან და 1980-იან წლებში, იხილეთ, პერიკო სმიტი, „რუსები“, ნიუ იორკი: გამომც. Times Books, 1985 (განახლებული და გაუარყოფილი გამოცემა), გვ. 99-104, და კონსტანტინ სიმონი, „სსრკ-კრუმპირებული საზოგადოება: საბჭოთა კავშილის წინააღმდეგო საფარში“ (თარგ. ეაკლინ ედვორდსი და მიტჩელ შაიდიერი), ნიუ-იორკი: გამომც. Simon and Schuster, 1982, გვ. 53-60.

8 იხილეთ, მაგალითად, ერეკლე მეორის – აღმოსავლეთ საქართველოს ბოლოს წინა მეფის – საბჭოთა საქართველოს დროინდელი ცნობილი ძველი პროვინციულ ქალაქი თელავში. მეფეს ხმლის ტარი ჯვრის მსგავსად უყავია, რაც ქრისტიანობისადმი ქართველების ერთგულების აქვარა მინიშნებაა. ქართული ორგანიზაციური ნაშრომები, რომლებიც შეეხება „დიდ თურქობას“ ან მონღოლებსა და თურქების შემოსევებს შუა საუკუნეებში, ხშირად საბჭოთა კავშირის შხრიდან დაყვობისა და ოკუპაციის შეწინააღმდეგო აღზრა იყო; ცარიზმის საწინააღმდეგო ციტატები ილია ჭავჭავაძის თუ სხვა ქართველი პატრიოტების ნაშრომებშია ტელევიზიით ან მუზეუმებსა და სახელმწიფოებში ქართველების მიერ საბჭოთა ტრანიაისთან დაკავშირებულ მეტაფორებად განიხილებოდა.

9 სემოელ პანტინგტონი, „მესამე ტალღა: დემოკრატიზაცია 19-20 საუკუნის ბოლო წლებში“, ნორმანი და ლონდონი: ოკლაჰომის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1991, გვ. 114-5.

10 რუსთაველის გამზირი 1989-1990 წლებში ნაავადეა მიხილ ბახტრის „თავტრის რამისი შუქის გარეშე“. ლევონ აბრამაძიანმა განავითარა ეს იდეა და მასში განსაკუთრებული კავასიური ელემენტი შეიტანა. იხილეთ, მისი „ლენინი როგორც თალითი“, „ევრაზიის ანთროპოლოგია და არქეოლოგია“, ტ. 38 (1999), №2, გვ. 8-26.

11 ახალი კანონის შესახებ, რომელიც უზრუნველყოფდა კანონპროექტების საზოგადო განხილვას, იხილეთ, საქართველოს საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკის უზუნავასი საბჭოს უწყებები, იენისი 1988, №6, გვ. 14-21; საბჭოთა კონსტიტუციამ შემთავაზებული ცვლილებების შეტანაზე უარის თქმის შესახებ იხ. საქართველოს საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკის უზუნავასი საბჭოს უწყებები, №11, ნოემბერი 1988, გვ. 11-13. ცვლილებები 108-ე და 119-ე მუხლებში მინწეული იქნა განსაკუთრებულად შემზღუდედა – თავდასხმედ რესპუბლიკის კავშირიდან გასვლის უფლებაზე და კონტროლის დაწესებად მის შიდა საქმეებზე.

12 პატიაშვილის მმართველობის პერიოდის შესახებ იხ. ელისაბედ ფულერის „საქართველო 1986 წელს“, რადიო თავისუფლების“ ანგარიში სსრკ-ს შესახებ №12 (1987); „საქართველო შევარდნაძის შემდეგ: პატიაშვილის პირველი წელი“, რადიო თავისუფლება“ №271 (1986); „საქართველო ორ წელიწადში შევარდნაძის შემდეგ: ეკონომიკა, რადიო თავისუფლება“ №318 (1987). იხილეთ, ასევე „გუშაში“, №18 (1989), გვ. 20-21. პატიაშვილის მიმართული საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის ში-19 პარტიული კონწერენციისადმი იხილეთ, მსოფლიო რამუნებლობის რეზიუმეში: საბჭოთა კავშირი (SWBSU) 0196-C117 (6 ივლისი, 1988), გვ. C17-C19.

13 გარემოს დაცვის შესახებ მოძღვრების ზეგავლენაზე უკრაინის, ლიტვისა და რუსეთის ეროვნულ მოძრაობებზე სსრკ-ის დაშლამდე იხილეთ, ჯეინ დოსონი, „ეკონავიონალიზმი: ანტიბირთვული აქტივობაში

- და ეროვნული კუთვნილება რუსეთში, ლიტვასა და უკრაინაში”, დარემი, ჩრდილო კაროლინა: Duke University Press, 1996.
- 14 დაეთი გარეგნული იყო ერთ-ერთი იმ ცამეტ ასირიელ მამათაგან – მესოპოტამიელ ბერ მისონერთა ჯგუფიდან – რომლებიც მე-6 საუკუნეში ჩამოვიდნენ საქართველოში ქრისტიანული მრწამსის გასავრცელებლად. მე-6 საუკუნეში მან დააარსა სამონასტრო კომპლექსი.
 - 15 გიორგი მჭედლიძე, „ისტორია უდისტანციოდ (მშფოთიერე 1988-1995 წლების ქრონიკები)“, ქუთაისი: გ. ლაბიძის სახელობის საქციო საზოგადოება, 1999, გვ. 127.
 - 16 უფრო დანერგვებით კავკასიის სამთო რკინიგზის პროექტის შესახებ იხილეთ, სტივენ ჯონსი, „კავკასიის სამთო რკინიგზის პროექტი. «გლანსონსტის» გამარჯვება?“ Central Asian Survey, ტ. 8, №2, გვ. 47-59.
 - 17 „კომუნისტი“, 13 დეკემბერი, 1989, გვ. 3.
 - 18 ამ პერიოდის არაფორმალური ჯგუფების ერთ-ერთი საუკეთესო შეფასება ეკუთვნის ჯონათან ეივსს, „საქართველო: ქაოსიდან სტაბილურობამდე?“ ლონდონი: Royal Institute of International Affairs, 1996.
 - 19 „ისტორია უდისტანციოდ“, p. 148.
 - 20 საქართველოს საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკის უზენაესი საბჭოს უწყებები, №1 (1988), გვ. 19.
 - 21 ჯაბა იოსელიანს ძალიან არასახარბიელო წარმოდგენა ჰქონდა საზოგადოებაზე და იგი აღწერდა მას, როგორც კონფორმისტებისა და „ფრთხილი ინტელექტუალების“ ნაირფერ ჯგუფს. ჯაბა იოსელიანი, „სამი განზომილება“, მე-2 გამოც., თბილისი: აზრი, 1999, გვ. 22.
 - 22 ამ დროს მჭაქვარიანი წერდა ისეთ სტროფებს, როგორცაა: „მე ისეთ ქართველს რა ვუთხრა, რა ვუთხრა ისეთ ამხანაგს, ვინც ვერ ახერხებს ქართულად წერას, კითხვას და ლაპარაკს.“ ციტატა ლექსიდან „მე ისეთ ქართველს რა ვუთხრა!“, მუსხრან მჭაქვარიანი, „მრავალ ჭრეარამგადანახადი“, თბილისი: მერანი, 1989, გვ. 758-59.
 - 23 კომუნისტი, 3 ნოემბერი 1988, გვ. 2-3. სტივენ ჯონსი, „ქართული ენის სახელმწიფო პროგრამა და მისი შედეგები“, Nationalities Papers, ტ. 23, №3, სექტემბერი 1995, გვ. 535-48.
 - 24 საქართველოს საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკის უზენაესი საბჭოს უწყებები, 1989, №3, p. 9.
 - 25 შოთა რუსთაველის საზოგადოებასთან დაკავშირებით იხ. ვლისაბეთ ფულერი, „კრიზისი საქართველოს შოთა რუსთაველის საზოგადოებაში“, რადიო თავისუფლება, №14 (1989). საზოგადოების პროგრამა განთავსებულია „მამულში“ – რუსთაველის საზოგადოების ვებზეთი, №1 (ივნისი 1989), გვ. 3-5. ბაქრაძის პროგრამა იხილეთ, ვაზუთი „კომუნისტი“, 15 ნოემბერი, 1989, გვ. 2.
 - 26 არჩევნების შედეგებთან და ანალიზთან დაკავშირებით იხილეთ, „კომუნისტი“, 30 მარტი, 1989, გვ. 1; 6 მაისი, 1989, გვ. 3 და 2 აპრილი, 1989, გვ. 2-3.
 - 27 მიტინგის დეტალური აღწერისათვის იხილეთ, გურამ ყორანიშვილი, „9 აპრილი: მათი და სინამდვილე“, თბილისი: ახალი საქართველო, 2001, გვ. 52.
 - 28 ლიხნის მიმართვის და 1989-1990 წლების აფხაზურ-ქართული დაპირისპირების შესახებ იხ. ვიქტორ შნირელმანი, „წარსულის მნიშვნელობა: მიზეზი, პოლიტიკა და იდენტურობა ამიერკავკასიაში“, ოსაკა: ეთნოლოგიის ეროვნული მუზეუმი, 2001, გვ. 212-14; ჯორჯ ჰოუტი, „აფხაზეთი: იდენტურობისა და საკუთრების პრობლემა“, Central Asian Survey (CAS), ტ. 12, #3, 1993, გვ. 267-323.
 - 29 „ისტორია უდისტანციოდ“, გვ. 164.
 - 30 „სისხლიანი კვირა: ტრაგედია თბილისში. 1989 წლის 9 აპრილის მოვლენები და მათი შედეგები“. საბჭოთა საქართველოში ორგანიზაციის „Physicians for Human Rights“ სამედიცინო დელეგაციის ანგარიში, ბოსტონი: Physicians for Human Rights, 1990.
 - 31 უფრო სრული ინფორმაციისათვის იხილეთ, ვაზუთი „კომუნისტი“, 28 სექტემბერი, 1989, გვ. 24. იხილეთ, ასევე გურამ გვერდნითელი, სარგის ცაიშიელი და მანანა სანადირაძე (რედ.), „9 აპრილი, თბილისი“. მერანი, საბჭოთა საქართველო, 1990, გვ. 517-66.
 - 32 სახალხო დემუტატების კომისიისა და სამხედრო პროკურატურის ანგარიშებთან დაკავშირებით იხილეთ, „9 აპრილი“, გვ. 612-36 და 638-48. ალექსანდრე კაუცევის – სსრკ-ის მთავარი სამხედრო პროკურორის – სახალხო დემუტატთა ყრილობისთვის წარმოდგენილი ანგარიშის დროს საქართველოს დელეგაციამ და სხვა 200-მა „პროგრესულმა“ წარმომადგენელმა პროტესტის ნიშნად დატოვეს სხდომათა დარბაზი. შეეარდნავე იმუქრებოდა, რომ გადადგებოდა, თუ კაუცევის ანგარიში არ იქნებოდა უარყოფილი. ყრილობამ მიიღო რეზოლუცია, რომელშიც დაგმო დემონსტრაციის დარბევის უკანონობა, თუმცა მისკოვი არაფერში რეზულანაშაულებია. მოგვიანებით კაუცევი გადადგა და სახელმწიფო უშიშროების კომიტეტის თავმჯდომარე ვიქტორ ჩებრაიკოვი გადაყენებული იქნა პოლიტბიუროს წევრობიდან, საერაოდ, 9 აპრილის მოვლენებში მისი მონაწილეობის გამო. იხ. ვულია ვიშნესკი, „დადის ხმები, თითქოს შეეარდნავე დაიშურა, რომ გადადგებოდა თბილისის კომისიის გარშემო წარმოქმნილი

- პოლემიკის დროს"; ანგარიში სსრკ-ის შესახებ, 2, №5, 1990, გვ. 1-3. გორბაჩოვის მიერ თავისი საკუთარი როლის აღწერასთან დაკავშირებით იხ. საბჭოთა პრესის მიმდინარე დაიჯესტი 41, №21, 1989, გვ. 16-17.
- 33 საბჭოთა არმიამ ქართველი ჯარისკაცების მიმართ „დედოფნის“ შესახებ იხ. „მამული“, №2, იანვარი 1990, გვ. 10-11; „საქართველო“ (სახალხო ფრონტის გაზეთი), 23 მარტი, 1990, გვ. 8. „კომუნისტის“ თანახმად (8 აპრილი, 1990, გვ. 4), 80-ზე მეტი ქართველი ჯარისკაცი დაიღუპა 1989 წელს საბჭოთა არმიამ მსახურების დროს, თუმცა არ არის მითითებული, რამდენი მათგანი იყო მოკლული.
- 34 „ცრემლით დამარცხებული მკვლელი“, 9 აპრილი, გვ. 182.
- 35 „კომუნისტი“, 28 სექტემბერი, 1989, გვ. 2.
- 36 გუმბარძის ოფიციალურ ბიოგრაფიასთან დაკავშირებით იხილეთ, „კომუნისტი“, 15 აპრილი, 1989, გვ. 1.
- 37 იხ. პროგრამა გაზეთ „კომუნისტი“, 17 სექტემბერი, 1989, გვ. 1-3.
- 38 საქართველოს საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკის უმაღლესი საბჭოს უწყებები, №11, 1989, გვ. 36. საქართველოს საარჩევნო კანონი განსხვავდებოდა მისი საბჭოური ვერსიისაგან; იგი აუქმებდა არაპირდაპირ არჩევნებს და „საზოგადოებრივი ორგანიზაციებისათვის“ ადგილების დაჯავშნას. „კომუნისტი“, 1 დეკემბერი, 1989, გვ. 3-6.
- 39 საქართველოს საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკის უმაღლესი საბჭოს უწყებები, №7, 1989, გვ. 6-7. იხ. ასევე „კომუნისტი“, 26 ნოემბერი, 1989, გვ. 1 და 28 ნოემბერი, 1989, გვ. 1-3.
- 40 საქართველოს საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკის უმაღლესი საბჭოს უწყებები, №11, 1989, გვ. 97. თამაზ დიასამიძე, რეგიონული კონფლიქტები საქართველოში – სამხრეთ ოსეთის ავტონომიური ოლქი, აფხაზეთის ავტონომიური რესპუბლიკა (1989-2002): პოლიტიკურ-საკანონმდებლო აქტების კრებული (თარგმნეს ჭყიძე-ჯაფარიძემ), თბილისი: OSGF, 2003. გვ. 17. იხილეთ, ასევე რუსულად: АБХАЗИИ В СОВЕТСКОМУ ПЕРИОД – АБХАЗСКИЕ ПИСЬМА (1947-1989). Сборник документов. Том 1. Акуа (Сухум): n.p., 1994.
- 41 იმ დროს განხორციელებულ საკანონმდებლო და საკონსტიტუციო ცვლილებებთან დაკავშირებით იხ. CDSP, 42, №10 (1990), გვ. 8-9; უცხოურ ენებზე მუხრანბეგის საინფორმაციო სამსახური, 90-055, გვ. 110; 90-067, გვ. 115-6; 90-085, გვ. 117; ასევე „კომუნისტი“, 29 ნოემბერი, 1989, გვ. 1; 1 დეკემბერი, 1989, გვ. 1-3; 10 აპრილი, 1990, გვ. 3 და 29 ივნისი, 1990, გვ. 1.
- 42 აღტყნაბატოლი სამსახურის შესახებ კანონთან დაკავშირებით იხილეთ, „კომუნისტი“, 3 ივლისი, 1990, გვ. 1-2; კანონი ეკონომიკური სუვერენიტეტის შესახებ იხ. „კომუნისტი“, 5 ივნისი, 1990, გვ. 1-2. დამოუკიდებლობის მექანიზმების ჩამოყალიბების შესახებ დადგენილებასთან დაკავშირებით იხილეთ, „რეგიონული კონფლიქტები“, გვ. 22-23.
- 43 საქართველოს პარტიის პროგრამის ანალოგი გუმბარძის მიერ იხ. FBIS-SOV 90-075, გვ. 114-21. საქართველოს ეროვნული კომუნისტური პარტიის შექმნის გუმბარძის მცდელობის შესახებ იხილეთ, „კომუნისტი“, 22 ივნისი, 1990, გვ. 1-2. 44 CDSP 90-086, 3 მაისი, 1990, გვ. 100.
- 44 CDSP 90-086, 3 მაისი, 1990, გვ. 100.
- 45 დანაშაულის დონის ზრდისა და განუკითხაობის შესახებ იხ. „სამშობლო“ (სახლვარგარეთ მცხოვრებ თანამემამულეებთან კულტურული ურთიერთობების საზოგადოების ორგანო, №2 (იანვარი 1990), გვ. 2; „კომუნისტი“, 15 თებერვალი, 1990, გვ. 4; FBIS-SOV 90-086, გვ. 98-101. პარტიის შენობების დაკავებისა და ახალგაზრდა კომუნისტების კემპის დამინების შესახებ იხ. გაზეთი The Wall Street Journal, 28 მარტი, 1990, p- A10, და გაზეთი Moscow News, №14 (8 აპრილი, 1990), გვ. 5. ამ პერიოდთან დაკავშირებით იხ. აგრეთვე ნოდარ ნათაძე, „რაც ვიცო: ფაქტები და ანალოზი“, თბილისი: „პირველი სიტყვა“, 2002, გვ. 95-115.
- 46 „თბილისი“, 1990 წლის 22 მარტი, გვ. 1-2.
- 47 „კომუნისტი“, 1 ივლისი, 1990, გვ. 1. ახალი ორგანიზაციის პროგრამისა და წესების პროექტის შესახებ. იხილეთ, „კომუნისტი“, 12 ივნისი, 1990, გვ. 2-3.
- 48 წლების განმავლობაში მე მოვადგროვე არქივი იმ პარტიების პროგრამებისა, საიდანაც აღებულია ეს მითითებები, ზოგი ინგლისურ, უმეტესობა კი ქართულ ენაზე, მრავალი მათგანი მიმოგრაფის ან დაბეჭდილი ფორმით. ედმ-ს ისტორიასთან და პროგრამასთან დაბეჭდვით იხ. საქართველოს ეროვნულ-დემოკრატიული პარტია, თბილისი: 1992 (განახლებული ვერსია არის: „ენა, მამული, სარწმუნოება: საარჩევნო პროგრამა“), თბილისი, 2001. სახალხო ფრონტთან დაკავშირებით იხ. სახალხო ფრონტის პარტული პროგრამის მიმოგრაფი, უთარილოდ, თუმცა საყარაუდოდ 1992 წელს.
- 49 „მერაბ კოსტავა აყალიბებს საქართველოს ეროვნული გადარჩენის ჯგუფის მიზნებს“, ერთობლივი პუბლიკაციების ანგარიშების სამსახური. ანგარიში – საბჭოთა კავშირი (პოლიტიკური საკითხები). JPRS-UPA-89-066, 12 დეკემბერი, 1989, გვ. 28. იხილეთ ნაწილი „ეროვნების საკითხები“, რომელშიც განხილულია რამდენიმე ქართული პარტიის წარმომადგენლის საკითხები.

- 50 „არც ვიცი“, გვ. 43-5.
- 51 „გახლეჩის მომხრეებს“ სათავეში ედგნენ გია ჭანტურია და ირაკლი ნერეთელი. მოგვიანებით მათ შესთავაზეს ზვიად გამსახურდიას, გაერთიანებულყოფიერ ახალ ჯგუფში. დასაწყისი ისინი საკუთარ თავს უწოდებდნენ „ოლია ქაჩუაძის საზოგადოება – მეოთხე ჯგუფი“.
- 52 საბჭოთა პრესის მიმდინარე დაიჯესტი CDSP 90-086, 3 მაისი, 1990, გვ. 102.
- 53 სახალხო ფრონტის შიგნით გამართულ დებატებთან დაკავშირებით იხ. ე. ფულერი, „საქართველოს მოძრაობა დემოკრატიზაციისკენ, რომელსაც საფრთხეს უქმნის ერთიანობის არარსებობა“, ანგარიში სსრკ-ს შესახებ, 1, 1989, გვ. 22-5; იხ. ასევე „არც ვიცი“, იქვე.
- 54 CDSP 90-087, 4 მაისი, 1990, გვ. 111 and CDSP 90-085, 2 მაისი, 1990, გვ. 118.
- 55 „კომუნისტა“, 27 მაისი, 1990, გვ. 4. ყრილობის შესახებ დეტალურ ანგარიშთან დაკავშირებით იხილეთ, „ქართული ფილმი“, 30 მაისი, 1990, გვ. 2.
- 56 „მრგვალი მაგიდა-თავისუფალი საქართველოს“ პროგრამა იხ. „ახალგაზრდა იერიელში“, 16 ოქტომბერი, 1990, გვ. 2-3.
- 57 ლადო გურგენიძე, მამუკა ლობჯინიძე და დავით ონოფრიშვილი, „საქართველო: დაეგვიყვანა პიკერი-ფლავიანოძე“, „კომუნისტური ეკონომიკა და ეკონომიკური ტრანსფორმაცია“, ტ. 6, №5, 1994, გვ. 260.
- 58 რომან გოცირიძე, „ეკონომიკა, პოლიტიკა, ცხოვრება“, თბილისი: ფავორიტი, 1999, გვ. 164-5.
- 59 CDSP, 1990, XLII, №24, გვ. 25.
- 60 აღნიშნულთან და საბჭოთა საქართველოში გამოყენებული პოზიტიური დისკრიმინაციის პოლიტიკასთან დაკავშირებით იხილეთ, დარულ სლაიდერი, „Crisis and Response in Soviet Nationality Policy: The Case of Abkhazia“, Central Asian Survey, ტ. 4, №4, 1985, გვ. 51-68; The Politics of Georgia's Independence, 'Problems of Communism', ტ. 40, №6, ნოემბერი/დეკემბერი 1991, გვ. 63-79.
- 61 მონაცემები აბორტებთან, ჩვილ ბავშვთა სიკვდილიანობასთან და განქორწინებებთან დაკავშირებით იხ.: Население ССР 1988: Статистический ежегодник, Москва: გამომცემლობა Финансы и статистика, 1989, გვ. 120, 411, 475.
- 62 სტატია პარტიის გაზეთ „კომუნისტში“ (11 იანვარი, 1989, გვ. 3) აღნიშნავდა, რომ 1926 წლიდან ქართველებმა დაკარგეს თავიანთი რიცხობრივად უპირატესი მდგომარეობა სამხრეთ კავკასიაში და ამ მხრივ ჩამორჩებიან როგორც სომხებს, ასევე აზერბაიჯანელებს. 1970-1979 წლებში რესპუბლიკის ქართველი ეროვნების მოსახლეობა გაიზარდა 9.6 პროცენტით, მაშინ, როდესაც აზერბაიჯანელებისა და ქურთების მოსახლეობა, შესაბამისად, 17.4 პროცენტით და 23.8 პროცენტით. ეს შიშ, 'Russian Share of Soviet Population Down to 50.8%', ანგარიში სსრკ-ის შესახებ, 1, №42, 1989, გვ. 11. იხ. „კომუნისტა“, 29 იანვარი, 1990, გვ. 3, ქართველთა დემოგრაფიული შემოუბრუნების შესახებ.
- 63 საქართველოში რუსების შესახებ იხ. მამუკა კომახია, „საქართველოს სლავური წარმოშობის მოსახლეობა“, Central Asia and the Caucasus, №4 (46), 2007. www.ca-c.org/journal/2007-04-eng/00.shtml (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 22 ივლისს).
- 64 ოსურა და აფხაზურ ევრსიებთან დაკავშირებით იხ. რეგიონული კონფლიქტები, გვ. 9-12.
- 65 სევეტლანა ჩერეზონაია, „კონფლიქტი კავკასიაში: საქართველო, აფხაზეთი და რუსეთის აზრდობი“ (თარგ. არიანე ჭანტურია), გლასტონბერი: გამომცემლობა Gothic Image Publications, 1994, გვ. 6. ვლადისლავ არძინბა იყო ამ დროს აფხაზეთის უმაღლესი საბჭოს თავმჯდომარე.
- 66 ამ მოვლენების ამსახველ ოფიციალურ დოკუმენტებთან დაკავშირებით იხ. „რეგიონული კონფლიქტები“, გვ. 5-6; იხილეთ, ასევე ელიზაბეტ ფულერი, „ქართული პროკურორი, ბრალდებული ეროვნებებს შორის შუალისს გაღვივებაში (Georgian Prosecutor Accused of Inciting Interethnic Hatred)“ ანგარიში სსრკ-ს შესახებ, 2, №7, 1990, გვ. 12-4; ვერა ტოლცი და მ. ნოტოჩი, „სსრკ ამ კვირაში“ (The USSR This Week), ანგარიში სსრკ-ს შესახებ, 28 ივლისი, 1989, გვ. 31-2. ქართული პრესის მიერ გამოქუების მაგალითთან დაკავშირებით იხ. „კომუნისტა“, 18 ივლისი, 1989, გვ. 1-3 და 19 ივლისი, 1989, გვ. 3. თვითმხილველს ანგარიშთან დაკავშირებით იხ. სოხუმში მილიციის კაპიტნის ა. ენუგაძის ნეროლი (დაუთარილებელი) სსრკ-ს უმაღლესი საბჭოს პრეზიდიუმის თავმჯდომარის სახელზე. ნერილის ასლი ავტორს ეკუთვნის.
- 67 „რეგიონული კონფლიქტები“, გვ. 28-30.
- 68 ქართველების წინააღმდეგ აფხაზთა საჩივრებთან დაკავშირებით იხ. შნირელმანი, „წარსულის მნიშვნელობა“ (The Value of the Past), გვ. 201-14. იხ. ასევე აფხაზეთის ეროვნული ფორუმის მიმართვა კავკასიის ხალხებისათვის (Обращение Народного форума Абхазии к народам Кавказа) (დათარილებული 1989 წლით) – მომანოდა დოქტორმა ჯორჯ ჰოიტმა ლონდონის უნივერსიტეტიდან.
- 69 შნირელმანი, გვ. 211.
- 70 შნირელმანი, იქვე, გვ. 353.

- 71 შირიგლმანი, იქვე, გვ. 355; ვაჩიჩილაძე, „ახალი საქართველო“, გვ. 87.
- 72 საქართველოს საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკის უზენაესი საბჭოს უწყებები, 1989, №11, გვ. 7-8; „რეგიონული კონფლიქტები“, გვ. 12-3.
- 73 „რეგიონული კონფლიქტები“, გვ. 31-3.
- 74 იქვე, გვ. 39-40.
- 75 „რეგიონული კონფლიქტები“, გვ. 73.
- 76 რესპუბლიკაში ქართველთა და აზერბაიჯანელთა შორის ურთიერთობების ისტორიის შესახებ იხ. ელიზაბეტ ფულერი, „აზერბაიჯანელები საქართველოში და ინგოლები: ეთნიკური უმცირესობები ყურადღების ცენტრში“, Central Asian Survey, ტ. 3, №2 (1984), გვ. 75-86; იხ. ასევე მისი ავტორობით „მარნეული: საქართველოს პოტენციური მთიანი ყარაბაღი“ რადიო თავისუფლების კვლევით ბიულეტენში, 477 (1988), გვ. 1-5.
- 77 საქართველოში აზერბაიჯანელი და სომეხი უმცირესობების შესახებ სასარგებლო სტატისტიკური და ეთნოგრაფიული ინფორმაცია იხ. „ეთნოსები საქართველოში, თბილისი“: სახალხო დამცველის აპარატი, 2008, გვ. 104-48.
- 78 მესხების საკითხთან დაკავშირებით იხილეთ, „თურქი მესხები: გადანაცვლებები და ადამიანის უსაფრთხოება“ (Solutions and Human Security), ნიუ იორკი: OSI, 1998. CDSP 41, №4 (1989), გვ. 3-4; CDSP 41, №48 (1989), გვ. 13-4; ნანა სუმბაძე, „შინ დაბრუნება: მუსლიმანი მესხების რეპატრაცია და ინტეგრაცია საქართველოში“, ტომ ტრიერი, ანდრეი ხანზინი (რედ.), „თურქი მესხები გზაჯვარედინზე: ინტეგრაცია, რეპატრაცია თუ გადასახლება?“ ბერლინი: გამომცემლობა LIT Verlag, 2007, გვ. 288-333.
- 79 ბერნარდ ლოუისი, „ისტორია – გახსენებული, აღდგენილი, გამოგონილი“ (Remember, Recovered, Invented), პრინსტონი: გამომცემლობა Princeton Univ. Press, 1975, გვ. 11-3.
- 80 საბჭოთა პერიოდის ქართული მართლმადიდებლური ეკლესიის ისტორიასთან დაკავშირებით იხ. სტივენ ჯონსი, „საბჭოთა რელიგიური პოლიტიკა და საქართველოს მართლმადიდებლური აპოსტოლური ეკლესია: ხრუსჩოვიდან გორბაჩოვამდე“, რელიგია კომუნისტურ ქვეყნებში ('Soviet Religious Policy and the Georgian Orthodox Apostolic Church: From Khrushchev to Gorbachev,' Religion in Communist Lands), Winter 1985/90, გვ. 292-312.
- 81 პარტიის პროგრამასთან დაკავშირებით იხ. „გუშაგი“, №18, თებერვალი 1989, გვ. 33-7.
- 82 პირველი მდიანი გუმბარიძე ეკლესიის შესახებ, იხ. FBIS-SOV 90-075, გვ. 117. „კომუნისტი“ (1 იანვარი, 1990), შეიცავდა ილია მეორის სახალხო ეპისტოლეს.
- 83 ჯონსი, „ქართული ენის სახელმწიფო პროგრამა და მისი შედეგები“ ('The Georgian Language State Program and Its Implications'), გვ. 540.
- 84 „კომუნისტი“ (15 აპრილი, 1990, გვ. 2). მთელი ეს ნომერი ქართული ენისადმი მიძღვნილი.
- 85 „რეგიონული კონფლიქტები“, გვ. 9-12.
- 86 აკაკი მიქაძე, „ზვიად გამსახურდია: ჩვენ ძალიან დიდხანს ეუთმენდით სეპარატისტებს“, გაზეთი Moscow News, №48, 1990, გვ. 7.
- 87 ეროვნულ ყრილობასთან დაკავშირებით იხ. ანგარიში უმაღლესი საბჭოს არჩევნების შესახებ საქართველოში: თბილისი, ცხინვალი, გორი, მცხეთა, ვაშინგტონი, კოლუმბიის ოლქი: აშშ ევროპის უშიშროებისა და თანამშრომლობის კომისია, 1990, გვ. 2-3.
- 88 ანგარიში უმაღლესი საბჭოს არჩევნებზე, გვ. 17.
- 89 ანგარიში უმაღლესი საბჭოს არჩევნებზე, გვ. 16.
- 90 როჯერის ბრუნიკერი, „სახელმწიფო ნაციონალიზმი: სახელმწიფოებრიობა და ეროვნული საკითხი ახალ ევროპაში“ (Nationalism reframed: nationhood and the national question in the New Europe), კემბრიჯი: გამომცემლობა Cambridge University Press, 1996.

III თავი

- 1 „საქართველოს რესპუბლიკის სამხედრო საბჭოს დეკლარაცია“, საქართველოს რესპუბლიკა, №36 (309), 1992 წ. 25 თებერვალი, გვ. 1.
- 2 ჯაბა ოსელიანი, სამი განზომილება, თბ., აზრი, 1999, გვ. 78.

- 3 გიორგი მჭედლიძე, ისტორია უდისტანციოდ, (მელეჟარე 1988-1995 წლების ქრონიკები), ქუთაისი, გ. ტაბიძის სააქციო კომპანია, 1999, გვ. 322. (ეს ციფრები შეეხება მხოლოდ 22 დეკემბერდან 6 იანვრამდე პერიოდს).
- 4 „საქართველოს უზენაესი საბჭოს თავმჯდომარის ბატონ ზვიად გამსახურდიას გამოსვლა, 1990 წ. 14 ნოემბრის სხდომაზე“, მიხეილ სალუაშვილი (რედ.) საქართველოს რესპუბლიკის პრეზიდენტი ზვიად გამსახურდია, ტ. 1, თბ., ხმა ერისა, 1995, გვ. 16.
- 5 გურამ რჩეულიშვილის მოსაგონარი, ზვიად გამსახურდია, წერილები, ესეები, თბ., ხელოვნება, 1991, გვ. 548.
- 6 Christopher Clapham, *Third World Politics: An Introduction*, London and Sydney: Croom Helm, 1985, esp. Ch. 3, გვ. 39-60.
- 7 ნიქარიშვილი, ფამი ჭეშმარიტი: დამარცხებული მოძრაობის ქრონიკა, თბ., 2003, გვ. 216.
- 8 პოპულიზმის ავტორიტარული ინტერპრეტაციის შესახებ იხილეთ: William Kornhauser, *The Politics of Mass Society*, London: Routledge and Kegan Paul, 1960, and Donald MacRae, 'Populism as an Ideology' in Ghita Ionescu and Ernest Gellner (eds), *Populism. Its Meanings and National Characteristics*, London: Wiedenfeld and Nicholson, 1969, გვ. 153-65. უფრო „დემოკრატიული“ თვალსაზრისისათვის იხილეთ: Paul Picone, 'The Crisis of Liberalism and the Emergence of Federal Populism', *Telos*, no. 89, Fall 1991, გვ. 7-44. ორივე თვალსაზრისის განხილვისათვის იხილეთ 'The Empire Strikes Out: A Roundtable on Populist Politics', *Telos*, no. 87, Spring 1991, გვ. 3-37.
- 9 პოპულიზმზე განსხვავებული თვალთახედვისათვის იხილეთ Christos Lyrintzis, 'The Power of Populism: the Greek Case', *European Journal of Political Research*, Vol. 15, no. 6 (1987), გვ. 667-86; Nicos Mouzelis, 'On the Concept of Populism: Populist and Clientelist Modes of Incorporation and Semi-peripheral Politics', *Politics and Society*, Vol. 14, no. 3 (1985), გვ. 329-48; Margaret Canovan, 'People, Politicians and Populism', *Government and Opposition*, Vol. 19, no. 3, Summer 1984, გვ. 312-27. მთავარი ნაშრომები პოპულიზმის შესახებ: Margaret Canovan, *Populism*, New York and London: Harcourt Brace Jovanovich, 1981; Michael Conniff, *Latin American Populism in Comparative Perspective*, Albuquerque: University of New Mexico Press, 1982; and Ernesto Laclau, *Politics and Ideology in Marxist Theory: Capitalism, Fascism, Populism*, London: New Left Books, 1977. ლათინურ ამერიკაში პოპულიზმის როლის შესახებ იხილეთ Kenneth Roberts, 'Populism, Political Conflict, and Grass-Roots Organization in Latin America', *Comparative Politics*, Vol. 38, Issue 2, January 2006, გვ. 127-48.
- 10 Canovan, *Populism*, გვ. 294.
- 11 ლუი ნაპოლეონთან ანალოგიისათვის იხილეთ Fareed Zakaria, 'The Rise of Illiberal Democracy', *Foreign Affairs*, Vol. 76, no. 6, November/December 1997, გვ. 85.
- 12 საქართველოს რესპუბლიკის პრეზიდენტი, ზვიად გამსახურდია, ტ. 1, გვ. 5-6.
- 13 უცხოეთის სამუნებლო საინფორმაციო სამსახური Foreign Broadcast Information Service (FBIS), FBIS-SOV, 90-239, December 12th, 1990, გვ. 115.
- 14 ტიპიური დიატრიხას შესახებ იხილეთ „ემჟორანდუმი მოსკოვისა და საქართველოს ხელისუფლებებისადმი“, მიხეილ სალუაშვილი, (რედ.) მრგვალი მაგიდის ისტორია, თბ., ზვიადის გზა - ხმა ერისა, 1996, ტ. 1, გვ. 26-9.
- 15 Zakaria, 'Illiberal Democracy'.
- 16 1944 წელს სამხრეთ საქართველოდან გასახლებული მესხი თურქები ცილობიდან რეაბილიტაციასა და საქართველოში დაბრუნებას 1960-იანი წლებიდან. პროფესორი გაჩეჩილაძე აღნიშნავს, რომ 1944 წელს სამცხე-მთიანეთიდან გადასახლებულები არ იყვნენ მხოლოდ „თურქები“, მათ შორის იყვნენ ასევე გამუსულმანებული ქართველები, გამუსულმანებული სომხები (ხემშინები) და ქურთები. იხილეთ: რევაზ გაჩეჩილაძე, ჩემი XX საუკუნე, თბ., ბაკურ სულაკაური, 2008, ტ. 1 გვ. 446-7.
- 17 საქართველოს რესპუბლიკა, №2, 1990, 7 დეკემბერი, გვ. 4
- 18 'Georgia: Political adversaries use violence', *Current Digest of the Soviet Press (CDSP)*, Vol. XLII, 1990, no. 45, გვ. 9. ლექვითან დაეა შეეხებოდა საძოვრებით სარგებლობის პრობლემას.
- 19 „გაუმარჯოს მშვიდობას, გაუმარჯოს კაცთმოყვარეობას, გაუმარჯოს შერიგებას“, მიხეილ სალუაშვილი, (რედ.), 22 შეხვედრა, თბ., ხმა ერისა, 1995, გვ. 98-100.
- 20 FBIS-SOV, 91-007, July 11th, 1991, p. 82. თავის ნაშრომებში გამსახურდია ხშირად იმონებს ბობლოვ ტიტესტებს, სადაც წარმოჩენილია ისეთი აღმოსავლური მარლენადიდული კულტისი მებრძოლი წინადაწების საქმეები, როგორც იყო წმ. გიორგი. იხილეთ, მაგალითად, „ფილოლოგიური პრობლემები“, ზვიად გამსახურდია, საქართველოს სულიერი მისია, თბ., განათლება, 1991, გვ. 39-40.
- 21 Ernesto Laclau, *Hegemony and Socialist Strategy*, London: Verso, 1985, გვ. 130.

- 22 რადიო თავისუფლებაში მომუშავე არაკეთილგანწყობილი ქართველი თურნალისტები, გამსახურდიას არჩილ, მოსკოვის მიერ იყენებ დაქირავებული. არც ერთ ქვეყანას არ უყავს იმდენი მოლაპატე, გამდინჯე საქართველოს, განაცხადა მან (საქართველოს რესპუბლიკა, №24, 1991, 5 თებერვალი). გამსახურდია ოპოზიციის შეთქმულების შესახებ, იხილეთ: FBIS-SOV, 91-171, September 4th, 1991, 113; 91-191, October 2nd, 1991, გვ. 81-2.
- 23 FBIS-SOV, 91-192, October 3rd, 1991, გვ. 69.
- 24 გურამ პეტრიაშვილის სტატია „საქართველოს რესპუბლიკაში“ 1991 წ 2 მარტი, №2, გვ. 2. ინტელიგენციის მიმართ დამცინატი დამოკიდებულების კარგი მაგალითია, აქ ინტელიგენცია მოხსენიებულია, როგორც ცხოვრებას მონევეტილი, არანარატიკული და ოპოზიციის სასარგებლოდ ოპოზიციის მხარეს გადასული.
- 25 FBIS-SOV, 91-185, September 24th, 1991, p. 82; FBIS-SOV, 91-193, October 4th, 1991, გვ.72.
- 26 ოსელიანი, სამი განზომილება, გვ. 45.
- 27 FBIS-SOV, 91-007, July 11th, 1991, გვ. 84.
- 28 ქართულად იხილეთ: გამსახურდია, საქართველოს სულიერი მისია, გვ. 24. ეს ეხე თავდაპირველად გამოქვეყნდა ჟურნალ „სამშობლოში“, 1990 წ ნოემბერს, გვ. 4-6.
- 29 FBIS-SOV, 91-205, October 23rd, 1991, გვ. 69.
- 30 FBIS-SOV, 91-211, October 31st, 1991, გვ. 71. ჩემთან ინტერვიუში 2001 წლის ივნისში თენგიზ სივუამ განაცხადა, რომ არ არსებობდა არანაირი სტრატეგია სახელმწიფო კაპიტალიზმის კუთხით, იყო მხოლოდ შიში და დაბნეულობა პრეკატიზაციის წინაშე. თუმცა ბესარიონ გუგუშვილი 1993 წელს არ მალავდა მტრულ დამოკიდებულებას იმისადმი, რასაც ის უწოდებდა დასავლურ „იმპერიულ მფიას“. იხილეთ მისი „ტრანსნაციონალური ნომენკლატურული კორპორატიზმი“, საბჭოთა ანალიტიკოსი, ტ. 22, №3, ივლისი, 1993, გვ. 4-12. ამ სტატიაში გუგუშვილი აკრიტიკებს „ზავივით თავსდატეხილ პრეკატიზაციას, რომლის შედეგობითაც დასავლეთი ცდილობს ხელში ჩაიგდოს ყოფილი სსრ კავშირის საკანონო ეკონომიკური სფეროები“, <http://bpg.sytes.net/shavlego/sa/bg-sa0.html> (უკანასკნელად ნანახია 2009 წ. 29 დეკემბერს).
- 31 მიხეილ მაცაბერიძე (რედ.), საქართველოს პრეზიდენტის საინაუგურაციო სიტყვები, კრებული, 1991-2004 წწ. თბ., ახალი აზრი, გვ. 14, 17.
- 32 აკრძალული საექსპორტო საქონლის სრული სია იხილეთ: საქართველოს რესპუბლიკა, №174, 5 სექტემბერი, 1991, გვ. 2. იხილეთ ასევე: FBIS-SOV, 91-173, September 6th, 1991, გვ. 93.
- 33 FBIS-SOV, 91-157, August 14th, 1991, გვ. 71.
- 34 საქართველოს რესპუბლიკის პრეზიდენტი, ტ. 1, გვ. 15.
- 35 მიხეილ სალუაშვილი (რედ.), საქართველოს რესპუბლიკის პრეზიდენტი ზვიად გამსახურდია, მეორე ნაწილი, თბ., ხმა ერისა, გვ. 494.
- 36 იხილეთ, მაგალითად, ზვიად გამსახურდიას საქართველოს სულიერი მისიის გამოცემის ისტორიის შესახებ. მიხეილ სალუაშვილი (რედ.), მრავალმა მაგიდის ისტორია, მეორე ნაწილი, გვ. 38-41.
- 37 საქართველოს რესპუბლიკა, №4, 8 იანვარი, 1992. სიმღერა იყო განახლებული ვარინანტი ლექსისა „ნათელას სიმღერა“, რომლის ავტორიც არის მეცხრამეტე საუკუნის ერთ-ერთი ყველაზე ცნობილი ქართველი პოეტი აკაკი წერეთელი.
- 38 FBIS-SOV, 91-205, October 23rd, 1991, გვ. 68.
- 39 იხილეთ: ვია ნოვია, პოლიტიკური კრიზისი საქართველოში: შევარდნაძიდან შევარდნაძემდე (გამოქვეყნებული ხელნაწერი), ავტორის საკუთრება.
- 40 FBIS-SOV, 91-176, September 11th, 1991, გვ. 79.
- 41 მან ქართული ინტელიგენცია დაახასიათა, როგორც მფიციისთან (ანუ კორუმპირებულ საბჭოთა ნომენკლატურასთან) დაკავშირებული და კრემლის მორჩილებაში მყოფი „ყალბი ინტელიგენცია“, საქართველოს რესპუბლიკა, №11, 1990, 18 დეკემბერი, გვ. 2.
- 42 იხ. მაგალითად, მამული; 7 აპრილი, 1991; გვ. 2 (სტატია ოსეთის საკითხთან დაკავშირებით; გაჯერებულია შეურაცხყოფილი სიტყვებით).
- 43 იხილეთ Giovanni Sartori, 'How Far Can Free Government Travel', in Larry Diamond and Marc Plattner (eds), *The Global Divergence of Democracies*, Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 2001, გვ. 52-62. იგი ამტკიცებს, რომ პოლიტიკის „მოთინიერება“ და სექულარიზაცია საუკეთესო გზაა ხელი შეუწყოს პოლიტიკოსებს, ნებაყოფლობით დათმონ ძალაუფლება მათ მიმართ დევნის განხორციელების შიშის გარეშე. შეურაცხყოფილი ბრალდებები ოპონენტების წინააღმდეგ არ არის ხელსაყრელი ასეთ შემთხვევებში.

- 44 ირაკლი ნერეთლის, ოპოზიციური ეროვნულ დამოუკიდებლობის პარტიის ლიდერის განცხადებით 1991 წლის ზაფხულში საქართველოში 76 პოლიტიკური პარტი იყო: FBIS-SOV, 91-132, July 10th, 1991, გვ. 72.
- 45 FBIS-SOV, 91-191, October 2nd, 1991, გვ. 76, 78; FBIS-SOV, 91-172, September 5th, 1991, გვ. 80-1.
- 46 FBIS-SOV, 91-177, September 12th, 1991, გვ. 94.
- 47 1991 წლის სექტემბერში ოსტიციის სამინისტრო, სახელმწიფო უშიშროების კომიტეტი, თავდაცვის სამინისტრო უშუალოდ პრეზიდენტის დაქვემდებარებაში გადავიდა.
- 48 დარედ სლაიდერი თავის ნაშრომში „საქართველოს დამოუკიდებლობის პოლიტიკა“, კომუნიზმის პრობლემები, 40, 1991, გვ. 63-79, აღნიშნავს, რომ საქართველოს დამოუკიდებლობას ხმა მისცა აზარბაიჯანული რაიონის – მარნეულის – მოსახლეობის 86 პროცენტმა, ხოლო სომხური რაიონის ახალქალაქის მოსახლეობის მხოლოდ 52 პროცენტმა (გვ. 74).
- 49 Alexander Motyl, Dilemmas of Independence: Ukraine After Totalitarianism, New York: Council on Foreign Relations Press, 1993, გვ. 54.
- 50 Rogers Brubaker, Nationalism Reframed: nationhood and the national question in the New Europe, Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- 51 საქართველოს რესპუბლიკის პირველი მონვევის უზენაესი საბჭოს პირველი სესიის 1990 წლის 14-15 ნოემბრის სხდომა: სტენოგრაფიული ანგარიში, თბილისი, საქართველოს რესპუბლიკის უზენაესი საბჭოს გამოცემა, 1991, გვ. 117-27.
- 52 FBIS-SOV, 91-136, July 16th, გვ. 96; FBIS-SOV, 91-141, July 23rd, 1991, გვ. 67.
- 53 საარჩევნო ბლოკის მრგვალი მაგიდა – თავისუფალი საქართველოს პოლიტიკური და ეკონომიკური პლატფორმა, ახალგაზრდა ივერიელი, 1990, 16 ოქტომბერი, გვ. 3-4.
- 54 კანონპროექტისათვის მოქალაქეობის შესახებ იხილეთ, საქართველოს რესპუბლიკის კანონის პროექტი საქართველოს რესპუბლიკის მოქალაქეობის შესახებ, საქართველოს რესპუბლიკა, 1991, 25 ივნისი, გვ. 1.
- 55 საქართველოს რესპუბლიკის პრეზიდენტის ზვიად გამსახურდიას გამოსვლა საქართველოს უზენაესი საბჭოს სესიაზე 1991 წლის 7 ივნისს, მიხედვით (გამომცემელი და გამომცემის თარიღი, თუმცა აღნიშნულია, რომ ტექსტში შესულია 1991 წლის 30 ოქტომბრამდე მიღებული ყველა ცვლილება).
- 56 იხილეთ: საქართველოს რესპუბლიკა, №160, 14 აგვისტო, 1990 წ., გვ. 4 და №120, 30 დეკემბერი, 1990 წ., გვ. 1.
- 57 პრეფექტებისა და პრეზიდენტის უფლებებისა და მოვალეობების შესახებ იხილეთ, შესწორებული კონსტიტუცია, თავები 13, 17, 18. ახალი კონსტიტუცია, რომელშიც შესული იყო 1991 წლის აპრილის დამატებები, გამოქვეყნდა 1991 წლის ნოემბერში ქართულ ენაზე. იხილეთ, საქართველოს რესპუბლიკის კონსტიტუცია. ავტორის ასლზე არ არის მითითებული გამომცემელი და გამომცემის თარიღი, თუმცა აღნიშნულია, რომ ტექსტში შესულია 1991 წლის 30 ოქტომბრამდე მიღებული ყველა ცვლილება.
- 58 საქართველოს რესპუბლიკის კონსტიტუცია, თ. 13, გვ. 40-5.
- 59 FBIS-SOV, 91-174, September 9th, 1991, გვ. 89.
- 60 დაპატიმრებულ ჟურნალისტთა შორის იყვნენ: გიორგი (გოგა) ხაინძრაძე, ოთარ იოსელიანი, საქართველოს კომპარტიის ყოველდღიური გამოცემის „ცხოვრების“ მთავარი რედაქტორი და ვალერი კვარაცხელია, საქართველოს სატელევიზიო კომპანიის საგაფიცო კომიტეტის თავმჯდომარე. კვარაცხელია იდებებოდა სისხლის სამართლის კოდექსის 242-ე მუხლი საზოგადოებრივი შენობების ბლოკირებისათვის. აკაი მიქაძე, „საუქეთესო ქართველი ინტელექტუალები: განწირულები ან ციხის, ან დევნილობისთვის“, მოსკოვის ახალი ამბები, №44, 1991 წ 3-10 ნოემბერი, გვ. 6.
- 61 FBIS-SOV, 91-130, July 8th, 1991, გვ. 85.
- 62 საქართველოს რესპუბლიკის უზენაესი საბჭოს დადგენილება, SSSRUSU, 1991, №8, გვ. 164-5; იხილეთ ასევე FBIS-SOV, 91-196, October 9th, 1991, გვ. 67.
- 63 FBIS-SOV, 91-167, August 28th, 1991, გვ. 110.
- 64 FBIS-SOV, 91-175, September 10th, 1991, გვ. 94.
- 65 რომან გოცირიძე, საქართველოს ეკონომიკური განვითარების თანამედროვე დონე: პრობლემები და პერსპექტივები“, ეკონომიკა, პოლიტიკა, ცხოვრება, თბ., ფაორიტი, 1999, გვ. 161-76.
- 66 Caroll Bogert 'Georgia: Locked in the Soviet House', Newsweek, November 26th, 1990, გვ. 19.
- 67 ბუშის სიტყვა იხილეთ <http://en.wikisource.org/wiki/Chicken-Kiev-speech> (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 22 ივლისს). გამსახურდიას პასუხი იხილეთ: FBIS-SOV, 91-171, September 4th, 1991, გვ. 112.
- 68 საქართველოს რესპუბლიკის პრეზიდენტი, ტ. 1, გვ. 244.

- 69 FBIS-SOV, 91-163, August 22nd, 1991, გვ. 84. ზამსახურდიას ზადანყვეტილების შესახებ იხილეთ: ჯაბა იოსელიანი, სამი ზანზომილება, გვ. 28.
- 70 საბჭოს ნეერთა სრული სია იხილეთ: SSSRUSU, 1991, №9, გვ. 12.
- 71 შევარდნაჲ თაღის მემუარებში სწორედ ამ პერიოდზე მოგვითხრობს. იხილეთ მისი ფიქრი წარსულსა და მომავალზე: მემუარები, თბ., ლიტერატურული პალიტრა, 2006, გვ. 282.
- 72 FBIS-SOV, 91-178, September 13th, 1991, გვ. 44.
- 73 ნოდარ ნათაძე, რაც ვიცი: ფაქტები და ანალიზი, თბ., პირველი სიტყვა, 2002, გვ. 291.
- 74 FBIS-SOV, 91-181, September 18th, 1991, გვ. 77.
- 75 გიორგი მჭედლიძე, ისტორია უღისტანციოდ, გვ. 318.
- 76 რაც ვიცი, გვ. 294-5.
- 77 სამი ზანზომილება, გვ. 48, 50.
- 78 „საქართველოს რესპუბლიკის პრეზიდენტის ზანცხადება საქართველოში ადამიანის უფლებათა დაცვის შესახებ“, საქართველოს რესპუბლიკის პრეზიდენტი, ტ. 1, გვ. 141-2; იხილეთ ასევე: FBIS-SOV, 91-161, August 20th, 1991, გვ. 72.
- 79 იონწებებს Ivana Markova (ed.), Trust and Democratic Transition in Post-Communist Europe, Oxford: Oxford University Press, 2004, p. 3.
- 80 დავით დარჩიაშვილი, პოლიტიკოსები, ჯარისკაცები, მოქალაქენი: საქართველოს ეროვნული უსაფრთხოებისა და სამხედრო-სამოქალაქო ურთიერთობის ანალიზი, თბ., თბილისი უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 2000, გვ. 109.
- 81 პანტიგეტონის თეორიის შესახებ იხილეთ The Soldier and the State: the Theory and Politics of Civil-Military Relations Cambridge, Mass.: Belknap Press of HUP, 1957.
- 82 გივი ლობჯინიძე, გიორგი დლონტი, კანონიერი ქურდები საქართველოში: ისტორია და რეალობა, თბ., ტრანსნაციონალური დანაშაულისა და კორუფციის ცენტრი, 2004, გვ. 101-2.
- 83 კანონიერი ქურდები, გვ. 102.

IV ოთხი

- 1 თბილისში ჩამოსვლის შესახებ შევარდნაძის მონათხრობი იხ.: ედუარდ შევარდნაძე, „ფიქრი წარსულსა და მომავალზე: მემუარები.“ თბილისი: პალიტრა ლ, 2006, გვ. 292-300
- 2 გიორგი ნიქარიშვილი, „უამი ქვეშარტი: დამარცხებული მოძრაობის ქრონიკა“, თბილისი, 2003, გვ. 357.
- 3 გიორგი ბარამიძე, ირაკლი ბრაჭული, თემურ ფიფია, ედუარდ შევარდნაძე: „გონების მოქცევა საქართველოში“, თბილისი, გამომცემლობა „გონი“, 1996
- 4 1992 წლის 11 ოქტომბრის საპარლამენტო არჩევნების სოციოლოგიური ზამოკვლევების შედეგები, [1992 წლის 11 ოქტომბრის საპარლამენტო არჩევნების სოციოლოგიური კვლევა], თბილისი: საქართველოს რესპუბლიკის სოციალურ-ეკონომიკური ინფორმაციის კომიტეტი, თბილისი: 1993 წ. მაისი, იხილეთ, აგრეთვე, მოხსენება საქართველოს საპარლამენტო არჩევნების შესახებ, 1992 წლის 11 ოქტომბერი; თბილისი, ბოლნისი, რაჭისუბანი, ემირასანი, შუაუმიანი, ზამინგტონი დს: ევროპაში უსაფრთხოებისა და თანამშრომლობის ორგანიზაცია (ეუთო).
- 5 „ფიქრი წარსულსა და მომავალზე“, გვ. 295-6
- 6 „ფიქრი წარსულსა და მომავალზე“, გვ. 279
- 7 ჩარლზ ტილი, „ძილება, კაპიტალი და ევროპული სახელმწიფოები ახალი ნელთადრიცხვის 990-1990, კემბრიჯი, Mass.: B. Blackwell, 1990, თავი 1-3. (Charles Tilly, Coercion, Capital and European States, AD 990-1990, Cambridge, Mass.: B. Blackwell, 1990, Chs. 1-3)
- 8 ზაბრიელ ა. აღმონდი და გ. ბინგემ პაუელი უმცროსი, „შედარებითი პოლიტიკა: ზანვითარებაზე ორიენტირებული მიდგომა“, ბოსტონი, გამომცემლობა „ლითლ ბრაუნი“, 1966 წ., გვ. 35
- 9 პოსტ-კომუნისტურ ქვეყნებში ინსტიტუციური მშენებლობის სირთულეების შესახებ იხილეთ ინსტიტუციური სქემა პოსტკომუნისტურ საზოგადოებებში: გემის ხელახალი მშენებლობა შუა ზღვაში“ ჯონ ელსტერი, კლაუს ოფფე, და ულრიკ პრესი, ფრანკ ბონეკერთან, ულრიკე გოტინგთან და ფრედბერტ რუებთან ერთად, კემბრიჯი და ნიუ-იორკი, კემბრიჯის უნივერსიტეტის გამომცემლობა,

- 1998, განს. გვ. 1-34. (John Elster, Claus Offe and Ulrich Press, with Frank Boenker, Ulriike Goetting and Friedbert Rueb, *Institutional Design in Post-Communist Societies: Rebuilding the Ship at Sea*, Cambridge and New York: Cambridge University Press, 1998, esp. pp. 1-34.)
- 10 პიტერ პრინგლი, „საქართველოზე ფიქრი“, ინდეპენდენტი, 1992 წლის 24 სექტემბერი (Peter Pringle, 'Georgia preying on his mind', Independent, September 24th, 1992, www.independent.co.uk/opinion/georgia-preying-on-his-mind-one-of-the-leading-architects-of-the-end-of-the-cold-war-now-operates-on-a-smaller-scale-but-the-pressures-are-greater-peter-pringle-talks-to-eduard-shevardnadze-1553359.html (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 22 ივლისს).
 - 11 ინტერვიუ თენგიზ სოფიასთან, თბილისი, 2001 წლის ივნისი. კიტოვანის დანაშაულზე ჩვეულებრივი სასჯელი 7 წელი იყო (ადამიანი დაიღუპა ავტოკატასტროფის შედეგად). კიტოვანის განცხადებით, შევარდნაძე ჩაერია და სასჯელი გააორმაგა.
 - 12 ირაკლი გოცირიძე და სხვ. „შე ვედაწაშალე“ 1991-2001, თბილისი: ისტორიულ საგვარეულოთა და შოპრომაკვლეების თავდაზნაურთა და მათ თანამდგომთა საკრებულო, 2001 წ. გვ. 230.
 - 13 როგორც ვუფროსი პრეზერვტი ამბობს: „...არასტაბილურობა და არუელობა... გამოწვეულია განხეთქილებით სიმბოლურ სფეროს, სადაც სოციალური ლეგიტიმაცია შესაძლოა ექლავაჯ ფოკუსირდებოდეს ორგანიზაციის და გაერთიანების ტრადიციულ ფორმებზე, და ინსტიტუციურ სფეროს შორის, სადაც ახალი სოციალური ორგანიზაციები იქმნება ტრადიციულის საპირისპირო პრინციპებით“. დემოკრატიის მშენებლობა ირლანდიაში: პოლიტიკური ნესრიგი და კულტურული ინტეგრაცია ახლად შექმნილ დემოკრატებულ სახელმწიფოში, კემბრიჯი და ნიუ-იორკი: კემბრიჯის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1986 წ. გვ. 6-7.
 - 14 ტრადიციული სააღდგომო მისაღმება „ქრისტე აღსდგა“ გადააკეთეს მაშინ და ამბობდნენ - „ცეკა აღსდგა“.
 - 15 ყოველთვის ასე არ იყო. განსაკუთრებული დაძაბულობის პერიოდებში, როგორც ეს 1992 წლის აგვისტოში იყო, როდესაც საქართველოს მთავრობის ნევერტი შინაგან საქმეთა მინისტრის რომან გეენცაძის ჩათვლით გამსახურდას მომხრე ძალებმა გაიტაცეს, შევარდნაძე „მტრებს და საქართველოს მრძალატეებს“ ახსენებდა და გამსახურდას მხარდამჭერებთან ბრძოლას „სიკეთის და ბოროტების“ ბრძოლა უწოდებდა. პიტერ პრინგლი „ბოროტი ძალები“ აფერხებენ შევარდნადის სამშვიდობო ძალისშეებას“ Peter Pringle, 'Forces of evil' scupper Shevardnadze's Peace Drive', Independent, August 13th, 1992, www.independent.co.uk/news/world/europe/forces-of-evil-scupper-shevardnadze-peace-drive-1539997.html
 - 16 ფედერიკო შაიორი, „ცივილიზაციების შეხვედრა: კონფლიქტი თუ დიალოგი“, თბილისი: იუნესკო, 1995 წლის ივლისი, გვ.14 <http://unesdoc.unesco.org/images/0010/001060/106001e.pdf> (უკანასკნელად ნანახია 2010 წლის 2 იანვარს).
 - 17 „ქართული ქრონიკა“, 1193 წლის აპრილი, გვ. 5. ქართული ქრონიკა იყო ჟურნალი, რომელსაც კავკასიის მშვიდობის, დემოკრატიის და განვითარების ინსტიტუტი გამოსცემდა 1990-იან წლებში. მისი ნახვა შეიძლება მისამართზე www.cipdd.org/index.php?lang-id=ENG&sec-id=61 (უკანასკნელად ნანახია 2010 წლის 2 იანვარს).
 - 18 სემიულ ჰანტინგტონი, პოლიტიკური ნყობა ცვალებად საზოგადოებებში, ნიუ ჰეივნი, იელის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, გვ.196 (Samuel Huntington, *Political Order in Changing Societies*, New Haven: Yale University Press, 1968, p. 196.)
 - 19 „მხედრობის“ და მისი წარმოშობის შესახებ იხილეთ ნიქარიშვილის „უამი ტყეშარიტი“, გვ. 195-203.
 - 20 კანონიერი ქურდების ინსტიტუტი საბჭოთა ბანაკებში წარმოიშვა და ჩამოყალიბდა როგორც კრიმინალური დაჯგუფება ქვეყნის მკაცრი კოდექსით. გვიც ლობჯანიძე, გიორგი ლლონტი „კანონიერი ქურდები საქართველოში: ისტორია და რეალობა“. თბილისი, ტრანსნაციონალური დანაშაულის და კორუფციის ცენტრი (TRACCC), 2004, გვ. 97-102.
 - 21 ნ. თავართქილაძე, „საქართველოს საშინაო პოლიტიკა 1991-1995 წლებში“, თბილისი, „ერთობა“, 2001, გვ. 25.
 - 22 რეფერენდუმის შესახებ იხ. თამაზ დიასამიძე, *Региональные конфликты Грузии – Юго-осетинская автономная область, Абхазская АССР (1989-2005)*
 - 23 ჯაბა იოსელიანი, „სამი განზომილება“, თბილისი, „აზრი“, 1999, გვ. 117
 - 24 „ფიქრი წარსულსა და მომავალზე“, გვ. 312.
 - 25 „საქართველოს რესპუბლიკის სახელმწიფო საბჭოს დებულება“, დებულება №6, 1 აპრილი, 1992, საქართველოს რესპუბლიკის სახელმწიფო საბჭოს ნორმატიული აქტების კრებული, 1 ტომი, თბილისი, 1995, გვ. 12-18.
 - 26 საქართველოს საშინაო პოლიტიკა, გვ.106

- 27 „ფიქრი წარსულსა და მომავალზე,“ გვ. 402-5
- 28 „რესპუბლიკის დივერსიული და ტერორისტული აქტების წინააღმდეგ ბრძოლის გადამდებელი ღონისძიებების შესახებ,“ დებულება 191, 23 ივნისი, 1992, საქართველოს რესპუბლიკის სახელმწიფო საბჭოს ნორმატიული აქტების კრებული, ტომი 1, გვ. 228-31.
- 29 1990-იანი წლების გამოჩენილი ქართველი პოლიტიკური მოღვაწეების ბიოგრაფიებისთვის იხილეთ „ვინ ვინაა საქართველოში“, თბილისი, ბაკურ სულაკაურის გამომცემლობა, 2001.
- 30 დაგომისის შეთანხმების ტექსტი იხილეთ „Региональные конституции в Грузии,“ გვ. 113-4.
- 31 „ფიქრი წარსულსა და მომავალზე,“ გვ. 432-5
- 32 ადამიანის განვითარების შესახებ ანგარიში: საქართველო, 1995, თბილისი, ლიკუმის გამომცემლობა, 1995, გვ. 8-11.
- 33 საქართველოს სამინაო პოლიტიკა, გვ. 28-9
- 34 საქართველოს სამინაო პოლიტიკა, გვ. 3
- 35 ამ ციფერისთვის იხილეთ დებულება 16: საქართველოს რესპუბლიკის 1992 წლის სახელმწიფო ბიუჯეტის დაზუსტების შესახებ (ბრძანება №16 1992 წლის სახელმწიფო ბიუჯეტის კორექტირების შესახებ), „საქართველოს რესპუბლიკის სახელმწიფო საბჭოს დებულებაში“, გვ. 75-7.
- 36 საქართველოს მცდელობაზე, მოეპოვებინა საერთაშორისო აღიარება იხილეთ „ფიქრი წარსულსა და მომავალზე,“ გვ. 312-7
- 37 „დებულება 155: საკართველოს რესპუბლიკის პარლამენტის არჩევნების დებულებაში ცვლილებებისა და დამატებების შეტანის და პარტიული სიების წარდგენის და მათი რეგისტრაციის ვადების შესახებ,“ „საქართველოს რესპუბლიკის სახელმწიფო საბჭოს დებულება,“ გვ. 42-52
- 38 საარჩევნო კანონის და რეგისტრირებული პარტიების ძირითადი პროგრამების ინტელისური თარგმანისთვის იხილეთ „საპარლამენტო არჩევნები საქართველოში“, 1992 წლის 11 ოქტომბერი - ნე-სები და პოლიტიკური პარტიები, თბილისი: კავკასიის მშვიდობის, დემოკრატიის და განვითარების ინსტიტუტი, 1992.
- 39 ციტირებულია დევიდ უოლდენის „სახელმწიფოს მშენებლობა და გვიანი განვითარება“, ითაკა და ლონდონი, კორნელის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1999, გვ.31 (David Waldner, State Building and Late Development, Ithaca and London: Cornell University Press, 1999, p. 31.)
- 40 ქართული ქრონიკა, №9-10, 1994 წლის სექტემბერი-ოქტომბერი, გვ. 5
- 41 „ფიქრი წარსულსა და მომავალზე,“ გვ. 322
- 42 პოსტ-კომუნისტური საზოგადოებების ინსტიტუციური სტრუქტურა, გვ.129
- 43 კანონის ინგლისური ვერსიისთვის იხილეთ „საპარლამენტო არჩევნები საქართველოში.“
- 44 საქართველოს 1992 წლის 11 ოქტომბრის საპარლამენტო არჩევნების შესახებ ეუთოს ანგარიში ასკენის, რომ არჩეული პარლამენტი ლეგიტიმური იყო (Washington DC: CSCE, 1992) (p. 15).
- 45 შედეგების შესახებ იხილეთ „საქართველოს პარლამენტი“ 1992-1995, გვ.10; ჩატარების შესახებ იხილეთ 1992 წლის 11 ოქტომბრის საქართველოს საპარლამენტო არჩევნების შესახებ, პარტიების პროგრამების შესახებ იხილეთ საქართველოს საპარლამენტო არჩევნები.
- 46 დარედ სლაიდერი, „1992 წლის ოქტომბრის არჩევნები საქართველოში“ (გამოუქვეყნებელი), გვ.16, საქართველოს პარლამენტი, გვ. 14.
- 47 ესენი იყენებენ მწიგნობარს, პროგრესი, უპარტიო დამოუკიდებელი დემუტატების ფრაქცია, ბორჯღალი, რესპუბლიკელთა, ალორინება, დემოკრატიები, ეროვნული დემოკრატიები, მშვიდობა, კონსერვატორები და ლიბერალები: ქართული ქრონიკა, 1992 წლის დეკემბერი, გვ.3, www.cipdd.org/index.php?lang=id=ENG&sec=id=61.
- 48 საქართველოს პარლამენტის დროებითი რეგლამენტი კრებულში საქართველოს პარლამენტის უწყებანი, თბილისი, №6 (1992-3), გვ. 22-56
- 49 საქართველოს პარლამენტი, გვ. 12-3
- 50 ქართული ქრონიკა, 1993 წლის მაისი, გვ. 3
- 51 ქართული ქრონიკა, 1993 წლის აპრილი, გვ. 4
- 52 გაზეთ „რეზონანსი“ მიერ 1993 წლის ივნისში ჩატარებული გამოკითხვა მეტყველებს, რომ ქართველთა 48.3 პროცენტს მიაჩნდა, რომ პარლამენტმა ვერ გაართვა თავი თავისი ფუნქციების შესრულებას, ქართული ქრონიკა, 1993 წლის ივნისი, გვ. 11.
- 53 სლაიდერი, „1992 წლის ოქტომბრის არჩევნები საქართველოში“, გვ. 13; საქართველოს პარლამენტი“, გვ. 8.

- 54 ინტერვიუ ვაჟა ლორთქიფანიძესთან, ედუარდ შევარდნაძის აპარატის უფროსთან და მოგვიანებით მის სახელმწიფო მინისტრთან, თბილისი, 1993 წლის ივნისი.
- 55 ინტერვიუ ვაჟა ლორთქიფანიძესთან, თბილისი, 1993 წლის ივნისი.
- 56 „ქართული ქრონიკა“, 1993 წ. იანვარი-მარტი, გვ. 2
- 57 „ქართული ქრონიკა“, 1994 წ. სექტემბერი-ოქტომბერი, ტომი 3, №9-10, გვ. 2
- 58 ვლადიმერ პაპავა და ელენე ჩიქოვანი, „საქართველო: გარდამავალი პერიოდის ეკონომიკური და სოციალური გამოწვევები“ ტომი 40, №7/8, 1997 წ., გვ. 30 (Vladimer Papava and Elene Chikovani, 'Georgia: Economic and Social Challenges of the Transition', Problems of Economic Transition, Vol. 40, nos. 7/8, 1997, p. 30.)
- 59 „საქართველოს საშინაო პოლიტიკა“, გვ. 41
- 60 რამაზ იაშვილი „საქართველოს საბანკო სისტემა: თეორია და პრაქტიკა, თბილისი, საქართველოს ფინანსთა სამინისტრო, 2001, გვ. 93. ქართული ქრონიკა, ტომი 4, №9, 1995 წლის სექტემბერი, გვ.12
- 61 „საქართველო: გარდამავალი პერიოდის ეკონომიკური და სოციალური გამოწვევები“ გვ. 35
- 62 „ქართული ქრონიკა“, ტომი 3, №8, 1994 წლის აგვისტო, გვ. 16.
- 63 „საქართველოს საშინაო პოლიტიკა“, გვ. 55-6. ეროვნული ბანკის პრეზიდენტად ოქტომბერში ნოდარ ჯავახიშვილის დანიშვნით გამკაცრდა პოლიტიკა ფულად მასასთან დაკავშირებით.
- 64 „საქართველოს საშინაო პოლიტიკა“, გვ. 41.
- 65 „საქართველო: გარდამავალი პერიოდის ეკონომიკური და სოციალური გამოწვევები“, გვ. 43
- 66 ადამიანის განვითარების შესახებ ანგარიში: საქართველო, 1998, თბილისი: გაეროს განვითარების პროგრამა, 1998, გვ. 49.
- 67 „საქართველოს საშინაო პოლიტიკა“, გვ. 77.
- 68 „საქართველო: გარდამავალი პერიოდის ეკონომიკური და სოციალური გამოწვევები“, გვ.47, ადამიანის განვითარების შესახებ ანგარიში: საქართველო, 1996, თბილისი: გაეროს განვითარების პროგრამა, 1996, გვ. 30.
- 69 „საქართველო: გარდამავალი პერიოდის ეკონომიკური და სოციალური გამოწვევები“, გვ. 72-3.
- 70 „ქართული ქრონიკა“, 1992 წლის დეკემბერი, გვ. 9.
- 71 „საქართველოს საშინაო პოლიტიკა“, გვ. 75.
- 72 თამაზ დიასამიძე, „რეგიონული კონფლიქტები საქართველოში – სამხრეთ ოსეთის ავტონომიური ოლქი, აფხაზეთის ავტონომიური რესპუბლიკა (1989-2002): პოლიტიკური და ორიდული აქტების კრებული (თარგმ. ჭყვიძელ-ჯაფარიძე), თბილისი: ლია საზოგადოება – საქართველო, 2003, გვ. 92. ომის დაწყების შესახებ ოსური პოზიციისთვის იხ. „Осетино-русская тема этноперестроенных уроков“, გვ. 38-41.
- 73 „რეგიონული კონფლიქტები“, გვ. 94-5.
- 74 ამ მოვლენების შესახებ იხ. სვეტლანა ჩერვონანაი, „საქართველო. აფხაზეთი და რუსული ჩრდილი (თარგმ. არიანე ჭანტურას), გლასტონბერი: გოთიკ იმიჯ ფაბლიკეიმენზ, (Glastonbury: Gothic Image Publications)1994, გვ. 77-102; აფხაზური პოზიციისთვის იხილეთ: ვიანჩესლავ ჩირიკა „ქართულ-აფხაზური კონფლიქტი: გამოსავლის ძიებაში, რომელიც შესულია ბრუნო კომპეტერსის, კია ნოღისა და ოური ანჩაბაძის „ქართველები და აფხაზები: მშვიდობიანი მოკვარების ძიებაში კრებულში: Bundesinstitut für ostwissenschaftliche und internationale Studien, 1998, გვ. 49-61. აფხაზეთის 1925 წლის კონსტიტუცია (ინგლისურ ენაზე) უმეტესწილად აფხაზეთის და სამხრეთ ოსეთის ავტონომიური რეგიონების სტატუსითაა საქართველოს შემადგენლობაში (1917-1988). პოლიტიკური და ორიდული აქტების კრებული, თბილისი: რეგიონალიზმის კვლევის ცენტრი, 2005, გვ.110-17. რუსეთის ჩართულობის შესაფასებლად იხილეთ თომას გოლცი, „წერილი ევრაზიიდან: ფარული რუსული ხელი“, „საგარეო პოლიტიკა“, №92, 1993 წლის შემოდგომა, გვ. 92-116.
- 75 ინტერვიუ პეტრე მამრაძესთან, შევარდნაძის აპარატის ყოფილ უფროსთან, 2001 წლის ივნისი.
- 76 რეზოლუციის რუსული ტექსტი იხ. „Постановление президиума государственного совета республики Грузин введены чрезвычайного положения на железнодорожном транспорте“ კრებულში „Региональные конфликты,“ გვ. 135-6.
- 77 ინტერვიუ თენგიზ სივასთან, თბილისი, 2001 წლის ივნისი.
- 78 „Региональные конфликты,“ გვ. 104, 107-8.
- 79 ასამბლეამ თავის შესაბამის კონფერენციაზე 1991 წლის ნოემბერში, რომელზეც 16 სხვადასხვა ეთნიკური ერი იყო წარმოდგენილი, სახელი გადაირქვა და კავკასიის მთიელ ხალხთა კონფედერაცია დაირქვა.

- მოგვიანებით ის გახდა კავკასიის ხალხის კონფედერაცია, რომ მასში მთიანი ზონის გარეთ მცხოვრები ხალხები შესულიყვნენ. მიუხედავად მთის დამოუკიდებელი რესპუბლიკის ავტონომიის, კონფედერაციის მჭიდრო კავშირი ქვეყნის რუსეთის სამთავრობო წრეებთან და შესაძლოა კვბ-თანაც. მისი ისტორიის შესახებ იხილეთ „კონფლიქტი კავკასიაში“, გვ. 73-7 და სტანისლავ ლაიკობას აფხაზეთი, საქართველო და კავკასიის კონფედერაცია“, რომელიც შესულია კოპიეტერსის, ნოდის და ანჩაბაძის „ქართველები და აფხაზები. გვ. 113-21.“
- 80 „კონფლიქტი კავკასიაში“, გვ. 82-4.
- 81 ევროლან მაკიფერთ ექედალი და მელვინ ა.გუდმანი „ედუარდ შევარდნაძის ომები“, ონიეერსითი პარკი, პენსილვანიის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1997, გვ. 265. ეს წიგნი საესვა უზსტობებით. (Caroly M.Giffert Ekedahl and Melvin A. Goodman, The Wars of Eduard Shevardnadze, University Park: The Pennsylvania State University Press, 1997).
- 82 ომის დაწყების შესახებ აფხაზური პოზიციისთვის, რომელიც ქართულ იმპერიალიზმს ადანაშაულებს და უარყოფს რუსეთის მნიშვნელოვან როლს ამ ბრძოლაში იხილეთ სტანისლავ ლაიკობა „Афхазия де факто или Грузия де юре? (О политике России в Абхазии в постсоветский период, 1991-2000 г.г.), Sapporo, Slavic research Center, Occasional Papers: Special Issue. Hokkaido University, 2001.
- 83 წიგნი რუსულად გამოქვეყნდა – Столетняя война Грузии против Абхазии, ქალაქ გაგრის გამომცემლობაში, გეკეთა №725, 1993.
- 84 ვი ნოდია, „კონფლიქტი აფხაზეთში: ეროვნული პროექტები და პოლიტიკური გარემოებები“, შესულია ბრუნო კოპიეტერსის, ვი ნოდის და იური ანჩაბაძის „ქართველები და აფხაზები.“
- 85 „აფხაზეთი დღეს“, თბილისი/ბრიუსელი: საერთაშორისო კრიზისის ჯგუფი, ევროპული ანგარიში №176, 2006 წლის სექტემბერი, გვ.1, www.crisisgroup.org/en/regions/europe/south-caucasus/georgia/176-abkhazia-today.aspx (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 22 ივლისს).
- 86 „აფხაზეთი დღეს“, გვ. 9. აფხაზეთში დემოგრაფიული ცვლილებების საუკეთესო ანალიზისთვის იხილეთ ტომ ტრიერი, პედვო ლომი, დევიდ სხაკონი, „ალაჟაში. ეთნოსული შორის ურთიერთობები აფხაზეთში“. ლონდონი, პერსი და კომპანი, 2010, გვ.17-43 (Tom Trier, Hedvig Lohm, David Szakonyi, Under Siege. Inter-Ethnic Relations in Abkhazia. London: Hurst & Co., 2010)
- 87 „ქართული ქრონიკა“, 1993 წლის სექტემბერი, გვ. 7-8.
- 88 „რუსეთის სამხედრო ყოფნა საქართველოსა და ცენტრალურ აზიაში დადასტურებულია“, გაზეთი „მოსკოვ ნოს“, 1993 წ. 10 სექტემბერი, გვ. 3. (‘Russian military presence in Georgia, Central Asia reaffirmed’, Moscow News, September 10th, 1993, p. 3.)
- 89 ჯარულ ფინებრი „შეიარაღებული ძალები საქართველოში“, ვაშინტონი დ.ს. თავდაცვითი ინფორმაციის ცენტრი, 1999, გვ. 17. იხილეთ, აგრეთვე, მიხია გრობინცვა, „რუსეთის პოლიტიკა სამხედრო ბაზებზე: საქართველო და მოლდოვა“, ორადეა, საგამომცემლო სახლი კოკიტო, 2001, გვ. 56-76; ქართულ-აფხაზურ კონფლიქტთან დაკავშირებული ხელშეკრულებების და შეთანხმებებისთვის იხილეთ „Региональные конфликты“, გვ. 130-240.
- 90 მოგვიანებით პარლამენტმა გადაარქვა სახელი და უწოდა „უშიშროების და ინფორმაციის ბიურო“, მაგრამ მისი უფლებამოსილება იგივე დარჩა.
- 91 კოტე გაბაშვილი, ინტერვიუ, თბილისი, 1992 წლის ზაფხული. იხილეთ, აგრეთვე, რევაზ გაჩეჩილაძე, „ახალი საქართველო: სივრცე, საზოგადოება, პოლიტიკა“; ლონდონი, გამომცემლობა ოსიელ პრეს, 1995 წ., გვ.113. (Revaz Gachechiladze, The New Georgia: Space, Society, Politics, London: UCL Press, 1995)
- 92 საქართველოში არმიის უდიდესი ავტორიტეტის შესახებ იხილეთ დავით დარჩაშვილის და ვი ნოდის „სამხედრო-სამოქალაქო ურთიერთობები; თეორიული საკითხები და საქართველოს მაგალითი“, თბილისი TACIS, CIPDD, 2000, გვ. 110.
- 93 ამ პარაგრაფში მოცემული ინფორმაცია აღებულია „ქართული ქრონიკის“ 1992 წლის დეკემბრის და 1993 წლის იანვარ-თებერლის გამოშვებიდან. ორივე შეგიძლიათ იხილოთ www.cipdd.org/index.php?lang=id=EN&sc=ic-id=61 (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 22 ივლისს).
- 94 „საქართველოს რესპუბლიკა“, 31 დეკემბერი, 1992 წ. გვ. 2
- 95 „ქართული ქრონიკა“, 1993 წ. აპრილი, გვ. 2, „შევარდნაძეს არ გაუწიეს კონსულტაცია რუსეთთან მოლაპარაკებების შესახებ“, FBIS-SOV, 92-249, 1992 წ. 28 დეკემბერი, გვ. 44-5. იხილეთ, აგრეთვე, „იტოვანმა და ყარყარაშვილმა ჩაატარეს პრესკონფერენცია და უარყვეს ხმები გადატრიალების შესახებ“, FBIS-SOV, 93-080, 1993 წ. 28 აპრილი, გვ. 63-4.
- 96 „საქართველოს რესპუბლიკა“, 7 მაისი, 1993 წ. გვ. 1.
- 97 ყარყარაშვილი დადანაშაულებს გაგრის, აფხაზეთის საპორტო ქალაქის დაკარგვის გამო 1993 წელს.

- 98 1993 წლის იენისში „რეზონანსის“ მიერ ჩატარებული სატელეფონო გამოკითხვის დროს 67%-მა მოიწონა, ხოლო 11.3%-მა დაიწუნა შევარდნაძე. კიტოვანი შესაბამისად 6%-მა და 63%-მა, ოსელოანი 19.3%-მა და 50.7%-მა. 1994 წლის თებერვალში შევარდნაძის კვლავ 63.4% პქონდა ოსელოანის 27.2%-ის წინააღმდეგ: „ქართული ქრონიკა“, 1993 წლის იენისი, გვ. 10; 1994 წლის იანვარი, ტომი 3, №1, გვ. 11-2.
- 99 შეიარაღებული აჯანყებები ან სამხედრო შეთქმულებები შევარდნაძის რეჟიმის წინააღმდეგ გრძელდებოდა 1990-იან წლებში. 1998 წლის თებერვალში შევარდნაძის მოკვლის მეორე მცდელობა იყო, შეიარაღებული აჯანყება დასაფეთ საქართველოში 1999 წლის მაისში. პოლიციის აჯანყებაზე იხილეთ „ქართული ქრონიკა“, 1993 წლის დეკემბერი, გვ.1-2.
- 100 „ისტორია უდისტანციოდ“, გვ. 494—97. ინტერვუ ავთანდილ დემეტრაშვილთან, საკონსტიტუციო კომისიის წევრთან, თბილისი, 1995 წლის ივლისი; ინტერვუ ვახტანგ ხმალაძესთან, თბილისი, 1995 წლის ივლისი. ხმალაძე „დასის“ გამორჩეული წევრი იყო, ხოლო მოგვიანებით რესპუბლიკური პარტიის. ის არის საკონსტიტუციო კანონმდებლობის ავტორიტეტული ექსპერტი.
- 101 ვენეციის კომისია 1990 წელს დაარსდა ევროსაბჭოს ორისდოქციის ქვეშ. მისი მიზანია კონსულტაციის უზრუნველყოფა საკონსტიტუციო კანონმდებლობის საკითხებზე და არჩევნებთან დაკავშირებულ კანონმდებლობაზე, აგრეთვე სასამართლოს მოწყობასა და ეროვნულ უმცირესობებთან დაკავშირებულ საკითხებზე.
- 102 მელხაზ შავბაგერიძე «Становление конституционного порядка в Грузии» 1990-1995, მე-4 გამოცემა, «Международные отношения сегодня» დონის როსტოვი, თბილისი, 1997, გვ. 90-105.
- 103 საქართველოს სამინაო პოლიტიკა, გვ. 118.
- 104 სტივენ ჯონსი, „საქართველოს დაბრუნება ქაოსიდან“, თანამედროვე ისტორია, 1996 წლის ოქტომბერი, გვ. 340-5 (Stephen Jones, 'Georgia's Return From Chaos', Current History, October 1996, pp. 340-5.)
- 105 „ქართული ქრონიკა“, ტომი 3, №1, 1994 წლის იანვარი, გვ.14
- 106 „გარდამავალი პერიოდის ეკონომიკური და სოციალური გამოწვევები“, გვ.59. საქართველოს სტატისტიკური წელიწადური 2001, თბილისი, სტატისტიკის სახელმწიფო დეპარტამენტი, 2002, გვ. 51.
- 107 იხილეთ პარი ესკტინის „სოციალური მეცნიერება როგორც კულტურული მეცნიერება, რაციონალური არჩევანი როგორც მეტაფიზიკა“ რიჩარდ ელისის და მაიკლ ტომპსონის კრებულში „კულტურული საკითხები, ესეები აარონ უილდინგის პატივსაცემად“, ბოულდერი, კოლორადო, უესთიუ, 1997 წ. გვ. 25. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ეკონომიკური გეოგრაფიის ფაკულტეტის მიერ მსოფლიო ბანკის ეკონომიკური განვითარების ინსტიტუტისთვის იმ დროს ჩატარებული რამდენიმე უფრო საიმპოდო კვლევა, რომელთა დროს გამოყენებული იქნა რეპრეზენტატიული ნიმუშები სექსის, ასაკის, ეთნიკური შემადგენლობის და განათლების მიხედვით. პროფესორმა რევაზ გაჩეჩილაძემ გადმომა ეს მასალა, რომლებიც მეტყველებს, რომ 1996 წლისთვის მოსახლეობა ნელა ახდენდა ადამტაციას თავისუფალი ბაზრის ღირებულებებთან. მაგალითად 1996 წლის შემოდგომაზე ჩატარებული კვლევის რესპონდენტების 43 პროცენტს მაჩინდა, რომ მთავრობა უნდა ანეკტედეს ფასებს, ხოლო 54 პროცენტი თვლიდა, რომ ყველა უნდა იყოს უზრუნველყოფილი სამუშაოთი. იხილეთ „სახოგადოებრივი აზრი საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური მდგომარეობის შესახებ“ (სოციალური კვლევის შედეგები), თბილისი, 1996 წ. ავტორს აქვს სათანადო მონაცემების ასლი.
- 108 ამ ციფრებისთვის იხილეთ „ცენტრალური და აღმოსავლეთის ევროპაროშტერი“ (CEEB), №6, 1996, მისამართზე: <http://ec.europa.eu/public-opinion/archives/ceeb/ceeb/ceeb-en.htm> (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 22 ივლისს).
- 109 „ფიქრი წარსულსა და მომავალზე“, გვ. 443-7, „საქართველოს სამინაო პოლიტიკა“, გვ. 155.

V ტაპი

- 1 ვიქენ ჩეტერინის გამოსვლა საქართველოში ჩატარებულ კონფერენციაზე, Georgia's Rose Revolution: Democratization? State-Building? Or Permanent Revolution? (საქართველოს ვარდების რევოლუცია: დემოკრატიზაცია? სახელმწიფოს მშენებლობა? თუ მუდმივი რევოლუცია?); Georgia: The Making of a National Culture at the University of Michigan, Ann Arbor, May 15th-18th, 2008.
- 2 ინფორმაციის თავისუფლებასთან დაკავშირებულ კანონებსა და მათ შესრულებაზე იხილეთ, საქართველოს გაეროს ასოციაციის მიერ გაკეთებული მიმოხილვა ზოგადი ადმინისტრაციული კოდექსის შესრულების შესახებ; ავტისტო, 2005 (ავტორის უთვნილი ასლი). იხილეთ აგრეთვე, თუ რა შრომად დაუჯდა საქართველოს ახალგაზრდა ოურისტთა ასოციაციას პრეზიდენტის ფონდის მიერ განწესილ ხარჯების შესახებ ინფორმაციის მოპოვება; საიას წლიური ანგარიში პრეზიდენტისა და მთავრობის სარეზერვო ფონდების თანხების მართვასა და ხარჯვაზე; საქართველოს მთავრობა თავის მხის ქვეშ; 2009 წელი.

- 3 ერთ-ერთი ქართული არასამთავრობო ორგანიზაცია, კერძოდ, ინფორმაციის თავისუფლების განვითარების ინსტიტუტი, ზედამხედველობს თუ რამდენად ასრულებს საქართველოს მთავრობა გამჭვირვალედ მუშაობის ვალდებულებას. ეს ძალზე სასარგებლო და შეიძლება ითქვას, უსადაუდებელი ინსტიტუტია სამთავრობო ინსტიტუტებისა და საჯარო მოხელეების მუშაობის შესაფასებლად. იხილეთ, www.idfi.ge.
- 4 დემოკრატიული სისტემების პროცედურულ და თვისებრივ ასპექტებზე იხილეთ, Larry Diamond და Leonardo Morlino (eds), *Assessing the Quality of Democracy*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2005.
- 5 იხ. Larry Diamond, *The Spirit of Democracy: the Struggle to Build Free Societies Throughout the World*, New York: Henry Holt and Co., 2008.
- 6 Hernando de Soto, *The Other Path: The Invisible Revolution in the Third World*, ჯენ ებოტის (თარგ-მანი), New York: Harper and Row/Perennial Library, 1989.
- 7 იხ. See Douglas North, John Joseph Wallis and Barry R. Weingast, 'A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History', National Bureau of Economic Research, Working paper, no. 12795, December 2006, www.nber.org/papers/w12795 (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 23 ივლისს).
- 8 იხ. Robert Reich, *Supercapitalism: The Transformation of Business, Democracy and Everyday Life*, New York: Vintage Books, 2007, გვ. 13.
- 9 გალბრაიტის ციტატა, David Held, *Democracy and the Global Order: From the Modern State to Cosmopolitan Governance*, Stanford: Stanford University Press, 1995, გვ. 253.
- 10 იხ. Michael Mann, 'The Autonomous Power of the State: Its Origins, Mechanisms, and Results', *Archives europeenes de sociologie*, Vol. 25, 1984, გვ. 185-213.
- 11 ეს პოზიცია ამკარად ჩანდა მსოფლიო ბანკის განვითარების 1997 წლის ანგარიშში, – სახელმწიფო ცვალებად სამყაროში, ტომი 1. აქ ამტკიცებდნენ, რომ ბაზარი და ხელისუფლება ერთმანეთს ავსებენ და რომ მიწიძალისტური სახელმწიფო აფერხებს ქვეყნის ეკონომიკის განვითარებას. ანგარიში იხილეთ, ვებგვერდზე: <http://go.worldbank.org/DPIFX1PSC0> (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 23 ივლისს).
- 12 რომან გოცირიძე, თარ კანდელაკი; გავლენიანი ფაქტორები და კორუფცია: საქართველოს ეროვნული უსაფრთხოების მუქარა; თბილისი: ელფის გამოცემლობა 2001, გვ. 52.
- 13 იხ. Held, *Democracy and the Global Order*, გვ. 250.
- 14 იხ. Robert Putnam, 'Bowling Alone: America's Declining Social Capital', *Journal of Democracy*, Vol. 6, no. 1 (1995), გვ. 65-78.
- 15 ნანა სუმბაძე და გია თაზნან-მოურავი, საქართველოს მოსახლეობის პანელური გამოკითხვა: ოქტომბერი, 2002, თბილისი: საზოგადოებრივი პოლიტიკის ინსტიტუტი, 2003, გვ. 20; ნანა სუმბაძე, საზოგადოებრივი აზრის გამოკითხვის შედეგები: ბარომეტრი, 2006, თბილისი, საზოგადოებრივი პოლიტიკის ინსტიტუტი, 2006, გვ. 8.
- 16 ნანა სუმბაძე, ქალაქი და სოფელი: მოსახლეობის ღირებულებები და პოლიტიკური სიმპატიები, გვ. 8 (ასლი ავტორის საკუთრება).
- 17 საზოგადოების განწყობები მონაწილეობისა და ოფიციალურ პირებთან მიმართებაში; იხილეთ სოციალური კაპიტალის შეფასება საქართველოში, კავკასიის კვლევითი რესურსების ცენტრის ვებგვერდზე: <http://crceaters.org/store/files/Projects/CRRC-Social-Capital-Briefing-Paper.pdf> (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 23 ივლისს).
- 18 იხ. Seymour Martin Lipset and William Schneider, *The Confidence Gap*, New York: FreePress; 1983.
- 19 იხ. Sheri Berman, 'Civil Society and the Collapse of the Weimar Republic', *World Politics*, Vol. 49, no. 3, 1997, გვ. 401-29.
- 20 იხ. Stephen Jones, 'Reflections on the Rose Revolution: A tale of Two Rallies', *Harvard International Review* (ინტერნეტში) March 16th, 2008, <http://hir.harvard.edu/article-authors/stephen-jones> (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 23 ივლისს).
- 21 ნანა სუმბაძე, ელექტორატი და განწყობები, საქართველოს მოსახლეობის გამოკითხვის წინასწარი შედეგები, ბარომეტრი, 2007, თბილისი; საზოგადოებრივი პოლიტიკის ინსტიტუტი, 2007, გვ. 11.
- 22 იხ. Adam Przeworski, *Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*, Cambridge: Cambridge University Press, 1991, გვ. 32.
- 23 იხ. Adam Przeworski, *Democracy and the Market*, გვ. 86.
- 24 საქართველოს პრეზიდენტის ყოველწლიური ანგარიში ქვეყნის პარლამენტში, 20 ივლისი, 2009: www.president.gov.ge/en/PressOffice/News/SpeechesAndStatements?p=2254&i=1 (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 23 ივლისს).

- 25 დისკუსია პოსტკომუნისტური კორპორატიზმის შესახებ იხილეთ, Paul Kubicek, *Organized Labor in Post-communist States: From Solidarity to Infirmity*, Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2004. გვ. 39-42.
- 26 ვანო მერაბიშვილი პრემიერ მინისტრად 2012 წლის 30 ივნისს დაინშნა.
- 27 nb. Chris Hann and Elizabeth Dunn (eds), *Civil Society: Challenging Western Models*, London and New York: Routledge, 1996, გვ. 1-26.
- 28 nb. Arend Lijphart in his *Democracies: Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty One Countries*, New Haven: Yale University Press, 1984, არენდ ლიპარტმა ახსნა ეს არასაკმაბო მოსაზრება. პარტიის ძალზე მნიშვნელოვანი როლის შესახებ პოსტკომუნისტურ სისტემებში, იხილეთ, Herbert Kitschelt და სხვ. (eds), *Post-Communist Party Systems: Competition, Representation and Inter-Party Cooperation*, Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- 29 nb. Robert Dahl (ed.), *Political Opposition in Western Democracies*, New Haven: Yale University Press, 1966, გვ. 397.
- 30 ლევან თარხნიშვილი, ნატალია ჩხეიძე, ნინო კვანტრიშვილი, არჩვენების ისტორია; თბილისი: ცენტრალური საარჩევნო კომისია, 2009, www.ccc.gov.ge/index.php?lang-id=ENG&sec-id=13&info-id=7841 (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 23 ივლისს).
- 31 ნანა სუმბაძე, გენდერი და საზოგადოება, თბილისი, გავროს განვითარების პროგრამა, 2008, გვ.41.
- 32 ინფორმაცია საქართველოს პოლიტიკურ პარტიებსა და მათ წარმომადგენლობაზე პარლამენტში, იხილეთ შემდეგ ნაშრომებში: თარხნიშვილი, არჩვენების ისტორია და Ghia Nodia and A'lvoro Pinto Scholtbach, *The Political Landscape of Georgia. Political Parties: Achievements, Challenges and Prospects*, Delft: Eburon Academic Publishers, 2006.
- 33 იხილეთ პარტიის პროგრამა, მრეწველობა გადაარჩენს საქართველოს; ძირითადი საპროგრამო პრინციპები, თბილისი, 1999, (ასლი ავტორის საკუთრება).
- 34 სოციალისტური პარტია: ძირითადი პრინციპები, თბილისი, გვ.1. (ასლი ავტორის საკუთრება).
- 35 რესპუბლიკური პარტიის პრინციპების მიმოხილვა იხილეთ, პოსტკომუნისტიზმიდან ლიბერალურ დემოკრატიაში (რესპუბლიკური პარტიის პოლიტიკური არჩევანი), თბილისი: თებერვალი, 2006 წელი (ასლი ავტორის საკუთრება).
- 36 ნანა სუმბაძე, არჩევნები, არჩევნებები და განწყობები, ბარომეტრი 2007. ანალიზი, რომელიც ეყრდნობა ასაკობრივ ცვლადებს, განათლებისა და დასაქმების სტატუსს, მიგანიშნებს, რომ ოპოზიციური პარტიების მხარდამჭერები უფრო მეტად უმაღლესდამთავრებულებსა და დასაქმებულებს შორის არიან, ხოლო სააკემილის მომხრეები მათ შორის ჰყავს, ვისაც ფიქსირებული შემოსავალი აქვს, და უმუშევრები ან 18-24 წლისანი არიან.
- 37 nb. Nodia and Scholtbach, *The Political Landscape of Georgia*, გვ. 82.
- 38 nb. *Georgians Faith in Their Government Wanes, As Pessimism Mounts*, Office of Research, US Department of State, Washington DC, January 30th, 2001, გვ. 9.
- 39 'Georgia on the Eve of Elections: Insights from the Data Initiative 2007', პროფ. პანს გუთბროდის პრეზენტაცია, სლაიდი 25. თბილისი, კავკასიის რესურსების კვლევითი ცენტრი, 2007 წლის დეკემბერი (პრეზენტაციის ასლი ავტორის საკუთრება).
- 40 nb. ქეთი ჩემია; Keti Chernia, 'TI Georgia Assists MPs Improve Constituency Responsiveness', *Georgian Times*, 23 ივლისი, 2007, გვ. 6.
- 41 შიდა პარტიული მართვის შესახებ იხილეთ, Marina Muskhelishvili and Gia Zhorzholiani, *Georgia Country Report based on Research and Dialogue with Political Parties*, Tbilisi: Center for Social Studies, 2006; და Nodia and Scholtbach, *The Political Landscape of Georgia*, გვ. 228-61.
- 42 Harry Eckstein et al., *Can Democracy Take Root in post-Soviet Russia?: Explorations in State-Society Relations*, Lanham, Maryland: Rowman & Littlefield, 1998. განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს ექსტანის «კონგრუენტულობის თეორიის ახსნა», რომელიც მართებულად უყურებს დასავლეთის დემოკრატიულ მოდელს სექტიკურად, გვ. 1-34.
- 43 ინტერვიუ პარლამენტის წევრ გიორგი კანდელაკთან; 10 ივნისი, 2011, თბილისი.
- 44 nb. Ghia Nodia; *Political Parties in Georgia*, in *Developing a Democratic Community in Georgia*, Discussion Paper 7, Tbilisi: International Institute for Democracy and International Assistance (IDEA), May 2003, გვ. 9; 'Opposition Leader Comments on 'Compromising Footage'', *Civil.ge*, Tbilisi, October 12th, 2006, www.civil.ge/eng/article.php?id=13851 (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 23 ივლისს).
- 45 იხილეთ, საერთაშორისო რესპუბლიკური ინსტიტუტის მიერ ჩატარებული გამოკითხვა 2005 წლის ივნისში; გვ. 18. შედეგების მიხედვით, მოსახლეობა უარყოფითადაა განწყობილი დანესებულების დაკავები-

- სადმი, უკანონო გაფიცვებისა და უსანქციო დემონსტრაციების მიმართ: www.iri.org/explore-our-resources/public-opinion-research/public-opinion-polls (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 23 ივლისს).
- 46 იხილეთ, 'National Council of Unified Public Movement', Civil.ge, October 17th, 2007, www.civil.ge/eng/article.php?id=16042 (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 23 ივლისს). მანიფესტის არაოფიციალური თარგმანი იხილეთ: www.civil.ge/eng/article.php?id=16044&search=ManifestoofNationalCounciloftheGeneralPublicMovement.
- 47 იხ. 'The End of the Transition Paradigm', in Thomas Carothers, *Critical Mission: Essays on Democracy Promotion*, Washington DC: Carnegie Endowment, pp. 167–83. „უსუსური პლურალიზმი“ 1999-2003 წლების საქართველოს შეფერვბოდა, ხოლო შემდგომ დროინდელს „დომინანტური ძალაუფლების პოლიტიკა“ უკეთ აღწერდა.
- 48 ეს გამარტივებული განცხადება მან გააკეთა ნაშრომში: *Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World*, Boston: Beacon Press, Boston, 1966, გვ. 418.
- 49 Nodar Khaduri, *Mistakes Made in Conducting Economic Reforms in Postcommunist Georgia*, *Problems of Economic Transition*, კრ. 48 (შეცდომები პოსტკომუნისტური საქართველოს ეკონომიკურ რეფორმებში); აგვისტო, 2005; გვ. 27.
- 50 საქართველს საგადასახადო და სამენარშეო კანონმდებლობის მახინჯ მხარეებზე იხილეთ, Marina Gule-dani, 'The Legal Basis for Business in Georgia', in Christopher Waters (ed.), *The State of Law in the South Caucasus*, Houndmills: Palgrave Macmillan, 2005, გვ. 117–29. იხ. Khaduri, 'Mistakes Made in Conducting Economic Reforms', გვ. 26.
- 51 იხ. Khaduri, 'Mistakes Made in Conducting Economic Reforms', გვ. 26.
- 52 ინფორმაციის უდიდესი ნაწილი კავშირის შესახებ მოპოვებულია გოგი თოფაძისთან, ბესო ჯუღელთან, ზურაბ ტყემალაძისთან და სხვა ოფიციალურ პირებთან თუ დეპუტატებთან პირადი საუბრისას. ინტერვიუები ჩანერილია აგრეთვე ვლადიმერ პაპავასთან (ეკონომიკის ყოფილი მინისტრი), დავით ონო-ფორძილთან (ეკონომიკური პოლიტიკისა და რეფორმების საპარლამენტო კომიტეტის ყოფილი თავმჯდომარე). თოფაძე ამბობდა, რომ იმ დროისთვის კავშირს 15-20 წარმომადგენელი ჰყავდა საკანონმდებლო ორგანოში, თუმცა ონოფორძილი და ჯუღელი (კავშირის პრეზიდენტი) მას არ ეთანხმებიან და ამბობდნენ, რომ დეპუტატთა რაოდენობა 3 და 10 შორის მერყეობდა.
- 53 ახალი მემარჯვენეები და მრევლელობა გადაარჩენს საქართველოს 2004 წლის მარტის საპარლამენტო არჩევნებისთვის გაერთიანდნენ. მათ ერთობლივად ხმათა 7.56% მიიღეს არჩევნებში და 15 ადგილი მოიპოვეს პარლამენტში.
- 54 2004-2007 წლების ექსპროპრიაციის ფორმების შესახებ იხილეთ, *Property rights in Post-Revolutionary Georgia*, Transparency International, <http://transparency.ge/en/node/217> (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 23 ივლისს).
- 55 საერთაშორისო სავაჭრო პალატა ფაილ ასლის ხელმძღვანელობით და ამერიკის სავაჭრო პალატა საქართველოში აშშ საელჩოს მეშვეობით ყველაზე ეფექტურად ლობირებენ ბიზნესის ხელშეწყობა კანონმდებლობას.
- 56 პატარაკაციშვილის სიტყვიდან, რომელიც წარმოთქვა ბიზნესმენთა ფედერაციაში 2006 წელს. ქართული ვერსიის ასლი ავტორის საუთერბაა.
- 57 პატარაკაციშვილის სიტყვიდან.
- 58 ბადრი პატარაკაციშვილი, 13 თებერვალი, 2008; www.civil.ge/eng/article.php?id=17090 (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 23 ივლისს).
- 59 იხ. Hans Gutbrod, 'Georgia on the Eve of Elections: Insights from the Data Initiative 2007'.
- 60 იხილეთ, საუკეთესო ნაშრომი კლასების ჩამოყალიბებაზე პოსტსაბჭოთა საქართველოში: Ken Roberts and Gary Pollock, 'Class in the South Caucasus', *European Societies*, Vol. 13, no. 5 (2011), გვ. 757–82.
- 61 ჯინის ინდექსით შემოსავლების უთანასწორობა იზომება 0-1 სკალით, სადაც 0 მიუთითებს სრულ თანასწორობას (ან, რომ უთანასწორობა არ არსებობს) ხოლო 1 – უთანასწორობის მაქსიმალურ დონეს. ამ ინდექსის მიხედვით, 2008 წელს საქართველოში უთანაბრობა შეადგენდა 0.404. ციტირებულია: S. Neil MacFarlane, *Post-Revolutionary Georgia on the Edge?* London: Chatham House Briefing Paper, Russia and Eurasia Programme, March 2011, გვ. 4.
- 62 იხ. Arpine Porsughyan and Nana Papiashvili, 'Top Earners of Georgia: A Summary', *Investor.ge*, no. 2, April–May 2010, გვ. 14.
- 63 იხ. M. Alkhaszashvili, 'Olympic Games: Possible Obstacle to Territorial Integrity (ოლიმპიური თამაშები: შესაძლო დაბრკოლება ტერიტორიული მთლიანობის გზაზე)', *The Messenger*, no. 128, July 9th, 2007, გვ. 2.

- 64 იხ. Ken Roberts and Gary Pollock, 'Class in the South Caucasus', გვ. 766.
- 65 Business Environment in Georgia, as seen by Small and Medium Enterprises, Washington DC: International Finance Corporation (IFC), 2004, გვ. 5-6. ბიზნესგარემო საქართველოში; საერთაშორისო საფინანსო კორპორაცია.
- 66 იხ. Mikheil Tokmazishvili, 'Promoting the Development of the SME Sector (Value Chain Development)', Private Sector and Development, Tbilisi: UNDP, 2009, p. 20, www.undp.org.ge/index.php?lang-id=ENG&sec-id=24; გაეროს განვითარების პროგრამა (უკანასკნელად შენახა 2012 წლის 23 ივლისს).
- 67 საერთაშორისო საფინანსო კორპორაციის ანგარიში, „ბიზნეს-გარემო საქართველოში 2006“; Washington DC: IFC, 2006, გვ. 13.
- 68 საქართველოს ფინანსთა მინისტრმა 2006-2007 წლებში, ალექსი ალექსიშვილმა, საბაჟო დეპარტამენტს დაავალა ერთ თვეში წარმოედგინა 59 კანონქვემდებარე აქტი საბაჟო კოდექსისთვის; Kakha Jibladze and Molly Corso, 'Controlling Customs: Amcham News Looks at the New Customs Code', Amcham News, American Chamber of Commerce, Issue no. 1, January/February 2006, გვ. 21.
- 69 იხ. ჯიბლაძე და კორსი, 'Controlling Customs', გვ. 7.
- 70 მცირე და საშუალო ბიზნესი საქართველოში; თბილისი: საქართველოს ახალგზრდა ეკონომისტთა ასოციაცია; 2009 წელი; გვ. 19.
- 71 იხ. Georgia: Securing a Stable Future, Tbilisi/Brussels: International Crisis Group, Europe Briefing no. 58, December 13th, 2010, გვ. 8.
- 72 სომხურენოვანი ვრასტანი; აზერბაიჯანულ ენაზე – გურჯისტანი და რუსულენოვანი – სეობოდნაი გრუზია.
- 73 იხ. 'Electronic Communications Market Turnover Exceeds GEL 1 bln', Civil.ge, June 7th, 2007. საზოგადოებრივ ტელევიზიასა და რადიოს აქტი ეთნიკური უმცირესობებისთვის განკუთვნილი პროგრამები. მოამბე ყოველდღიურად გადის ერთ-ერთ უმცირესობათა ენაზე, მათ შორის აფხაზურსა და ოსურზეც. რეგიონებში ახალი ამბების დაიჯესტი გადაიცემა ტელევიზიით და რადიოთი უმცირესობათა ენებზე, მაგალითად, რუსულზე, სომხურზე, აზერბაიჯანულზე, აფხაზურსა და ოსურზე. ნინომინდამი მუშაყებლობს „ფარეანა“, ხოლო ახალციხის მუშაყებლობა ATV 12, ცენტრალურ არხებზე გასულ ახალ ამბებს იმეორებს სომხურ ენაზე. მარნეულის ტელევიზია და ბოლნისის მე-12 არხიც გადასცემენ საქართველოში განვითარებულ მოვლენებს აზერბაიჯანულ ენაზე.
- 74 Zaal Anjaparidze, The Impact of Media and Information Exchange on Georgian State-Building, Tbilisi: UNDP Discussion Paper, 1999, გვ. 16-29. გაეროს განვითარების პროგრამა.
- 75 იხ. Assessment Survey Report, National Integration and Tolerance in Georgia, Tbilisi: UNAG, 2007, გვ. 67.
- 76 იხ. Tata Chanturidze et al., 'Georgia: Health system review. Health Systems in Transition', European Observatory on Health Systems and Policies, Vol. 11, no. 8 (2009), გვ. 59; Nina Burjanadze, 'TV Audience Equals to Facebook Users in Georgia', The Financial, June 15th, 2011, <http://politics.finchannel.com/Main-News/Geo/87985-TV-Audience-Equals-to-Facebook-Users-in-Georgia> (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 23 ივლისს).
- 77 საქართველოს კანონების მოძიება შეგიძლიათ ქართულ ენაზე: <http://laws.codexserver.com/all.htm> და პარლამენტის ვებგვერდზე, ინგლისურ ენაზე: www.parliament.ge/index.php?lang-id=ENG&sec-id=69 (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 23 ივლისს).
- 78 კანონი სახელმწიფო საიდუმლოს შესახებ განმარტავს, რომ სახელმწიფო საიდუმლოება იმ სახის ინფორმაციაა, რომელიც მოიცავს სახელმწიფო საიდუმლოების შემცველ მონაცემებს თავდაცვის, ეკონომიკის, საგარეო ურთიერთობების სფეროებში და რომელთა ნინანარგ გამოვლენებს შეუძლია ზიანი მიაყენოს სახელმწიფოს ინტერესებს. სისხლის სამართლის კოდექსის მიხედვით კი, პარლამენტის წევრთა და მოსამართლეთა შურაცხვიფისთვის შეიძლებადა სისხლის სამართლებრივი დევნის დაწყება-განხორციელება. „ზალ ანჯაფარიძე, The Impact of Media and Information Exchange, გვ. 12-3. იხილეთ აგრეთვე, გიგა ბოკერია, გვი თარგამაძე და ლევან რამიშვილი, გაეროს განვითარების პროგრამა, 1977, გვ.17-9.
- 79 იხილეთ, კანონი ქართულ ენაზე პარლამენტის ვებგვერდზე: www.parliament.ge/index.php?option=com-content&view=article&id=2&Itemid=34&lang=en (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 23 ივლისს).
- 80 იხ. Television in Georgia – Ownership, Control and Regulation, Tbilisi: Transparency International, 2009, გვ. 5, www.transparency.ge/en/content/television-georgia-%E2%80%93-ownership-control-and-regulation. იხ. აგრეთვე, დიანა ჩაჩუა: 'Media as Freedom (მედია, როგორც თავისუფლება)' Media.ge, November 16th, 2009, www.media.ge/en/node/26698 (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 23 ივლისს).
- 81 მედიამდგრადობის ინდექსი-ევროპა-ევრაზია, 2005. Washington DC: IREX, 2005, გვ. 143, www.irex.org/project/media-stability-index-mi-europe-eurasia, გვ. 143.

- 82 პრესის თავისუფლების რუკა: საქართველო 2007; Freedom House, www.freedomhouse.org/ (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 23 ივლისს).
- 83 დიანა ჩაჩუა, მედია როგორც თავისუფლება: ქართული ვერსია უეთესი ტექსტია: <http://www.media.ge/node/26691>; (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 23 ივლისს).
- 84 მედიის განვითარების პრობები საქართველოში, ანგარიში, ოქტომბერი, 2000 წელი. გამოკითხვა ჩაატარა და ანგარიში მოამზადა საქართველოს დამოუკიდებელ ჟურნალისტთა ასოციაციამ. ანგარიშის ასლი ავტორის საკუთრებაა. ასოციაციის ვებგვერდი აღარ არსებობს. 2010 წლის მაისში, როცა ჟურნალისტ ზეიანი ქორიძეს შეხვედი თბილისში, მან დამიდასტურა, რომ მდგომარეობა დიდად არ შეცვლილა.
- 85 იხილეთ, გაეროს განვითარების პროგრამის ანგარიში: საქართველო 1998; თბილისი: UNDP, 1998, p. 36; MSI, Europe and Eurasia, 2005, გვ. 139-41; Alex Lupis, Faded Colors: CPJ Special Report, Committee to Protect Journalists, 2007, <http://cpj.org/reports/2007/05/faded-colors.php> (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 23 ივლისს).
- 86 ნანა ძველიშვილი, 25 მაისს ჟურნალისტების მიმართ სამართალდამცავების მოპყრობა სისხლის სამართლის დანაშაულის ნიშნებს შეიცავდა, საქართველოს სახალხო დამცველი; <http://www.media.ge/node/41456> (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 23 ივლისს).
- 87 ნინო ლომჯარია, თამარ კორძაია, ნინო გობრონიძე, ნათია ქემერტელიძე, გამოსატყვის თავისუფლება საქართველოში: საქართველოს ახალგაზრდა ორისიტა ასოციაცია, 2006, გვ. 17.
- 88 იხ. 'Independent Georgian TV Channel Under Pressure', Caucasus Report, RFE/RL, www.rferl.org/content/Independent-Georgian-TV-Channel-Under-Pressure/1848404.html (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 23 ივლისს). იხილეთ აგრეთვე, Television in Georgia, გვ. 17.
- 89 იხ. Television in Georgia, გვ. 1.
- 90 იხ. Georgia: The Risks of Winter. (Update Briefing) International Crisis Group, Europe Briefing, no. 51, November 26th, 2008, გვ. 14.
- 91 მავსტროს რეგიონული კომპანიები გადასცემენ თბილისს გარეთ, პროვინციებში, მაგრამ დროდადრო, განსაკუთრებით პოლიტიკური კრიზისის დროს, გაურკვეველი მიზეზებით თიბება.
- 92 იხ. Television in Georgia, გვ. 13.
- 93 ინტერვიუ ნინო დანელიასთან, თბილისი, 26 ივნისი, 2011 წელი.
- 94 იხ. MSI, Europe and Eurasia, 2005, გვ. 148.
- 95 დამოუკიდებელი და ეთიკური ჟურნალისტის ხელშეწყობა საშრეთ კავკასიაში, ბრიუსელი: International Federation of Journalists, 2002, გვ. 23. ანგარიში ტირაჟის რაოდენობაცაა მითითებული. 2002-2003 წლებში, ყველაზე პოპულარული ყოველდღიური „ახალი ვერსია“ აცხადებდა, რომ 40.000 ცალი გაზეთი გამოდიოდა; მისი მეტოქეები „ალია“ და „ახალითაობა“ უფრო რეალისტურ ციფრებს ასახელებდნენ, 12.000 და 9.000-ს შესაბამისად, ხოლო რეზონანსის ტირაჟი 6.000 ცალი გახლდათ. ვერცერთი ახალი დროის გაზეთი ვერ შეედრება გაზეთ „კომუნისტს“ 80-იანი წლების ტირაჟს, რომელიც 700.000 აღწევდა.
- 96 ესენი ვახლავთ: საქართველოს რეგიონული მუნიციპლების ასოციაცია (აერთიანებს 26 რეგიონულ სადგურს; ასოციაცია მონაწილეობდა ახალი კანონის შექმნაში საზოგადოებრივი მუნიციპლების შესახებ), საქართველოს რეგიონული პრესის ასოციაცია, რომელიც ძირითადად, რეგიონებს წარმოადგენს და საქართველოს პრესის ასოციაცია, რომელშიც უმეტესად თბილისში გამოშვებული გაზეთები არიან გაერთიანებული.
- 97 შეიქმნა ჟურნალისტთა უფლებების დაცვის ჯგუფი: Civil.ge, June 11th, 2008, www.civil.ge/eng/article.php?id=18526.
- 98 ქართველ ჟურნალისტთა ჯგუფი აშშ ვიცე-პრეზიდენტს მიმართავს, Civil.ge, July 22nd, 2009. 2010 წლის ნოემბერში ჟურნალისტთა ჯგუფმა რამდენიმე ინიციატივა წარუდგინა პარლამენტს მედია მფლობელების კუთხით გამჭვირვალების პრობლემის მოსაგვარებლად: „საია შვარს უჭერს მედია-ინიციატივას საინიციატივო ჯგუფის მიერ მომზადებულ საკანონმდებლო ინიციატივას“, Media.ge, November 15th, 2010, www.media.ge/en/node/39374.
- 99 საქართველოს ჟურნალისტური ეთიკის ქარტიის საბჭოს პირველი სხდომა და გადაწყვეტილება იხილეთ, <http://mediasabcho.blogspot.com>.
- 100 იხ. Adam Michnik and Jay Rosen, 'The Media and Democracy: A Dialogue', Journal of Democracy, Vol. 8, no. 4 (1997), გვ. 85-93.
- 101 ხელისუფლების მიზანმიმართული ქმედებების შედეგად ქვეყანაში ფაქტობრივად აღარ არსებობს დამოუკიდებელი ტელევიზია; საქართველოს სახალხო დამცველის განცხადება; Media.ge, News Bulletin no. 626, July 4th, 2008, www.media.ge/en/node/34651 (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 23 ივლისს).

- 102 იმ 16 ურნალისტიდან, რომლებსაც ფიზიკური შეურაცხყოფა მიაყენეს და კაპერები დაუმტკიცეს 2011 წლის 25-26 მაისს გამართული საპროტესტო გამოსვლებისას, მხოლოდ ოთხმა ურნალისტმა შეიტანა საჩივარი სასამართლოში, მიუხედავად იმისა, რომ ადეოკატები მათ გვერდში ედგნენ და ბოლომდე მხარდაჭერას პირდებოდნენ. ინტერვიუ ნინო დანელიასთან, თბილისი, 26 ივნისი, 2011 წელი.
- 103 იხ. Alexander Smolnar, 'From Opposition to Atomization', *Journal of Democracy*, Vol. 7, no. 1, January 1996, გვ. 33.
- 104 იხ. David Ost and Stephen Crowley (eds), *Workers after Workers' States: Labor and Politics in Post-communist Eastern Europe*, Lanham, Maryland: Rowman & Littlefield, 2001, see the editors' introduction, გვ. 1-11.
- 105 იხ. Georgia: ETF Country Analysis, 2005. გვ. 2-5 (the European Training Foundation is an agency of the European Union). საქართველოზე გაკეთებული ანგარიშის ნახვა შეგიძლიათ: ETF-ის ვებგვერდზე: www.etf.europa.eu/web.nsf/ პუბლიკაციები, 2005 (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 23 ივლისს).
- 106 იხ. Georgia EFT Country Study, გვ. 4.
- 107 საქართველოს სტატისტიკური წელიწადი 2001; თბილისი: საქართველოს სტატისტიკის ეროვნული სასახური, 2001, გვ. 157. საქართველოს სტატისტიკური წელიწადი 2004; თბილისი: საქართველოს სტატისტიკის სახელმწიფო დეპარტამენტი, 2004, გვ. 181.
- 108 იხ. Georgian Economic Trends, Tbilisi: Georgian-European Policy and Legal Advice Center, no. 3, 2002, გვ. 7. იხილეთ ვებგვერდზე: www.geplac.com/index.php?option=com-content&view=article&id=3410&Itemid=128&lang=en (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 23 ივლისს).
- 109 სოციალური ტენდეციები საქართველოში, თბილისი: სტატისტიკის სახელმწიფო დეპარტამენტი, 2004, გვ. 69.
- 110 Arkadi Ostrovsky, 'Rooting out corruption is government priority', *Financial Times Report*, May 16th, 2006, p. 3; ENPI 08-14 Black Sea Labour Market Review: Georgia country report. Draft Working Document, Torino: ETF, June 27th, 2009, გვ. 67.
- 111 Alexandre Tvalchrelidze, 'The Social Security System in Georgia and Possible Trends in its Development' (აღლესანდრე თვალჭრელიძე, სოციალური დაცვის სისტემა საქართველოში და მისი განვითარების სავარაუდო ტენდეციები) in *Building Democracy in Georgia: Democratization in Georgia: Economic Transformation and Social Security*, Tbilisi: IDEA, 2003, Discussion Paper no. 8, გვ. 17.
- 112 ინტერვიუ ირაკლი ტულუშთან, თბილისი, ივნისი, 2001 წელი.
- 113 გაეროს განვითარების ანგარიში. საქართველო 2000, თბილისი: გაეროს განვითარების პროგრამა; 2000, გვ.36; 'Georgian National Voter Study: 31 August-10 September, 2007', *International Republican Institute (IRI)*, 2007, p. 67, www.iri.org/explore-our-resources/public-opinion-research/public-opinion-polls (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 23 ივლისს).
- 114 ინტერვიუ ირაკლი პეტრიაშვილთან; თბილისი, 10 მაისი, 2010; საქართველოს პროფკავშირთა გაერთიანებას ოდნავ განსხვავებული მონაცემები აქვს, იხილეთ ვებგვერდზე: www.gtcu.ge/en/members/member-organizations.
- 115 1997 წლის კანონი იხილეთ NATLEX- ის ბაზაში შრომის საერთაშორისო ორგანიზაციის ვებგვერდზე: www.ilo.org/dyn/natlex/country-profiles.nationalLaw?lang=en&p=country=GEO. ახალი შრომის კოდექსიც ამავე ვებგვერდზეა. ორივე ტექსტი ინგლისურ ენაზეა.
- 116 ამ საკითხებთან დაკავშირებით, იხილეთ საერთაშორისო პროფკავშირთა კონფედერაცია: *Internationally Recognised Core Labour Standards in Georgia. Report for the WTO General Council Review of the Trade Policies of Georgia*, Geneva: ITUC, December, 2009, www.ituc-csi.org/georgia-serious-violations-of.html?lang=en (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 23 ივლისს).
- 117 საქართველოს პროფკავშირთა შიშობაშია, საერთაშორისო გამჭვირვალობის ინსტიტუტი; თებერვალი, 2010, გვ. 7, იხილეთ ვებგვერდზე: <http://iransparency.ge/en/post/report/georgian-trade-union-movement>; საქართველოს ჰუმანური განვითარების ანგარიში 2008: რეფორმები და რეფორმებს მიღმა (The Reforms and Beyond. Tbilisi: UNDP, 2008, გვ. 28.)
- 118 ინტერვიუ პეტრიაშვილთან, 2010 წლის 10 მაისი; დაშაქმებულთა მოსაზრება შრომის კოდექსის ზემოქმედების შესახებ იხილეთ, *National Review on Labour Protection in Georgia: Georgian State Inspection for Technical Supervision, National Information Center on Occupational Safety Health*, Tbilisi: Georgian Employers' Association, 2008. საქართველოს უზენაესმა სასამართლომ 2010 წლის აპრილში სხვაგვარად განმარტა შრომის კოდექსის 37-ე მუხლი და განაცხადა, რომ მიზეზის გარეშე დასაქმებულს გათავისუფლება უკანონო იყო. ეს იყო დამოუკიდებლობის უიმივითესი გამოვლენა უზენაესი სასამართლის პრაქტიკაში.

- 119 თბილისის მერი უარყოფს შრომითი უფლებების კრიტიკას, Civil.ge, Tbilisi, June 10th, 2011, www.civil.ge/eng/article.php?id=23602.
- 120 სოციალური პარტნიორობის ხელშეკრულება, ENPI 08-14 შავი ზღვის შრომის ბაზარი, მიმოხილვა, საქართველო. Draft Working Document, Torino: ETF, June 27th, 2009, გვ. 94-5.
- 121 შავი ზღვის შრომის ბაზარი, მიმოხილვა, საქართველო. გვ.60.
- 122 მინის მესაკუთრეთა უფლებების დაცვის ასოციაციის ვებგვერდი: www.aplr.org/?lang=geo; შეიცავს დეტალურ ინფორმაციას მინის მესაკუთრეობასთან დაკავშირებულ საკითხებზე და ზოგიერთ სამთავრობო განკარგულებას.
- 123 შავი ზღვის შრომის ბაზარი, მიმოხილვა, საქართველო. გვ. 52-5.
- 124 გაეროს 2008 წლის პუშანური განვითარების ანგარიში, გვ.36.
- 125 სააკშვილი ქართული ეკონომიკის სამ ბურჯზე საუბრობს, Civil.ge, November 8th, 2010. www.civil.ge/eng/article.php?id=22828.
- 126 შავი ზღვის შრომის ბაზარი, მიმოხილვა, საქართველო. გვ.67.
- 127 Report 44400-GE: Georgia Poverty Assessment, Washington DC: World Bank, 2009, გვ. 61.
- 128 იხ. Georgia Poverty Assessment, გვ. 60.
- 129 იხილეთ, APLR's Labor Market Development Reports (ანგარიშები შრომითი ბაზრის განვითარების შესახებ: www.aplr.org/?id=11&pid=274).
- 130 იხ. Edward Banfield, *The Moral Basis to Backward Society*, Glencoe, Ill: Free Press, 1958. მართალია, ბანფილდი იტალიის სოფელზე და სოფლის თემზე საუბრობს, მაგრამ ურბანულ საქართველოსთან პარალელები აშკარაა.
- 131 ნანა სუმბაძე, 'Saakashvili in the public eye: what public opinion polls tell us', *Central Asian Survey*, კრ. 28, no. 2, 2009, გვ. 188.
- 132 იხ. Ken Jowitt, *The New World Disorder: The Leninist Extinction*, Berkeley: University of California Press, 1992, გვ. 144-5.
- 133 იხ. Rasma Karklins, *The System Made Me Do It: Corruption in Post-Communist Societies* (რასმა კარკლინს, სისტემამ მაიძულა ამის გაკეთება: კორუფცია პოსტ-კომუნისტურ საზოგადოებებში), Armonk, New York: M.E. Sharpe, 2005, გვ. 15.
- 134 იხ. Ernest Gellner, 'The Importance of Being Modular,' in John A. Hall (ed.), *Civil Society: Theory, History, Comparison*. Cambridge: Polity Press, 1995, გვ. 32-55.
- 135 იხ. Joseph LaPalombara, *Democracy Italian Style*, New Haven: Yale University Press, 1987, გვ. 210.
- 136 საქართველოს პრეზიდენტი, ყოველწლიური მოხსენება პარლამენტში, 14 თებერვალი, 2006 წელი. იხილეთ, Civil.ge, 14 Feb., 2006 www.civil.ge/eng/article.php?id=11810 (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 23 ივლისს).
- 137 საქართველოს პრეზიდენტი, ყოველწლიური მოხსენება პარლამენტში, 14 თებერვალი, 2006 წელი. პრეზიდენტის მოხსენებების თარგმანი ხშირად ზუსტი არ არის. ეს ციტატა მე თვითონ ვთარგმნე ქართული ენიდან.
- 138 იხ. David Black, Susan Jay, Michael Keshishian, *Civil Society Assessment* (დევიდ ბლექი, სიუზან ჯეი, მაიკლ ქეშიშიანი, სამოქალაქო საზოგადოების შეფასება) (Including NGO Development, Media & Political Process, Washington DC: USAID/Caucasus/Georgia, 2001, გვ. 2.
- 139 იხ. Development of Civil Society Organizations in Georgia: Countrywide Assessment Report, Tbilisi: UNAG, 2005, გვ. 27.
- 140 იხ. Cas Mudde, 'Civil Society in post-communist Europe: lessons from the 'dark side' in Petr Kopecky and Cas Mudde (eds), London; New York: Routledge, 2003, გვ. 157-70.
- 141 საია (საქართველოს ახალგაზრდა ოურისტთა ასოციაცია) ერთერთი ყველაზე წარმატებული არასამთავრობო ორგანიზაციაა ამჟამად საქართველოში, მაგრამ ფინანსურად ის მთლიანად უცხოური ორგანიზაციების გრანტებზეა დამოკიდებული. კანონის უზენაესობა მართლმსაჯულებისთვის: 2005 წლის წლიური ანგარიში, თბილისი, 2005, გვ.26.
- 142 იხ. Development of Civil Society Organizations in Georgia: Countrywide Assessment Report, Tbilisi: UNAG, 2005, გვ. 27.
- 143 სოციოლოგიური კვლევა არასამთავრობო ორგანიზაციებისადმი საზოგადოების დამოკიდებულების შესახებ, თბილისი: სტრატეგიული კვლევებისა და განვითარების ცენტრი, მარტი, 2003, გვ. 3, 12. ეს ცენტრი აღარ არსებობს. ზემოთ ხსენებული კვლევა 15 დაუნომრავი გვერდისგან შედგება (ის

- 2000 წლის გამოკითხვას ეფუძნება). გვერდები მე დაენომრე. შედარებითი კვლევა პოსტ-კომუნისტური საზოგადოებების არასამთავრობო ორგანიზაციების შესახებ იხილეთ, Ase Berit Grødeland, 'Public perceptions of non-governmental organizations in Serbia, Bosnia & Herzegovina, and Macedonia', *Communist and Post-Communist Studies*, 39, 2006, გვ. 221-46.
- 144 2003 წლის მარტი სტრატეგიული კვლევებისა და განვითარების ცენტრის მიერ ჩატარებული გამოკითხვის შედეგების მიხედვით, გამოკითხულ რესპონდენტთა ერთი მესამედი მზარდ იყო მიელა მოსახრება იმის შესახებ, რომ არასამთავრობო ორგანიზაციები პატიოსნად მუშაობდნენ დასახული მიზნებისთვის. ერთი მეოთხედი ფიქრობდა, რომ ისინი კორუფციამი იყვნენ ჩართული, ხოლო ერთი მესამედი არანაირი აზრი გააჩნდა. სოციოლოგიური კვლევა არასამთავრობო ორგანიზაციებისადმი საზოგადოების დამოკიდებულების შესახებ, თბილისი, გვ.9.
- 145 იხ. Liberty Institute Violently Attacked (შეტევა თავისუფლების ინსტიტუტზე), *Civil.ge*, July 10th, 2002, www.civil.ge/eng/article.php?id=2245.
- 146 სამოქალაქო საზოგადოებრივი ორგანიზაციების განვითარება, გვ. 6.
- 147 სულ ბოლოს, უილიამ ესტერილი აკრიტიკებდა დასავლურ დახმარებას. William Easterly, *The White Man's Burden: Why the West's Efforts to Aid the Rest Have Done so much Ill and so little Good*, New York: Penguin Press, 2006; Eberhard Reusse, *The Ills of Aid: An Analysis of Third World Development*, Chicago: University of Chicago Press, 2002; იხილეთ აგრეთვე: Sarah E. Mendelson and John K. Glenn (eds), *The Power and Limits of NGOs: A Critical Look at Building Democracy in Eastern Europe and Eurasia*, New York: Columbia University Press, 2002.
- 148 მსოფლიო ბანკი საქართველოში, 1993-2007: Country Assistance Evaluation, Washington DC: World Bank, 2009, გვ. viii.
- 149 იხ. Thomas Carotheres, *Country Assistance Evaluation*, Washington DC: World Bank, 2009, გვ. viii.
- 150 იხ. Jose E. Molina and Carmen B. Perez, 'Radical Change at the Ballot Box: Causes and Consequences of Electoral Behavior in Venezuela's 2000 Elections', *Latin American Politics & Society*, Vol. 46, no 1, 2004, გვ. 103-34.

VI ტაპი

- 1 საქართველოს პრეზიდენტის მიხილ სააკაშვილის მიმართვა ქართველი ერისადმი ამჟამად პრეზიდენტ ჯორჯ ბუშის ვიზიტის წინ; 3 მაისი, 2005 წელი; www.president.gov.ge/en/PressOffice/News/SpeechesAndStatements?p=2765&i=1 (უკანასკნელად ნანახია 2010 წლის აგვისტოს).
- 2 თუმცა, მოსახლეობის 1989 წლის აღწერა „გონებრივი მუშაობის“ საქმად ბუნდოვან გამარტებას შეიცავს; მოსახლეობის 36.5% ამ სახის სამუშაოს ეწეოდა; ერთ მეოთხედს ე.წ. „ოფისის მოსამსახურეები/კლერკები“ შეადგენდნენ; 9.1% განათლების სისტემაში იყო დასაქმებული; 2.3% - სამეცნიერო-კვლევითი სფეროში და 1.8% - კულტურაში. იხ. მონაცემები რევაზ ვაჩიჩილაძის ნიგმი, ახალი საქართველო: სტრატეგია, საზოგადოება და პოლიტიკა; Revaz Gachechiladze, *The New Georgia: Space, Society and Politics*, London: UCL Press, 1995, გვ. 57-8.
- 3 Robert Ahdieh, *Russia's Constitutional Revolution: Legal Consciousness and the Transition to Democracy, 1985-1996*, University Park: Pennsylvania State University Press, 1997, გვ. 3.
- 4 იხ. David Losaberidze, K. Kandelaki, and N. Orvelashvili, 'Local Government in Georgia', in Victor Popa and Igor Munteanu (eds), *Developing New Rules in the Old Environment*. Budapest: OSI/LGI, 2001, გვ. 165-322.
- 5 იხ. Katherine Verdery, *What Was Socialism, and What Comes Next?* Princeton, NJ: Princeton University Press, 1996, გვ. 199.
- 6 რეზო შატაკიშვილი, „არის თუ არა სატანური სიმბოლოები საქართველოს ახალ ჰიმნსა და ლერბოში?“, ალია, 22-24 მაისი, 2004 წელი, გვ. 5; ბადრი კოჭლამაზაშვილი, სახელმწიფო ძალაუფლების განაწილება კონსტიტუციური ცვლილებების ფრილში“, *Georgian Law Review*, 7, 2004, გვ. 175-93; Sabine Frazier, 'Georgia's constitutional amendments: a setback for democratization?', *Central Asia-Caucasus Analyst* (CACA), February 11th, 2004, www.cacianalyst.org/?q=node/1853). უფრო კრიტიკულია მარინა მუსხელიშვილი, „საკონსტიტუციო ცვლილებები საქართველოში“, ნიგმი: საკონსტიტუციო-პოლიტიკური რეფორმის პროცესი საქართველოში: პოლიტიკური ელიტა და ხალხის წმები, თბილისი, IDEA/CIPDD; 2005, 2005, გვ. 74-90.
- 7 იხ. Stephan Haggard and Robert R. Kaufman, *The Political Economy of Democratic Transitions*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1995, შესავალი და გვ. 8-9.

- 8 საქრზიდენტო სისტემის ანტიდემოკრატიულ ტენდეციებზე გარდამავალი პერიოდის ქვეყნებში იხილეთ Juan Linz and Arturo Valenzuela (eds), *The Failure of Presidential Democracy*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1994. ახალ რესპუბლიკას ვახლერავ სამ კრიტიკოუმზე დაყრდნობით, ესენია: კონსტიტუციის არალო ცვლილება, ახალი სახელმწიფო ნუნყობილების დამყარება და სახელმწიფო სუვერენიტეტის არსებობა. ამიტომ გამოვირცხე საქართველოს საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკა (1990-1991), შეიძლება შემომდეგავინ, რომ გამსახურდას ხელისუფლება სრულ სუვერენიტეტს ვერ ახორცილებდა, მაგრამ იგივე შეიძლება ითქვას მაშინდელ სსრკ-ზეც.
- 9 საქართველოს პრეზიდენტის, მიხილ საქემილის საახალწლო მილოცვა. 1 იანვარი, 2010 წელი. ეს სიტყვა ჩამოსწეს პრეზიდენტის ინტერნეტ ვებგვერდიდან, მაგრამ მისი ნახვა YouTube-ზე შესაძლებელი. სუბტიტრში არალო ნახსენები არ არის. www.youtube.com/watch?v=bPFpmDkDkgQ;
- 10 საქართველოს პრეზიდენტმა სიტყვა წარმოთქვა შინაგან საქმეთა სამინისტროს თანამშრომელთა აღლუმზე: <http://president.gov.ge/print.aspx?t=1&i=5026> თბილისის 2007 წლის დემონსტრაციებზე, რომლის შემდეგ პრეზიდენტი გადადგა და რიგგარეშე საქრზიდენტო არჩევნები დანიშნა, იხილეთ Stephen F. Jones, 'Reflections on the Rose Revolution: A tale of Two Rallies', *Harvard International Review* (ელექტრონული გამოცემა); 16 მარტი, 2008; www.harvardir.org/articles/1702/.
- 11 „გალო პრემიერმინისტრად დანიშნა“, 2009 წლის 30 იანვარი; *Civil.ge*, January 30th, 2009, www.civil.ge/eng/article.php?id=20354; სუქანსენელად ნანახია 2012 წლის 23 ილისს).
- 12 ძეგლების სიმბოლოურ მნიშვნელობაზე იხილეთ ზაალ ანდრონიკაშვილის 'Denkmalkultur in Georgien' (ძეგლების კულტურა საქართველოში) ყოველწლიურ გამოცემაში *Jahrbuch des Zentrums für Literaturforschung* (ლიტერატურული კვლევის ცენტრი), ბერლინი: 2009, გვ. 73-82. დიდი მადლობა ოლივერ რაისნერს ხსენებული ნაშრომის მითითებისთვის.
- 13 გილერმო ო'დონელი ყაენფერ ზონებს უწოდებს ტერიტორიულ რაიონებს, სადაც არაფორმალურ სამართლებრივ სისტემებს ადგილობრივი ელიტები აკონტროლებენ. იხ. მისი 'Why the Rule of Law Matters?' in Larry Diamond and Leonardo Morlino (eds), *Assessing the Quality of Democracy*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2005, გვ. 12-3. აბამიძის დროინდელი აჭარა ან სამხცე-ყავახეთის რაიონები შევარდნაძის დროს შეიძლება ასეთ ზონებად დახასიათდეს.
- 14 გომა უტიამილის, საქართველოს რესპუბლიკის კონსტიტუციური წყობა (1921-1994) ამ კონსტიტუციების პოსტსაბჭოური ანალიზია; თბილისი: 2005, გვ. 18-60.
- 15 საქართველოს პარლამენტი: www.parliament.ge/index.php?option=com-content&view=category&id=53&Itemid=135&lang=en სუქანსენელად ნანახია 2012 წლის 23 ილისს).
- 16 მალაზ მაცაბერძე, საქართველოს 1921 წლის კონსტიტუციის პოლიტიკური კონცეფცია; თბილისი: ცოდნა, 1996, გვ. 73-4.
- 17 2005 წლის ეროვნული უსაფრთხოების კონცეფციის შესავალ ნაწილში ლაპარაკია იმაზე, რომ კონფლიქტებს გარე ძალები უშერენ მხარს საქართველოზე გავლენის მოსაპოვებლად. www.parliament.ge/files/292-880-927746-concept-en.pdf.
- 18 ამ კანონის ინგლისური ტექსტი შეიძლება იხილოთ: www.legislationline.org/documents/action/popup/id/5498.
- 19 დანისი, საფრანგეთისა და გერმანიის მოქალაქეებიც ხშირ შემთხვევაში იზიარებენ ამ მოსაზრებას და ნაკლებად ტოლერანტულები არიან თავიანთი უმცირესობებისადმი.
- 20 ვ. კუმეღევა და ვ. ლორთქიფანიძე (რედ); საქართველოს ფედერალიზაციის პერსპექტივები: pro et contra, თბილისი: აღმოსავლეთ-დასავლეთის ურთიერთობათა კვლევის საერთაშორისო ცენტრი, 2000, გვ.14.
- 21 მალაზ მაცაბერძე, საქართველოს 1921 წლის კონსტიტუციის პოლიტიკური კონცეფცია; თბილისი: ცოდნა, 1996, გვ. 22.
- 22 საქართველოს კონსტიტუცია, პარლამენტის ვებგვერდი: www.parliament.ge/index.php?option=com-content&view=article&id=180&Itemid=85&lang=en
- 23 ქართული ეკლესიის პრივილეგიების გავლენაზე შევარდნაძის შემდგომ პერიოდში იხილეთ ხათუნა ცინცაძე, *Khatuna Tsintsadze, 'Legal Aspects of Church-State Relations in Post-Revolutionary Georgia'*, *Brigham Young University Law Review*, Vol. 7, 2003, გვ. 751-74.
- 24 საქართველოს ყოფილმა სახალხო დამცველმა, სოზარ სუბარამ, თავის 2006 წლის საპარლამენტო ანგარიშში განაცხადა, რომ კონკრეტული კონსტიტუციის ენიწალმდგებობა: 'MPs Condemn Ombudsman's Stance on Treaty between State and Orthodox Church', *Civil.ge*, Tbilisi, February 17th, 2006, www.civil.ge/eng/article.php?id=11852&search=concordatsubari. 2010 წლის ცვლილებების შესახებ იხილეთ: *Bill on Religious Minorities Legal Status Becomes Law*, *Civil.ge*, July 7th, 2011, www.civil.ge/eng/article.php?id=23711.

- 25 ახალი კანონი აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის შესახებ იხილეთ აჭარის მთავრობის ოფიციალურ ვებგვერდზე: www.ajara.gov.ge/eng/?page=law (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 23 ივლისს). კანონი განსაზღვრავს აჭარის, როგორც ავტონომიური რესპუბლიკის სტატუსს, თუმცა, საქართველოს პრეზიდენტი ნიშნავს აჭარის მთავრობის მეთაურს, პრემიერმინისტრს, რომლის ოფიციალური სახელია აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის თავმჯდომარე. საქართველოს პრეზიდენტი უფლებამოსილია აჭარითუე, დაითხოვოს აჭარის წარმომადგენლობითი ორგანო (უმაღლესი საბჭო) და მთავრობა. აჭარის მთავრობას აქვს გარკვეული სახის საფინანსო უფლებამოსილებები, მაგრამ თბილისი პასუხისმგებელია უსაფრთხოებასა და თავდაცვაზე. საქართველოს ახალი კონსტიტუციური კანონი აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის სტატუსის შესახებ ოპოზიციამ შეაცრად გააკრიტიკა, მაგრამ, რაც ნიშანდობლივია, თავად აჭარლებს პროტესტი არ გამოუთქვამთ.
- 26 იხ. Alfred Stepan, 'Federalism and Democracy: Beyond the US Model', ნიგნბი, Larry Diamond and Marc Plattner (რედ.), *The Global Divergence of Democracies*, Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 2001, გვ. 216.
- 27 ამასთან დაკავშირებით იხილეთ Mark Simakovsky 'Melting Frozen Mediation: The Feasibility of Georgia's New Peace Plan' (გამოქვეყნებული ნაშრომი, რომლის ასლი ჩემი საკუთრებაა). იხილეთ აგრეთვე Georgia's South Ossetia Conflict: Make Haste Slowly, International Crisis Group, Europe Report, 183, 7 ივნისი, 2007 წელი, გვ.11-12.
- 28 საქართველოს 1921 წლის კონსტიტუციის ტექსტი იხილეთ კონსტანტინე კანდელაკის, *The Georgian Question Before the Free World (Acts-Documents-Evidence)*, Impr. de Navarre, Paris,1953, გვ. 192-209. ამ კონსტიტუციის საუკეთესო ანალოგი ეკუთვნის მალხაზ მაყაბერიძეს. იხილეთ მისი „საქართველოს 1921 წლის კონსტიტუციის პოლიტიკური კონცეფცია“; თბილისი: ცოდნა, 1996.
- 29 იხ. Gerald Easter, 'Preference For Presidentialism: Post communist Regime Change in Russia and the NIS', *World Politics*, Vol. 49, 2, 1997, გვ. 184-211.
- 30 საქართველოს კონსტიტუცია, მუხლი 48. პარლამენტის ვებგვერდი: www.parliament.ge/index.php?option=com-content&view=article&id=180&Itemid=85&lang=en.
- 31 ავთანდილ დემეტრაშვილი, ზურაბ ჯიბლაშვილი, ვახტანგ ხმაღაძე და სხვ. საკონსტიტუციო-პოლიტიკური რეფორმის პროცესი საქართველოში, საქართველოს სახელმწიფო ხელისუფლება ცენტრალურ დონეზე: ბალანსი მის განმტკიცებათა შორის, გვ. 14.
- 32 საქართველოს პრეზიდენტის ბრძანებულება ნორმატიული აქტის (გამონაკლისია ბრძანებულებები, რომლებიც საკანონო და პერსონალურ საკითხებს ეხება), რომელიც გამოიცემა მთავრობის ნებების დანიშვნა-განათავისუფლებასთან, საერთო სასამართლოების მოსამართლეთა დანიშვნასთან დაკავშირებით; ან როცა პრეზიდენტი ვინმეს ანიჭებს ან ჩამოართმის მოქალაქის სტატუსს. პრეზიდენტის ბრძანება შეიძლება იყოს როგორც ნორმატიული აქტი, ისე ინდივიდუალური სამართლებრივი აქტი, რომელიც გამოიცემა როგორც საქართველოს სამხედრო ძალების უმაღლესი მთავარსარდლის ბრძანება. პრეზიდენტის დეკრეტი კანონის ძალის მქონე ნორმატიული აქტია, რომელიც კონსტიტუციით განსაზღვრულ შემთხვევებში გამოიცემა, მაგალითად, პრეზიდენტი გამოსცემს დეკრეტს საგადასახადო და საბიუჯეტო საკითხებთან დაკავშირებით, რომელიც ძალადაკარგულად ცხადდება, თუ ახლადარჩეული პარლამენტი არ დაამტკიცებს მას მისი უფლებამოსილების დაწყებიდან ერთი თვის განმავლობაში (ეს მუხლი შეაცრად გააკრიტიკეს საერთაშორისო ორგანიზაციებმა).
- 33 ინტერვიუ პარლამენტის საბიუჯეტო ოფისის ხელმძღვანელთან, რომან გოცირიძესთან, თბილისი, 2003 წლის მისი.
- 34 მაგალითად, პარლამენტის კორუფციასთან ბრძოლის დროებითი საგამოძიებო კომისიის (1995-1999) დასკვნის საფუძველზე დაკავებული თანამდებობიდან გათავისუფლდნენ სოფლის მეურნეობის, ტელეკომუნიკაციებისა და ენერჯეტიკის მინისტრები.
- 35 Georgia: Securing a Stable Future, International Crisis Group, Europe Briefing, 58, Tbilisi/Brussels, December 13th, 2010, გვ. 5-6. ახალი კონსტიტუციის შესახებ კრიტიკული მოსაზრებები იხილეთ: ვახტანგ ხმაღაძე და ზურაბ ჯიბლაშვილი, „საკონსტიტუციო ცვლილებების პროექტი: ანალიზი და შეფასება“, საქართველოს რესპუბლიკური პარტიის ვებგვერდი: <http://republicans.ge/index.php?module=A-newsletter&func=display&sid=1857> (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 23 ივლისს).
- 36 'New Deal on Electoral System', *Civil.ge*, December 19th, 2011, www.civil.ge/eng/article.php?id=24285 (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 23 ივლისს).
- 37 Diamond, *Assessing the Quality of Democracy*, გვ. xv.
- 38 საქართველოს კონსტიტუცია, 24-ე, 26-ე და 73-ე მუხლები.
- 39 ლია წერილი საქართველოს პრეზიდენტს, ბატონ მიხეილ სააკაშვილს, 14 იანვარი, 2008. სოზარ სუბარო სახალხო დამცველად 2004-2009 წლებში მუშაობდა. წერილის ასლი ჩემი საკუთრებაა (ავტ.)

- 40 ინტერვიუ თამარ ჩუგოშვილთან, ახალგაზრდა ოურისტთა ასოციაციის თავმჯდომარესთან; თბილისი, 4 ივლისი, 2011.
- 41 მისი სტატუსი და უფლებები განსაზღვრულია კონსტიტუციის 43-ე მუხლში და 1996 წლის კანონში საქართველოს სახალხო დამცველის შესახებ. საქართველოს ოთქკის ყველა კანონის ნახვა შეგიძლიათ პარლამენტის ვებგვერდზე: www.parliament.ge/index.php?lang=en
- 42 ინტერვიუ სოზარ სუბართან, თბილისი, მაისი, 2009. მისი ანგარიშები განთავსებულია სახალხო დამცველის აპარატის ვებგვერდზე: www.ombudsman.ge/index.php?page=21&lang=1.
- 43 ინტერვიუ სოზარ სუბართან, თბილისი, მაისი, 2009.
- 44 საკონსტიტუციო-პოლიტიკური რეფორმის პროცესი საქართველოში, გვ. 84.
- 45 Lawrence Harrison, Samuel Huntington (eds), Culture Matters: How Values Shape Human Progress, New York: Basic Books, 2000.
- 46 დავით დარჩიაშვილი, გიგი თევზაძე და სხვ., ქართული საზოგადოების ღირებულებები, თბილისი: ფონდი ღია საზოგადოება-საქართველო, 2006; გვ. 56, 86.
- 47 შემდეგი გაჩერება – ბელორუსურ ადამიანის უფლებათა დაცვის ანგარიში: 2005 წელი, საქართველო, თბილისი: ადამიანის უფლებათა დაცვის საინფორმაციო და სადოკუმენტაციო ცენტრი, 2006, გვ.4. გაეროს ანგარიში, რასობრივი დისკრიმინაციის აღმოფხვრის კომიტეტის შემაჯავებელი დასკვნები: საქართველო, რასობრივი დისკრიმინაციის ყველა ფორმის აღმოფხვრის საერთაშორისო კონვენცია, GENERAL CERD/C/GEO/CO/3, 19 აგვისტო, 2005.
- 48 ინტერვიუ სოზარ სუბართან, თბილისი, მაისი, 2009.
- 49 ლა ნერილი საქართველოს პრეზიდენტს, ბატონ მიხეილ სააკაშვილს, 14 იანვარი, 2008.
- 50 Christopher Waters, Counsel in the Caucasus: The Fall and Rise of Georgia's Legal Profession', Montreal: McGill University, 2002, გვ. 27.
- 51 1990-1; 1992-1995; 1995-1999; 1999-2003; 2003/2004-2008 და 2008 წლების მონვევის პარლამენტები.
- 52 ოთარ მელქაძე, ქართული კონსტიტუციონალიზმის თანამედროვე პრობლემები, თბილისი; გაეროს განვითარების ფონდი, 2001, გვ.53-62.
- 53 მაგალითად, ლენტეხის ოლქში 6,115 ამომრჩეველია, ხოლო ზუგდიდში – 126,106; საერთაშორისო გამჭვირვალება საქართველოს წინასარჩევნო მონიტორინგის შედეგები, 21 მაისი, 2008 წლის საპარლამენტო არჩევნები, თბილისი: TI, 15 მაისი, 2008, გვ.2.
- 54 ოთარ მელქაძე, თანამედროვე პრობლემები, გვ. 70. 1995 საპარლამენტო და საპრეზიდენტო არჩევნებთან დაკავშირებული საარჩევნო კაზნები იხ. საქართველოს რესპუბლიკის კანონი: საქართველოს პრეზიდენტის არჩევნების შესახებ, საქართველოს პარლამენტის არჩევნების შესახებ; თბილისი: საქართველოს პარლამენტის აპარატი, 1995.
- 55 საქართველო, საპარლამენტო არჩევნები, 2 ნოემბერი, 2003, ვარშავა: ეუთო/დემოკრატიული ინსტიტუტებისა და ადამიანის უფლებათა ოფისი; 28 იანვარი, 2004, www.osce.org/odihr/elections/georgia/22206
- 56 საქართველო: საპარლამენტო არჩევნები, 21 მაისი, 2008 ეუთო/დემოკრატიული ინსტიტუტებისა და ადამიანის უფლებათა ოფისი; საბოლოო ანგარიში, ვარშავა, 9 სექტემბერი, 2008, გვ. 5-6.
- 57 დღეს მოქმედი კანონმდებლობა ითვალისწინებს წინა არჩევნებში 4%-იანი (3% ადგილობრივ არჩევნებში) ბარიერის დამძლევი პარტიების დაფინანსებას ბიუჯეტიდან. ფინანსური დახმარების გაანგარიშება ხდება ხმების რაოდენობის მიხედვით. რაც უფრო მეტ ხმას იღებს პარტია, მით უფრო ძვირია ხმავე (მაგ. პარტიამ მიიღო 100,000 ხმა. ის მიიღებს 2 ლარს თითო ხმაზე, თუ 400,000 ხმას მიიღებს, მაშინ ხმაზე 3.5 ლარი ეკუთვნის). ამას გარდა, თითოეული პარტია ყოველთვიურად 200 ლარს იღებს პროპორციული სისტემით არჩეული დეპუტატებისთვის. იმ სისტემაში, სადაც ერთი პარტია დომინირებს, ძლიერ პარტია ყველაზე უხვად ფინანსდება. 2006 წელს მმართველმა ნაციონალურმა მოძრაობამ მიიღო 1.5 მილიონი ლარი სახელმწიფო ბიუჯეტიდან, ხოლო მომდევნომ (მიღებული ხმების რაოდენობის მიხედვით), ამ შემთხვევაში, ლეიბორისტულმა პარტიამ სახელმწიფოსგან მიიღო 180,000 ლარი. იხილეთ: 'Parliament Endorses New Party Funding Scheme', Civil.ge, May 11th, 2007, www.civil.ge/eng/article.php?id=15097&search (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 23 ივლისს).
- 58 საპარლამენტო და საპრეზიდენტო არჩევნები საქართველოში, ნოემბერი, 1995, სამართლიანი არჩევნებისა და დემოკრატიის საერთაშორისო საზოგადოება (ISFED); თბილისი: Meridian Publishers, 1996, esp. გვ. 17-36.
- 59 Georgians Hope for Better Days Ahead', Opinion Analysis, Office of research, State Department, Washington DC, November 2nd, 1999.

- 60 ეუთოს დამკვირვებელთა ანგარიშიდან: სახელმწიფო ტელევიზიამ (პირველი არხი) საეთერო დროის 46% პრეზიდენტსა და აღმასრულებელ ხელისუფლებას დაუთმო, ხოლო 22% – ნაციონალურ მოძრაობას. მათი გაშუქება დადებით კონტექსტში მიმდინარეობდა და ამასთან, ხელისუფლების წარმომადგენლებს ხშირად ეძლეოდათ საშუალება პირდაპირ მიემართათ მოსახლეობისთვის ინტერვიუს განმავლობაში. ნაციონალურ მოძრაობას და მის ლიდერს ყველაზე მეტი დრო დაეთმო პოპულარულ სატელევიზიო არხებზე (დაახლოებით მთლიანი საეთერო დროის 27%). ისინი, ძირითადად, პოზიტურად შეუქმდნენ, ამასთან, ამავე არხების მთლიანი დროის 32% (ამ 32%-დან 87% პოზიტურად) პრეზიდენტსა და აღმასრულებელ ხელისუფლებას დაეთმო, რომლის შედეგად, დღევანდელი პროსახელისუფლებო ფრაქციის ცნობადობა გაუმჯობესდა“. საპრეზიდენტო არჩევნებზე საერთაშორისო სადამკვირვებლო მისიის წინასწარი შედეგები და დასკვნები, საქართველო: 4 იანვარი, 2004: ეუთო/დემოკრატიული ინსტიტუტებისა და ადამიანის უფლებათა ოფისი; 2004. გვ. 9.
- 61 ანგარიში აჭარის (საქართველო) ადგილობრივი არჩევნების შესახებ; 20 ივნისი, 2004, სტრასბურგი, ევროპის საბჭო, CG/BUR (11) 40, 2004.
- 62 სააკაშვილის დროს ჩატარებული არჩევნების შესახებ იხილეთ, Georgia's Electoral System: Recurrent Challenges, Tbilisi: Transparency International, 2009.
- 63 ეუთოს საბოლოო ანგარიში არჩევნების შესახებ იხილეთ, საქართველო: 2010 წლის 30 მაისის ადგილობრივი არჩევნები, ეუთო/დემოკრატიული ინსტიტუტებისა და ადამიანის უფლებათა ოფისის სადამკვირვებლო მისიის ანგარიში, ვარშავა, OSCE/ODIHR, 2000, გვ.1. 2011 წლის 9 ივნისს მე ინტერვიუ ჩამოყარეთი ირაკლი ალასანიას, რომელმაც მითხრა, რომ მას 150.000 ლარი დახარჯა არჩევნებზე (დაახლ. 90,800 აშშ დოლარი), მაშინ როცა, ერთიანი ნაცემოდრობის ოფიციალური ხარჯები 150 მილიონ ლარს შეადგენდა (დაახლ. 90.8 მილიონი აშშ დოლარი).
- 64 Donald L. Horowitz, *Ethnic Groups in Conflict*, Berkeley: University of California Press, 1987, განსაკ. შესაბე ნაწილი, გვ. 291-442.
- 65 საქართველოს საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკის კანონი საქართველოს უზენაესი საბჭოს არჩევნების შესახებ; თბილისი; საქართველოს კომპარტიის ცეკას გამოცემლობა, 1990, გვ. 3-44
- 66 1995 წლის პარლამენტის არაქართველი დამუტატები: 4 აზერბაიჯანელი, 3 სომეხი, 3 რუსი, 2 ბერძენი, 1 ებრაელი, 1 ქურთი, 1 ოსი და ერთი აფხაზი; 1999 წლის პარლამენტის: 6 სომეხი, 5 აზერბაიჯანელი, 1 ბერძენი, 1 ბერძენი და 1 აფხაზი; 2004 წლის პარლამენტის: 5 სომეხი, 2 აზერბაიჯანელი და 1 ოსი. მაღლობას უფხვი გურამ სეანაძეს ამ მონაცემებისთვის.
- 67 თამარ საბედაშვილი, გენდერი და დემოკრატიზაცია: საქართველო 1991-2006, თბილისი: ჰაინრიხ ბოლის ფონდი, 2007, გვ.28.
- 68 Ghia Nodia, Alvaro Pinto Scholtzbar (eds), *The Political Landscape of Georgia Political Parties: Achievements, Challenges and Prospects*, Eburon Delft: CIPDD/Netherlands Institute for Multiparty Democracy/ODIHR, 2006, გვ. 171-80; Maka Dzeladze, 'Study Finds Gender Imbalance to be Particularly Pronounced in Local Politics', *Georgia Today*, 368, 3-9 აგვისტო, 2007, გვ. 21.
- 69 საერთაშორისო დამკვირვებლებს შნავედ აკრიტიკებს ივლიანე ხაინდრავე ნერილიმ: „ფართოდ დახუჭული თვალები: არჩევნები და საერთაშორისო დამკვირვებლები სამხრეთ კავკასიაში, Pomegranate აშროლი, 2003, გვ. 9-13.
- 70 *Recent Elections in Georgia: At Long Last, Stability?* ტურნალში, *Demokratizatsiya: the Journal of Post-Soviet Democratization*, ტ.8, 4, 2000, გვ. 517-32 (გვ. 522). მაღლობას უფხვი ჯული ჯორჯა ინფორმაციის მონოდებისთვის 1998, 1999 წლების არჩევნების შესახებ.
- 71 როგორც ოპოზიციის წარმომადგენლები ამბობენ, ადგილობრივი პოლიცია ბორთად იყენებდა თავის უფლებამოსილებას და ზემოქმედება ამომრჩევლებზე, ხოლო ოპოზიციის მხარდამჭერი ბიზნესმენების თავზე მოულოდნელად ადგებოდა საგადასახადო სამსახური.
- 72 ერთიანმა ნაციონალურმა მოძრაობამ 2008 წლის არჩევნებში დაახლოებით 60% მიიღო პროპორციულ არჩევნებში, მაგრამ პარლამენტში მთლიანი შემადგენლობის 80% მოიპოვა ერთმანდატიანი ოლქების ხარჯზე: Georgia's Electoral System: Recurrent Challenges, p. 12.
- 73 დარულ სლაიდერი, დემოკრატიზაცია საქართველოში, Bruce Parratt და Karen Dawisha (რედ), *Conflict, Cleavage and Change in Central Asia and the Caucasus*, Cambridge: Cambridge University Press: 1997, pp. 156-98 (p. 187).
- 74 გია ნოდია და დავით უსუფაშვილი, საარჩევნო პროცესები საქართველოში, დემოკრატიის მშენებლობა საქართველოში, Institute for Democracy and Electoral Assistance (IDEA) May 2003, გვ. 9.
- 75 Thomas Carothers, 'The End of the Transition Paradigm', in *Critical Mission: Essays on Democracy Promotion*, Washington DC: Carnegie Endowment for International Peace, 2004, pp. 169-70.

- 76 ეუთოს/დემოკრატიული ინსტიტუტებისა და ადამიანის უფლებების ოფისის საბოლოო ანგარიში; საქართველო: რეგარემე საქრზიდენტო არჩევნები, 5 იანვარი, 2008: OSCE/ODIHR Election Observation Mission Final Report, Warsaw: OSCE, March 4th, 2008, გვ. 12-15.
- 77 გორგი ლომსაძე, 'TV Ads Are the Battleground of Choice for Georgia's Presidential Candidates', EurasiaNet, 3 იანვარი, 2008, www.eurasianet.org/departments/insight/articles/eav010307b.shtml (უკანასკნელად ნანახია 2010 წლის 10 იანვარს).
- 78 Larry Diamond and Marc Plattner (eds), *The Global Divergence of Democracies*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2001, გვ. 197.
- 79 ქართული საზოგადოების ღირებულებები; გვ. 58.
- 80 საერთაშორისო გამჭვირვალების ინსტიტუტის მიერ გამოქვეყნებული საზოგადოებრივი აზრის გამოკითხვის შედეგები; 20 მაისი, 2008: www.transparency.ge/en/content/transparency-international-georgia-publishes-results-public-opinion-survey.
- 81 მელქაძე, თანამედროვე პრობლემები, გვ. 30. ინფორმაცია პარლამენტის კანონპროექტებსა და კანონებზე მომართვის პარლამენტის კვლევითი დეპარტამენტის თანამშრომლებმა ხათუნა ჩხეიძემ და ირაკლი აკობაშვილმა.
- 82 ერთ-ერთი უცნობი მკვლევარი აღნიშნავს, რომ ხმათა პროპორციები განსხვავებული იყო. მოქალაქის ხმათა წილი 25.29% შეადგენდა 1995 წელს, ხოლო 1999 წელს – 44.36-ს. 2004 წელს ნაციონალურმა მოძრაობამ ხმათა 70.36% მიიღო.
- 83 მოქალაქეთა კავშირზე იხილეთ, საქართველოს არჩევნები, 5 ნოემბერი, 1995; პოლიტიკური პარტიები და საქრზიდენტო კანდიდატები: კავკასიის მშვიდობის, დემოკრატიისა და განვითარების ინსტიტუტი; 1995, გვ.39-40; Gabrielle Costa, 'Minorities and Political Representation in a Post-Soviet State: Political parties in Georgia', a paper presented at the 2000 Association for the Study of Nationalities (ASN) conference. იხილეთ აგრეთვე, გია ნოღია და ალვარო პინთო პოლტაბახი, *The Political Landscape of Georgia* (საქართველოს პოლიტიკური ლანდშაფტი).
- 84 ერთპარტიულობის მოდელი იხილეთ, Dorothy J Solinger, 'Ending One-Party Dominance: Korea, Taiwan, Mexico', *Journal of Democracy*, Vol. 12, 1, 2001; გვ. 30-42.
- 85 ამ ინფორმაციის ნახვა შეგიძლიათ პარლამენტის ვებგვერდზე: www.parliament.ge/index.php?lang-id=GEO&sec-id=1. ვებგვერდზე გაეცნობით პარლამენტის რეგლამენტს, ფრაქციათა და კომიტეტების შემადგენლობას, მათ საქმიანობას, და გასული მონვეის პარლამენტების წევრების მონაცემებს.
- 86 1992-5 წლის მონვეის პარლამენტში შედიოდა 60 ინენერი, 30 ისტორიკოსი, 15 აგარარკოსი, 28 ფილოლოგი, 24 ორისტი, 26 ეკონომისტი, 20 ექიმი, 9 ფიზიკოსი, 10 მათემატიკოსი, 6 ჟურნალისტი, 8 ფილოსოფოსი და ფსიქოლოგი, 8 ბიოქიმიკოსი, 8 ვეტერინარი, 13 მსახიობი და მხატვარი, 15 მწერალი, 25 „დამოუკიდებელი დეპუტატი“. 2008 წლის შემადგონლობით მცირე პარლამენტში ისე იგრძნობა (დეპუტატთა მონაცემზე დაყრდნობით) ინენერთა უმრავლესობა (35), ინენერს მოჰყვება ორისტი (27), ეკონომისტი (25), ექიმი (10), აგარარკოსი (8), ფილოლოგი (8-ძირითადად, მასწავლებლები), აზერად სულ 5 ისტორიკოსი, ორი მწერალი და მსახიობი და რამდენიმე მხატვარია 1992-1995 წლის პარლამენტთან შედარებით. შედარებითი ანალიზისთვის იხილეთ, გელა საითიძე (რედ), საქართველოს პარლამენტის ხელმძღვანელები; თბილისი: პარლამენტის აპარატი, 1995, გვ.14. ბოგრაფიებს პარლამენტის ვებგვერდზე გაეცნობით.
- 87 ინტერვიუ ვახტანგ ხმალაძესთან, თბილისი, 1996. ინფორმაცია დეპუტატთა და სხვა საჯარო მოსამსახურეთა ხელფასებსა და შემოსავლებზე შეგიძლიათ იხილოთ „ინფორმაციის თავისუფლების განვითარების“ ვებგვერდზე. ეს აქრეული არასამთავრობო ორგანიზაცია, რომელიც მნიშვნელოვნად ანატიცილებს სახელმწიფოს მართვის ხარისხზე: www.idn.ge/?cat=main&lang=en.
- 88 საერთაშორისო გამჭვირვალება-საქართველო შედეგებს აცხადებს; TI Georgia.
- 89 Georgian Daily News, 13 ივლისი, 2007. ყოველდღიური ელექტრონული ამბები, დამოკიდებული ხმა; <http://georgiandaily.com/index.php?option=com-content&task=category§ionid=19&id=75&Itemid=115&limit=20&limitstart=0> (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 23 ივლისს) დაარქივებულია 2007 წლის დეკემბერში. ავტორს საკუთარი აქრევი აქვს.
- 90 ინფორმაცია მომართვა ხათუნა ჩხეიძემ.
- 91 ეკალიფიკური საჯარო მონვეებს საქართველოში სულ ორი საგანმანათლებლო ინსტიტუტი ამზადებს, ესენია საზოგადოებრივი საქმეთა ინსტიტუტი (GIIPA) და ზურაბ უფანას სახელობის სახელმწიფო ადმინისტრირების სკოლა.
- 92 ეს ხაზგასმით მითხრა მიხეილ სააკაშვილმა მასთან ინტერვიუს დროს 2001 წლის მაისში.
- 93 იხილეთ, Barbara Christophe, 'Bringing Culture back into a Concept of Rationality. State-Society Relations

- and Conflict in Post-socialist Transcaucasia', in J. Koehler and Christoph Zu"rcher (eds). Potentials of Disorder, Manchester: Manchester University Press, 2003, გვ. 193-207; და Gerald Easter, 'Personal Networks and Post-Revolutionary State-Building. Soviet Russia Reexamined', World Politics, Vol. 48, 1996, გვ. 551-78.
- 94 იხ. ვაგა გურგენიძე, Some Aspects of Perfection of the Public Administration System, თბილისი: გავრის განვითარების ანგარიში, 1999, გვ. 9.
- 95 სამოქალაქო მონიტორინგის ანგარიში (პრეზიდენტის 95-ე ბრძანებულება (15 მარტი, 2001) ანტიკორუფციული ღონისძიებების შესახებ; ამ ანგარიშის ნახვა შეიძლება ფონდ ღია საზოგადოება-საქართველოს ვებგვერდზე. დოკუმენტი დღეს აღარ არსებობს.
- 96 იხილეთ, Jadwiga Staniszkis, The Ontology of Socialism (ადევივა სტანიცკისი, სოციალიზმის ონტოლოგია; რედ და მთარგმნ. პეგი უოტსონი; Oxford: Clarendon Press, New York, 1992).
- 97 იხ. დავით დარჩიაშვილი, ძალაუფლების სტრუქტურები საქართველოში Building Democracy in Georgia, Tbilisi: IDEA, 2003, 5, გვ. 13.
- 98 იხ. გურგენიძე; Some Aspects of Perfection, გვ. 11.
- 99 იხ. ზორან კრუნი, გიორგი სირაძე, საქართველოს შინაგან საქმეთა სამინისტრო-სამინისტროს დღევანდელი მდგომარეობა და რეკომენდაციები რეფორმებისთვის), თბილისი: ევროკომისიისთვის წარსადგენი ანგარიში; 2005, გვ. 54. საქართველოს პოლიციის რეფორმის კრიტიკა იხილეთ, Lilli di Puppoo, Police Reform in Georgia: Cracks in an anti-corruption success story, U4 Practice Insight, Anti-Corruption Resource Center, <http://www.u4.no/publications/police-reform-in-georgia-cracks-in-an-anti-corruption-success-story/> (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 23 ივლისს).
- 100 იხილეთ, რეფორმები საქართველოს საჯარო სამსახურში: დიდი კორპორაცია თუ კონკურენტული ბაზარი? საერთაშორისო გამჭვირვალება, 2010, გვ.2; <http://transparency.ge/en/content/reforming-georgian-civil-service-grand-corporation-or-competitive-market>.
- 101 1415 (2005) რეზოლუციის შესრულება; საქართველოს მიერ ნაკისრი ვალდებულებების შესრულების შესახებ; Parliamentary Assembly, Council of Europe, იანვარი, 2006, section 3.5.3.129 <http://assembly.coe.int/Documents/WorkingDocs/Doc06/EDOC10779.htm>.
- 102 2011 წლის ივნისში, 19 მინისტრისა და სახელმწიფო მინისტრის შემადგენლობის კაბინეტში, სულ სამი კალი იყო.
- 103 ინტერნეტურ ირაკლი აღასანიასთან, 11 ივნისი, 2011 წელი, თბილისი.
- 104 სააკაშვილის პირველი ადმინისტრაციის პერიოდში შინაგან საქმეთა სამინისტრო აკონტროლებდა სამართალდაცვის განვითარების სააგენტოს ფონდს, ხოლო თავდაცვის სამინისტრო - ქართული ჯარის განვითარების ფონდს. არცერთ ფონდს არ ჰყავდა ზედამხედველი საზოგადოების მხრიდან, ორივე მათგანი არასაბიუჯეტო ფონდს წარმოადგენდა და მას შემდეგ გაუქმდა.
- 105 სააკაშვილის ახალი ინიციატივები პოლიტიკური კონფრონტაციის ფონზე; 17 ოქტომბერი, 2007; www.civil.ge/en/article.php?id=16038 (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 23 ივლისს).
- 106 1415 (2005) რეზოლუციის შესრულება; Section 1, article 6, <http://assembly.coe.int/Documents/WorkingDocs/Doc06/EDOC10779.htm> (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 23 ივლისს).
- 107 მ-ნი მიხეილ სააკაშვილი, საქართველოს პრეზიდენტი, გავრის გენერალური ასამბლეის 63-ე სხდომა, ნიუ-ორკი, 23 სექტემბერი, 2008 წელი (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 23 ივლისს). www.president.gov.ge/en/PressOffice/News/SpeechesAndStatements?p=2301&i=1
- 108 კავკასიის ეკლევთი რესურსების ცენტრი: www.crrc.ge/oda.
- 109 სასამართლო რეფორმის იდეების, საქართველო Vol. 2, Washington DC: American Bar Association, 2008. უმრავლესობა „ნეიტრალურად“ შეფასდა.
- 110 ციტირებულია Pedro Magalhães ნაშრომში, სასამართლო სისტემის რეფორმა აღმოსავლეთ ევროპაში; Comparative Politics, Vol. 32, no. 1, October 1999, გვ. 43-62. (გვ. 46); ჭანტურია მოხსენება გააკეთა მსოფლიო ბანკის მიერ ორგანიზებულ იურისტთა ფორუმზე 1999 წლის 11 მაისს; „სამართლებრივი და სასამართლო რეფორმების გამოცდილება საქართველოში. ავტორის საკუთრება მოხსენების ასლი.
- 111 შეფასების ანგარიში საქართველოზე, Strasbourg: Directorate-General. 1-Legal Affairs, Dept. of Crime Problems, სახელმწიფოთა ჯგუფი კორუფციის წინააღმდეგ (GRECO), ივნისი, 2001; გვ. 9.
- 112 იხ. Christopher Waters, Counsel in the Caucasus, გვ. 87.
- 113 ინტერნეტურ ვადო ჭანტურიასთან, თბილისი; 2002 წლის ივნისი.
- 114 იხილეთ, Shannon Ishiyama Smithey and John Ishiyama, 'Judicial Activism in Post- Communist Politics', Law & Society Review, Vol. 36, no. 4, 2002, გვ. 719-42. (გვ. 724).

- 115 იხილეთ, Christopher Waters, Counsel in the Caucasus, გვ. 89.
- 116 კანონის უზანაესობის შესახებ საქართველოში იხილეთ, Christoph H. Stefes, 'Clash of Institutions: Clientalism and Corruption vs. Rule of Law' (ინსტიტუტების შეჯახება: კლიენტალიზმი და კორუფცია კანონის უზანაესობის წინააღმდეგ), in Christopher Waters (ed.), The state of Law in the South Caucasus, Houndmills: Palgrave, 2005, გვ. 3-19.
- 117 სოფლის მეურნეობის მინისტრმა ჩემთან საუბარში (2006 წლის ივნისი) სიამაყით აღნიშნა, რომ ის ნაბელავის მინსყულების თანამესაკუთრე იყო და სანარმოში მუშაობის შესახებ მიაბო.
- 118 უზენაესი სასამართლოს მსასამართლე სასამართლო სისტემაზე საუბრობს, Civil.ge, 18 აპრილი, 2006, www.civil.ge/eng/article.php?id=12366.
- 119 იხ. მაკა მალაკაძე, გამამართლებელი განაცენები ბათუმში, humanrights.ge, www.humanrights.ge/index.php?a.article&id.2483&lang.en (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 23 ივლისს).
- 120 სამართლის მეშვეობით დემოკრატიის დაცვის ევროპული კომისიის (ვენეციის კომისია) მოსაზრების პროექტი საქართველოს სასამართლო სისტემის რეფორმებთან დაკავშირებით; 62-ე პლენარული სხდომა, 11-12 მარტი, 2005; [www.venice.coe.int/docs/2005/CDL-AD\(2005\)005-e.pdf](http://www.venice.coe.int/docs/2005/CDL-AD(2005)005-e.pdf) (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 23 ივლისს).
- 121 იხილეთ, Paul Rimple, 'Georgian NGOs: Cash trail for Detainee Fines Tricky to Track', Eurasia Insight, January 11th, 2006, www.eurasianet.org/departments/insight/articles/eav011106.shtml. ინტერვიუ ირაკლი ალასანიასთან, თბილისი, 9 ივნისი, 2011.
- 122 იხ. პროფ. ქეროლინ ჰაშილტონი, არასრულწლოვანთა მართლმსაჯულების ანალიზი, საქართველო, იუნესკო, თბილისი, 2007, გვ. 2.
- 123 მსასამართლეები უზენაეს სასამართლოს ტოვებენ...Civil.ge, 6 დეკემბერი, 2005 www.civil.ge/eng/article.php?id=11287 (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 23 ივლისს); იხ. აგრეთვე Ahto Lobjakas, 'Georgia: Chief Of EU Judicial Mission Leaves With Mixed Feelings' (ევროკავშირის მართლმსაჯულების მისიის ხელმძღვანელი საქართველოს ურთიერთსაწინააღმდეგო გრძნობებით ტოვებს), RFE/RL, 20 ივლისი, 2005; www.rferl.org/content/article/1060053.html (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 23 ივლისს);
- 124 იხ. 'HRW Urges Bush to Talk on Human Rights Concerns with Saakashvili', Civil.ge, July 1st, 2006, www.civil.ge/eng/article.php?id=12942&search=HRW.
- 125 დეპუტატები ოსტაციის საბჭოს შექმნის ახალ წესებზე მსჯელობენ, Civil.ge, 25 აპრილი, 2006, www.civil.ge/eng/article.php?id=12406 (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 23 ივლისს).
- 126 იხ. Deborah Wild 'Does Reform Obstruct Judicial Independence?' Caucasus International, no. 9, November 2005, გვ. 32.
- 127 იხ. Thomas Carothers, Critical Mission: Essays on Democracy Promotion, Washington DC: Carnegie Endowment for International Peace, 2004, გვ. 124-5.
- 128 დანერგვით არჩევნების შედეგები იხილეთ, ჯ. ლომინაძე, საქართველოს ადგილობრივი წარმომადგენლობითი ორგანოების-საეროებულების 1998 წლის 15 ნოემბრის არჩევნები; თბილისი; IFES, 1999.
- 129 იხილეთ, Georgia: Local Governance Reform Initiative: Statement of Work, May 17, 2000 (see Ted Pritvis/Mike Keshishian, Annex: Local Government Assessment: Georgia, გვ. 7), Office of Democracy and Governance, USAID, 2000 (მიდა მოხმარების დოკუმენტი).
- 130 2001 წლის კანონის შეფასება იხილეთ: ადგილობრივი თვითმმართველობის სტრუქტურა საქართველოში; საერთაშორისო ასოციაციის "civitas georgica-ს" ანგარიში, ოქტომბერი, 2003 (ავტორს ეკუთვნის დოკუმენტის ასლი).
- 131 იხ. ჯაბა დევიდარიანი, Chaotic Local Elections Yield Dubious Results in Georgia', Eurasia Insight, April 6th, 2002, www.eurasianet.org/departments/insight/articles/eav060402.shtml.
- 132 2002 წლის ადგილობრივი თვითმმართველობის კანონების შეფასება იხილეთ, დავით ლოსაბერიძე, 'Case Study 3: Growing Electoral Activity of the Georgian Public: the 2002 Municipal Elections', Igor Koryakov, Timothy Sisk (eds), Democracy at the Local Level: A Guide for the South Caucasus, Stockholm: IDEA, 2003, გვ. 49-57.
- 133 2005 წლის კანონზე ადგილობრივი თვითმმართველობის შესახებ იხილეთ პარლამენტის ვებგვერდი: www.parliament.ge/index.php?option=com_content&view=article&id=2&Itemid=34&lang=en. თბილისის შესახებ კანონის ინგლისური ვერსია იხილეთ, [venice.coe.int/docs/2005/CDL-EL\(2005\)035-e.pdf](http://venice.coe.int/docs/2005/CDL-EL(2005)035-e.pdf).
- 134 დანარჩენებმა არ იცოდნენ: Georgian National Study, 29 სექტემბერი-5 ოქტომბერი, 2009, თბილისი: International Republican Institute/USAID, 2009, www.iri.org/explore-our-resources/public-opinion-research/public-opinion-polls.

- 135 ქარტია იხილეთ: <http://conventions.coe.int/Treaty/EN/Treaties/Html/122.htm>.
- 136 არჩევნებზე იხ. Municipal Elections: OSCE/ODIHR Limited Election Observation Mission Final Report, Warsaw: OSCE/ODIHR, 2006. უფრო კრიტიკული ანგარიში ადგილობრივ არჩევნებზე და 2006 წლის არჩევნებზე არაქართველებით დასახლებულ ტერიტორიებზე იხილეთ, Georgia's Armenian and Azeri Minorities Europe Report N-178, Tbilisi: International Crisis Group, November 22nd, 2006, www.crisis-group.org/en/regions/europe/south-caucasus/georgia/178-georgias-armenian-and-azeri-minorities.aspx.
- 137 საქართველო: მუნიციპალური არჩევნები: გვ.1.
- 138 რწმუნებულებმა ბეერი მასალა მისცეს პრესას, იქნებოდა ეს ადგილობრივი ჟურნალისტების ცემა (იმერეთის რწმუნებულმა აკაკი ბობოხიძემ 2005 წელს ტელემაყუანის სტუდიაში ხელი დაარტყა), კრიმინალუბთან ერთად საქმეების კეთება თუ საბოუჯეტო თანხების ფლანგვა. ყველაზე სასაცილო შემთხვევა ისევ იმერეთის რწმუნებულს შეეძთხვევა, ვინ გენაძე ფოტოზე თავის მგებობებთან ერთად ცდილობდა ქაშარზე მიბმული კალმისტრის ჩაშვებას ბოთლში. რწმუნებულთა სამართლებრივ სტატუსზე იხ. ხათუნა კვიციანი, პრეზიდენტის რწმუნებულთა ხალხის სამსახურში: ანტიკორუფციული მონიტორინგის ანგარიში: თბილისი, ახალგაზრდა იურისტთა ასოციაცია, 2006, გვ. 7-11.
- 139 პრეზიდენტის ყოველწლიური მოხსენება, Civil.ge, 14 Feb., 2006, www.civil.ge/eng/article.php?id=11810 (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 23 ივლისს).
- 140 პრეზიდენტ სააკაშვილის შეხვედრა ქართული დიასპორის წარმომადგენლებთან სანქტ-პეტერბურგში ქართულ მართლმადიდებლურ ეკლესიაში 2007 წლის 10 ივნისს: www.abkhazia.com/index.php?option=com-content&view=article&id=142:president-saakashvili-addresses-georgian-diaspora&catid=33&Itemid=100101.

VII თავი

- 1 იხილეთ ეკონომიკის შესრულების/პერფორმანსის და სოციალური პროგრესის კომისიის ანგარიში (სექტემბერი, 2009) Joseph E. Stiglitz, Amartya Sen, და Jean-Paul Fitoussi, ვებგვერდზე: www.stiglitz-sen-fitoussi.fr/en/index.htm. სხვა რეკომენდაციებთან ერთად, ავტორები გვთავაზობენ გაუმჯობესოთ ეკონომიკის სიჯანსაღე კეთილდღეობასა და მდგრადობაზე ზახვასით და არა, წარმოებისა და პროდუქციის მიხედვით.
- 2 ლადო გურგენიძე, მამუკა ლობჟანიძე, დავით ონოფრიშვილი, საქართველო: გვეგვირობიდან პიკერიწვლაცამდე, Communist Economies and Economic Transformation, კრ. 6, 5, 1994, გვ. 259-89.
- 3 იხ. Georgia: a Blueprint for Reforms, Washington DC: World Bank, 1993, გვ. iv.
- 4 იხ., Gregory Grossman, 'The 'Second Economy' of the USSR', Problems of Communism (საბჭოთა კავშირის ჩრდილოეთი ეკონომიკა, კომუნუზმის პრობლემები) კრ. XXVI, 5, სექტემბერ-ოქტომბერი 1977, გვ. 25-40.
- 5 საბატისტური მონაცემები მოტანილია რომან გოცირიძის ნაშრომიდან „საქართველოს ეკონომიკური განვითარების თანადგომიდან: პრობლემები და პერსპექტივები“; რომან გოცირიძე: ეკონომიკა, პოლიტიკა, ცხოვრება, თბილისი: ფეიორიტი, 1999, გვ. 161-76; რევაზ გაჩეჩილაძე, The New Georgia: Space, Society, Politics, London: UCL Press, 1995, გვ. 58-9; Georgia: a Blueprint for Reforms, გვ. 53, 84, 107; გურგენიძე, გვეგვირობიდან პიკერიწვლაცამდე, გვ. 259-89.
- 6 ალექსანდრე ლოტუაშვილი, 'A Brief Overview of the Georgian Railroad Sector' (საქართველოს რკინიგზის სექტორის მოკლე მიმოხილვა), BISNIS (Business Information Service for the Newly Independent States), November 2002. ეს დოკუმენტი აღარ დეფინიტურულად აღწერს ინტერნეტზე. ასლი ავტორის საკუთრებაა.
- 7 გურგენიძე და სხვ. 'From Planning to Hyperinflation', გვ. 260.
- 8 იხ. Human Development Report: Georgia, 1995, Tbilisi (გაეროს განვითარების პროგრამა, საქართველო); UNDP, 1995, გვ. 33.
- 9 პუშნური განვითარების ანგარიში, საქართველო, 2001-2002; საქართველო, თბილისი: Tbilisi: UNDP, 2002, გვ. 12.
- 10 საქართველოს მოსადადებებზე და ენერჯეტიკის პოლიტიკაზე იხილეთ, Neil Macfarlane, Western Engagement in the Caucasus and Central Asia, London: Royal Institute of International Affairs, 1999; Brenda Shaffer, Energy Politics, Philadelphia: University of Pennsylvania, 2008, chapters 1-5, 7.
- 11 დიდი ბრიტანეთის Stemcor, რომელმაც ზესტაფონის ფეროშენადნობის ქარხნის სრული მოდერნიზაცია მოახდინა და სამუშაო ადგილებიც გადაარჩინა, ამ მხრივ გამოაკლესია.

- 12 იხ. Georgian Economic Trends, Quarterly Review, Tbilisi (საქართველოს ეკონომიკური ტენდენციები, კვარტალური მიმოხილვა)(GEPLAC), მაისი, 2008; გვ.71. www.geplac.com/index.php?option=com-content&view=article&id=3410&Itemid=128&lang=en (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 23 ივლისს).
- 13 იხ. Employment & Unemployment Trends in Georgia (დასაქმებისა და უმუშევრობის ტენდენციები საქართველოში), ნოემბერი, 2011: Issues in Focus: Second Report, Tbilisi: Economic and Policy Research Center. გვ. 11, www.eprc.ge.
- 14 იხ. Thomas L. Friedman, The World is Flat: A Brief History of the Twenty-First Century, New York: Picador, 2005.
- 15 იხ. ENPI 08-14 Black Sea Labour Market Review: Georgia country report, Draft Working Document, Torino: ETF, June 27th, 2009, გვ. 55. როგორც „ეკონომისტი“ წერდა, უცხოური ინვესტიცია, რომელმაც მშპ-ის 20%-ს მიაღწია 2007 წელს, 2011 წლისთვის 4.7% დაეცა. იხ. სტატია: Protests in Georgia On Rustaveli Avenue: The Georgians blame Russia for recent protests, The Economist, 2 ივნისი, 2011; www.economist.com/node/18774744.
- 16 კონკურენცია და კერძო სექტორის განვითარება: აღმოსავლეთ ევროპა და სამხრეთ კავკასია: Competitiveness Outlook, Washington DC: OECD, 2011, გვ. 115.
- 17 იხ. Adam Przeworski, Michael Alvarez, Jose Antonio Cheibub and Fernando Limongi, 'What Makes Democracies Endure?' in Larry Diamond, Marc F. Plattner (eds), The Global Divergence of Democracies, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2001, გვ. 167-84; The World Bank in Georgia, 1993-2007: Country Assistance Evaluation, Washington DC: World Bank, 2009, გვ. viii-ix.
- 18 იხ. Marcus Kurtz, 'The Dilemmas of Democracy in the Open Economy: Lessons from Latin America', World Politics, Vol. 56, no. 2, January 2004, გვ. 265.
- 19 მხავის ნიშნებზე რუსეთში იხილეთ. Timothy Frye, 'Capture of Exchange? Business Lobbying in Russia', Europe-Asia Studies, კრ. 54, 7, 2002, გვ. 1017-36.
- 20 იხ. Stephen J. Collier and Lucan Way, 'Beyond the Deficit Model: Social Welfare in Post-Soviet Georgia' (დოქტორის დისერტაციის მიღმა: სოციალური კეთილდღეობა პოსტ-საბჭოთა საქართველოში), Post-Soviet Affairs, Vol. 20, no. 3, 2004, გვ. 258-84.
- 21 ინტერვიუ რომან გოცირიძესთან, 2001 წლის 10 ივნისი.
- 22 იხ. 'Railway Deal Falls Through, Ministers Confirm', (გარეგნობა რკინიგზასთან დაკავშირებით არ შედგა) Civil.ge, October 24th, 2007, www.civil.ge/eng/article.php?id=16092 (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 23 ივლისს)
- 23 საქართველოს ეკონომიკური ტენდენციები: Georgian Economic Trends, May 2008, გვ.15, www.geplac.com/index.php?option=com-content&view=article&id=3410&Itemid=128&lang=en (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 23 ივლისს).
- 24 საქართველოს მთავრობა: 2007-2010 წლების ძირითადი მონაცემები და მიმართულებები, თბილისი: 2007, გვ.5. <http://search.worldbank.org/all?qterm=Government%20of%20Georgia%3A%20Basic%20Data%20and%20Directions%20for%202007%E2%80%932010> (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 23 ივლისს).
- 25 Lado Gurgenidze, 'Georgia's Search for Economic Liberty: A Blueprint for Reform in Developing Economies' (ლადო გურგენიძე, „საქართველო ეკონომიკური თავისუფლების ძიებაში: რეფორმების გეგმა განვითარებად ეკონომიკაში“), American Enterprise Institute for Public Policy Research, no. 2, ივნისი, 2009, გვ. 1. ნომინალური მშპ არ კორექტირდება ინფლაციით, რაც უარყოფითად აისახება რეალურ შემოსავალზე ერთ სულ მოსახლეზე.
- 26 ENPI 08-14 Black Sea Labour Market Review (მავი ზღვის აუზის შრომითი ბაზრის მიმოხილვა), 2009, გვ. 64-5.
- 27 ვლადიმერ პაპავა: Vladimir Papava, Necroeconomics: The Political Economy of Post-Communist Capitalism (ნეკროეკონომიკა: პოსტ-კომუნისტური კაპიტალიზმის პოლიტიკური ეკონომიკა) New York: Universe, 2005.
- 28 ფინანსური პოლიცია ისევ გაჩნდა 2009 წლის დეკემბერში, ამჟამად, როგორც ნახევრად დამოუკიდებელი სტრუქტურა, ფინანსთა სამინისტროს საგამოძიებო სამსახურის სახით.
- 29 ბიძინა ივანიშვილის წერილობითი განცხადება, Civil.ge, October 7th, 2011, www.civil.ge/eng/article.php?id=24006 (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 23 ივლისს).
- 30 იხ. მავალითად, Kirin Aziz Chaudry, 'The Myths of the Market and the Common History of Late Developers', Politics and Society, Vol. 21, no. 3, September 1993, გვ. 245-74.
- 31 კანონის მიღების შემდეგ, მთავრობამ რამდენიმე ცვლილება შეიტანა მასში, რომ გადასახადების ზრდა რეფერენდუმის გარეშე მოეხერხებინა და ბიუჯეტის ხარჯებსაც გადაეტარებინა 30%-თვის მშპ-თან შესაფერხებით.

- 32 სააკაშვილმა "ეკონომიკური თავისუფლების აქტი" წარადგინა, Civil.ge, 6 ოქტომბერი, 2009, www.civil.ge/eng/article.php?id=21541 (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 23 ივლისს). ცვლილებები ნახეთ, 'Revised 'Economic Liberty Act' Passed with Final Reading', Civil.ge, 1 ივლისი, 2011, www.civil.ge/eng/article.php?id=23691.
- 33 იხ. სტატია The Economist-ში; 'The Elusive Fruits of Inclusive Growth', 5 მაისი, 2010; გვ. 50.
- 34 იხ. სტატია The Economist-ში; 'Tinker, Tailor', 1 ოქტომბერი, 2011, გვ. 84.
- 35 იხ. What Will It Take To Achieve The Millennium Development Goals? An International Assessment, New York: UNDP, 2010.
- 36 იხ. Hannah Arendt, On Revolution, New York: Viking Press (Penguin Books), 1990, გვ. 32.
- 37 ვლადიმერ პაპავა, 'თანამედროვე ეკონომიკური კრიზისის თავისებურებანი საქართველოში', თბილისი, ეკონომისტი 4, 2009, გვ. 5-9.
- 38 Vladimir Papava 'Poverty Reduction through Private Sector Development in Georgia: Policy, Practice and Perspectives', Caucasus Review of International Affairs, კრ. 3 (3), გაზაფხული 2009, <http://cria-online.org/Issue-8.html> (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 23 ივლისს).
- 39 საერთაშორისო გამჭვირავლობის ინსტიტუტის კარგი კვლევა აქვს გაკეთებული საქართველოს სახელმწიფო სტატისტიკის სისტემაზე 'Reforming the System of National Statistics in Georgia', Tbilisi: Transparency International, 2006, www.transparency.ge/en/content/reforming-system-national-statistics-georgia.
- 40 იხ. Robert Reich, Supercapitalism: The Transformation of Business, Democracy and Everyday Life, New York: Vintage Books, 2007, გვ. 75.
- 41 იხ. Grossman, 'The 'Second Economy' of the USSR'.
- 42 იხ. Georgia: a Blueprint for Reforms, გვ. i.
- 43 ციფრები იხილეთ Georgia: a Blueprint for Reforms, გვ. 133-5. ვლადიმერ პაპავა და ელენე ჩიქოვანი, 'Georgia: Economic and Social Challenges of the Transition', Problems of Economic Transition (ეკონომიკური ტრანზიციის პრობლემები), კრ. 40, 7/8, ნოემბერი/დეკემბერი 1994, გვ. 5. საკვები პროდუქტების მარაგებზე იხილეთ, ამოსხენება საქართველოს რესპუბლიკის სოციალურ-ეკონომიკური მდგომარეობის შესახებ; საქართველოს რესპუბლიკის სოციალურ-ეკონომიკური ინფორმაციის კომიტეტი, თბილისი, იანვარი, 1993; გვ.3 (ასლი ავტორის საკუთრება).
- 44 იხ. Human Development Report: Georgia, 1995, გვ. 13, 17.
- 45 იხ. Project Appraisal Document/Education System Realignment and Strengthening Program, February 22, 2001, Report no. 20952-GE, Washington DC: World Bank, 2001, p. 3. (მსოფლიო ბანკი; განათლების სისტემის რეორგანიზაციისა და გაძლიერების პროექტის შეფასება); ამ სისტემის საჯარო მდგომარეობაზე იხილეთ: Human Development Report, Georgia 1996, Tbilisi: UNDP, 1996, გვ. 113-9. (უმანური განვითარების 1996 წლის ანგარიში, თბილისი).
- 46 Papava and Chikovani, 'Georgia: Economic and Social Challenges of the Transition', გვ. 48.
- 47 იხ. 'Georgia: Economic and Social Challenges of the Transition', გვ. 59.
- 48 იხ. Barbara Christophe, 'From Hybrid Regime to Hybrid Capitalism? The Political Economy of Georgia under Eduard Shevardnadze' (ჰიბრიდული რეჟიმიდან ჰიბრიდულ კაპიტალიზმამდე? საქართველოს პოლიტიკური ეკონომია შევარდნაძის პერიოდში), www.docstoc.com/docs/73183550/From-Hybrid-Regime-to-Hybrid-Capitalism-The-Political-Barbara-rtf. იხ. თავი 'The impact of competing donor organizations' (კონკურენტული დონორი ორგანიზაციების ზემოქმედება).
- 49 იხ. Vladimir Papava, Splendours & Miseries of the IMF in Post Communist Georgia, Laredo, Texas: We-Publish.com, გვ. 10-11. შევარდნაძის მიერ 1990-იან წლების პირველ ნახევარში გატარებული რეფორმების შეფასება ეკონომისტის თვალთი იხ. ვლადიმერ პაპავა 'On the First Generation Post-Communist Reforms of Georgia's Economy (A Retrospective Analysis)', The Caucasus and Globalization, კრ. 5, Issue 3-4, 2011, გვ. 21-30. (საქართველოს ეკონომიკის პირველი თაობის პოსტკომუნისტური რეფორმები).
- 50 იხ. Marta de Castello Branco, 'IMF Survey: From Hyperinflation to Growth' (სავალუტო ფონდის გამოკვლევა: ჰიპერინფლაციიდან ზრდამდე). September 23rd, 1996, გვ.1, www.imf.org/external/pubs/ft/survey/pdf/092396b.pdf-23k-PDF (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 23 ივლისს).
- 51 იხ. Lena Heron, Robert Lee and Marcus Winter, Georgia Agricultural/Agribusiness Sector Assessment (draft), (საქართველოს სოფლის მეურნეობის/აგრობიზნესის სექტორის შეფასება, პროექტი) Tbilisi: USAID/Georgia, Office of Economic Reform, 2001, გვ. 10.
- 52 საქართველოს სიღარიბის დაძლევისა და ეკონომიკური ზრდის პროგრამა: Intermediary Statement (Government's Statement), თბილისი: ნოემბერი, 2002; გვ. 9. სრული ტექსტის ნახვა შესაძლებელია ვებ-გვერდზე: www.imf.org/external/np/prsp/2000/geo/01.

- 53 საქართველოს ეკონომიკური განვითარების ტენდენციები (Georgian Economic Trends), კრ. 1, 2003, გვ. 18.
- 54 ალექსანდრე თვალჭრელიძე, 'Shades of Georgian Economy' (საქართველოს ეკონომიკის ჩრდილოვანი მხარეები) (sic.), Caucasus Context, Issue no. 1, 2003, გვ. 78.
- 55 საქართველოს ეკონომიკური განვითარების ტენდენციები (Georgian Economic Trends), კრ. 3, 1998, გვ.5.
- 56 იხ. Poverty Reduction, Growth and Debt Sustainability in Low-Income CIS Countries, Washington DC: IMF/World Bank, 2002, გვ. 9, www.imf.org/external/np/eu/2002/edebt/eng/040202.pdf.
- 57 Poverty Reduction, Growth and Debt Sustainability, გვ.17.
- 58 მიხეილ სააკაშვილმა საქართველოს ეკონომიკური განვითარების ახალი პროექტი წარმოადგინა; 5 აგვისტო, 2006, www.president.gov.ge/en/PressOffice/News/SpeechesAndStatements?p=2651&i=1 (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 23 ივლისს).
- 59 იხ. მსოფლიო ბანკის ბიზნესის კეთების რეიტინგი ვებგვერდზე: www.doingbusiness.org/EconomyRankings.
- 60 იხ. Molly Corso, 'From Market to Mall', Investor.ge, no. 6, 2010-11 (დეკემბერ-იანვარი), გვ. 25
- 61 Georgian Economic Trends, May 2008, გვ. 57. საქართველოს ეკონომიკური განვითარების ტენდენციები, მაისი, 2008.
- 62 Georgian Economic Trends, May 2008, გვ. 69. საქართველოს ეკონომიკური განვითარების ტენდენციები, მაისი, 2008. შეიძლება, ცოტა უსამართლო იყოს საქართველოს აზერბაიჯანთან შედარება ამ უკანასკნელის ნათობრესურსების გათვალისწინებით.
- 63 მსოფლიო ბანკი, განვითარების ინდიკატორები; World Bank, World Development Indicators, 2011, <http://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD?order=wbapi-data-value-2010+wbapi-data-value+wbapi-data-value-last&sort=desc>.
- 64 ENPI 08-14 შავი ზღვის აუზის შრომითი ბაზრის მიმოხილვა, 2009, გვ.12.
- 65 მსოფლიო ბანკი, სანარმოთა კვლევა; The World Bank, Enterprise Surveys, www.enterprisesurveys.org/Data/ExploreEconomies/2008/georgia. იხ. საქართველო, 2008, გვ. 13.
- 66 მცირე და საშუალო ბიზნესი საქართველოში; თბილისი: ახალგაზრდა ეკონომისტთა ასოციაცია; 2009, გვ.1
- 67 ნინა სუმბაძე, ქალაქი და სოფელი: მოსახლეობის ღირებულებები და პოლიტიკური სიმპატიები; თბილისი: IPS (საზოგადოებრივი პოლიტიკის ინსტიტუტი), 2009, გვ. 4.
- 68 Government's Five Year Program (ხელისუფლების ხუთწლიანი პროგრამა)', Civil.ge, January 31st, 2008, www.civil.ge/eng/article.php?id=17030 (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 23 ივლისს). პროგრამის სრულ ახალბოი იხილეთ, ირინა ლაბი, ნინო ევგენიზე, დავით ნარმაზია, მარი გაბედავა, საქართველოს მთავრობის 50 დღიანი პროგრამის ანალიზი, თბილისი: ფონდი ღია საზოგადოება-საქართველო, 2009.
- 69 საქართველო: სტაბილური მომავლის უზრუნველყოფა (საერთაშორისო კრიზის-ჯგუფი); Georgia: Securing a Stable Future, International Crisis Group, Europe Briefing no. 58 Tbilisi/Brussels, 13 დეკემბერი, 2010, გვ. 4.
- 70 იხ. Lado Papava: 'Poverty Reduction Through Private Sector Development' (სღარიბის შემცირება კერძო სექტორის განვითარების გზით), გვ. 307-16.
- 71 შეთავაზება 9% იყო, მაგრამ კომპანიებს საბანკო გარანტიები სჭირდებოდათ (დამატებითი 7.5%) ან დამატებითი უზრუნველყოფა, რომლის საშუალებაც ბევრ მცირე მენარმეს არ გააჩნდა.
- 72 კორუფციის სხვადასხვა ფორმებზე იხ. Leslie Holmes, Rotten States: Corruption, Post-Communism, and Neoliberalism (გაბრწყინილი სახელმწიფოები: კორუფცია, პოსტ-კომუნიზმი, და ნეოლიბერალიზმი) Durham: Duke University Press, გვ. 36-7; იხ. აგრეთვე: Rasma Karklins, 'Typology of post-communist corruption (პოსტ-კომუნისტური კორუფციის ტიპოლოგია)', Vol. 49, no. 4 (2002), გვ. 22-32.
- 73 იხ. William L. Miller, Ase B. Grødeland, and Tatyana Y. Koshechkin, 'Are the People Victims or Accomplices: the Use of Presents and Bribes to Influence Officials in Eastern Europe (მსხვერპლია თუ მონაწილე ხალხი: საჩუქრები და ქრთამი ოფიციალური პირებზე გავლენის მოსახდენად აღმ. ევროპაში); Crime, Law and Social Change, no. 29, 1998, გვ. 273-310.
- 74 1960-1971 წლებში, საქართველოში გამეფებულ კორუფციაზე და იმაზე, თუ როგორ აძლევდა ის საარსებო საშუალებებს საზოგადოებას დანერვილებით იხილეთ, Daniel Levy, 'Price adjustment under the table: Evidence on efficiency-enhancing corruption' (ფასების რეგულირება დახალს ქვეშ: ფაქტები პროდუქტიულობის გამაუმჯობესებელ კორუფციაზე), Emory University, Working Paper, <http://wecomics.emory.edu/home/assets/documents/levy-06-05-paper.pdf>.
- 75 მაგალითად, „საქმის ჩანჯობა“ ან „ჩაჯივება“, იმ ზმნების მარტივი ადაპტაციაა, რომლებიც ხშირად იხმარება ყოველდღიურ ცხოვრებაში.

- 76 კორუფციის შესახებ რუსეთში იხილეთ, Vladimir Shlapentokh, 'Russia's Acquiescence to Corruption Makes the State Machine Inept', *Communist and Post-Communist Studies*, Vol. 36, no. 2, June 2003, გვ. 151-61.
- 77 იხ. Transparency International Corruption Perceptions Index, 2003, Berlin: Transparency International Secretariat, 2003, გვ. 5.
- 78 Davit Darchiashvili, 'Power Structures in Georgia', *Building Democracy in Georgia: Democratization in Georgia: Power Structures, The Weak State Syndrome and Corruption in Georgia*, Discussion Paper no. 5, Tbilisi: IDEA, 2003, გვ. 13.
- 79 Darchiashvili, 'Power Structures in Georgia', გვ. 13.
- 80 ამ უწყების საქმიანობაზე იხილეთ ანგარიში ტრანსნაციონალური დანაშაულისა და კორუფციის კვლევის ცენტრის ვებგვერდზე: Tbilisi: 2002, www.traccc.cdn.ge/documents/index.html (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 23 ივლისს).
- 81 საქართველოს ეროვნული ანტიკორუფციული პროგრამის სახელმძღვანელო პრინციპები; ანტიკორუფციული პოლიტიკის კოორდინირების საბჭოს ანგარიში: www.traccc.cdn.ge/documents/index.html.
- 82 შეფასების ანგარიში საქართველოზე, Evaluation Report on Georgia: First Evaluation Round, Strasbourg: Group of States Against Corruption (GRECO), June 2001, გვ. 5.
- 83 შინაგან საქმეთა სამინისტრო აცხადებს, რომ მას მონმის დაცვის პროგრამა შემუშავებული აქვს. იხ. Georgia: Update on National Implementation Measures: Istanbul Anti-Corruption Action Plan for Armenia, Azerbaijan, Georgia, Kazakhstan, the Kyrgyz Republic, the Russian Federation, Tajikistan and Ukraine, Paris: OECD, დეკემბერი, 2006, გვ. 14, www.oecd.org/dataoecd/10/11/38009260.pdf.
- 84 იხ. Georgia: BEEPS At A Glance, Washington DC: EBRD-World Bank Business Environment and Enterprise Performance, 2006, გვ. 4.
- 85 ვალერი გელაშვილი პარლამენტიდან გააძევეს 2006 წლის მარტში სამენარმო საქმიანობისთვის, რაც ეკრძალებათ დეპუტატებს კონსტიტუციით, მაგრამ ნაციონალური მოძრაობის უამრავი დეპუტატიც გელაშვილით დამნაშავეები არიან: 'Opposition Lawmaker Stripped of MP Credentials' (ოპოზიციის დეპუტატს მანდატი ჩამოართვეს), *Civil.ge*, 1 აპრილი, 2006, www.civil.ge/eng/article.php?id=12241 (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 23 ივლისს).
- 86 ნანა სუმბაძე, ბარომეტრი 2007. ამომრჩეველი: ნიშნები და განწყობები; Electorate: Features and Attitudes: Preliminary Results of the Survey of Georgia's Population, 1-10 დეკემბერი, 2007, თბილისი; IPS, 2007, გვ 7.
- 87 საქართველოს სახალხო დამცველის განცხადება, სოზარ სუბარი; Public Defender (Ombudsman) of Georgia: Parliamentary Statement of the Public Defender of Georgia, Sozar Subari', 30 დეკემბერი, 2008, გვ. 1-3. ასლი ავტორის საკუთრებაა.
- 88 იხ. Barbara Christophe, 'From Hybrid Regime to Hybrid Capitalism?' (ბარბარა ქრისტოფი, ჰიბრიდული რეჟიმიდან ჰიბრიდულ კაპიტალიზმამდე?) (გვერდები დანომრილი არ არის).
- 89 იხ. Roman Gotsiridze, Privatization in Georgia: Factors Promoting Illegal Activities in Georgia's Privatization Process, Tbilisi: The Parliamentary budget office of Georgia, 2003, გვ. p. 23.
- 90 Roman Gotsiridze, Privatization in Georgia, გვ. 20.
- 91 Roman Gotsiridze, Privatization in Georgia, გვ. 27.
- 92 Roman Gotsiridze, Privatization in Georgia, გვ. 27-28.
- 93 იხ. Georgia Since the Rose Revolution. A Story of Democratic Transformation, Tbilisi: Government of Georgia, (საქართველო ვარდების რევოლუციის შემდეგ, საქართველოს მთავრობა) 2005, გვ. 14.
- 94 ამის შესახებ იხილეთ, 'State Property Privatization - Problems and Gaps', The Government of Georgia Under Sunshine, 7, 2008, Tbilisi, გვ. 29-54.
- 95 ნინა ახმეტელი, „წყლის ომები“, *Inverstor.ge*, მე-3 გამოც., ივნისი-ივლისი 2008, გვ. 41.
- 96 იხ. ENPI 08-14 Black Sea Labour Market Review (მაგი ზღვის აუზის შრომის ბაზრის მომხილვა), 2009, გვ. 33.
- 97 საქართველოს სტატისტიკური წელიწდული 2006, თბილისი, სტატისტიკის დეპარტამენტი, 2006, გვ. 49. [Statistical Yearbook of Georgia, 2006, Tbilisi: Department of Statistics].
- 98 იხ. ENPI 08-14 Black Sea Labour Market Review (მაგი ზღვის აუზის შრომის ბაზრის მომხილვა), 2009, გვ. 7.
- 99 შრომის საერთაშორისო ორგანიზაციის განსაზღვრება: www.ilo.org/global/What-we-do/Statistics/topics/Employment/lang-en/index.htm.
- 100 იხ. Luis Navarro, Ian T. Woodward, 'Public attitudes in Georgia: Results of a September 2011 survey carried out for NDI by CRRC' (ლუის ნავარო, იან ვუდვარდი, „მოსახლეობის განწყობები საქართველოში:

- 2011 წლის სექტემბერში NDI-სა და CRRC-ის მიერ ჩატარებული გამოკითხვის შედეგები), NDI საქართველო, თბილისი 2011, www.ndi.org/node/17409 (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 23 ივლისს).
- 101 იხ. Sabine Bernabe, A Profile of the Labour Market in Georgia, Tbilisi: State Department of Statistics, UNDP, ILO, 2002, გვ. 10.
- 102 საქართველოს სტატისტიკური წელიწადი, 2006, გვ. 44.
- 103 იხ. ENPI 08-14 Black Sea Labour Market Reviews (შავი ზღვის აუზის ბაზრის მიმოხილვა), 2010, გვ. 34. იგივე მდგომარეობა გვაქვს ნაწილობრივ დასაქმებულად განსაზღვრულ პირების შემთხვევაში. 2006 წელს, უმაღლესდამთავრებულთა 41.8% ნაწილობრივ იყო დასაქმებული, ხოლო პროფესიული-სახელობო განათლების მქონე პირთა შორის – 12.4%; გვ.36. გენდერული დიფერენციაცია, იხ. ქალი და კაცი საქართველოში, თბილისი: ეკონომიკის განვითარების სამინისტრო/სტატისტიკის დეპარტამენტი, 2006, გვ. 53.
- 104 იხ. Employment & Unemployment Trends in Georgia (დასაქმებისა და უმუშევრობის ტენდენციები საქართველოში), გვ. 9, www.eprc.ge.
- 105 იხ. Joseph Archvadze (ed.), Labor Force in Georgia: Statistical Report 1998-1999 (საქართველოს სამუშაო ძალა: სტატისტიკური ანგარიში, 1998-1999), State Department of Statistics, UNDP, ILO, 2001, გვ. 201, 205.
- 106 იხ. Gachechiladze, The New Georgia, გვ. 12-13.
- 107 ეს ციფრები აღებულია გიგა ფორცხალავის ნაშრომიდან, საქართველოს მოსახლეობა: ეროვნული შემადგენლობა, ოჯახები, მიგრაცია, თბილისი: სამშობლო, 1997; ა. ხაჩიძის ნაშრომიდან, საქართველოს მოსახლეობის ზრდა და სტრუქტურის მაჩვენებლები და 1970 წლის აღწერის ამოცანები, თბილისი: საბჭოთა საქართველო, 1969.
- 108 იხ. ENPI 08-14 Black Sea Labour Market Reviews (შავი ზღვის აუზის შრომის ბაზრის მიმოხილვა, 2010, გვ.7.
- 109 კაცი და ქალი საქართველოში, სტატისტიკური ბროშურა 2008, თბილისი: სტატისტიკის დეპარტამენტი, გვ. 9.
- 110 იხ. Gachechiladze The New Georgia, გვ. 36.
- 111 ეს მონაცემები აღებულია ნაშრომიდან: Emigration From Georgia and Its Causes: The Results of a Sociological Survey of Public Opinion (ემიგრაცია საქართველოდან და მისი მიზეზები: სოციოლოგიური გამოკითხვის შედეგები), თბილისი: International Centre 'For a Peaceful Caucasus', 2001. გამოკვლევის შედეგები მისმა ჩამატარებელმა, გურამ სვანიძემ მომანოვა. ნაშრომი დანომრილი არ არის. ასლი ავტორის საკუთრებაა.
- 112 იხ. National Integration and Tolerance in Georgia: Assessment Survey Report, თბილისი: United Nations Association of Georgia (UNAG – საქართველოს გაეროს ასოციაცია), 2007, გვ. 10.
- 113 იხ. Emigration From Georgia and Its Causes (ემიგრაცია საქართველოდან და მისი მიზეზები); Tbilisi: International Centre 'For a Peaceful Caucasus', 2001. იქვე. გვერდები დაუნომრავია.
- 114 იხ. Alin Chindea et al., Migration in Georgia: A Country Profile 2008, Geneva: International Organization for Migration (IOM), 2008, გვ. 21; Hardship abroad or hunger at home (გაჭირვება უცხოეთში თუ შიმშილი შინ); A Study of Irregular Migration from Georgia, Geneva: IOM, სექტემბერი 2001, გვ. 14, www.iom.ge/index.php?publications&Hardship.
- 115 იხ. Migration in Georgia, გვ. 11.
- 116 იხ. Georgian National Public Opinion Survey on Remittances, London: European Bank for Reconstruction and Development (ევროპის რეკონსტრუქციისა და განვითარების ბანკი (EBRD), ივლისი, 2007, გვ. 73, 74, 80. www.ebrd.com/downloads/sector/etc/surge.pdf (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 24 ივლისს).
- 117 იხ. Tamar Zurabishvili, Tinatin Zurabishvili, 'The Feminization of Labor Migration from Georgia: The Case of Tianeti', (თამარ ზურაბიშვილი, თინათინ ზურაბიშვილი, საქართველოდან შრომითი მიგრაციის ფემინიზაცია: თიანეთის შემთხვევა) Laboratorium, no. 1, 2010, გვ. 73-83; www.soclabo.org/eng/journal/6/3/abstract/72/ (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 24 ივლისს).
- 118 იხ. Labour migration from Georgia and bilateral migration agreements (შრომითი მიგრაცია საქართველოდან და ორმხრივი საემიგრაციო ხელშეკრულებები) Needs and prospects, Policy Review paper, Tbilisi: CIPDD, 2009; (შვიდობის, განვითარებისა და დემოკრატიის კავასიური ინსტიტუტი) www.cipdd.org/index.php?lang-id=ENG&sec-id=40&info-id=400.
- 119 იხ. მოსახლეობის აღწერა: შედეგები; მოსახლეობა მუნიციპალიტეტებისა და სქესის მიხედვით (General Population Census: Major Findings; Population By Municipalities and Sex, National Statistics Office of Georgia), ვებგვერდზე: www.geostat.ge/index.php?action=page&p-id=473&lang=eng (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 24 ივლისს). მოსახლეობის დაბერებაზე უფრო დანერჩილებით იხილეთ ქართული ენობა: www.geostat.ge/index.php?action=page&p-id=151&lang=geo.

- 120 ამ მონაცემებს შეგიძლიათ გაეცნოთ ნანა სუმბაძის სტატიაში, გენდერი და საზოგადოება (გაეროს განვითარების პროგრამა); Nana Sumbadze, Gender and Society, Georgia, Tbilisi: UNDP, 2008.
- 121 იხ. Gender Assessment for USAID/Caucasus, Washington DC: USAID, 2003, p. 25 <http://pdf.usaid.gov/pdf-docs/PDACG103.pdf> (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 24 ივლისს).
- 122 ქალი და კაცი საქართველოში, 2008, გვ. 76.
- 123 სუმბაძე, გენდერი და საზოგადოება, გვ. 38-9. 2006 წელს არჩეულ ქალთა სრული სია იხილეთ ნაშრომში, ქალი და კაცი საქართველოში 2008, გვ. 78-9. ზემო აფხაზეთის 64.3% ალბათ, სამუშაოს მოსაძიებლად ნასული კაცების ხარჯზეა მიღებული.
- 124 სუმბაძე, გენდერი და საზოგადოება, გვ. 69.
- 125 იხ. Arpine Porsughyan and Nana Papiashvili, 'Top Earners of Georgian Society' (არჩინე პორსუღიანი და ნანა პაპიაშვილი. ქართული საზოგადოების მაღალ შემოსავლიანი ადამიანები), იქვე: გვ. 4.
- 126 სუმბაძე, გენდერი და საზოგადოება, გვ. 115.
- 127 სუმბაძე, გენდერი და საზოგადოება, გვ. 116.
- 128 ქალი და ბიზნესი თბილისი: საქართველოს ახალგზრდა ეკონომისტთა ასოციაცია (AYEG), 2009, გვ. 18, www.economists.ge/index.php?pg=pb.
- 129 იხ. Committee on the Elimination of Discrimination Against Women. Consideration of Reports Submitted by States Parties Under Article 18 of the Convention on the Elimination of all Forms of Discrimination Against Women (ქალთა მიმართ დისკრიმინაციის აღმოფხვრის კონვენტია. მონაწილე სახელმწიფოების ანგარიშების განხილვა კონვენციის მე-18 მუხლის შესაბამისად), UN Doc. CEDAW/C/ GEO/110, მარტი, 1998 (იხილეთ მუხლი 11), www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/cedaw21/georgia.htm.
- 130 სუმბაძე, გენდერი და საზოგადოება, გვ. 68.
- 131 ქალი და კაცი საქართველოში 2008, გვ. 39.
- 132 იხ. Hardship abroad or hunger at home, გვ. 13.
- 133 იხ. ხუთლარიანი სადაზღვევო სქემა: An Appraisal, Tbilisi: Transparency International Georgia, 2009, p. 2, <http://transparency.ge/en/content/gen-5-healthinsurance-scheme-appraisal>.
- 134 ამ პერიოდს კარგად აღწერს ალექსანდრე ლოთუაშვილი ნაშრომში: 'Overview of Georgia's Health Care System', BISNIS (Business Information Service for the Newly Independent States), აპრილი 2003. ინტერნეტზე აღარ არის განთავსებული. ასლი ავტორი საკუთრებაა.
- 135 იხ. Human Development Report, Georgia 2000, Tbilisi: UNDP, 2000, გვ.50.
- 136 იხ. Social Trends in Georgia, 2004, Tbilisi: Department for Statistics, (სოციალური ტენდენციები საქართველოში; სტატისტიკის დეპარტამენტი) 2004, გვ. 62.
- 137 იხ. Bulletin no. 9. The Economy and the Budget, Tbilisi: AYEG, 2006, გვ. 33, (ბიულეტენი 9; ახალგაზრდა ეკონომისტთა ასოციაციის ვებგვერდი: www.economists.ge/index.php?rec-start=40&rec-start-nav=0&pg=pb&month=6&year=2012 (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 24 ივლისს).
- 138 იხ. Human Development Report (პუმაწური განვითარების ანგარიში), Georgia 2000, გვ. 50.
- 139 იხ. USAID Country Health Statistical Report Georgia (ჯანდაცვის სტატისტიკური ანგარიში საქართველოზე), Washington DC: USAID, მაისი 2007, გვ. 7. შედარებისთვის: დიდი ბრიტანეთის ეს მაჩვენებელი 6, გერმანიის – 5-ია.
- 140 ავღანეთიდან, პაკისტანიდან და ირანიდან შემოტანილი ოპიატები ჩაანაცვალა იაფმა და უფრო ხელმისაწვდომმა სუბსტიტუტმა. ქართლის სმის ჩვევებზე იხილეთ, Joeceline Pomerleau, Martin McKeel, Richard Rose, Christian W. Haerpier, David Rotman, Sergei Tumanov, 'Hazardous alcohol drinking in the former soviet union: a cross-sectional study of eight countries', Alcohol and Alcoholism, კრ. 43, no. 3 (2008), გვ. 351-9.
- 141 იხ. Tata Chanturidze et al., 'Georgia: Health system review. Health Systems in Transition', European Observatory on Health Systems and Policies (ტატა ჭანტურიძე და სხვ. ჯანდაცვის სისტემები გარდამავალ ეპოქაში, ჯანდაცვის სისტემებისა და პოლიტიკის ევროპული ობსერვატორია), კრ. 11, 8 (2009), გვ. 10.
- 142 დანეროლებით იხ. Gerard de Boer 'How Social is Social Health Insurance?' <http://transparency.ge/en/blog/how-social-social-health-insurance>. იხ. აგრეთვე, სიცოცხლის მოსალოდნელი ხანგრძლივობა დაბადებისას, თბილისი: სტატისტიკის ეროვნული სამსახური, ვებგვერდი: www.geostat.ge/index.php?action=page&p-id=164&lang=eng.
- 143 იხ. Economic and Social Policies in Georgia, Armenia and Azerbaijan. Moving Closer to Europe? (საქართველოს, სომხეთისა და აზერბაიჯანის ეკონომიკური და სოციალური პოლიტიკა. უახლოვდებიან თუ არა ევროპას?) Tbilisi: The Centre for Economic Problems Research/ Friedrich-Ebert- Stiftung, 2010, გვ.

251. იხ. აგრეთვე, The GEL 5 Health Insurance Scheme (5 ლარიანი სადაზღვეველი პაკეტი), იქვე, გვ. 5-6.
- 144 იხ. ENPI 08-14 Black Sea Labour Market Review (შავი ზღვის აუზის შრომის ბაზრის მიმოხილვა), 2009, გვ. 7.
- 145 იხ. Social Trends in Georgia 2004 (სოციალური ტენდენციები საქართველოში, 2004), გვ. 57; იხ. Ketevan Rostiasvili, Corruption in the Higher Education System of Georgia, Tbilisi: Starr Foundation and IREX, 2004, გვ. 12.
- 146 იხ. ჰუმანური განვითარების ანგარიში, Human Development Report, Georgia 2000, გვ. 60-1.
- 147 იხ. Project Appraisal Document on the First Phase of the Proposed Adaptable Program Credit (შემოთავაზებული ადაპტირებადი პროგრამის პირველი ეტაპის პროექტის შეფასების დოკუმენტი) იხ. To Georgia for an Education System Realignment and Strengthening Program: ანგარიში. 20952-GE, Washington DC: World Bank, 2001, გვ. 7.
- 148 იხ. Rostiasvili, Corruption in the Higher Education System (კორუფცია უმაღლეს დანესტებულებში), გვ. 13.
- 149 დანერგვით იხილეთ, Setting Georgia's Schools Free? An Assessment of whether decentralization reforms have made schools more accountable to their communities' (სკოლების გათავისუფლება? გახდა თუ არა დეცენტრალიზაციის რეფორმებმა სკოლები უფრო ანგარიშვალდებული საზოგადოების წინაშე?, საერთაშორისო გამჭვირვალობა, თბილისი), Transparency International, 2010, გვ. 1-19, <http://transparency.ge/en/post/report/setting-georgia%E2%80%99s-schools-freean-assessment-whether-decentralisation-reforms-have-made-g>.
- 150 ინტერვიუ განათლების მინისტრ, ალექსანდრე კარტოზიასთან, მაისი, 2003.
- 151 იხ. ENPI 08-14 Black Sea Labour Market Review (შავი ზღვის აუზის ბაზრის მიმოხილვა), 2009, გვ. 39.
- 152 ამასთან დაკავშირებით, იხილეთ, Setting Georgia's Schools Free? (სკოლების გათავისუფლება?).
- 153 იხ. Furio Rosati, Zeynep O'zibil, Diana Marginean, School-to-Work Transition and Youth Inclusion in Georgia (სკოლიდან სამსახურზე გადასლა და ახალგზრდათა ჩართულობა საქართველოში), Washington DC: World Bank, 2006, გვ. vii.
- 154 იხ. See School-to-Work Transition, გვ. 27.

VIII თაში

- 1 იხ. Yuri Slezkine, 'The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism' (საბჭოთა კავშირი, როგორც კომუნალური ბინა, ან როგორ უწყობდა ხელს სოციალისტური სახელმწიფო ეთნიკურ პარტიკულარიზმს.) Slavic Review, კრ. 53, no. 2, ზაფხული 1994, გვ. 414-52.
- 2 იხ. Teresa Rakowska-Harmstone, 'The Dialectics of Nationalism in the USSR', Problems of Communism, (ნაციონალიზმის დიალექტიკა სსრკ-ში, კომუნისმის პრობლემები) კრ. 22, 3, მაისი-ივნისი 1974, გვ. 1-22; Terry Martin, The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Empire (პოზიტორი დისკრიმინაციის იმპერია: ერები და ნაციონალიზმი საბჭოთა იმპერიაში), 1923-1939, Ithaca: Cornell University Press, 2001.
- 3 თბილისის ერთერთმა უკმაყოფილო მოქალაქემ, ვლადიმერ არუთინიანმა, ხელყუმბარა ისროლა პრეზიდენტ ბუშის სიტყვით გამოსვლისას თავისუფლების მოედანზე, 2005 წლის მაისში. ხელყუმბარა არ აფეთქდა.
- 4 ერთერთი მათგანის, რობერტ კაპლანის აზრით: „საქართველოს რესპუბლიკის ისტორია გვიჩვენებს, რომ კავკასიელი ხალხები ისეთივე უუნარონი აღმოჩნდნენ თვითმმართველობისთვის, როგორი შეუპოვრებიც ვარე მმართველებისადმი იყვნენ...“ იხ. Robert Kaplan, 'Where Europe Vanishes' (სად ქრება ევროპა), Atlantic Monthly, კრ. 286, 5, ნოემბერი 2000, გვ. 67-81; იხ. აგრეთვე, David Riefl, 'Nagorno-Karabagh: Case Study in Ethnic Strife' (მთიანი ყარაბაღი: ეთნიკური ბრძოლის ანალიზი), Foreign Affairs, კრ. 76, 2, 1 მარტი, 1997, გვ. 118-32, სადაც ავტორს ცოტა უკლია იქამდე, რომ მთიან ყარაბაღში მცხოვრები სომხები შეეგებად ნარმოკვიდიგნოს.
- 5 ციტატა ელიზაბეტა ანატოლის ას. პიანზონას სამაგისტრო ნაშრომიდან 'Representation of the Peoples of the Caucasus in 20th Century Russian Literature and Cinematography' (კავკასიელი ხალხთა აღწერა მე-20 საუკუნის რუსულ ლიტერატურასა და კინოში), MA Thesis, Russian and East European Studies Program, University of Oregon, 2011, გვ. 14. (ქართულად თარგმნილია რუსული ენიდან: В. Г. Белюцкий, Повести и рассказы П. Камчатского; მთარგმნ. შენიშვნ.).

- 6 ბოლო ხუთი წლის განმავლობაში „ეთნიკურ კონფლიქტებზე“ გამოქვეყნებული სტატიების ბიბლიო-გრაფია უამარგ გვერდს დაიკავებდა, მაგრამ იმ სტატიებისა და წიგნების ბიბლიოგრაფიას, რომლებიც ადგილობრივ ხელისუფლებას, საკანონმდებლო ხელისუფლებას, კონსტიტუციას თუ პოლიტიკურ პარტიებს ეხება, სულ რამდენიმე გვერდი დასჭირდებოდა. კავკასიის ეთნიკურ კონფლიქტებზე ერთერთი საინტერესო ნაშრომი აქვს რონალდ სუნის, Ronald G. Suny, *The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union*, Stanford: Stanford University Press, California, 1993; სტეფან ასტურირანს, *Stephan Astourian, 'The Nagorno-Karabagh Conflict: Dimensions, Lessons, Prospects', Mediterranean Quarterly*, კრ. 5, 4, Fall 1994, გვ. 85-109; ბრუნო კოპიეტერსი, Bruno Coppieters (ed.), *Contested Borders in the Caucasus*, Brussels: VUB University Press, 1996; ბრუნო კოპიეტერსი, გია ნოღია, იური ანჩიბაძე (რედ), *Georgians and Abkhazians: the Search for a Peace Settlement*, Cologne: Bundesinstitut für ostwissenschaftliche und internationale Studien, 1998. საქართველოს სამინიარო საქმეებზე იხ. UNDP Discussion Paper (გაეროს განვითარების სადისკუსიო წერილები 1990-იანი წლებიდან და კავკასიის მშვიდობის, დემოკრატიისა და განვითარების ინსტიტუტის პუბლიკაციები (ვებგვერდი: www.cipdd.org). რამდენიმე ორგანიზაცია მუშაობს საზოგადოებრივი აზრის გამოკითხვაზე (კავკასიის კვლევითი რესურსების ცენტრი; www.crrc.ge), კორუფციის პრობლემებზე (საერთაშორისო გამჭვირვალობა-საქართველო www.transparency.ge/en), ეკონომიკის საკითხებზე (ახალგაზრდა ეკონომისტთა ასოციაცია; www.economists.ge) და სამართალზე (ახალგაზრდა იურისტთა ასოციაცია; www.gyla.ge/index.php?lang=en). იხ. ჩემი 'Democracy from Below: Interest Groups in Georgian Society' (დემოკრატია ქვემოდან: ინტერესთა ჯგუფები ქართულ საზოგადოებაში), *Slavic Review*, კრ. 59, 1, გაზაფხული 2000, გვ. 42-73, ეს საქართველოში არსებული ინტერესთა ჯგუფების შესწავლის ერთერთი პირველი ცდაა.
- 7 ნაციონალიზმის შესახებ არსებობს ისეთი ცნობილი ნაშრომები, როგორცაა, Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London: Verso, 1983; Eric Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*, Cambridge: Cambridge University Press, 1990; Ernest Gellner, *Nations and Nationalism*, Ithaca: Cornell University Press, 1983; John Hutchinson, *Modern Nationalism*, London: Fontana Press, 1994; Tom Nairn, *The Break-up of Britain: Crisis and Neonationalism*, 2nd ed., London: NLB and Verso Editions, 1981; Geoff Ely and Ronald G. Suny, *Becoming National: a Reader*, New York: Oxford University Press, 1996; Anthony D. Smith, *The Ethnic Revival*, Cambridge: Cambridge University Press, 1981; Rogers Brubaker, *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*, Cambridge: Cambridge University Press, 1996; John Breuilly, *Nationalism and the State*, Chicago: University of Chicago Press, 1985.
- 8 სრული მოხსენება იხილეთ, Deputy Secretary of State Strobe Talbott, Address at Bucharest University (შუქარესტის უნივერსიტეტში წარმომქმული სიტყვა, 19 მარტი, 1998); აშშ სახელმწიფო დეპარტამენტის ვებგვერდი: www.state.gov/www/policy-remarks/1998/980319-talbott-bucharest.html.
- 9 მე ვვლახებომა ტიპი ოსილის ცნობილ რეპლიკას იმის შესახებ, რომ ავღღანარი პოლიტიკა ადგილობრივია" (ტიპი ოსილი აშშ წარმომადგენელთა პალატის სპიკერი იყო 1977-1987 წლებში). პოლიტიკური ქვეყნის ახსნა კავკასიაში ისეთივე რთულია, როგორც აშშ-ში. რასაც ჩვენ „ნაციონალურად“ აღვიქვამთ კავკასიაში, ის განსაზღვრულია აგრეთვე ადგილობრივითა და რეგიონულითაც.
- 10 ინტერვიუ სოზარ სუბართან, 2009 წლის მაისი.
- 11 ნაციონალიზმსა და ძალადობას შორის არსებულ რთულ კავშირებზე იხილეთ შემდეგი სტატიები: Christopher Dandeker (ed.), *Nationalism and Violence*, New Brunswick: Transaction Publishers, 1998. კავკასიელი მკვლევარის მოსაზრება იხ. Levon Abrahamian, 'Typology of Aggressiveness and National Violence in the Former USSR' (აგრესიულობის ტიპოლოგია და ნაციონალური ძალადობა ყოფილ საბჭოთა კავშირში), კრებულში Tim Allen and John Eade (eds), *Divided Europeans: Understanding Ethnicities in Conflict*, The Hague: Kluwer Law International, 1999, გვ. 59-75. აბრამიანი არ ფიქრობს, რომ ეთნიკურ კონფლიქტსა და ძალადობას შორის ავტომატური კავშირი არსებობს. ის ძალადობის სხვადასხვა კულტურებზე მსჯელობას ამჯობინებს. მისი აზრით ეს უეუეთესად ხსნის რატომ და რა ფორმით იყენებენ ძალას კავკასიაში.
- 12 იხ. George Mosse, *Confronting the Nation: Jewish and Western Nationalism*, Hanover: Brandeis University Press and University Press of New England, 1993, განსაკუთრებით, პირველი თავი: „ეროვნული ჰიმნები: ერი მეომარი“
- 13 იხ. Yael Tamir, *Liberal Nationalism*, Princeton: Princeton University Press, 1993; Michael Mann, *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing* (დემოკრატიის ბნელი მხარე: ეთნიკური წმენდის ახსნა), Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- 14 როჯერს ბრუბიკერი, Rogers Brubaker, *Citizenship and Nationhood in France and Germany*, Cambridge and London (მოქალაქეობა და სახელმწიფოებრიობა საფრანგეთსა და გერმანიაში); Harvard University Press, 1992, განსაკუთრებით მე-7 თავი.
- 15 იხ. Stjepan Mestrovic, *The Balkanization of the West: the Confluence of Postmodernism and Postcom-*

- munism (დასავლეთის ბალკანოზაცია: პოსტკომუნისმისა და პოსტკომუნისმის შერეობა); London: Routledge, 1994.
- 16 იბ. R. Petersen, *Resistance and Rebellion: Lessons from Eastern Europe* (წინააღმდეგობა და აჯანყება: სამართლებრივი ევროპის გაკეთებები), Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- 17 იბ. V.P. (Chip) Gagnon, Jr, 'Yugoslavia in 1989 and after', ვ.პ. (ჩიპ) გენიო (უმცრ.); (იუგოსლავია 1989 წელს და შემდგომ) *Nationalities Papers*, კრ. 38, no. 1, იანვარი 2010, გვ. 23-39.
- 18 2000 წლის თებერვალში, აშშ სენატის დაზვერვის საკითხთა კომიტეტში გამოცხადების ცენტრალური სადაზვერვო სამმართველოს დირექტორმა, ჯორჯ ჯ. ტენეტმა განაცხადა, რომ „ახალი სამყარო წარჩინებული ინსაფს ცივი ომისას, რომელმაც ერებს შორის ისტორიულად არსებული სიძულვილი და კონფლიქტები გაკინა ორი ზესახელმწიფოს გლობალური შეჯიბრის პროცესში. ამ ბოლო ათი წლის განმავლობაში კი მათ დროსა დაიწყეს აფრიკაში, კავკასიაში, ბალკანეთში და ჩვენ დღესაც ვხედავთ შედეგებს“. იბ. ცენტრალური სადაზვერვო სამმართველოს დირექტორის, ჯორჯ ჯ. ტენეტის 2000 წლის 2 თებერვალს გაკეთებული განცხადება აშშ სენატის კომიტეტში: *The Worldwide Threat in 2000: Global Realities of Our National Security*; ებგვერდზე: <http://meria.idc.ac.il/journal/2000/issue2/jv4n2a4.html>. ტენეტი გულისხმობს, რომ ნაციონალიზმს მხოლოდ წარსულში არ აქვს ფესვები გადგმული, ის პატარა და სუსტ სახელმწიფოებშიც ჩნდება. კრიტიკული მოსაზრება ეთნო-ნაციონალიზმსა და „სამოქალაქო“ ნაციონალიზმს შორის განსხვავებაზე და იმაზე, თუ როგორ ახერხებენ დიდი სახელმწიფოები ეთნო-ნაციონალიზმისგან გამოცალკევებას იხილეთ, Michael Billig *Bang Nationalism*, Los Angeles, London: Sage Publications, 1995, განსაკუთრებით კი მე-3 თავი.
- 19 იბ. Erica Benner, 'Nationality without nationalism'. *Journal of Political Ideologies*, კრ. 2, 2, ივნისი 1997, გვ. 189-206.
- 20 იბ. 'King Mikhail the good?' (მონყალო მეფე მხიბლი?) *The Economist*, კრ. 372, გამოც. 8385, 23 ივლისი, 2004, გვ. 13-4. საქართველოში „მხიბლია“.
- 21 იბ. Rogers Brubaker, *Nationalism Reframed*, გვ. 88.
- 22 თანამედროვე ნაციონალიზმის გარეგანე საქართველოში იბ., Ronald G. Suny, *The Making of the Georgian Nation* (წინააღმდეგობა, ქართველი ერის ჩამოყალიბება), Bloomington and Stanford: Indiana University Press in association with Hoover Institution Press, 1988, განსაკუთრებით, მე-6-9 თავები.
- 23 ქართული პარტიები უფრო ფართო ავტონომიას ითხოვდნენ. საქართველოს ისტორიის ამ პერიოდის შესახებ იბ. Firuz Kazamzadeh, *The Struggle for Transcaucasia* (ბრძოლა ამიერკავკასიისთვის) (1917-1921), New York: Philosophical Library, 1951, 1-3 თავები; იბ. Ronald G. Suny, 'The Emergence of Political Society in Georgia' (პოლიტიკური საზოგადოების აღმოცენება საქართველოში), ნიგნში: R. Suny (ed.), *Transcaucasia, Nationalism and Social Change: Essays in the History of Armenia, Azerbaijan and Georgia* (rev. edn), Ann Arbor: University of Michigan Press, 1996, გვ. 109-40; იბ. სტივენ ჯონსი, Stephen Jones, 'Georgian Social Democracy in 1917' (ქართული სოციალ-დემოკრატია 1917 წელს), ნიგნში: Jonathan Frankel, Edith Rogovin Frankel, and Baruch Knei-Paz (eds), *Revolution in Russia: Reassessments of 1917*, Cambridge, New York: Cambridge University Press, 1991, გვ. 247-73.
- 24 იბ., Rakowska-Harmstone, 'The Dialectics of Nationalism in the USSR' (ნაციონალიზმის დიალექტიკა სსრკ-ში). *Ibid*.
- 25 ნაღიკი (ჩრდილოეთ კავკასიის ერთერთი რესპუბლიკის, ყაბარდო-ბალყარეთის ქალაქი) იყო ის უახლოესი პუნქტი საქართველოს საზღვრებთან, სადაც ნაციტური გერმანია მივიდა ბაქოს ნავთობისკენ გაზზე.
- 26 1980 წლის შემდგომ ქართველი სტუდენტები და ინტელექტუალები უფრო ხშირად მონაწილეობდნენ საპროტესტო გამოსვლებში ქართული კულტურისა და ენის დასაცავად; 1981 და 1983 წლებში ანტისაბჭოთა დემონსტრაციებიც ჩატარდა, რომელშიც დაახლოებით 2000 ადამიანმა (ძირითადად, სტუდენტები) მიიღო მონაწილეობა. მაგრამ მასობრივი დემონსტრაციები 1988 წელს დაიწყო, როცა ქართველებმა ტრანსკავკასიური რკინიგზის მშენებლობის წინააღმდეგ გაილაშქრეს, რომელსაც რუსეთი და საქართველო კავკასიის ქედზე გაშვებული რკინიგზით უნდა დაეკავშირებინა (იბ. Stephen Jones, 'The Caucasian Mountain Railway Project: a Victory for Glasnost?' (სტივენ ჯონსი, კავკასიის სამთო რკინიგზის პროექტი: გლასნოსტის გამარჯვება?) *Central Asian Survey*, კრ. 8, 2 (1989), გვ. 47-59). ქართული ნაციონალიზმის გაძლიერებაზე 1980-იან წლებში იხილეთ, სტივენ ჯონსი, 'Glasnost, Perestroika and the Georgian Soviet Socialist Republic' (გლასნოსტ, პერესტროიკა და საქართველოს საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკა) ნიგნში Ronald G. Suny (guest ed.), *Armenian Review*, Vol. 43, no. 2-3, ზაფხული/შემოდგომა 1990, გვ. 127-52.
- 27 ამ მოვლენებზე (1956 და 1978) მწირი ინფორმაცია ინგლისურ ენაზე. 1956 წლის შესახებ იხილეთ, G. Charachidze, 'Les emeutes de Tiflis et leur signification', *Est et Ouest*, no. 153, June 1956, გვ. 15-7; Elizabeth Fuller, 'Georgia, Stalin and the Demonstrations of 1956' (ელიზაბეტ ფულერი, 'საქართველო,

- სტალინი და 1956 წლის დემონსტრაციები) Radio Free Europe/Radio Liberty Radio Liberty Research (RL) 190/88, May 3rd, 1988. 1978 წლის მოვლენებზე იხილეთ, Ann Sheehy, 'The National Languages and the New Constitutions of the Transcaucasian Republics' (ენ მიზი, ამიერკავკასიის რესპუბლიკების ეროვნული ენები და ახალი კონსტიტუციები) RL 97/78, May 3rd, 1978; უფრო დანერგებით, ზოგადად ენის საკითხთან დაკავშირებით იხ. Stephen Jones, 'The Georgian Language State Program and Its Implications' (სტივენ ჯონსი, საქართველოს სახელმწიფო ენის პროგრამა და მისი შედეგები) Nationalities Papers, კრ. 23, 3, სექტემბერი, 1995, გვ. 535-48.
- 28 იხ. James Scott and J. Tria Kerkvliet (eds), *Everyday forms of peasant resistance in South-East Asia* (გლეხთა წინააღმდეგობის ყოველდღიური ფორმები სამხრეთ-აღმოსავლეთ აზიაში), London and Totowa, NJ: Frank Cass, 1986. იხ. აგრეთვე, Stephen Jones, 'Old Ghosts and New Chains: Ethnicity and Memory in the Georgian Republic' (სტივენ ჯონსი, ძველი აზრდლები და ახალი ჯაჭვები: ეთნიკურობა და მესხიერება საქართველოს რესპუბლიკაში), იხ. Rubie Watson (ed.), *Memory, History and Opposition Under State Socialism*, Santa Fe: School of American Research Press, 1994, გვ. 149-65.
- 29 1959-1979 წლებში, საქართველოს მოსახლეობის ოსური წილი 3.5%-დან 3.2%-მდე შემცირდა. ამ ფაქტსა და ქართული მოსახლეობის მატებას ბუნებრივი ზრდის დონეზე მაღლა (სუფთა მიგრაციასა და სოციალიზაციის მაჩვენებლებს გათვალისწინებით) ანდერსონი და სილვერი მიუყავს იმ დისკუსიად, რომ ქართველებმა ოსების საკმაოდ დიდი რაოდენობის ასილიმაციის მოახდინეს ამ პერიოდში (იხ. B. A. Anderson and Brian Silver, 'Estimating Russification of Ethnic Identity Among Non-Russians in the USSR', (ეთნიკური იდენტობის რუსიფიკაციის შეფასება სსრკ-ის არარუს მოსახლეობაში) *Demography*, კრ. 20, ნოემბერი 1983, გვ. 461-89). ამ პროცესს ყველა არაქართული ეგზელტი მშვიდად არ იღებდა. 1970-იან წლებში, აფხაზეთი პროტესტებდნენ ქართველების დემოგრაფიულ მატებასა და მათზე განხორციელებულ ზეწოლას ასიმილაციის მიზნით, იხ. Darell Slider, 'Crisis and Response in Soviet Nationality Policy: the Case of Abkhazia' *Central Asian Survey*, კრ.4, 4, 1985, გვ. 51-68.
- 30 ამ შეტაკებების მსხვერპლი აფხაზეთიც გახდნენ. ქართულ-აფხაზურ კონფლიქტზე იხ. Svetlana Chervonnaya, *Conflict in the Caucasus: Georgia, Abkhazia and the Russian Shadow*, (სუეტლანა ჩერვონაია, კონფლიქტი კავკასიაში: საქართველო, აფხაზეთი და რუსეთის აჩრდილი) Glastonbury: Gothic Image Publications, 1994.
- 31 იხ. Ghia Nodia, 'Political Turmoil in Georgia and the Ethnic Policies of Zviad Gamsakhurdia', (გია ნოდია, პოლიტიკური მოღუვარება საქართველოში და ზვიად გამსახურდიას ეთნიკური პოლიტიკა) ნიგნბი: Bruno Coppieters (ed.), *Contested Borders*, გვ. 73-89.
- 32 ეს ჩემი დაკვირვება გახლავთ. იხილეთ, აგრეთვე, Alexei Zverev, 'Ethnic Conflicts in the Caucasus 1988-1994' (ეთნიკური კონფლიქტები კავკასიაში 1988-1994 წწ.) ნიგნბი, Bruno Coppieters, *Contested Borders*, გვ. 40-1. ის სხვაგვარად ხსნის ანტიაფხაზური ოსოზნების არარსებობას.
- 33 1989 წლის აღწერის მონაცემების მიხედვით, აფხაზეთის ავტონომიურ რესპუბლიკაში 93 267 ან 17.8% აფხაზი ცხოვრობდა (მთლიანად საქართველოში კი- 95.900 აფხაზი). ოსების რაოდენობა სამხრეთ ოსეთის ავტონომიურ ოლქში 65.000 (66%) შეადგენდა, თუმცა საქართველოში უფრო მეტი, 164.000 ცხოვრობდა. იხ. Revaz Gachechiladze, *The New Georgia: Space, Society, Politics*, (რევაზ გაჩეჩილაძე, ახალი საქართველო: სივრცე, საზოგადოება, პოლიტიკა) London, UCL Press, 1995, გვ. 73-104.
- 34 იხ. Svante Cornell, *Small Nations and Great Powers: A Study of Ethnopolitical Conflict in the Caucasus*, (მცირე ერები და ძლიერი სახელმწიფოები...) Richmond: Curzon Press, 2001.
- 35 იხ. Ghia Nodia, 'The Conflict in Abkhazia: National Projects and Political Circumstances' (გია ნოდია, კონფლიქტი აფხაზეთში: ეროვნული პროექტები და პოლიტიკური გარემოებები), ნიგნბი: Bruno Coppieters, Ghia Nodia, Yuri Anchabadze (eds), *Georgians and Abkhazians: The Search for a Peace Settlement*. Koln: Bundesinstitut für ostwissenschaftliche und internationale Studien, 1998, გვ. 30-1.
- 36 ჩვენ მსგავს დიფერენციაციას სხვაგანაც ვხედავთ. 1993 წელს უნგრეთში მიიღეს კანონი ეროვნული და ეთნიკური უმცირესობების შესახებ, რომელმაც საეციალური უფლებები მხოლოდ იმ ეგზელტებს მიანიჭა, რომლებიც უნგრეთში 100 წელზე მეტს ცხოვრობდნენ.
- 37 იხ. Voitsek Guretski, 'The Question of Javakheti', (ჯავახეთის საკითხი) *Caucasian Regional Studies*, Issue 3, no. 1, 1998, გვ. 61.
- 38 „ეროვნულ და ეთნიკურ უმცირესობათა შესახებ“ კანონპროექტის არაოფიციალური ინგლისური თარგმანი ავტორის საკუთრებაა. კანონპროექტის ავტორები გაი ჟორჯოლიანი და ა.ჩ. აბაშიძე; (თარიღის გარეშე) არიან. ის არაქართველი უმცირესობებისთვის ზედმეტად დადებითად იქნა მიჩნეული
- 39 საქართველოს მოსახლეობის 2002 წლის პირველი საყოველთაო ეროვნული აღწერის ძირითადი შედეგები, თბილისი: საქართველოს სტატისტიკის სახელმწიფო ემპარამენტი, 2004, გვ. 56.
- 40 საპარლამენტო კომიტეტის სრული სახელწოდებაა: ადამიანის უფლებათა დაცვის და სამოქალაქო ინტეგრაციის კომიტეტი. 2010 წელს კომიტეტის 10 წევრიდან 4 არაქართველი იყო. შუკარდნაძის დროს

- სახლო დამცველი იმჟამად სოციალისტიური პარტიის წერი, ნანა დეედარინი იყო. 2010 წლის ნანა დეედარინი რელიგიური ჯგუფების, ისეთის, როგორცა, მაგალითად იჟოვას მონმეების სანინალმდეგო მოძრაობის ერთეობის მთავარი აქტივისტი გახდა.
- 41 „საქართველოს დროშა“ (აშშ-ში საქართველოს საელჩოს ვებგვერდი); <http://usa.mfa.gov.ge/index.php?lang=id%4ENG&sec=id%49>.
- 42 „მიხეილ სააკაშვილი ფიცს დებს“, მიხეილ სააკაშვილი, საქართველოს პრეზიდენტი: www.president.gov.ge/en/President/Inauguration (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 23 ივლისს).
- 43 იხ. Stein Rokkan and Derek Urwin, *The politics of territorial identity: studies in European Regionalism*, (ტერიტორიული იდენტობის პოლიტიკა: ევროპული რეგიონალიზმის კვლევა) Beverly Hills, California: Sage Publications, 1982.
- 44 იხ. Mikheil Sakashvili, 'Five Core Principles for the World's Reformers' (მიხეილ სააკაშვილი, მსოფლიოს რეფორმატორების ხუთი ძირითადი პრინციპი), *Financial Times*, May 26, 2005, www.ft.com/cms/s/0/b53dc192-cd83-11d9-aa26-00000e2511c8.html (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 23 ივლისს).
- 45 ეს სტატისტიკური მონაცემები: *International Religious Freedom Report 2005*, US Department of State, www.state.gov/g/drl/rls/irf/2005/51553.htm. საქართველოს რელიგიური თანარსებობის მდიდარი წარსულის მიმანიშნებელია 11 სომხური აპოსტოლური ეკლესია, სამი სომხური კათოლიკური ეკლესია, რვა რუსული მართლმადიდებლური ეკლესია, სამი კათოლიკური ეკლესია, 14 სინაგოგა და 15 მეფეთი, თუმცა აქამად ყველა არ მოქმედებს. იხ. Arnold Stepanyan, 'Interethnic Relations in Georgia: in search for Accord' (sic.), *Public Movement-Multinational Georgia*, Tbilisi, 2002. (ასლი ავტორის საკუთრება).
- 46 იხ. 'Religion and Nationalism in Soviet Georgia and Armenia' (რელიგია და ნაციონალიზმი საბჭოთა საქართველოსა და სომხეთში), in Pedro Ramet (ed.), *Religion and Nationalism in the USSR and Eastern Europe* (2nd rev. and expanded edn), Durham: Duke University Press, 1989, გვ. 193.
- 47 იხ. Georgii Nizharadze, Emzar Dzgherenia, Iago Kachachishvili, Rusudan Mshvidobadze, Georgii Khutsishvili, 'Gorodskoe naselenie gruzii u voprosakh, sviazannykh s religiei' (ციორგი ნიჟარაძე, ემზარ ჯგერენია, იაგო კაქაჩიშვილი, რუსუდან მშვიდობაძე, გიორგი ხუციშვილი; საქართველოს ქალაქელი მოსახლეობა რელიგიასთან დაკავშირებულ საკითხებზე); *Gorodskoe naselenie Gruzii u voprosakh svyazannykh s religiei*; ნიგნე N Lezhava (ed.), *Rol' pravoslavia v gosudarstvakh i obshchestvakh Gruzii i Rossii* (პოლ პროსლავია ვ გოსუდარსთაჲხ ი ობშესთვაჲხ გრუჟინ ი როსიინ); Tbilisi: Heinrich Bo' Foundation, 2004, გვ. 111-12.
- 48 კონკორდატის ინგლისური ვერსია იხილეთ საპატრიარქოს ვებგვერდზე: www.patriarchate.ge/?action=text/samartali05 (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 24 ივლისს).
- 49 *პოლ პროსლავია ვ გოსუდარსთაჲხ ი ობშესთვაჲხ*, გვ. 114.
- 50 მისი უწმინდესობისა და უნეტარების სრულიად საქართველოს ეკლესიის წმინდა სინოდის მიმართვა, კვირის პალიტრა, 8-14, 2003, გვ. 4. სოციალურ საკითხებთან დაკავშირებული ქადაგებები იხ. საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქი ილია მეორე სოციალურ-ეკონომიკურ განვითარების აქტუალური საკითხების შესახებ: თბილისი, გეოკერია, 2004
- 51 ქადაგება ყოვლანაზინდა ღვთისმშობლის ტაძრად მიყვანების დღესასწაულზე, საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქი ილია მეორე გვ. 283.
- 52 იხ. Luis Navarro, Ian T. Woodward, 'Public attitudes in Georgia: Results of a September 2011 survey carried out for NDI by CRRC', (ლუის ნავარო, იან თ. უდვარდი, საზოგადოებრივი განწყობები საქართველოში: 2011 წლის სექტემბრის გამოკითხვა (ზატარებულა) NDI-თვის CRRC-ის მიერ); NDI Georgia, Tbilisi, 2011, აშშ ეროვნულ-დემოკრატიული ინსტიტუტი; იხ. ვებგვერდზე: www.ndi.org/node/17409 (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 24 ივლისს).
- 53 იხ. Silvia Serrano, 'From Culture to Cult: Museum Collections and Religion in Contemporary Georgian National Discourse', (სილვია სერანო, კულტურიდან კულტამდე: სამუზეუმო კოლექციები და რელიგია თანამედროვე ქართულ დისკურსში). ავტორი აღნიშნავს, რომ ორივემ, ილია ჭავჭავაძემ და იაკობ გოგებაშვილმა; იდენტობის კონსტრუირება ეროვნული და არა რელიგიური თავდასაზრისით მოახდინეს (გამოუქვეყნებელი სტატია; გვ. 3). როცა 1877-8 წლებში რუსეთმა ოტომანთა იმპერია დაამარცხა და საქართველოს ყოფილი ტერიტორიები რუსეთს შეუერთა, ქართველი ინტელექტუალები დაკარგული მუსლიმანი ძმების დაბრუნებას ზემიბობდნენ.
- 54 „არცა ამბოროს-გყოფ, ვითარცა ოუდა“, 24 საათი, 112, 13 მაისი, 2004, A6. ეს რეფორმატორთა და სემინარიელთა პროტესტის ეკლესიის პოლიტიკაციის წინააღმდეგ.
- 55 2006 წლის გამოკითხვაში, ქართველ რესპონდენტთა მხოლოდ 17.4%-მა აღნიშნა, რომ ეკლესიაში კვირები ერთხელ ან ორჯერ დადის. უმეტესობამ (40.9%) აღნიშნა, რომ მხოლოდ რელიგიურ დღესასწაულებზე დადინ ეკლესიაში. დავით დარჩიაშვილი, გივი თევზაძე და სხვ., ქართული საზოგადოების ღირებულებები, თბილისი, ფონდი ღია საზოგადოება-საქართველო, 2006, გვ. 66.

- 56 გორგი ნიფარაძე, ემზარ ჯგერენია და სხვ., *Городское население Грузии*, გვ. 108.
- 57 იხ. Georgia: International Religious Freedom Report 2005 (2005 წლის საერთაშორისო ანგარიში რელიგიის თავისუფლების შესახებ); იხილეთ ნაკვეთი: Georgia under Legal/Policy Framework.
- 58 ციტირებული ივლიანე ხაინდრავას სტატიაში, 'Политика и церковь в Грузии на протяжении Роль Православия в государствах'; გვ. 230
- 59 იხ. Knut Hamsun, *In Wonderland* (ქნუტ ჰამსუნი, საოცრებათა ქვეყანაში) (trans. Sverre Lyngstad, Brooklyn: Ig Publishing, 2004, გვ. 143.
- 60 საქართველოს დამოუკიდებლობის აღრულ წლებზე გამსახურდაის დროს იხილეთ, Jonathan Aves, 'The Rise and Fall of the Georgian Nationalist Movement 1987-1991', (ჯონათან ავისი, საქართველოს ეროვნული მოძრაობის აღზევა და დაცემა); ნიგნში: Geoffrey A Hosking, Jonathan Aves, and Peter Duncan (eds), *The Road to Post-Communism: Independent Political Movements in the Former Soviet Union* (გზა პოსტკომუნისმისკენ: დამოუკიდებელი პოლიტიკური მოძრაობები ყოფილ საბჭოთა კავშირში), 1985-1991, London, New York: Pinter Publishers, 1992. საბჭოთა ეთნიკურ-ადმინისტრაციულ საზღვრებსა და პოსტსაბჭოთა კონფლიქტებს შორის არსებულ კავშირზე იხილეთ, Svante Cornell, *Small Nations and Great Powers* (სვანტე კორნელი, მცირე ერები და ძლიერი სახელმწიფოები).
- 61 ციტირებულია: Zehra Arat, *Democracy and Human Rights in Developing Countries*, Boulder: Lynne Rienner, 1991, გვ. 60.
- 62 იხ. Assessment Survey Report: National Integration and Tolerance in Georgia, Tbilisi: UNAG, 2006, გვ. 36. (კვლევის შეფასების ანგარიში: ეროვნული ინტეგრაცია და შეშენარებლობა საქართველოში).
- 63 იხ. Ghia Tarkhan Mouravi and Nana Sumbadze, 'Gender & Society in Samtskhe-Javakheti, Georgia', (გია თარხან-მოურავი და ნანა სუმბაძე, გენდერი და საზოგადოება სამცხე-ჯავახეთში) *Occasional Papers in Public Administration and Public Policy*, კრ. VI, 4, შემოდგომა, 2005, გვ. 50.
- 64 იხ. Ethnic-Confessional Groups and Challenges to Civic Integration in Georgia: Azeri, Javakheti Armenian and Muslim Meskhetian Communities, (ეთნიკურ-კონფესიური ჯგუფები და სამოქალაქო ინტეგრაციის გამოწვევები საქართველოში: აზერბაიჯანელი, ჯავახეთის სომხური და მუსლიმანი მესხების თემები); კავკასიის მშვიდობის, განვითარებისა და დემოკრატიის ინსტიტუტი) Tbilisi: CIPDD, 2002, გვ. 67, 70.
- 65 იხ. John O' Loughlin, Vladimir Kolossov, and Gerard Toal (Gearo 'id O ' Tuathail), 'Inside Abkhazia: Survey of Attitudes in a De Facto State', *Post-Soviet Affairs*, (აფხაზეთში: განწყობების გამოკითხვა და ფაქტო სახელმწიფოში) 27, 1, 2011, გვ. 1-36.
- 66 ლუნდის რეკომენდაციები ეუთოს ვებგვერდზე: www.osce.org/hcnm/32240 (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 24 ივლისს).
- 67 ქართულ ნაციონალიზმი ყველა უმცირესობას ერთნაირად არ უგარმენია. მაგალითად, რუსებსა და ებრაელებს ქართველები შეეძრათებთ კარგად ეპყრობოდნენ.
- 68 იხ. See Stephen Jones, 'Populism in Georgia: the Gamsaxurdia Phenomenon', (სტივენ ჯონსი, პოპულიზმი საქართველოში: გამსახურდაის ფენომენი) ნიგნში: Donald Schwarz and Razmik Panossian (eds), *Nationalism and History: the Politics of Nation Building in Post-Soviet Armenia, Azerbaijan and Georgia*, Toronto: University of Toronto Press, 1994, გვ. 127-49. მაგალითისთვის იხილეთ გამსახურდაის ტექსტები საქართველოში ეროვნულ უმცირესობებთან დაკავშირებულ საკითხებზე, საქართველოს რესპუბლიკის პრეზიდენტი ზვიად გამსახურდია, თბილისი: ხმა ერისა, 1995, კრ. 1 (განსაკუთრებით 69-71 და 82-99 გვერდები).
- 69 იხ. Rogers Brubaker, *Nationalism Reframed*, 1996.
- 70 სეტლანა ჩეროვნაიას „კონფლიქტი კავკასიაში“ ამას კარგად გვიჩვენებს.
- 71 თავის საპარლამენტო მოხსენებაში ქვეყანაში არსებული მდგომარეობის შესახებ, ელუარდ შევარდნაძემ 1997 წელს განაცხადა, რომ საქართველოს ეროვნული ფილოსოფია უნდა ეყრდნობოდეს და მხედველობაში იღებდეს საქართველოს სახელმწიფოს მრავალეროვნულ მოსახლეობას, ქვეყნის კონკრეტულ პირობებს და მრავალსაუკუნოვან მშვიდობიან თანაცხოვრებას სხვადასხვა რელიგიური მრწამსის დამაინებთან. იხილეთ, საქართველოს პრეზიდენტის ელუარდ შევარდნაძის მოხსენება საქართველოს პარლამენტის 1997 წლის 27 მაისის სხდომაზე, პარლამენტის უწყებანი; თბილისი (დაუნომარცია); 31 მაისი, 1997; გვ. 14.
- 72 იხ. Rogers Brubaker, 'Myths and misconceptions in the study of nationalism', ნიგნში: John Hall (ed.), *The State of the Nation: Ernest Gellner and the Theory of Nationalism*, Cambridge: Cambridge University Press, 1998, pp. 272-306. ეს გახლავთ ნაციონალიზმის შესახებ ჩვენი დამუშავების ისტატური კრიტიკა. სტატია კავკასიის ნაციონალიზმის შესახებ დასაჯულ დებულებზე დამოყრება.
- 73 იხ. Anthony Smith, *Theories of Nationalism*, 2nd ed., London: Duckworth, 1983, გვ. xxxii-xxxvi.

- 74 აფხაზეთის კონფლიქტის ორი განსხვავებული მხარე, იხ. Ghia Nodia, 'The Conflict in Abkhazia: National Projects and Political Circumstances' (გია ნოდია, ეროვნული პროექტები და პოლიტიკური გარემოებები) და Viacheslav Chirikba, 'The Georgian-Abkhazian Conflict: In Search for Ways Out' (ვიჩესლავ ჩირიკბა, ქართულ-აფხაზური კონფლიქტი: გამოსავლის ძიებაში), ნიგნში Bruno Coppieters et al., Georgians and Abkhazians (ქართველები და აფხაზები), გვ. 14-62.
- 75 იხ. Julie George, 'Minority Political Inclusion in Mikheil Saakashvili's Georgia', Europe-Asia Studies (ჯული ჯორჯი, უმცირესობათა პოლიტიკური ინკლუზია მიხეილ სააკაშვილის საქართველოში) კრ. 60, 7, სექტემბერი 2008, გვ. 164.
- 76 იხ. Anatol Lieven, Chechnya: Tombstone of Russian Power (ანატოლ ლიეენი, ჩეჩნეთი: რუსეთის სიძლიერის საფლავის ქვა), New Haven: Yale University Press, 1998, გვ. 7.
- 77 იხ. Tom Nairn, The Break Up of Britain: Crisis and Neo-nationalism, Edinburgh: Big Thinking, 1977, გვ. 329-63.
- 78 იხ. Eric Hobsbawm, Nations and Nationalism Since 1870, (ერიკ ჰობსბაუმი, ერები და ნაციონალიზმი 1780 წლის შემდეგ), თავი 6.
- 79 იხ. Rasma Karklins, 'Ethnopluralism: Panacea for East Central Europe?' (ეთნოპლურალიზმი: არის თუ არა ის პანაცეა აღმოსავლეთ ცენტრალური ევროპისთვის), Nationalities Papers, კრ. 28, 2, 2000, გვ. 219-41.

IX თავი

- 1 ინტერნოუ თემურ იაკობაშვილთან, თბილისი, 15 მაისი, 2010.
- 2 საქართველო-სამხრეთის კონფლიქტის შიდა წყაროებზე იხ. Stephen Jones (ed.), War and Revolution in the Caucasus: Georgia Abzaze (სტივენ ჯონსი (რედ) ომი და რევოლუცია კავკასიაში: აღმოცენებული საქართველო), New York: Routledge, 2010. ომის გეოპოლიტიკურ კონტექსტზე ფოკუსი იხ. Ronald Asmus, A Little War that Shook the World: Georgia, Russia, and the Future of the West (რონალდ ასმუსი, პატარა ომი, რომელმაც მსოფლიო შეტრა: საქართველო, რუსეთი და დასავლეთის მომავალი) New York: Palgrave/Macmillan, 2010; Svante Cornell and Richard Starr (eds), The Guns of August: Russia's War in Georgia (სვანტე კორნელი და რიჩარდ სტარი, აგვისტოს თოვები: რუსეთის ომი საქართველოში) Armonk, New York: M.E. Sharpe, 2009; იხ. აგრეთვე Jon E. Chicky, The Russian-Georgian War: Political and Military Implications for US Policy (ჯონ ე. ჩიკი, რუსეთ-საქართველოს ომი: პოლიტიკური და სამხედრო შედეგები აშშ პოლიტიკისთვის), Washington DC: Central Asia-Caucasus Institute, Johns Hopkins University, 2009.
- 3 იხ. C.J. Chivers, 'Georgia Offers Fresh Evidence on War's Start (ჯ. ჯ. ჩივერსი, საქართველომ ომის დაწყებაზე ახალი მტკიცებულება წარმოადგინა) The New York Times, September 15th, 2008, www.nytimes.com/2008/09/16/world/europe/16georgia.html?scp=3&sq=C.J.+Chivers%2C+%91Georgia+Officers+Fresh+Evidence+on+War%92s+Start&st=nyt (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 24 ივლისს).
- 4 ინტერნოუ თემურ იაკობაშვილთან, თბილისი, 15 მაისი, 2010.
- 5 გაეროს პრინციპები „დაცვის პასუხისმგებლობის შესახებ“ (R2P), მიღებულ იქნა 150 სახელმწიფოს მიერ 2005 წელს. ამ დოკუმენტის მიხედვით, ნებადართულია სხვა ქვეყნების საერთაშორისო ინტერვენცია, თუ ისინი ვერ უზრუნველყოფენ საკუთარი მოსახლეობის დაცვას აგნოციდის, ომის დროს ჩადენილი დანაშაულებისგან, ეთნიკური წმენდისა ან დანაშაულისგან, რომელიც კვალიფიცირდება, როგორც კაცობრიობის წინააღმდეგ ჩადენილი დანაშაული“. სხვა სახელმწიფოში ინტერვენცია მოითხოვს გაეროს უშიშროების საბჭოს თანხმობას, რომელიც რუსეთს არ ჰქონდა. იხ. საერთაშორისო კოალიცია დაცვის პასუხისმგებლობისთვის: www.responsibilitytoprotect.org/index.php/about-rtop.
- 6 ომის შესახებ ქართული და რუსული განსხვავებული ნარატივები იხ. James Wertsch and Zurab Karumidze, 'Spinning the past: Russian and Georgian accounts of the war of August 2008' (ჯეიმს ვერჩი და ზურაბ ქარუმიძე, რუსული და ქართული ნაამბობი 2008 წლის აგვისტოს ომის შესახებ Memory Studies, კრ. 2, no. 3 (2009) გვ. 377-91).
- 7 ომის დეტალური აღწერა ანალიზის გარეშე იხ. International Fact Finding Mission on the Conflict in Georgia (IFFMCG); (ევროკავშირის გამოცემული კონფლიქტის გარემოებათა შემსწავლელი საერთაშორისო კომისიის ანგარიში): www.ceug.ch/Report.html.
- 8 იხ. Up in Flames: Humanitarian Law Violation and Civilian Victims in the Conflict over South Ossetia, New York: Human Rights Watch, January 2009 (პუმანრაისთვორი, იანვარი, 2009; გვ. 6-12)

- 9 იხ. Dmitry Avaliani, Sopho Bukia, Alan Tskhurbayev, Thomas de Waal, 'How the Georgian War Began', Institute for War and Peace Reporting, CRS Issue, no. 456, August 28th, 2008, (დოკტორ ავალანი, სოფო ბუკია, ალან ტსკურბაიევი, თომას დე ვაალი, „როგორ დაიწყო საქართველოს ომი“, ომისა და მშვიდობის ინსტიტუტი, კრ. 456, 28 აგვისტო, 2008): www.iwpr.net/report-news/how-georgian-war-began (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 24 ივლისს).
- 10 სასამართლოს გადაწყვეტილებაზე იხ. James Ker-Lindsay, 'Not such a 'sui generis' case after all: assessing the ICJ opinion on Kosovo', Nationalities Papers, Vol. 39, no. 1, January 2011, გვ. 1-11.
- 11 დოკტორ ავალანის სტატისტიკა, „შაზაბა ნებისმიერი სეცნარისთვის“, 24 საათი, 13 დეკემბერი, 2007; Sarah Chankin-Gould, Daniel Schaeffer, Rhea Myerscough. Georgia, Washington DC: Center for Defense Information, 2006.
- 12 Vyacheslav R. Tseluiko, 'Georgian Army Reform under Saakashvili Prior to the 2008 Five Day War', in R.N. Pukhov (ed.), (ქართული ჯარის რეფორმა სააკაშვილის ხელმძღვანელობით 2008 წლის ხუთდღიან ომამდე) The Tanks of August Moscow: Centre for Analysis of Strategies and Technologies (აგვისტოს ტანკები: სტრატეგიებისა და ტექნოლოგიების ანალიზის ცენტრი, მოსკოვი), 2010, გვ. 29. IMET – საერთაშორისო წვრთნისა და განათლების პროგრამა; EXBS – ექსპორტის კონტროლისა და საზღვრის უსაფრთხოების პროგრამა.
- 13 ომის ყველაზე ტიპიური შეფასება, რომელიც ქართველ ხელმძღვანელ პირებს ადანამულებს თავქარიანობაში, იხ. Roman Muzalevsky, 'The Russian-Georgian War: Implications for the UN and Collective Security', Journal of Central Asian and Caucasian Studies, კრ. 4, 7, გვ. 29-43, www.usak.org.tr/EN/dmnu.asp?id=55.
- 14 იხ. Pavel Felgenhauer, 'The Russian-Georgian war was Pre-planned in Moscow', (პაველ ფელგენაუერი, რუსეთ-საქართველოს ომი წინასწარ იყო დაგეგმილი მოსკოვში) Eurasia Daily Monitor, კრ. 5, გამოცემა 156, 14 აგვისტო, 2008: [www.jamestown.org/programs/edm/single/?tx-tnews\[tt-news\]=3388&tx-tnews\[backPid\]=166&no-cache=1](http://www.jamestown.org/programs/edm/single/?tx-tnews[tt-news]=3388&tx-tnews[backPid]=166&no-cache=1).
- 15 ერიკ ს. ედელმანის, თავდაცვის პოლიტიკის მდინის მოადგილის ჩვენება, თავდაცვის დეპარტამენტი, 9 სექტემბერი, 2008, სენატის სამხედრო საქმეთა კომიტეტი, საქართველო-რუსეთის კრიზისი, შედეგები და აშშ-ის რეაქცია: www.america.gov/st/texttrans-english/2008/September/20080910120613.eafasas.5277368.html (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 24 ივლისს). გვ. 10. რაკლი ოქრუაშვილი-განსაკუთრებით მთავრობიდან წამოსვლის შემდეგ აცხადებდა, რომ 2005 წლიდან სააკაშვილი საომარ ოპერაციებს გეგმავდა სამხრეთ ოსეთის დასაბრუნებლად.
- 16 მეორე მსოფლიო ომის პიკის დროს, პრეზიდენტმა ვიზენაუერმა თავის კოლეგებს უთხრა, რომ ამერიკის შეერთებულმა შტატებმა აუნდა გადასციტოს, რას აპირებს, საომარად ეგზზადებით თუ ეცდილობთ, რომ ის ავირიდოთ თავიდან." ციტირებულია: Gordon Barras, The Great Cold War: A Journey Through the Hall of Mirrors, Stanford: Stanford California Press, 2009, გვ. 125.
- 17 ინტერვიუ ირაკლი ალასანიასთან, თბილისი, 9 ივნისი, 2011.
- 18 ინტერვიუ იაკობაშვილთან, თბილისი, 15 მაისი, 2010.
- 19 David L. Phillips, Post-Conflict Georgia (საქართველო კონფლიქტის შემდგომ), Policy Paper, Washington DC: The Atlantic Council, September 2008, გვ. vi.
- 20 იხ. Georgia: The Risks of Winter, Tbilisi/Brussels: International Crisis Group, (საქართველო: ზამთრის რისკები, თბილისი/ბრიუსელი: საერთაშორისო კრიზისის ჯგუფი) Briefing no. 51, 26 ნოემბერი, 2008, გვ. 9.
- 21 ალექსანდერ რონდელი, პატარა ქვეყანა საერთაშორისო სისტემაში, მე-2 განახლებული გამოცემა, თბილისი: Georgian Foundation for Strategic and International Studies, 2009, (საქართველოს სტრატეგიისა და საერთაშორისო ურთიერთობათა ეკლექსის ფონდი) გვ. 83-94.
- 22 იხ. Striking the Balance: US Policy and Stability in Georgia. A Report to the Committee on Foreign Relations, (ბალანსის დაცვა: აშშ-ის პოლიტიკა და სტაბილურობა საქართველოში, სენატის საგარეო ურთიერთობათა კომიტეტის ანგარიში) US Senate 111th Congress, First Session, 22 დეკემბერი, 2009; Washington DC: US GPO, 2009, გვ.v.
- 23 გამონაკლისი აუხაზეთში, გალისა და სამხრეთ ოსეთში, ახალგორის რაიონების მკვიდრი წარმოადგენენ იხ. George Tarkhan-Mouravi, 'Conflicts in South Ossetia: Current Problems and Perspectives of IDP Return,' (გაიორგი თარხან-მოურავი, კონფლიქტები სამხრეთ ოსეთში: ოქულენი გადაადგილებულ პირთა დაბრუნების პრობლემები და პერსპექტივები), წიგნი: Susan Allen Nan (ed.), Georgian-South Ossetian Conflict: Researching Peace (საქართველო-სამხრეთ ოსეთის კონფლიქტი: მშვიდობის ძიება), Tbilisi: GF-SIS and George Mason University, 2011, განსაკუთრებით, გვ. 18-22.
- 24 იხ. Lincoln Mitchell and Alexander Cooley, After the August War: A New Strategy for U.S. Engagement with Georgia (ლინკოლნ მიტჩელი და ალექსანდერ კული, აგვისტოს ომის შემდგომ: აშშ-ის ახალი

- სტრატეგია საქართველოსთან ურთიერთობაში, New York: Harriman Institute, 2010, გვ. 19-20. რეალურად, ორი ჩრდილო საინტრიგუიტი მარშრუტია. ერთი ფოთზე გადის, მეორე კი ლატივიაში იწყება, კვთის რუსეთს და გადადის შუბეკეთში.
- 25 პრეზიდენტ სააკაშვილის საინაუგურაციო სიტყვა, 20 იანვარი, 2008. პრეზიდენტის ადმინისტრაციის ვებგვერდი: www.president.gov.ge/en/President/Inauguration (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 24 ივლისს).
- 26 საქართველოს პრეზიდენტმა მიხეილ სააკაშვილმა მუხრანის სამხედრო ბაზაზე ამბოხების (sic.) გამო საგანგებო განცხადება გააკეთა, მასი, 2009. ვებგვერდი: www.president.gov.ge/en/PressOffice/News/SpeechesAndStatements?p=2265&i=1 (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 24 ივლისს).
- 27 საუცხოო მსჯელობა გეოგრაფიის როლზე კავკასიის ისტორიაში იხ. Charles King, *The Ghost of Freedom: A History of the Caucasus* (ჩარლზ კინგი, თავისუფლების აჩრდილი: კავკასიის ისტორია), Oxford: Oxford University Press, 2008.
- 28 იხ. Georges Mamoulia, *Les combats ind'ependantistes de Caucasiens entre URSS et puissances occidentales: Le cas de la G'eorgie (1921-1945)* (გიორგი მამულია, Les combats ind'ependantistes de Caucasiens entre URSS et puissances occidentales: Le cas de la G'eorgie (1921-1945) Paris: L'Harmattan, 2009.
- 29 იხ. 'Saakashvili Speaks of 'United Caucasus' in UN Speech' სააკაშვილი გაეროს ასამბლეაზე 'ერთიან-კავკასიაზე' საუბრობს: Civil.ge, December 26th, 2010, www.civil.ge/eng/article.php?id=22696 (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 24 ივლისს).
- 30 'ახალი რეგიონალიზმი' კონცეფციის შესახებ, იხილეთ: Eldar Ismailov, 'New Regionalism in the Caucasus: A Conceptual Approach', *The Caucasus and Globalization* (ელდარ ისმაილოვი, ახალი რეგიონალიზმი კავკასიაში...) კრ. 1, 1 (2006), გვ. 7-25. უფრო დანერგვით რეგიონული ეკონომიკური პერსპექტივების შესახებ, იხილეთ: Eldar Ismailov and Vladimir Papava, *The Central Caucasus: Problems of Geopolitical Economy* (ელდარ ისმაილოვი და ვლადიმერ პაპავა, ცენტრალური კავკასია: გეოპოლიტიკური ეკონომიკის პრობლემები) New York: Nova Science Publishers, 2008. ODED-GUAM აერთიანებს საქართველოს, უკრაინას, აზერბაიჯანსა და მოლდოვას. CDC კი, უკრაინულ-ქართული 2005 წლის სამონყება იყო, რომელშიც თავიდან გაერთიანდნენ ახალგაზრდა დემოკრატები: მაკედონია, ლიბია, ლატვია, პოლონეთი და სლოვაკეთი.
- 31 ხეკვლ მეორეს ტანჯვა ქართულ დილემას განასახიერებს. მან გეორგიევსკის ტრაქტატს მოაწერა ბერძენებთან 1783 წელს, რათა თავისი პატარა სამეფო ოსმალებისა და სპარსელებისგან დეცვა. საქართველო რუსეთის პროტექტორად იქცა. მართალია, ხელშეკრულება შინაურ საქმეებში დამოუკიდებლობასა და სამეფო დინასტიის უწყვეტობას უზრუნველყოფდა (ეს ორი პრობლემა დადარღვლია საქართველოს, უკრაინას, აზერბაიჯანსა და მოლდოვას საჭიროებს ამტკიცებდა. ამ დილემას ასყრობს ყურადღებას ნიკოლოზ ბარათაშვილი თავის პოემაში, 'ბედი ქართლისა', რომელიც ყველა საბჭოთა მოწინავეს ჰქონდა ნასწავლი.
- 32 კლასიკური მავალითა ილია ჭავჭავაძის 1860 წელს დაწერილი მოთხრობა „მგზავრის წერილები“, რომელშიც ის ფეთხებ და ვულგარულ რუსებს სულგრძელ, მეჭმარიტ ქართველ ხალხს ადარებს. ილია ჭავჭავაძე, თხზულებანი ორ ტომად, თბილისი; საბჭოთა საქართველო, 1977, ტ.1, გვ. 253-74. იხ. აგრეთვე Paul Manning, *Strangers in a Strange Land. Occidentalist Publics and Orientalist Geographies in Nineteenth-Century Georgian Imaginaries* (Brighton, Mass: Academic Studies Press, 2012), რომელიც ბრწყინვალედ აანალიზებს ქართულ-რუსული ინტელიგენციის ურთიერთობებს.
- 33 ამ საკითხთან დაკავშირებით, იხილეთ: David Szakonyi, 'Reciprocity or the Higher Ground? The Treatment of Ethnic Russians in Georgia After the 'Spy Scandal' of 2006', *European Centre for Minority Issues (ECMI)*, Issue Brief no. 16 თებერვალი, 2008, ვებგვერდი: www.ecmi.de/news/details/issue-brief-16-available-287 (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 24 ივლისს).
- 34 იხ. Szakonyi, 'Reciprocity or the Higher Ground?', გვ. 5.
- 35 იხ. Merab Pachulia, 'Shared Common Values between Georgia, Russia and Ukraine' (მერაბ ფაჩულია, ქართველების, რუსებისა და უკრაინელების საერთო ღირებულებები), *Georgian Times*, February 3rd, 2010, www.geotimes.ge/index.php?m=home&newsid=20251 (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 24 ივლისს).
- 36 საქართველოს ისტორიის გამსახურდისებელი ინტერპრეტაციის განხილვა იხ. Stephen Jones, 'Old Ghosts and New Chains: Ethnicity and Memory in the Georgian Republic' (სტივენ ჯონსი, ძველი აჩრდილები და ახალი ბოროკლები: ეთნიკურობა და მხსიერება საქართველოს რესპუბლიკაში), ნიგში Rubie Watson (ed.), *Memory, History and Opposition Under State Socialism*, Santa Fe: School of American Research Press, 1994, გვ. 149-65. 1924 წლის ამბოხება დავევგმობი იყო ძირითადად საქართველოს ყოფილი სოციალ-დემოკრატიული მთავრობის მიერ (1918-1921). 1956 წელს თბილისში საპროტესტო მსვლელობა გაიმართა სრუშვილის ანტიკომუნისტური კამპანიის პასუხად, რომელიც საქართველოს დამცირებდა იქნა აღქმული. 1989 წლის დემონსტრანტები, რომლებიც დამოუკიდებლობის მოთხოვნით გამოდიოდნენ სასტიკად დაარბიეს საბჭოთა შინაგანმა ჯარებმა და 19 ადამიანი დახოცეს.

- 37 იხ. რონდელი, პატარა ქვეყანა, გვ. 283.
- 38 გამსახურდიას მმართველობის შეფასება იხილეთ, Ghia Nodia, 'Georgia's Identity Crisis', (გია ნოდია, საქართველოს იდენტობის კრიზისი) Journal of Democracy, Vol. 6, no. 1 იანვარი 1995, გვ. 104-16; იხ. Darrell Slider, 'The Politics of Georgia's Independence' (დარელ სლაიდერი, საქართველოს დამოუკიდებლობის პოლიტიკა), Problems of Communism, November- December 1991, გვ. 63-79 და სტივენ ჯონსი, 'Georgia: a Failed Democratic Transition' (საქართველო: დემოკრატიზაცია გადასვლის მარცხი), ნიგში, Ian Bremmer and Ray Taras (eds), Nation and Politics in the Soviet Successor States, Cambridge: Cambridge University Press, 1993, გვ.288-310.
- 39 იხ. Alarmed by Russian Pressures, Georgians Seek the West's Support', (რუსეთის შემოქმედებით შემოფოტბოვით ქართველები დასავლეთის მხარდაჭერის მოპოვებას ცდილობენ) Opinion Analysis, Office of Research and Media Reaction, USIA, 9 დეკემბერი, 1998, ცხრილი: 10 და 13, გვ. 12-3.
- 40 იხ. Hans Gutbrod, Nana Papiashvili, 'Georgian Attitudes to Russia: Surprisingly Positive', (ჰანს გუტბორდი და ნანა პაპიაშვილი: საქართველოს განწყობები რუსეთისადმი: გასაკვირად დადებითი) Russian Analytical Digest, no. 68, 23 ნოემბერი, 2009, გვ. 8.
- 41 2008 წლის შემდგომდროინდელი უსაფრხოების შესახებ კავკასიაში, იხილეთ, Sergey Markedenov 'The Big Caucasus: Consequences of the 'Five Day War'', (სერგეი მარკედენოვი: დიდი კავკასია: ახლოვლიანი ომი" შედეგები) Threats and Political Spectacles, Xenophon Paper No. 7, Athens: ICBSS, 2011, განსაკ. თავი. 11. www.icbss.org/index.php?cid=195.
- 42 საქართველოს პარლამენტის უწყებანი, კვლევითი დეპარტამენტი, საქართველოს პარლამენტი, 2, თბერვალი, 1999, გვ.1.
- 43 იხ. 'Extrait du discours de Mr jordania, premier ministre president, a la se'ance solennelle de l'assemble'e constituante de la Georgie (14 janvier 1920), Archives of the French Ministry of Defense, Chateau Vincennes: Etat major de l'arme'e de terre, Box 7N3117 EMA\2, URSS, MMF au Caucase, Rapports de la Mission (September 1919- September 1920) (ნანყევი ბ-ნი ჟორდანის გამოსვლიდან...).
- 44 იხ. 'Alarmed by Russian Pressures, Georgians Seek the West's Support', Opinion Analysis, Office of Research and Media Reaction, (რუსეთის ზენლით შემოფოტბოვით საქართველო დასავლეთის მხარდაჭერას ეძებს...საზოგადოებრივი აზრის ანალიზი) USIA, 9 დეკემბერი, 1998, ცხრილი 9, გვ. 11.
- 45 თუცა, მნიშვნელოვანი რაოდენობა, კერძოდ, 33% არ დეთანხმა ამ პოზიციას. იხ. Hans Gutbrod and Nana Papiashvili, 'Georgian Attitudes to Russia', (ჰანს გუტბორდი და ნანა პაპიაშვილი, ქართული განწყობები რუსეთისადმი); გვ. 11.
- 46 ამ მოვლენასთან დაკავშირებით, იხ. Paul Manning, 'The Epoch of Magna: Capitalist Brands and Post-socialist Revolutions in Georgia', Slavic Review, კრ. 68, ზამთარი 2009, 4, გვ. 928-9. საქართველოში დოღმუხის შესატყვისია „მარშრუტკა“.
- 47 იხ. Francois Hartog, The Mirror of Herodotus: the Representation of the Other in the Writing of History (ჟეროდოტეს სარკე: სხვისი გამოსახვა ისტორიის წერისას, თარგმნილი Janet Lloyd, Berkeley, University of California Press, 1988), რომელიც შესანიშნავი ნიმუშია იმისა (ჩინებულად გადმოცემული) თუ როგორ ახასიათებენ ხალხები და ერები საუთორ თავს სხვების განსახლებებით (ამ შემთხვევაში, ბერძენები).
- 48 „დიდი თურქობა“ მე-11 საუკუნის ბოლოს ხელჯუთა ლაშქრობებს ეხება საქართველოში. მონღოლები მე-13 საუკუნეში გამოჩნდნენ, ხოლო საფიცილები და ოსმალები მე-15-18 საუკუნეებში იბრძოდნენ კავკასიაში გავლენის მოსაპოვებლად. მაშინდელი საქართველო დაყოფილი იყო, ის ხან თავისუფალი კაცობით ძლიერ მტერს ებრძოდა, ხან ფარულად უთანხმდებოდა და/ან მოკავშირედ გამოდიოდა, როცა საჭირო იყო. საუკეთესო ნაშრომი საქართველოს ისტორიაზე ინგლისურ ენაზე ეკუთვნის W.E.D. Allen-ს, A History of the Georgian People; from the Beginning down to the Russian Conquest in the Nineteenth Century (ქართველი ხალხი ისტორია დასაბამიდან მე-19 საუკუნემდე, რუსეთის მიერ მის დაპყრობამდე) , New York: Barnes & Noble, 1971.
- 49 2009 წლის 26 დეკემბერს საქართველოს პრეზიდენტი მიხეილ სააკაშვილი ეროვნული გვარდიის ახალი შემნობის გახსნას დაესწარ. სიტყვა, რომელიც სააკაშვილი რუსებს მონღოლთა მემკვიდრეებს უწოდებს, პრეზიდენტის ოფიციალურ ვებგვერდზე აღარ არსებობს. იხილეთ აგრეთვე, პრეზიდენტ მიხეილ სააკაშვილის სიტყვა წარმოთქმული რუსეთ-საქართველოს ომის წლისთავისადმი მიძღვნილ ცერემონიაზე; 7 აგვისტო, 2009; ვებგვერდზე: <http://kuwait.mfa.gov.ge/index.php?lang=id=ENG&accid=595&info-id=3397> (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 24 ივლისს).
- 50 საქართველოს პარლამენტის უწყებანი; 10 აგვისტო, 1998, გვ. 2. არსებობს ქართულ-ბასკური კულტურის ასოციაცია, რომელიც კვლავ ეწევა ამ იდეის პოპულარიზებას.
- 51 საქართველოს პრეზიდენტის ივლარდ შევარდნაძის მოხსენება საქართველოს პარლამენტის 1997 წლის 27 მაისის სხდომაზე; პარლამენტის უწყებანი; 31 მაისი, 1997, გვ. 30.

52 პრეზიდენტ მიხეილ სააკაშვილის საინაუგურაციო სიტყვა; 20 იანვარი, 2008.

53 საპარლამენტო ფრაქციის, მოქალაქეთა კავშირის თავმჯდომარემ, ლანა ლოლობერიძემ 1999 წლის იანვარში ევროპის საბჭოში განცხადების წინ განაცხადა: „ჩვენ მსოფლიოს ცივილიზებულ სამყაროში შესვლის და ისტორიული სიძარტეულის დაძლევის შანსი მოგვეცა; პარლამენტის საინფორმაციო ბუ-
ლეტენი, 1, დეკემბერი/იანვარი, 1998.

54 ანგარიში: საქართველოს და ევროკავშირის საპარლამენტთშორისო შეხვედრის მიმდინარეობის შესახებ; პარლამენტის უწყებანი, 15 ივლისი, 1998. 25-6; გვ. 24.

55 ნანა სუმბაძე, ბარომეტრი 2007. ამომრჩევლები: ნიშნები და განწყობები; საქართველოს მოსახლეობის გამოკითხვის წინასწარი შედეგები; 1-10 დეკემბერი, 2007; თბილისი: საზოგადოებრივი პოლიტიკის ინ-
სტიტუტი; გვ. 19. თუმცა, 32.1% ფიქრობდა, რომ ეს უშთავერსად საქართველოზე იყო დამოკიდებული.

56 უსაფრთხო ევროპა უკეთეს მსოფლიოში, უსაფრთხოების ევროპული სტრატეგია, ბრიუსელი, 12 დე-
კემბერი, 2003; გვ.8. [www.consilium.europa.eu/eeas/security-defence/european-security-
strategy?lang=en](http://www.consilium.europa.eu/eeas/security-defence/european-security-strategy?lang=en).

57 ქართლის ტექსტი იხ. Civil.ge, January 9th, 2009, www.civil.ge/eng/article.php?id=20249 (უკანასკნელად
ნანახია 2012 წლის 24 ივლისს). ანალიზი, იხ. Mitchell and Cooley, After the August War (ავგისტოს ომის
შემდეგ), გვ. 17-8.

58 „ევროპის სამეზობლო პოლიტიკისა“ და „აღმოსავლეთის თანამშრომლობის“ პროგრამების განხილვა იხი-
ლეთ სერჯი კაპანიძის სადღეგრძელო დისერტაცია, პრობოითისა და სოციალიზაციის გავლენა ევროპული
პოლიტიკის მაკროდინამიკებზე შიდა ინსტიტუტების ტრანსფორმაციაზე აღმოსავლეთ ევროპისა და
საქართველოს ევროპიზაციის პროცესში, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, 2009, გვ. 52-62.

59 იხ. Nicu Poescu და Andrew Wilson, The Limits of Enlargement-Lite: European and Russian Power in the
Troubled Neighborhood. London: European Council on Foreign Relations (ECFR), 2009, გვ. 42. [http://
ecfr.eu/content/entry/ecfr-eastern-
neighbourhood-wilson-poescu](http://ecfr.eu/content/entry/ecfr-eastern-
neighbourhood-wilson-poescu).

60 საქართველოსა და ნატოს რთულ ურთიერთობებზე იხილეთ, თედო ჯაფარიძე, The Geopolitics of
Georgian Security: NATO's Unfinished Business in the Southern Caucasus. საქართველოს უსაფრთხოების
გეოპოლიტიკა: ნატოს დაუთავაფებელი საქმე სამხრეთ კავკასიაში. ნაშრომის პროექტი (სსიუ ავტორის
საკუთრებაა).

61 საქართველოს მოსახლეობის 2002 წლის პირველი საყოველთაო ეროვნული აღწერის ძირითადი შედე-
გები; თბილისი: საქართველოს სტატისტიკის სახელმწიფო დეპარტამენტი, 2004, გვ. 55.

62 1997 წლის კანონი მოქალაქეთა პოლიტიკური გაერთიანებების შესახებ კრძალავს რეგიონული თუ
ეტნიკური ნიშნით პარტიის შექმნას. არაქართული პარტიები არასამთავრობო ორგანიზაციებად ან
ასოციაციებად უნდა დაარეგისტრირდნენ.

63 საქართველოს პრეზიდენტი ავტონომიის შექმნის პრობას იძლევა, საქართველოს სახელმწიფო 1
ტელეკანალი; თბილისი; 07:32 GMT; 10 ივლისი, 2005.

64 შინაგან საქმეთა სამინისტროს თანამშრომელთა 4% ეროვნული უმცირესობების წარმომადგენელია;
შეფასების ანგარიში: ეროვნული ინტეგრაცია და ტოლერანტულობა საქართველოში, თბილისი: UNA, 2006,
გვ. 43. ეროვნულ უმცირესობებს უფრო მეტად მთავრობის კაბინეტში ვხვდებით. 2010 წელს
საგარეო საქმეთა მინისტრის მოადგილე სუმბეი იყო; ინტეგრაციის საკითხებში სახელმწიფო მინისტრი
თედურ იაკობაშვილი და ამჟამად საქართველოს ელჩი აშშ-ში ებრაელია, ხოლო განათლების მინისტრი,
მამკინი წარმომადგენელი რუსია.

65 ეროვნული ინტეგრაცია და შეუნყნარებლობა; გვ. 34.

66 დიდი მადლობა გურამ სანიძეს, პარლამენტის ადამიანის უფლებათა და სამოქალაქო ინტეგრაციის
კომიტეტის თანამშრომელს ამ ციფრების მონადებისთვის.

67 კერძოდ, ადამიანის უფლებათა და სამოქალაქო ინტეგრაციისა და რეგიონული პოლიტიკის, თვითმ-
მართებლობისა და მალაშენიანი რეგიონების კომიტეტები.

68 მთა იველაშვილი, 'Georgia's Minorities Face University Barrier' (საქართველოს უმცირესობები საუნი-
ვერსიტეტო ბარიერების წინაშე დგანან). Institute for War and Peace Reporting (IWPR), Caucasus Report-
ing Service, no. 405, 9 აგვისტო, 2007; [http://iwpr.net/report-news/georgia%E2%80%99s-minorities-face-
university-barrier](http://iwpr.net/report-news/georgia%E2%80%99s-minorities-face-
university-barrier) (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 24 ივლისს).

69 იხ. Jonathan Wheatley, Implementing the Framework Convention for the Protection of National Minorities in
Georgia (ეროვნულ უმცირესობათა დაცვის ჩარჩო კონვენციის განხორციელება საქართველოში): A Feasi-
bility Study, Flensburg: European Centre for Minority Issues (ECMI), 2006, ECMI Working Paper., 28,
გვ. 18, [www.einiras.org/ pub/details.cfm?lng=en&id=25265](http://www.einiras.org/pub/details.cfm?lng=en&id=25265) (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 24 ივლისს).

70 იხ. M. Alkhasashvili, 'Young people from minority backgrounds see their future in Georgia' (უმცირესო-
ბათა წარმომადგენელი ახალგაზრდობა მომავალს საქართველოში ხედავს), The Messenger, 26 მარტი,

- 2007 (ციტირებულია Georgia News Digest, 26 მარტი, 2007, (უსაფრთხოებისა და საერთაშორისო სამეცნიერო სწავლების ფონდი, ვებგვერდი აღარ არსებობს. ასლი ავტორის საკუთრებაა).
- 71 თედო ჯაფარიძე, ინტერვიუ, თბილისი, 2002 წლის ივნისი.
- 72 რომან გოცირიძე, *Economic and Social Consequences of Internal Conflicts in Georgia* (შიდა კონფლიქტების ეკონომიკური და სოციალური შედეგები); თბილისი: პარლამენტის საბიუჯეტო ოფისი (sic), 2003, გვ. 2-3 (ნიგნის ინგლისურ ნაწილში).
- 73 მონაცემები ამ ნაწილში აღებულია შემდეგი ნაშრომებიდან: David L. Phillips, *Restoring Georgia's Sovereignty in Abkhazia* (საქართველოს სუვერენიტეტის აღდგენა აფხაზეთში), Washington DC: Atlantic Council of the United States, 2008, გვ. 15-19. www.acus.org/publication/restoring-georgias-sovereignty-abkhazia; *Abkhazia Today* (აფხაზეთი დღეს), *Europe Report*, 176, 15 სექტემბერი, 2006, Tbilisi/Brussels: International Crisis Group, 2006, გვ. 15-19; Roman Gotsiridze, *Economic and Social Consequences of Internal Conflicts in Georgia* (რომან გოცირიძე, შიდა კონფლიქტების ეკონომიკური და სოციალური შედეგები); David Chkharthashvili, Roman Gotsiridze, Bessarion Kitsmarishvili, 'Georgia: Conflict Regions and Economies' (საქართველო: კონფლიქტური რეგიონები და ეკონომიკა), in Phil Champain, Diana Klein, Natalia Mirimanova (eds), *From War Economies to Peace Economies in the South Caucasus* (ომის პერიოდის ეკონომიკიდან მშვიდობის ეკონომიკამდე საზღვრეთ კავებაში), Brussels/Tbilisi: International Alert, 2004, გვ. 120-57.
- 74 რომან გოცირიძე, შიდა კონფლიქტების ეკონომიკური და სოციალური შედეგები: გვ. 9-11.
- 75 იბ. Anna Nemtsova, 'The Republic of Spies' (ანა ნემცოვა, ჯამშუთა რესპუბლიკა), *Newsweek*, 18 აგვისტო, 2010 (ონლაინ ვერსია: www.newsweek.com/2010/08/18/how-russia-s-fsb-colonized-abkhazia.html) (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 24 ივლისს).
- 76 ინტერვიუ თემურ იაკობაშვილთან, თბილისი; 2010 წლის ივნისი; როგორც მისი მონაცემებით ირკვევა, 2010 წლის აფხაზეთში მოსახლეობის სამი ძირითადი ჯგუფი ცხოვრობდა: 45.000 აფხაზი; 55.000-ქართველი და 65.000-სომეხი. მონაცემები უზუსტურობის შესახებ იხილეთ, დავით ჩხარტიშვილი, რომან გოცირიძე, ბესარიონ კიტმარიშვილი, საქართველო: კონფლიქტური რეგიონები და ეკონომიკა, გვ. 185, 194. აფხაზეთისა და სამხრეთ ოსეთში დასაქმებისა და დემოგრაფიული ტენდეციების დღევანდელი შეფასება იხილეთ, Vladimir Kolossov და John O'Loughlin, 'After the Wars in the South Caucasus State of Georgia: Economic Insecurities and Migration in the 'De Facto' States of Abkhazia and South Ossetia' (საქართველოს ომების შემდეგ: ეკონომიკური უსაფრთხოების არარსებობა და მიგრაცია აფხაზეთისა და სამხრეთ ოსეთის „დე ფაქტო“ სახელმწიფოებში), *Eurasian Geography and Economics*, Vol. 52, 5 (2011), გვ. 631-54.
- 77 სამხრეთ ოსეთი შესულია Freedom House-ის ანგარიშში Worst of the Worst 2011: The World's Most Repressive Societies (მსოფლიოს ყველაზე დამორყვეული საზოგადოებები), Washington DC: Freedom House, 2011, გვ. 21.
- 78 იბ. Stephen Holmes, 'Crime and Corruption After Communism: Introduction' (სტივენ ჰოლმსი, დანაშაული და კორუფცია კომუნისტების შემდეგ: შესავალი); *East European Constitutional Review*, ტ. 6, 1997, 4, გვ. 69-70; Kolossov and O'Loughlin, 'After the Wars' (კოლოსოვი და ო'ლუგლინი, ომების შემდეგ), გვ. 638.
- 79 გიორგი ლლონტი (მთავარი რედაქტორი); კრიმინალოგია და სამართალდაცვალი სისტემა აშშ-ში და საქართველოში; თბილისი: 2003. იხილეთ განსაკუთრებით მე-2 ნაწილი (გვ. 248), რომელიც ეხება საქართველოს. აქ აღწერილია კრიმინალური დაჯგუფებების სამი ფართო კატეგორია.
- 80 „კანონიერი ქურდების“ ინსტიტუტის შესახებ იხილეთ გივი ლობჯანიძის და გიორგი ლლონტის ყუილისმომცველი ნაშრომი: კანონიერი ქურდები საქართველოში: ისტორია და რეალობა; თბილისი: TRACCC, 2004. (ტრანსნაციონალური დანაშაულისა და კორუფციის კვლევის ცენტრი).
- 81 ლობჯანიძე და ლლონტი, კანონიერი ქურდები, გვ. 176.
- 82 ზრძოლა ფულის გათეთრებისა და ტერორიზმის დაფინანსების წინააღმდეგ, შესამე რაუნდი. დანერგვებითი ანგარიში საქართველოში. სტრასბურგი: ფულის გათეთრების საწინააღმდეგო ღონისძიებათა ექსპერტთა დანაშაულის პრობლემების ევროპული კომიტეტი; 2007, გვ.28. www.coc.int/t/dghl/monitoring/moneyval/Countries/Georgia-en.asp.
- 83 ალექსანდრე კუხიანიძე, კორუფცია და ორგანიზებული დანაშაული „ქურდების რეკლუციამდე“ და შემდგომ, *Central Asian Survey*, ტ. 28, 2, ივნისი, 2009, გვ. 228.
- 84 იბ. Saakashvili Speaks about Prison Riot, Hails Police' (საკაშვილი ციხის ბუნტზე საუბრობს და პოლიციას აქებს), *Civil.ge*, March 27th, 2006, www.civil.ge/eng/article.php?id=1291.
- 85 პოსტ-საბჭოთა ორგანიზებული დანაშაულის შესახებ გაეცანით გვიან სლიდის მშენებელი ანალიზს, Gavin Slade, 'From Patronage to Predation: State-Organised Crime Relations in Georgia before and after the Rose Revolution' (პატრონაჟიდან მტაცებლობამდე: სახელმწიფოსა და ორგანიზებული დანაშაულის ურთიერთობები საქართველოში ვარდების რევოლუციამდე და შემდგომ), *European Security* (იბეჭდება).

- 86 Gavin Slade, 'The Dark Side of a 'Colour' Revolution: Explaining Mass Imprisonment in the Republic of Georgia Since 2003'. (გვეინ სლედი, „ფერადი“ რევოლუციის ბნელი მხარე: მასიური პატიმრობის მიზეზები საქართველოს რესპუბლიკაში 2003 წლის შემდეგ); გამოუქვეყნებელი ნაშრომი, გვ. 3-4.
- 87 საქართველოს სახალხო დამცველი, www.ombudsman.ge/index.php?page=21&lang=1.
- 88 იხ. Gavin Slade, 'The Dark Side of a 'Colour' Revolution' („ფერადი“ რევოლუციის ბნელი მხარე), გვ. 11-2.
- 89 იხ. WWF WildFinder Terrestrial Ecoregions: Western Asia: Georgia, Russia, Azerbaijan, Turkey, Armenia, www.worldwildlife.org/science/wildfinder/profiles/pa0408.html (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 24 ივლისს).
- 90 იხ. Caucasus Environment Outlook (CEO) 2002, Tbilisi: UNEP/GRID, 2002, გვ. x, <http://enrin.grida.no/soe.cfm?country=caucasus>.
- 91 იხ. ი. ცომია, ნიადაგების ნაყოფიერების ამაღლება, სასუქების ეფექტური გამოყენება და ნიადაგების დაბინძურებისგან დაცვის პრობლემები, კრებულში: შავი ზღვის აუზის ეკონომიკური პრობლემების და გარემოსთვის სახეობად მავნე სასოფლო-სამეურნეო ტექნოლოგიები; თბილისი: 2004, გვ. 122-7.
- 92 2011 წელს საქართველოს მთავრობამ გამოაცხადა, რომ 49 წლიანი იჯარით გასცემდა ტყეებს. გაყიდვის ერთერთი პირობაა ზუსტი ინვენტარიზაცია. ტყის ფონდის გაყიდვის შესახებ მიმდინარე დისკუსია იხილეთ, Neeraj Kumar Negi, 'Forest Privatization - Policy Options' and 'Open Letter to the Georgian Government' (ტყის პრივატიზაცია-პოლიტიკის ალტერნატივა და „ღია წერილი საქართველოს მთავრობას“), Caucasus Environment, კრ. 3, 8, 2004, გვ. 42-4, გვ. 45-6.
- 93 ირმა ზოძი, „უსახლკარო ეკომიგრანტები“ ('Homeless Eco-Migrants'), Humanrights.ge, Human Rights International Documentation Center, 23 მარტი, 2007, www.humanrights.ge/index.php?a=main&pid=6505&lang=eng.
- 94 რ. გეთაშვილი, ბუნებრივი კატასტროფის ანატომია, „აშოსიარულე ბაღები“ ('Anatomy of Natural Disasters, 'Walking Gardens'), Caucasus Environment, ივნისი, 2008, გვ. 38-55; 'Water Crisis Remains Source for S. Ossetia Tensions' (წყალთან დაკავშირებული კრიზისი სამხრეთ ოსეთში ისევ დაძაბულობის მიზეზია) Civil.ge, 3 ივნისი, 2007, www.civil.ge/eng/article.php?id=15213 (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 24 ივლისს).
- 95 საქართველოს 2005 წლის ეროვნული უსაფრთხოების სტრატეგია ხელმისაწვდომია პარლამენტის ვებ-გვერდზე: www.parliament.ge/files/292-880-927746-concept-en.pdf. 2008 წლის განახლებული ვერსია კი თავდაცვისა და საგარეო საქმეთა სამინისტროების ვებგვერდებზე.
- 96 იხ. შავალოთაძე, 2012 წლის კონსტიტუცია (ქართულ ენაზე) პარლამენტის ვებგვერდზე: www.parliament.ge/index.php?option=com-content&view=article&id=180&Itemid=85&lang=ge. საქართველომ ხელი მოაწერა გარეოს კონვენციას ბიოლოგიური მრავალფეროვნების შესახებ (რატაციფიცირება - 1994 წელს), არპუსის კონვენციას (რატაციფიცირება - 1998 წელს) და გარეოს კონვენციას გაუდაბნობის წინააღმდეგ ბრძოლის შესახებ (რატაციფიცირება - 1999 წელს).
- 97 იხ. Tom Trier and Medea Turashvili, Resettlement of Ecologically Displaced Persons: Solution of a Problem or Creation of a New Eco-Migration in Georgia (ტომ ტრიერი და მედეა ტურაშვილი, ეკოლოგიური მიზეზებით ადგილნაცვალ პირთა განსახლება: არსებული პრობლემების გადაწყვეტა თუ ახლის შექმნა? ეკომიგრაცია საქართველოში 1981-2006) Flensburg: European Centre for Minority Issues, ECMI-ს მონოგრაფია, 6, 2007, გვ. 19.
- 98 იხ. გიორგი პაპუაშვილი, საქართველოს გარემოს დაცვისა და ბუნებრივი რესურსების მინისტრი, ინტერვიუ: 14 იანვარი, 2006.
- 99 იხ. ევატერინე ნაკაშიძე, 'Against the Power of Chaos', Caucasus Environment, კრ. 12, 2005, გვ. 12.
- 100 ინფორმაცია სახელმწიფო ბიუჯეტის შესახებ 2004 წლიდან 2010 წლამდე იხილეთ ფინანსთა სამინისტროს ვებგვერდზე: www.mof.ge/en/Budget; სახელმწიფოს ბიუჯეტი წლების მიხედვით იხილეთ: www.mof.ge/en/4980 (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 24 ივლისს).
- 101 დავით დარჩიაშვილი, 'Georgian Defense Policy' (საქართველოს თავდაცვის პოლიტიკა), ნიგში, Bruno Coppeters და Robert Levgold (eds), Statehood and Security: Georgia after the Rose Revolution (Cambridge (US) and London: The MIT Press, 2005), გვ. 131.
- 102 იხ. 'Protests in Georgia Expose Lack of Public Trust in Government' (საპროტესტო გამოსვლებმა მთავრობისადმი საზოგადოების ნდობის უქონლობა გამოამჟღავნა), Civil.ge, 5 ნოემბერი, 2001, www.civil.ge/eng/article.php?id=592 (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 24 ივლისს).
- 103 აქ ჩამოთვლილ დოკუმენტთან არცერთი გამოქვეყნებულა, თუმცა, ფართო საზოგადოებისთვის ხელმისაწვდომი კი იყო. მინდა მადლობა გადაუხადო ბ-ნ ირაკლი მჭედლოძის, რომელმაც ისინი მოიძია ჩემთვის. მათი ქართული სახელწოდებები რიგის მიხედვით ასეთია: „საქართველოს საზოგა-

დოკუმენტი ცხოვრების მდგრადობის, სახელმწიფოებრივი სუვერენიტეტისა და უსაფრთხოების განმტკიცების, ტერიტორიული მთლიანობის აღდგენის კონცეფცია (ძირითადი პრინციპები); საქართველოს სამხედრო დოქტრინა და „საქართველოს ეროვნული უსაფრთხოების კონცეფცია“ (სახელმწიფო პოლიტიკის საფუძვლები). ამ დოკუმენტებს ინგლისური ვერსიით მიუთითებ. მათ შესახებ გამართული დისკუსიების შესახებ იხილეთ, დავით დარჩიაშვილი: მიღწევები, პრობლემები და პერსპექტივები. ნაშრომი 1998 წლის დეკემბერში დაწერილი და არ გამოქვეყნებულა. ის ავტორის საკუთრებაა. იხილეთ აგრეთვე, დავით დარჩიაშვილი: საქართველო-სახელმწიფო უსაფრთხოების ძიებაში, *Caucasus Working Paper; Stanford University's Center for International Security and Arms Control (CISAC)*, დეკემბერი 1997, <http://cisac.stanford.edu/publications/caucasus-working-papers-georgiathe-search-for-state-security-european-security-and-conflict-resolution-in-the-transcaucasus>; და დავით დარჩიაშვილი, 'Human Security, Liberal Democracy and the Power of Nationalism: The State Crisis in Georgia and Possible Solutions' (საზოგადოებრივი უსაფრთხოება, ლიბერალური დემოკრატია და ნაციონალიზმის ძალა) ნიგნო: Tobias Debiel და Axel Klein (eds), *Fragile Peace: State Failure, Violence and Development in Crisis Regions*, London/New York: Zed Books, გვ. 110-28.

- 104 იხ. მაგალითად, ძირითადი პრინციპები, გვ.1; MPD/MFA, გვ. 4, სამხედრო დოქტრინა, გვ. 2 და 11.
- 105 იხ. ძირითადი პრინციპები, გვ.2 და MPD/MFA-ს პროექტი, გვ. 17.
- 106 იხ. ძირითადი პრინციპები, გვ. 8.
- 107 იხ. ძირითადი პრინციპები, გვ. 3.
- 108 იხ. ძირითადი პრინციპები, გვ. 4.
- 109 იხ. ვიანესლავ ცელუიკო, Vyacheslav Tseluiko, 'Georgian Army Reform under Saakashvili Prior to the 2008 Five Day War' (საქართველოს არმიის რეფორმა სააკაშვილის პერიოდში 2008 წლის ხუთდღიან ომამდე), ნიგნო: Pukhov, *The Tanks of August* (აგვისტოს ტანკები), გვ. 21.
- 110 იხ. საქართველოს ეროვნული სამხედრო კონცეფცია და თავდაცვის სტრატეგიული მიმოხილვა თავდაცვის სამინისტროს ვებგვერდზე: www.mod.gov.ge/en/home/0/._ib.'Policy'.
- 111 იხ. ცელუიკო, საქართველოს არმიის რეფორმა სააკაშვილის პერიოდში; გვ.29.
- 112 იხ. სტატია ნიუ-იორკ თაიმსში, C.J. Chivers and Thom Shanker, 'Georgia Lags in Its Bid to Fix Army', *New York Times*, 17 დეკემბერი, 2008, www.nytimes.com/2008/12/18/world/europe/18georgia.html?pagewanted=1&ref=europa (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 24 ივლისს).
- 113 ახალი დოკუმენტის განხილვა და დოკუმენტი იხილეთ: 'Georgia's New National Security Concept', *Civil.ge*, 23 დეკემბერი, 2011, www.civil.ge/eng/article.php?id=24299 (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 24 ივლისს).
- 114 კონსტიტუციური უსაფრთხოების დეპარტამენტის ოთხი თანამშრომლის სისხლისსამართლებრივ დევნასა და სასამართლოზე, რომლებსაც ბრალი ნაუყენეს განზრახ მკვლელობაში იხილეთ: 'High-Profile Murder Case Trial Ends, but Questions Remain' (გახმაურებული მკვლელობის საქმის სასამართლო განხილვა დასრულდა, მაგრამ კითხვები რჩება), *Civil.ge*, 5 ივლისი, 2006, www.civil.ge/eng/article.php?id=12965 (უკანასკნელად ნანახია 2012 წლის 24 ივლისს).
- 115 ადამ მინიკი საქართველოს მთავარი საფრთხის შესახებ, *VOANews.com* (ამერიკის ხმა, ახალი ამბები), 12 მაისი, 2009, www.voanews.com/georgian/2009-12-05-voa9.cfm.

ბიბლიოგრაფია

თავი პირველი

ამ პირველ, შესავალ თავში, იმ დაბრკოლებებზეა ყურადღება გამახვილებული, რომლებსაც საქართველო სახელმწიფოებრიობის შენების გზაზე აწყდება დამოუკიდებლობის მიღების დღიდან. პოსტკომუნისტურ გარდამავალ პერიოდზე უმდიდრესი სამეცნიერო ლიტერატურა არსებობს. *Democracy*-ის გამოცემათა სერია ყველაზე მნიშვნელოვანი იყო ჩემი ინტერარტაციებისთვის. ამ წიგნებში: Larry Diamond and Marc F. Plattner (eds), *The Global Divergence of Democracies* (ლარი დაიმონდი და მარკ ფ. პლეტნერი, დემოკრატიათა გლობალური მრავალფეროვნება) Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2001; და Larry Diamond and Marc F. Plattner (eds), *Democracy After Communism* (ლარი დაიმონდი და მარკ ფ. პლეტნერი, დემოკრატია კომუნიზმის შემდეგ), Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2002, დემოკრატიაზაციის თეორიული ანალიზი მოცემული. ლარი დაიმონდის დემოკრატიის სული მის ხედვებს მოიცავს დემოკრატიის მშენებლობაზე სამი ათწლეულის მანძილზე. თომას ქაროთერსის მნიშვნელოვანი მისია: ესეები დემოკრატიის პოპულარიზაციაზე (Thomas Carothers, *Critical Mission: Essays on Democracy Promotion*, Washington, DC: Carnegie Endowment for International Peace, 2004), მაიკლ მანის დემოკრატიის ბნელი მხარე: ეთნიკური წმენდის განმარტება (Michael Mann, *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing*, Cambridge, UK; New York: Cambridge University Press, 2005) და ფარიდ ზაქარია თავისუფლების მომავალი: არალიბერალური დემოკრატია შინ და საზღვარგარეთ (Fareed Zakaria, *The Future of Freedom: Illiberal Democracy at Home and Abroad*, New York: WW Norton, 2003) დემოკრატიის შესახებ ჩვენი დემოკრატიაზე ჩვენი ვიდეებისებური დაშვებების არსებით კრიტიკას მოიცავს. ნიკოლას გილოტის ნაშრომში დემოკრატიის მშენებლები: ადამიანის უფლებები და გლობალური წესრიგის პოლიტიკა, მწვავედ არის გაკრიტიკებული დასავლეთის მოტივაცია და ქმედებები ახალ დემოკრატიებში. საბჭოთა მემკვიდრეობის ზემოქმედების შესწავლისთვის სავალდებულო ლიტერატურაა: ქეთრინ ვერდერის მკვდარი ორგანოების პოლიტიკური ცხოვრება: ხელახალი დასაფლავება და პოსტსოციალისტური ცვლილება (Katherine Verdery, *The Political Lives of Dead Bodies: Reburial and Postsocialist Change*, New York: Columbia University Press, 1999), ვალერი ბუნსის სუბვერსიული ინსტიტუტები; სოციალისტური სახელმწიფოს დიზაინი და ნგრევა (Valerie Bunce, *Subversive Institutions; The Design and the Destruction of the Socialist State*, Cambridge, UK; New York: Cambridge University Press, 1999) და კენ ჯოუიტის ახალი მსოფლიო უწესრიგობა: ლენინიზმის განადგურება (Ken Jowitt, *New World Disorder: The Leninist Extinction*, Berkeley, CA: University of California Press, 1992). მარკ მორჯი ჰოვარდის პოსტ-კომუნისტური ევროპის საშოკადოებო საზოგადოების სისუსტე (Marc Morje Howard, *The Weakness of Civil Society in Post-Communist Europe*, Cambridge, UK; New York: Cambridge University Press, 2003) პოსტ-კომუნისტური საშოკადო საზოგადოების გამოკვლევას გეთავაზობს. ამ წიგნებში კი, საქართველოსა და სხვა ახალი სახელმწიფოების ბრძოლის პარამეტრებია შედარებული პოლიტიკური წესრიგისთვის, კერძოდ: ჯეფრი პერბსტის სახელმწიფო და ძალაუფლება აფრიკაში: შედარებითი გაკვეთილები ძალაუფლებასა და კონტროლში (Jeffrey Herbst, *State and Power in Africa: Comparative Lessons in Authority and Control*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 2000), მარკ ბესინჯერი და კროუფორდ იანგის სახელმწიფო კრიზისი? პოსტ-კოლონიური აფრიკა და პოსტ-საბჭოთა ევრაზია შედარებით პერსპექტივაში (Beyond State Crisis? Post-colonial Africa and Post-Soviet Eurasia in Comparative Perspective, Washington, DC: Woodrow Wilson Center Press, 2002) და ჯეფრი პრეიგერის დემოკრატიის მშენებლობა ირლანდიაში: პოლიტიკური წესრიგი და კულტურული ინტეგრაცია ახალ დამოუკიდებელ სახელმწიფოებში (Jeffrey Prager, *Building Democracy in Ireland: Political Order and Cultural Integration in a Newly Independent Nation*, Cambridge:

Cambridge University Press, 1986). ამ თავის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი თემაა პოლიტიკური კულტურის როლი. ამ საკითხის გარშემო დისკუსიის ნიმუშია ლორენს ე. ჰარისონისა და სემუელ პ. ჰანტინგტონის *კულტურის მნიშვნელობა: როგორ აყალიბებენ ღირებულებები ადამიანის პროგრესს* (Lawrence E. Harrison and Samuel P. Huntington (eds), *Culture Matters; How Values Shape Human Progress*, New York: Basic Books, 2000). განსაკუთრებით გამოსაძვავა ქართული წყაროები, რომელთა ნახვა შესაძლებელია შემდეგი ინსტიტუტების ვებგვერდებზე: Institute for Policy Studies (საზოგადოებრივი პოლიტიკის კვლევის ინსტიტუტი), www.ips.ge, and the Caucasus Resource Research Centers (კავკასიის რესურსების კვლევის ცენტრი), CRRC, www.crrc.ge. იხილეთ აგრეთვე დავით დარჩიაშვილის, გიგა ზედანიას, ლევან თარხნიშვილის, გიგი თევზაძის, სერგო რატიანიასა და ემზარ ჯგერენიაის *ქართული საზოგადოების ღირებულებები* (Davit Darchiashvili, Giga Zedania, Levan Tarkhnishvili, Gigi Tevzadze, Sergo Tartiani and Emzar Jgereniya, *Values in Georgian Society*, Tbilisi: OSGF, 2006).

თავი მეორე

ამ თავში აღწერილია სახელმწიფოს კოლაფსის აგონია და ეყრდნობა ქართულ და რუსულ ბეჭდურ მედიას, ინტერვიუებს, მემუარებსა და ოფიციალურ დოკუმენტებს. საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების უკანასკნელი წლების ხანაზე მწირი ლიტერატურა გვაქვს ინგლისურ ენაზე. ჩემს ორ ნაშრომში 1985-1991 წლებია აღწერილი. ესენია: „საქართველო: ხანგრძლივი ბრძოლა დამოუკიდებლობისთვის“, მ. რეზანის რედაქტორობით გამოცემულ კრებულში - *ნაციონალიზმი და იმპერიის დაშლა: რუსეთი და მისი პერიფერია* (M. Rezun (ed.), *Nationalism and the Breakup of an Empire: Russia and its Periphery*, Westport, CT: Praeger Press, 1992, გვ. 73-96, და „გლასნოსტი, პერესტროიკა და საქართველოს საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკა“ რომ სუნის რედაქტორობით გამოცემულ კრებულში: *Princeton Review 43/2-3* (Summer/Autumn 1990), გვ. 127-52. ნაშრომში გზა ეროვნული დამოუკიდებლობისკენ საქართველოში, 1987-1990 (Jonathan Aves, *Paths to National Independence in Georgia, 1987-1990*, London: School of Slavonic and East European Studies, 1991) ავტორი ჯონათან ეივის აღწერს 1980-იანი წლების ქართულ პარტიებსა და მათ ლიდერებს, ისევე როგორც მამინდელ ჭირვეულ პოლიტიკას. მნიშვნელოვანი წყაროა, აგრეთვე რადიო თავისუფლების მასალები და კვლევითი ანგარიშები, კერძოდ, *Materialy Samizdata, RFE/RL Research Reports* and *Radio Liberty Research Bulletins*. რადიო თავისუფლებაში საქართველოში მიმდინარე მოვლენებს 1970 და 1980-იან წლებში მკვლევარი ელიზაბეტ ფულერი აშუქებდა. საქართველოს კომპარტიის გაზეთი, კომუნისტი, რომელმაც 1980-იანების შუა წლებიდან პარტიული შეზღუდვების იგნორირება დაიწყო და მნიშვნელოვანი წყარო გახდა ამ პერიოდის შესასწავლად. ჯაბა იოსელიანის „სამი განზომილება“ (მეორე გამოცემა, თბილისი: აზრი, 1999) და ნოდარ ნათაძის „რაც ვიცი“ (ფაქტები და ანალიზი) (თბილისი, პირველი სტამბა, 2002) ძალზე საინტერესო მოგონებებია ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობაზე. ჯაბა იოსელიანი ძლიერი, ნახევრადგასამხედროებული ფორმირების, მხედრობის შექმნისა და მოქმედების შესახებ გვიამბობს, ხოლო ნოდარ ნათაძე იმ მოვლენათა და ადამიანების შესახებ, რომლებმაც ქართული პოლიტიკის ფორმირებაში მიიღეს მონაწილეობა 1985-1992 წლებში. 1989 წლის 9 აპრილის ტრავიკული დღის შესახებ დანერგვით გვიამბობენ გურამ გვერდნითელი, სარგის ცაიშვილი და მანანა სანადირაძე თავიანთ კრებულში „9 აპრილი“, თბილისი: მერანი, საბჭოთა საქართველო, 1990. კონფლიქტის აღმოცენებაზე აფხაზეთში კარგად გვიამბობს სვეტლანა ჩერვონაია თავის საკამათო ნაშრომში *კონფლიქტი კავკასიაში: საქართველო, აფხაზეთი და რუსეთის აზრდელი* (არიანე ჭანტურიას თარგმანი), (Svetlana Chervonnaya, *Conflict in the Caucasus: Georgia, Abkhazia and the Russian Shadow*, Glastonbury (UK): Gothic Image, 1994. ნაშრომი დაპყრობილ ქვეყნებში პოსტსაბჭოთა რუსეთის მიერ გამოყენებული დაყავი და იბატონე პოლიტიკის

გამოყენების ძალზე საყურადღებო ანალიზს გეთავაზობს. ნიგნში *მეხსიერების ომები: მითები, იდენტობა და პოლიტიკა ამიერკავკასიაში* (Victor Schnirelman, *Wars of Memory: Myths, Identity and Politics in the Transcaucasus*, Moscow: Academkniga, 2003) ავტორი ვიქტორ შნირელმანი უფრო ღრმად იკვლევს ამ კონფლიქტის ისტორიულ ფესვებს. 1980 წლების ქრონიკა იხილეთ გიორგი მჭედლიძის ნაშრომში *ისტორია უდისტანციოდ, მლელვარე 1988-1995 წლების ქრონიკები* (Kutaisi: G. Tabidze Stock Company, 1999). რევეზ გაჩეჩილაძესაც მშვენიერი მოგონებები აქვს დაწერილი ამ პერიოდზე, კერძოდ: *ჩემი მე-20 საუკუნე, მე-2 ტომი, თბილისი, ბაკურ სულაკაური, 2011*.

თავი მესამე

გამსახურდას მკვლევრების უმრავლესობა მას ნაციონალისტურ ჩარჩოებში ათავსებს, მე კი ისეთ პოპულისტად განვსაზღვრავ, რომელმაც წარმატებით გამოიყენა მასების მობილიზაციის, რევოლუციების ჩატარების, ადამიანის განტევების ვაცად ქცევისა და პოლიტიკური პოლარიზაციის სტრატეგიები გამარჯვების მისაღწევად. პოპულოზმის შესახებ ლიტერატურა უხვად გვაქვს. ამ კონცეფციას ბრწყინვალედ ანალიზებს მარგარეტ კანოვანი ნიგნში „პოპულიზმი“ (Margaret Canovan, *Populism*, New York; London: Harcourt Brace Jovanovich, 1981). ამ თემის განხილვისთვის ძალზე სასარგებლოა მრგვალი მაგიდის დისკუსიები: იმპერია დარტყმას ახორციელებს: მრგვალი მაგიდა პოპულისტურ პოლიტიკაზე (Telos; *The empire strikes out: A roundtable on populist politics*, Spring 1991, no. 87). საინტერესო შედარებითი კვლევა იხილეთ რობერტ დიქსის ნაშრომში „პოპულიზმი: ავტორიტარული და დემოკრატიული“ (Robert Dix, 'Populism: Authoritarian and Democratic' in *Latin American Research Review*, vol. 20, no. 2, 1985, pp. 29-52). მაგრამ ყველაზე ღირებული მასალები ამ პერიოდისთვის თავად მონაწილეებისგან გვაქვს. მიხეილ სალუაშვილმა გამოსაცემად მოამზადა მრგვალი მაგიდა-თავისუფალი საქართველოს დოკუმენტების მრავალტომეული. პირველ ორ ტომში შესულია ზვიად გამსახურდიას გამოსვლები და ინტერვიუები. მისი სახელწოდებაა: *საქართველოს რესპუბლიკის პრეზიდენტი ზვიად გამსახურდია, თბილისი ხმა ერისა*, 2 ტომი. დოკუმენტებისა და მასალების მეორე კრებულის სახელწოდებაა: *მრგვალი მაგიდის ისტორია. ის შეიცავს განცხადებებს, დეკლარაციებს და მრგვალი მაგიდა-თავისუფალი საქართველოს პროგრამების აღწერას. თბილისი: ზვიადის ხმა-ხმა ერისა*, 1996, 3 ტომი. ორივე კრებული მიკრძობებულა, მაგრამ 1980-იანი წლების ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ისტორიისთვის მდიდარი წყაროა. ზვიად გამსახურდიას სამეცნიერო-კვლევითი ნაშრომები და ესეები შესულია კრებულში *ზვიად გამსახურდია, წერილები, ესეები; თბილისი: ხელოვნება*, 1991. ელუარდ შვეარდნაძის ავტობიოგრაფია, *ფიქრი წარსულსა და მომავალზე: მემუარები; თბილისი „ლ“ პალიტა*, 2006, თუმც უტყვი ძალზე მნიშვნელოვან საკითხებზე, მკითხველს ქარიზმის ცენტრში ათავსებს. გამსახურდიას ხანის დოკუმენტირებული ქრონიკაა გიორგი ცისკარიშვილის *ყამი ქეშმარიტი* (დამარცხებული მოძრაობის ქრონიკა), *თბილისი*, 2003. მაგრამ საუკეთესო წყაროები ამ პერიოდზე მაინც უამრავი დასახლების გაზეთია, რომელშიც უხვად იბეჭდებოდა დისკუსიები და ინტერვიუები იმ დროინდელი მოვლენების მონაწილეებთან. ჩემი ნაშრომში გამოყენებული ნებისმიერი გაზეთის ნახვა შესაძლებელია საქართველოს პარლამენტის ეროვნულ ბიბლიოთეკაში.

თავი მესამე

ამ თავში საუბარია სამოქალაქო ომზე, იმპერიის ინტერვენციასა და სეპარატიზმზე. განხილულია აგრეთვე ქვეყანაში მიმდინარე დისკუსიები ინსტიტუციურ მოწყობაზე, კანონმდებლობა და რუსეთთან და თანამეგობრობის სხვა ქვეყნებთან ურთიერთობებზე. პოსტ-საბჭოთა ქვეყნის მშენებლობაზე დიდი მასალა მოგვეპოვება. ჩარლზ ტილის *იძულება, კაპიტალი და*

ევროპული სახელმწიფოები, ჩე. ნ. აღ. 990-1992, რომელიც სახელმწიფოს ფორმირებას ეხება, კარგი სასტარტო ნაშრომა სახელმწიფოების შექმნის პროცესის გასააზრებლად (Charles Tilly, *Coercion, Capital and European States, AD 990-1992*, Cambridge, Mass.: B. Blackwell, 1990). დევიდ უოლდნერის ნაშრომში, სახელმწიფოს მშენებლობა და ნავიგანევი განვითარება (David Waldner, *State Building and Late Development*, Ithaca, NY: Cornell University Press, 1999) და ქრისტოფერ კლაპჰამის ნიგნში „მესამე მსოფლიოს პოლიტიკა“: შესავალი (Christopher Clapham, *Third World Politics: An Introduction*, London; Sydney: Croom Helm, 1985) ხაზგასმულია ის საერთო პრობლემები, რომელთა წინაშეც დგას პოსტკოლონიური რეგიონები სახელმწიფოში საზოგადოების როლის განსაზღვრისას. საქართველოში ერთ-ერთი პირველი არასამთავრობო ორგანიზაციის, მშვიდობის, დემოკრატიისა და განვითარების კავკასიური ინსტიტუტის მიერ გამოცემული პერიოდიკა, ქრონიკები შეუცვლელი წყარო იყო ინფორმაციისთვის შიდა პოლიტიკურ დებატებსა და პარტიულ ცხოვრებაზე. ნ. თავართქილაძის „საქართველოს სამინარო პოლიტიკა 1991-1995 წლებში“; თბილისი: ერთობა, 2011, საჭირო მონაცემებს შეიცავს ამ პერიოდის უმნიშვნელოვანეს მოვლენებზე, ხოლო თომას გოლციის ქართული დღიურები: ომისა და პოლიტიკური ქაოსის ქრონიკა პოსტ-საბჭოთა კავკასიაში“ (Thomas Goltz, *Georgia Diary: A Chronicle of War and Political Chaos in the Post-Soviet Caucasus*, Armonk, NY, and London: M.E. Sharpe, 2006), უურნალისტის თვალთახედვას გეთავაზობს ადრეული 90-იანების უზნელეს დღეებზე.

შევარდნაძის მეშუარები „ფიქრი წარსულსა და მომავალზე“ მეშუარები პირად შეხედულებებს გვაცნობს საპარლამენტო დებატებზე და პარტიულ ცხოვრებაზე. საქართველოს პარლამენტის ბიბლიოთეკაში შეიძლება გვერის საინტერესო მასალის მოძიება სამხედრო და სახელმწიფო საბჭოს საქმიანობაზე, ისევე როგორც საკანონმდებლო მუშაობაზე: საქართველოს რესპუბლიკის სახელმწიფო საბჭოს ნორმატიული აქტების კრებული; საქართველოს პარლამენტის უწყებანი. ამ პერიოდის კონფლიქტებზე დოკუმენტური მასალებია აფხაზეთისა და სამხრეთ ოსეთის ავტონომიური რეგიონების სტატუსში, 1917-1988, პოლიტიკურ-სამართლებრივი აქტების კრებული, თბილისი: რეგიონალიზმის კვლევის ცენტრი, 2005 და თამაზ დიასამიძის რეგიონული კონფლიქტები საქართველოში: სამხრეთ ოსეთის ავტონომიური ოლქი, აფხაზეთის ავტონომიური რესპუბლიკა, 1989-2002: პოლიტიკურ-სამართლებრივი აქტების კრებული (თარგმნილია ქყოძიე-ჯაფარიძის მიერ, თბილისი; ფონდი ღია საზოგადოება-საქართველო, 2003). კონფლიქტების აფხაზეთი მხარის შეფასებას გაეცნობით სტანისლავ ლაკობას ნაშრომში, *O Paxtutake Rossii v Abkaziu v Postsovetskiiu Periuდო 1991-2000*; Sapporo: Slavic research Center Occasional Papers, Special Issue, Hokkaido University, 2001. სამოქალაქო-სამხედრო ურთიერთობების შესახებ ამ პერიოდში იხილეთ დავით დარჩიაშვილისა და გია ნოდის სამხედრო-სამოქალაქო ურთიერთობები; თეორიული საკითხები და საქართველოს მაგალითი, თბილისი: ტასი, მშვიდობის, დემოკრატიისა და განვითარების კავკასიური ინსტიტუტი, 2001.

თავი მეხუთე

ამ თავში ქართული სოციალური და პროფესიული ჯგუფებისა და „სამოქალაქო საზოგადოების“ სხვა შემადგენელი ჯგუფების საქმიანობაა შესწავლილი. ამ თავის თეორიული ფოკუსისთვის ყველაზე მნიშვნელოვანი ნაშრომები დევიდ პელდს, რობერტ პუტნამს, მაიკლ მანს, ფილიპ შმიტერს და ადამ პრევეორსკის ეკუთვნის. დევიდ პელდის დემოკრატია და გლობალური ნესროგი: თანამედროვე სახელმწიფოდან გლობალურ მმართველობამდე (David Held, *Democracy and the Global Order: From the Modern State to Global Governance*, Stanford, CA: Stanford University Press, 1995), რობერტ პუტნამის დემოკრატიის მუშაობა: სამოქალაქო ტრადიციები თანამედროვე იტალიაში (Robert Putnam, *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1993), მაიკლ მანის „სახელმწიფოს ავტონომიური ძალაუფლება: სანე-

ისები, მექანიზმები და შედეგები" (Michael Mann, 'The autonomous power of the state: Its origins, mechanisms, and results', *European Journal of Sociology* 25 (November 1984), გვ. 185-213) და ადამ პრევეორსკის დემოკრატია და ბაზარი: პოლიტიკური და ეკონომიკური რეფორმები აღმოსავლეთ ევროპასა და ლათინურ ამერიკაში (Adam Przeworski, *Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*, Cambridge, UK; New York: Cambridge University Press, 1991) დამებმარა პოსტსაბჭოთა საქართველოში სახელმწიფოსა და საზოგადოებას შორის არსებული ურთიერთობების შესახებ საკუთარი შეხედულება ჩამოშვებულია. სარა მენდელსონი და ჯონ გლენი (რედ.) ნაშრომში „არასამთავრობო ორგანიზაციების ძალაუფლება და ლიმიტები“: აღმოსავლეთ ევროპასა და ევრაზიაში დემოკრატიის მშენებლობის კრიტიკული მიმოხილვა (Sarah E. Mendelson, John K. Glenn (eds), *The Power and Limits of NGOs: A Critical Look at Building Democracy in Eastern Europe and Eurasia*, New York: Columbia University Press, 2002) ხაზს უსვამენ იმ გამოწვევებს, რომლებიც დემოკრატიის მშენებლობის დასაწყის ეტაპზე წარმოიქმნება ხოლმე პოსტკომუნისტურ ქვეყნებში. არსებობს ქართველი მეცნიერებისა და ნარაქტივოსების უამრავი ნაშრომი პოსტსოციალისტური საზოგადოების თავისებურებების შესახებ. გია ნოდია და ალვარო პინტო მოლტახანი ნაშრომში საქართველოს პოლიტიკური პეიზაჟი. პოლიტიკური პარტიები: მიღწევები, გამოწვევები და პერსპექტივა (Ghia Nodia, Alvaro Pinto Scholtbach, *The Political Landscape of Georgia. Political Parties: Achievements, Challenges and Prospects*, Delft, The Netherlands: Eburon Academic Publishers, 2006) გეთავაზობენ პარტიებისა და მათი პროგრამების მიმოხილვას; ქართველების პოპულარული შეხედულებების შესახებ შესანიშნავი წყაროებია: ნანა სუმბაძის ნაშრომი საზოგადოებრივი აზრის შესახებ, რომელიც პოლიტიკის სწავლების ინსტიტუტისთვის მოამზადა (www.ips.ge), კავკასიის ევლექტივი რესურსების ცენტრის კავკასიური ბარომეტრი (www.crrc.ge) და საერთაშორისო რესპუბლიკური ინსტიტუტის გამოკითხვები (www.iri.org/explore-our-resources/public-opinion-research/public-opinion-polls). Media.ge (www.media.ge/en), არის დამოუკიდებელი საინფორმაციო სააგენტო, რომლის ძირითადი კონცენტრაციაა მედია უფლებების დაცვა; ხოლო საერთაშორისო გამჭვირვალობა საქართველო (<http://transparency.ge/en>), აქცენტს აკეთებს საქართველოში სახელმწიფოსა და საზოგადოებას შორის არსებულ ურთიერთობებზე და მათ პრობლემებზე. გიორგი ლლონტი და ალექსანდრე კუხიანიძე (ორივე მათგანი წარმოადგენს ტრანსნაციონალური დამწავლებისა და კორუფციის ცენტრის საქართველოს ფილიალს; ამჟამად ცენტრი აღარ ფუნქციონირებს) წერენ პატრონაჟული ოჯახების შესახებ (www.ttacc.cdn.ge/resources/articles.html). პოსტკომუნისტურ ქვეყნებში შრომითი საკითხების შესახებ იხილეთ დავიდ ოსტი და სტივენ ქროული (რედ.) *მუშები მუშათა ქვეყნების შემდეგ: შრომა და პოლიტიკა პოსტკომუნისტურ აღმოსავლეთ ევროპაში* (David Ost, Stephen Crowley (eds), *Workers After Workers' States: Labor and Politics in Post-communist Eastern Europe*, Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 2001). საქართველოში შრომითი საკითხების შესახებ შეგიძლიათ მიმართოთ საქართველოს სტატისტიკის ეროვნულ სამსახურს (www.geostat.ge/index.php?action=page&pid=143&lang=eng), საქართველოს პროფესიული კავშირების გაერთიანების ვებგვერდს (www.gtuc.ge) და ევროპის ტრენინგის ფონდს (www.etf.europa.eu/web.nsf/pages/Publications-catalogue). თუმცა ამ თავში შესული ძირითადი ინფორმაცია და შეხედულებები ეფუძნება პროფესიული და არასამთავრობო ორგანიზაციების მიერ მომზადებულ ანგარიშებსა და მათთან ჩატარებულ ინტერვიუებს; ეს ორგანიზაციებია: ამერიკის საეკონომიკური პალატა საქართველოში, გაეროს განვითარების პროგრამა, საქართველოს ახალგაზრდა ოურისტთა ასოციაცია და საქართველოს გაეროს ასოციაცია.

თავი მეექვსე

ეს თავი აქცენტს აკეთებს საქართველოში სახელმწიფოსა და მის მოქალაქეებს შორის არსებული გაუცხოებაზე. ნაწილობრივ ამით აიხსნება ბოლო 20 წლის განმავლობაში ქართული დემოკრატიის სისუსტე. ამ თავში გამოყენებული თეორიული მასალა პოსტსაბჭოთა ქვეყნებში

დემოკრატიის მშენებლობის შესახებ საკმაოდ უხვია. დემოკრატის, სახელმწიფოს, ეკონომიკასა და სამოქალაქო საზოგადოებას შორის არსებულ კავშირებს მიყვავართ კითხვამდე, რამდენად ხარისხიანია მმართველობა. ლარი დაიმონდისა და ლეონარდო მორლინოს (რედ.) დემოკრატიის ხარისხის შეფასება (Larry Diamond, Leonardo Morlino (eds), *Assessing the Quality of Democracy*, Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, 2005) მნიშვნელოვანი შესავალია ამ საკითხების შესასწავლად. ჯ. კოლერისა და კრისტოფ ცირხერის (რედ.) არეულობის პოტენციალი (J. Koehler, Christoph Zürcher (eds), *Potentials of Disorder*, Manchester: Manchester University Press, 2003) მიმოიხილავს ურთიერთობას სოციალურ და პოლიტიკურ სტრუქტურებს შორის და მათ გავლენას სახელმწიფოს მშენებლობაზე. აღმასრულებელი ხელისუფლების, კანონის უზენაესობისა და კონსტიტუციონალიზმის შესახებ იხილეთ: ხუან ლინცისა და არტურო ვალენსუელას (რედ.) საპრეზიდენტო დემოკრატიის წარუმატებლობა (Juan Linz, Arturo Valenzuela (eds), *The Failure of Presidential Democracy*, Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, 1994); ქრისტოფერ უოტერსის კანონი სამხრეთ კავკასიაში (Christopher Waters (ed.), *The State of Law in the South Caucasus*, Houndmills: Palgrave, 2005) და სტატიების კრებული *საკონსტიტუციო-პოლიტიკური რეფორმის პროტესტი საქართველოში: პოლიტიკური ელიტა და ხალხის ხმები*, თბილისი: IDEA/CIPDD, 2005. ზურაბ ყვანიას ლექციების ჩანაწერები „ჩვენი თაობის პრივილეგია“, თბილისი: საარი, 2005, შესანიშნავი მიმოხილვაა ახალგაზრდა რეფორმატორების წარმოდგენების შესახებ სახელმწიფოსა და საზოგადოების გარშემო ახალი ათასწლეულის მიჯნაზე.

ინფორმაცია საქართველოს სახელმწიფო სტრუქტურების, მათ შორის, სასამართლო სისტემის შესახებ მოვიძიებ შემდეგი ორგანიზაციების მიერ მომზადებული ანგარიშების წყალობით: საერთაშორისო გამჭვირვალობა საქართველო, საქართველოს ახალგაზრდა იურისტთა ასოციაცია, განსაკუთრებით კი მათი ჟურნალი საქართველოს მთავრობა თაკარა მზის ქვეშ, და მშვიდობის, დემოკრატიის და განვითარების კავკასიური ინსტიტუტი. აღნიშნული ანგარიშები ხელმისაწვდომია ონლაინ. ქართულ ვებზე და civil.ge-ს, რომელიც ხელმისაწვდომია ინგლისურ ენაზე www.civil.ge/en, გამოქვეყნებული აქვთ უამრავი სტატია თუ ანალიზი მიმდინარე საკითხების შესახებ. ქართული ვებზე ხელმისაწვდომია სხვადასხვა ვებგვერდებით, თუმცა არა ყოველთვის. შესაძლებელია საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკის მასალების გამოყენება; ბიბლიოთეკა აქვს შესანიშნავი ონლაინ საძიებო კატალოგი. გაეროს განვითარების პროგრამის (UNDP), აშშ-ის საერთაშორისო განვითარების სააგენტოს და ევროკავშირის ვებგვერდები დეტალურ ინფორმაციას გვანდის არჩევნების, ადგილობრივი ხელისუფლებისა და იურიდიული საკითხების შესახებ. 1990-იან წლებში გაეროს განვითარების სააგენტომ გამოაქვეყნა ქართველი ექსპერტების მიერ შემუშავებული სადისკუსიო სტატიების სერია, რომელიც მოიცავდა საკითხთა ფართო სპექტრს: სიღარიბე, სოციალური ცვლილებები ოჯახში, საგარეო პოლიტიკა, პურის ინდუსტრია, ა.შ. ყველა მათგანი ფასდაუდებელი იყო ჩემთვის შევარდნაძის პერიოდში დემოკრატიისა და სახელმწიფოს მშენებლობაზე მუშაობისას. არჩევნების შესახებ ოფიციალური და არაოფიციალური მასალებისთვის განსაკუთრებით სასარგებლო იყო საქართველოს ცენტრალური საარჩევნო კომისიისა (www.cec.gov.ge/index.php?sec-id=13&lang-id=GEO) და სამართლიანი არჩევნებისა და დემოკრატიის საერთაშორისო საზოგადოების (www.isfed.ge) ვებგვერდები. ევროპის უშიშროებისა და თანამშრომლობის ორგანიზაციისა (ეუთო) და დემოკრატიული ინსტიტუტების პროგრამის უფლებების ოფისის (ODIHR) არჩევნების სადამკვირვებლო მისიები ანალიტიკური ხასიათისაა, თუმცა ხშირად ზედაპირული. ხშირად ვიყენებდი სამინისტროების, განსაკუთრებით კი იუსტიციისა და შინაგან საქმეთა სამინისტროს, ასევე საქართველოს პარლამენტისა (www.parliament.ge) და პრეზიდენტის (www.president.gov.ge) ვებგვერდებს, რომელიც უამრავ მასალას შეიცავს საკანონმდებლო და აღმასრულებელი ორგანოების, არჩევნების და პარლამენტის აქტივობების შესახებ. 1990-იანი წლების საკანონმდებლო აქტივობის შესახებ იხილეთ საქართველოს პარლამენტის უწყებანი, რომელიც ფასდაუდებელი წყაროა. ბოლო წლებში ის საქართველოს პარლამენტის ყოველკვირეულმა საინფორმაციო ბიულეტენმა შეცვალა (www.parliament.ge/newsletter/english/index.html), რომელიც ინგლისურ ენაზე ხელმისაწვდომია.

თავი მეშვიდე

ეს თავი ძირითად აქცენტს საქართველოს ეკონომიკური პოლიტიკისა და საბაზრო სისტემაზე გადასვლის პროცესზე აკეთებს. პოსტკომუნისტურ გარდამავალ პერიოდში პოლიტიკური ეკონომიკის შესახებ სამი შესანიშნავი წიგნია: იგორ გაიდარის *იმპერიის დაცემა: გაკვეთილები თანამედროვე რუსეთისთვის* (Yegor Gaidar, *Collapse of an Empire: Lessons for Modern Russia*, თარგმანი Antonina W. Bouis, Washington, DC: Brookings Institution Press, 2007), ჯონ ნელსონი, ჩარლზ ტილისა და ლი უოკერის (რედ.) *პოსტკომუნისტური პოლიტიკური ეკონომიკის ტრანსფორმაცია* (Joan Nelson, Charles Tilly, Lee Walker (eds), *Transforming Post-Communist Political Economies*, Washington, DC: National Academy Press, 1997) და ჯენის კორნის და სოუზან როუზ-ეკერმანის *სანდომიანი სახელმწიფოს მშენებლობა პოსტსოციალური ტრანზიციის პერიოდში* (Janes Kornai, Susan Rose-Ackerman, *Building a Trustworthy State in Post-Socialist Transition*, New York: Palgrave Macmillan, 2004). ქართველი ეკონომისტი ვლადიმერი პაპავა (ეკონომიკის ყოფილი მინისტრი) განსაკუთრებით ფართოდ და კრიტიკულად წერს საქართველოს ეკონომიკური ტრანზიციის შესახებ. თავის ნაშრომებში *ნეკროეკონომიკა: პოსტკომუნისტური კაპიტალიზმის პოლიტიკური ეკონომიკა* (*Necroeconomics: The Political Economy of Post-Communist Capitalism*, New York: iUniverse, 2005) და *საერთაშორისო სავალუტო ფონდის ბრწყინვალეობა და სიღარიბე პოსტკომუნისტურ საქართველოში* (*Splendours & Miseries of the IMF in Post-Communist Georgia*, Laredo, IX: We-Publish.com, 2004) ავტორი ბრწყინვალე ანალიზს გვთავაზობს. საქართველოს ეროვნული ბანკის ყოფილი პრეზიდენტი რომან გოცირიძე შევარდნაძის პერიოდის ეკონომიკური პოლიტიკის შესახებ გვიამბობს თავის ნაშრომში *ეკონომიკა, პოლიტიკა და ცხოვრება*, თბილისი: ფაფორიტი, 1999. პრეზიდენტ სააკაშვილის ყოფილი პრემიერ-მინისტრი ლალო გურგენიძე განსხვავებულ პერსპექტივას გვთავაზობს და თავის ნაშრომში „საქართველო, ეკონომიკური თავისუფლების ძიება“: რეფორმის გეგმა განვითარებად ეკონომიკაში“ (*Georgia, search for economic liberty: A blueprint for reform in developing economies*’, *Development Policy Outlook*, American Enterprise Institute for Public Policy Research, no. 2, June 2009) წერს საქართველოში ნეოლიბერალური პოლიტიკის გამოყენების თაობაზე. საქართველოს შესახებ ნებისმიერ ეკონომიკურ ინფორმაციას სიფრთხილი უნდა მოუკვიდეთ; მათი მოძიება შესაძლებელია მსოფლიო ბანკის, საერთაშორისო სავალუტო ფონდის, საქართველოს სტატისტიკის ეროვნული სამსახურის და ევროპის ტრენინგის ფონდის ვებგვერდებზე; ამ უკანასკნელის ვებგვერდი განსაკუთრებით ღირებულია *შრომითი ბაზრის მიმოხილვის* გამო. გაეროს განვითარების პროგრამის *კუშმანური განვითარების ანგარიშები* ხელისუფლების სოციალური პოლიტიკის საუკეთესო მიმოხილვაა. სხვა მნიშვნელოვანი ანალიტიკური წყაროებია: საქართველოს და ევროპის პოლიტიკის და იურიდიული კონსულტაციის ცენტრი (GEPLAC – მის მიერ გამოქვეყნებული პოლიტიკის დოკუმენტებისა და საქართველოს ეკონომიკური ტრენდების რეგულარული გამოცემების გამო), საქართველოს ახალგაზრდა ეკონომისტთა ასოციაცია (რომელიც აქვეყნებს ანალიტიკურ დოკუმენტებს, საჯარო გამოკითხვების შედეგებს, და მონიტორინგს უწევს ხელისუფლების პროგრამებს) და კავკასიის კვლევითი რესურსების ცენტრი, რომელიც აქვეყნებს *კავკასიის ბარომეტრს*. ონლაინ ტურნალი *investor.ge*, რომელსაც გამოსცემს ამერიკის სავაჭრო პალატა საქართველოში, სასარგებლო წყაროა ქართული ბიზნეს გარემოს შესახებ. ის მიმოხილავს მთავრობის ბიზნეს პროგრამებსა და პოლიტიკას. საერთაშორისო გამჭვირვალობა საქართველო და კორუფციის წინააღმდეგ ქვეყნების ჯგუფი (GRECO) (www.coe.int/t/dghl/monitoring/greco/default-en.asp) მნიშვნელოვან ანალიზს უკეთებენ საქართველოს ანტიკორუფციულ პოლიტიკას. მიგრაციის შესახებ ინფორმაციის მოძიება შესაძლებელია *მიგრაცია საქართველოში: ქვეყნის პროფილი 2008*, ვენეცია: მიგრაციის საერთაშორისო ორგანიზაცია, 2008. ეკონომიკაში ქალების ჩართულობის შესახებ იხილეთ ნანა სუმბაძის შრომები: *„გენდერი და საზოგადოება“*, თბილისი, UNDP, 2008; ასევე იხილეთ *ქალი და ბიზნესი*, AYES, თბილისი, 2009: www.economists.ge/index.php?pg=pb. თათა

ქანტურაძის საქართველო: ჯანდაცვის სისტემის მიმოხილვა. ჯანდაცვის სისტემები გარდამავალ პერიოდში (Tata Chanturidze, *Georgia: Health system review. Health Systems in Transition*, European Observatory on Health Systems and Policies, 11/8, 2009) შესანიშნავ ინფორმაციას გვანდის საქართველოში ჯანდაცვისა და განათლების დონის შესახებ. მიუხედავად ინფორმაციის სიმრავლისა, მაინც სიფრთხილე გვმართებს. ბოლოს და ბოლოს, საერთაშორისო ორგანიზაციებიც კი საქართველოს სახელმწიფო ორგანოების მასალებს ეყრდნობიან, რომელთა გადამოწმებაც იშვიათად ხდება.

თავი მერვე

კავკასიის კვლევებში განსაკუთრებით დომინირებს სამეცნიერო შრომები ნაციონალიზმისა და კონფლიქტის შესახებ. ამ წიგნის მთავარი მიზანი იყო ქართული იდენტობის სხვა ასპექტების განხილვა. მე-8 თავში აქცენტს ვაკეთებ ქართული ეროვნული იდენტობის პოლიტიკურ გამოხატვაზე. მეოცე საუკუნის მეორე ნახევრის თეორიული შრომები, რომლებიც განსაკუთრებით სასარგებლო იყო ჩემთვის, არის: ბენედიქტ ანდერსონის *ნარმოსახეითი საზოგადოებები: მოსაზრებები ნაციონალიზმის წარმოშობისა და გავრცელების შესახებ* (Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London: Verso, 1983), განსაკუთრებით კი ეპიზოდი კოლონიალიზმის როლის შესახებ; როჯერს ბრუბეიკერის *სახეცვლილი ნაციონალიზმი: „სახელმწიფოებრიობა და ეროვნული საკითხი ახალ ევროპაში“* (Rogers Brubaker, *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*, Cambridge: Cambridge University Press, 1996); ტომ ნაირნის *ბრიტანეთის დაშლა: კრიზისი და ნეონაციონალიზმი* (Tom Nairn, *The Break-up of Britain: Crisis and Neonationalism*, 2nd ed., London: NLB and Verso Editions, 1981); მაიკლ ბილიგის *„ბანალური ნაციონალიზმი“* (Michael Billig, *Banal Nationalism*, London: Sage Publications, 1st ed., 1995); კრისტოფერ დანდეკერის *„ნაციონალიზმი და ძალადობა“* (Christopher Dandeker (ed.), *Nationalism and Violence*, New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 1998); და ენტონი სმიტის *ეთნიკური გამოღვიძება* (Anthony D. Smith, *The Ethnic Revival*, Cambridge: Cambridge University Press, 1981). მაიკლ მანის წიგნი *დემოკრატიის ბნელი მხარე: ეთნიკური წმენდის განმარტება* (Michael Mann, *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing*, Cambridge: Cambridge University Press, 2004) ნათელს ჰფენს დემოკრატიაზე და ნაციონალიზმს შორის ამბივალენტურ ურთიერთობებს, რაც მნიშვნელოვანი საქართველოს ერისა და სახელმწიფოს მშენებლობის პროცესის გასაგებად. ქართველი მკვლევრების მოსაზრებები ნაციონალიზმის თაობაზე თეორიულად მდიდარია და საფუძვლიანი პირდაპირი დაკვირვებისა და მონაწილეობის ხარჯზე. განსაკუთრებით მინდა ვახსენო რევაზ გაჩეჩილაძის *„ახალი საქართველო: სივრცე, საზოგადოება და პოლიტიკა“* (Revaz Gachechiladze, *The New Georgia: Space, Society, Politics*, London, UCL Press, 1995), ნატალია საბანაძის *გლობალიზაცია და ნაციონალიზმი: საქართველოსა და ბასკეთის შემთხვევები* (Natalie Sabanadze, *Globalization and Nationalism: The Cases of Georgia and the Basque Country*, Budapest; New York: CEU Press, 2010), და გაი ნოდის ესეები ეროვნული იდენტობის შესახებ, მისი საკმაოდ გრძელი ესეი ჩათვლით – „კონფლიქტი აფხაზეთში: ეროვნული პროექტები და პოლიტიკური გარემოებები“ (Ghia Nodia, 'The conflict in Abkhazia: National projects and political circumstances', in Bruno Coppieters, Ghia Nodia, Yuri Anchabadze (eds), *Georgians and Abkhazians: The Search for a Peace Settlement*, Koln: Bundesinstitut für ostwissenschaftliche und internationale Studien, 1998); ასევე მისი *„პოლიტიკური არეულობა საქართველოში და ზვიად გამსახურდიას ეთნიკური პოლიტიკა“* (Ghia Nodia, 'Political turmoil in Georgia and the ethnic policies of Zviad Gamsakhurdia', in Bruno Coppieters (ed.), *Contested Borders in the Caucasus*, Brussels: VUB University Press, 1996). აფხაზეთისა და სამხრეთ ოსეთის კონფლიქტების შიდა კონტექსტის გასაზრებლად მნიშვნელოვანი წყაროებია: სვეტლანა ჩერვონაიას *კონფლიქტი სამხრეთ კავკასიაში, აფხაზეთი*

და რუსული ჩრდილი (Svetlana Chervonnaya, *Conflict in the Caucasus: Georgia, Abkhazia and the Russian Shadow*, Glastonbury: Gothic Image Publications, 1994), ვიქტორ შნირელმანის ნარსულის ლირებულება: მითები, იდენტობა და პოლიტიკა ამიერკავკასიაში (Victor A. Shnirelman, *The Value of the Past: Myths, Identity and Politics in Transcaucasia*, Osaka: Senri Ethnological Studies no. 57, National Museum of Ethnology, 2001) და სტივენ ჯონსის „ომი და რევოლუცია კავკასიაში: ცეცხლში გახვეული საქართველო“ (Stephen Jones (ed.), *War and Revolution in the Caucasus: Georgia Ablaze*, London; New York: Routledge, 2010). საქართველოში რელიგიასა და ნაციონალიზმს შორის ურთიერთობების თაობაზე ინგლისურენოვანი ლიტერატურა შეზღუდული ოდენობით მოიპოვება. საბჭოთა პერიოდის ზოგადი მიმოხილვისთვის იხილეთ სტივენ ჯონსის „რელიგია და ნაციონალიზმი საბჭოთა საქართველოსა და სომხეთში“ (S.F. Jones, 'Religion and nationalism in Soviet Georgia and Armenia', in Pedro Ramet (ed.), *Religion and Nationalism in the USSR and Eastern Europe*, Durham; London: Duke University Press, 2nd rev. and expanded edn, 1989, გვ. 171-95). ქართულენოვანი წყაროებისთვის იხილეთ საქართველოს საპატრიარქოს ვებგვერდი www.patriarchate.ge/-en/?action=home, რომელიც ქადაგებებსა და გაკვეთილებს გვთავაზობს, და ნ. ლეჟავას (რედ.) მართლმადიდებლობის როლი საქართველოსა და რუსეთის ქვეყნებსა და საზოგადოებებში (N. Lezhava (ed.), *The Role of Orthodoxy in the States and Societies of Georgia and Russia*, Tbilisi: Heinrich Boll Foundation, 2004); ამ წყაროებზე უამრავ სტატიას მოიძიებთ თანამედროვე საქართველოსა და რუსეთში ეკლესიის როლის შესახებ. ამჟამინდელი ხელისუფლების პოლიტიკის მწვავე დისკუსიებისთვის იხილეთ [diversity.ge](http://www.diversity.ge) (www.diversity.ge/eng), და უმცირესობის საკითხთა ევროპული ცენტრის ვებგვერდი (www.ecmcaucasus.org/#), რომელზეც მოიძიებთ შესანიშნავ შრომებს საქართველოში ეროვნული უმცირესობების საკითხების შესახებ. საქართველოს სხვადასხვა რელიგიისა და ერების ღრმა ეთნოგრაფიული აღწერისთვის იხილეთ მერაბ ბასილაიას (რედ.) *ეთნოსები საქართველოში* (Merab Basilaia (ed.), *Ethnoses in Georgia*, Tbilisi: UNDP, 2008) და ზურაბ კიკნაძის (რედ.) *რელიგიები საქართველოში* (Zurab Kiknadze (ed.), *Religions in Georgia*, Tbilisi: UNDP, 2008).

თავი მერვე

ბოლო ორი ათწლეულის განმავლობაში საქართველოს გამოცდილება ცხადყოფს ეროვნული უსაფრთხოების მრავალფეროვან ბუნებას. მაგალითად, 2008 წლის რუსეთ-საქართველოს ომი ძირითადად ორივე ქვეყნის შიგნით არსებული უსაფრთხოების გამოწვევების შედეგი იყო. შეხედულებები ამ ომის შესახებ საკმაოდ განსხვავებულია. რონალდ ასმუსის „პატარა ომი, რომელმაც შეძრა მსოფლიო“: საქართველო, რუსეთი და დასავლეთის მომავალი (Ronald Asmus, *A Little War that Shook the World: Georgia, Russia, and the Future of the West*, New York: Palgrave/Macmillan, 2010) ხაზს უსვამს რუსეთის მხრიდან პროვოკაციას; რ. ნ. პუხოვის (რედ.) აგვისტოს ტანკები (R.N. Pukhov (ed.), *The Tanks of August*, Moscow: Centre for Analysis of Strategies and Technologies, 2010) აქცენტს აკეთებ რუსეთის პერსპექტივაზე. „დაბალანსებული“ შეხედულებაა წარმოდგენილი საქართველოში მომხდარ კონფლიქტთან დაკავშირებული ფაქტების დამდგენი დამოუკიდებელი საერთაშორისო მისიის ანგარიშში (www.ceiig.ch/Report.html). კონფლიქტს დრამატული შედეგები მოჰყვა საერთაშორისო სამართლისა და რუსულ-აშშ/ევროპული ურთიერთობებისთვის. მაგალითისთვის იხილეთ ლინკოლნ მიტჩელის და ალექსანდერ ქულის აგვისტოს ომის შემდეგ: საქართველოში აშშ-ს ჩართულობის ახალი სტრატეგია (Lincoln Mitchell, Alexander Cooley, *After the August War: A New Strategy for U.S. Engagement with Georgia*, New York: Harriman Institute, 2010) და ჯეიმს შერის „რუსეთ-საქართველოს ომის შედეგები ევროპული უსაფრთხოებისთვის“ (James Sherr, 'The implications of the Russia-Georgia war for European security', in Svante E. Cornell and S. Frederick Starr (eds), *The Guns of August 2008: Russia's War in Georgia*, Armonk, NY: M.E. Sharpe, 2009).

საქართველოში არსებული უსაფრთხოების გამონევენების უფრო ფართო ანალიზისთვის იხილეთ ალექსანდრე რონდელის პატარა ქვეყანა საერთაშორისო სისტემაში, მე-2 გამოცემა, თბილისი: საქართველოს სტრატეგიისა და საერთაშორისო ურთიერთობების კვლევის ფონდი, 2009. დამოუკიდებლობის შემდეგ საქართველოს უსაფრთხოებისა და საგარეო პოლიტიკის ანალიზისთვის იხილეთ ბრუნო კოპიეტერის და რობერტ ლევგოლდის (რედ.) სახელმწიფო და უსაფრთხოება: საქართველო ვარდების რევოლუციის შემდეგ (Bruno Coppieters, Robert Levgold (eds), *Statehood and Security: Georgia After the Rose Revolution*, Cambridge; US; London: The MIT Press, 2005). რეგიონული კონტექსტისთვის იხილეთ ვიქენ ჩეტერიანის *ომი და მშვიდობა კავკასიაში: ეთნიკური კონფლიქტი და ახალი გეოპოლიტიკა* (Vicken Cheterian, *War and Peace in the Caucasus: Ethnic Conflict and the New Geopolitics*, New York: Columbia University Press, 2008) და ჩარლზ კინგის *თავისუფლების აჩრდილი: კავკასიის ისტორია* (Charles King, *The Ghost of Freedom: A History of the Caucasus*, Oxford: OUP, 2008), რომელიც ქრონოლოგიურად აჯამებს გეოგრაფიას, ისტორიას და უსაფრთხოებას. ამ თავში ცალკეული ნაწილები ეხება ეროვნულ საკითხებს, ეკონომიკას (გადამწყვეტი ეროვნული უსაფრთხოებისთვის), გარემოს და მთავრობის პოლიტიკას. რომან გოცირიძე თავის ნაშრომში *საქართველოს შიდა კონფლიქტების ეკონომიკური და სოციალური შედეგები, თბილისი: საქართველოს პარლამენტის საბიუჯეტო ოფისი*, 2003, მიმოიხილავს ეროვნულ საკითხებს, ეკონომიკასა და ომს შორის არსებულ კავშირებს. დანაშაულისა და კორუფციის გავლენის შესახებ იხილეთ ალექსანდრე კუხიანიძის „კორუფცია და ორგანიზებული დანაშაული საქართველოში „ვარდების რევოლუციამდე“ და მის შემდეგ“ (Alexandre Kukhianadze, 'Corruption and organized crime in Georgia before and after the 'Rose Revolution', *Central Asian Survey* 28/ 2 (June 2009), გვ. 215-34). გარემოს უსაფრთხოების შესახებ შესანიშნავი წყაროების მოძიება შესაძლებელია *ეურნალ კავკასიის გარემოში, რომელიც, სამწუხაროდ, უკვე აღარ ფუნქციონირებს. ტომ ტრიერი და მედეა ტურაშვილი თავიანთ ნაშრომში ეკომიგრანტების განსახლება საქართველოში ეკომიგრაციის პრობლემების მოგვარების გზები, 1981-2006* (Tom Trier, Medea Turashvili *Resettlement of Ecologically Displaced Persons: Solution of a Problem or Creation of a New Eco-Migration in Georgia, 1981-2006*, Flensburg: European Centre for Minority Issues, ECMI Monograph #6, 2007) ინფორმაციას გვანდის ეკომიგრანტებისა და უსაფრთხოებაში მათი მონაწილეობის შესახებ. და ბოლოს, მთავრობის პოლიტიკისა და სამხედროების როლის შესახებ იხილეთ დავით დარჩიაშვილის შრომები; მაგალითად, მისი „პოლიტიკოსები, ჯარისკაცები, მოქალაქენი: საქართველოს ეროვნული უსაფრთხოებისა და სამხედრო-სამოქალაქო ურთიერთობების ანალიზი, თბილისი: თსუ, 2000, საქართველოს თავდაცვის სამინისტრო უახლესი დოკუმენტაცია ეროვნული უსაფრთხოების შესახებ იხილეთ სამინისტროს ვებგვერდზე: www.mod.gov.ge/?l=E&m=3&cm=1.